Manuel Castells

INFORMACIJOS AMŽIUS:
EKONOMIKA, VISUOMENĖ IR KULTŪRA

2

TAPATUMO GALIA

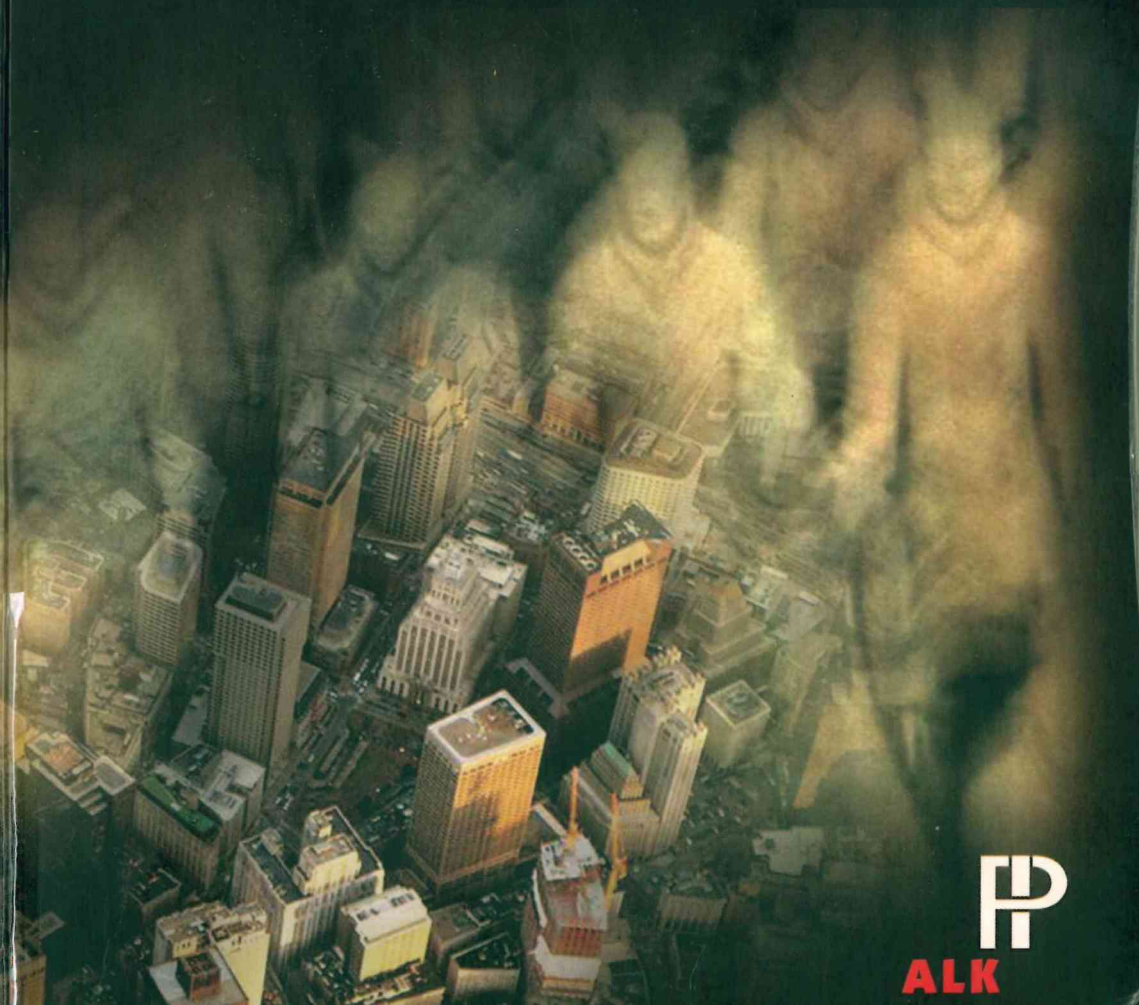

ALK

Manuel Castells

TAPATUMO GALIA

POLIGRAFIJA
IR INFORMATIKA

INFORMACIJOS AMŽIUS: EKONOMIKA, VISUOMENĖ IR KULTŪRA

2

TAPATUMO GALIA

UDK 316.3
Ca 281

Versta iš: Manuel Castells, *The Power of Identity,* 2nd ed.
Blackwell Publishers, 2004, ISBN 1-4051-0713-8

Iš anglų kalbos vertė Patricija Droblytė
Mokslinė redaktorė Ieva Žilionienė
Redaktorė Milda Icikzonienė

This edition is published with the support from the Open Society Fund – Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute – Budapest

Knygos leidimą iš dalies finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

© Blackwell Publishing Ltd, 2004

Authorized translation from the English language edition, entitled **The Power of Identity, 2nd edition by Manuel Castells,** published by Blackwell Publishers Inc., Copyright © 2004.

Knyga išleista leidyklai **Blackwell Publishing Ltd**, Oxford, sutikus. Vertimą iš originalaus leidimo anglų kalba parengė ir už vertimo tikslumą atsako leidykla **Poligrafija ir informatika**. Leidykla **Blackwell Publishing Ltd** už vertimo kokybę neatsako.

© Vertimas į lietuvių kalbą, Patricija Droblytė, 2006

© UAB „Poligrafija ir informatika“, 2006

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-850-57-6

Turinys

Iliustracijos ... 8
Lentelės ... 10
Pratarmė ... 12
Mūsų pasaulis, mūsų gyvenimai ... 17

1. Bendruomeninis rojus: tapatumas ir prasmė tinklaveikos visuomenėje ... 21
Tapatumo konstravimas ... 22
Dievo prieglobstyje: religinis fundamentalizmas ir kultūrinis tapatumas ... 28
Umma prieš *Jahiliya*: islamiškasis fundamentalizmas ... 29
Dieve, gelbėk mane! Amerikietiškas krikščioniškasis fundamentalizmas ... 38
Nacijos ir nacionalizmai globalizacijos amžiuje:
įsivaizduojamos bendruomenės ar bendruomeniniai įvaizdžiai ... 44
Tautos prieš valstybę: Sovietų sąjungos žlugimas ir Neįmanomų valstybių sandrauga (Sojuz nevozmožnych gosudarstv) ... 49
Tautos be valstybės: *Catalunya* ... 58
Informacijos amžiaus tautos ... 66
Etninis atsisaistymas: rasė, klasė ir tapatumas tinklaveikos visuomenėje ... 68
Teritoriniai tapatumai: vietos bendruomenė ... 75
Išvada: kultūrinės bendruomenės informacijos amžiuje ... 80

2. Kitas pasaulio veidas: socialiniai judėjimai prieš naująją pasaulio tvarką ... 83
Globalizacija, informacionalizmas ir socialiniai judėjimai ... 83
Meksikos zapatistai: pirmas informacinis partizaninis judėjimas ... 87
Kas tie zapatistai? ... 88
Zapatistų vertybių struktūra: tapatumas, priešininkai ir tikslai ... 91
Zapatistų komunikacijos strategija: internetas ir medijos ... 93
Prieštaringas socialinio judėjimo ir politinės institucijos santykis ... 95
Į kovą su naująja pasaulio tvarka: Amerikos savanorių būriai ir Patriotų judėjimas ... 97
Savanoriai ir „Patriotai": daugiatemis informacijos tinklas ... 100

Patriotų vėliavos ... 105
Kas tie Patriotai? ... 108
Savanoriai, Patriotai ir Amerikos visuomenė ... 108
Apokalipsės lamos: Japonijos *Aum Shinrikyo* ... 110
Asahara ir *Aum Shinrikyo* raida ... 111
Aum įsitikinimai ir metodologija ... 113
Aum ir Japonijos visuomenė ... 114
Al-Qaeda, rugsėjo 11-oji ir toliau: globalinis teroras Dievo vardu ... 116
Al-Qaedos tikslai ir vertybės ... 119
Al-Qaedos kovos proceso plėtotė ... 123
Modžahedai ir jų paramos bazės ... 126
Jaunasis pasaulinio džihado liūtas: Osama bin Ladenas ... 131
Nuo bin Ladeno iki bin Mahfouzo: finansų tinklai, islamistų tinklai, teroristų tinklai ... 135
Tinklaveika ir medijų politika: *al-Qaedos* organizacija, taktika ir strategija ... 140
Rugsėjo 11-oji ir vėliau: įtinklinto, globalaus, fundamentalistinio judėjimo atsiradimas ar mirtis? ... 145
„Jokios globalizacijos be atstovavimo!" Antiglobalistų judėjimas ... 149
„El pueblo desunido jamas sera vencido": antiglobalistų judėjimo įvairovė ... 152
Antiglobalistų judėjimo vertybės bei tikslai ... 156
Tinklaveika kaip politinio egzistavimo būdas ... 158
Informacinis judėjimas: kovotojų antiglobalistų teatrinė taktika ... 160
Judėjimo kontekstas: socialinė ir institucinė kaita ... 162
Sukilimų prieš naująją pasaulio tvarką reikšmė ... 163
Išvada: iššūkis globalizacijai ... 168

3. Savimonės „žalinimas": aplinkosaugos judėjimas ... 170
Išradinga aplinkosaugos judėjimo kakofonija: tipologija ... 171
„Žalinimo" prasmė: visuomeniniai klausimai ir ekologų iššūkis ... 181
Aplinkosaugos judėjimo kovos: apeliavimas į protus, kapitalo pažabojimas, koketavimas su valstybe ir čečiotka su medijomis ... 187
Aplinkosauginis teisingumas: naujoji ekologų siena ... 190

4. Patriarchalizmo pabaiga: socialiniai judėjimai, šeima ir seksualumas informacijos amžiuje ... 193
Patriarchalinės šeimos krizė ... 196
Dirbančios moterys ... 213
Seserystė yra jėga: feministinis judėjimas ... 228
Amerikos feminizmas: netolydi tąsa ... 229
Ar feminizmas yra globalus? ... 237
Feminizmas: žadinanti polifonija ... 245
Meilės galia: lesbiečių ir gėjų išsilaisvinimo judėjimai ... 253
Feminizmas, lesbianizmas ir seksualinio išsilaisvinimo judėjimas Taipėjuje ... 257
Laisvės erdvės: San Francisko gėjų bendruomenė ... 261
Apibendrinimas: seksualinis tapatumas ir patriarchalinė šeima ... 269
Šeima, seksualumas ir asmenybė patriarchalizmo krizės metu ... 270
Neįtikėtinai sumažėjusi šeima ... 270

Motinystės reprodukcija patriarchalizmo krizės sąlygomis ... 276
Kūno tapatumas: seksualumo (re)konstravimas ... 282
Lanksčiosios asmenybės popatriarchaliniame pasaulyje ... 286
Patriarchalizmo pabaiga? ... 288

5. Globalizacija, tapatumo suvokimas ir valstybė: galios neturinti valstybė ar tinklo valstybė? ... 290
Globalizacija ir valstybė ... 291
Nacionalinių ekonomikų transnacionalinis branduolys ... 292
Valstybės naujos iždo krizės statistinis įvertinimas globalinėje ekonomikoje ... 293
Globalizacija ir gerovės valstybė ... 298
Globaliniai komunikacijos tinklai, vietinės auditorijos, neaiškūs valdytojai ... 302
Pasaulis be įstatymų? ... 306
Nacionalinė valstybė daugiašališkumo amžiuje ... 309
Globalus valdymas ir nacionalinių valstybių tinklai ... 314
Tapatumai, vietos valdžia ir nacionalinės valstybės dekonstravimas ... 317
Valstybės tapatumo suvokimas ... 322
Valstybės grįžimas ... 324
Valstybė, prievarta ir priežiūra: nuo Didžiojo brolio iki mažųjų sesučių ... 325
Amerikos vienašališkumas ir naujoji geopolitika ... 328
Irako karas ir jo padariniai ... 332
Amerikos vienašališkumo padariniai ... 336
Nacionalinės valstybės krizė, tinklo valstybė ir valstybės teorija ... 338
Išvada: Visatos karalius, Sun Tzu ir demokratijos krizė ... 346

6. Informacinė politika ir demokratijos krizė ... 349
Įvadas: visuomenės politika ... 349
Medijos kaip informacijos amžiaus politikos erdvė ... 352
Politika ir medijos: piliečių ryšys ... 352
Šou politika ir politinė rinkodara: Amerikos modelis ... 356
Ar Europos politika yra „amerikietinama“? ... 362
Bolivijos elektroninis populizmas: *compadre* Palenque ir *Jach'a Uru* atėjimas ... 367
Kaip veikia informacinė politika: skandalo politika ... 371
Demokratijos krizė ... 381
Išvada: demokratijos rekonstravimas? ... 392

Išvada: tinklaveikos visuomenės socialinė kaita ... 396
I ir III tomų turinio santrauka ... 405

Metodologinis priedas ... 406
Lentelių 5.1 ir 5.2 priedai ... 406
Piešinio 6.9 priedas ... 420

Bibliografija ... 427
Pavardžių rodyklė ... 456
Dalykinė rodyklė ... 465

Iliustracijos

2.1	Geografinis Patriotų grupių pasiskirstymas JAV pagal grupių ir karinio tipo mokymo vietų skaičių kiekvienoje valstijoje, 1996 m.	101
4.1	Santuokų gyvavimo kreivės Italijoje, Vakarų Vokietijoje ir Švedijoje: motinos, gimusios 1934–1938 ir 1949–1953 metais	200
4.2	Pirmųjų santuokų raida Europos Sąjungos šalyse nuo 1960 metų	202
4.3	Santuokų skaičiai 1000 gyventojų pasirinktose šalyse	203
4.4.	Jungtinių Valstijų moterų (15–34 metų), pirmąjį kartą gimdžiusių iki pirmosios santuokos, skaičius procentais pagal rasę ir etninę kilmę 1960–1989 m.	204
4.5	Gimstamumo Europos šalyse išvestinis rodiklis nuo 1960 m.	210
4.6	Bendras gimstamumo lygis ir gimdymų skaičius JAV 1920–1990 metais	211
4.7	Užimtumo paslaugų sektoriuje augimas ir moterų dalyvavimo rodiklių kilimas, 1980–1990m.	218
4.8a	Moterų darbo jėgos dalis procentais pagal užimtumo tipą	218
4.8b	Susituokusių porų šeimos, kurių žmonos dalyvauja darbo rinkoje JAV, 1960–1990 m.	219
4.9	Ne visą darbo dieną dirbančios moterys pagal šeimos padėtį Europos Sąjungos šalyse 1991m.	227
4.10	Seksualinių santykių su ta pačia lytimi įvairių aspektų ryšys: nagrinėjama patirtis 150 moterų (8,6% nuo 1749 apklaustųjų), turėjusių seksualinių kontaktų su kitais suaugusiais tos pačios lyties asmenimis, ir 143 vyrų (10,1% nuo 1410 apklaustųjų), turėjusių seksualinių kontaktų su kitais suaugusiais tos pačios lyties asmenimis	256
4.11	Gėjų gyvenamosios zonos San Franciske	265
4.12a	Namų ūkių sudėtis JAV, 1960–1990 m., proc.	272
4.12b	Namų ūkių sudėtis JAV, 1970–1995 m., proc.	272

4.13. Vaikai iki 18 metų pagal tai, su kuriuo iš tėvų jie gyvena, JAV 1960–1990 m. 273

4.14. Vyrai ir moterys, patyrę oralinį seksą per savo gyvenimą, pagal amžiaus grupes 285

5.1. Bendrieji ilgalaikiai valstybių finansiniai įsipareigojimai (% nuo BVP) 298

5.2. Išlaidos darbo jėgai gamyboje, 1994 m. (dol. per valandą) 299

6.2. Periodikos leidiniuose pateiktų straipsnių apie korupciją vidurkis JAV, 1890–1992 m. 374

6.3. Piliečių, nepasitikinčių ar menkai pasitikinčių vyriausybe pasirinktose šalyse, dalis procentais 384

6.4. Piliečių, nelabai pasitikinčių ar išvis nepasitikinčių politinėmis partijomis pasirinktose šalyse, dalis procentais 385

6.5. Pasirinktų šalių gyventojų, besilaikančių požiūrio, kad jų šaliai vadovauja keletas stambių interesų grupių, siekiančių naudos sau, dalis procentais 386

6.6. Piliečių požiūris į valdžią 60 šalių (1999 m.) 387

6.7. Piliečių, besilaikančių požiūrio, kad jų šaliai vadovauja žmonių valia, dalis procentais 47 šalyse (2002 m.) 387

6.8. Pasitikėjimas, kad institucijos veikia geriausių visuomenės interesų labui (2002 m.) 388

6.9. Paramos pagrindinėms partijoms lygis nacionaliniuose rinkimuose 1980–2002 m. 389

Lentelės

2.1	Prieš globalizaciją sukilusių judėjimų vertybių bei įsitikinimų struktūra	166
3.1	Aplinkosaugos judėjimų tipologija	173
4.1	Skyrybų skaičiaus 1000 gyventojų kitimo rodiklis pasirinktose šalyse 1971–1990 m.	199
4.2	Skyrybų skaičiaus, tenkančio 100 santuokų, kitimo tendencijos išsivysčiusiose šalyse	199
4.3	Pirmųjų santuokų, iširusių dėl separacijos, skyrybų ar moterų mirties 40–49 metų amžiaus grupėje mažiau išvystytose šalyse skaičius procentais	201
4.4	20–24 metų moterų, kurios nė karto nebuvo ištekėjusios, skaičiaus kitimas procentais	204
4.5	Ne santuokoje gimusių vaikų skaičius procentais nuo viso gimusių vaikų skaičiaus regionuose	205
4.6	Vienišų tėvų išlaikomų namų ūkių dalis procentais nuo visų namų ūkių, kuriuose yra išlaikomų vaikų ir kuriuose nuolat gyvena bent vienas iš tėvų, stiprios ekonomikos šalyse	205
4.7	Namų ūkių, kuriems *de jure* vadovauja moterys, skaičiaus kitimas procentais	206
4.8	Naujausių pasikeitimų šeimos ir namų ūkio struktūroje rodikliai pasirinktose Vakarų šalyse, 1975–1990 m.	207
4.9	Vieno asmens namų ūkių dalis procentais nuo viso namų ūkių skaičiaus pasirinktose šalyse, 1990–1993 m.	208
4.10	Bendras gimstamumo lygis svarbiausiuose pasaulio regionuose	211
4.11	Dalyvavimas darbo rinkoje pagal lytį	214
4.12	Bendrasis užimtumas pagal lytį	215
4.13	Ekonominio aktyvumo rodikliai, 1970–1990 m.	216
4.14	Moterų ekonominio aktyvumo augimo rodiklis, 1970–1990 m.	217
4.15	Paslaugų sektoriuje dirbančių moterų dalis procentais nuo visų darbuotojų pagal veiklos rūšį ir informacijos apdorojimo intensyvumą, 1973–1993 m.	219

4.16 Moterų užimtumo kiekvienoje paslaugų kategorijoje nuo bendro moterų užimtumo augimo rodikliai procentais, 1973–1993 m. 220

4.17 Moterų užimtumo pasiskirstymas pagal specialybes, 1980 ir 1989 m. 221

4.18 Ne visą darbo dieną dirbančių darbuotojų sudėtis 1973–1994 m. 224–225

4.19 Savarankiškai dirbančių dalis nuo visų darbuotojų pagal lytį ir veiklos rūšį 226

4.20 *Analitinė feministinių judėjimų tipologija* 247

5.1 Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija: 1980–1993 metų pokyčio rodikliai 295

5.2 Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų valdymo srityje: 1980–1992 metų pokyčio rodikliai 296

6.1 Naujienų šaltiniai JAV, 1993–2002 m. (%) 353

6.2 Kočabambos (Bolivija) gyventojų politinės informacijos šaltiniai, 1996 m. 353

6.3 *Bolivijos piliečių nuomonė apie jų interesams atstovaujančias institucijas* 370

6.4 Rinkėjų aktyvumas nacionaliniuose rinkimuose: naujausi rodikliai, palyginti su XX a. aštuntojo ir devintojo dešimtmečių rodikliais 389

Metodologinis priedas
Lentelių 5.1 ir 5.2 priedai:

NDIJA. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija 408

INDIJA. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje 409

ISPANIJA. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija 410

ISPANIJA. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje 411

JAPONIJA. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija 412

JAPONIJA. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje 413

JUNGTINĖ KARALYSTĖ. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija 414

JUNGTINĖ KARALYSTĖ. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje 415

JUNGTINĖS VALSTIJOS. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija 416

JUNGTINĖS VALSTIJOS. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje 417

VOKIETIJA. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija 418

VOKIETIJA. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje 419

Piešinio 6.9 priedas:
paramos pagrindinėms partijoms lygis nacionaliniuose rinkimuose 1980–2002 metais

ISPANIJA. Rinkimai į Atstovų kongresą 421

ITALIJA. Parlamento rinkimai 422

JAPONIJA. Rinkimai į Atstovų rūmus 423

JUNGTINĖ KARALYSTĖ. Rinkimai į Bendruomenių rūmus 424

JUNGTINĖS VALSTIJOS. Prezidento rinkimai 424

PRANCŪZIJA. Balsų pasiskirstymas po pirmojo prezidento rinkimų rato 425

VOKIETIJA. Rinkimai į Bundestagą 426

Pratarmė ir padėkos žodis, pasirodžius 2003 metų trilogijos leidiniui

Tai yra antrasis trilogijos *Informacijos amžius: Ekonomika, visuomenė ir kultūra* tomas. Šioje trilogijoje pristatomoje analizėje gvildenama naujosios pasaulio socialinės santvarkos – tinklaveikos visuomenės – ir šioje socialinėje santvarkoje glūdinčių dominavimo formų priešprieša. Nagrinėjant XX a. dešimtojo dešimtmečio socialines tendencijas, paaiškėjo, jog kultūrinis tapatumas – įvairios jo formos – yra vienas pagrindinių priešiškumo vertybėms bei interesams, programuojantiems globalinius turto, informacijos bei galios tinklus, akstinų. Visuomenės, ypač nacionalinės valstybės, institucijų, atsidūrusių globalinių tinklų ir kultūrinių tapatybių mūšio lauke, pamatai sudrebinti, o teisėtumas – kvestionuojamas.

Aš apdairiai stengiausi susilaikyti nuo bet kokių prognozių, nes tai nėra tyrėjo uždavinys. Žvelgiant iš 2003 metų perspektyvos, atrodo, kad pasiūlyta analitinė struktūra, padėjusi mums paaiškinti pasaulį informacijos amžiaus priešaušryje, gali padėti suvokti ir kai kurias dabarties dramas: religinio fundamentalizmo ir globalinių terorizmo tinklų atsiradimą; nacionalinio tapatumo vaidmenį padedant visuomenėms įsitvirtinti globalinėje santvarkoje; pasipriešinimo nežabotam, globaliniam kapitalizmui kilimą plataus masto judėjimo už teisingumą pasaulyje forma; valstybių restruktūrizaciją, derinantis prie globalinės sistemos, įgaunančios naują – tinklaveikos visuomenės – institucinę formą daugiašaliame amžiuje; kai kurių valstybių pastangas įsitvirtinti kaip savarankiškiems subjektams pasaulyje, kuriame valstybės yra susijusios vienos su kitomis.

Tapatumo galia buvo baigta 1996 metų lapkritį, o išleista – 1997 metų spalį. Naujajame leidime, baigtame 2003 metų balandį, yra papildyta ir išplėtota prieš kelerius metus pristatyta analizė, tačiau argumentacijos esmė liko nepakitusi. Rašant pirmąjį leidinį, techninė ir ekonominė visuomenės transformacija, kurią

konceptualizavau kaip tinklaveikos visuomenės raidą, buvo labiau pastebima, negu pasipriešinimo šiai specifinei pasaulinės tinklaveikos visuomenės formai projektai. Kadangi mano teorinė perspektyva visuomet buvo orientuota į prieštaringos ir konfliktiškos visuomenių dinamikos atskleidimą, man pavyko užčiuopti alternatyvių socialinių judėjimų užuomazgas ir nacionalinės valstybės krizės požymius. Ne mažiau svarbų vaidmenį mano darbe vaidina ir metodologinis principas vengti spekuliacijų ir socialinių prognozių, o plėtoti teoriją remiantis stebėjimu, neperžengiant savo žinojimo ir kompetencijos ribų. Taigi nors religinį fundamentalizmą (ypač islamiškąjį fundamentalizmą), nacionalizmą, etnines mobilizacijas ir judėjimus prieš globalizaciją (pavyzdžiui, Meksikos zapatistų sąjūdis) aš nagrinėjau kaip opozicijos naujajai pasaulio netvarkai formas, tačiau tuomet dar buvo per anksti tiksliai nusakyti kai kurių šių socialinių judėjimų profilį bei daryti kokias nors išvadas apie valstybės institucijų transformaciją naujoje tarptautinėje viešojoje erdvėje.

Šiandien mes jau turime tikros faktinės medžiagos apie naujus socialinius judėjimus ir politinius iššūkius prieš vienmatę logiką, vyraujančią pirmajame tinklaveikos visuomenės formavimosi etape. Šis naujas leidimas galėtų būti naudingas tuo, kad visapusiškiau integruotų konfliktinių pasipriešinimo procesų ir alternatyvių socialinio gyvenimo organizavimo projektų analizę, remiantis faktine šių procesų raidos tūkstantmečių sandūroje stebėsena. Vis dėlto aš nesistengiau viso tomo papildyti naujais faktais bei nuorodomis. Šios trilogijos ir šio tomo tikslas – analizuoti, o ne dokumentuoti. Todėl nematau prasmės stebėti įvykių visą likusį savo gyvenimą, kai jau ir taip 15 metų atlieku tyrimus ir rašau šią trilogiją. Kadangi kol kas nelabai turiu ką pridurti prie savo analizės apie patriarchalizmo krizę bei judėjimo už aplinkos apsaugą atsiradimą, todėl šiuos du skyrius šiame leidime palikau nepakeistus. Tačiau atlikau naujų tyrimų bei išplėtojau savo analizę tose srityse, kurios arba iš esmės patvirtina anksčiau pristatytą analizę, arba reikalauja išgryninti argumentacijos esmę. Pirmajai kategorijai priklauso socialinių judėjimų prieš globalizaciją analizė bei tyrimas apie demokratijos krizę informacinės politikos sąlygomis. Ją aš papildžiau šių judėjimų tyrimais: *al-Qaedos*, kaip religine tapatybe paremto socialinio judėjimo ir judėjimo prieš globalizaciją, kaip kolektyvinio socialinio veikėjo, telkiančio įvairias pasipriešinimo jėgas bei siekiančio teikti alternatyvius socialinio gyvenimo organizavimo projektus, nes, kaip jis pats skelbia, „galimas ir kitoks pasaulis“. Tinklaveikos visuomenė paklūsta tam pačiam bendrajam dėsniui, kaip ir kitos per visą istoriją gyvavusios visuomenės: jei egzistuoja dominavimas, tai egzistuoja ir pasipriešinimas dominavimui, ir konkuruojantys socialinio gyvenimo organizavimo projektai bei požiūriai į jį. Išplėtojau ir savo svarstymus apie politinio teisėtumo krizę. Paskutiniais XX a. metais ji gilėjo visuose pasaulio regionuose ir paprastai plėtojosi

mano analizėje nurodytomis kryptimis. Šią krizę aš sieju su žiniasklaidos politika, skandalų politika bei ryškėjančiu prieštaravimu tarp spręstinų problemų globalumo ir institucijų, atsakingų už jų sprendimą, nacionalumo.

Antrąją kategoriją, atsiradusią dėl būtinybės iš naujo apmąstyti pasiūlytąją analitinę struktūrą, sudaro valstybės tinklaveikos visuomenėje analizė. Pirmajame savo trilogijos variante aš pasiūliau tinklaveikos valstybės sąvoką, žyminčią politinių institucijų prisitaikymo prie globalizacijos iššūkių formas. Jau tuomet buvo aišku, kad nacionalinės valstybės nesirengia išnykti ir kad valstybės vaidmuo yra toks pat pagrindinis mūsų pasaulyje, kaip ir visą žmonijos istoriją. Vis dėlto tai yra kitokia valstybė, negu moderniaisiais laikais susiformavusi nacionalinė valstybė – lygiai taip pat, kaip ir ši valstybė buvo kitokia, negu kitos ankstesniais istorijos tarpsniais iškilusios valstybės formos. Naują valstybės (kurią suvokiu kaip politinių institucijų visumą) formą aš teoriškai nagrinėjau kaip tinklaveikos valstybę – tinklą sudėtingų sąveikų tarp nacionalinių valstybių, bendranacionalinių ir viršnacionalinių institucijų, regionų ir vietos valdžios institucijų ir net nevyriausybinių organizacijų, nes vietos ir globalinė pilietinė visuomenė sparčiai formavosi kaip nacionalinės valstybės priešininkė ir sąjungininkė. Šiame tome toliau plėtoju politinio valdymo, dominavimo ir atstovavimo formų globalinės tarpusavio priklausomybės analizę ir pristatau preliminarią teorinę konstrukciją, kuri, tikiuosi, padės apmąstyti naujas istorines valstybės realijas.

Antrasis šio tomo leidimas, kaip ir visi intelektiniai produktai, paženklintas socialinio konteksto, kuriame buvo sumanytas ir parašytas. Šiame kontekste vyksta atviras konfliktas tarp tapatybe grįstų iššūkių, kaip antai islamiškojo fundamentalizmo bei globalinių terorizmo tinklų, ir beatodairiškos kapitalistinės globalizacijos, besiremiančios paskutinės ir vienintelės supervalstybės karine galia. Tai taip pat yra kontekstas, kuriame, nepaisant objektyvių daugiašalių problemų, kylančių tinklaveikos visuomenėje, vienintelė sąlyginai savarankiška nacionalinė valstybė – Jungtinės Valstijos – nutarė paskutinį kartą pakovoti dėl vienašalio dominavimo pasaulyje, apsiginklavusi įvairiais ideologiniais argumentais ir paskatinta Didžiosios Britanijos pritarimo, tačiau iš esmės vedina vien panikos ir nesaugumo jausmo, nes susidūrė su išties pavojingomis, naujomis jėgomis, apie kurias vyraujančių pasaulio elito sluoksnių strategai bei mąstytojai niekada anksčiau nesusimąstydavo.

Užuot mėginusi suvokti naująjį pasaulį bei rasti naujų problemų sprendimo būdų, JAV nutarė pasitelkti savo karinį pranašumą, grindžiamą technologiniais laimėjimais, kad priderintų pasaulį prie savęs, savo interesų, mąstymo ir buvimo būdų, o ne atvirkščiai. Apie tai nebuvo kalbama pirmajame leidime pristatytoje analizėje (tiesa, ten buvo nagrinėta fundamentalistinių terorizmo tinklų smurtinio iššūkio tema, mat ji tiesiogiai siejosi su 1996 metais mano plėtota argumentacija,

tačiau joje aš susilaikiau nuo bet kokių prognozių). Kalbant teoriškai, aš nagrinėjau naujos socialinės struktūros sklaidą, tačiau skyriau per mažai dėmesio veikimo galios (*agency*) savarankiškumui. Tačiau mes, socialiniai teoretikai, žinome, kad socialinių praktikų formavimosi analizėje struktūros logika turi būti siejama su veikimo galios logika. Šį principą aš iškėliau į savo teorijos priešakį ir pamėginau įgyvendinti jį, remdamasis prieštaringa tinklo ir savimonės, kapitalistinių tinklų galios ir tapatybės galios, korporacinės globalizacijos ir alternatyvių globalinių judėjimų sąveikos logika. Vis dėlto aš nepakankamai įvertinau valstybės, ypač pastarosios suverenios nacionalinės valstybės, gebėjimo nepaisyti istorijos signalų ir toliau tvirtinti, kad jos *raison d'être* esanti smurto monopolija, tarptautinį teisėtumą aukojanti dėl vidinio teisėtumo, grindžiamo jos, kaip savo piliečių ir klientų globėjos, vaidmeniu. Kaip vienašalė logika gali plėtotis daugiašaliame pasaulyje, yra fundamentalus klausimas ir į jį galės atsakyti tik patirtis bei bėgant metams tos patirties analitinis stebėjimas. Siekdamas palengvinti šį analitinį darbą, šiame tome išdėsčiau kai kuriuos teorinius samprotavimus, kilusius stebint šio fundamentalaus prieštaravimo tarp struktūros logikos ir veikimo galios logikos mūsų pasaulio konstravime raidos pirmuosius etapus.

Peržiūrėdamas ir papildydamas šį tomą, aš ir toliau naudojausi studentų, kolegų ir akademinių institucijų parama. Už jų įnašą privalau jiems visiems viešai padėkoti. Pirmiausia dėkoju tyrimų asistentams, padėjusiems man surinkti ir išnagrinėti naujus duomenis. Visi jie – Jeffas Jurisas ir Rana Tomaira iš Kalifornijos Berklio universiteto ir Esteve Ollé iš Universitat Oberta de Catalunya Barselonoje – yra mano doktorantai.

Komentarais, informacija bei siūlymais dėl šiame tome pristatomų temų man talkino daugelis kolegų, ypač Alainas Touraine'as, Anthony'is Giddensas, Fernandas Calderonas, Ruth Cardoso, Vilmaras Faria, Emilijas de Ipola, Nico Cloete, Johana Muller, Martinas Carnoy'us, You-tien Hsing, Fernandas Henrique Cardosas, Ulrichas Beckas, Mary Kaldor, Imma Tubella, Peteris Evansas, Harley'us Shaikenas, Nezaras al-Sayyadas, Ronaldas Inglehartas, Guy'us Benvenistė, Wayne'as Bakeris, Johnas Thompsonas, Pekka Himanen, Magaly Sanchez, Bish Sanyal, Williamas Mitchellas, Douglas Massey'us, Erkki Tuomioja, Ovsey Shkaratan ir Narcisas Serra.

Taip pat esu dėkingas šiems universitetams, institucijoms bei fondams: Aukštojo mokslo transformacijos centrui (*Center for Higher Education Transformation*) Pietų Afrikoje; Jungtinių Tautų Vystymo programai (*United Nations Development Programme*) Bolivijoje; Jungtinių Tautų Vystymo programai Čilėje; Oksfordo universitetui; Šiuolaikinio meno institutui (*Institute for Contemporary Arts*) Londone; žurnalui *Ord&Bild* Goteborge ir Stokholme; Balio kultūros centrui (*Balie Cultural Center*) Amsterdame; Marcelino Botino fondui (*Fundacion Marcelino*

Botin) Madride; Įmonių administravimo aukštajai mokyklai *(Escuela Superior de Administracion de Empresas* (ESADE)) Barselonoje; Vidužemio jūros regiono Europos institutui (*Institut Europeu de la Mediterrania*) Barselonoje; Humbolto universitetui Berlyne; Miuncheno universitetui; Frankfurto universiteto Socialinių tyrimų institutui (*Institute for Social Research*); Bocconio universitetui Milane; Aukštajai ekonomikos mokyklai Maskvoje; Masačiūsetso technologijos institutui (*Massachusetts Institute of Technology*); Kvynso universitetui *(Queen's University*) Ontaryje; Mičigano universitetui (*University of Michigan*); Annenbergo komunikacijos mokyklai *(Annenberg School of Communication*); Pietų Kalifornijos universitetui *(University of Southern California*) Los Andžele.

Taip pat norėčiau pažymėti, kad mano naujoji intelektinė aplinka – *Universitat Oberta de Catalunya* (UOC) Barselonoje – reikšmingai prisidėjo prie mano tyrimo. Mano atvykimas čia 2001-aisiais ir grįžimas prie savo tapatybės šaknų buvo tiek asmeninis stimulas, tiek ir labai geras atskaitos taškas tolesnei tinklaveikos visuomenės kultūrinių bei politinių dimensijų analizės plėtotei. Ypač esu dėkingas Rektoriaus pavaduotojai Immai Tubellai ir Rektoriui Gabrieliui Ferratei už man suteiktas puikias intelektines, materialias ir asmenines sąlygas šiam mano naujo tyrimo etapui.

Dar kartą noriu asmeniškai padėkoti Emmai Kiselyovai-Castells, ištvėrusiai šį mano nesibaigiantį darbą prie trilogijos praėjusį dešimtmetį. Aš jai pažadu: daugiau nebus jokių trilogijų!

Galiausiai turiu vėl pareikšti padėką savo gydytojams Peteriui Carrollui ir Jamesui Davisui iš Kalifornijos San Francisko universiteto Medicinos centro, kad ištraukė mane iš sunkios ligos, su kuria visi drauge kovojome, nagų.

Labai tikiuosi, kad šiame iš esmės peržiūrėtame ir pataisytame tome pristatyta analizė pagilins labai neramaus pasaulio supratimą.

2003 metų balandis
Barselona, Ispanija

Mūsų pasaulis, mūsų gyvenimai

Lift up your faces, you have a piercing need
For this bright morning dawning for you.
History, despite its wrenching pain,
Cannot be unlived, and if faced
With courage, need not be lived again.

Lift up your eyes upon
This day breaking for you.
Give birth again
To the dream.

Maya Angelou, „On the Pulse of Morning"[1]

Mūsų pasaulį bei mūsų gyvenimus formuoja nesuderinamos globalizacijos ir tapatumo sklaidos kryptys. Informacinių technologijų revoliucija bei kapitalizmo restruktūrizacija padėjo atsirasti naujo tipo visuomenei – tinklaveikos visuomenei (*network society*). Ši visuomenė pasižymi pagrindinių strateginių ekonominės veiklos sričių globalizacija; tinkline organizacijos forma; darbo lankstumu ir nestabilumu bei darbo individualizacija; realiosios virtualybės kultūra, kurią konstruoja visur prasismelkianti, tarpusavyje sujungta bei diversifikuota medijų sistema. Tinklaveikos visuomenei būdinga materialių gyvenimo, erdvės ir laiko pa-

[1] Eilėraštis, skirtas Jungtinių Valstijų prezidento inauguracijai 1993 metų sausio 22 dieną. (Pakelkit galvas, jūs didžiai trokštat, kad jums išaušty šis giedras rytas. Istorijos nepakeisi, kad ir kiek skausmo ji atneštų, tačiau sutikus ją drąsiai, jos nebereikia kartoti. Pakelkite akis į brėkštančią dieną. Dar kartą suteikit gyvybę svajonei.)

grindų kaita dėl srautų erdvės ir bemačio laiko, svarbiausių veiklos formų bei valdančiojo elito sluoksnių susidarymas. Ši nauja, globalaus masto socialinės organizacijos forma plinta po visą pasaulį taip pat, kaip industrinis kapitalizmas ir jo priešas dvynys – industrinis etatizmas plito XX amžiuje, drebindamas institucijas, transformuodamas kultūras, sukraudamas turtus bei sukeldamas skurdą, skatindamas godulį, novatoriškumą bei viltį, tačiau kartu suteikdamas daug vargo bei varydamas į neviltį. Tai išties naujas pasaulis – nuostabus jis, ar ne.

Tai dar ne viskas. Kartu su technologine revoliucija, kapitalizmo transformacija bei etatizmo baigtimi paskutinįjį XX amžiaus ketvirtį mus užplūdo didžiulė galingų kolektyvinio tapatumo išraiškų banga, metusi iššūkį globalizacijai ir kosmopolitizmui kultūriniu savitumu bei žmonių teise patiems reguliuoti savo gyvenimą bei aplinką. Šių išraiškos formų, kurios apibrėžia kiekvienos kultūros kontūrus bei kiekvieno tapatumo formavimosi istorinius šaltinius, yra daug ir labai įvairių. Jos apima konstruktyvius judėjimus (*proactive movements*), siekiančius transformuoti žmonių santykius pačiu pamatiškiausiu lygmeniu, kaip antai feminizmą ir gamtosaugos judėjimą. Tačiau jie taip pat apima ir visą spektrą reakcingų judėjimų (*reactive movements*), kasančių pasipriešinimo tranšėjas Dievo, tautos, etnoso, šeimos, vietovės vardu, t. y. esminių tūkstantmečių senumo kategorijų, kurioms šiandien kelia grėsmę jungtinės, iš skirtingų pusių puolančios technoekonominės jėgos bei transformaciniai socialiniai judėjimai, vardu. Šių priešiškų srovių sūkuryje kvestionuojama nacionalinė valstybė, įtraukianti į savo krizę pačią politinės demokratijos sampratą, kuri remiasi suverenios, atstovaujamosios nacionalinės valstybės istorine konstrukcija. Įvairūs varžovai dažniausiai pasitelkia galingas technologines komunikacijos priemones, kaip antai pasaulinius, dialoginius telekomunikacijų tinklus. Pavyzdžiui, internetą kaip įrankį naudoja tarptautinio gamtosaugos judėjimo šalininkai, Meksikos zapatistų judėjimas bei Amerikos savanorių būriai, tuo pačiu atsakydami į kompiuterizuotą finansų rinkų ar informacijos apdorojimo globalizaciją.

Toks pasaulis nagrinėjamas šiame tome, kuriame didžiausias dėmesys skiriamas socialiniams judėjimams bei politikai, kaip technologijų sukeltos globalizacijos, tapatumo (lytinio, religinio, nacionalinio, etninio, teritorinio, sociobiologinio) galios bei valstybės institucijų sąveikos produktams. Kviesdamas skaitytoją į intelektinę kelionę po šiuolaikinių socialinių kovų bei politinių konfliktų labirintus, pradėsiu nuo keleto pastabų, kurios turėtų palengvinti šią kelionę.

Tai nėra knyga apie knygas. Todėl aš neaptarinėsiu esamų teorijų kiekviena tema ir necituosiu kiekvieno galimo šaltinio nagrinėjamais klausimais. Tiesą sakant, pretenzinga būtų mėginti moksliškai, kad ir paviršutiniškai, aprašyti visas šioje knygoje gvildenamas temas. Šaltiniai ir autoriai, kuriais rėmiausi gvildendamas kiekvieną klausimą, yra medžiaga, kurią laikau svarbia čia keliamų hipo-

tezių konstravimui bei reikšminga socialinės kaitos tinklaveikos visuomenėje teorijai apskritai. Skaitytojai, kuriems rūpi bibliografija, tokios informacijos turėtų ieškoti geruose vadovėliuose, kurių yra daug.

Savo metodu pasirinkau teorijos perteikimą nagrinėjant praktinius pavyzdžius, surinktus stebint socialinius judėjimus įvairiuose kultūriniuose ir instituciniuose kontekstuose. Taigi empirinė analizė daugiausia yra naudojama kaip perdavimo priemonė bei kaip mano teorinio diskurso disciplinavimo būdas, kaip būdas apsunkinti ar padaryti neįmanomą kalbėjimą apie ką nors, ko nepatvirtina stebima kolektyvinio veikimo praktika. Beje, norėdamas, kad mano analizė būtų įtikinama ir leisdamas spręsti apie ją skaitytojai arba skaitytojui, šio tomo rėmuose pabandžiau įterpti ir keletą empirinių elementų.

Knygoje apgalvotai skiriamas nuoseklus dėmesys multikultūralizmui, kruopščiam įvairių socialinių ir politinių pasireiškimų mūsų planetoje gvildenimui. Pirmiausia vadovaujuosi požiūriu, kad mūsų pasaulį formuojančiam technoekonominės globalizacijos procesui pastoja kelią, o galiausiai jį ir transformuos daugybė skirtingų kultūrinių, istorinių ir geografinių šaltinių. Todėl teminio šokinėjimo nuo Jungtinių Valstijų prie Vakarų Europos, Rusijos, Meksikos, Bolivijos, islamiškojo pasaulio, Kinijos bei Japonijos, ką aš ir darau šiame tome, speciali paskirtis yra taikyti vieną analitinį karkasą labai skirtingiems, tačiau vis dėlto prasminiais saitais susijusiems socialiniams procesams aiškinti. Aš taip pat norėčiau, kiek leidžia mano akivaizdžiai ribotos žinios ir patirtis, palaužti etnocentrinį požiūrį, vis dar vyraujantį daugelyje socialinio mokslo sričių kaip tik tuo metu, kai mūsų visuomenės tampa tarpusavyje susijusios bei kultūriškai susipynusios globaliu mastu.

Žodis apie teoriją. Sociologinė teorija, kuria remiamasi šioje knygoje, jūsų patogumui yra įausta į kiekvieno skyriaus temų pristatymus. Ji taip pat, kiek tai įmanoma, derinama su empirine analize. Tik tuomet, kai bus neišvengiama, aš priversiu skaitytoją atlikti trumpą teorinį ekskursą, nes man sociologinė analizė yra ne intelektinio pasimėgavimo priemonė, o būdas suprasti pasaulį. Šio tomo išvadose aš pasistengsiu sugriežtinti savo analizę, ją formalizuodamas ir susistemindamas, sujungdamas į vieną kiekviename skyriuje nuaustas gijas. Beje, atsižvelgdamas į tai, kad didžiausias dėmesys knygoje skiriamas socialiniams judėjimams, bei į tai, kad dėl šios sąvokos reikšmės kyla daug nesutarimų, aš pateikiu tokį socialinių judėjimų apibrėžimą: tiksliniai kolektyviniai veiksmai, kurių rezultatas – pergalė ar pralaimėjimas – keičia visuomenės vertybes bei institucijas. Kadangi nėra kitos istorijos prasmės, negu ta, kaip ją suprantame mes, analitiniu požiūriu nėra „gerų“ ar „blogų“, pažangių ar regresyvių socialinių judėjimų. Visi jie yra simptomai to, kas mes esame, bei mūsų pačių transformacijos galimybės, nes transformacija gali vienodai atvesti ir į daugybę įvairių rojaus, ir į pragaro, ir

į dangiško pragaro sferų. Tai – neatsitiktinė pastaba, nes socialinių permainų procesai mūsų pasaulyje dažnai įgyja fanatizmo bei smurto formas, kurių mes paprastai nesiejame su teigiamomis socialinėmis permainomis. Vis dėlto tai yra mūsų pasaulis, mes patys savo prieštaringoje įvairovėje, ir turime tai suprasti, o jei reikia – drąsiai tai sutikti ir įveikti. Norinčius suprasti *tai* ir *mes* reikšmę, raginu skaityti toliau.

1
Bendruomeninis rojus: tapatumas ir prasmė tinklaveikos visuomenėje

The capital is established near Zhong Mountain;
The palaces and thresholds are brilliant and shining;
The forests and gardens are fragrant and flourishing;
Epidendrums and cassia complement each other in beauty.
The forbidden palace is magnificent;
Buildings and pavilions a hundred stories high.
Halls and gates are beautiful and lustrous;
Bells and chimes sound musically.
The towers reach up to the sky;
Upon altars sacrificial animals are burned.
Cleansed and purified,
We fast and bathe.
We are respectful and devout in worship,
Dignified and serene in prayer.
Supplicating with fervor,
Each seeks happiness and joy.
The uncivilized and border people offer tribute,
And all the barbarians are submissive.
No matter how vast the territory,
All will be eventually under our rule.

Hong Xiuquan*

* Prie Zhongo kalno yra įsikūrusi sostinė; rūmai ir įvažiavimai spindi ir tviska; kvepia, svaigina vešintys miškai ir sodai; epidendrumai ir kasijos savo grožiu papildo vienas kitą; uždraustieji rūmai yra puikūs; šimtaaukščiai pastatai ir paviljonai. Menės ir vartai – dailūs ir žvilgantys; varpai ir kurantai melodingai skamba. Bokštai siekia dangų; ant altorių aukojami gyvuliai – deginamosios aukos. Apsivalę ir nuskaistėję mes pasninkaujame ir apsiplauname. Laikomės apeigų ir nuoširdžiai jas atliekame, oriai ir tyliai meldžiamės. Karštai melsdamiesi, kiekvienas prašome laimės ir džiaugsmo. Necivilizuoti ir paribio žmonės moka duoklę, ir visi barbarai yra nuolankūs. Kad ir kokia būtų didelė teritorija, galiausiai mes ją užvaldysime.

Tai yra *Imperially Written Tale of a Thousand Words* („Imperinis tūkstančio žodžių pasakojimas"), kurį sukūrė Hongas Xiuquanas, Taipėjaus maišto vadas ir pranašas, po to, kai 1853 metais Nanjinge įkūrė dangiškąją karalystę.[1] *Taiping Tao* (Didžiosios taikos kelio) sukilimas siekė Kinijoje įkurti bendruomeninę, neokrikščionišką fundamentalistinę karalystę. Daugiau kaip dešimtį metų karalystė buvo organizuojama remiantis Biblijos apreiškimu, kurį Hongas Xiuquanas, pasak jo paties, gavo iš savo vyresniojo brolio Jėzaus Kristaus po to, kai jį su krikščionybe supažindino evangeliškieji misionieriai. Nuo 1845 iki 1864 metų Hongo maldininkai, mokymai bei armijos krėtė Kiniją ir pasaulį, trukdydami didėjančiam svetimšalių viešpatavimui Vidurinėje karalystėje. Taipėjaus karalystė, paskendusi kraujyje ir ugnyje, žlugo, nusinešdama 20 milijonų kinų gyvybes. Ji troško sukurti žemiškąjį rojų, kovodama su Kiniją užėmusiais demonais, kad „visi žmonės galėtų gyventi kartu nesibaigiančiame džiaugsme, kol galiausiai pakils į Dangų ir susitiks su savo Tėvu."[2] Tai buvo valstybinės biurokratijos struktūrų bei moralės tradicijų krizės, prekybos globalizacijos, pelningos prekybos narkotikais, po pasaulį sparčiai plintančios industrializacijos, religinių misijų, valstietijos nuskurdimo, šeimų ir bendruomenių sukrėtimo, vietinių banditų ir tarptautinių kariuomenių, spaudos ir masinio neraštingumo plitimo, neapibrėžtumo ir nevilties, tapatumo krizės laikai. Tai buvo kiti laikai. Ar tikrai?

Tapatumo konstravimas

Tapatumas žmonėms yra prasmės ir patirties šaltinis. Calhounas rašo:

> „Mes nežinome nei žmonių be vardų, nei kalbų bei kultūrų, kuriose nebūtų daromi kokie nors skirtumai tarp manęs ir kito, mūsų ir jų... Savęs pažinimo, kuris, kad ir kaip panašėtų į atradimą, visuomet yra konstrukcija, neįmanoma visiškai atskirti nuo pretenzijų, kad kiti mus pažintų tokius, o ne kitokius."[3]

Socialinių veikėjų tapatumą aš suprantu kaip prasmės konstravimo procesą pagal tam tikrą kultūrinį požymį ar tarpusavyje susijusių kultūrinių požymių visumą, kuriam arba kuriems teikiama pirmenybė kitų prasmės šaltinių atžvilgiu. Koks nors individas ar kolektyvinis veikėjas gali turėti daugelį tapatumų. Tačiau šis daugis savęs pateikimą ir socialinį elgesį daro įtemptus ir prieštaringus. Taip yra todėl, kad tapatumą reikia skirti nuo to, ką sociologai tradiciškai vadina vaidmenimis

[1] Cituojama pagal Spence (1996: 190–191).
[2] Spence (1996: 172).
[3] Calhoun (1994: 9–10).

ar vaidmenų rinkiniais (*role-sets*). Vaidmenis (pavyzdžiui, buvimą darbininke, motina, kaimyne, karinga socialiste, profesinės sąjungos nare, krepšinio žaidėja, bažnyčios lankytoja, rūkale vienu ir tuo pačiu metu) apibrėžia normos, kurias formuoja visuomenės institucijos bei organizacijos. Jų santykinę galią veikti žmonių elgseną lemia individų ir šių institucijų bei organizacijų derybos ir susitarimai. Tapatumai veikėjams yra prasmės šaltiniai, o sykiu jie yra veikėjų konstruojami individuacijos procese.[4]

Nors, kaip bus aiškinama toliau, tapatumai gali būti kildinami ir iš dominuojančių institucijų, tačiau tapatumais jie tampa tik tuomet, kai ir jei socialiniai veikėjai juos internalizuoja bei įprasmina save per tai, ką internalizavę. Žinoma, kai kada savivokos (*self-definition*) gali sutapti ir su socialiniais vaidmenimis, tarkim, tuomet, kai buvimas tėvu veikėjo požiūriu yra svarbiausias jo savivokos šaltinis. Vis dėlto tapatumai yra tvaresni prasmės šaltiniai negu vaidmenys, nes apima savęs konstravimo (*self-construction*) ir individuacijos procesus. Paprasčiau kalbant, tapatumai organizuoja prasmę, o vaidmenys – funkcijas. Prasmę aš suprantu kaip veikėjos arba veikėjo savo veikimo tikslo simbolinį nustatymą. Aš taip pat teigiu, kad dėl vėliau paaiškėsiančių priežasčių daugumai veikėjų tinklaveikos visuomenėje prasmę organizuoja pirminis tapatumas (tai yra kitus tapatumus įrėminantis tapatumas), kurio nesunaikina laiko ir erdvės pasikeitimai. Nors šis požiūris artimas Eriksono tapatumo sampratai, tačiau aš ketinu daugiau dėmesio skirti kolektyviniam, o ne individualiam tapatumui. Beje, individualizmas (kas kita, negu individualus tapatumas) taip pat gali būti „kolektyvinio tapatumo" forma, kaip parodė Lascho „narcisizmo kultūros" analizė.[5]

Nesunku susitarti dėl fakto, kad sociologiniu požiūriu visi tapatumai yra sukonstruoti. Tačiau tikrasis klausimas – kaip, iš ko, kas ir kam [juos konstruoja]. „Statybinių medžiagų" tapatumų konstravimui teikia istorija, geografija, biologija, gamybos ir reprodukcijos institucijos, kolektyvinė atmintis bei asmeninės fantazijos, galios aparatai ir religiniai apreiškimai. Tačiau individai, socialinės grupės ir visuomenės visas šias medžiagas apdoroja ir jų prasmę pertvarko pagal socialines apibrėžtis bei kultūrinius projektus, sudarančius jų pačių socialinės struktūros bei erdvės ir laiko sistemos pagrindą. Aš keliu hipotezę, jog kolektyvinio tapatumo simbolinį turinį bei jo reikšmę tiems, kurie su juo tapatinasi ir tiems, kurie nesitapatina, didele dalimi lemia tai, kas ir kam jį konstruoja. Kadangi socialinis tapatumo konstravimas visuomet vyksta galios santykių kontekste, aš siūlau skirti trejetą tapatumo kūrimosi formų bei šaltinių:

- *Įteisinamasis tapatumas* (*legitimizing identity*): jį diegia dominuojančios visuomenės institucijos, kad išplėstų bei racionalizuotų savo dominavimą so-

[4] Giddens (1991).
[5] Lasch (1980).

cialiniams veikėjams. Ši tema sudaro Sennetto valdžios ir dominavimo teorijos[6] branduolį, tačiau tinka ir įvairioms nacionalizmo teorijoms.[7]

- *Pasipriešinimo tapatumas* (*resistance identity*): jį generuoja veikėjai, kurių poziciją/būklę esama dominavimo logika nuvertina bei stigmatizuoja. Kaip teigia Calhounas, aiškindamas tapatumo politikos atsiradimą, jie kasa pasipriešinimo bei išlikimo tranšėjas, remdamiesi kitokiais ar priešingais principais negu tie, kuriais vadovaujasi visuomenės institucijos.[8]
- *Kuriamasis tapatumas* (*project identity*): socialiniai veikėjai, naudodamiesi bet kokiais jiems kultūriškai prieinamais ištekliais, formuoja naują, jų padėtį visuomenėje kitaip apibrėžiantį tapatumą, o kartu siekia keisti visą socialinę struktūrą. Tai iliustruoja feminizmo pavyzdys – jis išnyra iš moterų kovos už savo tapatumą ir teises tranšėjų, kad mestų iššūkį patriarchalizmui, taigi ir patriarchalinei šeimai, o sykiu ir visai gamybos, reprodukcijos, seksualumo bei asmenybės sistemai, kuri istoriškai buvo visuomenės pamatas.

Suprantama, kadaise pasipriešinimu grįsti tapatumai vėliau gali skatinti kurti projektus, o ilgainiui – ir įsivyrauti visuomenės institucijose, tapdami įteisinamaisiais, savo dominavimą racionalizuojančiais tapatumais. Ši tapatumų dinamikos seka rodo, kad, socialinės teorijos požiūriu, joks tapatumas negali būti laikomas esme ir joks tapatumas *per se* neturi nei progresyvios, nei regresyvios reikšmės kitapus savo istorinio konteksto. Kitas labai svarbus klausimas, kokią naudą kiekvienas tapatumas teikia jį turintiems žmonėms.

Mano požiūriu, kiekvieno tapatumo kūrimosi proceso išdavos visuomenės formavimosi atžvilgiu yra skirtingos. *Įteisinamasis tapatumas kuria pilietinę visuomenę*, t. y. visumą organizacijų bei institucijų ir daugelį susistemintų bei organizuotų socialinių veikėjų, kurie reprodukuoja, kartais net ir konflikto būdu, struktūrinio dominavimo šaltinius racionalizuojantį tapatumą. Kai kuriuos skaitytojus šis teiginys gali nustebinti, nes pilietinė visuomenė paprastai kelia teigiamas asociacijas, rodo esant demokratinius socialinius pokyčius. Visgi iš esmės būtent tokią pilietinės visuomenės koncepciją pirmasis pateikė Gramscis – intelektinis šios nevienareikšmės sąvokos pradininkas. Pagal Gramscio koncepciją, pilietinę visuomenę formuoja daugelis „aparatų" – bažnyčia(-ios), sąjungos, partijos, kooperatyvai, piliečių asociacijos ir pan., kurie, viena vertus, pratęsia valstybės dinamiką, kita vertus, yra giliai įsitvirtinę tarp žmonių.[9] Būtent toks dvejopas pilietinės visuomenės pobūdis daro ją privilegijuota politinių permainų dirva, nes leidžia perimti valstybės valdymą nesiimant tiesioginio, smurtinio puolimo. Pilietinėje

[6] Sennett (1980).
[7] Anderson (1983); Gellner (1983).
[8] Calhoun (1994: 17).
[9] Buci-Glucksman (1978).

visuomenėje veikiančios permainų jėgos (tarkime, socializmo jėgos Gramscio ideologijoje) gali užkariauti valstybę būtent todėl, kad esama tam tikro perimamumo tarp pilietinės visuomenės institucijų ir valstybinių galios aparatų, nes juos organizuoja panašus tapatumas (pilietiškumas, demokratija, socialinių permainų politizavimas, galios priskyrimas valstybei bei jos atsišakojimams ir pan.). Ten, kur Gramscis ir de Tocqueville'is mato demokratiją ir pilietiškumą, Foucault ar Sennettas, o iki jų Horkheimeris ar Marcuse'as, įžvelgė internalizuotą dominavimą bei jėga primesto, nediferencijuoto, normalizuojančio tapatumo įteisinimą.

Antrasis tapatumo formavimosi tipas – pasipriešinimo tapatumas – skatina, pagal Etzionio formuluotę, *komunų* ar *bendruomenių* kūrimąsi.[10] Tai bene pagrindinis tapatumo formavimosi tipas mūsų visuomenėje. Jis konstruoja kolektyvinio pasipriešinimo kitaip nepakeliamai priespaudai formas, paprastai remdamasis aiškų istorinį, geografinį ar biologinį pagrindą turinčiais tapatumais, šitaip palengvindamas gynybinių sienų suesminimą. Pavyzdžiui, nacionalizmas etniniu pagrindu, pasak Scheffo, paprastai „kyla iš susvetimėjimo jausmo bei apmaudo dėl nesąžiningos atskirties – politinės, ekonominės ar socialinės."[11] Religinis fundamentalizmas, teritorinės bendruomenės, nacionalistinė saviteiga ar net išdidus savęs žeminimas, aukštyn kojomis apverčiantis engėjišką diskursą (kaip kai kurios „ekscentriškos (*queer*) kultūros" gėjų judėjimo srovės), yra išraiškos to, ką aš vadinu *atskirtimi, kuria atskirtieji atskiria atskyrėjus* (*exclusion of the excluders by the excluded*). Tai yra gynybinio tapatumo konstravimas dominuojančių institucijų ir ideologijų atžvilgiu, kai vertybiniam sprendiniui suteikiama priešinga reikšmė, o sykiu sutvirtinamos sienos. Šiame kontekste iškyla klausimas: ar atskirtųjų ir atskyrėjų tapatumai geba bendrauti tarpusavyje? Atsakymas į šį klausimą, galintis būti tik empirinis ir istorinis, lemia, ar visuomenės išlieka kaip tokios, ar subyra, virsdamos genčių, kartais eufemistiškai pervadinamų bendruomenėmis, konsteliacijomis.

Trečiasis tapatumo konstravimo procesas – *kuriamasis tapatumas* – kuria *subjektus* pagal Alaino Touraine'o apibrėžimą:

> „Subjektu aš vadinu troškimą būti individu, kurti asmeninę istoriją, įprasminti visą individualaus gyvenimo patyrimų sritį... Kad individai virstų subjektais, turi būti tenkinamos dvi būtinos sąlygos: viena vertus, individas turi sueiti į akistatą su bendruomene, kita vertus, jis turi sueiti į akistatą su rinka."[12]

Subjektai nėra individai, net jei juos kuria individai ar jie yra kuriami individuose. Jie yra kolektyvinis socialinis veikėjas, per kurį individai holistiškai įprasmi-

[10] Etzioni (1993).
[11] Scheff (1994: 281).
[12] Touraine (1995a: 29–30).

na savo patirtį.[13] Šiuo atveju tapatumo konstravimas yra kitokio gyvenimo projektas, kuris galbūt yra kuriamas engiamo tapatumo forma, tačiau orientuojamas į visuomenės kaip šio tapatumo projekto tęsinio transformavimą. Tai parodė anksčiau minėtasis pavyzdys apie popatriarchalinę visuomenę, išlaisvinančią moteris, vyrus ir vaikus per moterų tapatumo įsisąmoninimą. Arba jau visai kitame kontekste – galutinis visų žmonių kaip tikinčiųjų brolių ir seserų susitaikymas, vadovaujantis Dievo, kad ir kas jis būtų – Alachas ar Jėzus – įstatymu, įvykstantis po to, kai bedievės, neigiančios šeimą materialistinės visuomenės, nebegalėdamos patenkinti žmonių reikmių bei įvykdyti Dievo plano, atsiverčia į religiją.

Klausimo, kas ir kaip konstruoja įvairius tapatumų tipus ir kokių vaisių tai duoda, negalima nagrinėti bendrai ir abstrakčiai: tai yra klausimas apie socialinį kontekstą. Tapatumo politika, kaip rašo Zaretsky, „turi būti istoriškai kontekstualizuota".[14] Todėl mūsų svarstymai turi remtis konkrečiu kontekstu – tinklaveikos visuomenės atsiradimu. Tapatumo dinamiką šiame kontekste geriau suprasime, priešpriešindami ją Giddenso pasiūlytam „vėlyvosios modernybės" – mano nuomone, besibaigiančios epochos – istorinio laikotarpio tapatumo apibūdinimui. Tuo nenoriu pasakyti, kad mes esą kažkaip artėjame prie „istorijos pabaigos", kaip nepagrįstai tvirtinama kai kuriose pomodernistinėse sapalionėse. Nepaprastai įžvalgioje teorinėje analizėje, kurios pagrindinėms mintims pritariu, Giddensas teigia, kad „asmens tapatumas nėra individo skiriamasis bruožas. Tai yra savimonė (*self*), kurią asmuo refleksyviai suvokia savo biografijos požiūriu." Tiesą sakant, „būti žmogumi – reiškia žinoti... ką darai ir kodėl tai darai... Potradicinės tvarkos kontekste mano savimonė tampa refleksyviu projektu."[15]

Kokį poveikį šiam refleksyviam projektui turi „vėlyvoji modernybė"? Giddensas sako:

> „Vienas skiriamųjų modernybės bruožų yra ryšio stiprėjimas tarp dviejų polių – ekstensionalumo ir intensionalumo: tarp, viena vertus, globalizavimo įtakų, ir, kita vertus, asmeninių charakterių... Kuo tradicijos įtaka mažėja ir kuo intensyviau kasdienį gyvenimą restruktūrizuoja dialektinė lokalumo ir globalumo sąveika, tuo labiau individai yra verčiami svarstyti, kokį gyvenimo būdą pasirinkti iš įvairių galimybių... Refleksyviai organizuojamas gyvenimo planavimas... tampa pagrindiniu asmens tapatumo formavimosi bruožu."[16]

Nors ir sutinku su Giddenso teoriniu tapatumo formavimosi apibūdinimu „vėlyvosios modernybės" laikotarpiu, tačiau remdamasis šios knygos I tome pristaty-

[13] Touraine (1992).
[14] Zaretsky (1994: 198).
[15] Giddens (1991: 53, 35, 32).
[16] Giddens (1991: 1, 5).

tais tyrinėjimais, teigiu, kad tinklaveikos visuomenės atsiradimas kvestionuoja tuo laikotarpiu vykusius tapatumo konstravimo procesus ir skatina naujas socialinės kaitos formas. Tai vyksta todėl, kad daugumai individų bei socialinių grupių tinklaveikos visuomenės pagrindu tampa sisteminė lokalumo ir globalumo perskyra. Ir dar pridurčiau, kad taip pat ir galios bei patirties atsiskyrimas įvairiose laiko–erdvės sistemose (I tomas, 6 ir 7 skyriai). Todėl refleksyvus gyvenimo planavimas tampa neįmanomas niekam, išskyrus elitą, gyvenantį pasaulinių tinklų bei jų pagalbinių zonų srautų belaikėje erdvėje. O norint kurti intymumą remiantis pasitikėjimu, reikia suformuluoti naują tapatumo apibrėžimą, kuris visiškai nepriklausytų nuo dominuojančių institucijų bei organizacijų tinklaveikos logikos.

Šiomis pakitusiomis sąlygomis pilietinės visuomenės yra ir traukiasi, nes nebelieka nepertraukiamo ryšio tarp galios kūrimo pasauliniame tinkle logikos ir jungimosi bei atstovavimo konkrečioms visuomenėms bei kultūroms logikos. Tuomet prasmės imama ieškoti rekonstruojant gynybinius tapatumus pagal bendruomeninius (*communal*) principus. Socialinė veikla daugiausia organizuojama priešpriešinant neatpažintus socialinius srautus ir izoliuotus tapatumus. Dėl kuriamųjų tapatumų, tai jų vis atsiranda ar gali atsirasti, nelygu kokia visuomenė. Tačiau aš keliu hipotezę, kad subjektų formavimasis – socialinės kaitos proceso esmė – vyksta priešinga kryptimi negu modernybės ar vėlyvosios modernybės laikais: t. y. jei ir kai konstruojami subjektai, jie formuojami ne yrančios pilietinės visuomenės pagrindu, o kaip bendruomeninio pasipriešinimo tęsiniai. Jei modernybės (ankstyvosios ar vėlyvosios) laikais kuriamasis tapatumas formavosi pilietinėje visuomenėje (kaip antai socializmas, kilęs iš darbininkų judėjimo), *tai tinklaveikos visuomenėje kuriamasis tapatumas, jei toks apskritai susiformuoja, kyla iš bendruomeninio pasipriešinimo.* Tai yra tikroji tapatumo politikos viršenybės tinklaveikos visuomenėje prasmė. Bendruomeninio pasipriešinimo virtimo transformaciniais subjektais procesų, sąlygų bei išdavų analizė yra tinkamiausia socialinės kaitos teorijos sritis informacijos amžiuje.

Preliminariai suformulavęs savo hipotezes, aš nusižengčiau šios knygos metodologiniams principams, jei bent kiek toliau leisčiausi į abstraktųjį teoretizavimą, kuris netrukus galėtų virsti bibliografijos komentavimu. Aš pamėginsiu pasiūlyti tikslias savo analizės implikacijas, sutelkdamas dėmesį į keletą procesų, turinčių lemiamos įtakos kolektyvinio tapatumo formavimuisi, nes jie vaidina itin svarbų vaidmenį socialinės kaitos procese, vykstančiame tinklaveikos visuomenėje. Pradėsiu nuo *religinio fundamentalizmo*, aptardamas tiek islamiškąją, tiek ir krikščioniškąją jo versijas, nors nemanau, kad kitos religijos (pavyzdžiui, induizmas, budizmas, judaizmas) turi mažiau reikšmės ar yra mažiau linkusios į fundamentalizmą. Toliau kalbėsiu apie *nacionalizmą* ir trumpai pristatęs šią problemą aptarsiu du labai skirtingus, bet reikšmingus procesus: nacionalizmo įtaką Sovietų sąjungos irimui ir [jo įtaką] posovietinėse respublikose bei kataloniškojo

nacionalizmo formavimąsi ir sugrįžimą. Po to imsiuosi *etninio tapatumo*, sutelkdamas dėmesį į šiuolaikinį afroamerikietiškąjį tapatumą, o baigsiu trumpu *teritorinio tapatumo* aptarimu, remdamasis miestų judėjimų (*urban movement*) bei vietinių bendruomenių stebėjimu visame pasaulyje. Išvadose pamėginsiu glaustai apjungti pagrindines savo tyrimo kryptis, atsiskleidusias tyrinėjant įvairius šiuolaikinius tapatumo (re)konstravimo remiantis bendruomeniniu pasipriešinimu procesus.

Dievo prieglobstyje: religinis fundamentalizmas ir kultūrinis tapatumas

Visuomenei ir, drįsčiau sakyti, žmogaus prigimčiai, jei tokia egzistuoja, būdinga ieškoti paguodos ir prieglobsčio religijoje. Žmonėms reikia Dievo ir tikėjimo Dievu (kad ir kokio pavidalo jis būtų), kuris padėtų įveikti mirties baimę bei gyvenimo skausmą. Tiesą pasakius, kitapus mūsų Dievas taptų benamis.

Religinis fundamentalizmas yra kas kita. Ir aš tvirtinu, kad dėl kai kurių priežasčių tas „kas kita" tinklaveikos visuomenėje yra pats svarbiausias tapatumo konstravimo šaltinis. Tikiuosi, kad šiuose puslapiuose tos priežastys paaiškės. Esama tiek skirtingų patyrimų, nuomonių, istorijų bei teorijų apie jį, kad tiesiog neįmanoma atlikti jo realaus turinio sintezės. Laimė, XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje Amerikos menų ir mokslų akademija ėmėsi stambaus lyginamojo projekto stebėti fundamentalizmo apraiškas įvairiuose socialiniuose bei instituciniuose kontekstuose.[17] Mums žinoma, kad „fundamentalistai visada yra reaktyvūs, reakcingi"[18] ir kad:

> „fundamentalistai yra selektyvūs. Jie tvirtai gali manyti, kad perima visą praeitį grynu pavidalu, tačiau savo energiją skiria taikymui tų jos ypatumų, kurie geriausiai padeda sutvirtinti jų pačių tapatumą, neleidžia iširti jų judėjimui, sukuria jam apsaugą bei laiko kitus atokiau nuo jų... Fundamentalistai kovoja Dievo vardu – teistinės religijos atveju – arba vadovaudamiesi transcendentinės kilmės ženklais".[19]

Tiksliau pasakius, aš manau, jog, vadovaudamasis projekto „Fundamentalism Observed" straipsnių rinkiniu, neapsiriksiu sakydamas, kad *fundamentalizmas yra kolektyvinio tapatumo konstravimas, individualų elgesį ir visuomenės institucijas derinant su normomis, išvestomis iš Dievo įstatymo, kurį interpretuoja pripažintas autoritetas, tarpininkaujantis tarp Dievo ir žmonių.* Marty's rašo: „Fundamentalistai negali ginčytis ar spręsti ko nors su žmonėmis, kurie, kitaip negu jie

[17] Marty and Appleby (1991).
[18] Marty (1988: 20).
[19] Marty and Appleby (1991: ix–x).

patys, nėra atsidavę autoritetui, kad ir kas jis būtų – neklaidingoji Biblija, neklystantis Popiežius, islamo Šariato kodeksas ar *halacha* reikšmės judaizmo religijoje.“[20]

Religinis fundamentalizmas, be abejo, egzistavo visą žmonijos istoriją, tačiau šiame naujajame tūkstantmetyje jis tapo nelauktai stiprus bei įtakingas tapatumo šaltinis. Kodėl taip atsitiko? Kitame skirsnyje, nagrinėdamas islamiškąjį fundamentalizmą bei krikščioniškąjį fundamentalizmą, aš pamėginsiu nurodyti keletą būdų, kaip galėtume suprasti vieną ryškiausių mūsų istorinę epochą formuojančių srovių.[21]

Umma *prieš* Jahiliya*: islamiškasis fundamentalizmas*

Vienintelis būdas įžengti į modernybę – tai žengti savo taku, kurį mums nurodo mūsų religija, istorija bei civilizacija.

Rachedas Gannouchis[22]

XX a. aštuntasis dešimtmetis – informacinių technologijų revoliucijos Silicio slėnyje metai bei globalinės kapitalizmo pertvarkos pradžios taškas – musulmoniškajam pasauliui turėjo kitą reikšmę: jis žymėjo XIV Hegiros amžiaus pradžią. Tai islamo atsinaujinimo, apsivalymo bei sustiprėjimo laikotarpis – toks pat, koks būna prasidėjus kiekvienam naujam šimtmečiui. Išties, per kitus du dešimtmečius per musulmoniškuosius kraštus nuvilnijo tikra kultūrinė ir religinė revoliucija, kuri kartais, kaip antai Irane, laimėdavo, kartais, kaip antai Egipte, būdavo pažabojama, kartais, kaip antai Alžyre, sukeldavo pilietinius karus, kartais, kaip antai Sudane ir Bangladeše, būdavo formaliai pripažįstama valstybės institucijų, o dažniausiai, kaip antai Saudo Arabijoje, Indonezijoje ar Maroke, turėdavo kęsti nelengvą sambūvį su visiškai į globalinį kapitalizmą integruota, formaliai islamiška nacionaline valstybe. Apskritai, už beveik milijardo žmonių kultūrinį tapatumą bei politinį likimą buvo kovojama mečetėse bei dėl spartėjančios urbanizacijos labai tankiai gyvenamų, o dėl nepavykusios modernizacijos suirusių musulmoniškųjų miestų rinkimų apylinkėse. Islamiškasis fundamentalizmas – kaip rekonstruotasis tapatumas ir kaip politinis projektas – yra gyvybiškai svarbaus proceso, didele dalimi lemsiančio pasaulio ateitį, centre.[23]

Tačiau kas gi yra tas islamiškasis fundamentalizmas? Arabų kalboje islamas reiškia nuolankumo būseną, o musulmonas yra tas, kuris paklūsta Alachui. Tad pagal mano pateiktą islamiškojo fundamentalizmo apibrėžimą, atrodytų, jog vi-

[20] Marty (1988: 22).
[21] Taip pat žr. Misztal and Shupe (1992a).
[22] Rached Gannouchi, interviu *Jeune Afrique*, 1990 m. liepa. Gannouchi yra Tuniso islamo judėjimo intelektinis lyderis.
[23] Hiro (1989); Balta (1991); Sisk (1992); Choueri (1993); Juergensmeyer (1993); Dekmejian (1995).

sas islamas yra fundamentalistinis: visuomenės bei jų valstybinės institucijos turi būti organizuojamos, vadovaujantis neginčytinais religiniais principais. Tarp kitko, daugelis garsių mokslininkų[24] tvirtina, kad nors Korane suformuluotų religinių principų viršenybė yra bendras viso islamo bruožas, tačiau islamiškosios visuomenės bei institucijos juos interpretuoja nevienareikšmiškai. Negana to, net pačiose tradiciškiausiose islamo visuomenėse religinių principų viršenybė politinei valdžiai buvo grynai formali. *Shari'a* (Dievo įstatymas, kurį suformavo Koranas ir chadisai*) klasikinėje arabų kalboje siejasi su veiksmažodžiu *shara'a*, reiškiančiu ėjimą šaltinio link. Taigi daugumai musulmonų *shari'a* nėra nekintamas, griežtas įsakymas, o veikiau ėjimo Dievo link vadovas, specialiai pritaikomas kiekvienam istoriniam ir socialiniam kontekstui.[25] Priešingai tokiam islamo atvirumui, islamiškasis fundamentalizmas numano *shari'a* susiliejimą su *fiqh* – t. y. teisininkų ir autoritetų atliekama *shari'a* interpretacija bei taikymu – absoliučiai dominuojant *shari'a*. Savaime suprantama, tikrosios prasmės [atsiskleidimas] priklauso nuo interpretacijos proceso ir interpretatoriaus. Tad tarp konservatyviojo fundamentalizmo, kuriam atstovauja Saudo rūmai (*House of Saud*), ir radikaliojo fundamentalizmo, išsamiai išdėstyto XX a. šeštojo ir septintojo dešimtmečių al-Mawdudžio ar Sayyido Qtubo raštuose, egzistuoja platus variantų spektras.[26]

Be to, esama didelių skirtumų tarp šiitų tradicijos, įkvepiančios Khomeinį, ir sunitų tradicijos – tikėjimo, kurį išpažįsta 85 procentai musulmonų, tarp jų – revoliuciniai judėjimai, kaip antai Alžyro islamo gelbėjimo frontas, IGF (*Front Islamique de Salvation*, FIS) ar Egipto *Takfir wal-Hijrah*. Vis dėlto nuo XIX šimtmečio pabaigos islamizmo mąstysenai atstovavusių rašytojų, kaip antai egiptiečių Hassano al Bannos bei Sayyido Qtubo, indo Alí al-Nadawio ar pakistaniečio Sayyido Abul al-Mawdudžio, vizijose islamo istorija yra rekonstruojama, atskleidžiant amžiną valstybės paklusimą religijai.[27] Musulmonas yra iš esmės atsidavęs ne *watan* (tėvynei), o *umma* – tikinčiųjų, kurie tampa lygūs paklusdami Alachui, bendruomenei. Ši visuotinė brolija išstumia nacionalinės valstybės institucijas, kurios laikomos tikinčiųjų susiskaldymo šaltiniu.[28] Sayyidas Qtubas, bene įtakingiausias radikaliųjų islamistų autorius, rašantis islamiškojo fundamentalizmo temomis, teigė:

[24] Žr., pavyzdžiui, Bassam Tibi (1988, 1992a); Aziz Al-Azmeh (1993); Farhad Khosrokhavar (1995) bei kitus.

* *Haditha* – trumpi pasakojimai, susidedantys iš Mahometui priskiriamų posakių ir liudijimų apie jo poelgius, reikšmingus islamo doktrinai. (*Vert. past.*)

[25] Garaudy (1990).

[26] Carre (1984); Choueri (1993).

[27] Hiro (1989); Al-Azmeh (1993); Choueri (1993); Dekmejian (1995).

[28] Oumlil (1992).

„Ideologijos ir tikėjimo saitai yra stipresni už liepsningų patriotinių jausmų saitus su regionu ar teritorija. Taigi klaidingas musulmonų skirstymas pagal teritoriją yra ne kas kita, kaip prieš Rytus nukreiptų kampanijų išraiška ir sionistinio imperializmo, kurį privalu sunaikinti, išraiška... Tėvynė yra ne žemė, o grupė tikinčiųjų ar visa islamiškoji *umma*."[29]

Kad *umma* galėtų gyvuoti bei plėstis, kol apims visą žmoniją, ji turinti įvykdyti dievišką uždavinį: iš naujo stoti į kovą su *Jahiliya* (Dievo nežinojimo ar Dievo mokymų nepaisymo būkle), į kurią vėl įbrido visuomenės. Kad žmonija dvasiškai atgimtų, islamizacija iš pradžių turi būti vykdoma supasaulietintose bei Dievo įstatymo griežtai nebesilaikančiose musulmoniškose visuomenėse, o po to ir visame pasaulyje. Šis procesas turi prasidėti nuo dvasinio atgimimo pagal *al-sirat al-mustaqin* (tiesaus kelio) pavyzdį, pagal kurį savo suburtą bendruomenę Medinoje organizavo pranašas Mahometas. Tačiau norint įveikti bedievių gretas, gali tekti prieš juos imtis džihado (kovos dėl islamo), kraštutiniu atveju galinčio virsti šventuoju karu. Šiitų tradicijoje kankinystė, atkartojanti imamo Ali pasiaukojimą 681 m., laikoma religinio tyrumo esme. Pasiaukojimo, kurio reikalauja tarnavimas Dievui (*al-da'wah*), garbinimas yra būdingas visam islamui apskritai. Hassanas al-Banna, Musulmonų brolijos įkūrėjas bei lyderis, nužudytas 1949 metais, yra pareiškęs: „Koranas yra mūsų konstitucija, Pranašas yra mūsų vadovas; mirtis dėl Alacho šlovės yra didžiausias mūsų troškimas."[30] Aukščiausias visos žmonių veiklos tikslas privaląs būti Dievo įstatymo įsigalėjimas visai žmonijai, panaikinsiantis *Dar al-Islam* (musulmoniškojo pasaulio) ir *Dar al-Harb* (nemusulmoniškojo pasaulio) susišpriešinimą.

Šioje kultūrinėje, religinėje, politinėje sistemoje islamiškasis tapatumas yra konstruojamas per dvigubą dekonstrukciją, kurią atlieka socialiniai veikėjai ir visuomenės institucijos. Socialiniai veikėjai turį dekonstruoti save kaip subjektus, kad ir kas jie būtų – individai, etninių grupių atstovai ar valstybės piliečiai. Be to, moterys turinčios paklusti jas globojantiems vyrams, nes yra skatinamos ieškoti savirealizacijos visų pirma šeimoje: „Vyrai yra moterų gynėjai ir išlaikytojai, kadangi vyrams Dievas suteikė daugiau [jėgos] negu moterims ir kadangi jie jas išlaiko savo lėšomis."[31] Kaip rašo Bassamas Tibis, „Habermaso subjektyvumo principas islamo fundamentalistams yra erezija."[32] Tik *ummoje* individas galįs būti visiškai savimi kaip tikinčiųjų brolijos – pamatinio sulyginimo mecha-

[29] Qtub (n.d./1970s)
[30] Citata iš Hiro (1989: 63).
[31] Qur'ān, surāh IV, v. 34 (vertė Abdullah Yusuf Ali, 1988). Žr. Hiro (1989: 202); Delcroix (1995); Gerami (1996).
[32] Tibi (1992b: 8).

nizmo, teikiančio savitarpio paramą, solidarumą bei bendrąją prasmę – dalis. Kita vertus, pati nacionalinė valstybė turinti paneigti savo tapatumą: *al-dawla islamiiyya* (islamiškoji valstybė), kuri remiasi *shari'a*, yra viršesnė už nacionalinę valstybę (*al-dawla qawmiyya*). Ši tezė ypač veiksminga Vidurinių Rytų regione, kuriame, pasak Tibio, „nacionalinė valstybė yra svetima ir faktiškai primesta jos sudedamosioms dalims... Politinė pasaulietinio nacionalizmo kultūra Viduriniuose Rytuose yra ne tik naujovė, bet ir tenykščių visuomenių paviršutiniškai įdiegta [naujovė]."[33] Lawrence'as rašo, kad „islamas nėra vien religija. Tai yra religija ir šis tas daugiau. Jis aprėpia dvasinę ir politinę, privačią ir politinę sferas... Nacionalizmas tampa labiausiai nekenčiama naujausia sekuliarizmo forma, nes jis reikalauja valstybinio veiksmo, kuriam būtų besąlygiškai paklūstama... tikrajame islame, pasak Qtubo, „nacionalizmas yra tikėjimas, tėvynė yra *dar al-islam*, principai yra Dievas, o konstitucija yra Koranas".[34]

Visgi svarbiausia, kad islamiškasis fundamentalizmas nėra tradicionalistinis sąjūdis. Nepaisant visų interpretatorių pastangų įtvirtinti islamiškąjį tapatumą istorijoje ir šventuosiuose tekstuose, islamistai, siekdami išprovokuoti socialinį pasipriešinimą ir politinį maištą, ėmėsi kultūrinio tapatumo rekonstravimo – hipermodernaus projekto.[35] Al-Azmehas rašo: „Sakralumo politizavimas, politiškumo sakralizavimas bei pseudolegalių islamo institutų pavertimas „socialinėmis apeigomis" – visa tai yra autentiškojo ego politikos, tapatumo politikos, ir šio tapatumo formavimo – tikriau išradimo – būdų įgyvendinimo priemonės."[36]

Bet jei islamizmas (nors ir įsišaknijęs XIX a. islamo reformatorių bei atgaivintojų, tokių kaip al-Afghanis, raštuose) iš esmės yra šiuolaikinis tapatumas, tai kodėl jis pasireiškė būtent dabar? Kodėl jis išsiskleidė per pastaruosius du dešimtmečius, po to, kai pokolonijiniu laikotarpiu jį daug kartų buvo nuslopinęs nacionalizmas – tai rodo tokie pavyzdžiai, kaip Musulmonų brolijos represija Egipte bei Sirijoje (apėmusi ir Qtubo egzekuciją 1966 metais), Sukarno atsiradimas Indonezijoje ir Nacionalinio išsivadavimo fronto – Alžyre?[37]

Tibis mano, kad „islamiškojo fundamentalizmo atsiradimas Viduriniuose Rytuose yra susijęs su šios islamiškosios pasaulio dalies, suvokiančios save kaip kolektyvinį organizmą, atsivėrimu globalizacijos procesams, taip pat nacionalizmui bei nacionalinei valstybei, kaip globalizuotiems organizavimo principams".[38] Atrodo, jog islamiškųjų judėjimų protrūkis yra susijęs ir su tradicinių visuomenių

[33] Tibi (1992b: 5).
[34] Lawrence (1989: 216).
[35] Gole (1995).
[36] Al-Azmeh (1993: 31).
[37] Piscatori (1986); Moen and Gustafson (1992); Tibi (1992a); Burgat and Dowell (1993); Juergensmeyer (1993); Dekmejian (1995).
[38] Tibi (1992b: 7).

irimu (taip pat ir tradicinės dvasininkijos galios pakirtimu), ir su nacionalistinių sąjūdžių sukurtos nacionalinės valstybės nesugebėjimu modernizuotis, plėtoti ekonomiką ir/ar paskirstyti ekonominio augimo vaisių plačiajai visuomenei. Taigi fundamentalistai (re)konstravo islamiškąjį tapatumą kaip priešpriešą kapitalizmui, socializmui ir nacionalizmui – arabiškajam ar kitokiam, – kurie visi, jų požiūriu, yra silpnėjančios pokolonijinės santvarkos ideologijos.

Geras pavyzdys šiuo atžvilgiu yra Iranas.[39] Shaho „baltoji revoliucija", pradėta 1963 metais, buvo pats ambicingiausias bandymas modernizuoti ekonomiką bei visuomenę pasinaudojant Jungtinių Valstijų pagalba bei apgalvotai planuojant susisieti su besiformuojančiu naujuoju globaliniu kapitalizmu. Ši revoliucija pakirto tradicinės visuomenės pamatines struktūras, pradedant žemės ūkiu ir baigiant kalendoriumi. Pagrindinis Shaho ir ulemų (musulmonų mokslininkų teologų ir teisininkų) konfliktas buvo susijęs su laiko reguliavimu. Jis kilo tuomet, kai 1976 m. balandžio 24 d. Shahas pakeitė islamiškąjį kalendorių į ikiislamiškąjį Achemenų dinastijos kalendorių. 1979 metų vasario 1 d. Khomeinis grįžo į Teheraną vadovauti revoliucijai kaip Imam Nacoste, Laiko valdovo (*wali al-zaman*) atstovas, kad apgintų religinių principų viršenybę. Islamiškoji revoliucija sykiu priešinosi monarchijos institucijai (Khomeinis: „Islamui absoliučiai nepriimtina pati monarchijos sąvoka");[40] nacionalinei valstybei (naujosios Irano konstitucijos 10 straipsnis skelbia: „Visi musulmonai sudaro vieną naciją") bei modernizacijai kaip vesternizacijos išraiškai (Irano konstitucijos 43 straipsnis skelbia: „drausti išlaidumą bei švaistymą visuose dalykuose, susijusiuose su ekonomika, įskaitant vartojimą, investavimą, gamybą, paskirstymą bei paslaugas"). Ulemai, į kuriuos labiausiai buvo nukreiptos Shaho institucinės reformos, įgijo autoritetą kaip tarpininkai tarp *shari'a* ir visuomenės. Islamiškojo režimo radikalizavimas po Irako antpuolio 1980 metais ir po to prasidėjęs žiaurus karas vertė apvalyti visuomenę bei paskirti specialius religinius teisėjus, kuriems teko užduotis tramdyti bedieviškus veiksmus, kaip antai „santuokinę neištikimybę, homoseksualumą, azartinius lošimus, veidmainystę, simpatizavimą ateistams ir veidmainiams bei išdavystę."[41] Tūkstančiai žmonių buvo įkalinti, nuplakti bei nubausti mirties bausme dėl įvairiausių priežasčių. Teroro, ypač prieš kairiųjų pažiūrų kritikus bei partizanus marksistus, laikotarpis užbaigė fundamentalistinės logikos ciklą Irane.

Kokie yra fundamentalizmo socialiniai pagrindai? Irane, kuriame ilgose, aršiose mobilizacijose prieš kruviną Pahlavių diktatūrą dalyvavo ir kitos revoliucinės jėgos, lyderiais buvo dvasininkai, o pilietinius maištus organizavusių revoliucinių komitetų susirinkimų vietomis tapdavo mečetės. Grįžtant prie socialinių

[39] Hiro (1989); Bakhash (1990); Esposito (1990); Khosrokhavar (1995).
[40] Hiro (1989: 161).
[41] Iš spaudoje paskelbtų oficialių dokumentų cituoja Hiro (1989: 190).

veikėjų, tai šio sąjūdžio jėgos buvo susitelkusios Teherane bei kituose didžiuosiuose miestuose, o jų daugumą sudarė studentai, intelektualai, turgaus pirkliai bei amatininkai. Kai sąjūdis persikėlė į gatves, į jį įsiliejo ir XX a. aštuntajame dešimtmetyje Teherane nusidriekusių lūšnų kvartalų gyventojų masės, atsikrausčiusios čia po to, kai žemės ūkio modernizavimas išgujo juos iš gimtųjų kaimų.

Alžyro ir Tuniso islamistų socialinis profilis, kaip rodo kai kurie nesistemingi duomenys, yra panašus: pirmieji Alžyro islamo gelbėjimo fronto rėmėjai buvo nevienalytė grupė, kurią sudarė intelektualai, universitetų dėstytojai bei žemesniojo rango valstybės tarnautojai, prie kurių prisidėjo ir smulkūs prekybininkai bei amatininkai. Beje, viena iš šių devintojo dešimtmečio judėjimų socialinių priežasčių buvo masinis kraustymasis iš kaimų. Tunise atlikta apklausa parodė, kad 48 procentai kovotojų tėvų buvo beraščiai, kai aštuntajame dešimtmetyje iš skurdžių kaimo vietovių persikėlė gyventi į miestus. Patys kovotojai buvo jauni: 72 Tuniso kovotojų, nuteistų didžiajame teismo procese 1987 metais, amžiaus vidurkis buvo 32 metai.[42] Egipte islamizmas yra labiausiai paplitęs tarp universiteto studentų (nuo XX a. devintojo dešimtmečio vidurio daugumai studentų sąjungų vadovavo islamo fundamentalistai), yra remiamas valstybės tarnautojų, ypač mokytojų, taip pat daro vis didesnę įtaką policijai bei kariuomenei.[43]

Atrodo, kad radikaliojo fundamentalizmo socialinės priežastys slypi sėkmingoje šeštojo ir septintojo dešimtmečių valstybės vadovaujamoje modernizacijoje bei nepavykusioje aštuntojo ir devintojo dešimtmečių ekonomikos modernizacijoje daugumoje musulmoniškųjų šalių, kurių ūkiai nesugebėjo prisitaikyti prie vėlesniu laikotarpiu atsiradusių naujų globalinės konkurencijos bei technologinės revoliucijos sąlygų. Sutrikusi ekonomika bei įsigalėjusios naujos kultūrinės priklausomybės formos sužlugdė viltis jaunų miesto gyventojų, pirmosios modernizacijos bangos metu įgijusių puikų išsilavinimą. Jų nepasitenkinimui antrino ir nuskurdintos masės, kurias iš kaimo vietovių į miestus atginė nesubalansuotas žemės ūkio modernizavimas. Kepelis rašo:

> „Nuo pat pradžių islamizmo judėjimas plėtojosi dviem kryptimis. Pirma, jis įtraukė jaunąją miestiečių kartą – tai yra klasę, susiformavusią dėl demografinio sprogimo Trečiajame pasaulyje pokario metais ir jo paskatinto masinio kraustymosi iš kaimų. Nors šiuos jaunus miestiečius slėgė skurdas, tačiau jie turėjo galimybių tapti raštingi bei įgyti tam tikrą išsilavinimą. Antra, jis aprėpė tradicinę dievobaimingąją buržuaziją – parduotuvių ir turgaus prekybininkų šeimų palikuonis, dekolonizacijos proceso metu nustumtus į nuošalę. Prie šios tikinčios vidurinės klasės prisijungė gydytojai, inžinieriai ir verslininkai, kadaise išvykę dirbti į konser-

[42] Šiuos duomenis pateikė Burgat and Dowell (1993).
[43] Hiro (1989); Dekmejian (1995).

vatyvias naftą eksportuojančias šalis ir greitai praturtėję, tačiau išlikę atskirti nuo tradicinių politinės valdžios sluoksnių."[44]

Šis socialinis mišinys tapo sprogstamas, kai nacionalinę valstybę apėmė krizė, nes jos tarnautojų, tarp jų – karinio personalo, gyvenimo lygis smuko ir jie prarado tikėjimą nacionalistiniu projektu. Nacionalinės valstybės teisėtumo krizę sukėlė paplitusi korupcija, neefektyvumas, priklausomybė nuo užsienio įtakų, o Viduriniuose Rytuose – ir pasikartojantis Izraelio vykdomas karinis pažeminimas, po kurio sekdavo susitarimai su sionistiniu priešu. Šiuolaikinis islamiškasis tapatumas yra konstruojamas kaip reakcija į neįgyvendinamą modernizavimą (kad ir koks jis būtų – kapitalistinis ar socialistinis), neigiamus globalizacijos padarinius bei pokolonijinio nacionalistinio projekto žlugimą. Todėl manytina, kad skirtinga fundamentalizmo plėtotė musulmoniškajame pasaulyje yra susijusi su nevienodu nacionalinių valstybių pajėgumu įtraukti į savo projektus miesto gyventojų mases, užtikrinant joms ekonominę gerovę, bei musulmoniškąją dvasininkiją, oficialiai aprobuojant bei apsiimant saugoti jos religinį autoritetą, kaip buvo Ummajado kalifate ar Osmanų imperijoje.[45] Tad kol Saudo Arabija formaliai yra islamiškoji monarchija, ulemai dirba Saudo rūmams, kuriems pavyksta vienu ir tuo pačiu metu būti ir šventųjų vietų, ir Vakarų naftos sergėtojais.

Kurį laiką atrodė, kad Indonezija ir Malaizija sugeba integruoti islamistų spaudimą į savo autoritarines nacionalines valstybes, užtikrindamos ekonominį augimą ir taip kurdamos viltingas perspektyvas savo subjektams. Vis dėlto po 1997 metų ekonomikos krizės ir Suharto atsistatydinimo Indonezija įsitikino islamiškųjų partijų reikšmingumu politikoje ir visuomenėje. Radikalios, fundamentalistinės organizacijos *Jamaah Islamiyah*, vadovaujamos Abu Bakaro Bashiro, įtariamo ryšiais su *al-Qaeda*, plėtra išryškino valstybės kontrolės trapumą musulmoniškose visuomenėse tuo metu, kai globalizacijos sukelti šokai sumažino jos pajėgumą skatinti socialinę integraciją per ekonomikos augimą. Taigi XXI a. pradžioje Indonezija vėl prisijungė prie kitų musulmoniškųjų visuomenių, kuriose modernizacijos žlugimas paskatino nacionalizmo krizę bei islamizmo suklestėjimą.

Kai kurių labiausiai suvakarietintų musulmoniškųjų kraštų, kaip antai Egipto, Alžyro ir Tuniso, nacionalistiniai projektai XX a. devintąjį dešimtmetį iš esmės žlugo, sukeldami socialines įtampas, kuriomis daugiausia pasinaudojo nuosaikaus (Musulmonų brolija), radikalaus (*Jamaah Islamiyah*) ir demokratinio-radikalaus (Alžyro islamo gelbėjimo frontas) sparno islamistų organizacijos.[46] *Hamas* iššūkis Palestinos protovalstybei, vadovaujamai Yassero Arafato, gali sukel-

[44] Kepel (2002: 6).
[45] Balta (1991).
[46] Sisk (1992).

ti vieną dramatiškiausių arabiškojo nacionalizmo (kurio geriausias pavyzdys yra Palestinos išsivadavimo judėjimas) ir radikalaus islamiškojo fundamentalizmo skilimų. Tikra ironija, kad Izraelio *Mossad* padėjo kurti *Hamas*, nes tikėjosi, kad ji pakirs Palestinos išsivadavimo organizacijos autoritetą ir teisėtumą.

Kai islamistų rinkimų pergales, kaip antai 1991 m. gruodį Alžyre, anuliuodavo karinės represijos, kildavo masinis įtūžis bei pilietinis karas.[47] Net labiausiai suvakarietintoje musulmoniškojoje šalyje – Turkijoje – Kemalo Atatürko pasaulietinei, nacionalistinei orientacijai 1995 metų rinkimų metu buvo mestas istorinis iššūkis, kai radikaliai nusiteikusių intelektualų bei miesto vargšų balsais islamistai tapo pagrindine šalies politine jėga ir 1996 metais sudarė vyriausybę, kol nacionalistinės ginkluotosios pajėgos neužkirto jiems kelio dalyvauti atvirose politinėse varžybose. Tačiau pakoregavę savo politinį amplua ir parengę nuosaikesnę programą, 2002 m. lapkričio rinkimuose Turkijos islamistai vėl tapo pirmaujančia partija. Ironiška, tačiau istorija pakrypo taip, kad Europos Sąjungos spaudimas Turkijai tapti visiškai demokratine šalimi paskatino ginkluotąsias pajėgas sankcionuoti išrinktosios vyriausybės, kurioje daugumą sudarė Islamiškosios partijos nariai, atėjimą į valdžią. Belieka tik stebėti, kaip islamistams Turkijoje pavyks sutarti su sekuliarizmo principu – vienu Europos demokratinių valstybių pastolių.

Politinis islamizmas ir islamiškasis fundamentalistinis tapatumas, kurie rutuliojosi įvairiuose socialiniuose ir instituciniuose kontekstuose, visuomet buvo susiję su socialinės atskirties dinamika ir/ar nacionalinės valstybės krize. Todėl socialinė segregacija, diskriminacija ir nedarbas, kuriuos tenka patirti iš Magrebo* kilusiems prancūzų jaunuoliams, Vokietijoje gimusiems jauniems turkams, Britanijos pakistaniečiams ar afroamerikiečiams, skatina naujo islamiškojo tapatumo formavimąsi tarp nepatenkintų jaunuolių bei veiksmingai skleidžia radikalųjį islamizmą po socialiai atskirtas išsivysčiusių kapitalistinių visuomenių sritis.[48] Kita vertus, Sovietų valstybės žlugimas lėmė islamiškųjų judėjimų atsiradimą Kaukaze bei Vidurinėje Azijoje ir net Islamiškojo atgimimo partijos susiformavimą Rusijoje, sustiprindamas baimę, jog Afganistano ir Irano islamiškosios revoliucijos išplis po buvusias sovietines respublikas. Karas Čečenijoje, vykdomas etnonacionalizmo ir islamo vardan, remiamas Saudo Arabijos, Pakistano ir O. bin Ladeno, tapo pagrindine pokomunistinės Rusijos politikos arena.[49]

Įvairūs politiniai procesai, kuriuos savaip sąlygojo kiekvienos nacionalinės valstybės dinamika bei kiekvienos ekonomikos ryšys su globaline ekonomika, lėmė, kad islamiškojo fundamentalizmo planas išsikristalizavo visose musulmoniškosiose visuomenėse bei nemusulmoniškųjų visuomenių musulmoniškosiose ma-

[47] Nair (1996).

* Afrikos Šiaurės vakarų šalių. – *Vert. past.*

[48] Luecke (1993); Kepel (1995).

[49] Mikulsky (1992).

žumose. Naujasis tapatumas yra konstruojamas ne per grįžimą prie tradicijos, o per tradicinių šaltinių naudojimą formuojant naują dievobaimingą bendruomeninę visuomenę, kurioje nuskurdintos masės bei nepatenkinti intelektualai galėtų rekonstruoti prasmę kaip alternatyvą atskirtimi grindžiamai pasaulio tvarkai.[50]

Vis dėlto politinis islamizmas susidūrė su fundamentaliu prieštaravimu, nes, kaip rašo Lawrence'as, „sunitų islamiškasis fundamentalizmas veikiau siekia vadovauti [nacionalinės valstybės] sistemai, negu ją sugriauti. Fundamentalistams gali pavykti tik tuomet, jei jie perims tai, kam priešinasi."[51] Tą patį Kepelis pastebėjo empiriškai savo išsamioje bei įtakingoje XX a. dešimtojo dešimtmečio politinio islamizmo analizėje, pagrįstoje jo stebėjimais keliose šalyse. Išnagrinėjęs daugelį procesų, pasibaigusių represijomis, kooptacija ar jų abiejų deriniu, jis priėjo prie populiariai nuomonei prieštaraujančios išvados, kad islamizmas kaip politinė jėga daugumoje musulmoniškųjų kraštų iš esmės žlugo. Jis taip pat tvirtino, kad šis žlugimas paskatino alternatyvos – radikalių ir teroristinių grupuočių – iškilimą. Šios žūtbūt stengėsi primesti savo utopiją smurtinėmis priemonėmis, kaip dera pasauliniam revoliuciniam avangardui, atkartojančiam – tegu ir kitokia forma – praėjusių komunizmo laikų istoriją.[52]

Khosrokhavaras rašo:

> „Kai faktinė kasdienio gyvenimo patirtis parodo sumanymo vaizduoti individus kaip visateisius modernybės dalyvius absurdiškumą, smurtas tampa vienintele naujojo subjekto saviteigos forma... Tuomet neobendruomenė tampa nekrobendruomene. Atskyrimas nuo modernybės įgyja religinę prasmę: savos gyvybės paaukojimas tampa kovos su atskirtimi priemone."[53]

Galiausiai, jei kalbėtume apie radikaliojo islamizmo poveikį galios santykiams, tai čia viskas priklauso nuo to, ką vadinsime pralaimėjimu ar sėkme. Jei, vadovaudamiesi ilga į valstybę orientuotos politinės analizės tradicija, sėkme vadinsime valstybės valdžios užgrobimą, tai islamiškojo fundamentalizmo lūkesčiai tūkstantmečių sandūros laikotarpiu neišsipildė. Net ir Irane – vienintelėje šalyje, kurioje islamiškoji revoliucija buvo sėkminga – valstybės institucijos ir religinė ajatolos (*ayatollah*) valdžia ėmė vis labiau tolti vienos nuo kitų, kuomet Iranas pradėjo prieštaringą, tačiau svarbų demokratizavimo bei modernizavimo procesą. Vis dėlto, jei istorines ideologijos išdavas vertintume ne pagal rinkėjų balsų ar ministerijų skaičių, ar, tarkime, pagal organizuotą visuomenės paramą, o pagal jos gebėjimą keisti mąstymą, mesti iššūkį vyraujančioms vertybėms ar keisti globa-

[50] Tibi (1992a, b); Gole (1995).
[51] Lawrence (1989: 226)
[52] Kepel (2002).
[53] Khosrokhavar (1995: 249–250).

lius galios santykius, tai dar neaišku, koks būtų islamiškojo fundamentalizmo kaip socialinio judėjimo, o ne kaip politinės jėgos, realus poveikis.

Kai kurios įtakingos islamiškojo fundamentalizmo srovės politinį dalyvavimą demokratinės valstybės institucijose laiko prieštaraujančiu islamo principams, kuriais esą turėtų vadovautis musulmoniškosios visuomenės. Aukštas *al-Qaeda* vadovas al-Zhawahiris savo knygoje *The Bitter Harvest* („Kartus derlius") rašo: „Pritarti demokratijai reiškia pritarti minčiai, kad kas nors kitas, o ne Dievas, turi įstatymų leidimo teisę. Šią mintį palaikantis asmuo yra bedievis, nes tas, kuris leidžia įstatymus žmonėms, sau priskyrė Dievo vietą, o tas, kuris paklūsta tokiam įstatymų leidėjui, laiko jį Dievu."[54] Islamiškasis fundamentalizmas iš esmės nepripažįsta valstybės valdžios, o rinkėjų balsų ir politinio dalyvavimo nelaiko Dievo valios išraiška. Štai kodėl jo sėkmę ar pralaimėjimą laiduoja kova už protus, o ne už valstybės institucijas. Todėl šioje vietoje aš kol kas nutraukiu islamo kaip kultūrinio ir religinio tapatumo tyrimą ir grįšiu prie jo antrajame skyriuje, kuriame nagrinėsiu jį kaip socialinį judėjimą, nukreiptą prieš vyraujančią pasaulio tvarką.

Kad ir ką manytume šiuo klausimu, turime pripažinti, kad per kultūrinės atskirties neigimą, net ir kraštutine pasiaukojimo forma, susiformavo naujas islamiškasis tapatumas kaip naujas istorinis bandymas sukurti *umma* – bendruomeninį tikrų tikinčiųjų rojų.

Dieve, gelbėk mane!
Amerikietiškas krikščioniškasis fundamentalizmas

> *Mes įžengėme į elektroninį tamsos amžių, kuriame naujųjų pagonių gaujos, disponuojančios visa technologijos galia, netruks sunaikinti paskutines civilizuoto žmoniškumo citadeles. Prieš mūsų akis – mirties vaizdas. Mes tolstame nuo krikščioniškojo Vakarų žmogaus krantų, tačiau priekyje driekiasi tik bekraštė tamsi ir nerami nusivylimo jūra... nebent mes imtume kovoti!*
>
> Francisas Schaefferis, *Time for Anger*[55]

Krikščioniškasis fundamentalizmas yra nepamainomas Amerikos istorijos bruožas, pradedant nuo porevoliucinio laikotarpio federalistų Timothy'o Dwighto ir Jedidiah Morse's idėjų, apimant 1900 metų tikėjimo atgaivinimo sąjūdžio (*revivalists*) organizatorius, kaip antai Dwightą L. Moody'į, aštuntojo dešimtmečio rekonstrukcionistus, įkvėptus Rousaso J. Rushdoony'o, ir baigiant tūkstantmečio pa-

[54] Al-Zhawahiri (1999: n.p.)

[55] Schaeffer (1982: 122). Francisas Schaefferis yra vienas pagrindinių šiuolaikinio amerikietiško krikščioniškojo fundamentalizmo įkvėpėjų. Jo *Krikščioniškasis manifestas*, išleistas netrukus po jo mirties 1981 m., buvo vienas įtakingiausių XX a. devintojo dešimtmečio sąjūdžio prieš abortus Amerikoje pamfletų.

baigos Pato Robertsono eschatologija.[56] Visuomenė, nuolat skatinanti socialines permainas bei individo mobilumą, bėgant laikui vis priverčiama suabejoti modernybės bei sekuliarizacijos nauda ir ima trokšti tradicinių, amžinąją Dievo tiesą patvirtinančių vertybių bei institucijų saugumo. Netgi pasaulyje plačiai vartojama „fundamentalizmo" sąvoka pirmąkart buvo paminėta Amerikoje, dešimties tomų knygų serijoje, pavadintoje *The Fundamentals*, kurią nuo 1910 iki 1915 metų savo iniciatyva išleido du broliai verslininkai, šimtmečių sandūroje nusprendę konservatyvių evangelikų teologų suredaguotus šventuosius tekstus sudėti į vieną. Fundamentalizmo įtaka įvairiais istorijos tarpsniais kito, tačiau ji niekada neišnyko, o XX a. devintajame ir dešimtajame dešimtmečiais neabejotinai sustiprėjo. Nors Jerry'io Falwello Moraliosios daugumos (*Moral Majority*) iširimas 1989 metais kai kuriuos apžvalgininkus paskatino skelbti fundamentalizmo pabaigą (kaip tik tuo metu, kai nusibaigė Komunistinis Velnias, pasipriešinimas kuriam buvo pagrindinė fundamentalistų teisėtumo bei jų finansinio palaikymo priežastis), tačiau netrukus paaiškėjo, kad tai buvo organizacijos bei politinės taktikos, o ne fundamentalizmo tapatumo krizė.[57] Dešimtajame dešimtmetyje, po Clintono pergalės 1992 m. prezidento rinkimuose, fundamentalizmas atsidūrė politinės arenos priešakyje, šį kartą kaip Krikščioniškoji koalicija, vadovaujama Pato Robertsono ir Ralpho Reedo, tvirtinusių, jog organizacija turinti 1,5 milijono narių bei didelį respublikonų elektorato politinį palaikymą. Be to, fundamentalizmo idėjos ir pasaulėžiūra susilaukė didelio atgarsio *fin-de-siècle* Amerikoje. Pavyzdžiui, 1979 metais *Gallup* atlikta reprezentacinė nacionalinė apklausa parodė, kad vienas iš trijų suaugusių žmonių buvo turėjęs atsivertimo į tikėjimą patirties, kad beveik pusė jų tikėjo Biblijos neklystamumu ir kad daugiau kaip 80 procentų manė Jėzų Kristų esant dievybe.[58] Be abejo, Amerika visuomet buvo ir tebėra labai religinga visuomenė, kur kas religingesnė negu, tarkim, Vakarų Europa ar Japonija. Tačiau šis religinis jausmas įgyja vis aiškesnį tikėjimo atgaivinimo kontūrą ir yra plukdomas galingos fundamentalizmo srovės. Pasak Simpsono:

> „Pirmine reikšme fundamentalizmas yra visuma krikščioniškųjų įsitikinimų bei patyrimų, tarp jų: 1) tikėjimas Biblija kaip įkvėpimo šaltiniu ir visišku jos žodžio neklystamumu; 2) asmeninio išsigelbėjimo per Kristų ir Kristaus kaip asmeninio gelbėtojo priėmimas (antrasis gimimas), nes savo mirtimi ir prisikėlimu jis sugebėjo atpirkti žmonių nuodėmes; 3) tikėjimas Kristaus nužengimu iš Dangaus į Žemę tūkstantmečių sandūroje; 4) pritarimas ortodoksinėms protestantiškosioms Nekaltojo prasidėjimo ir Šventosios Trejybės krikščioniškosioms doktrinoms."[59]

[56] Marsden (1980); Ammerman (1987); Misztal and Shupe (1992b); Wilcox (1992).
[57] Lawton (1989); Moen (1992); Wilcox (1992).
[58] Lienesch (1993: 1).
[59] Simpson (1992: 26).

Vis dėlto krikščioniškasis fundamentalizmas yra tokia plati ir marga srovė, kad jis nesileidžia aprėpiamas vienu paprastu apibrėžimu, įveikiančiu susiskaldymą į evangelikus penkiasdešimtininkus ir charizmatus, ikitūkstantmetininkus ir potūkstantmetininkus, pietistus ir aktyvistus. Laimė, mes galime pasitelkti puikią, išsamiai dokumentuotą, mokslinę Amerikos fundamentalistų raštų bei doktrinų sintezę, kurią atliko Michaelas Lieneschas. Remdamasis šiuo bei kitais šaltiniais, kurie iš esmės patvirtina jo aprašymo bei argumentacijos teisingumą, aš mėginsiu rekonstruoti pagrindinius krikščioniškojo fundamentalistinio tapatumo bruožus.[60]

Lieneschas rašo, kad „konservatyvaus krikščioniškojo mąstymo epicentras yra Atsivertimo samprata, žyminti tikėjimo ir atleidimo aktą, kuriuo nuodėmingieji yra ištraukiami iš nuodėmės ir perkeliami į amžinosios palaimos būseną".[61] Per šią asmeninę antrojo gimimo patirtį visa asmenybė yra rekonstruojama ir tampa „ne tik savarankiškumo ir tapatumo, bet ir socialinės tvarkos bei politinių tikslų suvokimo formavimo pradžios tašku".[62] Asmenybės ir visuomenės sąsaja formuojama pertvarkant svarbiausią visuomenės instituciją – šeimą, kuri visada buvo priebėga nuo žiauraus ir priešiško pasaulio, tačiau šiandieninėje visuomenėje yra žlugdoma. Ši „krikščioniškojo gyvenimo tvirtovė" turi būti atstatyta įtvirtinant patriarchalizmą arba santuokos šventumą (uždraudžiant skyrybas bei santuokinę neištikimybę), o visų svarbiausia – vyrų valdžią moterims (kaip nustatyta Biblijoje: 1-ojoje Pradžios knygoje ir 5-ajame Laiške efeziečiams, 22–23) ir griežtą vaikų paklusnumą, prireikus net išperiant. Juk vaikai gimsta nuodėmėje: „tėvams labai pravartu įsisąmoninti, kad vaikas iš prigimties yra linkęs į blogį".[63] Todėl šeimai nepaprastai svarbu skiepyti vaikams dievobaimingumą bei pagarbą tėvų autoritetui ir pasitikėti visapusiška krikščioniškojo ugdymo mokykloje parama. Valstybinės mokyklos, tampančios gėrio ir blogio, krikščioniškosios šeimos ir pasaulietinių institucijų mūšio laukais, yra akivaizdus šios vizijos pavyzdys.

Krikščionio, pasiryžusio ginti šiuos principus bei teikti pirmenybę Dievo planams, o ne savo asmeniniam, netobulam gyvenimo planavimui, laukia gausus žemiškasis atpildas. Visų pirma – puikus lytinis gyvenimas santuokoje. Populiarių knygų autoriai Timas ir Beverly La Haye siūlo savo sekso vadovėlį, kaip „nė kiek neprieštaraujantį Biblijai ir labai praktišką",[64] iliustracijomis pademonstruodami, kad visi seksualumo džiaugsmai, pašventinti ir skiriami gyvybės davimui, yra visiškai suderinami su krikščionybe. Tokiomis sąlygomis vyrai vėl gali tapti vyrais:

[60] Zeskind (1986); Jelen (1989; 1991); Barron and Shupe (1992); Lienesch (1993); Riesebrodt (1993); Hicks (1994).
[61] Lienesch (1993: 23).
[62] Lienesch (1993: 23).
[63] Beverly La Haye, citata iš Lienesch (1993: 78).
[64] Citata iš Lienesch (1993: 56).

užuot buvę dabartinėmis „krikščionetėmis“, vyrai turėtų atrodyti ir elgtis kaip dera vyrams, nes, kaip skelbia kita krikščionybės tradicija: „Jėzus nebuvo lepūnėlis“.[65] Agresyvaus vyriškojo seksualumo orientavimas į pasitenkinimą santuokoje yra nepaprastai svarbus visuomenei – tiek kaip smurto kontrolės priemonė, tiek kaip „protestantiškosios darbo etikos“, taigi ir ekonominio produktyvumo, šaltinis. Šiuo požiūriu lytinė sublimacija yra civilizacijos pamatas. Jei kalbėtume apie moteris, tai joms biologiškai skirta būti motinomis bei racionalių vyrų emociniais priedėliais (pagal Phyllis Schlafly). Nuolankumas joms padeda įgyti savigarbos jausmą. Nuo vyrų nepriklausomą savo tapatumą jos įrodo pasiaukojimu. Todėl Beverly La Haye ir rašo: „Nebijokite duoti, duoti ir dar kartą duoti“.[66] To rezultatas bus išgelbėjimas šeimos, „tos mažosios valstybės, visos visuomenės pamato“.[67]

Krikščioniui, jei tik jis griežtai laikosi Biblijos, garantuojamas išganymas, o tvirtas gyvenimo pamatas yra stabili patriarchalinė šeima. Verslas jam taip pat gerai klostysis, jei tik valdžia nesikiš į ekonomiką, paliks likimo valiai nenusipelniusius [jos paramos] skurdžius bei protingai apribos mokesčius (iki maždaug 10 procentų nuo pajamų). Krikščionių fundamentalistams, atrodo, nerūpi, kad, būdami moraliniai teokratai ir ekonominiai laisvūnai vienu metu, jie elgiasi prieštaringai.[68] Be to, geram krikščioniui Dievas padės tvarkyti verslo reikalus: juk kad ir kaip būtų, jis turi aprūpinti šeimą. Tai gyvai įrodo – jo paties teigimu – pats Krikščioniškosios koalicijos lyderis Patas Robertsonas, žinomas teleevangelikas. Atsivertęs į tikėjimą ir apsiginklavęs iš naujo atrastu pasitikėjimu savimi, jis ėmėsi verslo („Dievas atsiuntė mane nusipirkti jūsų televizijos stotį“) ir pasiūlė „Dievo nustatytą“ sumą: „Viešpats tarė – „neviršyk dviejų su puse milijono“.[69] Galiausiai paaiškėjo, kad tai buvo puikus sandoris, už kurį Patas Robertsonas kiekvieną savaitę dėkodavo Dievui savo televizijos šou „700 Club“.

Vis dėlto krikščioniškasis kelias negali būti nueitas pavieniui, nes visuomenės institucijoms, ypač vyriausybei, medijoms bei valstybinių mokyklų sistemai vadovauja įvairiausios kilmės humanistai, kuriuos skirtingos fundamentalistų srovės sieja su komunistais, bankininkais, eretikais ar žydais. Patys klastingiausi bei pavojingiausi priešai esą feministės ir homoseksualai, nes būtent jie silpnina šeimą – pagrindinį socialinio stabilumo šaltinį, – o sykiu ir krikščioniškąjį gyvenimą bei asmeninį pasitenkinimą. (Phyllis Schlafly kalbėjo apie „ligą, vadinamą moterų išsilaisvinimu“).[70] Kova su abortais tampa visų kovų už šeimos, gyvybės ir krikš-

[65] Edwin L. Cole, citata iš Lienesch (1993: 63).
[66] Beverly La Haye, citata iš Lienesch (1993: 77).
[67] Lienesch (1993: 77).
[68] Hicks (1994).
[69] Pasakoja Pat Robertson, o cituoja Lienesch (1993: 40).
[70] Citata iš Lienesch (1993: 71).

čionybės išsaugojimą simboliu, aprėpiančiu ir kitus krikščioniškuosius tikėjimus. Štai kodėl sąjūdis „Už gyvybę" yra pati kovingiausia bei įtakingiausia krikščioniškojo fundamentalizmo išraiška Amerikoje.

Laikas spaudžia, todėl esą reikia stiprinti kovą bei siekti būtinų politinių kompromisų su institucine politika. „Pasaulio pabaiga" artėja, ir mes privalome atgailauti bei apvalyti savo visuomenę, kad būtume pasirengę Jėzaus Kristaus Antrajam atėjimui, su kuriuo prasidės nauja epocha, naujas precedento neturintis taikos ir klestėjimo tūkstantmetis. Tačiau prieš akis dar laukia pavojų kupinas pereinamasis laikotarpis, nes mums teks išgyventi Armagedono mūšį, kuris kils Viduriniuose Rytuose ir išplis po visą pasaulį. Izraelis ir Naujasis Izraelis (Amerika) galiausiai įveiks savo priešus, nors už tai sumokės siaubingą kainą ir tai tik savo visuomenės gebėjimo dvasiškai atgimti dėka. Štai kodėl visuomenės transformavimas (per krikščioniškąją paprastų žmonių (*grassroots*) politiką) bei individualus dvasinis atgimimas (per dievobaimingą šeiminį gyvenimą) yra būtini ir vienas kitą papildantys dalykai.

Kas tie šiuolaikiniai Amerikos fundamentalistai? Clyde'as Wilcoxas pateikia įdomių duomenų apie demografines evangelikų charakteristikas, lyginant su visais gyventojais 1988 metais.[71] Remiantis šiais duomenimis, paaiškėja, jog dogmatiškieji evangelikai yra prasčiau išsilavinę ir mažiau turtingi, tarp jų daug namų šeimininkių, jie dažniau būna Pietų valstijų gyventojai, pasižymi kur kas didesniu pamaldumu ir visi yra įsitikinę Biblijos neklystamumu (palyginti su 27 procentais visų gyventojų). Pasak kitų šaltinių,[72] dabartinė krikščioniškojo fundamentalizmo ekspansija ypač aktyvi Naujųjų pietų, Pietvakarių bei Pietų Kalifornijos priemiesčiuose, tarp žemesnės vidurinės klasės atstovų ir paslaugų sektoriaus darbuotojų, neseniai atsikrausčiusių į naujus sparčiai augančių didmiesčių priemiesčius. Tai skatina Lieneschą kelti hipotezę, jog jie gali atstovauti „pirmajai neseniai atsikėlusių tradicinių žmonių kartai, pasaulietinėje miesto visuomenėje puoselėjančiai kaimo vertybes".[73] Vis dėlto susidaro įspūdis, jog krikščioniškajam fundamentalizmui plisti labiau padeda ne demografinės, profesinės ar rezidencinės charakteristikos, o vertybės, įsitikinimai bei politinės pažiūros. Susipažinęs su gausybe informacijos šiuo klausimu, Wilcoxas prieina prie išvados, jog, „remiantis duomenimis, geriausi krikščioniškosios dešinės palaikymo prognozių rodikliai yra religiniai tapatumai, doktrinos, elgesio modeliai, priklausomybė asociacijoms bei politinės pažiūros".[74] Neatrodo, jog fundamentalizmas būtų klasės interesų ar teritorinės pozicijos racionalizavimas. Tikriau sakant, jis veikia politinį procesą, gin-

[71] Wilcox (1992).
[72] Citata iš Lienesch (1993).
[73] Lienesch (1993: 10).
[74] Wilcox (1992: 223).

damas dorovines krikščioniškąsias vertybes.[75] Jis, kaip ir dauguma istorinių fundamentalizmo sąjūdžių, yra reakcingas judėjimas, siekiantis konstruoti socialinį bei asmeninį tapatumą, remdamasis praeities vizijomis bei projektuodamas jas utopinei ateičiai, įveikiant nepakenčiamą dabartį.

Tačiau į ką ši reakcija? Kas yra nepakenčiama? Akivaizdžiausi krikščioniškojo fundamentalizmo šaltiniai yra du: globalizacijos grėsmė ir patriarchalizmo krizė. Misztalis ir Shupe'as rašo: „Globalizacijos dinamika dialektiškai skatino fundamentalizmo dinamiką".[76] Lechneris šios dialektikos priežastis išaiškina taip:

> „Globalizacijos proceso metu visuomenės institucionalizavosi kaip globaliniai faktai. Kaip organizacijos jos funkcionuoja pagal pasaulietinius principus, tarpusavio santykius reguliuoja vadovaudamosi pasaulietinėmis normomis ir vargu ar kokia nors religinė tradicija kuriai nors dabartinei pasaulio visuomenei galėtų suteikti transcendentinę reikšmę... Pagal daugumos religinių tradicijų standartus, institucionalizuotas socialumas prilygsta stabų garbinimui. Tačiau tai reiškia, jog gyvenimas visuomenėje savo ruožtu tampa iššūkiu tradicinei religijai... Būtent todėl, kad pasaulio tvarka yra institucionalizuota norminė tvarka, tikėtina, jog atsiras poreikis ieškoti kokio nors „pirminio" pamato, kokios nors transcendentinės tikrovės kitapus šio pasaulio, kurios atžvilgiu pastarąjį galima būtų aiškiau apibrėžti."[77]

Jei komunizmo grėsmė buvo Jungtinių Valstijų valdžios, krikščionybės bei Amerikos kaip išrinktosios tautos interesų bendrumo pamatas, tai Sovietų sąjungos žlugimas bei naujos pasaulio tvarkos susiformavimas baugia nežinomybe apgaubė Amerikos likimo vairą. Dažnai pasikartojantis tūkstantmečių sandūros JAV krikščioniškojo fundamentalizmo leitmotyvas yra nepritarimas, kad vietoj JAV federacinės valdžios šalį imtų valdyti „pasaulio vyriausybė" (šį procesą pirmoji esą skatina), apimanti Jungtines Tautas, Tarptautinį valiutos fondą, Pasaulio prekybos organizaciją bei kitas tarptautines institucijas. Kai kuriuose eschatologiniuose raštuose ši nauja „pasaulio vyriausybė" yra lyginama su Antikristu, o jos simboliai, tarp jų ir mikrolustas, tampa Žvėries, skelbiančio „pasaulio pabaigą", ženklais. Krikščioniškojo fundamentalistinio tapatumo konstravimas yra tarsi mėginimas iš naujo užtikrinti gyvenimo ir šalies kontrolę ir yra tiesioginis atsakas į nevaldomus globalizacijos procesus, vis labiau juntamus ekonomikoje ir medijose.

Vis dėlto bene pagrindinis XX a. devintojo ir dešimtojo dešimtmečių krikščioniškojo fundamentalizmo šaltinis yra reakcija į pasipriešinimą patriarchalizmui. Šis prasidėjo nuo septintojo dešimtmečio maištų, įgavusių moterų, lesbiečių

[75] Jelen (1991).
[76] Misztal and Shupe (1992a: 8).
[77] Lechner (1991: 276–277).

ir gėjų judėjimų išraišką.[78] Tai, beje, nėra vien ideologinė kova. Amerikos patriarchalinę šeimą iš tiesų ištiko krizė. Tai patvirtina visi rodikliai – skyrybos, separacija, smurtas šeimoje, nesantuokoje gimstantys vaikai, vėlyvos santuokos, moterų vengimas tapti motinomis, viengungiškas gyvenimo būdas, gėjų ir lesbiečių poros bei plačiai paplitęs patriarchalinės valdžios atmetimas (žr. 4 skyrių). Tai sukėlė akivaizdžią vyrų, siekiančių apginti savo privilegijas (kurios esą atitinka Dievo nustatytą tvarką), reakciją, kai silpnėjantis jų kaip vienintelių maitintojų vaidmuo pakirto materialius ir ideologinius patriarchalizmo pamatus. Tačiau vyrus, moteris ir vaikus dar šis tas sieja – tai giliai įsišaknijusi nežinomybės baimė, kuri ypač paūmėja, kai nežinomybė paliečia kasdieninį, asmeninį gyvenimą. Negalintys gyventi pasaulietinio patriarchalizmo sąlygomis, tačiau siaubingai bijantys vienatvės ir nežinomybės be galo konkurencingoje, individualizuotoje visuomenėje, kurioje šeima – kaip mitas ir kaip tikrovė – yra įsivaizduojama vienintelių saugių prieglobsčių, daugelis vyrų, moterų ir vaikų meldžia Dievą grąžinti juos į nekaltybės būklę, kurioje jie galėtų tenkintis geranorišku patriarchalizmu pagal Dievo nustatytas taisykles. O drauge melsdamiesi jie vėl išmoktų gyventi kartu. Štai kodėl Amerikos krikščioniškąjį fundamentalizmą ženklina šios šalies kultūros ypatumai: šeimos individualizmas, pragmatizmas, personalizuotas santykis su Dievu bei Dievo planu, kaip būdas spręsti asmenines problemas vis mažiau prognozuojamame ir kontroliuojamame gyvenime. Tarsi per maldą Dievo malone būtų galima atgaivinti prarastą Amerikietiškąjį Gyvenimo Būdą mainais už nusidėjėlių įsipareigojimą atgailauti ir laikytis krikščioniškųjų tiesų.

Nacijos ir nacionalizmai globalizacijos amžiuje: įsivaizduojamos bendruomenės ar bendruomeniniai įvaizdžiai

Tik kai mes visi – mes visi – susigrąžinsime atmintį, mes – mes ir jie – galėsime liautis buvę nacionalistai.

Rubertas de Ventosas, *Nacionalismos*[79]

Globalizacijos amžius yra ir nacionalizmo atgimimo amžius, kuriam būdingas protestas prieš egzistuojančias nacionalines valstybes bei išplitusi tautinio tapatumo (re)konstravimo – visuomet kaip priešpriešos svetimiems – veikla. Kai kuriuos tyrėjus nustebino šis istorinis posūkis, paskelbęs nacionalizmo atgimimą po jo trigubos mirties: po ekonomikos globalizacijos bei politinių institucijų internacionalizacijos; bendrosios kultūros, skleidžiamos per elektronines medijas, švietimą, raštingumą, urbanizaciją ir modernizaciją, universalizmo; bei pačios tautų sąvo-

[78] Lamberts-Bendroth (1993).
[79] Rubert de Ventos (1994: 241).

kos, kurią pakeliui į moderniosios nacionalinės valstybės kūrimą suformulavo elito vadovaujami nacionalistiniai judėjimai, mokslinio puolimo, kai švelniosios pakraipos antinacionalistinė teorija pakrikštijo jas „įsivaizduojamomis bendruomenėmis“[80] ar net pritaikė taiklią Gellnerio formuluotę – „kaprizingi istoriniai išradimai“.[81] Tiesą sakant, Gellnerio požiūriu, „nacionalizmas yra tiesiog tribalizmas ar ir bet kuri kita grupė, kuriai sėkmės, pastangų ar aplinkybių dėka šiuolaikinėmis sąlygomis pavyko tapti realia jėga“.[82]

Ir Gellneriui, ir Hobsbawmui[83] „sėkmė“ reiškia modernios, suverenios nacionalinės valstybės sukūrimą. Taigi šiuo požiūriu nacionalistiniai sąjūdžiai, kaip tam tikrų elito sluoksnių interesų racionalizatoriai, išranda tautinį tapatumą, kurį, jei jis pripažįstamas, ima saugoti nacionalinė valstybė, o propaganda viską taip įtikinamai išplatina savo subjektams, kad „tautiečiai“ tampa pasirengę paaukoti net gyvybę už savo tautą. Hobsbawmas pripažįsta istorinius faktus, liudijančius, jog nacionalizmas kyla iš apačios į viršų (iš bendrųjų kalbinių, teritorinių, etninių, religinių ir istorinių politinių požymių), bet jį pakrikštija „protonacionalizmu“, nes tautos ir nacionalizmas atsiranda tik susiformavus nacionalinėms valstybėms – arba kaip nacionalinės valstybės išraiškos, arba kaip iššūkiai jai būsimosios valstybės vardu. Nacionalizmo protrūkis antrojo tūkstantmečio pabaigoje, glaudžiai susijęs su esamų nacionalinių valstybių susilpnėjimu, nelabai įsikomponuoja į šį teorinį modelį, kuris tautas ir nacionalizmą sieja su po Prancūzijos revoliucijos susiformavusia ir susivienijusia moderniąja nacionaline valstybe, tapusia pavyzdžiu daugeliui pasaulio šalių. Tai niekis. Hobsbawmo manymu, šis tariamas atgimimas iš esmės yra neišspręstų tautinių problemų, kilusių dėl teritorinio Europos reorganizavimo 1918–1921 metais, istorinis produktas.[84]

Beje, savo sudarytos pasaulio apžvalgos *Geography and National Identity* („Geografija ir tautinis tapatumas“) įvade Davidas Hoosonas rašo:

> „Antroji XX a. pusė nukeliaus į istoriją kaip nauja šėlstančių ir plintančių nacionalizmų epocha. Pastarieji pasižymi didesniu tvarumu už baisias, tačiau šiandien jau nuverstas tironijas, kurios taip pat būdingos mūsų amžiui... Primygtinis poreikis išreikšti savo tapatumą ir priversti kitus jį pripažinti tampa vis labiau užkrečiamas ir turi būti traktuojamas kaip stichinė jėga net ir sumažėjusiame, iš pažiūros homogenizuotame XX a. pabaigos aukštųjų technologijų pasaulyje.“[85]

Tuo tarpu Eley'us ir Suny's savo įžvalgiausios straipsnių rinktinės *Becoming National* („Tapti tautiškais“) įvade rašo:

[80] Anderson (1983).
[81] Gellner (1983: 56).
[82] Gellner (1983: 87).
[83] Hobsbawm (1992).
[84] Hobsbawm (1992: 173–202).
[85] Hooson (1994b: 2–3).

„Ar subjektyvumo ir sąmoningumo akcentavimas eliminuoja bet kokį „objektyvų" tautiškumo egzistavimo pagrindą? Akivaizdu, jog toks radikaliai subjektyvistinis požiūris būtų absurdiškas. Labiausiai klestintys nacionalizmai vadovaujasi prielaida, jog egzistuoja kokia nors pirminė teritorinė, kalbinė ar kultūrinė bendruomenė, teikianti žaliavą intelektiniam tautiškumo projektui. Vis dėlto šių pirminių bendruomenių nereikėtų „natūralizuoti", tarsi jos visuomet būtų kaip nors esmingai gyvavusios ar tiesiog išpranašavusios dar tik įvyksiančią istoriją... Kultūra dažniau esti ne tai, kas sieja žmones, o tai, už ką jie pasirenka kovoti."[86]

Mano požiūriu, tam tikros socialinės teorijos ir šiandieninės praktikos neatitikimą lemia faktas, jog nacionalizmas ir tautos, nors ir įterpti į kultūros konstruktus bei politinius projektus, gyvuoja savarankiškai. Kad ir kokia patraukli būtų populiarioji „įsivaizduojamų bendruomenių" samprata, ji arba akivaizdi, arba empiriškai nepagrįsta. Akivaizdi socialinių mokslų atstovui, jeigu manoma, kad visokie priklausomybės jausmai, visoks stabų garbinimas yra kultūrinės konstrukcijos. Ne išimtis ir tautos. „Realių" ir „įsivaizduojamų" bendruomenių priešprieša analitiniu atžvilgiu teduoda naudos tik kaip pagirtinas bandymas demaskuoti esencialistinių nacionalizmų ideologijas *à la Michelet*. Tačiau jei šis teiginys reiškia, – o šitai aiškiai sako Gellnerio teorija, – jog tautos yra gryni ideologiniai artefaktai, kuriuos tarnaudami socialinio ir ekonominio elito interesams konstruoja intelektualai, savavališkai manipuliuojantys istoriniais mitais, tuomet istoriniai faktai tokio besaikio dekonstrukcionizmo nepatvirtina.[87] Be abejonės, etniškumo, religijos, kalbos, teritorijos pačių savaime nepakanka tautoms suformuoti ir nacionalizmui pažadinti. Tačiau pakanka bendros patirties: ir Jungtinės Valstijos, ir Japonija yra šalys, kurioms būdingas stiprus tautinis tapatumas, o dauguma jų piliečių jaučia bei demonstruoja stiprius patriotinius jausmus. Tačiau Japonija yra viena labiausiai etniškai homogeniškų pasaulio šalių, o Jungtinės Valstijos – viena labiausiai heterogeniškų. Bet ir viena, ir kita turi bendrą istoriją ir bendrą projektą, o jų istoriniai naratyvai remiasi socialiniu, etniniu, teritoriniu bei lytiškumo atžvilgiu įvairuojančia, tačiau pagal daugelį pagrindų bendra kiekvienos šių šalių žmonėms patirtimi. Kitoms tautoms ir nacionalizmams nepavyko sukurti modernių tautinių valstybių (pavyzdžiui, Škotijai, Katalonijai, Kvebekui, Kurdistanui, Palestinai), tačiau jos – kai kurios jau keletą šimtmečių – demonstruoja stiprų kultūrinį ir tautinį tapatumą, kuris reiškiasi kaip nacionalinis charakteris.

Taigi nagrinėjant šiuolaikinį nacionalizmą socialinių nacionalizmo teorijų požiūriu, reikia skirti keturis pagrindinius analitinius momentus. Pirma, šiuolaiki-

[86] Eley and Suny (1996: 9).

[87] Moser (1985); Smith (1986); Johnston et al. (1988); Touraine (1988); Perez-Argote (1989); Chatterjee (1993); Blas Guerrero (1994); Hooson (1994b); Rubert de Ventos (1994); Eley and Suny (1996).

nis nacionalizmas gali būti, o gali ir nebūti orientuotas į suverenios nacionalinės valstybės kūrimą, todėl istoriniu bei analitiniu atžvilgiais tautos yra nuo valstybės nepriklausomi organizmai.[88] Antra, tautos ir nacionalinės valstybės istoriškai kūrėsi kitaip bei kitu laiku, negu moderni nacionalinė valstybė, susiformavusi Europoje per porą šimtų metų po Prancūzijos revoliucijos. Šiandieninė politinė patirtis nepatvirtina to, jog nacionalizmas yra išimtinai susijęs su laikotarpiu, kai formavosi moderni nacionalinė valstybė, klestėjimo viršūnę pasiekusi XIX a. bei atkurta dekolonizacijos proceso metu XX a. viduryje, perkeliant Vakarų nacionalinės valstybės modelį į Trečiąjį pasaulį.[89] Tvirtinti, jog buvo kaip tik taip, kaip pažymėjo Chatterjee, būtų tiesiog eurocentriška.[90] Panarinas rašo:

> „Didžiausias mūsų šimtmečio nesusipratimas buvo žmonių apsisprendimo painiojimas su tautos apsisprendimu. Mechaniškas tam tikrų Vakarų Europos principų perkėlimas į neeuropietiškų kultūrų dirvą dažnai sukuria monstrus. Tautos suvereniteto sąvoka, perkelta į neeuropietišką dirvą, buvo vienas iš tokių monstrų... Tautos sąvokos sinkretinis pobūdis politiniame Europos leksikone trukdo europiečiams skirti nepaprastai svarbius dalykus, susijusius su „žmonių suverenitetu", „tautos suverenitetu" bei „etnoso teisėmis".[91]

Be to, Panarino analizę patvirtina nacionalistinių sąjūdžių, susijusių su pačiomis įvairiausiomis kultūrinėmis orientacijomis bei politiniais projektais, plėtra daugelyje pasaulio vietų XX a. pabaigoje.

Trečia, nacionalizmas nebūtinai yra elito fenomenas, o šiais laikais nacionalizmas faktiškai dažniau kyla kaip reakcija į pasaulio elito sluoksnius. Be abejo, šių, kaip ir visų socialinių judėjimų, lyderių išsilavinimas bei raštingumas (o mūsų dienomis – kompiuterinis raštingumas) paprastai būna didesnis negu liaudies masių, kurios mobilizuojamos nacionalistiniams tikslams, tačiau nuo to nacionalizmo kaip manipuliavimo masėmis priemonės patrauklumas ir reikšmė savanaudiškų tikslų siekiančiam elitui nesumenkėja. Smithas, akivaizdžiai apgailestaudamas, teigia:

> „Bendra istorija bei likimas gali padėti išsaugoti prisiminimus bei žygdarbių šlovę, nes tik priklausydami istoriniais ir kvazišeiminiais ryšiais susijusių kartų grandinei individai gali tikėtis pasiekti nemirtingumą žemiškųjų epochų ateities horizontuose. Šia prasme tautų formavimasis bei etninių nacionalizmų atsiradimas labiau primena „pakaitinės religijos" institucinimą, negu politinę ideologiją, o todėl yra tvaresnis ir galingesnis, negu mes norėtume pripažinti."[92]

[88] Keating (1995).
[89] Badie (1992).
[90] Chatterjee (1993).
[91] Panarin (1994/1996: 37).
[92] Smith (1989/1996: 125).

Ketvirta. Kadangi šiuolaikinis nacionalizmas dažniau pats inicijuoja įvykius, negu į juos reaguoja, jis veikiau yra kultūrinio o ne politinio pobūdžio, taigi labiau orientuotas į jau institucionalizuotos kultūros apsaugą, negu į valstybės gynybą ar kūrimą. Kai kuriamos ar atkuriamos politinės institucijos, jos tampa veikiau tapatumo gynimo tranšėjomis, negu politinio suvereniteto kūrimo platformomis. Štai kodėl aš manau, jog tinkamesnis šiuolaikinio nacionalizmo teorinio aiškinimo atskaitos taškas yra Kosaku Yoshino Japonijos kultūrinio nacionalizmo analizė. Mokslininkas teigia:

> „Kultūrinis nacionalizmas siekia atgaivinti tautinę bendruomenę, kurdamas, saugodamas ar stiprindamas tautos kultūrinį tapatumą tuomet, kai jam iškyla grėsmė ar pajuntama jo stoka. Kultūros nacionalistas tautą traktuoja kaip jos unikalios istorijos ir kultūros produktą bei kaip kolektyvinio solidarumo formą, turinčią unikalių bruožų. Trumpai tariant, kultūriniam nacionalizmui rūpi kultūrinės bendruomenės kaip tautos esmės išskirtinumas.“[93]

Oponuodamas Gellnerio požiūriui į „aukštąją kultūrą“ kaip išskirtinį nacionalizmo šaltinį, Hobsbawmas tvirtina, kad nacionalizmas yra ir elito, ir masių socialinio veikimo bei reakcijos į jį konstrukcija. Vis dėlto kitaip negu manė Hobsbawmas ir Andersonas, nacionalizmo kaip tapatumo šaltinio negalima sieti vien tik su konkrečiu istorijos tarpsniu ar modernios nacionalinės valstybės veikla. Tautas ir nacionalizmus suvedus tik į nacionalinės valstybės konstravimo procesą, neįmanoma paaiškinti, kodėl vienu ir tuo pačiu metu iškilo pomodernusis nacionalizmas ir smuko modernioji valstybė.

Rubertas de Ventosas, pateikęs atnaujintą ir patobulintą Deutscho klasikinės perspektyvos versiją,[94] pasiūlė sudėtingesnę teoriją, kuri tautinio tapatumo susiformavimą aiškina keturių veiksnių kategorijų istorine sąveika: *pirminių veiksnių*, kaip antai etniškumas, teritorija, kalba, religija ir pan.; *generatyvinių veiksnių*, kaip antai komunikacijų ir technologijų plėtotė, miestų kūrimasis, modernių kariuomenių bei centralizuotų monarchijų atsiradimas; *dirbtinai sukurtų veiksnių*, pavyzdžiui, kalbos kodifikavimas oficialiose gramatikose, biurokratijų vystymasis bei nacionalinių švietimo sistemų kūrimas; ir *reakcinių veiksnių*, pavyzdžiui, dominuojančios socialinės grupės ar institucinio aparato engiamų tapatumų bei slopinamų interesų gynimas, skatinantis alternatyvių tapatumų paieškas kolektyvinėje tautos atmintyje.[95] Istorinis kontekstas, kolektyvinės atminties turinys bei prieštaringų galios strategijų sąveika lemia, koks vaidmuo ir kokiems veiksmams atiteks kiekvieno nacionalizmo ir kiekvienos tautos formavimosi procese. Taigi nacionalizmas išties

[93] Yoshino (1992: 1).
[94] Deutsch (1953); Rubert de Ventos (1994).
[95] Rubert de Ventos (1994: 139–200).

yra kultūrinė ir politinė konstrukcija, tačiau ir teoriniu, ir praktiniu požiūriais svarbiausia – kaip, iš ko, kas ir kam jį, kaip ir visus kitus tapatumus, konstruoja.

Amžių sandūroje nacionalizmų, kurių vieni ardo daugianacionalines valstybes, o kiti konstruoja daugianacionalinius darinius, protrūkis nėra susijęs su klasikinių, suverenių, modernių valstybių formavimusi. Priešingai, nacionalizmas pasirodo esąs pagrindinis kvazivalstybių kūrimosi veiksnys. Turimi galvoje bendro suvereniteto siejami politiniai dariniai: ar suintensyvėjusio federalizmo (pavyzdžiui, Kanados (re)konstituavimo procesas ar „tautybių nacija", paskelbta Ispanijos konstitucijoje 1978 metais, o XX a. dešimtąjį dešimtmetį plačiai taikoma praktikoje), ar tarptautinių daugiašalių sąjungų (pavyzdžiui, Europos Sąjungos ar naujais pagrindais sukurtos Nepriklausomų valstybių sandraugos buvusių sovietinių respublikų pagrindu) forma. Centralizuotos nacionalinės valstybės, besipriešinančios šiems nacionalistiniams judėjimams, siekiantiems kvazivalstybingumo kaip naujos istorinės tikrovės (pavyzdžiui, Indonezija, Nigerija, Šri Lanka ar net Indija), gali tapti šios fatališkos klaidos – tautos asimiliavimo į valstybę – aukomis. Kaip tik tai suvokė tokia stipri valstybė kaip Pakistanas po Bangladešo atsiskyrimo.

Nacionalinio tapatumo (re)konstravimo sudėtingumui mūsų istoriniame kontekste ištirti aš trumpai panagrinėsiu du atvejus, kurie mano teigimu, atstovauja dviem šiam laikotarpiui būdingiems dialektikos poliams: centralizuotos daugianacionalinės valstybės – buvusios Sovietų sąjungos – suirimui ir paskesniam kvazinacionalinių valstybių, kaip aš jas vadinu, formavimuisi; bei nacionalinės kvazivalstybės iškilimui Katalonijoje Ispanijos federalizmo ir Europos Sąjungos konfederalizmo dėka. Iliustravęs savo tyrimą šių dviejų atvejų analize, pateiksiu keletą samprotavimų apie nacionalizmo, kaip atgaivinto kolektyvinio tapatumo šaltinio, naujas istorines galimybes.

*Tautos prieš valstybę: Sovietų sąjungos žlugimas ir Neįmanomų valstybių sandrauga (*Sojuz nevozmožnych gosudarstv*)*

Miestuose ir kaimuose gyvenantys rusai – pusiau laukiniai, kvaili, bauginantys – išmirs, kad užleistų vietą naujai žmonių padermei.

Maksimas Gorkis, „Apie rusų valstietiją"[96]

Kaip tvirtina Helene Carrere d'Encausse, Ronaldas Grigoras Suny's[97] ir daugelis kitų mokslininkų, Sovietų sąjungos tautų maištas prieš Sovietų valstybę buvo pagrindinis, nors ir ne vienintelis, jos nelaukto žlugimo veiksnys. Trečiajame šios knygos tome bus gvildenama sudėtinga ekonominio, technologinio, politinio bei

[96] 1922, leidinyje *SSSR vnutrennije protivorečija*, Tchalidze Publications, 1987: 128, citata paimta iš Carrere d'Encausse (1993: 173).

[97] Carrere d'Encausse (1993); Suny (1993).

tautinio tapatumo elementų *sampyna*, kuri paaiškina vieną keisčiausių istorinių reiškinių – tai, kad Rusijos revoliucijos atvertė ir užvertė XX a. politinės istorijos puslapį. Vis dėlto gvildenant tautinio tapatumo ir naujų jo kontūrų formavimąsi XX a. dešimtąjį dešimtmetį, būtina remtis Sovietų valstybės žlugimo patirtimi ir jos padariniais, nes iš čia geriausia stebėti, kaip sąveikauja tautos ir valstybė – du, mano požiūriu, istoriškai ir analitiškai skirtingi dariniai. Nacionalistinis maištas prieš Sovietų sąjungą buvo itin reikšmingas, nes tai buvo viena iš nedaugelio moderniųjų valstybių, strategiškai kurtų kaip daugiatautė. Šioje valstybėje tautiškumas buvo įtvirtintas ir individualiu lygmeniu (kiekvienas sovietų pilietis turėjo ir tautybę, įrašytą jo/jos pase), ir teritorinio Sovietų sąjungos administravimo lygmeniu.

Sovietų valstybė buvo organizuota kaip sudėtinga 15 federacinių respublikų sistema, kurią papildė autonominės respublikos federacinių respublikų ribose, kraštai (*kraj*) ir autonominės apygardos (*okrug*); be to, kiekviena respublika buvo padalyta į sritis (*oblasti*). Kiekviena federacinė respublika, taip pat autonominės respublikos federacinių respublikų ribose rėmėsi teritorinio tautiškumo principu. Ši institucinė sandara nebuvo paprasčiausia fikcija. Be abejo, savavališkas tautiškumo demonstravimas prieš sovietų kompartijos valią būdavo negailestingai slopinamas, ypač stalinizmo laikotarpiu, kai milijonai ukrainiečių, estų, latvių, lietuvių, Volgos vokiečių, Krymo totorių, čečėnų, mešketų, ingušų, balkarų, karačajų ir kalmukų buvo deportuoti į Sibirą bei Vidurinę Aziją, kad jie negalėtų bendradarbiauti su vokiečių okupantais ar kitais galimais priešais, arba tiesiog siekiant išlaisvinti žemes strateginiams valstybės tikslams. Tačiau dėl įvairių priežasčių taip pat buvo pasielgta ir su milijonais rusų, kurie dažnai būdavo siunčiami svetur jų neatsiklausus. Vis dėlto tautiškumo principu veikiančių administracijų veikla neapsiribojo tautinio elito simboliniais paskyrimais į vadovaujančius respublikų administracijų postus.[98] Natyvizacijos (*korenizacija*) politiką iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio palaikė Leninas ir Stalinas, o septintajame dešimtmetyje ji buvo atgaivinta. Ji rėmė vietines kalbas ir papročius, įgyvendino vadinamąsias „rėmimo veiksmų“ programas, pagal kurias buvo reikalaujama teikti pirmenybę ne rusų tautybės asmenims, priimant į darbą respublikose valstybinių ir partinių aparatų bei švietimo įstaigų darbuotojus bei keliant jų pareigas, taip pat skatino nacionalinio kultūros elito formavimąsi, be abejo, su sąlyga, kad šie tarnaus Sovietų valstybei. Suny's rašo:

> „Įtaigioje nacionalistinėje retorikoje išnyksta bet koks supratimas apie mastą, kuriuo ilgus ir sunkius Komunistų partijos valdymo metus iš tiesų buvo tęsiama ikirevoliucinio laikotarpio „tautų darymo“ [politika]... Nerusiškose respublikose ji

[98] Slezkine (1994).

kėlė etninį solidarumą bei tautinį sąmoningumą, nors ir negalėdama visapusiškai virsti tautine programa, nes buvo reikalaujama, kad ji atitiktų primestą politinę santvarką."[99]

Šio tariamo atvirumo tautos apsisprendimo teisei (ji buvo įrašyta Sovietų konstitucijoje kaip respublikų teisė išstoti iš sąjungos) motyvai turi gilias istorines ir strategines šaknis sovietų valstybėje.[100] Sovietinis daugiatautis federalizmas buvo intensyvių revoliucinio laikotarpio politinių bei ideologinių ginčų rezultatas. Iš pradžių bolševikai laikėsi klasikinę marksizmo teoriją atitinkančios pozicijos, kuri neigė tautiškumo kaip naujos valstybės kūrimo kriterijaus svarbą: proletarinis internacionalizmas turįs įveikti „dirbtinius" ar „antraeilius" tautinius skirtumus tarp darbo klasių, kurias imperialistiniai interesai esą provokuoja veltis į kruvinas konfrontacijas etniniu pagrindu, kaip buvo per Pirmąjį pasaulinį karą. Tačiau 1918 metų sausį, primygtinai prireikus susirasti karinių sąjungininkų pilietiniame kare bei pasipriešinti užsienio invazijai, Leninas įsitikino, jog reikalinga ne tik Rusijos, bet ir kitų šalių, ypač Ukrainos, nacionalistinių jėgų parama, nes tuomet jau suvokė tautinio sąmoningumo gyvybingumą. Trečiajame visos Rusijos sovietų kongrese buvo priimta „Darbininkų ir išnaudojamų žmonių teisių deklaracija", transformavusi Rusijos imperijos griuvėsius į „brolišką, vidiniu pagrindu laisvai susibūrusių Rusijos sovietinių respublikų sąjungą." Be Rusijos „vidinės federalizacijos", balandžio mėnesį bolševikai ėmė kviesti „išorinei federalizacijai" ir kitas tautas, atvirai kreipdamiesi į Lenkijos, Ukrainos, Krymo, Transkaukazo, Turkmėnijos, Kirgizijos „bei kitų šalių" liaudį.[101]

Aštriausi ginčai kilo dėl to, kokiu principu vadovaujantis tautinis tapatumas turėtų būti pripažįstamas naujojoje federacinėje valstybėje. Bundistai bei kitos socialistų srovės reikalavo pripažinti tautines kultūras visais valstybės lygmenimis, neskirstant jų pagal teritoriją, nes revoliucija esą siekusi įveikti senąjį etninį ir teritorinį susiskirstymą naujo klasinio socialistinio universalumo labui. Šiam požiūriui Leninas su Stalinu priešpriešino teritoriškumo principą kaip tautiškumo pagrindą. Taip susiformavo daugiasluoksnė Sovietų valstybės tautinė struktūra: tautinis tapatumas buvo pripažįstamas valdymo institucijose. Vis dėlto taikant demokratinio centralizmo principą, ši teritorinių subjektų įvairovė tapo pavaldi valdantiesiems Sovietų komunistų partijos bei Sovietų valstybės aparatams. Taigi Sovietų sąjunga buvo sukurta dvejopo tapatumo pagrindu: viena vertus, etninio ir tautinio tapatumo (taip pat ir rusiškojo), o kita vertus, sovietinio tapatumo, kaip naujosios visuomenės pamato. Sovietinė liaudis (*sovetskij narod*) turėjo tapti nauju

[99] Suny (1993: 101, 130).
[100] Pipes (1954); Conquest (1967); Carrere d'Encausse (1987); Suny (1993); Slezkine (1994).
[101] Singh (1982: 61).

kultūriniu tapatumu, susiformuosiančiu komunistų projektuojamoje istorinėje perspektyvoje.

Proletarinių internacionalistų atsivertimas į teritorinius nacionalistus buvo grindžiamas ir strateginiais motyvais. A. M. Salminas pasiūlė įdomų lenininės-stalininės strategijos, kaip sovietinio federalizmo pamato, interpretavimo modelį.[102] Sovietų sąjunga buvo centralizuota, tačiau lanksti institucinė sistema, kurios struktūra turėjusi likti atvira bei lengvai prisitaikanti prie kintančių sąlygų, kad, komunizmui žengiant per pasaulį, į Sąjungą galėtų inkorporuoti vis naujas šalis. Revoliucijos lyderės Sovietų valstybės saugumo zonos ir plėtros bangos sudarė penkis koncentrinius apskritimus. Pirmajam priklausė Rusija ir jos satelitinės respublikos, susijungusios į RSFSR. Paradoksalu, jog Rusija ir Rusijos Federacija buvo vienintelė respublika, neturėjusi savarankiškos komunistų partijos, Respublikos aukščiausiosios tarybos pirmininko ir turėjusi menkiausiai išvystytas respublikines institucijas: tai buvo išimtinai Sovietų komunistų partijos valda. Kad šis bastionas būtų saugesnis, Rusija neturėjo sausumos sienų su potencialiai agresyviu kapitalistiniu pasauliu. Sovietų sąjungos išorine siena tapo sovietinės respublikos, kuriomis apsisupo Rusija, kad šios prireikus apgintų ir Sovietų supervalstybę, ir savo tautinę nepriklausomybę. Todėl kai kurios etninės teritorijos, kaip antai Azerbaidžanas, ir tapo Sovietų respublikomis, nes jos ribojosi su išoriniu pasauliu, o štai kitos, tokia pat savita etnine sudėtimi pasižymėjusios teritorijos, kaip antai Čečėnija, liko Rusijos Federacijos sudėtyje, nes geografiškai buvo arčiau centro. Trečiąjį sovietų geopolitikos žiedą sudarė sovietų karinei diktatūrai pavaldžios liaudies demokratinės respublikos: iš pradžių tai buvo Chorezmas, Buchara, Mongolija bei Tannu-Tuva, tapusios Rytų Europos šalių inkorporavimo po Antrojo pasaulinio karo precedentu. Ketvirtąjį apskritimą sudarė tolimosios socialistinės šalys, kaip antai Kuba, Šiaurės Korėja ir Vietnamas. Kinija niekuomet nebuvo priskiriama šiai kategorijai dėl didelio nepasitikėjimo Kinijos galia, kurią ji galėjo įgyti ateityje. Pagaliau penktąjį apskritimą sudarė pažangiosios vyriausybės bei revoliuciniai judėjimai visame pasaulyje, kurių potencialą lėmė sugebėjimas išsaugoti pusiausvyrą tarp jų internacionalizmo (tai yra prosovietinės pozicijos) ir tautiškumo. Taigi sovietų politikos tautiškumo klausimu dvilypumą lėmė būtent ta nuolatinė įtampa tarp komunistinės utopijos klasinio universalumo ir geopolitinių interesų, paremtų galimų sąjungininkų etniniais ir tautiniais interesais.

Šių prieštaravimų, kuriais buvo pažymėta visa skausminga Sovietų sąjungos istorija, rezultatas buvo žmonių, tautybių bei valstybinių institucijų kratinys.[103] Daugiau kaip šimtas Sovietų sąjungoje gyvenančių tautų bei etninių grupių buvo

[102] Salmin (1992).
[103] Kozlov (1988); Suny (1993); Slezkine (1994).

išsklaidytos po jos didžiulę teritoriją, įgyvendinant geopolitines strategijas, vykdant kolektyvines bausmes bei apdovanojimus, ar vadovaujantis asmeninėmis užgaidomis. Šitaip armėnų gyvenamą Kalnų Karabachą Stalinas prijungė prie Azerbaidžano, kad įsiteiktų Turkijai, senus jos priešus atiduodamas azerų valdžiai (azerai yra turkai). Volgos vokiečiai galiausiai buvo perkelti į Kazachiją, kurios šiaurinėje teritorijoje šiandien jie yra ekonomikos varomoji jėga, remiama Vokietijos subsidijų, kad nesumanytų grįžti atgal į Vokietiją. Sibire ir Tolimuosiuose Rytuose atsirado daugybė kazokų gyvenviečių. Dalis osetinų buvo perkelti į Rusiją (Šiaurę), kiti palikti Gruzijoje (Pietuose), o ingušai išskirstyti po Čečėniją, Šiaurės Osetiją ir Gruziją. Krymą, kurį Rusija 1783 metais atėmė iš totorių ir iš kurio per Antrąjį pasaulinį karą totorius deportavo Stalinas, Chruščiovas 1954-aisiais perdavė Ukrainai Rusijos ir Ukrainos draugystės 300 metų minėjimo proga – kaip pasakojama, po didelių išgertuvių nakties. Be to, rusai buvo išsklaidyti po visą Sovietų sąjungos teritoriją, dažniausiai kaip kvalifikuoti darbininkai ar kaip kolonistai savanoriai – kartais kaip vadovai, kartais kaip tremtiniai. Tad kai Sovietų sąjunga subyrėjo, teritorinio tautiškumo principas netikėtai „užsienio piliečiais" pavertė dešimtis milijonų žmonių, gyvenančių nepriklausomomis tapusiose respublikose. Ši problema itin aštriai iškilo 25 milijonams rusų, gyvenančių kitapus naujųjų Rusijos sienų.

Vienas didžiausių sovietinio federalizmo paradoksų tas, kad rusai buvo bene labiausiai diskriminuojama tauta. Rusijos Federacija turėjo kur kas mažiau politinio savarankiškumo nuo centrinės sovietų valstybės, negu kuri nors kita respublika. Regionų ekonomikos specialistai atliko tyrimą, kuris atskleidė, kad didžiąja dalimi turtas, ištekliai bei kvalifikuoti darbuotojai iš Rusijos keliavo į kitas respublikas (Sibiras – etniniu atžvilgiu labiausiai rusiška Rusijos Federacijos sritis – buvo svarbiausias eksporto, o sykiu ir didžiausių Sovietų sąjungos pajamų šaltinis).[104] Turint galvoje tautinį tapatumą, pagrindiniu sovietų kultūrinės priespaudos objektu tapo Rusijos istorija, religija ir tradicinis tapatumas. Tai XX a. devintąjį dešimtmetį dokumentiškai patvirtino rusų rašytojai ir intelektualai Lichačiovas, Belovas, Astafjevas, Rasputinas, Soluchinas ir Zalyginas.[105] Kad ir kaip būtų, naująjį sovietinį tapatumą reikėjo sukurti ant istorinio rusiškojo tapatumo griuvėsių: tam tikros taktinės išimtys buvo padarytos Antrojo pasaulinio karo metais, kai Stalinui prireikė mobilizuoti prieš vokiečius visa kas įmanoma, taip pat ir Aleksandro Neviškio atminimą. Nors visoje Sovietų sąjungoje iš tiesų buvo vykdoma kultūros rusifikavimo politika (kuri buvo priešinga greta įgyvendinamai natyvizacijos (korenizacijos) politikai), o etniniai rusai valdė partiją, kariuomenę bei KGB (nors Stalinas buvo gruzinas, o Chruščiovas – ukrainietis), rusiškasis kaip

[104] Granberg and Spehl (1989); Granberg (1993).
[105] Carrere d'Encausse (1993: 9 sk.).

tautinis tapatumas buvo daug labiau užgniaužtas negu kitų tautybių, o kai kurios jų netgi buvo simboliškai atgaivintos daugiataučio federalizmo labui.

Ši paradoksali Sovietų valstybės sandara išsiliejo į maištą prieš pačią Sovietų sąjungą, kai Gorbačiovo *glasnost* sudarė sąlygas lengviau atsikvėpti. Baltijos Respublikos, 1940 metais aneksuotos jėga, pažeidžiant tarptautinę teisę, pirmosios pareiškė savo teisę į laisvą apsisprendimą. Jų pavyzdžiu išsyk pasekė ir stiprus Rusijos tautinis sąjūdis, kuris buvo faktiškai stipriausia mobilizavimosi prieš Sovietų valstybę jėga. Sovietinio komunizmo žlugimui bei Sovietų sąjungos griūčiai sąlygas sudarė Jelcino vadovaujamas susivienijimas kovoje už demokratiją bei rusų tautinio tapatumo atgaivinimas 1989–1991 metais.[106] Pirmieji demokratiniai valstybės vadovo rinkimai Rusijos istorijoje, įvykę 1991 metų birželio 12 dieną, kai buvo išrinktas Jelcinas, žymėjo naujosios Rusijos pradžią, o sykiu ir Sovietų sąjungos pabaigą. Komunistų pučui 1991 metų rugpjūtį buvo pasipriešinta su tradicine Rusijos vėliava. Jelcino sumanyta Sovietų sąjungos ardymo strategija, sutelkiant galią bei išteklius respublikinėse institucijose, padėjo jam 1991 metų gruodį pasiekti susitarimą su kitomis respublikomis, tarp jų – Ukraina ir Baltarusija, – dėl Sovietų sąjungos panaikinimo bei buvusių sovietinių respublikų transformavimo į suverenias valstybes, laisvai susijungusias į Nepriklausomų valstybių sandraugą (*Sojuz Nezavisimych Gosudarstv*). Smūgį Sovietų sąjungai sudavė ne tik tautiniai sąjūdžiai: prie to prisidėjo ir demokratų reikalavimai, ir byrančios imperijos griuvėsiuose savo įtakos sferą formuojančių respublikinių politinių elitų interesai. Tačiau smūgis buvo suduotas tautiniu pagrindu ir būtent šiuo pagrindu susilaukė žmonių palaikymo. Įdomu pastebėti, kad Baltijos šalyse ar Rusijoje tautiškumas reiškėsi žymiai aktyviau, negu didesniu etniniu vienalytiškumu pasižyminčiose respublikose (pavyzdžiui, Vidurinės Azijos respublikose).[107]

Pirmaisiais šio naujo nepriklausomų valstybių konglomerato gyvavimo metais atsiskleidė jo struktūros trapumas bei istoriškai susiformavusių tautų, išsklaidytų po visą iširusios Sovietų sąjungos teritoriją, patvarumas.[108] Sunkiausiai sprendžiama Rusijos problema tapo karas Čečėnijoje. Baltijos valstybės diskriminavo rusakalbius gyventojus, provokuodamos etninius konfliktus. Ukrainai teko patirti taikų rusiškosios daugumos maištą Kryme prieš ukrainietišką valdžią bei nuolatinę įtampą tarp stiprių nacionalistinių nuotaikų šalies vakaruose bei panslavistinio nusiteikimo šalies rytuose. Moldova blaškėsi tarp istorinio rumuniškojo tapatumo ir rusiško rytinės šalies dalies gyventojų kolorito; pastarieji net mėgino įkurti Padnestrės respubliką. Gruzija išgyveno tautinių grupių (gruzinų, abchazų, armėnų, osetinų, adžarų, mešketų, rusų) kruvinų susirėmimų protrūkį. Azerbaidžanas nesiliovė kovojęs su Armėnija dėl Kalnų Karabacho bei rengė pogromus prieš armėnus Baku

[106] Castells (1992b); Carrere d'Encausse (1993).
[107] Carrere d'Encausse (1993); Starovoytova (1994).
[108] Hooson (1994b); Lyday (1994); Stebelsky (1994); Khazanov (1995).

mieste. O musulmoniškosios Vidurinės Azijos respublikos blaškėsi tarp istorinių ryšių su Rusija ir galimybės įsilieti į islamiškojo fundamentalizmo verpetą, kuris sukosi nuo Irano iki Afganistano. Dėl šios priežasties Tadžikijoje kilo visuotinis pilietinis karas, o kitos respublikos paskubėjo islamizuoti savo institucijas bei švietimo sistemą, siekdamos integruoti radikalųjį islamą, kol dar ne vėlu. Taigi istorija parodė, kad dirbtinis ir neryžtingas marksistų-leninistų tautinio klausimo sprendimas ne tik neišsprendė istorinių konfliktų, bet tik dar labiau juos sustiprino.[109] Mąstant apie šią nepaprastą įvykių virtinę bei jos išdavas XX a. dešimtąjį dešimtmetį, vertėtų pakomentuoti keletą teoriniu atžvilgiu svarbių dalykų.

Pirmiausia, viena galingiausių valstybių žmonijos istorijoje per 74 metus nesugebėjo sukurti naujo tautinio tapatumo. Sovietinė liaudis nebuvo mitas, kad ir ką sakytų d'Encausse.[110] Ji gyvavo Sovietų sąjungoje gimusių žmonių kartų mintyse ir gyvenime, tikrovėje žmonių, kūrusių šeimas su kitų tautybių atstovais ir gyvenusių bei dirbusių visoje sovietų teritorijoje. Priešindamiesi nacių griaunamajai jėgai žmonės susivienijo po sovietine vėliava. Pasibaigus stalinizmo terorui šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir ėmus gerėti gyvenimo sąlygoms septintajame dešimtmetyje, atsirado tam tikras pasididžiavimas buvimu supervalstybės dalimi. Ir nepaisant paplitusio cinizmo bei užsisklendimo, į sovietinių piliečių sąmonę ėmė skverbtis lygybės ir žmonių solidarumo ideologija, kuri prisidėjo prie naujo sovietinio tapatumo formavimosi. Vis dėlto jis buvo toks trapus ir taip priklausomas nuo informacijos apie tikrąją šalies ir pasaulio padėtį stokos, kad neatrėmė ekonomikos sąstingio ir išaiškėjusios tiesos sukeltų šokų. Devintajame dešimtmetyje rusus, kurie išdrįsdavo pasivadinti „sovietiniais piliečiais", tėvynainiai pajuokiamai vadindavo *sovokais*. Nors sovietinė liaudis nebuvo neišvengiamai silpnas tapatumo projektas, tačiau jis subyrėjo anksčiau, negu įsitvirtino Sovietų sąjungos žmonių galvose ir gyvenime. Taigi sovietinė patirtis nepatvirtina teorijos, teigiančios, kad valstybė gali pati sukonstruoti tautinį tapatumą. Pačiai galingiausiai valstybei, daugiau kaip septynetą dešimtmečių leidusiai į darbą istoriškai labiausiai visaapimantį ideologinį aparatą, nepavyko pertvarkyti istorinių duomenų bei projektuojamų mitų taip, kad sukurtų naują tapatumą. Bendruomenes galima įsivaizduoti, bet jomis nebūtinai turi būti tikima.

Antra, formalaus tautinių tapatumų pripažinimo teritorinėje Sovietų sąjungos administracijoje bei „natyvizacijos" politikos nepakako integruoti tų tautybių į sovietinę sistemą, nors buvo ir viena svarbi išimtis: tai – musulmoniškosios Vidurinės Azijos respublikos, būtent tos, kurios labiausiai skyrėsi nuo vyraujančios slavų kultūros. Šių respublikų kasdieninis išgyvenimas taip priklausė nuo centrinės valdžios, kad tik paskutinėmis Sovietų sąjungos byrėjimo akimirkomis jų elitai iš-

[109] Twinning (1993); Panarin (1994); Khazanov (1995).
[110] Carrere d'Encausse (1993: 234).

drįso stoti į nepriklausomybės siekio kampaniją. Likusioje Sovietų sąjungos dalyje tautiniai tapatumai nerado sau tinkamų nišų dirbtinai sukonstruotose sovietinio federalizmo institucijose. Geras pavyzdys čia būtų Gruzija – daugelio tautų mišinys, sukonstruotas istorinės karalystės pagrindu. Iš 5,5 milijono gyventojų gruzinai sudaro 70 procentų. Dauguma jų išpažįsta gruzinų ortodoksų tikėjimą. Tačiau jiems teko gyventi kartu su osetinais, išpažįstančiais rusų ortodoksų tikėjimą, kurių dalis gyvena Šiaurės Osetijos autonominėje respublikoje (Rusijoje), o kita dalis – Pietų Osetijos autonominėje srityje (Gruzijoje). Šiaurės Vakarų Gruzijos kampelyje gyvena abchazai – turkų kilmės, musulmonų sunitų tikėjimo žmonės, – kurių skaičius siekia tik apie 80 000, tačiau sudaro 17 procentų Abchazijos autonominės sovietų socialistinės respublikos gyventojų. Ji buvo įkurta Gruzijoje, kad sudarytų atsvarą gruziniškajam nacionalizmui. Ir šis sumanymas davė vaisių: XX a. dešimtajame dešimtmetyje abchazai, padedami Rusijos, ėmė kovoti dėl kvazinepriklausomybės savo teritorijoje, nors ir sudarė jos gyventojų mažumą. Kitos Gruzijos autonominės respublikos – Adžarijos – gyventojai taip pat išpažįsta musulmonų sunitų tikėjimą, tačiau jie yra etniniai gruzinai, remiantys Gruziją, nors ir siekiantys savarankiškumo. Musulmonai ingušai konfliktuoja su osetinais Gruzijos, Osetijos ir Čečėnijos–Ingušijos pasienio srityse. Be to, į Gruziją grįžta Stalino deportuoti turkai mešketai, o Turkija pareiškė norą juos globoti, sukeldama Gruzijos armėnų nepasitikėjimą. Šios teritoriškai painios istorijos bendras rezultatas buvo tas, kad 1990–1991 metais, kai Gamsachurdija vadovavo radikaliajam Gruzijos tautiniam sąjūdžiui ir, neatsižvelgdamas į Gruzijos tautinių mažumų interesus bei nepaisydamas pilietinių teisių, paskelbė nepriklausomybę, jis sukėlė pilietinį karą (kuriame pats ir žuvo) tarp savo vadovaujamų pajėgų ir Gruzijos demokratų, taip pat tarp gruzinų, abchazų ir osetinų pajėgų. Dėl Rusijos įsikišimo ir Ševardnadzės, kurio išrinkimas į prezidento postą 1991 metais buvo paskutinė priemonė gelbstint šalį, taikdariško vaidmens regione įsivyravo nestabili taika, kurią netrukus nustelbė brutalaus, ilgo ir alinamo partizaninio karo protrūkis kaimyninėje Čečėnijoje. Taigi tautinių tapatumų integruoti į Sovietų sąjungą nepavyko ne dėl to, kad jie buvo pripažinti, o todėl, kad jie buvo dirbtinai suinstitucinti, vadovaujantis biurokratine ir geopolitine logika, nepaisant nei faktinės kiekvienos iš šių tautinių bendrijų istorijos bei kultūrinio ir religinio tapatumo, nei jų geografinės specifikos. Tai paakino Suny'į kalbėti apie „praeities kerštą“,[111] o Davidą Hoosoną parašyti šiuos žodžius:

> „Po ilgo sąstingio [buvusioje Sovietų sąjungoje] aštriausiai iškilo, be abejo, tapatumo klausimas. Neužtenka jį traktuoti kaip vien tik etninį ar kultūrinį klausimą. Reikia iš naujo ieškoti realių kultūrinių, ekonominių bei aplinkos regionų, turinčių tam tikrą (o kai kada ir absoliučią) reikšmę juose gyvenančioms tautoms. Ga-

[111] Suny (1993).

lima numanyti, kad šių regionų, kurių ribos neatitinka savavališkai ir klaidingai nustatytų šiandieninių „respublikų" ribų, kristalizacijos procesas bus skausmingas, tačiau neišvengiamas, ir kad galiausiai jis duos rezultatų."[112]

Trečia, ideologinis vakuumas, susidaręs po to, kai marksizmui-leninizmui nepavyko realiai įsiskiepyti masėse, XX a. devintąjį dešimtmetį, kai žmonės vėl galėjo laisvai reikšti savo pažiūras, buvo užpildytas vienintelių kolektyvinėje atmintyje išlikusiu tapatumo modeliu – *tautiniu tapatumu*. Štai kodėl dauguma antisovietinių kampanijų, tarp jų ir demokratiniai judėjimai, buvo vykdomi su kokia nors tautine vėliava. Buvo pagrįstai įrodinėjama ir aš pats įrodinėjau, kad Rusijos ir federacinių respublikų politiniai elitai pasitelkė tautiškumą kaip stipriausią ginklą prieš žlungančią komunistinę ideologiją, kad pakirstų Sovietų valstybės pamatus ir paimtų valdžią, – kiekvieni savos respublikos institucijose.[113] Tačiau elitai šios strategijos ėmėsi todėl, kad ji buvo efektyvi, kad tautinė ideologija žmonių galvose keldavo didesnį rezonansą, negu abstraktus apeliavimas į demokratiją ar laisvosios rinkos privalumus, žmonių asmeninėje patirtyje dažnai prilygdavusius spekuliacijoms. Tad tautinio atgimimo negalima paaiškinti politinėmis manipuliacijomis: veikiau tai, kad jį pasitelkė elitai, įrodo tautinio tapatumo kaip mobilizuojančiojo principo tvarumą ir gyvybingumą. Kai praėjus 74-iems nesibaigiančio oficialios socialistinės ideologijos kartojimo metams žmonės įsitikino, kad karalius yra nuogas, savo tapatumą jie galėjo rekonstruoti tik remdamiesi pamatinėmis kolektyvinėje atmintyje įsirėžusiomis institucijomis – šeima, bendruomene, kaimiškąja praeitimi, kartais religija, o visų svarbiausia – tauta. Tačiau tauta buvo suprantama ne kaip valstybingumo ar valdininkijos ekvivalentas, o kaip asmens savivoka (*personal self-identification*) sudėtingame šiandienos pasaulyje. Pasakymai „aš – ukrainietis", „aš – rusas", „aš – armėnas" buvo telkiantys šūkiai, amžinasis gyvenimo bendruomenėje rekonstravimo pamatas. Štai kodėl sovietinė patirtis liudija nepaprastą tautų tvarumą, nesvarbu, ar jos turi valstybingumo statusą, ar ne.

Bene didžiausias paradoksas yra tas, kad baigiantis šiam istoriniam *parcours*, kai gindamos savo užgniaužtą tapatumą iškilo naujos tautinės valstybės, paaiškėjo, kad *jos veikiausiai negalės funkcionuoti kaip visiškai savarankiškos valstybės*. Pirmiausia todėl, kad dabartinių nepriklausomų valstybių teritorijose susidarė tikra tautybių ir istorinių tapatumų mozaika.[114] Akivaizdžiausias faktas yra tas, kad po svetimomis vėliavomis gyvena 25 milijonai rusų. Tačiau Rusijos Federaciją (nors šiuo metu joje gyvena 82 procentai etninių rusų) taip pat sudaro 60 įvairių etninių ir tautinių grupių, kai kurios jų, kaip antai Jakutija ar Totorija, valdo gamtinius išteklius ir naudingas iškasenas. Jei palikę nuošaly vaizdingą Gruzijos at-

[112] Hooson (1994a: 140).
[113] Castells (1992b); Hobsbawm (1994).
[114] Twinning (1993); Hooson (1994b).

vejį kalbėtume apie kitas respublikas, tai, tarkim, Kazachijoje kazachai sudaro mažumą; Tadžikijoje gyvena 62 procentai tadžikų ir 24 procentai uzbekų; kirgizai sudaro tik 52 procentus Kirgizijos gyventojų; Uzbekijoje gyvena 72 procentai uzbekų ir daugybė įvairių kitų tautelių; 14 procentų Moldovos gyventojų yra ukrainiečiai ir 13 procentų – rusai. Ukrainiečiai sudaro tik 73 procentus Ukrainos gyventojų. Latviai sudaro 52 procentus Latvijos, o estai – 62 procentus Estijos gyventojų. Todėl Ševardnadzė, aiškindamas savo norą bendradarbiauti su Rusija, nors anksčiau buvo nusiteikęs priešiškai, pripažino, kad bet koks griežtas tautinių interesų apibrėžimas, vadovaujantis instituciškai vyraujančios tautos interesais, galėtų įžiebti sunkiai sprendžiamus konfliktus visame Eurazijos žemyne. Be to, dėl ekonomikų įsiskverbimo vienų į kitas ir bendros infrastruktūros, pradedant elektros energijos sistema ir baigiant naftotiekiu bei vandentiekiu, buvusių Sovietų sąjungos teritorijų atsiskyrimas labai brangiai kainuotų, todėl bendradarbiavimas yra neišvengiamas. Jį dar labiau skatina globalinėje ekonomikoje vykstantis daugiašalės integracijos procesas, kuriam reikalingi efektyviai funkcionuojantys tarpregioniniai ryšiai. Savaime suprantama, jog plėtojantis šioms naujoms valstybėms, giliai įsišaknijusios naujos Rusijos imperializmo baimės formos ilgainiui įgaus vis grėsmingesnį pavidalą. Štai kodėl Sovietų sąjunga niekada nebus atkurta, kad ir kas ateitų į Rusijos valdžią. Tačiau naujoms valstybėms tapus visiškai nepriklausomomis, tautiniai tapatumai nesusilauks visiško pripažinimo, kadangi *valstybių sienas kertantys tapatumai išlieka labai stiprūs*. Todėl, mano manymu, labiausiai tikėtina – ir daugiausia perspektyvų ateityje turi – būtent Vieningų valstybių sandrauga (*Sojuz nerazdelimych gosudarstv*). Tai būtų pakankamai lanksčių bei dinamiškų institucijų tinklas, kuris globalinės ekonomikos kontekste galėtų suderinti tautinio tapatumo autonomiją su bendra politika. Antraip absoliučios valstybinės valdžios taikymas fragmentiškam istorinių tapatumų žemėlapiui taps XIX a. europietiškojo nacionalizmo karikatūra: ji atves ne kur kitur, o į Neįmanomų valstybių sandraugą (*Sojuz Nevozmožnych Gosudarstv*).

Tautos be valstybės: Catalunya

Valstybę reikia iš esmės skirti nuo Tautos, nes Valstybė yra politinė organizacija, išoriškai nepriklausoma ir viduje aukščiausia galia, disponuojanti materialiais žmonių ir lėšų ištekliais, kad galėtų išsaugoti savo nepriklausomybę bei autoritetą. Mes negalime jų tapatinti, kaip buvo įprasta net tarp pačių Katalonijos patriotų, kalbėjusių ir rašiusių apie katalonų tautą kaip nepriklausomą Katalonijos valstybę... Nors ir praradusi savivaldą prieš daugelį šimtmečių, Catalunya *tebebuvo* Catalunya. *Taigi mes susidarėme aiškią ir ryškią tautos sampratą. Ši sąvoka žymi pirminį, pamatinį socialinį vienetą, kuris pasaulio visuomenei, Žmonijai yra tas pat, kas pilietinei visuomenei – žmogus.*

Enricas Pratas de la Riba, *La nacionalitat catalana*[115]

[115] Knyga pirmą kartą išleista 1906 metais; čia remiamasi 1978 metų leidimu, p. 49–50.

Jei Sovietų sąjungos analizė atskleidė valstybių, kad ir kokios jos būtų stiprios, nesugebėjimą suformuoti tautų, tai Katalonijos (katalonų kalba – *Catalunya*) pavyzdys padeda mums suvokti sąlygas, kuriomis tautos gyvuoja ir (re)konstruoja save istorijoje, neturėdamos nacionalinės valstybės ir nesiekdamos ją sukurti.[116] Dabartinis Katalonijos prezidentas Jordis Pujolas, paskutinį XX a. ketvirtį buvęs tautos lyderiu, teigia: „Katalonija yra tauta be valstybės. Mes priklausome Ispanijos valstybei, tačiau nesiekiame atsiskirti. Tai reikia aiškiai pabrėžti... Katalonija yra ypatingas atvejis: mes turime savo kalbą bei kultūrą, tačiau esame tauta be valstybės."[117] Kad šis teiginys bei jo platesnės analitinės implikacijos taptų aiškesni, reikia padaryti trumpą istorinį ekskursą. Kadangi ne kiekvienas skaitytojas išmano Katalonijos istoriją, aš glaustai išdėstysiu istorinius elementus, kurie suteikia teisę kalbėti apie Katalonijos kaip materialios, savitos, tautinės tikrovės tęstinumą, kurį neabejotinai įrodo išsaugota kalba ir platus jos vartojimas šiais laikais, nepaisant kliūčių.[118]

Oficiali Katalonijos kaip tautos susiformavimo data yra 988 metai, kuriais grafas Borrellis galiausiai nutraukė saitus su byrančia Karolingų imperija, apie 800 metus priglobusia šios pietinės imperijos sienos žemes ir gyventojus, siekdama apsaugoti juos nuo arabų užpuolikų iš Oksitanijos keliamos grėsmės. Devintojo šimtmečio pabaigoje grafas Guifrė el Pelòs, sėkmingai kovęsis su arabų okupantais, gavo iš Prancūzijos karaliaus dovanų Barselonos, Urgello, Cerdanya–Conflento ir Gironos grafystes. Jo įpėdiniai paveldėjo grafo titulą – jiems nebereikėjo, kad prancūzų karalius jį suteiktų. Jis užtikrino Casal de Barcelona (Barselonos rūmų) hegemoniją pasienio teritorijoje, kuri XII a. bus pavadinta *Catalunya*. Tad kol didžioji dalis krikščioniškosios Ispanijos aštuonetą šimtmečių buvo įsivėlusi į „atkariavimo" kovas su arabais ir po truputį kūrė Kastilijos ir Leono karalystę, Katalonija, pasibaigus 8 ir 9 šimtmečiais trukusiam arabų viešpatavimui, iš Karolingų imperijos provincijos virto Vidužemio jūros imperija, gyvavusia nuo XIII a. pradžios iki XV amžiaus. Ji plėtėsi, aprėpdama Maljorką (1229), Valensiją (1238), Siciliją (1282), dalį Graikijos kartu su Atėnais (1303), Sardiniją (1323), Neapolį (1442), taip pat kitoje Pirėnų pusėje esančias Prancūzijos teritorijas – Roussilloną ir Cerdagne'ą.

Nors Katalonijai priklausė didžiulės atokios kaimiškosios provincijos, ji visų pirma buvo prekybos imperija, valdoma didikų ir miesto pirklių elitų sąjun-

[116] Keating (1995).

[117] 1986; cituojama Pi (1996: 254).

[118] Istorinių šaltinių ieškokite: Vilar (1987–1990) straipsnių rinktinėje apie Katalonijos istoriją bei *L'Avenc: Revista d'Historia* (1996) specialiame numeryje. Taip pat žr.: Vicens Vives and Llorens (1958); Vicens Vives (1959); Vilar (1964); Jutglar (1966); Sole-Tura (1967); McDonogh (1986); Rovira i Virgili (1988); Azevedo (1991); Garcia-Ramon and Nogue-Font (1994); Keating (1995); Salrach (1996).

gos, panašiai kaip iš prekybos gyvenusios Šiaurės Italijos respublikos. Susirūpinę karine Kastilijos galia, apdairieji katalonai pritarė siūlymui jungtis, kurį 1137 metais pateikė maža, tačiau patogioje vietoje įsikūrusi Aragono karalystė. Politinio suvereniteto Katalonija neteko tik XV a. pabaigoje, po savanoriško susiliejimo su protoimperine Kastilija, kuris įvyko Katalonijos, Valensijos ir Aragono karaliui Fernandui susituokus su Kastilijos karaliene Izabele. Dviejų tautų santuokoje turėjo būti gerbiama kalba, papročiai bei institucijos, taip pat dalijamasi turtu. Vis dėlto Ispanijos karūnos ir jos didikų žemvaldžių galia bei turtai, taip pat kontrreformacijos suformuotos fundamentalistinės Bažnyčios įtaka kreipė istoriją kita linkme, pajungdami ne Kastilijos kilmės tautas Europoje, Iberijos pusiasalyje bei Amerikos žemyne. Katalonijai, kaip ir visai likusiai Europai, buvo užkirstas kelias plėtoti prekybą su Amerikos kolonijomis – pagrindiniu Ispanijos karalystės turtų šaltiniu. Atsakydama ji ėmė kurti savą vartojamųjų prekių pramonę bei vystyti prekybą savo regione, skatindama industrializacijos bei kapitalo kaupimo proceso raidą nuo XVI a. antrosios pusės. Tuo tarpu Kastilija, 1520–1523 metais sužlugdžiusi laisvuosius savo miestus (*Comunidades*), kuriuose formavosi amatininkų ir protoburžuazijos klasės, ėmėsi kurti rentininkų (*rentier*) tipo ekonomiką, kad įplaukomis iš Amerikos kolonijų bei didžiulių mokesčių, kuriais buvo apdėjusi savo valdinius, galėtų išlaikyti karinę-teokratinę valstybę.

Kultūros bei institucijų konfliktas vis stipriau ėmė reikštis XVII a., kai, prireikus papildomų iždo įplaukų, karalius Pilypas IV sustiprino centralizuotą valdymą, tuo 1640 metais sukeldamas Portugalijos ir Katalonijos maištą (Katalonijoje įvyko pjovėjų maištas). Portugalija, Anglijos padedama, atgavo nepriklausomybę. Katalonija buvo nugalėta ir iš jos atimta daugelis laisvių. Nuo 1705 iki 1714 metų Katalonija vėl kovojo už savo autonomiją, Ispanijos kare dėl įpėdinystės remdama austrų žygį prieš Pilypą V, Burbonų dinastijos atstovą. 1714 metų rugsėjo 11 dieną Pilypo V kariuomenė įžengė į Barseloną, ir Katalonija buvo nugalėta. Šiandien ši data yra minima kaip Katalonijos tautos šventė – tai šį bei tą sako apie tautos būdą. Katalonija prarado visas politinės savivaldos institucijas, kurios veikė nuo pat viduramžių: demokratinių tarybų pagrindu veikiančią vietos valdžią, parlamentą, aukščiausiąją valdžią (*Generalitat*). Naujos institucijos, įsteigtos Pilypo V išleistu *Decreto de nueva planta*, sutelkė valdžią į karo vado – Katalonijos generolo kapitono – rankas.

Po to centrinė valdžia ilgą laiką taikė atviras institucines bei kultūrines represijas, apgalvotai siekdama, kaip tvirtina istorikai, pamažu išstumti katalonų kalbą: iš pradžių uždrausdama ją vartoti administracijoje, vėliau prekybos sandoriuose, o galiausiai ir mokyklose, palikdama galimybę ja kalbėti tik šeimoje ir bažnyčioje.[119] Katalonai į tai atsakė sutartinai nusišalindami nuo valstybės reikalų ir grįž-

[119] Ferrer i Girones (1985).

dami prie savo darbų, praėjus vos kelioms dienoms po Barselonos užėmimo. Tad XVIII a. pabaigoje Katalonija industrializavosi ir daugiau kaip šimtmetį buvo vienintelė tikrai industrinė Ispanijos sritis.

Katalonų buržuazijos ekonominis stiprumas ir sąlyginai aukštas bendras visuomenės išsilavinimo bei kultūros lygis visą XIX a. kontrastavo su jos politinio vaidmens menkumu. Kai Madrido diktuojama prekybos politika ėmė kelti grėsmę trapiai Katalonijos pramonei, kuriai vis dar buvo reikalingas protekcionizmas, XIX a. pabaigoje susiformavo stiprus Katalonijos tautinis sąjūdis, kurį įkvėpė iškalbingi ideologai, pavyzdžiui, nacionalistas pragmatikas Enricas Pratas de la Riba arba federalistai Valentis Almirallis ir Francescas Pi i Margallis, apdainavo tautos poetai, pavyzdžiui, Joanas Maragallis, kronikose aprašė istorikai, tarp jų – Rovira i Virgilis bei savo tyrinėjimais rėmė filologai, pavyzdžiui, Pompeus Fabra, kuris XX a. susistemino šiuolaikinę katalonų kalbą. Tačiau Madrido politikų klasė niekada nesusivienijo su katalonų nacionalistais, netgi su *Lliga Regionalista* – akivaizdžiai konservatyvia partija, bene pirmąja modernia Ispanijos politine partija, įkurta 1901 metais kaip atsakas į rinkimų kontrolę, kurią centrinės valdžios vardu vykdė vietiniai viršininkai (*caciques*). Kita vertus, galingo, daugiausia anarchistinio-sindikalistinio darbininkų klasės judėjimo plėtra Katalonijoje pirmąjį XX a. trečdalį pastūmėjo katalonų nacionalistus, tarp kurių iki trečiojo dešimtmečio vyravo konservatyvusis sparnas, prašyti Madrido apsaugos nuo darbininkų reikalavimų ir gresiančios socialinės revoliucijos.[120]

Visgi kai 1931 metais Ispanija buvo paskelbta respublika, kairiosios pakraipos respublikonams (*Esquerra republicana de Catalunya*) pavyko suvienyti Katalonijos darbininkų klasę, smulkiąją buržuaziją ir tautinius idealus, o patiems tapti vyraujančia Katalonijos tautinio sąjūdžio jėga. Vadovaujant Lluisui Companysui, darbo teisės specialistui, išrinktam į atkurtojo *Generalitat* (Katalonijos vyriausybės) prezidentus, *Esquerra* sukūrė aljansą, vienijantį visos Ispanijos respublikonus, socialistus, komunistus ir darbininkų sąjungas (anarchistus ir socialistus). 1932 metais, atsakydama į visuomenės spaudimą, išreikštą per referendumą, Ispanijos valdžia patvirtino Autonomijos statutą, kuriuo Katalonijai buvo grąžintos laisvės, savivalda, kultūros ir kalbos savarankiškumas. Reikia pasakyti, kad patenkinusi Katalonijos ir Baskijos nacionalistinius reikalavimus, Ispanijos Respublika lemtingai sukurstė karinį maištą, sukėlusį 1936–1939 metų pilietinį karą. Todėl pasibaigus pilietiniam karui, sistemingas Katalonijos institucijų, kalbos, kultūros, tapatumo bei politikos lyderių represavimas (pradedant Companyso egzekucija 1940 metais, po to, kai Francui jį pristatė gestapas) tapo Franco diktatūros skiriamuoju ženklu. Jis reiškėsi ir apgalvotu kataloniškai kalbančių mokytojų šalinimu iš mokyklų, kad šie nebegalėtų mokyti katalonų kalbos. Atsakomuosiuose judėjimuose

[120] Sole-Tura (1967).

tiek Katalonijoje, tiek Baskijoje būtent nacionalizmas tapo vienijančiu jėgų prieš Franco režimą šūkiu. Atsitiko taip, kad visos demokratinės politinės jėgos, pradedant krikščionimis demokratais ir liberalais, baigiant socialistais bei komunistais, tapo taip pat ir katalonų nacionalistais. Pavyzdžiui, tai reiškė, kad visos Katalonijos politinės partijos – ir pasipriešinimo Franco režimui metu, ir įvedus Ispanijoje demokratiją 1977 metais – buvo ir yra kataloniškos, o ne ispaniškos. Nors daugeliu atvejų jos federaciniais pagrindais susijusios su panašiomis Ispanijos partijomis, tačiau veikia savarankiškai (pavyzdžiui, Katalonų socialistų partija yra susijungusi su Ispanijos PSOE; Suvienytoji Katalonijos socialistų partija – su komunistais ir pan.).

1978 metais Ispanijos Konstitucijos 2 straipsnis paskelbė Ispaniją esant „daugelio tautų nacija“, o 1979 metais priimtas Katalonijos autonomijos statutas suteikė institucinį pagrindą Katalonijos autonomijai Ispanijos sudėtyje ir kartu oficialiai įteisino dvikalbystę, katalonų kalbą paskelbdamas „Katalonijos gimtąja kalba“. Katalonijos regioniniuose rinkimuose Katalonų tautinė koalicija (*Convergencia i Unio*), vadovaujama šiandieninio Katalonijos vadovo, išsilavinusio, nuosaikių kosmopolitinių pažiūrų, iš neturtingos šeimos kilusio medicinos daktaro Jordžio Pujolo, surinko daugumą rinkėjų balsų penkis kartus iš eilės, ir 2003 metais vis dar buvo valdžioje. *Generalitat* sustiprėjo ir tapo dinamiška institucija, vykdančia savarankišką politiką visose srityse, taip pat ir tarptautiniu mastu. XX a. dešimtajame dešimtmetyje Jordis Pujolas tapo Europos regionų asociacijos prezidentu. Barselonos miestas tvarkosi savarankiškai, vadovaujamas kitos charizmatinės asmenybės – mero Pasqualio Maragallio – katalonų socialisto, miestų ekonomikos profesoriaus ir vieno Katalonijos tautos poeto vaikaičio. Barselona prisistatė pasauliui, sumaniai pasinaudodama 1992 metų Olimpinėmis žaidynėmis, kad sužibėtų tarptautinėje arenoje kaip stambus metropolis, kuriame istorinis tapatumas jungiasi su informaciniu modernumu. Paskutiniajame XX a. dešimtmetyje Katalonijos tautininkų partija ėmė vaidinti labai svarbų vaidmenį Ispanijos politikoje. Dėl Socialistų partijos ir konservatyviosios Liaudies partijos (*Partido Popular*) nesugebėjimo laimėti daugumos rinkimuose į Ispanijos parlamentą (atitinkamai – 1993 ir 1996 metais), Jordis Pujolas tapo nepakeičiamas bet kurios valdančiosios parlamentinės koalicijos partneris. Iš pradžių – už tam tikrą kainą – jis rėmė socialistus, vėliau – konservatorius. Katalonijai buvo suteikta teisė pasilikti sau 30 procentų pajamų mokesčių, taip pat teisė savarankiškai valdyti švietimo (kuris visais lygiais yra vykdomas katalonų kalba), sveikatos priežiūros, aplinkos apsaugos, ryšių, kultūros ir socialinių paslaugų sritis bei daugumą policijos funkcijų. Lėtai, bet užtikrintai Katalonija drauge su Baskija verčia besispyriojančią Ispaniją tapti itin decentralizuota federacine valstybe, nes tokios pat autonomijos bei išteklių, kokiais disponuoja katalonai ir baskai, reikalauja ir kiti regionai.

Vis dėlto 1999 metų rinkimuose Katalonijoje Katalonų nacionalistų partija labai nedidele balsų persvara išsaugojo daugumos pozicijas parlamente. Kad to pasiektų, jai teko sudaryti aljansą su konservatyviąja Liaudies partija. Be to, 2000 metais ši partija laimėjo absoliučią daugumą rinkimuose į Ispanijos parlamentą ir taip išsilaisvino iš priklausomybės nuo Katalonų nacionalistų paramos jame. Tuomet Liaudies partija, o ypač jos lyderis Aznaras atskleidė savo tikruosius ketinimus – vykdyti centralizaciją – ir galios perdavimo Katalonijai ir Baskijai procesą pasuko priešinga linkme. Dėl to Baskijoje kilo didžiulės įtampos ir jos valdančioji nacionalistinė partija pagrasino pradėti kovą dėl nepriklausomybės. Katalonijoje Nacionalistinė partija atsiribojo nuo Konservatorių, ir 2003 metais visos Katalonijos partijos, išskyrus Liaudies partiją, pareikalavo priimti naują Autonomijos statutą, kuris išplėstų Katalonijos savivaldą. Taigi 2003 m. viduryje, iki naujų rinkimų Katalonijoje likus dar ne vienam mėnesiui, Katalonijos autonomijos klausimas ir ginčai dėl Ispanijos federalizmo mastelio vėl atsidūrė tarp Ispanijos politikos aktualijų. Vis dėlto katalonai ir katalonų nacionalistinė koalicija atmeta separatizmo idėją, argumentuodami, kad jiems reikią tik institucijų, kad galėtų gyvuoti kaip tauta, o ne tapti suverenia nacionaline valstybe. Išimtis čia yra tik mažas demokratinis ir taikus judėjimas už nepriklausomybę, daugiausia remiamas jaunų intelektualų.[121]

Kas tada yra ta katalonų tauta, išgyvenusi daugelį amžių nepripažinta, tačiau atsisakanti pradėti naują kovos ciklą dėl valstybingumo su kita tauta – Ispanija, kuri tapo ir Katalonijos istorinio tapatumo dalimi? Pasak Prato de la Ribos, bene ryškiausios konservatyvaus Katalonijos tautinio sąjūdžio kūrimosi laikotarpio figūros, „Katalonija yra ilga grandinė kartų, kurios keičia viena kitą mūsų gyvenamoje teritorijoje ir yra siejamos katalonų kalbos bei tradicijų".[122] Jordis Pujolas bei dauguma apžvalgininkų taip pat tvirtina, kad kalba yra kataloniškojo tapatumo pagrindas: „Katalonijos tapatumas daugiausia yra kalbinis ir kultūrinis. Katalonija niekada nepretendavo į etninį ar religinį specifiškumą, nebuvo atkakliai įsikibusi savo geografinės teritorijos ir nesiekė būti griežtai politinė. Mūsų tapatumą sudaro daug dėmenų, tačiau jo stuburas yra kalba ir kultūra."[123] Daugiau kaip du tūkstančius metų Katalonija buvo įvairių Europos ir Viduržemio jūros regiono tautų tranzito ir migracijos kraštas. Todėl jos valdžios institucijos formavosi sąveikoje su keliomis kultūromis, nuo kurių ji ėmė aiškiai skirtis XII a. pradžioje, kai pirmą kartą buvo paminėtas Katalonijos vardas.[124] Pasak prancūzų istoriko Pierre'o Vilaro, geriausio Katalonijos istorijos žinovo, katalonų tautos sa-

[121] Keating (1995).
[122] Prat de la Riba (1894); cituojama pagal Sole-Tura (1967: 187).
[123] Pujol (1995), cituojama pagal Pi (1996: 176).
[124] Salrach (1996).

vitumą nuo pat ankstyvojo laikotarpio (XIII ir XIV amžių) sudarė jų kalba, kuri aiškiai skyrėsi nuo ispanų ar prancūzų kalbų ir jau XIII amžiuje turėjo susiformavusią literatūrą. Pavyzdžiui, Raimono Llullo (1235–1315) raštai buvo parašyti katalonų kalba, kuri, kaip ir ispanų bei provansalų, išsirutuliojo iš lotynų kalbos.

Kalba kaip tapatumo pagrindas tapo ypač svarbi antrojoje XX a. pusėje, kai tradiciškai žemas katalonų gimstamumo lygis moderniaisiais laikais kartu su išskirtine Katalonijos industrializacija sukėlė masinę migraciją iš nuskurdusios Pietų Ispanijos. Į kataloniškai kalbančių gyventojų, vis dar kovojančių su draudimu vartoti gimtąją kalbą, rajonus banga po bangos plūdo ispanakalbiai darbininkai, kurie apsigyvendavo bei įkurdindavo savo šeimas Katalonijoje, ypač Barselonos priemiečiuose. 1983 metais, po to, kai 1978 metų Ispanijos Konstitucija grąžino Katalonijai autonomiją, Katalonijos parlamentas vieningai balsavo už „Kalbos įtvirtinimo įstatymą“, įvedusį dėstymą katalonų kalba visose valstybinėse mokyklose ir universitetuose, taip pat – katalonų kalbos vartojimą valdžios institucijose, viešosiose vietose, gatvėse ir keliuose bei valstybinėje televizijoje.[125] Šia strategija buvo atvirai siekiama gyventojus ne katalonus pamažu integruoti į kataloniškąją kultūrą, kad nesusidarytų kultūriniai getai, kurie suskaldytų visuomenę, – veikiausiai į klases. Šioje strategijoje valstybė yra pasitelkiama tautai sustiprinti ir sukurti, nereikalaujant nepriklausomybės nuo Ispanijos valstybės.

Kodėl kataloniškajam tapatumui tokia svarbi yra kalba? Tai galima aiškinti istoriškai: šimtus metų ji buvo kataloniškojo tapatumo požymis – taip pat kaip ir demokratinės politinės savivaldos institucijos, kol jos dar nebuvo uždraustos. Nors katalonų nacionalistai katalonu vadina kiekvieną gyvenantį ir dirbantį Katalonijoje, jie priduria – „ir norintį būti katalonu“. O „norėjimo būti“ ženklas yra kalbėjimas jų kalba ar mėginimas ja kalbėti („mėginimas“ iš esmės yra dar geriau, nes tai yra tikras norėjimo būti įrodymas). Galima aiškinti ir politiškai: tai – lengviausias būdas plėstis ir didinti gyventojų katalonų skaičių, nesivadovaujant teritorinio suverenumo kriterijumi, kuris neišvengiamai susikirstų su Ispanijos valstybės teritoriškumu. Galima aiškinti dar kitaip, fundamentaliau – apeliuojant į tai, ką žymi kalba kaip kodų sistema, kristalizuojanti istorijoje kultūrinę konfigūraciją, sudarančią sąlygas vykti simboliniams mainams, negarbinant kitų stabų – tik tuos, kurie iškyla kasdieniame bendravime. Visai galimas daiktas, kad tautos be valstybių yra organizuojamos kaip kalbinės bendruomenės (šią idėją aš plėtosiu toliau), nors bendros kalbos, be abejo, nepakanka tautai susiformuoti – Lotynų Amerikos tautų, taip pat JK bei JAV pavyzdžiai neabejotinai prieštarautų tokiam požiūriui. Tačiau kol kas likime Katalonijoje.

Tikiuosi, kad po šio istorinio ekskurso galime pripažinti, jog tai nėra išgalvotas tapatumas. Daugiau kaip tūkstantį metų ši žmonių bendruomenė, daugiau-

[125] Puiggene i Riera et al. (1991).

sia organizuojama kalbos, tačiau didele dalimi išsaugojusi ir savo teritoriją bei vietinės politinės demokratijos ir savivaldos tradiciją, funkcionavo kaip tauta skirtinguose kontekstuose, nepaisydama įvairių priešininkų, būdama įvairių valstybių sudedamąja dalimi, turėdama savą valstybę, siekdama autonomijos be atsiskyrimo nuo Ispanijos valstybės, integruodama imigrantus, kęsdama pažeminimą (ir net jį kasmet paminėdama), bet vis dėlto išliekanti Katalonija. Kai kurie tyrėjai katalonybę mėgino susieti su sužlugdytos pramoninės buržuazijos, kurią smaugė ikikapitalistinė biurokratinė Ispanijos monarchija, istoriniais siekiais.[126] Tai, be abejo, buvo labai svarbus XIX a. pabaigos katalonybės sąjūdžio ir *Lligos* formavimosi elementas.[127] Tačiau klasių analizė negali paaiškinti, kodėl nebuvo paliautas plėtoti kataloniškojo tapatumo diskursas, nepaisant visų Ispanijos centralizmo pastangų išrauti jį su šaknimis. Pratas de la Riba nesutiko su mintimi, jog kelti Katalonijos idėją skatino vien klasiniai interesai, ir buvo teisus, nors jo *Lliga* visų pirma buvo buržuazinė partija.[128]

Katalonybė neretai yra siejama su XIX a. romantizmu, tačiau taip pat ji susijusi ir su šimtmečių sandūroje kilusiu modernizmo sąjūdžiu, orientuotu į Europą bei tarptautinę idėjų sklaidą, o ne į tradicinį ispaniškąjį atgaivinimo sąjūdį (*regenerationism*), ieškantį naujo transcendentinių vertybių šaltinio po to, kai 1898 metais buvo nušluoti imperijos likučiai. Katalonija – kultūrinė bendruomenė, organizuojama kalbos ir bendros istorijos – yra ne įsivaizduojamas darinys, o nuolat atnaujinamas istorinis produktas, net jei savo savivokos simbolius jos tautiniai sąjūdžiai konstruoja ir rekonstruoja remdamiesi kodais, priklausančiais nuo istorinio konteksto ir atitinkančiais jų politinius projektus.

Pagrindinis kataloniškojo nacionalizmo ypatumas yra jo santykis su nacionaline valstybe.[129] Kalbėdami apie Kataloniją kaip Europos, Vidužemio jūros regiono ir Ispanijos dalį, katalonų nacionalistai svajoja apie naujo tipo valstybę, nors ir nenori atsiskirti nuo Ispanijos. Tai būtų kintančios geometrijos valstybė, susiejanti pagarbą istoriškai paveldėtai Ispanijos valstybei su didėjančia Katalonijos institucijų autonomija valstybės valdyme bei Ispanijos ir Katalonijos integracija į platesnį junginį – Europą, – o tai yra ne tik Europos Sąjunga, bet ir įvairūs regioninės ir vietinės valdžios struktūrų tinklai bei piliečių asociacijos, kurie po plonu modernių nacionalinių valstybių kevalu plėtoja horizontalius tarpusavio santykius visoje Europoje. Tai nėra vien gudri dabarties taktika. Jos šaltinis yra per amžius nepakitusi europietiška katalonų elito orientacija, kontrastuojanti su daugumos Kastilijos elito atstovų beveik visais istorijos tarpsniais praktikuotu kultūriniu izolia-

[126] Jutglar (1966).
[127] Sole-Tura (1967).
[128] Prat de la Riba (1906).
[129] Keating (1995); Pi (1996); Trias (1996).

cionizmu. Ji taip pat yra aiškiai išreikšta kai kurių plačiausiai mąstančių katalonų rašytojų ar filosofų raštuose. Pavyzdžiui, Josepas Ferrateras Mora 1960 metais rašė: „Katalonijos katalonizavimas, galimas daiktas, bus paskutinė istorinė galimybė katalonams tapti „gerais ispanais", o ispanams – „gerais europiečiais."[130] Tik pripažinusi savo daugianacionalinį tapatumą, kuriam daugiausia savitumo teikia Katalonija, Ispanija galės visiškai atsiverti demokratinei, tolerantiškai Europai. O kad taip įvyktų, katalonai pirma turi pasijusti patogiai Ispanijos valstybės teritorinio suvereniteto ribose, kur galėtų mąstyti ir kalbėti katalonų kalba, kurdami savą bendruomenę platesniame tinkle. Kultūrinio tapatumo ir valstybinės galios, neginčijamo aparatų suvereniteto ir valdžios institucijų tinklaveikos skirtumai yra istorinė naujovė, palyginti su tuo, kaip formavosi daugelis nacionalinių valstybių, tvirtai įsikūrusių ant istoriškai netvirto pagrindo. Ji geriau negu tradicinės suvereniteto sampratos atitinka visuomenę, kurios pamatas yra lankstumas ir sugebėjimas prisitaikyti prie kintančių sąlygų, globalinę ekonomiką, medijų tinklaveiką, kultūrų įvairovę bei sampyną. Galimas daiktas, jog nesiekdami sukurti naujos valstybės, tačiau kovodami dėl savo tautos išlikimo, katalonai vėl grįžo prie savo šaknų – sienų neribojamos prekybos, kultūros ir kalbos tapatumo bei lanksčių valdymo institucijų. Vis šie bruožai būdingi ir informacijos amžiui.

Informacijos amžiaus tautos

Mūsų ekskursas į du visiškai skirtingus Europos pakraščius teikia kai kurių žinių apie naują tautų ir nacionalizmo kaip prasmės šaltinio reikšmę informacijos amžiuje. Aiškumo dėlei, atsižvelgdamas į anksčiau išdėstytus argumentus bei samprotavimus, aš tautas vadinu *kultūrinėmis bendruomenėmis, susiformavusiomis žmonių protuose bei kolektyvinėje atmintyje bendros istorijos ir politinių projektų dėka.* Kiek bendros istorijos turi būti užgyventa, kad kolektyvas taptų tauta, kaip ir tai, kokių sąlygų reikia, kad tokios bendruomenės susiformuotų, priklauso nuo konteksto bei laikotarpio. Katalonų tauta išsigrynino per tūkstančius bendro gyvenimo metų, o štai Jungtinės Amerikos Valstijos tik per du šimtmečius suformavo labai stiprų tautinį tapatumą, – nepaisant savo daugiatautiškumo ar jo dėka. Svarbiausia matyti istorinį skirtumą tarp tautų ir valstybių, kurios, ir tai ne visų tautų atveju, pradėjo vienytis tik moderniaisiais laikais. Žvelgiant iš mūsiškės tūkstantmečių sandūros perspektyvos, matyti, jog esama tautų be valstybių (pavyzdžiui, Katalonija, Baskija, Škotija ar Kvebekas); valstybių be tautų (Singapūras, Taivanas ar Pietų Afrika); daugiataučių valstybių (buvusi Sovietų sąjunga, Belgija, Ispanija ar Jungtinė Karalystė); vienataučių valstybių (Japonija); skirtingų vienos tautos valstybių (Pietų Korėja ir Šiaurės Korėja); tautų, kurios gyvena skirtingo-

[130] Ferrater Mora (1960: 120).

se valstybėse (švedai Švedijoje ir Suomijoje, airiai Airijoje ir Jungtinėje Karalystėje, galbūt serbai, kroatai ir Bosnijos musulmonai ateities Bosnijoje ir Hercegovinoje).

Aišku viena, kad pilietybė nėra tas pat, kas tautybė, bent jau ne tas pat, kas privilegijuotoji tautybė, juk katalonai pirmiausia jaučiasi katalonais, tačiau kartu dauguma vadina save ir ispanais, ir net „europiečiais". Taigi tautų ir valstybių asimiliavimasis sudėtinėje nacionalinėje valstybėje paprasčiausiai neatitinka tikrovės, jei žvelgiama ne iš konkretaus istorinio konteksto, o iš ilgalaikės ir globalios perspektyvos. Racionalistinė reakcija (marksistinė ir kitokia) į vokiškąjį idealizmą (Herderį, Fichtę) bei Prancūzijos nacionalistinę hagiografiją (Michelet, Renan) trukdė suvokti „tautinį klausimą", todėl, susidūrusi su nacionalizmo galia bei įtaka šio amžiaus pabaigoje, sukelia sąmyšį.

Šiame skirsnyje aiškinami du dabartiniam istorijos tarpsniui būdingi reiškiniai: pirma, daugianacionalinių valstybių, kurios stengiasi išlikti visiškai nepriklausomos arba užsimerkti prieš jose gyvenančių tautinių grupių įvairovę, dezintegracija. Taip atsitiko buvusioje Sovietų sąjungoje, buvusioje Jugoslavijoje, buvusioje Etiopijoje, Čekoslovakijoje, o ateityje taip gali atsitikti Šri Lankoje, Indijoje, Indonezijoje, Nigerijoje bei kitose šalyse. Šios dezintegracijos rezultatas yra *kvazinacionalinių valstybių* formavimasis. Tai yra nacionalinės valstybės, nes jų suverenitetas grindžiamas istoriškai susiformavusiu tautiniu tapatumu (pavyzdžiui, Ukraina). Tačiau jos yra „kvazi", nes dėl painių tarpusavio ryšių su savo istoriniu lopšiu yra verčiamos dalytis nepriklausomybe arba su savo buvusia valstybe, arba su platesne konfigūracija (pavyzdžiui, NVS; Rytų Europos respublikos, besijungiančios į Europos Sąjungą). Antra, esama tokių tautų, kurių plėtotė baigiasi ties valstybingumo slenksčiu, tačiau jos verčia pagrindines valstybes prisitaikyti ir pasidalyti savo suverenitetu, kaip rodo Katalonijos, Baskijos, Flandrijos, Valonijos, Škotijos, Kvebeko ir potencialiai Kurdistano, Kašmyro, Pendžabo ar Rytų Timoro pavyzdžiai. Šiuos subjektus aš vadinu *nacionalinėmis kvazivalstybėmis*, nes jos nėra visavertės valstybės, tačiau tautinio tapatumo pagrindu yra išsikovojusios dalinę politinę autonomiją.

Požymių, kurie šiuo istorijos tarpsniu stiprina tautinį tapatumą, esama įvairių, tačiau būtina jų susiformavimo sąlyga yra bendra istorija. Vis dėlto *aš norėčiau iškelti hipotezę, kad kalba, ypač brandi kalba, yra ir pamatinė savivokos sąlyga, ir nematomoji siena, kuria tauta atsitveria nuo kitų – ne tokia griežta kaip teritoriškumas, ir ne tokia išskiriančia kaip etniškumas.* Taip manau todėl, kad, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, kalba sukuria sąsają tarp viešosios ir privačiosios sričių ir tarp praeities bei dabarties, nesvarbu, ar valstybės institucijos pripažįsta kultūrinę bendruomenę, ar ne. Istorinių faktų nereikia paisyti ne todėl, kad Fichtė šį argumentą naudojo kaip pagrindą panvokiškajam nacionalizmui kurti. Yra ir kita rimta priežastis, kuri mūsų visuomenėse paskatino nacionalizmo atsi-

radimą kalbos pagrindu. Jei nacionalizmas dažniausiai būna reakcija į grėsmę autonomiškam tapatumui, tai pasaulyje, kurį modernizacijos ideologija bei pasaulio žiniasklaidos galia pasmerkia kultūrinei homogenizacijai, kalba, kaip tiesioginė kultūrinio savitumo išraiška, tampa kultūrinio pasipriešinimo tranšėja, paskutiniu savigynos bastionu, atpažįstamos prasmės prieglobsčiu. Kad ir kaip būtų, nepanašu, jog tautos būtų „įsivaizduojamos bendruomenės", konstruojamos valdžios aparatų tikslams. Jos veikiau yra bendrōs istorijos kūrimo vaisiai, išreikšti bendruomenių kalbų vaizdiniais, kalbų, kurių pirmas žodis yra *mes*, antras žodis yra *mus*, ir, deja, trečias yra *jie*.

Etninis atsisaistymas: rasė, klasė ir tapatumas tinklaveikos visuomenėje

Matau jus – 100 juodaodžių vyrų... Matau jus įkalintus. Matau jus uždarytus į nelaisvę. Matau jus sutramdytus. Matau jus kenčiančius. Matau jus besipriešinančius. Matau, kaip jūs žiūrite. Matau, kaip jūs norite. Matau, kaip jums reikia. Matau, kaip jūs niekinami. Matau, kaip Kraujuojate. Matau, kaip Šlubuojate. Matau tave, Broli. Matau tave blaivų. Matau mylimą. Matau besiilsintį. Matau šeimynišką. Matau besiklausantį. Matau mylintį. Matau, kaip tau tai svarbu. Matau tave ištikimą. Matau galvos netekusį. Matau susiduriantį su kliūtimis. Matau besikeičiantį. Matau tave. Matau tave. Matau tave... Aš tikrai noriu būti tavimi.

Peteris J. Harrisas, „Ditirambas nežinomiems broliams"[131]

Ar *tu* taip pat norėtum? Tikrai? Visą žmonijos istoriją etninis tapatumas buvo svarbiausias prasmės ir pripažinimo šaltinis. Daugelyje šiuolaikinių visuomenių, pradedant Jungtinėmis Valstijomis ir baigiant Afrikos dalimi į Pietus nuo Sacharos, tai yra socialinės diferenciacijos ir socialinio pripažinimo, taip pat ir diskriminacijos pamatinė struktūra. Tai buvo ir yra sukilimų, reikalaujančių socialinio teisingumo, pagrindas – pavyzdžiui, Čiapo mieste 1994 metais sukilusiems Meksikos indėnams; tai ir nelogiškas loginis pagrindas etniniams valymams – pavyzdžiui, tokiems, kokius 1994 metais praktikavo Bosnijos serbai. Didele dalimi tai yra ir kultūrinis pagrindas, kuris skatina tinklaveiką ir pasitikėjimu paremtą sandorių sudarinėjimą naujajame verslo pasaulyje, pradedant Kinijos verslo tinklais (I tomas, 3 skyrius) ir baigiant etninėmis „gentimis", nuo kurių priklauso sėkmė naujojoje globalinėje ekonomikoje. Cornelis Westas rašo: „Šiame globalizacijos amžiuje, sukūrusiame įspūdingų mokslinių ir technologinių naujovių informacijos, komunikacijos ir taikomosios biologijos srityse, skirti visą dėmesį dar juntamiems rasizmo padariniams yra pasenęs ir nebemadingas dalykas... Vis dėlto rasė, slypinti užšifruotoje socialinių reformų, imigracijos politikos, baudžiamosios atsakomybės, rėmimo programų (*affirmative action*) ir priemiesčių privatizavimo kalboje, tebėra

[131] Peter J. Harris, „Praisesong for the Anonymous Brothers", from Wideman and Preston (1995: xxi).

pagrindinis žymuo politiniuose ginčuose."[132] Nors rasė ir etninė kilmė yra svarbiausi Amerikos bei kitų visuomenių dinamikos veiksniai, tačiau jų apraiškas smarkiai keičia dabartinės visuomenės tendencijos.[133] Mano teigimu, jei rasė išlieka svarbi – ir gal net svarbesnė negu kada nors anksčiau – kaip priespaudos bei diskriminacijos šaltinis,[134] tai etniškumas tampa prasmės ir tapatumo šaltiniu, susiliejančiu ne su kitais etniškumais, o su bendresniais kultūrinės savivokos principais – religija, tauta, lytimi. Kad perteikčiau argumentus, patvirtinančius šią hipotezę, aš trumpai aptarsiu afroamerikietiškojo tapatumo raidą Jungtinėse Valstijose.

Šiandieninę afroamerikiečių padėtį per pastaruosius trejetą dešimtmečių transformavo fundamentalus reiškinys – giluminis jų susiskaldymas į klases, amžiams pakeitęs Amerikos požiūrį į afroamerikiečius, o dar svarbiau – pačių afroamerikiečių požiūrį į save. Šį reiškinį savo novatoriškame darbe aprašė Williamas Julius Wilsonas.[135] Mokslininko tezė, kurią XX a. devintąjį dešimtmetį patvirtino gausybė tyrimų, bei jos tolesnė plėtotė liudija, kad tarp afroamerikiečių vyksta ryški poliarizacija. Viena vertus, septintojo dešimtmečio Judėjimas už pilietines teises bei ypatingai rėmimo programos paskatino didelės, išsimokslinusios ir salyginai pasiturinčios vidurinės afroamerikiečių klasės atsiradimą. Ši pastebimai skverbiasi į politinės galios struktūras, pradedant mero ir baigiant Personalo viršininkų sąjungos pirmininko (*Chairmanship of the Joint Chiefs of Staff*) pareigybėmis, taip pat tam tikru mastu ir į korporacijų pasaulį. Maždaug trečdalis afroamerikiečių šiandien priklauso Amerikos vidurinei klasei, nors juodaodžiai vyrai, kitaip negu moterys, vis dar uždirba žymiai mažiau už analogiškas pareigas einančius baltaodžius vyrus.

Kita vertus, maždaug trečdalio afroamerikiečių, tarp kurių – 45 procentai afroamerikiečių vaikų, gyvenančių ties skurdo riba ar žemiau jos, padėtis dešimtąjį dešimtmetį buvo prastesnė negu septintąjį dešimtmetį. Wilsonas, talkinamas kitų tyrėjų, tarp jų – Blakely'io, Goldsmitho ir Ganso, šios „žemesnės už žemiausią" klasės („*underclass*") susiformavimo priežastimi laiko bendrą nesubalansuotos informacijos ekonomikos, gyvenamosios erdvės atsiskyrimo bei ydingos viešosios politikos poveikį. Informacijos ekonomikos plėtra yra orientuota į išsilavinimą ir mažina etatinių fizinio darbo vietų skaičių, todėl ji sukuria nepalankias sąlygas juodaodžiams įžengti į darbo rinką. Vidurinės klasės juodaodžiai pabėga iš apleistų didmiesčių rajonų (*inner city*), juose palikdami įkalintas miesto varguomenės mases. Užburtas ratas užsidaro, kuomet naujasis politinis juodaodžių elitas susilaukia neturtingo didmiesčių elektorato paramos, bet tik tol, kol gali vykdyti socialinio rėmimo programas; o galimybės jas vykdyti priklauso nuo to, kiek miesto vargšai mora-

[132] West (1996: 107–108).
[133] Appiah and Gates (1995).
[134] Wieviorka (1993); C. West (1993).
[135] Wilson (1987).

liai ir politiškai jaudina daugumą sudarančius baltuosius. Taigi naujasis politinis juodaodžių vadovavimas remiasi jų sugebėjimu būti tarpininkais tarp korporacijų pasaulio, politinių įstaigų ir getuose įkalintos, neprognozuojamos varguomenės.

Tarp šių dviejų grupių yra įsiterpęs paskutinis trečdalis afroamerikiečių – tų, kurie stengiasi nepakliūti į skurdo pragarą, todėl arba laikosi įsikibę darbo vietų paslaugų sektoriuje, daugiausia viešajame, arba lanko mokymo bei profesinio lavinimo programas, suteikiančias tam tikrų įgūdžių, reikalingų norint išgyventi deindustrializuojamoje ekonomikoje.[136] Tų, kuriems nepasiseka, laukia vis baisesnė ateitis. 1992 metais tik trečdalis menkai išsilavinusių juodaodžių vyrų iš apleistų didmiesčių rajonų dirbo visą etatą. Be to, net 15 procentų tų, kurie turi darbus, gyvena žemiau skurdo ribos. 1995 metais vieno penktadalio labiausiai skurstančių juodaodžių bendra vidutinė turto vertė buvo lygi nuliui. Trečdalis neturtingų juodaodžių namų ūkių yra įsikūrę būstuose, kurie neatitinka nustatytų standartų – tai reiškia, jog šalia kitų negerovių, juose „yra žiurkių". Nusikalstamumo koeficientas miestuose, lyginant su priemiesčiais, nuo 1973 iki 1992 metų padidėjo nuo 1,2 iki 1,6. Nuo šių nusikaltimų labiausiai kenčia, be abejo, apleistų didmiesčių rajonų gyventojai.

Be to, skurstantys juodaodžiai vyrai masiškai patenka į kalėjimus ar gyvena baudžiamosios sistemos priežiūroje (laukdami teismo arba būdami nuteisti lygtinai). Nors juodaodžiai sudaro 12 procentų Amerikos gyventojų, XX a. dešimtąjį dešimtmetį jie sudarė 50 procentų visų kalinių.[137] 100 000 juodaodžių amerikiečių tenka 1860 kalinių, arba 6,4 karto daugiau negu baltaodžiams. Taip, afroamerikiečiai šiandien įgyja geresnį išsilavinimą, tačiau 1993 metais koledžo diplomą gavo 23 000 juodaodžių vyrų, o į kalėjimus pateko 2,3 milijono.[138] Jei suskaičiuotume, kiek iš viso asmenų yra Amerikos baudžiamosios sistemos priežiūroje, šis skaičius sudarytų 5,4 milijono žmonių. 1991 metais juodaodžiai sudarė 53 procentus kalinių.[139] Įkalintų ir policijos priežiūroje esančių neturtingų juodaodžių rodikliai yra daug didesni, o jaunų juodaodžių vyrų – tiesiog stulbinami. Miestuose, pavyzdžiui, Vašingtone, dauguma 18–30 metų amžiaus juodaodžių vyrų yra kalinami arba nuteisti lygtinai. Moterys ir šeimos turi susitaikyti su šia padėtimi. Visiems žinomas teiginys, kad skurdžios afroamerikiečių šeimos gyvena be vyro, yra susijęs su faktu, jog daugelis neturtingų vyrų didelę savo gyvenimo dalį praleidžia kalėjime, todėl moterys turi būti pasirengusios vaikus auginti pačios arba gimdyti prisiimant visą atsakomybę.

[136] Wilson (1987); Blakely and Goldsmith (1993); Carnoy (1994); Wacquant (1994); Gans (1995); Hochschild (1995); Gates (1996).
[137] Tonry (1995: 59).
[138] Gates (1996: 25).
[139] Žr. III tomo 2 skyrių.

Šių gerai žinomų faktų socialines priežastis pakitusiame technologiniame bei ekonominiame konstekste gvildensime III tome. Tačiau šiame mano analizės etape geriau panagrinėkime šios gilios klasinės takoskyros padarinius afroamerikietiškojo tapatumo transformacijai. Kad suprastume nuo XX a. septintojo dešimtmečio vykusią transformaciją, turime prisiminti šio tapatumo istorines ištakas: kaip teigia Cornellis Westas, juodaodžiai Amerikoje yra būtent afrikiečiai ir amerikiečiai. Jų tapatumas formavosi kaip prievarta pagrobtų ir pačioje laisviausioje tų laikų visuomenėje vergais paverstų žmonių tapatumas. Kad išspręstų akivaizdžią prieštarą tarp laisvės idealų ir labai produktyvios ekonomikos, kurios pagrindas buvo vergovė, Amerika turėjo nepripažinti juodaodžių esant žmonėmis, nes tik iš nežmogiškų būtybių gali būti atimta laisvė visuomenėje, sukurtoje pagal principą „visi žmonės iš prigimties yra lygūs". Cornelis Westas rašo: „Nesiliaujantis juodaodžių žmogiškumo neigimas suformavo pamatinę juodaodžių kultūros sąlygą – *būti nematoma* ir *bevarde*."[140] Todėl, pasak Cornelio, juodaodžių kultūrai teko išmokti susitaikyti su nepripažinimu, nesunaikinant savęs. Ir jai tai pavyko. Per dainas ir meną, per bendruomenines bažnyčias ir brolystę juodaodžių bendruomenė išsiugdė didelį kolektyvinį sąmoningumą, kurio neprarado ir masiškai persikrausčiusi iš kaimų į šiaurinius getus. Jis atsiskleidė nepaprastu kūrybingumu mene, muzikoje ir literatūroje bei galingu, daugiakrypčiu politiniu sąjūdžiu, kurio siekius bei potencialą septintąjį dešimtmetį įkūnijo Martinas Lutheris Kingas jaunesnysis.

Vis dėlto pamatinis juodaodžių susiskaldymas, kurį lėmė Judėjimo už pilietines teises dalinė sėkmė, transformavo šį kultūrinį kraštovaizdį. Tačiau kaip konkrečiai? Neįsigilinus atrodytų, kad juodaodžių vidurinė klasė, atsižvelgiant į jos santykinę ekonominę gerovę bei politinę įtaką, galėtų būti asimiliuota į bendrąją vidurinę klasę, kurioje figūruotų kaip nauja, afroamerikiečių tapatumo kategorija, savo padėtimi vis labiau panašėjanti į italų amerikiečių ar kinų amerikiečių. Juk kinų amerikiečiai beveik visą Kalifornijos gyvavimo istoriją buvo labai diskriminuojami, tačiau pastaraisiais metais įgijo gana respektabilią socialinę padėtį. Žvelgiant iš šios perspektyvos, afroamerikiečiai galėtų tapti dar vienu savitu daugiaetninės Amerikos visuomenės mozaikos segmentu. Kita vertus, „žemesnė už žemiausią" klasė tuomet taptų veikiau vargšų, negu juodaodžių klase.

Tačiau šios dvejopos kultūrinės raidos tezės nepatvirtina faktai. Stiprus Jennifer Hochschild kultūrinės tranformacijos tyrimas apie juodaodžių ir baltaodžių požiūrį į „amerikietiškąją svajonę", įkūnijančią lygias galimybes bei individo mobilumą, parodė, kad yra kaip tik priešingai.[141] Būtent vidurinės klasės juodaodžiai jaučia kartėlį dėl žlugusios iliuzijos apie amerikietiškąją svajonę ir jaučiasi labiausiai diskriminuojami dėl nesiliaujančio rasizmo. O štai dauguma baltaodžių mano,

[140] West (1996: 80).
[141] Hochschild (1995).

kad juodaodžius nepelnytai privilegijuoja rėmimo programos ir skundžiasi dėl atvirkštinės diskriminacijos. Kita vertus, neturtingi juodaodžiai, nors ir suvokdami rasizmo realijas, labiau tiki amerikietiškąja svajone negu vidurinės klasės juodaodžiai, o jų požiūris į savo pačių likimą yra labiau fatališkas ir/ar individualistinis (taip buvo visuomet), nors viešosios nuomonės raida pastaraisiais metais rodo, kad neturtingi juodaodžiai irgi praranda paskutinius tikėjimo sistema likučius. Visgi svarbiausias faktas, kurį išryškino Hochschild, įtraukusi į savo analizę gausybę empirinių duomenų, yra tas, jog turtingi afroamerikiečiai apskritai nesijaučia plačiosios visuomenės priimami. Taip ir nėra. Dėl to kaltas ne tik vis dar paplitęs rasinis baltųjų priešiškumas, bet ir baltųjų ekonominis pranašumas vidurinės klasės tamsiaodžių vyrų atžvilgiu, kuris pirmiesiems leidžia įgyti kur kas geresnį išsilavinimą, profesiją bei gauti didesnes pajamas. Tai atskleidė Martinas Carnoy'us.[142]

Taigi rasė yra labai svarbus dalykas.[143] Kita vertus, klasinis juodaodžių susiskaldymas sukūrė tokias esmiškai skirtingas gyvenimo sąlygas, kad neturtingieji ima jausti vis didesnį priešiškumą savo buvusiems broliams, kurie juos paliko ir užmiršo.[144] Dauguma vidurinės klasės juodaodžių stengiasi išsivaduoti ne tik nuo geto tikrovės, bet ir nuo stigmos, kurią į juos per jų odą projektuoja mirštančio geto atgarsiai. Dažniausiai jie tai daro izoliuodami savo vaikus nuo neturtingų juodaodžių bendruomenių (persikeldami gyventi į priemiesčius, leisdami juos į privačias mokyklas, kuriose dominuoja baltieji). Tuo pat metu jie iš naujo išradinėja afroamerikietiškąjį tapatumą, kuris remiasi afrikietiškos ar amerikietiškos praeities temomis, bet neatspindi keblios dabarties.

Lygia greta tūkstantmečių pabaigos getuose formuojasi nauja kultūra, susidedanti iš sielvarto, įniršio bei asmeninės reakcijos į kolektyvinę atskirtį; čia juoda odos spalva ne toks svarbus dalykas, kaip atskirties situacijos, kuriančios naujus solidarumo modelius, pavyzdžiui, teritorijų gaujas, kurios formuojasi gatvėse, bet konsoliduojamos kalėjimuose ir iš kalėjimų.[145] Šioje kultūroje atsiranda repas, o ne džiazas. Ši nauja kultūra taip pat išreiškia tapatumą, o jos ištakos taip pat glūdi juodaodžių istorijoje bei senoje Amerikos rasizmo ir rasinės priespaudos tradicijoje, tačiau ji inkorporuoja ir naujus elementus: policiją ir baudžiamąją sistemą kaip pagrindines institucijas, nusikalstamą ekonomiką kaip cechą, mokyklas kaip kovos lauką, bažnyčias kaip taikinimo salas, matricentrines šeimas, skurdžią aplinką, socialinę gaujų organizaciją bei smurtą kaip gyvenimo būdą. Visa tai sudaro ir naujo, geto patirties suformuoto juodaodžių meno bei literatūros tematiką.[146]

[142] Carnoy (1994).
[143] West (1996).
[144] Hochschild (1995); Gates (1996).
[145] Sanchez Jankowski (1991; 1996).
[146] Wideman and Preston (1995); Giroux (1996).

Tačiau tai jokiu būdu nėra tas pats tapatumas, kuris ryškėja afroamerikiečių vidurinėje klasėje uolaus šios rasės žmogiškumo rekonstravimo dėka.

Nors tarp šių dviejų tapatumo kategorijų įvyko kultūrinis skilimas, jos abi susiduria su sunkumais, kurie atrodo neįveikiami. Pasiturintiems amerikiečiams šie sunkumai susiję su tokia prieštara:[147] jie jaučia institucionalizuoto rasizmo lemiamą atmetimą, todėl į vyraujančią Amerikos kultūrą gali integruotis tik kaip savo genties lyderiai, kaip „gabiųjų dešimtukas", kurį Du Boisas, vienas iškiliausių šimtmečių sandūros juodaodžių intelektualų, vadino būtinaisiais „juodaodžių rasės" gelbėtojais, reikalingais kiekvienai rasei.[148] Tačiau socialinė, ekonominė bei kultūrinė takoskyra tarp „gabiųjų dešimtuko" bei didelės ir tolydžio didėjančios juodaodžių amerikiečių dalies yra tokia gili, kad, norėdami įsilieti į daugiaklasę, daugiarasę pažangios socialinės kaitos koaliciją, jie sau ir savo vaikams turėtų uždrausti atlikti šį vaidmenį. Henry's Louisas Gatesas jaunesnysis ir Cornelis Westas šią problemą gvildena puikioje nedidukėje knygelėje, kurioje mąsto, kad, viena vertus, kitos alternatyvos nėra, tačiau vis dėlto turi pagrįstų abejonių dėl šios galimybės realumo. Gatesas: „Tikroji juodaodžių lyderiavimo krizė yra ta, kad pati juodaodžių lyderiavimo idėja patiria krizę."[149] Westas:

> „Kadangi pažangiųjų vidutiniokų, korporacinio elito liberaliųjų sluoksnių bei iš apačios kylančios ardomosios jėgos daugiarasė sąjunga yra vienintelė priemonė, kuria kokia nors radikalios demokratijos atskaitomybės forma gali perskirstyti išteklius ir turtą bei pertvarkyti ekonomiką ir valdžios struktūras taip, kad būtų naudinga visiems, vien tik gabiųjų juodaodžių dešimtuko antraeilės pastangos XXI a. atrodo apgailėtinai menkos bei visiškai gniuždančios."[150]

Pats Du Boisas 1961 metais iš Amerikos pasitraukė į Ganą, nes, kaip jis pats sakė: „Aš tiesiog nebegaliu pakęsti elgesio šioje šalyje... Laikyk iškėlęs galvą, tęsk kovą, tačiau suvok, kad Amerikos juodaodžiai negali laimėti."[151]

Ar žlugusios pastangos įgyvendinti visišką integraciją paskatins atgaivinti juodaodžių separatizmą Amerikoje? Ar jis galėtų tapti nauju tapatumo pagrindu, – tokiu pat, kokiu tapo radikaliems XX a. septintojo dešimtmečio judėjimams, pavyzdžiui, „Juodosioms panteroms"? Atrodytų, kad taip, bent jau karingai nusiteikusiam jaunimui, jei atkreiptume dėmesį į atgaivintą Malcolmo X kultą, Farrakhano islamo tautos didėjančią įtaką, o dar labiau – į 1995 metais Vašingtone surengto „Milijono vyrų žygio", skelbusio susitaikymo, moralės bei juodaodžių vy-

[147] Hochschild (1995).
[148] Gates and West (1996: 133).
[149] Gates (1996: 38).
[150] West (1996: 110).
[151] Gates and West (1996: 111).

rų savigarbos idėjas, milžinišką poveikį. Vis dėlto šios naujos kultūrinio ir politinio tapatumo apraiškos atskleidžia tolesnį afroamerikiečių skilimą. Jos organizuojamos pagal savivokos principus, kurie yra ne etniniai, o religiniai (islamas, juodaodžių bažnyčios) bei persismelkę lyčių skirtumais (vyrų savigarbos jausmas, vyrų atsakomybė, moterų subordinacija). „Milijono vyrų žygio" poveikis bei numatoma plėtra ateityje įveikia klasinius skirtumus, tačiau susiaurina afroamerikietiškojo tapatumo lytinį pagrindą bei nutrina ribas tarp religinės, rasinės ir klasinės savivokos. Kitaip sakant, jo pamatas buvo ne tapatumas, o nykstančio tapatumo refleksija. Kaip gali būti, kad nors visuomenė kiekvieną akimirką primena juodaodžiams, jog jie yra juodaodžiai (taigi, kitokių, stigmatizuotų žmonių rūšis, nukeliavusi ilgą kelią nuo nežmogiškumo), pačių juodaodžių gyvenimai yra tokie nepanašūs, kad, užuot buvę likimo draugais, jie vis labiau niršta vieni ant kitų? Tarp XX a. dešimtojo dešimtmečio juodaodžių amerikiečių skleidžiasi prarastos bendrystės ilgesys, nes bene skaudžiausias dalykas, kuris praėjusį dešimtmetį nutiko afroamerikiečiams, yra kolektyvinio tapatumo – krypstančio į individualumą, bet vis dar pažymėto kolektyvinės stigmos – praradimas.

Tai nėra neišvengiamas procesas. Sociopolitiniai sąjūdžiai, kaip antai Jesse Jackson „Vaivorykštės koalicija" (*Rainbow Coalition*), vis dar deda daug pastangų, burdami juodaodžių bažnyčias, mažumas, bendruomenes, sąjungas bei moteris bendrai politinei kovai už socialinį teisingumą ir rasinę lygybę. Tik būdamas visokeriopai sėkmingas šis politinio tapatumo formavimosi procesas ilgainiui gali sukurti kolektyvinį, kultūrinį tapatumą. Kad įveiktų rasizmą bei išsaugotų istorinius, kultūrinius skirtumus, šis tapatumas turės būti visiškai naujas tiek baltiesiems, tiek juodaodžiams. Cornelis Westas, nors ir pripažindamas „ne beviltišką, bet neviltingą viltį", ragina kurti „radikaliąją demokratiją", kuri įveiktų rasinį susiskaldymą bei juodaodžių nacionalizmą.[152] Tačiau getų apkasuose ir korporacijų valdybų posėdžių kabinetuose istorinis afroamerikietiškasis tapatumas yra skaidomas bei individualizuojamas, neintegruojant jo į daugiarasę, atvirą visuomenę.

Taigi aš formuluoju hipotezę, kad tinklaveikos visuomenėje etniškumas negali tapti bendruomeninio rojaus kūrimo pamatu, nes jis remiasi pirminiais saitais, kurie srautų bei tinklų, vaizdų rekombinavimo ir prasmių kaitos (*reassignment*) pasaulyje yra atskiriami nuo istorinio konteksto kaip prasmės kūrimo pagrindo ir taip praranda savo reikšmę. Etniniai atributai, kaip simbolių pasaulyje cirkuliuojantys kultūrinio savarankiškumo patvirtinimai, yra integruojami į stipresnes ir platesnes negu etniškumas kultūrines bendruomenes, pavyzdžiui, religiją ar tautą. Antraip etniškumas tampa dirva, kurioje kasamos gynybinės tranšėjos vietos bendruomenių ar net gaujų, ginančių savo įtakos sferą, teritorijose. Taigi tarp kultūrinių bendruomenių ir teritorinių savigynos dalinių nusidriekusios etninės šaknys

[152] West (1996: 112).

yra supinamos, skaidomos, perdirbamos, painiojamos, skirtingai stigmatizuojamos ar privilegijuojamos pagal tai, kaip diktuoja nauja kultūrų bei ekonomikų informacionalizacijos ir globalizacijos logika, kurianti simbolines kompozicijas iš nusitrynusių tapatumų. Rasė – svarbus dalykas, tačiau vargu ar ji dar konstruoja prasmę.

Teritoriniai tapatumai: vietos bendruomenė

Vienas seniausių ginčų miesto sociologijoje sukasi apie bendruomenės praradimą dėl dviejų dalykų: pirmiausia dėl miestų augimo (*urbanization*), o vėliau – dėl priemiesčių plėtros (*suburbanization*). Empiriniai tyrimai, ypač Claude'o Fischerio ir Barry'o Wellmano,[153] jau prieš kurį laiką galutinai paneigė pernelyg supaprastintą sistemingo erdvės ir kultūros kovarijacijos sampratą. Žmonės socializuojasi bei sąveikauja savo vietinėje aplinkoje – ar tai būtų kaimas, ar miestas, ar priemiestis – ir kuria socialinius tinklus su savo kaimynais. Kita vertus, lokaliniai tapatumai kryžiuojasi su kitais prasmės bei socialinio pripažinimo šaltiniais pačiomis įvairiausiomis konfigūracijomis, kurias galima skirtingai aiškinti. Taigi ten, kur Etzionis pastaraisiais metais mato bendruomenės – daugiausia vietinės – atgimimą, Putnamas įžvelgia Tocqueville'io dinamiškos pilietinės visuomenės vizijos dezintegraciją Amerikoje, kurioje XX a. devintajame dešimtmetyje žymiai sumažėjo savanoriškų asociacijų narių skaičius bei jų aktyvumas.[154] Pranešimuose iš kitų pasaulio regionų pateikiami tokie pat prieštaringi vertinimai. Nemanau, kad suklysiu sakydamas, jog vietinė aplinka *per se* nesukuria nei specifinio elgesio modelio, nei – savaime aišku – savito tapatumo. Tačiau bendruomeninių pažiūrų autoriai teigia, ir tai patvirtina mano paties atliekami tarpkultūriniai stebėjimai, kad žmonės priešinasi individualizacijos ir socialinės atomizacijos procesui bei yra linkę burtis į bendruomenines organizacijas, kurios ilgainiui sukelia priklausomybės jausmą, o daugeliu atveju – suformuoja ir bendruomeninį kultūrinį tapatumą. Mano hipotezė: kad taip atsitiktų, būtinai turi vykti socialinės mobilizacijos procesas – t. y. žmonės turi įsilieti į miestų judėjimus, kurie nėra revoliuciniai tikrąja to žodžio prasme, ir per tai atrasti bei ginti bendrus interesus, kaip nors dalytis savo gyvenimu ir kurti naujas prasmes.

Ši tema man yra šiek tiek žinoma – juk dešimtį savo gyvenimo metų skyriau miestų socialinių judėjimų visame pasaulyje tyrinėjimams.[155] Apibendrindamas savo išvadas bei literatūrą šia tema, aš teigiu, jog miestų judėjimai (tikslinės socialinės mobilizacijos procesai, organizuojami tam tikroje teritorijoje bei siekiantys tikslų, susijusių su miestu) daugiausia dėmesio skiria trims pagrindinėms tikslų

[153] Wellman (1979); Fischer (1982).
[154] Etzioni (1993); Putnam (1995).
[155] Castells (1983).

grupėms: miestietiškiems gyvenimo sąlygų bei kolektyvinio vartojimo poreikiams; vietinio kultūrinio tapatumo pripažinimui; kovai dėl vietinės politinės nepriklausomybės ir piliečių dalyvavimo. Įvairūs judėjimai šioms trims tikslų grupėms teikia skirtingą reikšmę; tokios pat skirtingos esti ir jų pastangų išdavos. Vis dėlto daugeliu atvejų, nepaisant akivaizdžių judėjimo laimėjimų, vien tik jo egzistavimas kuria prasmę – ne tik jo dalyviams, bet ir visai bendruomenei; ir ne tik tol, kol jis gyvuoja (paprastai trumpai), bet ir kolektyvinėje vietovės atmintyje. Aš tvirtinau anksčiau ir tvirtinu dabar, jog per visą istoriją šis prasmės kūrimas buvo svarbiausias miestų komponentas, nes aplinka ir jos prasmė yra konstruojamos nesutariančių socialinių veikėjų interesų bei vertybių konflikto procese.

Atsižvelgdamas į savo tyrinėtą istorijos tarpsnį (XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigą, devintojo dešimtmečio pradžią) bei projektuodamas savo požiūrį į ateitį, aš kai ką pridūriau: miestų judėjimai palaipsniui virto svarbiais pasipriešinimo vienkryptei kapitalizmo, etatizmo bei informacionalizmo logikai placdarmais. Iš esmės taip atsitiko todėl, kad proaktyvių judėjimų bei politikos (pavyzdžiui, darbininkų judėjimo, politinių partijų) nesugebėjimas sudaryti atsvaros ekonominiam išnaudojimui, kultūriniam dominavimui bei politinei priespaudai nepaliko žmonėms kitos galimybės, kaip tik pasiduoti arba reaguoti, remiantis pačiu betarpiškiausiu savivokos (*self-recognition*) bei savarankiškos organizacijos pagrindu – sava vietove. Taigi iškilo paradoksas: pasaulyje, kurį formuoja tolydžio globalėjantys procesai, politika tampa vis labiau lokalinė. Prasmė ir tapatumas buvo kuriami ir anksčiau: mano rajonas, mano bendruomenė, mano miestas, mano mokykla, mano medis, mano upė, mano paplūdimys, mano koplyčia, mano ramybė, mano aplinka. Tačiau tai buvo gynybinis tapatumas – pažįstamos tikrovės savigynos nuo nevaldomos bei neprognozuojamos nežinomybės tapatumas. Staiga tapę bejėgiais prieš globalinį sūkurį žmonės įsitvėrė savęs pačių: visa, ką jie turėjo ir kuo buvo, tapo jų tapatumu. 1983 metais aš rašiau:

> „Miestų judėjimai sprendžia aktualius mūsų epochai klausimus, nors ir ne tuo mastu bei ne tomis sąlygomis, kurių reikia šiam tikslui pasiekti. Ir jie neturi kito pasirinkimo, nes jie yra paskutinė reakcija į mūsų pasaulyje įsigalintį dominavimą bei naują išnaudojimą. Tačiau jie yra ir šis tas daugiau negu vien paskutinis simbolinis pasipriešinimas ir nevilties šauksmas: jie yra mūsų pačių prieštaravimų simptomai, todėl turi galių įveikti šiuos prieštaravimus... Jie kuria naują istorinę prasmę – siekio vietos bendruomenės rėmuose suformuoti naują visuomenę prieblandoje jiems atsiskleidžia tai, kas nepasiekiama. Ir jie tai daro, brandindami rytdienos socialinių judėjimų embrionus vietinėse utopijose, kurias sukonstravo miestų judėjimai, kad niekada nepasiduotų barbariškumui.“ [156]

[156] Castells (1983: 331).

Kas nuo to laiko įvyko? Be abejo, galima pateikti daugybę empirinių atsakymų, ypač jei kalbėtume apie viso pasaulio kultūras bei sritis.[157] Analizės tikslams aš esu linkęs suklasifikuoti XX a. devintojo ir dešimtojo dešimtmečių miestų judėjimų pagrindines trajektorijas į keturias grupes.

Pirma, daugeliu atveju miestų judėjimai bei jų diskursai, veikėjai ir organizacijos tiesiogiai ar netiesiogiai buvo integruoti į vietinės valdžios struktūras bei veiklą per įvairialypę piliečių dalyvavimo ir bendruomenės plėtotės sistemą. Ši tendencija, nors ir panaikindama miestų judėjimus kaip alternatyvios socialinės kaitos akstinus, gerokai sustiprino vietinę valdžią bei sudarė sąlygas kurti vietinę valstybę kaip svarbią politinio valdymo bei socialinės prasmės rekonstravimo instanciją. Prie šio fundamentalaus proceso grįšime 5 skyriuje, kai nagrinėsime bendrą valstybės transformaciją.

Antra, vietos bendruomenės bei jų organizacijos subrandino plataus bei įtakingo judėjimo už aplinkos apsaugą sėklas, ypač vidurinės klasės gyvenamuosiuose rajonuose, taip pat priemiesčiuose, užmiesčiuose bei urbanizuotoje provincijoje (žr. 3 skyrių). Beje, šie judėjimai dažnai būna gynybiški bei reakcingi, jais siekiama griežčiausiai apsaugoti savo erdvę ir betarpišką aplinką. Taip, pavyzdžiui, yra Jungtinėse Valstijose, kuriose dėl požiūrio „tik ne mano kieme" atsisakoma rūpintis viskuo – nuodingosiomis atliekomis, atominėmis elektrinėmis, valstybiniais aprūpinimo būstu projektais, kalėjimais bei mobiliųjų namų gyvenvietėmis. Aš brėžiu esminę takoskyrą, kurią, nagrinėdamas aplinkosaugos judėjimą, išplėtosiu 3 skyriuje, tarp siekio valdyti erdvę (gynybinės reakcijos) ir siekio valdyti laiką; t. y. siekio išsaugoti gamtą ir planetą ateities kartoms labai ilgą laiką, priimant kosmologinio laiko (*cosmological time*) perspektyvą ir atsisakant dabartinio laiko (*instant time*) instrumentalistinės perspektyvos. Šios dvi perspektyvos formuoja skirtingus tapatumus, nes gynybinės erdvės (*defensive spaces*) skatina kolektyvinį individualizmą, o puolamasis laikas (*offensive timing*) atveria galimybę suderinti kultūrą ir gamtą, taigi propaguoja naują, holistinę gyvenimo filosofiją.

Trečia, daugybė vargingų bendruomenių visame pasaulyje rūpinosi kolektyviniu išlikimu. Pavyzdžiui, XX a. devintąjį dešimtmetį Čilės sostinėje Santjage ar Peru sostinėje Limoje buvo labai populiarios bendruomeninės virtuvės. Bendruomenės, nesvarbu kur – Lotynų Amerikos naujakurių gyvenvietėse, apleistuose Amerikos didmiesčių rajonuose ar Azijos didmiesčių darbininkų klasės rajonuose – kūrė savo „gerovės valstybes" (nesant atsakingų viešosios politikos veiklų) per solidarumo ir savitarpio paramos tinklus, dažnai atsirandančius prie bažnyčių ar remiamus tarptautinių donorų finansuojamų nevyriausybinių organizacijų (NVO), o kartais – palaikomus kairiųjų pažiūrų intelektualų. Šios organizuotos vietinės

[157] Massolo (1992); Fisher and Kling (1993); Calderon (1995); Judge et al. (1995); Tanaka (1995); Borja and Castells (1997); Hsia (1996); Yazawa (1997).

bendruomenės daug prisidėjo ir prisideda prie to, kad didelė pasaulio miestų gyventojų dalis išgyvena badą bei epidemijas. Bendruomenių asociacijų, kurias XX a. devintąjį dešimtmetį San Paulo mieste formavo Katalikų bažnyčia,[158] bei tarptautinių rėmėjų globojamų Bogotos NVO patirtis dešimtąjį dešimtmetį gerai iliustruoja šią tendenciją.[159] Daugumos šių iniciatyvų dėka susiformavo bendruomeniniai tapatumai, nors ir labai dažnai pereinantys į religinį tikėjimą, – taip dažnai, kad drįsčiau kelti hipotezę, jog toks bendruomeniškumas iš esmės yra religinio pobūdžio ir susijęs su išnaudojimo ir/arba atskirties įsisąmoninimu. Taigi skurdžiose vietos bendruomenėse besijungiantys žmonės per religinį išgelbėjimą gali pasijusti atgiję ir pripažinti save esant žmonėmis.

Ketvirta, ši istorija turi ir tamsesnę pusę, kuri yra susijusi su miestų judėjimų raida, ypač segreguotuose miestų rajonuose. Jos tendencijas aš buvau numatęs jau prieš kurį laiką:

> „Jei miesto gyventojų prašymų niekas negirdi, jei užkertamas kelias naujoms politinėms galimybėms, jei pagrindiniai nauji socialiniai judėjimai (feminizmo, naujosios darbo jėgos, savivaldos, alternatyvios komunikacijos) negali laisvai plėtotis, tuomet miestų judėjimai – reakcingos utopijos, mėginusios nušviesti kelią, kuriuo negalėjo žengti – sugrįš, tačiuo šįkart – kaip miesto šešėliai, siekiantys nugriauti aklinas juos nelaisvėje laikančio miesto sienas."[160]

Laimė, žlugimas nebuvo visuotinis, ir įvairios organizuotos vietos bendruomenės atsivėrė reformoms, gyvenimui bei savivokai, nesvarbu, kad nebuvo didelių socialinių judėjimų, galėjusių išreikšti naujoje visuomenėje praėjusius du dešimtmečius vykusias permainas. Vis dėlto griežta XX a. devintojo dešimtmečio ekonomikos reguliavimo politika, plati politinio teisėtumo krizė bei vietų erdvę išstumianti srautų erdvė (žr. I tomą) atsiliepė skurstančių vietos bendruomenių socialiniam gyvenimui bei organizacijai. Pagrindinė vienijimosi, darbo bei tapatumo forma šimtams tūkstančių Amerikos didmiesčių jaunuolių tapo gaujos. Sanchezas Jankowskis atliko išsamų tiesioginį šių gaujų tyrimą,[161] kuris parodė, kad jos atlieka struktūrinantį vaidmenį daugelyje sričių. Tai paaiškina dviprasmišką vietinių gyventojų požiūrį į jas – viena vertus, jie jų baiminasi, tačiau kita vertus, jaučiasi galį sutarti su gaujų bendruomene geriau negu su pagrindinėmis institucijomis, kurios paprastai reiškiasi tik kaip represinės. Gaujos ar kiti funkciniai jų atitikmenys jokiu būdu nėra tik amerikietiškasis grafiti. Daugelio Lotynų

[158] Cardoso de Leite (1983); Gohn (1991).
[159] Espinosa und Useche (1992).
[160] Castells (1983: 327).
[161] Sanchez Jankowski (1991).

Amerikos miestų neturtingųjų rajonuose *pandillas* (gaujos) yra svarbiausias socialumo elementas; taip yra ir Džakartoje, Bankoke, Maniloje, Mantes-de-Jolie (Paryžiuje) ar Meseta de Orcasitas (Madride). Gaujos yra senas reiškinys daugelyje visuomenių, ypač Amerikoje (prisiminkime Williamo White'o *Street Corner Society* – „Gatvės kampo visuomenė"). Vis dėlto XX a. dešimtąjį dešimtmetį, kai tapatumą imta konstruoti kaip kreivą informacinės kultūros veidrodį, gaujos įgijo naują bruožų. Joms tapo būdinga tai, ką Magaly's Sanchezas ir Yvesas Pedrazzinis, remdamiesi savo tyrimu apie *malandros* (blogus vaikinus) Karakaso mieste, vadina *skubos kultūra* (*culture of urgency*).[162] Tai yra greitos gyvenimo pabaigos – ne gyvenimo neigimo, o gyvenimo džiaugsmo – kultūra. Todėl viską reikia išmėginti, pajusti, išbandyti, įgyvendinti, kol dar ne vėlu, nes rytojaus nėra. Ar ji tikrai taip skiriasi nuo vartotojiško narcisizmo kultūros pagal Laschą? Ar blogieji Karakaso ar kitų vietovių vaikinai greičiau už mus visus suprato, kokia yra mūsų visuomenės esmė? Ar naujasis gaujos tapatumas yra bendruomeninio hiperindividualizmo kultūra? Individualizmo, nes pagal neatidėliojamo pasitenkinimo modelį tik individas gali būti atsakingas subjektas. Bendruomeninio, nes norint, kad šis hiperindividualizmas virstų tapatumu – būtų socializuojamas kaip vertybė, o ne vien tik kaip nesąmoningas vartojimas – jam reikalinga pripažinimo ir abipusės paramos aplinka – tai yra bendruomenė, kaip ir White'o laikais. Tačiau kitaip negu White'o, ši bendruomenė bet kuriuo metu gali išsisklaidyti. Tai yra pasaulio pabaigos bendruomenė, tinklaveikos visuomenei būdinga bemačio laiko bendruomenė. Ir ji egzistuoja bei išsisklaido teritoriškai. Vietinės skubos kultūros yra atvirkštinė globalinio nesibaigiančio laiko išraiška.

Taigi vietos bendruomenės, konstruojamos kolektyviniu veikimu bei saugomos kolektyvinėje atmintyje, yra specifiniai tapatumo šaltiniai. Tačiau šie tapatumai dažniausiai esti gynybinės reakcijos į globalinės netvarkos bei nevaldomų, didžiuliu tempu vykstančių permainų naštą. Jie kuria prieglobstį (*havens*), ne rojų (*heavens*).

[162] Sanchez and Pedrazzini (1996).

Išvada: kultūrinės bendruomenės informacijos amžiuje

Mūsų visuomenės ir mūsų kultūros transformacija turėtų vykti daugeliu lygmenų. Jei ji vyktų tik individų galvose (kur tam tikru mastu ji ir vyksta), ji būtų bejėgė. Jei ji prasidėtų tik valstybės iniciatyva, ji būtų tironiška. Svarbiausia, kad daugybė žmonių patirtų ameninę transformaciją, ir tai turėtų būti ne tik sąmoningumo transformacija, bet ir individualūs veiksmai. Tačiau individus turi ugdyti grupės, kurių puoselėjama moralinė tradicija stiprintų jų pačių siekius.

Robertas Bellah et al., *Habits of the Heart*[163]

Mūsų intelektinė kelionė bendruomenių labirintais pateikė kai kuriuos preliminarius atsakymus į klausimus, kuriuos iškėlėme šio skyriaus pradžioje, kalbėdami apie tapatumo konstravimą tinklaveikos visuomenėje.

Socialiniams veikėjams, atskirtiems ar besipriešinantiems tapatumo individualizavimui, susijusiam su gyvenimu globaliniuose galios ir turto tinkluose, kultūrinės bendruomenės, veikiančios religiniu, tautiniu ar teritoriniu pagrindu, yra bene pagrindinė prasmės konstravimo alternatyva mūsų visuomenėje. Šioms kultūrinėms bendruomenėms būdingi trys pagrindiniai bruožai. Jos susiformuoja kaip pasipriešinimo reakcijos į vyraujančias socialines tendencijas, ieškant savarankiškų prasmės šaltinių. Iš pradžių tai būna gynybiniai tapatumai, teikiantys paguodą ir solidarumą kaip apsaugą nuo priešiško išorinio pasaulio. Jos susidaro kultūriškai – jas organizuoja visetas vertybių, kurių prasmę ir bendrumą žymi specifiniai savivokos kodai: tikinčiųjų bendruomenė, nacionalizmo stabai, vietiškumo geografija.

Nors etniškumas yra fundamentalus mūsų visuomenių bruožas, ypač kaip diskriminacijos bei stigmatizacijos pagrindas, pats vienas jis nebūtinai turi produkuoti bendruomenes. Labiau tikėtina, kad jis bus apdorotas religijos, tautiškumo ir vietiškumo, kurių specifiką jis sustiprina.

Šios kultūrinės bendruomenės nėra formuojamos savavališkai. Jų formavimui naudojama žaliava iš istorijos, geografijos, kalbos ir aplinkos. Taigi jos yra konstruojamos, tačiau konstruojamos materialiai, remiantis istoriškai ir geografiškai nulemtomis reakcijomis bei projektais.

Religinis fundamentalizmas, kultūrinis nacionalizmas, teritorinės bendruomenės apskritai yra ne kas kita kaip gynybinės reakcijos. Tai yra reakcijos į tris pamatines antrojo tūkstantmečio pabaigoje iškilusias grėsmes, kurias jaučia dauguma žmonių ir visos visuomenės. Reakcija į globalizaciją, tirpdančią institucijų, organizacijų bei komunikacijų sistemų savarankiškumą ten, kur gyvena žmonės. Reakcija į tinklaveiką ir lankstumą, kurie nutrina priklausomybės ir dalyvavimo ribas, individualizuoja socialinius gamybos santykius bei sukelia darbo, erdvės ir

[163] Bellah et al. (1985: 286).

laiko struktūrinį nestabilumą. Ir reakcija į patriarchalinės šeimos krizę, kuri transformuoja apsaugos kūrimo, socializacijos, seksualumo, taip pat ir asmenybės sistemų mechanizmus. Kai pasaulis tampa per didelis jį suvaldyti, socialiniai veikėjai siekia vėl jį sumažinti iki savo pačių dydžio ir pasiekiamumo. Kai tinklai ištirpdo laiką ir erdvę, žmonės prisiriša prie vietų ir atgaivina savo istorinę atmintį. Kai sulaužomi patriarchaliniai asmenybės ramsčiai, žmonės ima teigti transcendentinę šeimos ir bendruomenės vertę kaip Dievo valią.

Šios gynybinės reakcijos tampa prasmės bei tapatumo šaltiniais, nes pasitelkusios istorinę medžiagą imasi konstruoti naujus kultūrinius kodus. Kadangi naujieji dominavimo procesai, į kuriuos reaguoja žmonės, vyksta per informacijos srautus, savarankiškumo kūrimas turi vykti per atvirkštinius informacijos srautus. Dievas, tauta, šeima ir bendruomenė suteiks neįveikiamus, amžinus kodus, kuriais remiantis bus surengtas kontrpuolimas prieš realiosios virtualybės kultūrą. Amžinosios tiesos neįmanoma virtualizuoti. Ji yra įsikūnijusi mumyse pačiuose. Taigi kultūros informacionalizmui priešinamas kūnų informacionalizmas. Tai reiškia, jog individai nešiojasi savo dievus širdyse. Jie ne mąsto, o tiki. Jie yra kūniškos amžinųjų Dievo vertybių apraiškos, o būdami tokie jie negali ištirpti ar paklysti informacijos srautų bei tarporganizacinių tinklų sūkuryje. Štai kodėl kalba ir bendruomenės įvaizdžiai yra tokie svarbūs, siekiant atkurti savarankiškumą įgijusių kūnų bendravimą, pabėgti nuo neturinčių istorijos srautų dominavimo, tuo pat metu bandant kurti naujus prasmingo tikinčiųjų bendravimo modelius.

Toks tapatumo konstravimo būdas iš esmės remiasi *pasipriešinimo tapatumo* principu, kurio apibrėžimą pateikėme šio skyriaus pradžioje. *Įteisinamąjį tapatumą* ištiko fundamentali krizė, nes iš industrinės epochos paveldėta pilietinė visuomenė sparčiai yra, o nacionalinė valstybė – svarbiausias teisėtumo pagrindas – pamažu nyksta (žr. 5 skyrių). Kultūrinės bendruomenės, organizuojančios naująjį pasipriešinimą, kuriasi kaip tapatumo lopšiai, atsiribodamos nuo pilietinių visuomenių ir valstybės institucijų, iš kurių pačios kilo. Taip, atsiribodamas nuo ekonomikos modernizavimo (Irane) ir/arba arabiškųjų valstybių nacionalizmo, atsirado islamiškasis fundamentalizmas; taip susiformavo ir nacionalistiniai sąjūdžiai, metę iššūkį visuomenių, kuriose jie kilo, valstybinėms institucijoms. Šis pilietinių visuomenių bei politinių institucijų, kuriose kuriasi kultūrinės bendruomenės, neigimas nubrėžia bendruomenės ribas. Kitaip negu pliuralistinės, diferencijuotos pilietinės visuomenės, kultūrinės bendruomenės pasižymi nedidele vidaus diferenciacija. Jų stiprybės bei gebėjimo teikti prieglobstį, paguodą, tikrumą ir apsaugą šaltinis yra ne kas kita, kaip jų bendruomeninis pobūdis, jų kolektyvinė atsakomybė, kuri yra svarbesnė už individualius projektus. Taigi pirmajame reagavimo etape gynybiniai tapatumai imasi (re)konstruoti prasmę, atsiribodami nuo visuomenės institucijų, ir žada ją atkurti iš apačios aukštyn, patys užsisklęsdami bendruomenių rojuje.

Gali būti, kad iš šių bendruomenių atsiras nauji subjektai – kolektyviniai socialinės transformacijos veikėjai, – konstruosiantys naujas prasmes pagal *kuriamąjį tapatumą*. Drįsčiau teigti, jog atsižvelgiant į pilietinę visuomenę ir nacionalinę valstybę apėmusią krizę, tai yra bene svarbiausias potencialus socialinių permainų generatorius tinklaveikos visuomenėje. O klausimas, kaip ir kodėl šiose reakcingose kultūrinėse bendruomenėse gali susiformuoti tokie nauji iniciatyvūs subjektai, bus pagrindinė socialinių judėjimų tinklaveikos visuomenėje analizės tema, kuriai skirtas visas šis tomas. Remdamiesi šiame skyriuje išdėstytais stebėjimais ir svarstymais, mes jau galime šį bei tą pasakyti. Įvairaus pobūdžio kuriamųjų tapatumų atsiradimas nėra istorinė būtinybė. Visai galimas daiktas, kad kultūrinis pasipriešinimas neperžengs bendruomenių ribų. Jegu tai nutiktų – nesvarbu, kur ir kada – bendruomeniškumas užsisklęstų savo dėmenų latentinio fundamentalizmo rate ir sukeltų procesą, kurio metu bendruomeniniam rojui iškiltų grėsmė virsti bendruomeniniu pragaru.

2

Kitas pasaulio veidas: socialiniai judėjimai prieš naująją pasaulio tvarką

Jūs susiduriate su ta pačia problema, kaip ir daugelis žmonių. Ji susijusi su socialine ir ekonomine doktrina, žinoma „neoliberalizmo" pavadinimu. Tai yra metateorinė problema. Aš jums sakau. Jūs remiatės prielaida, kad „neoliberalizmas" yra doktrina. Jumis aš vadinu visus tuos, kurie laikosi tokių pat nelanksčių ir kietų schemų, kaip ir jūsų pačių galvos. Jūs manote, kad „neoliberalizmas" yra kapitalistinė doktrina ekonomikos krizėms atremti, kurias, kaip sako kapitalistai, sukelia „populizmas". Iš tiesų „neoliberalizmo" teorija nėra skirta nei krizėms aiškinti, nei joms atremti. Tai yra pati krizė, paversta teorija ir ekonomikos doktrina! Tai reiškia, jog „neoliberalizmas" neturi nei menkiausio nuoseklumo, nei planų, nei istorinės perspektyvos. Noriu pasakyti, jog tai grynas teorinis mėšlas.

Duritas, kalbantis su subkomandante Marcosu Lakandono miške, 1994 m.[1]

Globalizacija, informacionalizmas ir socialiniai judėjimai[2]

Globalizacija ir informacionalizmas, atsiradę dėl turto, technologijos ir galios tinklų, transformuoja mūsų pasaulį. Jie didina mūsų gamybinį pajėgumą, kultūrinį kūrybingumą bei komunikacinį potencialą. Sykiu jie visuomenes daro beteises. Kadangi valstybės institucijos ir pilietinės visuomenės organizacijos remiasi kultū-

[1] *Duritas* – tradicinis subkomandantės Marcoso raštų veikėjas, zapatistų atstovas. Jis yra vabalas, bet labai gudrus vabalas: tiesą sakant, jis yra Marcoso intelektinis patarėjas. Bėda ta, kad jis nuolat bijo būti sutraiškytas daugybės jį supančių partizanų, todėl meldžia Marcosą neplėsti savo judėjimo. Ši *Durito* teksto citata yra paimta iš *Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional/* Subcomandante Marcos (1995: 58–59).

[2] Šį skyrių praturtino naudingos intelektinės diskusijos Tarptautiniame globalizacijos ir socialinių judėjimų seminare, kurį 1996 metų balandžio 16–19 d. Santa Kruzo mieste, Kalifornijoje, surengė Tarptautinės sociologų asociacijos Socialinių judėjimų tyrimo komitetas. Dėkoju seminaro organizatoriams Barbarai Epstein ir Louisui Maheu už malonų kvietimą dalyvauti.

ra, istorija bei geografija, todėl staigus istorijos tempo paspartėjimas bei galios abstrahavimasis kompiuterių tinkluose ardo esamus socialinio valdymo ir politinio atstovavimo mechanizmus. Viso pasaulio žmonės, išskyrus saujelę *globapolitų* elito (pusiau gyvų būtybių, pusiau – srautų), piktinasi tuo, jog nebegali valdyti savo gyvenimo, savo aplinkos, savo darbų, savo ekonomikų, savo vyriausybių, savo šalių ir galiausiai Žemės likimo. Taigi, kaip ir teigia senas socialinės evoliucijos dėsnis, dominavimas susiduria su pasipriešinimu, bejėgiškumas – su galios siekiu, o alternatyvūs projektai tampa iššūkiu naujosios pasaulio tvarkos (kurią vis daugiau žmonių visame pasaulyje suvokia kaip netvarką) logikai. Šios reakcijos ir mobilizacijos, kaip dažnai esti istorijoje, pasireiškia neįprastomis formomis ir vystosi netikėtais būdais. Šiuos būdus mes ir nagrinėsime šiame ir po jo einančiame skyriuose.

Kad išplėsčiau savo tyrimo empirinį lauką ir nenukrypčiau nuo analizės tikslo, aš palyginsiu penkis judėjimus, kurie atvirai oponuoja naujai pasaulio socialinei ir/arba kultūrinei tvarkai, nors jie kilo visiškai skirtinguose kultūriniuose, ekonominiuose bei instituciniuose kontekstuose ir išsirutuliojo iš labai skirtingų ideologijų: zapatistų judėjimą Chiapo valstijoje, Meksikoje; Amerikos savanorių būrius (*American militia*); Japonijos kultą *Aum Shinrikyo*, pasaulinį terorizmo tinklą *al-Qaeda* ir sąjūdį už teisingumą pasaulyje, populiariai vadinamą antiglobalistiniu judėjimu.

Kitame skyriuje gvildensime aplinkosaugos judėjimą – bene plačiausią bei įtakingiausią mūsų laikų sąjūdį. Aplinkosaugos judėjimas savaip ir per kūrybingą daugybės savo balsų kakofoniją taip pat meta iššūkį pasaulinei ekologinei netvarkai ar veikiau ekologinės savižudybės pavojui, kurį sukėlė nevaldoma globali plėtotė bei precedento neturintis technologinių jėgų išlaisvinimas, nepatikrinus jų socialinio ir ekologinio tęstinumo galimybių. Tačiau šio socialinio judėjimo kultūrinė ir politinė specifika bei veikiau proaktyvus, nei reaktyvus jo pobūdis skatina aplinkosaugos judėjimą analizuoti skyrium nuo gynybinių judėjimų, kurie formuojasi ant konkrečių tapatumų ir/arba interesų pamato.

Prieš eidamas prie dalyko esmės, suformuluosiu tris metodologines pastabas – jas būtina paminėti, norint suvokti toliau pristatomas analizes.[3]

Pirma, *socialinius judėjimus* reikia suprasti taip, kaip jie patys save apibūdina: *jie yra tai, kas sakosi esą*. Jų veiklos (visų pirma – diskursyvios veiklos) yra jų savivoka. Toks požiūris atleidžia mus nuo pavojingo uždavinio intepretuoti „tikrąją" judėjimų savimonę, tarsi jie galėtų egzistuoti tik atskleidus „tikrąsias" struktūrines prieštaras. Tarsi tam, kad susiformuotų, jie būtinai turi pakelti šias prieštaras,

[3] Socialinių judėjimų teorinį aptarimą, kuris tiesiogiai siejasi su čia pristatomu tyrimu, žr.: Castells (1983); Dalton and Kuechler (1990); Epstein (1991); Riechmann and Fernandez Buey (1994); Calderon (1995); Dubet and Wieviorka (1995); Maheu (1995); Melucci (1995); Touraine (1995a); Touraine et al. (1996); Yazawa (1997).

kaip kad kelia ginklus ar mosuoja vėliavomis. Galima ir būtina juos tirti kitaip – nustatant ryšį tarp šių judėjimų – kaip juos apibrėžia jų veikla, vertybės bei diskursas – ir socialinių procesų, su kuriais jie veikiausiai yra susiję: pavyzdžiui, globalizacijos, informacionalizmo, atstovaujamosios demokratijos krizės bei simbolinės politikos dominavimo medijų erdvėje. Savo analizėje aš mėginsiu atlikti abi operacijas: apibūdinsiu kiekvieną judėjimą remdamasis jų pačių dinamikos specifika bei sąveika su platesniais procesais, kurie juos paskatino susikurti ir kartu buvo modifikuoti jų gyvavimo dėka. Svarba, kurią suteikiu judėjimo diskursui, atsispindės mano tekste. Pristatydamas ir nagrinėdamas šiuos judėjimus, aš labai atidžiai remsiuosi jų *žodžiais*, užrašytais mano nagrinėjamuose dokumentuose, o ne vien idėjomis. Kad neapkraučiau skaitytojo smulkiausiomis citatų iš nurodomų šaltinių detalėmis, pateiksiu tik tų šaltinių, iš kurių paimti šie diskursai, bendrąsias nuorodas. Skaitytojas, kuris jais domisi, tuose šaltiniuose pats galės susirasti tikslius mano tekste perteikiamus žodžius.

Antra, socialiniai judėjimai gali būti socialiai konservatyvūs, socialiai revoliucingi, vienokie ir kitokie, arba nei vienokie, nei kitokie. Šiaip ar taip, mes juk priėjome prie išvados (tikiuosi, visiems laikams), kad socialinės raidos kryptingumas nėra iš anksto nulemtas, kad vienintelė istorijos prasmė yra tokia, kokią mes ją suvokiame. Todėl analitiniu požiūriu nėra „gerų" ar „blogų" socialinių judėjimų. Visi jie yra mūsų visuomenių simptomai ir visi jie daro poveikį socialinėms struktūroms – įvairiu intensyvumu ir sukeldami įvairių padarinių, kuriuos turi nustatyti tyrimas. Taigi man patinka zapatistai, nepatinka Amerikos savanorių būriai, o *Aum Shinrikyo* ir *al-Qaeda* kelia pasibaisėjimą. Tačiau, aš manau, visi jie yra reikšmingi naujų socialinių konfliktų ženklai bei socialinio pasipriešinimo, o kai kuriais atvejais ir socialinės kaitos, embrionai. Tik be išankstinių nuostatų apžvelgę naująjį istorinį kraštovaizdį mes galėsime rasti šviesius kelius, tamsias prarajas bei slaptus būdus prasiveržti į naują visuomenę, išnyrančią iš dabartinių krizių.

Trečia, norint įvesti šiek tiek tvarkos į daugybę paties įvairiausio pobūdžio medžiagos apie šiame ir kitame skyriuose nagrinėjamus socialinius judėjimus, pravartu juos suklasifikuoti pagal Alaino Touraine'o klasikinę tipologiją, kurioje socialinis judėjimas yra apibrėžiamas pagal tris principus: judėjimo *tapatumo*, judėjimo *priešininko* ir judėjimo vizijos ar socialinio modelio, kurį aš vadinu *socialiniu* tikslu.[4] Mano perdirbinyje (manyčiau, kad jis atitinka Touraine'o teoriją) *tapatumas* žymi tai, kaip judėjimas suvokia pats save, kieno vardu jis kalba.

[4] Touraine (1965, 1966). Prancūzų kalba pateiktoje Touraine'o formuluotėje faktiškai vartojama kiek kitokia terminija: *principe d'identité; principe d'opposition; principe de totatité*. Aš pamaniau, kad įvairiatautei auditorijai būtų aiškiau, jei vartosiu paprastesnius žodžius tam pačiam dalykui nusakyti, nors ir rizikuoju prarasti jų autentišką prancūzišką atspalvį.

Priešininkas žymi judėjimo svarbiausią priešą – tą, kurį judėjimas pats atvirai nurodo. *Socialinis tikslas* žymi judėjimo turimą socialinės santvarkos ar socialinės organizacijos viziją, kurią jis norėtų įgyvendinti savo kolektyvinės veiklos istorinėje perspektyvoje.

Nusistatę atskaitos tašką, leiskimės į kelionę po kitokį Žemės veidą – tą, kuriame atsisakoma globalizacijos dėl kapitalo, informacionalizmo dėl technologijos; kuriame praeities svajonės bei ateities košmarai gyvuoja chaotiškame aistros, dosnumo, prietarų, baimės, fantazijos, smurto, klaidingų strategijų bei sėkmingų smūgių pasaulyje – po žmonijos pasaulį.

Penkių judėjimų, kuriuos pasirinkau norėdamas suvokti maištą prieš globalizaciją, tapatumas, tikslai bei santykis su visuomene yra itin skirtingi.[5] Būtent todėl ir įdomu juos lyginti, nes jie yra ir panašūs savo atvira opozicija naujajai pasaulio tvarkai, kuri jų diskurse bei veikloje figūruoja kaip priešas. Ir visi jie – tiesiogiai ar netiesiogiai – daro didelį poveikį savo visuomenėms, o kartu ir visam pasauliui. Zapatistų judėjimas, sukėlęs šalyje vyraujančios korumpuotos politikos bei neteisingos ekonomikos krizę, o sykiu teikiantis siūlymus demokratijai rekonstruoti, jau pakeitė Meksiką. Šie siūlymai yra plačiai diskutuojami pačioje šalyje ir visame pasaulyje. Amerikos savanorių būriai – kovingiausia platesnio sociopolitinio judėjimo, pasivadinusio *The Patriots* (arba *False Patriots*,* kaip juos vadina kritikai), sudedamoji dalis – turi žymiai gilesnes šaknis Amerikos visuomenėje, negu įprasta manyti, ir, kaip aiškinsime toliau, gali sukelti neprognozuojamų, reikšmingų padarinių įtemptoje Amerikos politinėje arenoje. *Aum Shinrikyo* daugiau kaip metus (1995–1996 m.) buvo prikaustęs medijų dėmesį bei dominavo viešuosiuose debatuose, nors Japonijos visuomenėje jis liko marginaliniu kultu. Jis reiškėsi kaip nematomų traumų ir besiplėtojančių dramų simptomas už japoniškojo romumo uždangos. *Al-Qaeda* ir su ja susijusios daugelyje valstybių esančios islamiškosios organizacijos iš esmės pakeitė geopolitinę pusiausvyrą ir psichologinį mikroklimatą Jungtinėse Valstijose bei pasaulyje. O judėjimas už teisingumą pasaulyje metė iššūkį rinkos interesų vadovaujamos globalizacijos neišvengiamumui, sukeldamas plačias diskusijas daugumos šalių visuomenėse bei institucijose apie alternatyvias globalinės ekonomikos ir socialinės organizacijos formas.

Lygindamas šiuos skirtingus, galingus sukilimus, aš stengiuosi atskleisti, jog esama daug skirtingų pasipriešinimo naujajai pasaulio tvarkai židinių, taip pat priminti, kad neoliberali istorijos pabaigos iliuzija subliuško, nes istoriškai susiformavusios visuomenės ėmė keršyti už globalinių srautų viešpatavimą jose.

---

[5] Ši lyginamoji analizė paremta bendru tyrimu, kurį drauge su Shujiro Yazawa ir Emma Kiselyova atlikome 1995 metais. Pirmą šio tyrimo versiją žr.: Castells et al. (1996).

* *False Patriots* (angl.) – „patriotai apsišaukėliai“. – *Vert. past.*

Meksikos zapatistai: pirmas informacinis partizaninis judėjimas[6]

Movimiento Civil Zapatista (Zapatistų pilietinis judėjimas) yra judėjimas, kuris socialiniu solidarumu priešinasi pinigų ir valdžios galios organizuojamam nusikalstamumui.

Movimiento Civil Zapatista manifestas, 1995 rugpjūtis

Meksikos politinės istorijos naujovė – kontrolės proceso pertvarkymas nukreipiant jį prieš įsigalėjusias jėgas, pasitelkus alternatyvią komunikaciją... Chiapo politinis karas buvo naujoviškas tuo atžvilgiu, kad čia atsirado daugybė informacijos siuntėjų, kurie įvykius interpretavo labai skirtingai.

Viešosios informacijos srautas, pasiekiantis visuomenę per medijas bei naujas technologines priemones, buvo pernelyg didelis, kad jį galima būtų suvaldyti naudojant įprastas komunikacijos strategijas. Nuomonę pareiškė Marcosas, nuomonę pareiškė bažnyčia, nuomones pareiškė ir visi kiti – nepriklausomi žurnalistai, NVO, intelektualai iš miškų, iš Meksiko miesto bei pasaulio finansų ir politikos centrų. Šios alternatyvios nuomonės, kurias įgalino tiek atvirosios medijos, tiek ir atvirųjų medijų spaudžiamos uždarosios medijos, kvestionavo įvairias konstrukcijos, vadinamos „tiesa", formas bei pažadino daugybę nuomonių paties politinio režimo viduje.

Moreno Toscano, *Turbulencia politica*, p. 82

Meksika – nacija, sukūrusi XX a. socialinės revoliucijos prototipą – šiuo metu yra scena, kurioje reiškiasi prototipinis XXI a. transnacionalinis socialinis tinklo karas (netwar).

Rondfeldtas, Rand Corporation, 1995

1994 sausio 1-ąją, pirmąją Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutarties (*North American Free Trade Agreement*, arba NAFTA) galiojimo dieną, apie 3000 lengvai apsiginklavusių vyrų ir moterų, susibūrusių į *Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional* (Zapatistų nacionalinio išsivadavimo armiją), paėmė valdžią šalia Lakandono miško esančiose apskrityse Pietų Meksikos Chiapo valstijoje: San Cris-

[6] Prie čia pristatomos zapatistų judėjimo analizės atsiradimo reikšmingai prisidėjo, kaip ir daugeliu kitų atvejų šioje knygoje, dvi moterys. Tai – profesorė Alejandra Moreno Toscano, garsi miestų istorikė iš Meksiko nacionalinio universiteto ir buvusi Meksikos socialinės rūpybos sekretorė, Manuelio Camacho, prezidento atstovo, pavaduotoja kritiniu derybų tarp Meksikos vyriausybės ir zapatistų judėjimo laikotarpiu pirmaisiais 1994 metų mėnesiais. Ji man pateikė dokumentus, kompetentingą nuomonę bei įžvalgų ir padėjo iš esmės suvokti bendrą Meksikos politikos procesą 1994–1996 metais. Jos pačios analizę (joje išdėstytas pats protingiausias požiūris iš visų, su kuriais man teko susipažinti) žr.: Moreno Toscano (1996). Antroji yra Maria Elena Martinez Torres, viena iš mano doktorančių Berklyje, – ji išsamiai tyrė Chiapo valstietiją. Mudviejų intelektinio bendravimo metu ji man pateikė savo analizes (Martinez Torres, 1994, 1996). Be abejo, tik aš vienas esu atsakingas už šioje knygoje pristatomą interpretaciją bei galimas klaidas išvadose. Papildomi šaltiniai apie zapatistų judėjimą yra šie: Garcia de Leon (1985); Arquilla and Rondfeldt (1993); Collier and Lowery Quaratiello (1994); *Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional* (1994, 1995); Trejo Delarbre (1994a, b); Collier (1995); Hernandez Navarro (1995); Nash et al. (1995); Rojas (1995); Rondfeldt (1995); Tello Diaz (1995); Woldenberg (1995).

tobal de las Casas, Altamirano, Ocosingo ir Las Margaritas. Dauguma jų buvo įvairioms etninėms grupėms priklausantys indėnai, nors buvo ir *mestizos* (metisų), o kai kurie jų lyderiai, antai subkomandantė Marcosas, įgaliotasis kalbėtojas judėjimo vardu, buvo miesto intelektualai. Lyderiai slėpė savo veidus po slidininkų kaukėmis. Kai Meksikos kariuomenė atsiuntė pastiprinimą, partizanai tvarkingai pasitraukė į atogrąžų mišką. Visgi kelios dešimtys jų, taip pat kai kurie civiliai, kariškiai bei policininkai žuvo per susirėmimus ar buvo kariškių nužudyti iš karto po jų.

Šis sukilimas padarė didelį poveikį ir susilaukė plataus pritarimo Meksikoje bei visame pasaulyje, todėl Meksikos prezidentas Carlosas Salinas de Gortaris nusprendė pradėti derybas. 1994 m. sausio 12 dieną Salinas paskelbė vienašales trumpalaikes paliaubas bei savo „atstovu taikai" paskyrė Manuelį Camachą, gerbiamą Meksikos politiką, kadaise laikytą galimu jo sekėju – jis buvo tik ką pasitraukęs iš valdžios po to, kai jo prezidentavimo viltis sugriovė Salinas. Manuelis Camachas bei jo patikima intelektualioji patarėja Alejandra Moreno Toscano nuvyko į Chiapą, susitiko su įtakingu katalikų vyskupu Samueliu Ruizu ir buvo pasirengę stoti į rimtas taikos derybas su zapatistais, kurie netrukus patikėjo dialogo nuoširdumu, nors ir ne be pagrindo baiminosi galimų represijų ir/ar manipuliacijų. Camachas sukilėliams perskaitė tekstą *tzotzil* kalba, kuris buvo paskleistas ir *tzeltal* bei *chol* kalbomis: pirmą kartą istorijoje aukščiausiasis Meksikos pareigūnas pripažino indėnų kalbas. Sausio 27 dieną buvo pasirašytas susitarimas, kuriuo buvo sudarytos paliaubos, numatyta išlaisvinti abiejų pusių belaisvius bei pradėti plataus masto derybų procesą dėl politinių reformų, indėnų teisių bei socialinių reikalavimų.

Kas tie zapatistai?

Kas buvo tie sukilėliai, apie kuriuos pasaulis ligi tol nieko nebuvo girdėjęs, nepaisant to, kad du dešimtmečius Chiapo ir Oaxacos bendruomenėse vyko plataus masto valstiečių judėjimai? Tai buvo valstiečiai, dauguma jų indėnai, – *tzeltales, tzotziles* ir *choles* – priklausę bendruomenėms, nuo XX a. penktojo dešimtmečio susikūrusioms Lakandono atogrąžų miške, Gvatemalos pasienyje. Šias bendruomenes padėjo sukurti vyriausybė, ieškodama būdo išbristi iš socialinės krizės, kurią sukėlė *acasillados* (bežemių valstiečių, dirbančių žemės savininkams) išvarymas iš *fincas* (ūkių) bei rančų, kurios priklausė vidutiniams ir stambiems žemės savininkams, daugiausia *mestizos* (metisams).

Šimtmečius indėnus ir valstiečius išnaudojo kolonizatoriai, biurokratai ir naujakuriai. Ir dešimtmečius jie juto nuolatinį nesaugumo jausmą, nes jų gyvenviečių statusas nuolat keitėsi, – priklausomai nuo to, kaip keitėsi vyriausybės ir žemės savininkų interesai. 1972 metais prezidentas Echeverria nutarė įkurti Montes Azul „biologinį draustinį" bei grąžinti didžiąją miško dalį 66 Lakandono čia-

buvių genties šeimoms. Todėl jis įsakė išsikelti 4000 šeimų, kurios buvo apsigyvenusios šiose žemėse po to, kai buvo išvarytos iš savo gimtųjų bendruomenių. Už šio rūpinimosi Lakandono gentimis bei netikėtai kilusios meilės gamtai slypėjo miškininkystės bendrovės *Cofolasa*, kurią rėmė vyriausybinė plėtros bendrovė NAFINSA, interesai – ji gavo miško ruošos teises. Dauguma naujakurių nesutiko kraustytis ir pradėjo 20 metų trukusią kovą dėl teisės į žemę, – ji vis dar vyko ir tuomet, kai Salinas laimėjo prezidento postą 1988 metais. Salinas galiausiai pripažino kai kurių kolonistų teises, bet buvo dosnus tik tai saujelei žmonių, kurie rėmė vyriausybinę partiją *Partido Revolucionario Institucional*, PRI (Institucinė revoliucinė partija). 1992 metais buvo išleistas naujas dekretas, kuriuo buvo panaikintos indėnų bendruomenių, persikėlusių į naujas žemes, juridinės teisės. Šį kartą pretekstas buvo Rio konferencija, skirta aplinkosaugai bei būtinybei išsaugoti atogrąžų mišką. Galvijų ganymas šioje teritorijoje taip pat buvo apribotas, siekiant padėti Chiapo ūkių savininkams, kovojantiems su galvijų kontrabanda iš Gvatemalos.

Paskutinis smūgis trapiai valstiečių bendruomenių ekonomikai buvo suduotas tuomet, kai, rengiantis pasirašyti NAFTA susitarimą, XX a. dešimtąjį dešimtmetį Meksikos liberalizacijos politika panaikino apribojimus kukurūzų importui bei kavos kainų protegavimą. Vietinė ekonomika, kurios pagrindą sudarė miškininkystė bei galvijų, kavos ir kukurūzų auginimas, buvo sugriauta. Negana to, bendruomenės žemių statusas tapo neaiškus po to, kai Salinas pakeitė Meksikos konstitucijos istorinį 27 straipsnį ir panaikino kaimo gyventojų (*ejidos*) teisę turėti bendruomeninę žemės ūkio nuosavybę, kurią pakeitė visiškai suprekinta privati nuosavybė. Tai buvo dar viena priemonė, tiesiogiai susijusi su Meksikos privatizavimo susitarimų vykdymu, kaip to reikalavo NAFTA. 1992 ir 1993 metais valstiečiai taikiai priešinosi šiai politikai. Tačiau po to, kai galingas Xi'Nich žygis, atvedęs tūkstančius valstiečių nuo Palenque iki Ciudad de Mexico, nesulaukė atsako, jie pakeitė taktiką. 1993 metų viduryje daugumoje Lakandono bendruomenių nebuvo sėjami kukurūzai, kavos pupelės nerenkamos, vaikai palikinėjo mokyklas, o galvijai buvo parduodami ginklams pirkti. 1994 metų sausio 1 dienos sukilėlių Manifesto antraštė skelbė: *Hoy decimos BASTA!* („Šiandieną mes tariame GANA!")

Šios valstiečių, daugiausia indėnų, bendruomenės – prie jų prisidėjo ir kitos Los Altos srities gyvenvietės – nebuvo vienišos socialinėje kovoje, kurią pradėjo dar XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Jas rėmė ir tam tikru mastu organizavo Katalikų bažnyčia – San Cristobal de las Casas vyskupo Samuelio Ruizo, iš dalies susijusio su išlaisvinimo teologija, iniciatyva. Kunigai ne tik rėmė ir įteisino indėnų reikalavimus, bet ir padėjo parengti šimtus veikėjų valstiečių sąjungoms. Šie veikėjai buvo ir bažnyčios, ir sąjungų nariai. Judėjimo pagrindą sudarė daugiau kaip šimtas *tuhuneles* (kunigų pagalbininkų) ir daugiau kaip tūkstan-

tis katechetų; jis plėtojosi kaip valstiečių sąjungos, kurių kiekvienos pamatas buvo bendruomenė (*ejido*). Indėnų valstiečių stiprų religingumo jausmą dar labiau stiprino švietimas, informacija ir bažnyčios parama, o tai dažnai išprovokuodavo konfliktus tarp vietinės bažnyčios ir Chiapo rančų savininkų bei Chiapo PRI aparato.

Nors bažnyčia vaidino lemiamą vaidmenį, daugelį metų šviesdama, organizuodama bei mobilizuodama indėnų valstiečių bendruomenes, Samuelis Ruizas bei jo pagalbininkai smarkiai priešinosi ginkluotai kovai ir, – kitaip negu juos kaltino Chiapo rančų savininkai, – nedalyvavo sukilime. Dauguma veikėjų, organizavusių ginkluotą sukilimą, patys buvo kilę iš indėnų bendruomenių ir priklausė jaunų vyrų ir moterų, užaugusių naujomis ekonomikos nuosmukio bei socialinės kovos sąlygomis, gretoms. Kiti sukilimo dalyviai buvo atėję iš maoistų grupių, susiformavusių Meksikos miestuose (ypač Ciudad de Mexico ir Monterėjuje) XX a. aštuntajame dešimtmetyje – po to, kai per Tlatelolco žudynes 1968 metais buvo sutriuškintas studentų judėjimas. Atrodo, šiame regione ilgą laiką aktyviai veikė *Fuerzas de Liberacion Nacional* (Nacionalinės išsivadavimo pajėgos) – nors šiuo klausimu esama skirtingų nuomonių. Kad ir kokios būtų šių įvykių ištakos, grupelė revoliucionierių, vyrų ir moterų, patyrę daugelį pralaimėjimų miestų rajonuose, pradėjo ilgą žygį, siekdami pelnyti labiausiai išnaudojamų visuomenės sluoksnių pasitikėjimą uoliu darbu ir dalijimusi jų vargais bei kova.

Vienas iš šių kovotojų buvo Marcosas. Kaip byloja vyriausybės šaltiniai, jis į šį regioną atvyko XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje, prieš tai baigęs sociologijos ir komunikacijos studijas Meksike bei Paryžiuje ir dėstęs socialinius mokslus viename geriausių Mexico DF universitetų.[7] Jis neabejotinai yra labai išsimokslinęs intelektualas, kalbantis keliomis kalbomis, gerai rašantis, nepaprastai lakios vaizduotės, turintis nuostabų humoro jausmą bei lengvai bendraujantis su medijomis.

Šie intelektualai revoliucionieriai, būdami sąžiningi ir atsidavę, pelnė dvasininkų palankumą ir ilgą laiką, nepaisant ideologinių skirtumų, dirbo su jais petys į petį, organizuodami valstiečių bendruomenes ir remdami jų kovas. Tik po 1992 metų, kai reformų pažadų ir toliau niekas nevykdė ir kai situacija Lakandono bendruomenėse paaštrėjo dėl bendro ekonomikos modernizavimo proceso Meksikoje, zapatistų kovotojai sukūrė savą struktūrą ir ėmė ruoštis partizaniniam karui.

1993 metų gegužę įvyko pirmas susirėmimas su kariuomene, tačiau Meksikos vyriausybė sumenkino šį incidentą, kad JAV Kongrese nekiltų problemų dėl NAFTA ratifikavimo. Reikia pažymėti, jog zapatistų judėjimo lyderiai yra valstiečiai, ir dauguma jų – indėnai. Marcosas ir kiti miestų kovotojai negalėjo veikti

[7] Meksikos vyriausybė tvirtina, jog nustatė subkomandantės Marcoso ir pagrindinių zapatistų lyderių asmenybes, ir šis pareiškimas atrodo tikėtinas. Apie tai buvo daug kalbėta medijose. Tačiau zapatistai šios knygos rašymo metu tebėra sukilėliai, todėl manyčiau, kad nederėtų šių tvirtinimų traktuoti kaip faktų.

patys vieni.[8] Svarstymo procesą bei derybas su vyriausybe sudarė ilgos procedūros, į kurias buvo įsitraukusios bendruomenės. Tai buvo ypatingai svarbu, nes priėmus sprendimą šiuo bendru sprendimu tekdavo vadovautis visai bendruomenei – buvo net keletas atvejų, kai sukilime dalyvauti atsisakę kaimo gyventojai buvo iš jos išvyti. Vis dėlto per dvejus su puse metų trukusį atvirą sukilimą dauguma Lakandono bendruomenių ir Chiapo indėnų rėmė sukilėlius ir išėjo paskui juos į mišką, kai 1995-ųjų vasarį kariuomenė užėmė jų kaimus.

Zapatistų vertybių struktūra: tapatumas, priešininkai ir tikslai

Tikrosios sukilimo priežastys aiškios. *Tačiau kokie tų maištininkų reikalavimai, tikslai ir vertybės? Kaip jie vertina save ir kaip identifikuoja savo priešus?* Viena vertus, jie save suvokia kaip tęsėjus penkis šimtus metų trukusios istorinės kovos su kolonizacija ir priespauda. Juk persilaužimas valstiečių judėjime įvyko masinės demonstracijos San Cristobal de las Casas metu, 1992 metų spalio 12 dieną. Tada, protestuodami prieš ispaniškojo Amerikos užkariavimo penkių šimtų metų sukakties minėjimą, jie nugriovė Chiapo užkariautojo Diego de Mazariegos skulptūrą. Kita vertus, šios priespaudos dabartine forma jie laiko naująją pasaulio tvarką – NAFTA ir prezidento Salino inicijuotas liberalizavimo reformas, kurios į modernizavimo procesą neįtraukė valstiečių bei indėnų. Meksikos konstitucijos istorinio 27 straipsnio, formaliai patenkinusio žemės ūkio revoliucionierių, vadovaujamų Emiliano Zapatos, reikalavimus, pakeitimai tapo valstiečių bendruomenių atskirties simboliu naujosios laisvosios prekybos tvarkos sąlygomis.

Prie šios kritikos, kuriai pritarė visas judėjimas, Marcosas ir kiti pridūrė savo iššūkį naujajai pasaulio tvarkai: socialistinės revoliucinės svajos projekciją po komunizmo ir Centrinės Amerikos partizanų judėjimų žlugimo. Marcosas ironiškai rašė:

> „Nebėra dėl ko kovoti. Socializmas žlugo. Tegyvuoja konformizmas, reformos, modernybė, kapitalizmas ir visi kiti baisieji „taip toliau". Būkime protingi. Manykime, jog nieko nevyksta nei mieste, nei užmiestyje, kad viskas yra kaip ir buvę. Socializmas žlugo. Tegyvuoja kapitalas. Tai kartoja radijas, spauda ir televizija. Tai kartoja ir kai kurie socialistai – dabar jie pagrįstai atgailauja."[9]

Taigi zapatistų priešinimasis naujajai pasaulio tvarkai yra dvejopas: jie kovoja su ekonomikos modernizavimo skatinamais atskirties reiškiniais; tačiau jie taip pat meta iššūkį neišvengiamai naujajai geopolitinei tvarkai, kurioje kapitalizmas tampa visuotinai priimtas.

[8] Moreno Toscano (1996).
[9] EZLN (1994: 61).

Sukilėliai gynė savo indėnišką orumą bei kovojo dėl indėnų teisių pripažinimo Meksikos konstitucijoje. Tačiau neatrodo, kad etninio tapatumo gynimas būtų buvęs svarbiausias šio judėjimo elementas. Lakandono bendruomenės buvo sukurtos prievarta apgyvendinant jas kitoje vietoje. Taip buvo sunaikinti autentiški skirtingų bendruomenių tapatumai ir sujungti į vieną – valstiečių tapatumą. Be to, susidaro įspūdis, kad, kaip rašė Collieras:

> „Kadaise vietinių Chiapo centrinių aukštumų bendruomenių etninis tapatumas skyrė jas vieną nuo kitos. Tačiau pastarieji įvykiai žymi transformaciją: šiandien, prasidėjus zapatistų sukilimui, skirtingos vietinės kilmės žmonės ėmė akcentuoti tai, kas jiems yra bendra, priešindamiesi ekonominiam, socialiniam ir politiniam išnaudojimui."[10]

Taigi šis naujasis indėnų tapatumas buvo konstruojamas per jų kovą ir apėmė įvairias etnines grupes: „Mus sieja mūsų žemė, davusi mums gyvybę ir įkvėpusi kovai."[11]

Zapatistai yra ne perversmininkai, o teisėti maištininkai. Jie yra *Meksikos patriotai*, pasirengę kovoti su naujomis amerikietiškojo imperializmo vyravimo užsienyje formomis. Jie yra *demokratai*, besivadovaujantys Meksikos konstitucijos 39 straipsniu, skelbiančiu „tautos teisę keisti ar modifikuoti savo valdymo formą". Todėl jie kviečia meksikiečius remti demokratiją ir padaryti galą *de facto* vienpartinei valdymo sistemai, grindžiamai rinkėjų apgaule. Šis kvietimas, sklindantis iš Meksikos Chiapo valstijos, kurioje dauguma rinkėjų balsuoja už PRI kandidatus, tradiciškai skiriamus vietinių *caciques* (kasikų – indėnų genčių vadų), susilaukė plataus atgarsio Meksikos miestų vidurinės klasės sluoksniuose, ištroškusiuose laisvės bei pavargusiuose nuo sistemingos korupcijos. Kad sukilimas įvyko būtent prezidento rinkimų metais – ir tokių rinkimų, kurie turėjo liberalizuoti PRI valstybinę įtaką, – rodo taktinius zapatistų sugebėjimus. Tai buvo pagrindinis veiksnys, apsaugojęs judėjimą nuo atvirų represijų. Prezidentas Salinas norėjo pateisinti savo kaip ekonomikos modernizuotojo ir politikos liberalizuotojo vardą – ne tik dėl atitinkamo vardo istorijoje, bet ir dėl kito posto: jis ketino tapti sukur-

[10] Collier (1995: 1); panašų argumentą išdėstė Martinez Torres (1994). 1995 metų lapkritį zapatistų internete išplatintame manifeste, minint dvyliktąsias šios organizacijos įkūrimo metines, yra labai pabrėžiamas jų kaip Meksikos judėjimo už teisingumą ir demokratiją, o ne vien kaip indėniškojo tapatumo gynėjų, statusas: „Mes norime tokio krašto, kuris priklausytų visiems meksikiečiams, ne vien indėnams. Mes trokštame Demokratijos, Laisvės ir Teisingumo visiems meksikiečiams, ne tik indėnams. Mes nenorime atsiskirti nuo Meksikos valstybės, mes norime būti jos dalimi, mes norime būti priimami kaip lygūs, kaip orumą turintys asmenys, kaip žmonės... Štai ir mes, broliai, amžinai mirę. Mirštame vėl, bet šįkart – tam, kad gyventume" (EZLN, *Comunicado* internete, 1995 lapkričio 17).

[11] Zapatistų deklaracija, 1994 sausio 25; cituojama pagal Moreno Toscano (1996: 92).

tos Pasaulio prekybos organizacijos – institucijos, diktuojančios naująją ekonominę pasaulio tvarką – pirmuoju generaliniu sekretoriumi. Tokiomis aplinkybėmis Harvardą baigęs ekonomistas vargiai galėjo imtis karinių represijų prieš autentišką valstiečių indėnų judėjimą, kovojusį su socialine atskirtimi.

Zapatistų komunikacijos strategija: internetas ir medijos

Zapatistų sėkmę daugiausia lėmė jų komunikacijos strategija – juos netgi galima vadinti *pirmuoju informaciniu partizaniniu judėjimu*. Jie sukūrė medijų dėmesį prikausčiusį įvykį, kad paskleistų savo idėjas, o tuo pat metu žūtbūtinai siekė nebūti įtraukti į kruviną karą. Be abejo, būta ir tikrų mirčių, ir tikrų ginklų, ir Marcosas su bendražygiais buvo pasirengę mirti. Vis dėlto realus karas nebuvo jų strategija. Zapatistai panaudojo ginklus, kad paskelbtų savo tiesą, o paskui ėmė tartis dėl galimybės juos paaukoti stebint pasaulio medijoms, ir šitaip paskatinti derybas bei iškelti daugelį pagrįstų reikalavimų, kurie, kaip parodė nuomonių apklausos, susilaukė plataus Meksikos visuomenės palaikymo.[12] Savarankiška komunikacija buvo pagrindinis zapatistų tikslas:

> „Kai bombos krito ant kalnų į pietus nuo San Cristobalio, kai mūsų kovotojai priešinosi federacinių karinių pajėgų antpuoliams, kai oras kvepėjo paraku ir krauju, „Comite Clandestino Revolucionario Indigena del EZLN" pasikvietė mane ir pasakė maždaug taip: mes turime tarti savo žodį ir būti išgirsti. Jei to nepadarysime dabar, mūsų balsą pasisavins kiti ir melas ims sklisti iš mūsų lūpų be mūsų valios. Ieškokite būdo paskleisti mūsų žodį tiems, kurie norės jį išgirsti."[13]

Zapatistų gebėjimas bendrauti su pasauliu ir Meksikos visuomene bei užkariauti liaudies ir intelektualų vaizduotę pastūmėjo vietinės reikšmės, silpną maištininkų grupelę į pasaulio politikos centrą. Čia lemiamą vaidmenį suvaidino Marcosas. Organizaciniu požiūriu jis nekontroliavo judėjimo, kurio pagrindą sudarė indėnų bendruomenės, taip pat nedemonstravo jokių didžio karinio stratego gebėjimų, nors jis išmintingai įsakydavo atsitraukti kiekvieną kartą, kai tik kariuomenė rengdavosi pulti. Tačiau Marcosas turėjo nepaprastą talentą kurti komunikacijos su medijomis tiltą, – gerai parengtais tekstais ir įžvalgiai kuriama savąja *mise-en-scène* (kaukė, pypkė, interviu aplinka). Pavyzdžiui, kaukė suvaidino labai svarbų vaidmenį populiarinant revoliucionierių įvaizdį: bet kuris pasaulio žmogus, dėvėdamas kaukę, galėjo tapti zapatistų judėjimo nariu. Be to (nors galbūt tai jau

[12] Apklausa, atlikta 1994 m. gruodžio 8–9 d., rodo, kad 59 procentai Meksiko miesto gyventojų buvo „geros nuomonės" apie zapatistus, o 78 procentai manė, kad jų reikalavimai buvę pagrįsti (paskelbta laikraštyje *Reforma*, 1994 m. gruodžio 11).

[13] Marcos, 1994 m. vasario 11; cituojama pagal Moreno Toscano (1996: 90).

yra teorinis išvedžiojimas), ikikolumbinės Meksikos kultūroje kaukės buvo dažnas ritualas – taigi maištas, veidų suvienodinimas ir istorinis žvilgsnis į praeitį sąveikavo tarpusavyje, sukurdami naujovišką revoliucijos teatrališkumą.

Svarbiausias šios strategijos ypatumas buvo tas, kad zapatistai naudojosi telekomunikacijomis, vaizdo ir kompiuterine komunikacija, kad iš Chiapo paskleistų savo žinią po visą pasaulį (nors ši tikriausiai nebuvo transliuojama tiesiogiai iš miško) ir kad suorganizuotų pasaulinį solidarumo grupių tinklą, kuris tikrąja šio žodžio prasme apsupo represinius Meksikos vyriausybės ketinimus. Taip atsitiko, pavyzdžiui, kariuomenės įsiveržimo į sukilėlių teritorijas metu 1995 metų vasario 9 dieną. Įdomu pažymėti, jog naudotis internetu zapatistus paskatino dvi XX a. paskutinio dešimtmečio naujovės: alternatyvaus kompiuterinio ryšio tinklo *La Neta* sukūrimas Meksikoje ir Chiapo valstijoje; ir tai, kad juo ėmė naudotis moterų grupės (ypač *„De mujer a mujer"*), siekiančios, kad Chiapo nevyriausybinės organizacijos (NVO) užmegztų ryšius su kitomis Meksikos moterimis, taip pat JAV moterų tinklais. *La Neta*[14] atsirado Meksikos NVO, remiamų Katalikų bažnyčios, ir Globalinės komunikacijos instituto San Franciske, remiamo kvalifikuotų kompiuterių ekspertų, skiriančių savo laiką ir kompetenciją geriems darbams, bendradarbiavimo 1989–1993 metais dėka. 1994 metais Fordo fondui skyrus dotaciją *La Netai* pavyko Meksike sukurti mazgą (node) su privačiu interneto tiekėju. 1993 metais *La Neta* tinklas buvo įkurtas Chiapo valstijoje, siekiant prijungti prie interneto vietines NVO, tarp jų – Žmogaus teisių centrą „Bartolome de las Casas" ir tuziną kitų organizacijų, daugiausia prisidėjusių prie pasaulio informavimo zapatistų sukilimo metu. Plačiai naudodamiesi internetu, zapatistai galėjo per akimirksnį po visą pasaulį išsiuntinėti informaciją bei savo kreipimusis ir sukurti paramos grupių tinklą. Jo dėka buvo sukurtas tarptautinis viešosios nuomonės judėjimas, kuris užkirto kelią Meksikos vyriausybei naudoti plataus masto represijas. Su zapatistais susiję ir jų skleidžiami vaizdai bei informacija turėjo didžiulį poveikį Meksikos ekonomikai ir politikai. Martinez Torres rašo:

> „Eksprezidentas Salinas sukūrė „muilo burbulo ekonomiką". Keletą metų ji padėjo palaikyti klestėjimo iliuziją, grindžiamą masinėmis spekuliacinių investicijų injekcijomis į dideles palūkanas teikiančias vyriausybines obligacijas. Ji sukūrė kylančio ir krintančio prekybos deficito bei skolų spiralę, kuri vidurinei ir darbininkų klasėms leido kurį laiką pasidžiaugti daugybe importinių prekių. Tačiau kad ir kaip buvo lengva privilioti investuotojus, bet koks investuotojų pasitikėjimo praradimas galėjo sukelti paniką ir atsiliepti Meksikos obligacijoms, o galbūt ir su-

[14] Skaitytojui nemeksikiečiui būtina išaiškinti daugialypę *La Neta* prasmę. Be angliškojo termino *The Net* vaizdingo suispaninimo, *la neta* yra ir meksikietiško slengo žodis, reiškiantis „tikra istorija".

žlugdyti visą sistemą. Todėl Meksikos ekonomika [1994 metais] buvo didžiulis žaidimas pasitikėjimu. Kadangi pasitikėjimas iš esmės yra kuriamas manipuliuojant informacija, tokiu pat būdu jis gali būti ir sugriautas. Naujosios pasaulio tvarkos sąlygomis, kai informacija yra pati brangiausia prekė, informacijos galia gali būti žymiai didesnė negu kulkų.“ [15]

Tai buvo zapatistų judėjimo sėkmės raktas. Jie specialiai nesabotavo ekonomikos. Tačiau nuolatinis jų ryšys su medijomis bei interneto pagrindu visame pasaulyje susikūrusios sąjungos saugojo juos nuo tiesioginių represijų, vertė pradėti derybas ir atvėrė socialinės atskirties bei politinės korupcijos problemas pasaulio visuomenės akims ir ausims.

Rand Corporation ekspertų, dar 1993 metais prognozavusių zapatistų judėjimo tipo „tinklo karų“ neišvengiamumą, nuomonė atitinka šią analizę:[16] „Ateities revoliucinės jėgos, galimas daiktas, tolydžio vis labiau bus sudarytos iš plačiai išsisklaidžiusių daugiaorganizacinių tinklų, neturinčių jokio konkretaus nacionalinio tapatumo. Jos save kildins iš pilietinės visuomenės ir apims agresyvias grupes bei individus, gerai nusimanančius apie naujausių technologijų taikymą komunikacijai bei ginkluotei.“ [17] Zapatistai, atrodo, įgyvendino pačius baisiausius naujosios pasaulio tvarkos ekspertų košmarus.

Prieštaringas socialinio judėjimo ir politinės institucijos santykis

Nors zapatistų reikalavimai sudrebino Meksikos politinę sistemą ir netgi ekonomiką, tačiau jie susipainiojo savo pačių prieštaringame santykyje su politine sistema. Viena vertus, zapatistai kvietė demokratizuoti politinę sistemą, suteikdami papildomo svorio ir kitiems panašiems Meksikos visuomenėje keliamiems reikalavimams. Tačiau patys jie niekuomet negalėjo tiksliai nusakyti savo politinio projekto reikšmės, o tik atvirai smerkė rinkėjų apgaudinėjimą. Tuo metu PRI visiškai žlugo ir susiskaidė į grupes, kurios žudė vienos kitas tikrąja šio žodžio prasme. 1994 metų rugpjūčio prezidento rinkimai vyko pakankamai sąžiningai ir, veikiant nežinomybės baimei, užtikrino Zedillo – nežinomo PRI kandidato, atsitiktinių aplinkybių dėka atsidūrusio dėmesio centre – pergalę. Ironiška, kad visų kandidatų į prezidentus 1994 metų sausio 27 d. susitarimu įvykdytos politinės rinkimų proceso reformos – iš dalies dėl zapatistų spaudimo – sustiprino rinkimų teisėtumą. Kairiosios opozicijos partija, kurios lyderį zapatistai atstūmė, pralaimėjo rinkimus, nes siekė Marcoso paramos. 1994 metų rugpjūtį zapatistai sušaukė Na-

[15] Martinez Torres (1996: 5).
[16] Rondfeldt (1995).
[17] Arquilla and Rondfeldt (1993).

cionalinį demokratinį konventą Lakandono miško vietovėje, kurią pavadino Aguascalientes („Karštas vanduo“) – taip vadinosi istorinė vieta, kurioje 1915 metais susitiko revoliucijos lyderiai (Villa, Zapata, Orozco) ir įkūrė Revoliucijos konventą. Nepaisant liaudies organizacijų, kairiosios pakraipos partijų, intelektualų bei medijų masinio dalyvavimo, Aguascalientes išsikvėpė šio įvykio simbolikoje, nes šis efemeriškas susirinkimas nepajėgė naujos zapatistų kalbos išversti į tradicinę kairiųjų politiką. Todėl 1995 metų gegužę užsitęsusių derybų su vyriausybe San Andres Larrainzare metu zapatistai surengė visuotinį pasitarimą dėl galimybės tapti pilietine politine jėga. Nepaisant akivaizdžių sunkumų (jie vis dar buvo sukilėlių organizacija), beveik 2 milijonai žmonių iš visos Meksikos dalyvavo pasitarime ir dauguma jų pritarė siūlymui. 1996 metų sausį zapatistai, pažymėdami sukilimo dvejų metų sukaktį, nusprendė tapti politine partija, siekiančia visapusiškai dalyvauti politikos procese. Beje, jie taip pat nusprendė ir pasilaikyti ginklus, kol nebus pasiektas susitarimas su vyriausybe visais diskusiniais klausimais. 1996 metų sausį buvo pasiektas svarbus susitarimas dėl konstitucinio indėnų teisių pripažinimo ateityje, tačiau galiausiai derybos dėl politinių reformų ir ekonominių klausimų žlugo. Sudėtingiausias klausimas buvo indėnų bendruomenių reikalavimas išsaugoti savo žemės nuosavybę, įskaitant požeminius išteklius. Šiam reikalavimui atkakliai priešinosi Meksikos vyriausybė, nes yra paplitusi nuomonė, kad Chiapo podirvyje gausu angliavandenilio. Jei kalbėtume apie zapatistus, tai politinių reformų viltis, kilusi pasibaigus PRI režimui ir išrinkus prezidentą Foxą, labai greit užgeso. Taigi zapatistų judėjimo ateities perspektyvos ir galimybės tapti politine jėga tebėra miglotos.

Kad ir kaip klostytųsi zapatistų likimas, aišku viena – jų sukilimas pakeitė Meksiką, mesdamas iššūkį vienašalei modernizacijos logikai, nusakančiai naująją pasaulio tvarką. Zapatistų sukelta diskusija, padedama PRI viduje buvusių gilių prieštaravimų tarp modernizuotojų ir korumpuoto partijos aparato interesų, daug prisidėjo prie PRI galios Meksikoje susilpninimo. 1993 metais klestėjusios Meksikos ekonomikos silpnosios pusės buvo apnuogintos, todėl NAFTA kritikai iš JAV ėmė reikalauti pasiaiškinimų. Staiga atgijo šiandieniniuose Lotynų Amerikos modernizacijos procesuose nedalyvaujantis veikėjas – indėnų valstietija (sudaranti apie 10 procentų Meksikos gyventojų). Konstitucijos reforma pripažino daugiakultūrinį Meksikos pobūdį ir suteikė naujų teisių indėnams, taip pat teisę leisti vadovėlius naudojimui valstybinėse mokyklose 30 indėnų kalbų. Daugelyje indėnų bendruomenių pagerėjo sveikatos ir švietimo paslaugų kokybė, buvo įgyvendinama ribota savivalda.

Indėnų kultūrinio tapatumo, tegu ir rekonstruoto, pripažinimas buvo susijęs su jų maištavimu prieš siaubingą išnaudojimą. Tačiau ginti savo orumą jiems labai padėjo religinė sąjunga su Lotynų Amerikoje įsitvirtinusia populistinės katalikybės srove, taip pat paskutinis Meksikos marksistinio kairiojo sparno bandy-

mas kovoti. Kad šis kairysis sparnas, besiremiantis ginklais kovojančio už socializmą proletariato idėja, pasinaudojant internetu bei medijomis buvo transformuotas į atskirtį patyrusių indėnų valstiečių judėjimą už demokratiją, apeliuojantį į konstitucines teises, rodo, kaip iš esmės pasikeitė išsivadavimo strategijos Lotynų Amerikoje. Taip pat tai rodo, kad naujoji pasaulio tvarka išprovokuoja daug vietinių neramumų, kuriuos sukelia istoriškai susiformavę pasipriešinimo globalių kapitalo srautų logikai šaltiniai. Chiapo indėnų kova prieš NAFTA, pasitelkus sąjungininkus – kovotojus eksmaoistus bei išlaisvinimo teologus, – yra savita seno socialinio teisingumo siekio naujomis istorinėmis sąlygomis išraiška.

Į kovą su naująja pasaulio tvarka: Amerikos savanorių būriai ir Patriotų judėjimas[18]

Trumpai tariant, Naujoji pasaulio tvarka yra utopinė sistema, kurioje JAV ekonomika (kaip ir kiekvienos kitos valstybės ekonomika) bus „globalizuota"; visų JAV ir Europos darbininkų darbo užmokesčio dydžiai bus sulyginti su Trečiojo pasaulio darbininkų darbo užmokesčiu; valstybių sienos praktiniais sumetimais bus panaikintos; vis didesnis Trečiojo pasaulio imigrantų srautas į Jungtines Valstijas ir Europą sukurs nebaltaodžių daugumą visose anksčiau baltaodžių gyvenamose pasaulio teritorijose; viskam vadovaus elitas, sudarytas iš tarptautinio lygio finansininkų, medijų savininkų bei tarptautinių bendrovių vadybininkų; o Jungtinių Tautų taikdarių pajėgos bus pasitelktos neleisti niekam pasitraukti iš sistemos.

Williamas Pierce'as, *National Vanguard*[19]

[18] Pagrindinis informacijos apie Amerikos savanorių būrius ir „Patriotus" šaltinis yra Pietų skurdo teisės centras (*Southern Poverty Law Center*), įsikūręs Montgomeryje, Alabamos valstijoje. Nuo pat savo įsikūrimo 1979 metais ši puiki organizacija demonstravo nepaprastą drąsą ir efektyvumą gindama Amerikos piliečius nuo neapykantą kurstančių grupių. Ji įsteigė Specialiosios paskirties būrį Savanorių ir Kuklukskland veiklai sekti (*Klanwatch/Militia Task Force*) kaip savo programos sudedamąją dalį. Jis nagrinėja ir teikia tikslią informaciją apie naujas ir senas, prieš vyriausybę ir prieš žmones veikiančias ekstremistines grupuotes, padėdamas jas suprasti ir sudaryti joms atsvarą. Pačią naujausią informaciją, kurią panaudojau savo analizėje, rasite *Klanwatch/Militia Task Force* (1996, toliau cituojama kaip KMTF). Išsamiai dokumentais paremtą tyrimą apie Amerikos savanorių būrius XX a. dešimtąjį dešimtmetį žr.: Stern (1996). Aš taip pat panaudojau puikią savo doktoranto Matthew Zooko analizę apie savanorių grupes ir internetą 1996 metais (Zook, 1996). Atlikdamas šiame skyriuje pristatomą tyrimą, rėmiausi ir šiais šaltiniais: Anti-Defamation League (1994, 1995); Armond (1995); Armstrong (1995); Bennett (1995); Berlet and Lyons (1995); *Broadcasting and Cable* (1995); *Business Week* (1995d); Coalition for Human Dignity (1995); J. Cooper (1995); *Gallup Poll Monthly* (1995); Heard (1995); Helvarg (1995); Ivins (1995); Jordan (1995); Maxwell and Tapia (1995); *The Nation* (1995); *The New Republic* (1995); *The New York Times Sunday* (1995a, b); Orr (1995); Pollith (1995); *The Progressive* (1995); Ross (1995); Sheps (1995); *Time* (1995); WEPIN Store (1995); Dees and Corcoran (1996); Winerip (1996).

[19] Ištrauka iš baltosios rasės pranašumo šalininko Williamo Pierce'o straipsnio, paskelbto jo žurnale *National Vanguard* 1994 metų kovo mėnesio numeryje. Cituojama pagal KMTF (1996: 37). Pierce'as yra *The National Alliance* vadovas ir populiaraus romano *The Turner Diaries* („Tekintojo dienoraštis") autorius.

Internetas buvo vienas pagrindinių veiksnių, padėjusių savanorių judėjimui plėtotis greičiau, negu bet kuriai kitai istorinei neapykantą kurstančiai grupei. Ši nauja ryšio priemonė gebėjo per akimirksnį sujungti ar paskleisti paskalas, ir visai nesvarbu, kad savanorių būriai neturėjo organizuoto centro. Bet kuris tolimoje Montanoje gyvenantis savanoris, jei tik turėjo kompiuterį ir modemą, galėjo dalyvauti pasauliniame tinkle, kuriame galėjo dalytis savo mintimis, siekiais, organizavimo strategijomis ir baimėmis – tai yra globalinėje šeimoje.

Kennethas Sternas, *A Force upon the Plain*, p. 228

Iš trąšų pagamintų sprogmenų prikimšto sunkvežimio sprogimas 1995 metų balandžio 19 dieną Oklahomos mieste ne tik griuvėsiais pavertė federacinės valdžios pastatą, nusinešdamas 169 žmonių gyvybes, bet ir atidengė stiprią povandeninę Amerikos visuomenės srovę, kuri iki tol buvo siejama su tradicinėmis neapykantos kurstymo grupėmis ir politiniu paribiu. Timothy's McVeighas, kuris buvo pripažintas kaltu įvykdęs šį teroro išpuolį ir kuriam vėliau įvykdyta mirties bausmė, nešiodavosi su savimi Williamo Pierce'o romaną *The Patriots* („Patriotai"), kuriame buvo pasakojama apie pogrindinę kuopelę, susprogdinusią federacinės valdžios pastatą. Yra žinoma, kad McVeighas skambino Pierce'ui privačiu numeriu likus keletui valandų iki tikrojo sprogdinimo Oklahomoje. Buvo išaiškinta, kad McVeighas ir jo kariuomenės laikų bičiulis Terry's Nicholsas turėjo tam tikrų ryšių su Mičigano savanoriais. Sprogdinimas sutapo su antrosiomis Waco šturmo metinėmis. Šturmo metu dauguma Dovydo kulto narių ir jų vaikų buvo nužudyti, kai juos apsupo federaciniai agentai, – šį įvykį, kviesdamos vienytis, pasmerkė visos Jungtinių Valstijų savanorių grupės.[20]

Savanorių grupės nėra teroristinės, tačiau kai kuriuos jų narius, susibūrusius į kitokį, tačiau ideologiškai gimininga „patriotų pogrindininkų" judėjimą, visiškai būtų galima tokiais laikyti. Judėjimą sudaro savarankiškos, slaptos kuopelės; savo taikinius jos renkasi vadovaudamosi visame judėjime paplitusiomis pažiūromis. Manoma, kad dauguma 1994–1996 metais įvykdytų sprogdinimų, bankų apiplėšimų, geležinkelių sabotažų bei kitų smurtinių veiksmų yra šių grupių darbas ir kad tokių veiksmų dažnumas bei jų keliamas pavojus gyvybei vis didėja. Iš prekybos vietų buvo pavogta tonos sprogmenų, iš karinių arsenalų dingdavo karinės ginkluotės atsargos, pavyzdžiui, nešiojamosios „Stinger" raketos. Išaiškinta, jog būta bandymų kurti bakteriologinius ginklus. Dešimtys tūkstančių „Patriotų" visose Jungtinėse Valstijose yra apsiginklavę karo ginklais ir nuolat dalyvauja partizaninės taktikos mokymuose.[21]

[20] Likus kelioms dienoms iki 1995 m. balandžio 19 d., Waco incidento antrųjų metinių, Teksaso savanoriai išplatino štai tokį kreipimąsi: „Visi fiziškai stiprūs piliečiai turėtų pasiimti ginklus ir susirinkti, kad pareikštų savo teisę laikyti ir nešiotis ginklus bei burtis į savanorių grupes Respublikai apginti" (citata iš *The Nation* vedamojo, 1995: 656).

[21] KMTF (1996).

Savanoriai yra kovingiausias bei organizuočiausias žymiai platesnio „Patriotų judėjimu“[22] pasiskelbusio sąjūdžio sparnas. Jo ideologinei galaktikai priklauso žinomos ekstremistinės konservatyviosios organizacijos, pavyzdžiui, *John Birch Society* (Johno Bircho draugija); visas spektras tradicinių, skelbiančių baltosios rasės pranašumą, taip pat neonacistinių ir antisemitinių grupuočių, tarp jų – Kuklukslanas ir *Pose Comitatus*; fanatiškos religinės grupuotės, kaip antai *Christian Identity* (Krikščioniškasis tapatumas) – antisemitiška sekta, išsirutuliojusi iš Viktorijos laikų Anglijos britiškojo izraelizmo; prieš federacinę valdžią kovojančios grupuotės, kaip antai *Counties' Rights Movement* (Apygardų teisių judėjimas), *Wise Use anti-environmental coalition* (Protingo naudojimo koalicija prieš gamtosaugą), *National Taxpayers' Union* (Nacionalinė mokesčių mokėtojų sąjunga) ir *„Common law“ courts* („Nerašytų įstatymų“ teismų) gynėjai. Patriotų galaktika netiesiogiai driekiasi iki galingos Krikščioniškosios koalicijos bei daugybės karingų „Teisės į gyvybę“ grupuočių; jai taip pat simpatizuoja Nacionalinė šaulių asociacija (*National Rifle Association*) bei leidimo laikyti ginklus politikos šalininkai. Gerai informuoti šaltiniai teigia, kad „Patriotams“ atvirai prijaučia apie 5 milijonus Amerikos žmonių,[23] nors dėl paties šio judėjimo pobūdžio, neaiškių ribų bei organizuotos narystės nebuvimo neįmanoma pateikti tikslių statistikos duomenų. Vis dėlto jis daro įtaką milijonams, o ne tūkstančiams šalininkų.

Šias skirtingas grupes, kurių anksčiau niekas nesiejo, XX a. dešimtąjį dešimtmetį sutelkė bendras viešai skelbiamas priešas – JAV federacinė valdžia, atstovaujanti „Naujajai pasaulio tvarkai“, kuriamai prieš Amerikos piliečių valią. Patriotų judėjime yra plačiai paplitęs požiūris, kad „Naujosios pasaulio tvarkos“, orientuotos į Amerikos suverenumo griovimą, kūrimas yra globalinių finansinių interesų ir globalinių biurokratų, užgrobusių JAV federacinę valdžią, sąmokslo objektas. Šios naujos sistemos branduolį sudaro Pasaulio prekybos organizacija, Trišalė komisija, Tarptautinis valiutos fondas, o visų svarbiausia – Jungtinės Tautos, kurių „taikos palaikymo pajėgos“ yra traktuojamos kaip tarptautinė savanoriškoji kariuomenė, vadovaujama Honkongo policininkų ir Gurkha dalinių, pasirengusi sunaikinti žmonių suverenitetą.

„Patriotų“ požiūriu, šį sąmokslą patvirtina keturi įvykiai: NAFTA susikūrimas 1993 metais; Clintono aprobuotas Brady bilis 1994 metais – juo buvo nustatyti tam tikrų tipų automatinių ginklų prekybos apribojimai; baltosios rasės pranašumo skelbėjo Randy'o Weaverio apsiaustis Aidahe 1992 metais, kurios metu FTB agentai nužudė jo žmoną; ir tragiška Waco apsiaustis 1993 metais, pasibaigusi Davido Koresho ir jo sekėjų mirtimi. Paranojiškas šių įvykių supratimas suformavo įsitikinimą, kad valdžia ėmėsi nuginkluoti piliečius, kad vėliau, sekda-

[22] KMTF (1996); Stern (1996).
[23] Berlet and Lyons (1995); KMTF (1996); Winerip (1996).

ma juos slaptomis kameromis ir juodais sraigtasparniais bei implantuodama biolustus naujagimiams galėtų juos pajungti savo valiai.

Darbo vietoms, privatumui, laisvei ir amerikietiškajam gyvenimo būdui iškilus globaliniam pavojui, jie priešpriešina Bibliją bei pradinį Amerikos Konstitucijos variantą, išvalytą nuo pataisų. Remdamiesi šiais tekstais – abu jie esą gauti iš Dievo, – „Patriotai" gina piliečių suverenumą bei jo tiesioginę išraišką – apygardų savivaldą ir nepripažįsta federacinės valdžios, jos įstatymų, jos teismų autoriteto bei Federacinių rezervų banko galios. Pasirinkimas radikalus. Pasak viso šio judėjimo organizacinių įkvėpėjų Montanos savanorių būrių, suformuotų 1994 metų vasarį: „Stok į kariuomenę ir tarnauk JT arba stok ginti Amerikos ir tarnauk savanoriams" (Montanos savanorių interneto svetainės epigrafas). Manoma, kad amerikiečių engėjų frontą sudaro federaciniai agentai, ypač dirbantys Alkoholio, tabako ir šaunamųjų ginklų biure (*Bureau of Alcohol, Tobacco, and Firearms*), atstovaujantys besiformuojančiai pasaulio vyriausybei. Todėl, savanorių požiūriu, federaciniai agentai pagrįstai gali būti laikomi potencialiais judėjimo taikiniais. Populiarusis laidų vedėjas Gordonas Liddy's viename savo pokalbių šou pasakė taip: „Jiems (ant krūtinių) kabo didelis taikinys: ATF. Nešaukite į jį, nes po apačia jie vilki neperšaunamąsias liemenes. Šaukite į galvas, šaukite į galvas. Užmuškite tuos kalės vaikus!"[24] Kai kuriuose šio labai nevienalyčio Patriotų judėjimo segmentuose veši labai stipri mitologija, kurios pagrindą sudaro eschatologinis požiūris į pasaulį ir Pasaulio pabaigos pranašystės (žr. 1 skyrių). Remdamiesi Apreiškimo knygos 13 skyriumi, įvairūs pamokslininkai, pavyzdžiui, Krikščioniškosios koalicijos lyderis telepamokslininkas Patas Robertsonas primena krikščionims, kad jie galį būti įkalbinėjami pasiduoti šėtoniškajam „Žvėries ženklui", aptinkamam įvairiose vietose: naujuose popierinių banknotų koduose, prekybos centrų prekystalių koduose ar mikrolustų technologijoje.[25] Pasipriešinimas naujajai nedieviškai pasaulio tvarkai, ateinančiai Pasaulio pabaigos epochoje, yra laikomas krikščioniškąja pareiga ir Amerikos piliečio teise. Vis dėlto grėsmingas šio judėjimo mitologijos spalvingumas kartais užgožia jo pobūdį bei sumenkina jo politinę ir socialinę reikšmę. Štai kodėl svarbu atsižvelgti į šio judėjimo margumą, bet neišleisti iš akių jo bendro pamato.

Savanoriai ir „Patriotai": daugiatemis informacijos tinklas

Savanoriai – organizuoti apsiginklavę piliečiai, siekiantys apginti savo šalį, religiją bei laisvę – tai institucijos, vaidinusios svarbų vaidmenį pirmąjį Amerikos gyvavimo šimtmetį.[26] 1900 metais valstybinę savanorių kariuomenę pakeitė vals-

[24] Stern (1996: 221).
[25] Berlet and Lyons (1995).
[26] Whisker (1992); J. Cooper (1995).

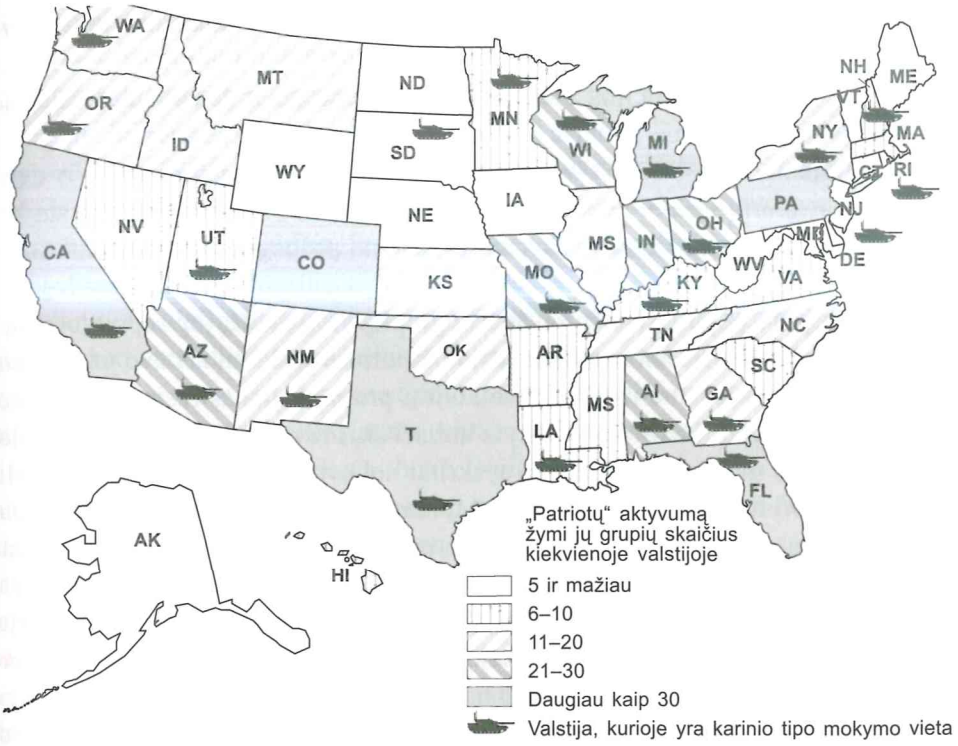

Pieš. 2.1. Geografinis Patriotų grupių pasiskirstymas JAV pagal grupių ir karinio tipo mokymo vietų skaičių kiekvienoje valstijoje, 1996 m.

Šaltinis: Southern Poverty Law Center, Klanwatch/Militia Task Force, Montgomery, Alabama, 1996.

tybinės nacionalinės gvardijos. Vis dėlto XX a. dešimtąjį dešimtmetį dešiniosios pakraipos populistų grupės ėmėsi formuoti „neorganizuotus savanorių būrius" – pirmasis buvo suformuotas Montanoje. Šios grupės pasinaudojo federacinių įstatymų teisinėmis dviprasmybėmis, kad apeitų draudimą kurti vyriausybės nekontroliuojamus karinius dalinius. Svarbiausias savanorių būrių skiriamasis bruožas yra tas, kad jie ginkluoti, kartais ir karo ginklais, bei laikosi karinio modelio pavaldumo tvarkos. 1995 metų pabaigoje visose 50 valstijų KMTF suskaičiavo 441 aktyvų savanorių būrį, turintį karinio tipo mokymo vietas 23 valstijose (žr. pieš. 2.1). Sunku nustatyti, koks yra tikslus savanorių skaičius. 1995 metais Berletas ir Lyonsas išdrįso paskelbti šį skaičių – nuo 15 iki 40 tūkstančių.[27] Visi šaltiniai rodo, kad šis skaičius sparčiai didėja. Nacionalinės organizacijos nėra – kiekvienos valstijos savanorių būriai yra nepriklausomi, vienoje ir toje pačioje valstijoje gali būti keletas tarpusavyje nesusijusių savanorių grupių. Policijos duomenimis, vien Ohajo valstijoje jų yra 33 ir jie turi apie 1000 narių bei šimtus tūkstančių

[27] Berlet and Lyons (1995).

šalininkų.[28] Montanos savanoriai yra pagrindinis pavyzdys, tačiau didžiausias yra Mičigano savanorių būrys, turintis keletą tūkstančių aktyvių narių. Jų ideologija, be visiems bendros opozicijos naujajai pasaulio tvarkai ir federacinei valdžiai, yra labai įvairi. Dauguma jų narių yra baltaodžiai, krikščionys ir vyrai. Jų gretose neišvengiamai yra didelis skaičius rasistų, antisemitų bei seksistų. Vis dėlto dauguma savanorių grupių nelaiko savęs rasistinėmis ar seksistinėmis, o kai kurios iš jų (pavyzdžiui, Mičigano savanoriai) atvirai propaguoja antirasistines idėjas. Zookas atliko savanorių interneto svetainių pasauliniame tinkle analizę, kurioje nagrinėja 11 populiariausių savanorių grupių. Jis nustatė, jog septyniose svetainėse buvo skelbiamos antirasistinės idėjos, keturiose apskritai nebuvo jokių užuominų į rasę ir nė viename iš jų nebuvo atvirai propaguojamas rasizmas.[29] Dviejose interneto svetainėse buvo išdėstyta antiseksistinė pozicija, dviejose – maloniai kviečiamos moterys, o likusiose apskritai nebuvo jokių užuominų į lytį. Mičigano savanoriai netgi atsisakė remti „Montanos laisvuosius piliečius" (*Montana freemen*) jų rančos apgulties metu 1996 metais, nes jie buvo rasistai. O vieną iš savanorių interneto svetainių – „E Pluribus Unum", priklausančią Ohajo savanoriams – prižiūri afroamerikiečių krikščionių fundamentalistų pora. Be abejo, tie pareiškimai gali būti apgaulingi, tačiau atsižvelgiant į informacijos skleidimo per internetą svarbą verbuojant naujus narius, nelogiška būtų iškraipyti ideologiją, kuria norima pritraukti naujokų. Susidaro įspūdis, jog savanoriai ir „Patriotai", apimantys tradicines rasistines, antisemitines, neapykantos kurstymo grupes, turi daug platesnį ideologinių šalininkų ratą, o būtent tai ir yra viena iš naujos jų sėkmės priežasčių. Tiksliau, priežastis yra jų gebėjimas rasti šalininkų visame ideologijų spektre ir suvienyti visus nepatenkintus subjektus prieš federacinę valdžią. KMTF ataskaitoje rašoma:

> „Patriotams", kitaip negu jų skaldytojiškiems pirmtakams – baltosios rasės pranašumo šalininkams – pavyko įveikti nedidelius ideologinius skirtumus ir sukurti plačią antivyriausybinės programos šalininkų sąjungą. Taip jie suformavo patį patraukliausią sukilėlių judėjimą pastarojo meto istorijoje, teikiantį prieglobstį pačioms įvairiausioms antivyriausybinėms grupėms, atliekančioms galbūt net visiškai skirtingus organizacinius vaidmenis."[30]

Sparčiai plėtojasi dvi Patriotų judėjimo atšakos – Apygardų teisių judėjimas ir „Nerašytų įstatymų" teismai. Pirmasis yra Protingo naudojimo koalicijos, turinčios vis daugiau įtakos Vakarų valstijose, kovingasis sparnas. Koalicija priešina-

[28] Winerip (1996).
[29] Zook (1996).
[30] KMTF (1996: 14).

si federacinės valdžios vykdomai gamtosaugos politikai, apeliuodama į valstybinės žemės naudojimo miško ruošai, kasybai ir gyvulių ganymui „papročius ir kultūrą". Žemės naudojimo planavimas yra siejamas su socializmu, o ekosistemos valdymas laikomas naujosios pasaulio tvarkos dalimi.[31] Todėl šis judėjimas gina apygardų šerifų teisę areštuoti federacinės žemės valdytojus, tuo išprovokuodamas daugybę smurtinių įvykių. Žmonės ir bendruomenės yra raginami pripažinti vien tik tų pareigūnų valdžią, kuriuos jie išrinko į savivaldybių ir apygardų tarybas, ir nepripažinti federacinės valdžios teisės leisti įstatymus jų nuosavybei tvarkyti. Septyniasdešimt apygardų išleido Protingo naudojimo nutarimus, reikalaujančius, kad valstybinė žemė būtų perduota vietinės valdžios žinion, o smurtiniai veiksmai įbaugino visus gamtosaugininkus ir federacinius žemės valdytojus nuo Niu Meksiko ir Nevados iki šiaurės Aidaho ir Vašingtono.

„Nerašytų įstatymų" teismai buvo įsteigti 40 valstijų, buvo išleista gausybė juos remiančių knygų ir vaizdajuosčių, pretenduojančių suteikti žmonėms teisės žinių, kurios padėtų atsisakyti teismų sistemos ir patiems skirti savo „teisėjus", „teismus" bei prisiekusiuosius. Remdamiesi Biblija ir savo pačių įstatymų interpretacijomis jie netgi įsteigė „Nacionalinį aukščiausiąjį nerašytų įstatymų teismą", turintį 23 teisėjus. „Nerašytų įstatymų" šalininkai skelbiasi esą „nepriklausomi" – t. y. laisvi piliečiai – ir todėl atsisako mokėti mokesčius bei socialinio draudimo įmokas, laikytis vairuotojo teisių suteikimo tvarkos bei paisyti visų kitų vyriausybės kontrolės priemonių, nenumatytų pirminėje Amerikos teisinėje sistemoje. Kad apsaugotų savo suverenumą ir atsiteistų su valstybės pareigūnais, jie dažnai teikia pareiškimus dėl pasirinktų valstybės pareigūnų ir teisėjų turto arešto už skolas, keldami siaubingą sąmyšį daugelyje apygardų teismų. „Nerašytų įstatymų" judėjimo misiją tęsia ir kitas sparčiai besiplėtojantis tinklas, kuriam priklauso žmonės nuo Montanos iki Kalifornijos, nepripažįstantys Federacinio rezervų banko įgaliojimo spausdinti pinigus. Jie patys leidžia banko dokumentus, tarp jų – kasos čekius, naudodami tokią gerą dauginimo technologiją, kad jiems dažnai pavyksta iškeisti juos į pinigus. Dėl to daugelis žmonių buvo areštuoti už dokumentų klastojimą ir sukčiavimą. Šios praktikos „nerašytų įstatymų" judėjimą daro labiausiai konfrontacinį iš visų Patriotų judėjimo grupių ir išprovokavo tris 1996 metų mėnesius trukusį konfliktą tarp „laisvųjų žmonių" ir FTB Jordano rančoje, Montanos valstijoje.

Toks įvairiapusis, beveik chaotiškas judėjimas negali turėti stabilios organizacijos ar bent jau koordinacinės instancijos. Vis dėlto jų pamatinė pasaulėžiūra, o ypač bendro priešo suvokimas yra stebėtinai vienodi. Taip yra todėl, kad saitai tarp individų ir grupių tiesiami per medijas (daugiausia radiją), per knygas, pam-

[31] Helvarg (1995).

fletus, pamokslavimo keliones bei alternatyviąją spaudą, taip pat per faksą, o daugiausia – per internetą.[32] Pasak KMTF, „kompiuteris yra pats svarbiausias Patriotų judėjimo arsenalo įrenginys".[33] Internete yra daugybė savanorių būrių elektroninių skelbimų lentų sistemų, svetainių bei pokalbių grupių, pavyzdžiui, 1995 metais įkurta USENET tinklo grupė MAM.

Aiškinant, kodėl internetas yra toks populiarus tarp savanorių, nurodomos kelios priežastys. Viena jų ta, kad, kaip rašo Sternas, „internetas yra ideali terpė sąmokslo virusui daugintis. Ekrane mirga pranešimai – ir nelengva atskirti patikimą informaciją nuo šlamšto... Nepatikrinti pareiškimai iš kibernetinės erdvės nuolat patvirtindavo tokių sąmokslo entuziastų, kaip savanorių būrių nariai, išvadas, generuodami nenutrūkstamą vis naujų „įrodymų" srautą.[34] Internetui būdinga avangardo dvasia gerai tinka laisviesiems žmonėms, kurie reiškiasi ir dėsto savo poziciją be tarpininkų ir nepaisydami valstybės kontrolės. Dar svarbiau yra tai, kad tinklinė interneto struktūra tiksliai atkartoja savarankišką, spontanišką savanorių grupių ir viso Patriotų judėjimo tinklaveiką, neturinčią nei ribų, nei tikslaus plano, bet turinčią bendrą tikslą, bendrą požiūrį, o visų svarbiausia – bendrą priešą. Šis judėjimas tarpsta ir yra organizuojamas daugiausia būtent per internetą (tam naudojami ir faksas bei elektroninis paštas).

Per „Associated Electronic Network News" tinklą, prižiūrimą Thompsonų iš Indianapolio, buvo paskleista sąmokslo teorija, kad Oklahomos sprogdinimas buvo federacinės valdžios provokacija savanoriams palaužti, panaši į Hitlerio organizuotą Reichstago padegimą. Kitos elektroninių skelbimo lentų sistemos, pavyzdžiui, „Paul Revere Net", jungia visoje šalyje veikiančias grupes, keičiasi informacija, skleidžia paskalas bei koordinuoja veiksmus. Pavyzdžiui, konfidencialūs šaltiniai informuoja interneto naršytojus, kad Gorbačiovas po Kalifornijoje pasakytos kalbos, kurioje pareiškė esą „mes žengiame į naująją pasaulio tvarką", pasislėpė Pietų Kalifornijos jūrų laivyno bazėje prižiūrėti, kaip išformuojamos Amerikos karinės pajėgos, rengiantis naujosios pasaulio tvarkos kariuomenės atėjimui. Ši atvyko 1996 metų gegužę, kai Niu Meksike buvo įkurta nuolatinė bazė apmokyti šimtams Vokietijos pilotų, bendradarbiaujančių su JAV Oro pajėgomis. Arba taip manė tūkstančiai skambintojų, užtvindžiusių Pentagono komutatorių po to, kai CNN pranešė apie tokios bazės atidarymą.

Radijo pokalbių laidos taip pat vaidina svarbų vaidmenį. Rusho Limbaugho 20 milijonų klausytojų auditorija, pasiekiama per 600 radijo stočių visoje šalyje, yra Amerikoje analogų neturintis XX a. dešimtojo dešimtmečio politinės įtakos įrankis. Nors pats jis nėra savanorių šalininkas, tačiau jo temos („feminaciai",

[32] KMTF (1996); Stern (1996); Zook (1996).
[33] KMTF (1996: 16).
[34] Stern (1996: 228).

„ekopamišėliai“) susilaukia atgarsio šiame judėjime. Kitos populiarios radijo programos pučia beveik į vieną dūdą su „Patriotais“: Gordono Liddy'aus šou, kurio metu klausytojai skambina į studiją, arba *The Intelligence Report*, kurį veda baltosios rasės pranašumo šalininkas Markas Koernke'as. Iš alternatyvių kabelinių kanalų, transliuojančių laidas panašiomis temomis, paminėtini „National Empowerment Television“, „Jones Intercable“ bei „Time-Warner-owned Paragon Cable“ Floridoje, rodantys antisemitinį, rasistinį šou *Race&Reason* („Rasė ir protas“). Nesuskaitoma daugybė laikraščių ir biuletenių, kaip antai Vašingtone, Kolumbijos federacinėje apygardoje, leidžiamas *Spotlight* arba baltosios rasės pranašumą skelbiantis pamfletas *The Turner Diaries*, priklauso šiam labai decentralizuotam, plačiam alternatyvių medijų kanalų tinklui. Šis tinklas platina tikslinę informaciją, kursto žmonių pasipiktinimą, populiarina dešiniąsias ekstremistines idėjas, skleidžia gandus apie sąmokslus bei eschatologinę mitologiją, tapusią tūkstantmečio pabaigos dešiniosios pakraipos populizmo kultūriniu fonu. Taigi kol FTB bergždžiai ieško įrodymų, kad rengiamas organizuotas sąmokslas jėga nuversti vyriausybę, tikrasis sąmokslas be vardo (arba su daugybe vardų) ir be organizacijos (arba su šimtais organizacijų) teka informacijos tinklais, kurstydamas paranoją, žadindamas pyktį, o galbūt ir liedamas kraują.

Patriotų vėliavos

Nepaisant savo įvairovės, Patriotų judėjimas, kuriame pagrindinę poziciją užima savanoriai, turi bendrus tikslus, įsitikinimus bei priešus. Būtent šių vertybių ir tikslų visuma konstruoja šio judėjimo pasaulėžiūrą, o pagaliau ir jį patį. Tai yra pamatinis, paprastas, tačiau galingas požiūris į pasaulį ir visuomenę, kuris Patriotų judėjime atsiskleidžia daugybe formų. Anot šios vizijos, Amerika padalyta į dviejų rūšių žmones: gamintojus ir parazitus. Gamintojus, dirbančius žmones engią dviejų rūšių parazitai: iš viršaus – korumpuoti valdžios pareigūnai, turtingas korporacijų elitas ir bankininkai; o iš apačios – kvaili bei tingūs žmonės, neverti socialinės paramos, kurią jiems teikia visuomenė. Šią padėtį sunkinantis dabartinis globalizacijos procesas, kurį valdo Jungtinės Tautos bei tarptautinės finansų institucijos, veikiančios korporacijų elito ir valdžios biurokratijos naudai. Šis procesas grasinąs paversti paprastus žmones pasaulinę plantaciją primenančios ekonomikos vergais. Dievas nugalės, tačiau kad taip įvyktų, piliečiai privalą imtis ginklų ir kovoti „už Amerikos ateitį“.[35] Ši pasaulėžiūra judėjimui ir nurodo tam tikrus tikslus, kurie organizuoja jo veiklą.

Pirmiausia savanoriai ir „Patriotai“ apskritai yra ekstremistinis libertarinis judėjimas (ir šiuo atžvilgiu jis labai skiriasi nuo tradicinių nacių ar fašistų, reika-

[35] M. Cooper (1995).

laujančių stiprios valstybės). Jų priešas yra federacinė valdžia. Jų požiūriu, svarbiausi visuomenės elementai yra individas, šeima bei vietos bendruomenė. Jie pripažįsta vien betarpiškus santykius vienas su vienu, o valdžią toleruoja tik kaip tiesioginę piliečių valios išraišką; pavyzdžiui, apygardų valdžią, kuriai atstovauja renkami, taigi asmeniškai pažįstami ir kontroliuojami pareigūnai. Aukštesnio lygmens valdžia laikoma įtartina, o federacinė vyriausybė atvirai smerkiama kaip neteisėta, uzurpavusi piliečių teises bei manipuliuojanti konstitucija, kad galėtų viršyti Amerikos įkūrėjų suteiktus įgaliojimus. Savanorių akimis, Thomas Jeffersonas ir Patrickas Henry'is yra didvyriai, o Alexanderis Hamiltonas – neabejotinas niekšas. Federacinės valdžios teisėtumo nepripažinimą jie reiškia labai konkrečiomis, stipriomis nuostatomis bei veiksmais: atsisako mokėti federacinius mokesčius, nepaiso aplinkosaugos bei žemės panaudos planavimo nuostatų, pripažįsta „nerašytų įstatymų" teismų suverenitetą, atmeta prisiekusiųjų institutą (teismų bylose būdami prisiekusiaisiais, priiminėja sprendimus paisydami ne įstatymų, o savo pačių sąžinės), apygardų valdžią laiko pranašesne už aukštesnės valdžios instancijas bei nekenčia federacinių įstatymų vykdymo institucijų. Kraštutiniu atveju šis judėjimas kursto pilietinį nepaklusnumą valdžiai, o prireikus jį išreiškia „prigimtiniam įstatymui" paklūstančių piliečių ginklais.

Federacinė valdžia ir jos įstatymų priežiūros institucijos yra tiesioginiai priešai bei tiesioginė „Patriotų" mobilizacijos priežastis, tačiau horizonte šmėkščioja ir kur kas grėsmingesnis pavojus: naujoji pasaulio tvarka. „Naujosios pasaulio tvarkos" sąvoką išpopuliarino telepamokslininkas Patas Robertsonas, išvedęs ją iš Busho po Šaltojo karo atėjusios istorijos pabaigos ideologijos. Daroma prielaida, kad federacinė valdžia aktyviai siekia sukurti vieną pasaulio vyriausybę, bendradarbiaudama su Rusija (ypač su Gorbačiovu, laikomu pagrindiniu šio sąmokslo strategu). Šis projektas esą vykdomas tarpininkaujant tarptautinėms organizacijoms: Jungtinėms Tautoms, naujai Pasaulio prekybos organizacijai bei Tarptautiniam valiutos fondui. Amerikos karinių pajėgų perdavimas Jungtinių Tautų žiniai bei NAFTA sutarties pasirašymas laikomi pirmaisiais žingsniais kuriant šią naująją tvarką, kuri dažnai tiesiogiai siejama su informacijos amžiumi. Manoma, kad realus jos poveikis Amerikos žmonėms būsiąs jų ekonominis nuskurdinimas tarptautinių bendrovių ir bankų naudai bei jų politinių teisių atėmimas pasaulio politinės biurokratijos labui.

Be lokalistinių, libertarinių tendencijų, šį judėjimą vienija ir trečia didelio masto tema – tai neigiama reakcija į feministes (tačiau ne į moteris, jei jos laikosi savo tradicinio vaidmens), gėjus bei mažumas (kaip valdžios paramos gavėjus). Ryškiausias „Patriotų" judėjimo ypatumas yra tas, kad dauguma jo narių yra baltaodžiai, heteroseksualūs vyrai. „Pikti baltaodžiai vyrai" (toks yra vienos „Patriotų" organizacijos pavadinimas) susibūrė į draugę, vedini reakcijos į ekonominius nepriteklius, norėdami iš naujo įtvirtinti tradicines vertybes bei privilegijas

ir duoti kultūrinį atkirtį. Tradicinės tautinės ir šeimos vertybės (tai yra patriarchalizmas) yra priešpriešinami perdėtam seksualinių, kultūrinių bei etninių mažumų privilegijavimui visuomenėje, apie kurį byloja rėmimo programos ir antidiskriminacinių įstatymų leidimas. Nors ši tema siejasi su žymiai senesniu rasinės lygybės nepripažinimo reiškiniu tarp baltosios rasės pranašumą skelbiančių grupių ir antiimigracinių koalicijų, tačiau jai naujumo suteikia jos visapusiškumas, ypač atviras moterų teisių nepripažinimas bei priešiškas nusitaikymas į liberaliąsias vertybes, kurias skleidžia dominuojanti žiniasklaida.

Ketvirtoji šį judėjimą *vienijanti tema* – netolerantiškas krikščioniškųjų vertybių pranašumo skelbimas, glaudžiai susijęs su 1 skyriuje nagrinėtu krikščioniškuoju fundamentalistiniu judėjimu. Dauguma „Patriotų" sutinka su reikalavimu, kad krikščioniškosios vertybės ir ritualai – tokie, kaip juos supranta jų gynėjai, – turi būti diegiami visose visuomenės institucijose; pavyzdžiui, privaloma malda valstybinėse mokyklose, bibliotekų bei medijų tikrinimas, kad nebūtų antikrikščioniškųjų ir šeimos instuticiją griaunančių vertybių skleidimo. Ypač nepopuliarus jo organizacinis instrumentas – prieš abortus kovojantis judėjimas, kurio kraštutinį sparną sudaro fanatiški žudikai. Visam judėjimui būdingas krikščioniškasis fundamentalizmas. Sąsaja tarp savanorių – kraštutinio libertarų judėjimo – ir krikščioniškojo fundamentalizmo judėjimo, siekiančio, kad būtų įvesta teokratija ir valdžia prievarta diegtų piliečiams moralines ir religines vertybes, gali pasirodyti paradoksali. Tačiau ji taip atrodo tik žvelgiant iš istorinės perspektyvos, nes XX a. dešimtojo dešimtmečio Amerikoje tiek fundamentalistai, tiek libertarai sutinka su tuo, kad reikia griauti federacinę valdžią, kurią jie suvokia kaip atsiskyrusią tiek nuo Dievo, tiek ir nuo žmonių.

Šio judėjimo šūkis galėtų būti „Ginklai ir Biblijos".[36] Būtent ginklai subūrė savanorius atsakant į Brady bilį 1994 metais. Prieš jį bei vėlesnius bandymus kontroliuoti ginklus buvo suformuota plati koalicija. Nacionalinės šaulių asociacijos, kontroliuojančios daugelį balsų rinkimuose į Kongresą, surengtą didelę lobistinę akciją palaikė visos šalies kaimo gyventojai, ginklų parduotuvių savininkai, kraštutiniai libertarai bei savanorių grupės. Konstitucinės teisės laikyti ginklus gynimą jie siekė paversti paskutine Amerikos – tokios, kokia ji turi būti, – gynybos linija. Tarp ginklų ir laisvės dedamas lygybės ženklas. „Laukiniai Vakarai" vėl šėlsta Los Andželo gatvėse ir Mičigano ūkiuose. Du stipriausi Amerikos kultūros bruožai – jos tvirtas individualizmas ir nepasitikėjimas despotiškomis valdžiomis, nuo kurių į Ameriką bėga daugelis imigrantų, yra pasipriešinimo grėsmėms, kurias kelia visuomenės informacionalizavimas, ekonomikos globalizavimas bei politikos profesionalizavimas, garantas.

[36] Maxwell and Tapia (1995).

Kas tie Patriotai?

Dalį šio judėjimo sudaro nepatenkinti ūkininkai iš Vakarų ir Vidurio vakarų, remiami įvairiausių mažų miestelių organizacijų – nuo užkandinių savininkų iki pastorių tradicionalistų. Vis dėlto netikslu būtų sakyti, kad šis judėjimas yra populiarus tik provincijoje, kurią palaipsniui naikina technologinis modernizavimas. Demografinių duomenų apie šio judėjimo sudėtį nėra, tačiau tik pažvelgus į geografinį savanorių pasiskirstymą (pieš. 2.1), matyti jos teritorinė bei socialinė įvairovė. Grupėms valstijų, kuriose savanoriai veikia intensyviausiai, priklauso tokie skirtingi regionai, kaip Pensilvanija, Mičiganas, Florida, Teksasas, Koloradas bei Kalifornija; aktyviausiai jie reiškiasi labiausiai apgyvendintose valstijose (be Niujorko, tačiau su Koloradu), tačiau tai ir yra dalyko esmė: savanorių grupės veikia visur, kur gyvena žmonės, ne vien tik Montanoje. Jei manysime, kad Krikščioniškoji koalicija yra šio judėjimo dalis, tai „Patriotų" rasime visų didžiųjų miestų priemiesčiuose (Krikščioniškajai koalicijai priklauso apie 1,5 milijono narių). Kai kurios savanorių grupės, pavyzdžiui, veikiančios Niuhampšyre bei Kalifornijoje, verbuoja kompiuterių specialistus. Taigi neatrodo, kad Patriotų judėjimas apsiribotų kokia nors konkrečia klase ar teritorija. Veikiau tai iš esmės yra kultūrinis ir politinis judėjimas, saugantis šalies tradicijas nuo kosmopolitinių vertybių skverbimosi bei ginantis vietinių gyventojų savivaldą nuo pasaulio tvarkos įvedimo.

Nors klasė ir nelemia šio judėjimo sudėties, bet ji turi tiesioginės įtakos jo priešų pasirinkimui. Jo priešai yra korporacijų elitas; bankininkai; turtingos, galingos ir arogantiškos didelės bendrovės bei jų teisininkai; taip pat mokslininkai bei tyrėjai – ne kaip klasė, o kaip neamerikietiškosios pasaulio tvarkos atstovai. Jų ideologija yra ne antikapitalistinė, o veikiau ginanti laisvąjį kapitalizmą, priešpriešinamą socializmui gimininga korporacinei valstybinio kapitalizmo išraiškai. Taigi, klasinė Patriotų judėjimo analizė neatskleidžia šio judėjimo esmės. Tai yra politinis sukilimas, įveikiantis klasių skirtumus bei regioninę diferenciaciją. Ir jis yra susijęs su socialine bei politine Amerikos visuomenės kaip visumos raida.

Savanoriai, Patriotai ir Amerikos visuomenė

Vargu ar dešiniosios pakraipos populizmas yra naujiena Jungtinėse Valstijose; tiesą sakant, šis reiškinys Amerikos politikoje vaidino svarbų vaidmenį per visą šalies istoriją.[37] Be to, piktos visuomenės reakcijos į ekonominius sunkumus Ameriko-

[37] Lipset and Raab (1978).

je ir Europoje reiškėsi įvairiomis formomis – pradedant klasikiniu fašizmu ir nacizmu, baigiant ksenofobiniais ir ultranacionalistiniais pastarųjų metų judėjimais. Be interneto, dar viena iš aplinkybių, lemiančių greitą savanorių grupių plitimą, yra didėjantys ekonominiai sunkumai ir socialinė nelygybė Amerikoje. Per pastaruosius du dešimtmečius – ypač XX a. devintąjį dešimtmetį – gerokai sumažėjo vidutinės vyrų pajamos. Šeimoms vos ne vos pavyksta palaikyti tokius gyvenimo standartus, kokie buvo prieš ketvirtį amžiaus, sudėjus dviejų dirbančių asmenų atlyginimus vietoj vieno. Kita vertus, nuo 1976 iki 1993 metų 1 procento labiausiai pasiturinčių namų ūkių vidutinės pajamos padidėjo nuo 327 000 iki 567 000 dolerių, nors vidutinės šeimos pajamos liko nepakitusios – 31 000 dolerių. Bendrovių vadovų atlyginimas yra 190 kartų aukštesnis negu jų darbuotojų vidurkiai.[38] Amerikos darbininkui ar smulkiajam verslininkui globalizacijos ir informacionalizmo amžius yra santykinio, o neretai ir absoliutaus gyvenimo standartų smukimo amžius, priešinga kryptimi pasukęs istorinę kiekvienos naujos kartos vis didesnės materialios gerovės trajektoriją. Naujųjų pasaulio turtingųjų kultūra kartais užberia dar druskos ant žaizdos. Pavyzdžiui, Montana – naujųjų savanorių būrių lopšys – yra ir viena mėgstamiausių naujųjų milijardierių vietų. Čia jie mielai perka tūkstančius akrų dirvonuojančios žemės ir stato rančas, iš kurių vadovauja savo pasauliniams tinklams. Vietiniai rančų savininkai piktinasi tokiais persikraustymais.[39]

Tuo metu, kai tradicinė šeima tapo būtinu finansinio ir psichologinio saugumo įrankiu, ji ėmė irti dėl lyčių karo, kurį sukėlė patriarchalizmo priešinimasis moterų teisėms (žr. 4 skyrių). Dėl kultūrinių iššūkių seksizmui ir heteroseksualiajai ortodoksijai tampa nebeaišku, kas yra vyriškumas. Be to, nauja imigracijos banga – šį kartą iš Lotynų Amerikos ir Azijos – bei vis ryškėjanti daugiaetninė Amerikos sudėtis – nors tokia ji buvo visą šalies istoriją – aštrina kontrolės praradimo jausmą. Perėjimas nuo žemės ūkio ir gamybos prie paslaugų ir nuo prekių paruošimo prie informacijos apdorojimo smukdo įgytas kvalifikacijas bei darbo subkultūras. O Šaltojo karo pabaiga ir komunizmo žlugimas sunaikino galimybę lengvai įvardyti išorinį priešą ir užkirto kelią suvienyti Ameriką bendram reikalui. Informacijos amžius tampa sumaišties amžiumi, o sykiu – fundamentalaus tradicinių vertybių ir besąlygiškų teisių įtvirtinimo amžiumi. Biurokratinės, o kartais ir smurtinės įstatymų vykdymo institucijų reakcijos į įvairias protesto formas tik stiprina įtūžį, kurso jausmus ir tarsi pateisina kvietimą imtis ginklų, šitaip suvesdamos Amerikos savanorius į tiesioginę akistatą su besiformuojančia pasauline tvarka.

[38] *The New York Times* (1995b).
[39] Stevens (1995).

Apokalipsės lamos: Japonijos *Aum Shinrikyo*[40]

Technikų, kurias plėtoja Aum, pasitelkusi jogą ir askezę, galutinis tikslas yra komunikacija be jokių tarpininkų. Komunikacija gali įvykti dėl rezonanso su kitų kūnais, nesikliaujant savojo tapatumo kaip paties savęs suvokimu ir nesinaudojant kalba kaip priemone.

Masachi Osawa, *Gendai*, October 1995[41]

Per 1995 metų kovo 20 dieną surengtą zarino dujų ataką trijuose skirtinguose Tokijo metro traukiniuose žuvo 12 žmonių, daugiau kaip 5000 buvo sužeisti. Šis išpuolis sukrėtė tariamai stabilius Japonijos visuomenės pamatus. Policija, remdamasi per panašų incidentą, įvykusį 1994 metų birželį Matsumoto mieste, gauta informacija, nustatė, kad išpuolį įvykdė *Aum Shinrikyo* – religinio kulto, vienijančio verslo struktūrų, politinių organizacijų bei karinio tipo dalinių tinklą, nariai. *Aum Shinrikyo* galutinis tikslas – kaip jie patys jį formuluoja – išgyventi artėjančią apokalipsę, išgelbėti Japoniją, o galiausiai ir visą pasaulį nuo naikinamo karo, kuris neišvengiamai kils dėl Japonijos bendrovių ir Amerikos imperializmo konkuruojančių pastangų sukurti naują pasaulio tvarką ir bendrą pasaulio vyriausybę. Kad įveiktų armagedoną, *Aum* turėtų sukurti naują žmogų – dvasingą bei tobulą, tokiu tapusį meditacijos bei fizinių pratybų dėka. Tačiau kad galėtų drąsiai sutikti pasaulį valdančių jėgų agresiją, *Aum* turi gintis, priimdama naujų naikinimo ginklų metamą iššūkį. Iššūkis netrukus buvo mestas. Kulto įkūrėjas ir vadovas Shoko Asahara buvo areštuotas ir pateko į teisiamųjų suolą (tikriausiai jam bus paskirta mirties bausmė) kartu su kitais svarbiausiais šio kulto nariais. Šis kultas tebegyvuoja, nors jo sekėjų sumažėjo.

Japonijos medijos mėnesių mėnesius diskutavo apie *Aum* kilmę, plėtrą bei tikslus. Diskusijose buvo iškelti fundamentalūs klausimai apie tikrąją Japonijos visuomenės būklę. Kaip tokie veiksmai galėjo būti įvykdyti vienoje turtingiausių, mažiausios nelygybės, saugiausių, etniškai vienodžiausių bei labiausiai kultūriškai integruotų pasaulio visuomenių? Visuomenę ypač suglumino faktas, kad šis kultas buvo užverbavęs daug mokslininkų bei inžinierių iš kai kurių geriausių Japonijos universitetų. Tariamai beprasmis veiksmas, įvykdytas politinio neaiškumo laikotarpiu, po beveik penkis dešimtmečius Japoniją valdžiusios Liberalų demokratų partijos (LDP) krizės, buvo traktuojamas kaip simptomas. Tačiau simp-

[40] Čia pristatomoje *Aum Shinrikyo* analizėje iš esmės atpasakojamas Shujiro Yazawos straipsnis bei pristatomas jo indėlis į mūsų bendrą tyrimą. Jis atliko didžiąją dalį tyrimo apie *Aum*, nors šį judėjimą tyrinėjau ir aš pats, bendradarbiaudamas su Yazawa Tokijyje 1995 metais. Šaltiniai, kuriais buvo tiesiogiai naudojamasi atliekant šią analizę, be pranešimų laikraščiuose ir žurnaluose, yra šie: Aoyama (1991); Asahara (1994, 1995); *Vajrayana Sacca* (1994); Drew (1995); Fujita (1995); *Mainichi Shinbun* (1995); Miyadai (1995); Nakazawa et al. (1995); Ohama (1995); Osawa (1995); Shimazono (1995); Yazawa (1997).

[41] Į anglų kalbą išvertė Yazawa.

tomas ko? Kad suvoktume šį labai sudėtingą procesą, turintį fundamentalių, nors ir neakivaizdžių padarinių, mes turime rekonstruoti šio kulto raidą, pradėdami nuo jo įkūrėjo, suvaidinusio lemiamą vaidmenį šiame procese, biografijos.

Asahara ir Aum Shinrikyo *raida*

Asahara gimė aklas neturtingoje Kumamoto prefektūros šeimoje. Čia jis lankė specialią aklųjų mokyklą, o ją baigęs rengėsi stojamiesiems egzaminams į Tokijo universitetą. Jo tiesioginis tikslas buvo tapti ministru pirmininku. Neišlaikęs egzaminų jis atidarė specializuotą tradicinių kiniškų medikamentų vaistinę. Kai kurie šių medikamentų buvo abejotinos vertės, o už prekybą be licencijos jis galiausiai buvo areštuotas. 1977 metais, kai jau buvo vedęs ir turėjo vaiką, Asahara susidomėjo religija. Jis mokėsi Sento ir mėgino sukurti dvasinės sveikatos priežiūros metodą daosizmo pagrindu. Lemiamos permainos jo gyvenime įvyko tuomet, kai jis prisijungė prie Agono kulto – religinės grupės, skelbiančios tobulėjimą per askezę.[42] Meditacija, fiziniai pratimai, joga ir ezoterinis budizmas buvo pagrindinės šios grupės praktikos. Asahara Agono mokymą sujungė su savo paties idėjomis apie naujo religingo pasaulio sukūrimą. 1984 metais Shibuy'oje, Tokijo mieste, jis atidarė jogos mokyklą. Tuo pačiu metu jis įsteigė *Aum* korporaciją (*Aum* yra sanskrito kalbos žodis, reiškiantis „didžią išmintį"). Reputaciją savo jogos mokyklai Asahara kūrė pareiškimais medijose apie savo antgamtines galias, kurias liudija jo gebėjimas pakilti į orą (šiam teiginiui pagrįsti jis pateikdavo nuotraukų, vaizduojančių jį šio veiksmo metu – tai buvo pirmas bandymas panaudoti specialius vaizdinius efektus, rodantis būsimą *Aum* susidomėjimą medijų technologijomis).

Teigdamas, kad Dievas jam ir dar keliems išrinktiesiems įsakęs sukurti utopiją, 1985 metais jogos meistras tapo dvasiniu vadovu ir mokė savo mokyklos mokinius siekti tobulumo praktikuojant griežtą askezę. 1986 metais Asahara sukūrė formalų religinį kultą *Aum Shinsen*, telkusį apie 350 narių. Dauguma jų buvo priimti į narius kaip dvasininkai – kitaip negu kituose kultuose, kuriuose tik mažuma narių gali visiškai atsidėti askezės ir meditacijos praktikai. Didelis dvasininkų skaičius turėjo didelės įtakos *Aum* ateičiai, nes, norint išlaikyti tokią daugybę dvasininkų, buvo reikalinga didelė finansinė parama. Todėl *Aum* reikalaudavo (kartais net jėga) iš savo naujų narių aukoti įvairaus pobūdžio turtą, apmokestino paskaitas ir mokomuosius seminarus bei ėmėsi investuoti į įvairų verslą. Jei kalbėtume apie verslą, tai jis sukūrė labai pelningą parduotuvių tinklą (*Mahaposha*), prekiavusį asmeniniais kompiuteriais sumažintomis kainomis ir platinusį piratinę programinę įrangą. Pelną, kurį gaudavo iš kompiuterių prekybos, *Aum*

[42] Askezė šiuo atveju reiškia sunkius fizinius pratimus ir maisto bei kūniškų malonumų ribojimą kaip nuolatinę gyvenimo formą.

naudojo maisto ir gėrimų rinkoms plėsti bei įvairiems kitiems verslams. 1987 metais šio kulto organizacijos pavadinimas buvo pakeistas į *Aum Shinrikyo* (tai – japonų kalbos žodis, reiškiantis „tiesą"). Po metų *Aum* žengė dar vieną žingsnį utopijos įgyvendinimo link – įkūrė savo būstinę viename kaime Fudži kalno papėdėje. Nepaisant šiokio tokio valdžios priešinimosi, ji pagaliau buvo pripažinta kaip ne pelno religinė bendrovė, atleista nuo mokesčių.

Sustiprinęs *Aum* pozicijas bei remiamas 10 000 narių, Asahara nusprendė žengti į politiką, kad galėtų pertvarkyti visuomenę. 1990 metais jis ir dar 25 *Aum* nariai balotiravosi į Kongresą, tačiau beveik negavo balsų. Jie aiškino, kad jų balsai buvę pavogti. Šis politinis nusivylimas paskatino *Aum* ideologijos lūžį – organizacija atsisakė mėginimų skverbtis į politinį procesą ir savo pastangas skyrė kovai su valdžia. Netrukus po to jos pastangos įkurti naujus kulto namus Naminomuroje susilaukė ryžtingo vietinių gyventojų pasipriešinimo, o po keleto incidentų *Aum* nariai buvo areštuoti. Medijose aidėjo gandai, kad buvę kulto nariai vertėsi grobimais ir turto prievartavimais. Kai *Aum* aukų grupė įkūrė asociaciją, be žinios dingo jų teisininkas. Policijos, vyriausybės ir medijų puolimas sukėlė kulto narių paranojišką įtūžį.

Šiame kontekste Asahara ėmė akcentuoti eschatologinę mąstysenų, kuri buvo viena šio kulto sudedamųjų dalių nuo pat jo atsiradimo. Remdamasis Nostradamo pranašystėmis, Asahara prognozavo, kad apie 2000 metus tarp JAV ir SSRS įvyks branduolinis karas, sunaikinsiantis 90 procentų miestų gyventojų. Todėl patys geriausieji turį pasirengti išgyventi šią katastrofą. To pasiekti padės tik sunkūs fiziniai pratimai, askezė ir meditacija pagal Asaharos mokymą, sukursiantys naują antžmogių rasę. Po armagedono *Aum* meditacijos salės tapsiančios naujos civilizacijos kūrimosi vietomis. Tačiau vien dvasinio tobulumo nepakaksią. Priešas paleisiąs į darbą įvairiausius naujus ginklus: branduolinius, cheminius, bakteriologinius. Todėl *Aum* – paskutinė žmonijos išsigelbėjimo galimybė – turinti būti pasirengusi šiam siaubingam Pasaulio pabaigos karui. Dėl šios priežasties *Aum* įsteigė keletą bendrovių pirkti ir apdoroti medžiagoms, reikalingoms cheminių ir biologinių ginklų kūrimui. Rusijos „juodojoje" rinkoje ji įsigijo ir parsigabeno vieną sraigtasparnį bei keletą šarvuotųjų automobilių ir pradėjo mokytis projektuoti bei gaminti aukštųjų technologijų ginklus, tarp jų – lazeriu valdomus šaunamuosius ginklus.[43]

Tad nieko stebėtina, kad 1994 metais *Aum* nutarė tapti kontrvalstybe. Ji suformavo ministerijas ir biurus, imituodama Japonijos valstybės aparato struktūrą, bei skyrė savo narius į kiekvieną ministeriją bei agentūrą, „šešėlinei" vyriausybei sukurti, o šiai šventai kontrvalstybei vadovavo pats Asahara. Šios organizacijos paskirtis buvo vadovauti kulto nariams bei keliems išlikusiems išrinktie-

[43] Drew (1995).

siems paskutiniame mūšyje su blogio jėgomis – t. y. jungtine pasaulio vyriausybe (dominuojama daugianacionalinių bendrovių) bei jos tiesioginiais įgaliotiniais: Amerikos imperialistais ir Japonijos policija. 1994 metų birželį Matsumoto mieste buvo įvykdytas pirmas eksperimentas su nervus paralyžiuojančiomis dujomis. Jo metu žuvo septyni žmonės. Policijos tyrimas bei atsiliepimai žiniasklaidoje apie šio kulto veiklą paskatino jo narius manyti, kad konfrontacija yra neišvengiama ir kad tai yra pirmieji pranašystės pildymosi ženklai. Po kelių mėnesių įvykdytas išpuolis Tokijo metro pastūmėjo šį kultą, Japoniją, o gal ir visą pasaulį į naują mesianistinės kritikos – galimas daiktas, paremtos masinio naikinimo ginklais – epochą.

Aum *įsitikinimai ir metodologija*

Aum Shinrikyo įsitikinimai ir mokymai yra sudėtingi ir šio kulto raidos metu šiek tiek kito. Tačiau, remiantis esamais dokumentais ir pranešimais, galima rekonstruoti jo vizijos ir praktikos esmę. *Aum* pabrėžia, kad jų tikslo ir metodo esmę išreiškia išsivadavimo (*gedatsu*) sąvoka. Pasak Osawos, vieno geriausių *Aum* apžvalgininkų, tai reiškia:

> „Siekti įveikti kūno vietiškumą, panaikinti individualaus kūno vientisumą. Tikintieji turi įveikti kūną ir išorinį pasaulį skiriančią ribą, nenutrūkstamai diferencijuodami savo kūną. Nuolatiniais pratimais galima pasiekti tokį lygį, kai kūnas imamas justi kaip skystis, dujos ar energijos banga. Kūnas siekia integruoti save kaip individą, nes šio integruoto kūno viduje glūdi mūsų savimonė. Būtent ši vidinė kūno pusė organizuoja mūsų savimonę (*self*). Todėl išskaidyti savo kūną taip, kad pradėtume jį justi kaip skystį arba dujas, reiškia suardyti savimonę. Tai ir yra išsivadavimas.“ [44]

Išsivadavimas yra tikroji laisvė ir laimė. Tiesa, jog žmonės prarado save ir tapo nešvarūs. Realusis pasaulis iš esmės yra iliuzija, o gyvenimas – toks, kokį jį paprastai gyvena žmonės, kupinas vargo ir skausmo. Žmogus, suvokęs ir pripažinęs šią žiaurią tikrovę, sutinka mirtį tokią, kokia ji yra iš tikrųjų. Šiai tikrumo būsenai per išsivadavimą pasiekti *Aum* išplėtojo meditacijos ir askezės techniką (*Mahayana*), numatančią kiekvieno tikinčiojo įvairiais etapais pasiekto tobulumo lygio tikslius rodiklius.

Vis dėlto daugelis sekėjų, švelniai tariant, abejoja tokio išsivadavimo galimybe. Todėl *Aum* metodikai ir vizijai nuoseklumo teikia du papildomi elementai: viena vertus, tikėjimas dvasinio vadovo supergaliomis, užtikrinančiomis išsivadavimą pasiekus tam tikrą tobulumo laipsnį; kita vertus, skubos jausmas, kurį aitrina

[44] Osawa (1995).

artėjanti katastrofiška civilizacijos krizė. *Aum* požiūriu, tarp pasaulio pabaigos ir tikinčiųjų, kurie rengiasi apokalipsei įgydami antgamtinių galių, išsigelbėjimo yra tiesioginis ryšys. Šiuo atžvilgiu *Aum* vienu ir tuo pačiu metu yra ir mistinis kultas, ir praktinis susivienijimas, kuris už tam tikrą kainą moko išgyvenimo technikos, atėjus pasaulio pabaigai 2000 metais.

Aum *ir Japonijos visuomenė*

Dauguma *Aum* dvasininkų yra jauni universitetų absolventai. 1995 metais 47,5 procento jo dvasininkų ėjo trečią dešimtį, o 28 procentai – ketvirtą. 40 procentų iš jų sudarė moterys. *Aum* atvirai siekia tikslo „ištirpdyti lyčių skirtumus", keičiant „vidinį lyties pasaulį". Kadangi Japonijoje (kol kas) nėra stipraus feministinio judėjimo, *Aum* įtaka pasiekė kai kurias aukštąjį mokslą baigusias moteris, jautusias nepasitenkinimą dėl ypač patriarchalinės visuomenės. Didelė dalis vyrų buvo baigę gamtos mokslus garsiuose universitetuose.[45] Tai, kad *Aum* traukė labai išsilavinusį jaunimą, Japonijos visuomenei sukėlė šoką.

Pasak Yazawos,[46] šią trauką veikiausiai lėmė japonų jaunimo susvetimėjimas, atsiradęs dėl stiprių XX a. septintojo dešimtmečio šalies socialinių judėjimų žlugimo. Vietoje transformacinių socialinių vertybių buvo žadama „informacijos visuomenė". Tačiau šis pažadas nedavė pakankamai kultūrinių naujovių ir dvasinio pasitenkinimo. Visuomenėje, kurioje nebuvo nei mobilizuotų socialinio pasipriešinimo judėjimų, nei kultūrinės transformacijos vertybių, nuo aštuntojo dešimtmečio užaugo nauja žmonių karta – materialiai aprūpinta, bet stokojanti dvasinės prasmės. Ją sugundė technologija ir ezoterika – abi vienu metu. Daugelis tikinčiųjų *Aum* buvo žmonės, negalėję realizuoti savo prasmės ir permainų troškimo biurokratizuotoje mokyklų, administracijų ir korporacijų struktūroje, bei maištavę prieš tradicines, autoritarines šeimos struktūras. Jie neturėjo nei gyvenimo tikslo, nei pakankamai fizinės erdvės, kad išreikštų save gyventojų perpildytoje Japonijos miestų konurbacijoje. Vienintelis jiems likęs dalykas buvo jų pačių kūnai. Daugelis šių jaunuolių troško gyventi kitokiame pasaulyje – tokiame, kuriame jų kūnai galėtų įveikti gamtines ir socialines ribas mokslo ir technologijų dėka. Pagal Yazawą, jų troškimo pagrindas buvo „kūno informacionalizavimas" – t. y. žmogaus fizinio potencialo transformacija, pasitelkus idėjų, įsitikinimų bei meditacijos galią. Tam ypač tiko *Aum* išsilaisvinimo metodologija. Išsilaisvinimo pažadas buvo grindžiamas tuo, kad žmonės galėsią justi save ir kitus vienu ir tuo pačiu metu. Bendrystė ir ryšys būsią atkurti, tačiau ne kaip iš šalies primestas dalykas, kurio dėka galima bendrauti be tarpininko, tiesiogiai prisijungiant prie kitų kūnų, o kaip savimonės išraiška – per savo kūno ribų tobulinimą ir kontrolę. Bu-

[45] *Mainichi Shinbun* (1995).
[46] Castells et al. (1996); Yazawa (1997).

vo manoma, kad ši nauja komunikacijos forma yra galima tik tarp savo vietiškumą įveikusių kūnų. Asaharos kūnas, kuris jau buvo įveikęs savo vietiškumą, turėjo tapti kitų išsivadavimo katalizatoriumi. Šitaip palaipsniui buvo formuojama virtuali komunikuojančių kūnų bendruomenė, o Asahara buvo vienintelis tos bendruomenės centras.[47]

Kai kurias šių idėjų bei praktikų naudoja joga ir Tibeto budizmas. Bekūnės komunikacijos per jogą ir meditaciją *Aum* versijos savitumą nusako, pirma, jos technologinis įgyvendinimas (pavyzdžiui, platus į vaizdajuostes įrašytos mokomosios medžiagos bei elektroninių stimuliuojančių prietaisų naudojimas), antra, naudojimasis ja kaip politiniu įrankiu. Buvo įvykdyti keli eksperimentai pasitelkus elektroninius šalmus, prijungtus prie sekėjų galvų, kad juos pasiektų bangos su pranešimais tiesiogiai iš dvasinio vadovo smegenų (nedidelė technologinė pagalba bekūnės komunikacijos teorijai patvirtinti). Ilgainiui Asahara išrutuliojo savimonės, arba „tikrosios savimonės" tapatumo, kuriame turinčios ištirpti visų jo mokinių savimonės, idėją. Ryšio su išoriniu pasauliu kanalai buvo uždaryti, nes jis buvo paskelbtas priešu, judančiu armagedono link. Vidinis tinklas funkcionavo kaip hierarchinė organizacija, kurioje informacija buvo perduodama iš viršaus ir tarp tikinčiųjų nebuvo jokių horizontaliojo ryšio kanalų. Šiuo atžvilgiu išorinis pasaulis buvo traktuojamas kaip netikras, o virtualioji tikrovė, kuriama naudojant technologijas ir jogos technikas – tikra. Išorinis, netikras pasaulis juda apokalipsės link. Vidinė, virtuali tikrovė, vidiniais ryšiais kuriamas pasaulis esanti fundamentalioji tikrovė, besirengianti išsigelbėjimui.

Per paskutinį *Aum* diskurso plėtros etapą išryškėjo jo socialinės prognozės kontūrai. Socialinę kaitą ateityje nulems ekonomikos nuosmukio, po to krizės ir galiausiai karo ir mirties ciklas. Gamtos katastrofos ir ekonomikos krizė ištiksiančios Japoniją paskutiniais antrojo tūkstantmečio metais. Jos priežastis būsianti padidėjusi Azijos šalių, besinaudojančių savo sąlyginiu pranašumu dėl pigios darbo jėgos, konkurencija. Kad atremtų šį iššūkį, Japonija imsianti plėtoti karo pramonę bei mėginsianti primesti savo valią Azijai, šitaip pasitarnaudama interesams Japonijos bendrovių, siekiančių sukurti daugianacionalinių bendrovių valdomą pasaulio vyriausybę. Atsakydamos į tai, Jungtinės Valstijos stosiančios į karą su Japonija, kad apgintų savo Azijos vasalus bei įgyvendintų savąjį pasaulio vyriausybės projektą. Įsiliepsnosiąs karas, kuriame bus panaudoti įvairūs aukštųjų technologijų ginklai. Tai būsiąs naikinamasis karas, padarysiantis galą žmonijai. Šiame požiūryje įkūnyta *Aum* vizija atspindėjo – iškreiptai ir schemiškai – Japonijos visuomenės baimes dėl galimo konkurencinio pranašumo pasaulio ekonomikoje praradimo, dėl galimo konflikto su Jungtinėmis Valstijomis ir dėl katastrofiškų padarinių, kuriuos sukels nekontroliuojamos naujosios technologijos.

[47] Osawa (1995).

Aum išsiskyrė savo reakcija į šias grėsmes. Norint pasirengti šiam karui ir jį išgyventi (kaip kai kuriuose populiariuose XX a. dešimtojo dešimtmečio mokslinės fantastikos filmuose), reiksią atgimti dvasiškai ir įvaldyti pažangiausias ginklų technologijas, ypač biologinius, cheminius bei lazeriu valdomus ginklus. Kaip minėjome, *Aum* iš tiesų bandė įsigyti šių ginklų bei nusisamdyti galinčių juos kurti specialistų Jungtinėse Valstijose, Izraelyje bei Rusijoje. *Aum* siekė dvasinio tobulėjimo bei telkė savo narius į kolektyvinę, dvasinę organizaciją, o sykiu rengėsi išlikimo karui, kurį paskelbė iš anksto – karą prieš grėsmingai artėjančios jungtinės pasaulio vyriausybės šalininkus.

Aum baimės ir idėjos iškreiptai atspindėjo daugelio Japonijos jaunimo subkultūrų baimes ir idėjas. Pasak Shinji Miyadai, jose galima įžvelgti dvi pasaulėžiūras.[48] Pirmoji yra „nesibaigiančio kasdienio gyvenimo" be tikslo, uždavinių ir laimės pasaulėžiūra. Antroji – bendrumo, pasiekiamo tik per branduolinį karą, kuris priverstų išlikusius gyvuosius vienytis, pasaulėžiūra. Remdamasis abiem idėjomis – t. y. ieškodamas laimės vidinėje savimonėje bei ruošdamasis po branduolinio karo susiformuosiančiai bendruomenei – *Aum* tiesiogiai susisiejo su šiomis jaunimo, susvetimėjusio pernelyg organizuotoje visuomenėje, kultūrinės nevilties apraiškomis. Šiuo atžvilgiu *Aum* buvo ne kolektyvinės beprotybės veiksmas, o hiperbolizuota, pabrėžtina išsilavinusių maištininkų, kuriais manipuliavo mesianiškasis dvasinis vadovas meditacijos ir elektronikos, verslo ir dvasingumo, informacinės politikos ir aukštųjų technologijų karo kryžkelėje, manifestacija. *Aum* yra tarsi siaubinga Japonijos informacijos visuomenės karikatūra, atspindinti jos valdymo struktūrą, korporacinį elgesį bei aukštųjų technologijų kultą, sumišusį su tradiciniu spiritualizmu. Galimas daiktas, Japonija buvo apsėsta *Aum* todėl, kad suvokė, kokia iš tiesų japoniška buvo jų nuodugni apokalipsės vizija.

Al-Qaeda, rugsėjo 11-oji ir toliau: globalinis teroras Dievo vardu

Mūsų pareiga, kurią įvykdėme, yra skatinti „umma" stoti į šventąjį karą Dievo vardu prieš Ameriką, Izraelį bei jų sąjungininkus... Laikas musulmonams suvokti... kad regiono šalys neturi jokio suvereniteto. Mūsų priešai laisvai ir nekliudomai keliauja po mūsų jūras, žemę ir orą. Jie smogia, neatsiklausę niekieno leidimo... Aš sakau, kad šis konfliktas turi dvi puses: tai yra tarptautinis kryžiaus žygis, susivienijęs su žydiškuoju sionizmu ir vadovaujamas Amerikos, Britanijos bei Izraelio. O kita jo pusė yra musulmoniškasis pasaulis. Nepriimtina, kad šiame konflikte jis imtųsi agresijos, įsiveržtų į mūsų žemes ir šventąsias vietas, vogtų musulmonų naftą, o susidūręs su musulmonų pasipriešinimu sakytų: „Jie yra teroristai". Tai yra arba visiškas kvailumas, arba kitų kvailini-

[48] Miyadai (1995).

mas. Mes esame įsitikinę, kad turime teisę priešintis šiai okupacijai visomis išgalėmis ir bausti priešą tomis pačiomis priemonėmis, kokias jis naudoja prieš mus.

Osama bin Ladenas, ištrauka iš interviu, transliuoto per „Al Jazeera" naujienų tinklą 2001 metų rugsėjo 20 dieną (išversta iš arabų kalbos)

Košmaras, sulyginęs Niujorko dangoraižius dvynius su žeme, nusinešęs 3000 žmonių gyvybes ir sudaužęs daugybės kitų žmonių gyvenimus, kilo dėl neišspręstų mūsų pasaulio konfliktų. Šio įvykio, neabejotinai pakreipsiančio geopolitiką bei pilietinę sąmonę nauja linkme, mastas yra toks didelis, kad jį sunku suvokti. Reakcijos aprėpia skalę nuo amžino fanatizmo primityvaus smerkimo iki išankstinėmis nuostatomis grįstų ideologinių argumentų kartojimo. Tad šio nepaprastai svarbaus reiškinio racionali analizė tampa dar viena terorizmo auka, palaidota po Amerikos visuomenėje įsivyravusiomis isteriškomis kerštos nuotaikomis bei primityvaus antiamerikanizmo banga, nuvilnijusia per didžiąją pasaulio dalį po karo Afganistane.

Mes turime pakankamai informacijos, – nors daugiausia iš nepatikimų šaltinių, – apie procesą, sukėlusį rugsėjo 11-osios įvykius, apie jo veikėjus, jų motyvus bei juos supantį ne visada aiškių interesų tinklą.[49] Bet kad suprastume šį ne-

[49] Apie *al-Qaedą*, su ja susijusias islamiškąsias grupuotes bei įvykius, išprovokavusius rugsėjo 11-ąją, yra gausybė literatūros – daugiausia žurnalistinių knygų bei tiriamųjų reportažų. Apstu ir medijų pranešimų, tačiau aš jų necituosiu, nebent to būtinai prireiktų, kad perteikčiau specifinę informaciją. Kadangi visa ji yra viešai prieinama ir aš nepretenduoju pateikti jokios naujos informacijos, savo analizę konstruoju naudodamasis įvairiais šaltiniais, bet nenurodinėju konkretaus šaltinio kiekvienam konkrečiam argumentui pagrįsti, nebent tai būtų citatos. Šioje išnašoje pateikiu ne bendrą nesuskaičiuojamų bibliografinių šaltinių sąvadą, o tik tuos šaltinius, kurie, mano manymu, yra ypač naudingi. Vertinant iš 2002 metų pabaigos perspektyvos, geriausiai dokumentuotą *al-Qaedos* analizę atliko Gunaratna (2002), remdamasis tiesioginiais 200 teroristų (pasak autoriaus) interviu, Vakarų žvalgybos tarnybų pranešimais bei autentiškais *al-Qaedos* dokumentiniais šaltiniais. Iš akademinių islamizmo ir religinio fundamentalizmo analizių, kurias vertinu kaip itin kruopščiai atliktas ir originalias, nors nebūtinai sutampančias su mano paties interpretacijomis, paminėčiau Lawrence (1989) ir Kepel (2000), taip pat panaudota 2002 metų amerikietiškame leidime). Reikšmingas indėlis apie religinio terorizmo dinamiką – Juergensmeyer darbas (2000). Aiškią *al-Qaedos* vidinės logikos analizę rasite Abdel Majed (2001). Nagrinėdamas istorinį ir kultūrinį Vakarų ir islamo santykį aš ir toliau daugiausia remiuosi Saidu, ypač klasikiniu jo veikalu *Orientalism* (1979). Geriausią strateginę ir organizacinę *al-Qaedos* bei kitų prieš globalinę valdžią kovojančių tinklų analizę atliko Arquilla ir Rondfeldt (2001). Naudingų dokumentinių šaltinių apie *al-Qaedą* remiančius finansų tinklus, o sykiu ir įžvalgią studiją pateikia Brisard ir Dasquie (pateikta 2002 metų papildytame amerikietiškame leidime). Talibano, Pakistano ir Vidurinės Azijos išsamią analizę atliko Rashid (2001). Bergen (2001) parengė tiesiogine patirtimi paremtą įžvalgią ataskaitą, nušviečiančią kai kurias problemas ir faktus. Jacquard (2002) pateikia faktinės medžiagos apie tarptautinius *al-Qaedos* ryšius bei kai kurių užuominų apie jos pastangas įsigyti masinio naikinimo ginklų. Geriausią įvykių, išprovokavusių rugsėjo 11-ąją, analizę rasite *Der Spiegel* žurnalistų Stefan Aust ir Cordt Schnibben (2002) tiriamajame pranešime. Išvardytos nuorodos yra tik keli atrinkti pavyzdžiai iš to, ką pavadinčiau ataskaitų, analizių, ideologinių pareiškimų ir geokarinių strateginių tyrimų apie globalinius teroro tinklus „namudine industrija". Už vertingą pagalbą atliekant šį tyrimą esu dėkingas Ranai Tomairai, Kalifornijos universiteto Berklyje doktorantei. Jos dėka aš galėjau susipažinti su daugeliu dokumentų arabų kalba.

sibaigiantį procesą, pasitelkę standartinę socialinių judėjimų tyrimo metodologiją, turime šiai medžiagai suteikti vieningą interpretacinę struktūrą. Globaliniai islamistų tinklai, kuriems simboliškai atstovauja *al-Qaeda*, sudaro ypatingą socialinių judėjimų tipą. Socialinį judėjimą aš suprantu kaip tikslinį kolektyvinį veikimą, nukreiptą į vyraujančių visuomenės vertybių bei institucijų keitimą remiantis vertybėmis bei interesais, reikšmingais judėjimo veikėjams. Štai todėl, vadovaudamasis metodu, pristatytu šio skyriaus pradžioje, aš pradėsiu nuo *al-Qaedos* tikslų bei vertybių apibūdinimo jos pačios diskursu, nes būtent ši savivoka (*self-definition*) patraukia jos sekėjus ir perteikia jiems prasmę. Vėliau smulkiai ir nuosekliai išdėstysiu, kaip laikui bėgant rutuliojosi *al-Qaedos* veiksmai, bei nurodysiu veikėjus, susijusius su globaliais fundamentalistų tinklais, jų socialinius pamatus (jų esama kelių), jų organizacijos formas, strategijas bei santykius su institucijomis įvairiuose kontekstuose ir konkrečiai su valstybe. Tik rekonstravę tikruosius šio judėjimo kontūrus mes galėsime jį susieti su jo egzistencijos šaltiniais – kultūriniais, socialiniais bei politiniais prieštaravimais, būdingais globalinei tinklo visuomenei.

Prieš imdamasis šios analizės, turiu padaryti vieną išankstinę pastabą. Šis judėjimas iš esmės yra labai sudėtingas organizacijų ir veikėjų tinklas, išeinantis už *al-Qaedos* ribų. Aš kalbu ne apie islamiškąjį fundamentalizmą ir ne apie islamistinius politinius judėjimus pasaulyje. Islamiškasis fundamentalizmas yra kultūrinė konstrukcija, grįsta religinio tapatumo viršenybės skelbimu. Politinis islamizmas yra politinė ideologija, paremta šia religinio tapatumo forma ir siekianti užgrobti valdžią konkrečios visuomenės nacionalinėje valstybėje, nes tai esąs būtinas žingsnis tikrų tikinčiųjų *umma* kūrimo visame pasaulyje procese. Judėjimas, kuriam simboliškai atstovauja ir iš dalies organizuoja *al-Qaeda*, yra kitokio pobūdžio. Jis, tiesa, remiasi islamiškuoju fundamentalizmu, tačiau savo priešininką, savo organizaciją, savo placdarmą ir savo taktiką traktuoja globaliai. Jis yra formuojamas pagal priešininko, o ne pagal tapatumo principo apibrėžimą. Jis kovoja su kryžiuočiais, kad išlaisvintų musulmonų žemes nuo netikinčiųjų, kad ir kas jie būtų – sovietai Afganistane, amerikiečiai Saudo Arabijoje ar žydai Palestinoje. O kadangi Jungtines Valstijas jis suvokia kaip Vakarų ir pasaulio kapitalistinės tvarkos galios centrą, jis kariauja su Jungtinėmis Valstijomis visais frontais – „nuo Moktesumos aukštumų iki Tripolio smėlynų.“[50] Socialinis judėjimas, nesulaukęs reikšmingesnės paramos iš jokios valstybės, tačiau drįsęs mesti iššūkį didžiausiai supervalstybei istorijoje, visoje planetoje, taip pat ir Amerikos žemėje, yra išties ypatingas socialinis judėjimas, nepaisant savižudiško ar žudikiško jo iniciatyvos pobūdžio.

[50] Žodžiai iš JAV jūrų pėstininkų himno.

Vėliau aš parodysiu, kad būtent taip traktuojami *al-Qaeda* ir Osama bin Ladenas yra tik viena šio judėjimo sudedamųjų dalių. Vis dėlto jie yra simboliai, sektini pavyzdžiai ir pagrindiniai plataus, įvairialypio teroristų grupuočių tinklo mazgai. Kai kurios šių grupuočių išsirutuliojo iš islamizmo judėjimų, tačiau daugelis yra iš esmės savarankiškos kuopelės arba konkrečioje šalyje veikiančios islamiškosios organizacijos. Jas visas įkvepia bendra neapykanta priešui ir bendras tikėjimas kilnumu kankinystės dėl islamo, kurį kiekviena šio judėjimo atšakų interpretuoja laisva nuožiūra. Vėliau smulkiau išnagrinėsime šios organizacinės struktūros naujoviškumą bei dinamiką, tačiau pirma norėčiau apibrėžti šio skyriaus analizės objektą. Tai nėra nei islamiškasis fundamentalizmas, nei politinis islamizmas, o fundamentalistinis, teroristinis, globalus tinklas, organizuojamas Pasaulio islamiškojo fronto už džihadą prieš žydus ir kryžiuočius (*al-Jabbah al-Islamiyyah al-'Alamiyyha Li-Qital al-Yahud Wal Salibiyyin*), įsteigtas 1998 metų vasario 23 dieną. Jį įkūrė Osama bin Ladenas ir jo tinklas *al-Qaeda*; Muhammadas Rabi' al-Zhawahiris, atstovaujantis Egipto islamiškajam *Jihad*; Shayyakhas Mir Hamzah, atstovaujantis *Jamiat-ul-Ulema-e-Pakistan*; Fazlulas Rahmanas iš Bangladešo džihado judėjimo ir daugelis kitų nežinomų signatarų. Šį formalų įvykį paminėjau todėl, kad tiksliau nusakyčiau savo nagrinėjamą judėjimą, tačiau šis yra daug sudėtingesnis ir anaiptol neapsiriboja veikėjais, susirinkusiais tą dieną tam tikslui. Tai yra besiplėtojantis tinklas, išsivystęs iš Centrinės žvalgybos valdybos finansuotų mokymo stovyklų Pakistane, kuriame buvo rengiami antisovietiniai *mujahedeen* (modžahedai). XXI a. pradžioje šis tinklas jau yra išsiraizgęs mažiausiai 65 šalyse ir apima daugybę savarankiškų grupių bei islamiškųjų politinių judėjimų grupuočių. Tai yra pasaulinis teroristinis tinklas, vykdantis globalinį *džihadą* prieš pasaulinę Jungtinių Valstijų ir jos sąjungininkų valdžią, taip pat ir prieš kiekvieną kitą valdžią, kuri engia musulmonus, nesvarbu, kurios šalies ji būtų – Rusijos, Indijos ar Filipinų. Norėdami tai suprasti, pirma turime išsiaiškinti, kokios vertybės bei įsitikinimai sėja deginantį troškimą tapti kankiniais tūkstančių jaunų musulmonų širdyse visame pasaulyje.

Al-Qaedos *tikslai ir vertybės*

Al-Qaedos aukščiausias tikslas yra toks pat, kaip ir kitų islamiškųjų fundamentalistinių judėjimų (žr. 1 skyrių). Tai yra *umma* arba pasaulinės tikinčiųjų bendruomenės, įveikiančios nacionalinių valstybių ribas, sukūrimas. Musulmoniškosios visuomenės turėtų būti valdomos pagal *shari'a* (šariato įstatymus) – t. y. pagal *Qur'ān* (Koraną) ir *Hadiths* (chadisus), kuriuos turėtų aiškinti kiekvienos šalies religiniai vadovai, kuo mažiau nukrypdami nuo pažodinės jų reikšmės. Talibano režimas Afganistane labiausiai priartėjo prie bin Ladeno ir jo sekėjų išpažįstamo islamiškojo idealo. Bin Ladenas paskelbė mulą Mohammedą Omarą tikinčiųjų vadovu, turinčiu

teisę vilkėti pranašo mantiją – švenčiausiąjį Afganistano reliktą. Afganistaną bin Ladenas laikė XXI a. Medina, kurioje galima būtų rengtis Mekos atkovojimui.

Al-Qaedos pagrindinių vadovų – bin Ladeno ir al-Zhawahirio – islamo aiškinimui įtakos turėjo tas faktas, kad abu jie yra salafai. Nors ir siejamas su griežtai ortodoksiniu vahabizmu, vyraujančiu Saudo Arabijoje, salafizmas pabrėžia daugiaetninį ir daugianacionalinį islamo pobūdį. Tai yra integristinė islamo versija, kuri vieninteliu žmonių elgesio ir visuomenės organizavimo orientyru laiko atitikimą Dievo įstatymui, išdėstytam *Salafi Dawah* (Salafų pašaukime). Taigi 1998 metų vasario 23 dieną paskelbęs apie Pasaulinio islamiškojo fronto įkūrimą Osama bin Ladenas pradėjo savo oficialų pareiškimą taip:

> „Garbė Dievui, padovanojusiam Šventąjį raštą, valdančiam dangų, įveikiančiam susiskaldymą ir savo Šventajame rašte sakančiam: „Bet kai prabėgs draudimo mėnesiai, kovok ir žudyk pagonis, kad ir kur juos sutiktum, gaudyk juos, neduok jiems ramybės ir tykok jų, pasitelkęs visas [karines] gudrybes"; ir tesiilsi ramybėje mūsų Pranašas Muhammadas bin-'Abdallah, kuris tarė: „Aš buvau siųstas su kalaviju rankose, kad užtikrinčiau, jog niekas kitas nebus garbinamas, tik Dievas, Dievas, mano gyvenimą paskyręs tarnauti mano iečiai ir pažeminimui bei paniekai pasmerkiantis tuos, kurie nepaklūsta mano įsakymams."[51]

Vis dėlto *tapatumo principo, kuriuo vadovaujantis buvo formuojama al-Qaeda, skiriamasis bruožas yra religinio tapatumo teritorinė išraiškos forma.* Bin Ladeno nuomone, islamo gynimas prasideda nuo šventųjų islamo vietų – Mekos, Medinos, Jeruzalės, – kurias yra okupavę krikščionys ir žydai, gynimo. Atsiskirti nuo Saudo Arabijos monarchijos ir pradėti regzti sąmokslą prieš Vakarų interesus bin Ladeną paskatino tai, kad pasibaigus pirmajam Persijos įlankos karui Amerikos karinės pajėgos pasiliko Saudo Arabijoje. Islamo teritoriškumas yra fundamentalus *al-Qaedos* įsitikinimų sistemos principas. Šventųjų vietų išniekinimas labiau negu kas nors kita pateisina džihadą – taip pat kaip ir musulmonų mobilizacijos prieš kryžiuočius laikais. Viename svarbiame *al-Qaedos* dokumente teigiama: „Visi juristai – *mufassirin* ir *muhaddithin* – sutinka, jog kai priešas įžengia į musulmonų žemę, džihadas tampa privalomas kiekvienam."[52] Jame skamba ta pati mintis, kaip ir bin Ladeno 1996 metų rugpjūčio 23 dienos „Deklaracijoje apie džihadą prieš amerikiečius, įsikūrusius dviejų šventųjų vietų žemėje": „Musulmonai suvokė, kad jie yra pagrindinis žydų ir kryžiuočių koalicijos agresijos taikinys... Paskutinis jų antpuolis – dviejų šventųjų mečečių šalies, islamo gimtosios žemės, okupacija buvo didžiausia katastrofa nuo pat Pranašo Mahometo mirties (tesiilsi jis ramybėje)."[53] Todėl, kaip sakoma 1998-ųjų vasario mėnesio bin Ladeno pareiškime,

[51] Cituojama pagal Gunaratna (2002: 88).
[52] Cituojama pagal Gunaratna (2002: 87).
[53] Cituojama pagal Bergen (2001: 93–94).

„kiekvienos Arabijos pusiasalio giminės pareiga šiandien yra kovoti – vykdyti džihadą – Alacho vardu ir išvalyti žemę nuo šių okupantų."[54] Teritoriškumo principas apeliuoja ne į nacionalinės valstybės – pagoniškosios institucijos – teritoriją, o į šventųjų vietų ir musulmonų žemių, visų žemių, kuriose gyvena musulmonai, neliečiamumą. Ši teritorija žymi *umma* – tikinčiųjų bendruomenę. Tai yra Dievo valda, o ne valstybės erdvė.

Bin Ladenas ir *al-Qaeda* nesvarsto, kokią islamiškąją visuomenę jie norėtų sukurti. Dar mažiau jiems rūpi islamo doktrinos aiškinimo tikslumas. Jų požiūriu, visa, ko reikia norint gyventi pagal Dievo valią, jau yra parašyta Šventajame rašte (nepaisant fakto, kad tik kiek mažiau negu 300 iš 6666 Korano eilučių kalba apie institucines normas). Tokio supaprastinto požiūrio į islamą priežastis yra ta, kad jie yra pragmatiški kovotojai, žinantys, jog tiesioginis jų uždavinys yra nepaprastai sunki kova su galingu, daugiaveidžiu priešu. Taigi procesas jiems yra svarbesnis už galutinį rezultatą – laiko atžvilgiu tolimą tikslą. Kadangi musulmonų žemių išlaisvinti neįmanoma veikiant tik tose žemėse, todėl reikia nusitaikyti į pačią priešo širdį – atakuoti jį visose šalyse ir visais įmanomais būdais, kol okupantas nebus priverstas pasitraukti. Galiausiai musulmonų žemės bus išlaisvintos, kaip ir prieš daugelį šimtmečių jos buvo išlaisvintos nuo kryžiuočių. Šis teritorizuotas religinis tapatumas yra pasipriešinimo, o ne kuriamasis tapatumas. Jis nesiūlo jokios veiklos programos visuomenei ar žmonijai, nes *Jahiliya** įsigalėjo visame pasaulyje, taip pat ir musulmoniškose visuomenėse. Todėl reikia pradėti naują šventąjį karą ir iš naujo įgyvendinti įžadą, kurį, kaip sakoma viename Pranašo Mahometo chadisų, šis davęs mirties patale: „Jei Alacho valia liksiu gyvas, tai Dievo vardu išvysiu žydus ir krikščionis iš Arabijos."[55]

Tačiau šis pasipriešinimo tapatumas turi ir agresyvių globalinių užmojų – tai lemia jos priešo pobūdis. Šio priešo (jį šiuolaikinis fundamentalistinis islamas traktuoja kaip visokio blogio šaltinį) apibūdinimas nusako *al-Qaedos* specifiką. Kas gi tas priešas?

Musulmoniškųjų kraštų politiniai režimai smaugia musulmonus – arba todėl, kad tai yra pasaulietiniai režimai, arba todėl, kad, kaip nutiko Saudo Arabijoje, jie tapo Vakarų valstybių, ypač Jungtinių Valstijų, pavaldiniais. Tačiau tai nėra tikrieji priešai. Į juos galima nusitaikyti kaip į kryžiuočių marionetes, tačiau islamo kovotojai turi kreipti savo kovą prieš tikruosius engėjus. Sionizmas yra priešas, nes jis valdo Jeruzalę, engia palestiniečius ir kelia grėsmę arabams. Jungtinės Valstijos visame pasaulyje engia, išnaudoja ir žudo musulmonus:

---

[54] Cituojama pagal Gunaratna (2002: 91).

* Arab. *Jahiliyah* – tamsuma; šis terminas, žymintis arabų socialinį ir religinį gyvenimą iki islamo (VII a.), taip pat apibūdina žmones, sąmoningai atsisakančius priimti islamą. – *Red. past.*

[55] Cituojama pagal Bergen (2001: 94).

„tokiu mastu, kad musulmonų kraujas tapo pigiausiu „pasaulio" akyse, o jų turtai tapo grobiu priešų rankose. Jų kraujas buvo liejamas Palestinoje ir Irake. Šiurpūs žudynių Kanoje, Libane vaizdai dar neišbluko mūsų atmintyje. Tadžikijoje, Birmoje, Kašmyre, Asame, Filipinuose, Fatanyje, Ogadene, Somalyje, Eritrėjoje, Čečėnijoje ir Bosnijoje vyko kraują stingdančios ir sąžinę slegiančios žudynės. Visa tai pasaulis matė ir girdėjo. Tačiau jis ne tik nereagavo į šiuos baisumus, bet iš turtą praradusių žmonių buvo net atimta galimybė įsigyti ginklų, kad galėtų apsiginti. Taip nutiko dėl akivaizdaus JAV ir jos sąjungininkų sąmokslo, pridengto „Jungtinių Tautų" piktadario vėliava. Islamo žmonės pabudo ir suvokė esantys pagrindiniai sionistų-kryžiuočių sąjungos agresijos taikiniai."[56]

Šiame ir panašiuose tekstuose juntamas gilus neteisybės, pažeminimo jausmas. Reiškiama užuojauta milijonams kenčiančių musulmonų, o jų kančios šaltiniu laikomos dominuojančios jėgos, pirmiausia Vakarų jėgos. „Žmogaus teisių" diskursas, bin Ladeno požiūriu, yra vertas pajuokos, nes jį skleidžia tos pačios jėgos, kurios ignoruoja musulmonų žmogiškumą. Stebėtojai, be abejo, galėtų prieštarauti, kad tokį užaštrintą įspūdį sukėlė nepakankamas faktų žinojimas. Tačiau siekiant suprasti socialinį judėjimą, objektyvu yra tai, kas jo veikėjams atrodo objektyvu. O *al-Qaedos* kovotojus akivaizdžiai siutina priespauda ir pažeminimas, kuriuos jie pastebi musulmoniškajame pasaulyje, nesvarbu, kad daugelis iš jų priklauso turtingam pasaulio elitui. Socialinių judėjimų istorijoje žinomas reiškinys, kai jauni idealistai, priklausantys socialinio elito sluoksniams, tampa revoliucinių idėjų šalininkais ir ima kovoti su akį rėžiančia neteisybe.

Režimai, engiantys musulmonus visame pasaulyje, turį būti nuversti – taip *al-Qaeda* suvokia savo tikslus. Tai pasakytina ir apie Saudo Arabijos monarchiją, atidavusią šventąsias vietas į kryžiuočių rankas. Tik nuvertus tuos režimus būtų galima kurti tikrą islamiškąją visuomenę. *Tačiau tikrasis pavojus musulmonams yra pasaulinis sąmokslas prieš islamą, vadovaujamas Jungtinių Valstijų.* Išdavikiški musulmoniškieji režimai ir engėjiški pasaulietiniai režimai iš esmės yra grindžiami kryžiuočių-sionistų galia, kuriai atstovauja Jungtinės Valstijos ir jas pavaduojanti valstybė – Izraelis. Bin Ladenui ir *al-Qaedai* teko patiems patirti, kaip pasaulio supervalstybė Sovietų sąjunga buvo sutriuškinta Afganistane, be to, jie manė, kad dėl šio pralaimėjimo ji ir subyrėjo. Todėl jie stojo į kovą su nauju priešu – Jungtinėmis Valstijomis, būdami įsitikinę, kad galiausiai privers jas pasitraukti iš musulmonų žemių, o tada išlaisvins pastarąsias nuo šiai šaliai tarnaujančių valdovų.

Taigi *al-Qaedos* atveju strateginiai judėjimo tikslai tapo svarbesni už vertybes, kurių pagrindu susikūrė šis judėjimas. Judėjimo veikloje „kova dėl islamo" (būtent tai paraidžiui reiškia žodis *jihad*) pamažu įgavo naudojimosi islamu dėl

[56] Bin Laden (1996), cituojama pagal Gunaratna (2002: 90).

kovos formą. Pagrindine tokio tikslų pasikeitimo išraiška *al-Qaedos* veikloje tapo kankinystė. Kankinystės praktika virto efektyviausiu *al-Qaedos* ginklu (čia ginklais tampa žmonės) ir labiausiai bauginama taktika: čia nebūna nei derybų, nei kapituliacijų, nei išeičių, o vien tik priešo naikinimas arba modžahedo maloninga mirtis. Tokie specifiniai šio judėjimo tikslai nusako jo taktiką, organizaciją bei raidą.

Al-Qaedos *kovos proceso plėtotė*

Nuo XX a. devintojo dešimtmečio vidurio iki pirmųjų XXI a. metų *al-Qaedos* tinklas formavosi ir jo kova plėtojosi šešiais etapais. Pirmasis etapas buvo susijęs su pasipriešinimu Sovietų okupacijai Afganistane 1979 metais. Pasipriešinimą organizavo CŽV, ISI (Pakistano žvalgybos tarnyba) ir Saudo Arabijos žvalgybos tarnyba. CŽV parūpindavo lėšų ir ginklų (taip pat ir karinių raketų „Stinger") ir sprendė bendrosios strategijos klausimus, o pakistaniečiams ir afganų karo vadams paliko teisę vadovauti sausumos operacijoms. Saudo Arabija finansavo šią karinę iniciatyvą ir palaikė ryšius su musulmonų savanoriais, atvykstančiais kovoti iš viso pasaulio (savanoriams, vykstantiems į Pakistaną kovoti džihado, Saudo Arabijos oro linijų bendrovė pardavinėjo bilietus su 75 procentų nuolaida – bilietus į vieną pusę). Bin Ladenas šioje sąjungoje vaidino pagrindinį vaidmenį: viena vertus, jis pirmas pradėjo finansuoti savo šeimos pinigais ir rodė asmeninį pavyzdį, pats stodamas į kovą; kita vertus, jis dirbo princui Turkiui ibn Faisalui ibn Abdelazizui, vadovavusiam Saudo Arabijos žvalgybos tarnybai, ir koordinavo savo veiksmus su rėmėjais Saudo Arabijos valdžios institucijose. Arabų savanoriai vaidino antraeilį vaidmenį operacijose prieš sovietus (nors ir dalyvavo mūšiuose), tačiau jie buvo apmokyti ir indoktrinuoti afganų pabėgėlių ir kovotojų stovyklose Pakistane. Tose stovyklose buvo sukurta ir organizacija, iš kurios išsirutuliojo *al-Qaedos* tinklai – vadinamieji arabų afganų tinklai. Nors ir negalima sakyti, kad bin Ladenas buvo CŽV agentas, tačiau šios stovyklos ir iš jų išsiplėtoję modžahedų tinklai buvo suformuoti remiant būtent CŽV. Galima drąsiai teigti, kad paskutinis Šaltojo karo laikotarpio karas išprovokavo pirmą globalinį informacijos amžiaus karą – islamiškųjų teroristinių tinklų karą prieš Jungtines Valstijas. Šis buvo pradėtas radikalėjimo proceso metu, kurį paskatino sovietų pralaimėjimas Afganistane.

Antrasis šių tinklų inicijuotos kovos etapas buvo ne globalinio, o vietinio pobūdžio. Kovotojai, apmokyti afganų stovyklose ir grįžę į savo šalis, šliejosi prie islamo fundamentalistų judėjimų, vykdžiusių politinę-karinę kovą prieš savo šalių nacionalines vyriausybes. Tai ypač pasakytina apie Alžyrą ir Egiptą (žr. 1 skyrių). Šiems judėjimams iš esmės nepavyko paversti savo politinės paramos efektyviu puolimu prieš valstybinę galią. Kuo jie labiau silpo, tuo labiau radikaliausios grupuotės orientavosi į terorą kaip kovos priemonę. Tai buvo ypač būdinga GIA (Ginkluota islamistų grupė) Alžyre ir Islamiškajam džihadui Egipte.

Maždaug tuo pat metu per Persijos įlankos karą bin Ladenas ėmė antrinti Saudo Arabijos islamiškiesiems disidentams, kritikavusiems šalies režimą ir kaltinusiems jį islamo principų išdavyste, kai leido okupuoti šventąją Arabijos žemę Amerikos karinėms pajėgoms. Vis dėlto, iš esmės kitaip negu kitose šalyse, Saudo Arabijos islamo fundamentalistai nestojo į atvirą kovą su savo šalies monarchija, nors smerkė jos valdovus ir buvo žiauriai engiami, o kai kurie – ir nubausti myriop. Teroristų išpuoliai Saudo Arabijoje buvo nukreipti prieš JAV karius ir karines bazes. Saudo Arabijos valdžia pati numalšino šiuos išpuolius, neleisdama JAV įsivelti į konfliktą. Nors patikima informacija šia tema nėra viešai skelbiama, tačiau galima pagrįstai manyti, jog Saudo Arabijos elitas buvo (ir yra) susiskaidęs savo santykių su fundamentalistiniais judėjimais pagrindu. Apie tai byloja jų parama Talibanui iki JAV puolimo prieš Afganistaną. Taigi *al-Qaeda* susilaikė nuo išpuolių prieš Saudo Arabijos režimą, o šios šalies elitas palaikė ryšius su bin Ladenu. Kita vertus, *al-Qaeda* lėšomis, ginklais ir savanoriais rėmė musulmonų kovas visame pasaulyje, ypač Bosnijoje, Čečėnijoje, Kašmyre ir Filipinuose.

Trečiajame etape, įvairiose pasaulio šalyse prasidėjusiame skirtingu laiku, *al-Qaeda* ir su ja susiję tinklai pradėjo tiesiogiai šturmuoti Amerikos galios ir interesų simbolius. Pirmasis, perspėjamasis, puolimas buvo Pasaulio prekybos centro Niujorke sprogdinimas 1993 metais. JAV karinių bazių puolimai Saudo Arabijoje bei pavieniai incidentai kituose pasaulio regionuose taip pat buvo dalis šio atvirai skelbiamo karo prieš Jungtines Valstijas. Tačiau reikšmingiausias išpuolis buvo įvykdytas 1993 metais Somalyje, bendradarbiaujant su Somalio karo vadais, kai buvo nužudyta grupė JAV specialiųjų pajėgų kareivių. Jie buvo apsupti ir nužudyti, o jų kūnai buvo valkiojami Mogadišo gatvėmis bei atvirai demonstruojami pasaulio medijoms. Šis žeminantis pralaimėjimas paskatino JAV palikti Somalį, kad būtų išvengta tolesnio įtraukimo į karą, kuris, Billo Clintono administracijos požiūriu, buvo mažai reikšmingas nacionaliniam saugumui. Epizodas Somalyje įtikino bin Ladeną, kad pergalė prieš JAV yra galima, jei tik pavyktų ženkliai padidinti kainą, kurią amerikiečiai sumokėtų savo gyvybėmis. Kaip žinome, vis dėlto jis anaiptol neįvertino Amerikos ryžto tiesioginės grėsmės akivaizdoje.

Ketvirtajame etape pastangos buvo sutelktos į judėjimų rėmimą tose šalyse, kuriose tikro islamiškojo fundamentalizmo jėgos galėjo įgyti pakankamai galios. Vienas pavyzdžių – Sudanas, kuriame bin Ladenas įsteigė savo bazę 1992 metais po to, kai pasitraukė iš Saudo Arabijos. Sudano judėjimus jis rėmė lėšomis bei padėjo užmegzti ryšius su pasauliniu tinklu, o mainais už tai gavo apmokymų stovyklų ir finansų institucijų paramą. Kitas, reikšmingiausias, pavyzdys – Afganistanas. Čia jis rėmė Talibano režimą, laikomą atsvara karo vadams, sėjusiems pražūtį ir mirtį visai šaliai. Parama sėkmingai įvykdytai Talibano kampanijai tam tikru mastu padėjo atkurti sąjungą prieš sovietus. Jai vadovavo Pakistano ISI, finansavo Saudo Arabija ir visiškai rėmė bin Ladenas – savo asmeniniu palaikymu, fi-

nansine parama ir *al-Qaedos* kadrų talkininkavimu. Jei kalbėtume apie JAV, tai dokumentai iš patikimų šaltinių[57] rodo, jog iki 1999 metų JAV administracija daugmaž tyliai pritarė Talibano valdžiai, nes buvo įsitikinusi, kad tai vienintelis būdas įvesti tvarką šalyje ir tikėjosi geresnių galimybių statyti strateginį naftotiekį, kad per Afganistaną galėtų eksportuoti Vidurinės Azijos dujas ir naftą.[58] Bin Ladenas Afganistaną pavertė pagrindiniu savo globalaus džihado mazgu. Būtent todėl jis garbino mulą Omarą kaip šventąjį ir susiejo jo likimą su Talibano likimu. Bin Ladenas vadovavosi prielaida, kad JAV niekuomet neįsivels į situaciją, primenančią Vietnamo karą. Jis buvo teisus, tačiau nesuvokė, kad technologija ir karinė struktūra jau buvo visiškai kitokia, negu sąlygos, kuriomis vyko Vietnamo karas, arba ir sovietų karas Afganistane.

Penktasis etapas prasidėjo 1998 metais, kai *al-Qaeda*, susidūrusi su vis didesniu JAV spaudimu Saudo Arabijai ir Sudanui išduoti bin Ladeną, stojo į atvirą konfrontaciją su šia supervalstybe ir įvykdė sprogdinimus JAV ambasadose Nairobyje bei Dar es Salame. Vėliau, 2000 metais, tęsdami savo puolimą, jos kovotojai sunaikino Amerikos karo laivą *USS Cole* Adeno uoste (tai buvo tiesioginis karo veiksmas, nukreiptas prieš galingą laivą); ir galiausiai 2001 metų rugsėjo 11 d. jie šturmavo pačią JAV širdį. Šį etapą galima traktuoti kaip tinklo karo tarp *al-Qaedos* bei su ja susijusių organizacijų ir JAV bei jos sąjungininkių pradžią.

Kuo baigsis šeštasis etapas, kol kas neaišku. JAV ėmėsi kontratakos, kurios metu sunaikino Talibano režimą Afganistane, sugriovė *al-Qaedos* pamatus toje šalyje ir pradėjo pasaulinio masto *al-Qaedos* kadrų bei vadovų medžioklę. Nepaisant paviršutiniškų skeptiškų vertinimų, pastaroji davė reikšmingų rezultatų. Šios knygos rašymo metu niekas tiksliai nežino, kaip susiklostė bin Ladeno likimas, nors kai kurie informacijos šaltiniai patvirtina galimybę, kad jis liko gyvas, tačiau yra labai silpnos sveikatos ir todėl atlieka daugiausia simbolinį, o ne tinklo vadovo vaidmenį. Antrasis vadovas po bin Ladeno, al-Zhawahiris, *al-Qaedos* operacijų vadovas šeichas Mohammedas bei daugelis kitų veikėjų vis dar yra laisvėje, tačiau tūkstančiai aktyvistų, taip pat ir patyrusių karo vadų bei organizatorių buvo nukauti arba atsidūrė JAV ir jos sąjungininkių kalėjimuose. Tačiau *al-Qaeda* nėra visiškai sunaikinta – jai išlikti padeda globali tinklaveikos struktūra, apie kurią dar kalbėsime. Be to, daugybė su ja susijusių tinklų daugelyje šalių, tarp jų ir JAV, bet ypač Pakistane ir Pietryčių Azijoje, yra pajėgūs tęsti panašų mąstymo ir veikimo kursą. Nors ir nesileistume į *al-Qaedos* atsiradimą nulėmusių struktūrinių bei socialinių veiksnių analizę, vis tiek turėtume pagrindo manyti, kad šis tinklo karas kaip veiksmų ir atoveiksmių seka gali tęstis dar ne vienerius metus ir neaišku, kokie bus jo padariniai.

[57] Brisard and Dasquie (2002).
[58] Rashid (2001).

Šių procesų kontekste palestiniečių kova egzistavo kaip atskira problema. Nors Izraelį ir žydus *al-Qaeda* atvirai traktuoja kaip priešą, neatskiriamą nuo Jungtinių Valstijų, tačiau jos parama palestiniečiams iš esmės yra simbolinė. Taip yra iš dalies dėl to, kad palestiniečiai patys turi išteklių – iš Saudo Arabijos ir kitų šaltinių – ir pakankamai kovotojų bei kankinių, tačiau iš dalies ir dėl to, kad vyraujantis Palestinos išsivadavimo judėjimas yra nacionalistinis ir nukreiptas į nacionalinės valstybės sukūrimą. Tai nėra *al-Qaedos* tikslas. Tarp jos ir palestiniečių organizacijų, pavyzdžiui, *Hamas* ir *Islamiškojo džihado*, be abejo, esama bendrų bruožų, tačiau jos yra pasidalijusios darbus: palestiniečiai kovoja su Izraeliu, kitose šalyse veikiantys islamiškieji judėjimai, pavyzdžiui, čečėnai Rusijoje ar Kašmyro gyventojai Indijoje, kovoja su juos engiančiomis valstybėmis, o *al-Qaeda* ir su ja susiję tinklai atakuoja JAV globaliu mastu. JAV ir Irako konfrontacija taip pat nepritiko šiems tinklams, nors bin Ladenas nuolat linksniavo Irako vaikų kančias kaip įrodymą, kad Vakarai pažeidinėja musulmonų žmogaus teises, o JAV tvirtino, kad ryšiai tarp Saddamo Husseino ir *al-Qaedos* yra karo prieš Iraką priežastis, nors ir neturėjo įrodymų. Iš esmės nacionalistinis ir pasaulietinis Saddamo Husseino režimo pobūdis bei nuožmus šiitų musulmonų persekiojimas rodo, kad tarp *al-Qaedos* ir Irako yra didžiulis skirtumas, nors nepatikimos ataskaitos tvirtina priešingai. Tačiau jei pasibaigus karui Irake Viduriniuose Rytuose kils neramumai – kova Palestinoje ir Izraelyje taps radikalesnė bei iškils konflikto su *Hezbollah* ir Sirija grėsmė, – tai *al-Qaeda*, galimas daiktas, savo veiksmus laike ir erdvėje ims koordinuoti bendro karo prieš Izraelį ir JAV kontekste. Būtent į šią perspektyvą ji ir orientuojasi.

Trumpai aptarėme *al-Qaedos* tikslus ir veiksmų seką. Tačiau kas yra *al-Qaedos* veikėjai? Kokia yra Bazės bazė?[59]

Modžahedai ir jų paramos bazės

Apibūdinant islamiškojo pasaulinio terorizmo tinklo veikėjus, reikia skirti *al-Qaedą* nuo su ja susijusių tinklų. Taip pat būtina atskirti kovotojus nuo juos remiančių grupių bei šalininkų, kuriems šis judėjimas siekia daryti poveikį ir mobilizuoti.

Pradėkime nuo svarbiausio apibūdinimo: kas yra *al-Qaedos* nariai? Pirmas ir pagrindinis jų bruožas yra tas, kad jų etninė kilmė ir pilietybė yra kuo įvairiausios, nors bin Ladenas ir tikrieji *al-Qaedos* vadovai yra arabai. Jei rodikliu laikysime *Brigados 055* sudėtį, tai šiame petys į petį su talibais Afganistane iki pat galo kovojusiame dalinyje, sudarytame vien iš *al-Qaedos* narių, tarnavo arabai (saudo arabai, egiptiečiai, jemeniečiai, jordaniečiai, palestiniečiai, sudaniečiai, alžyriečiai, marokiečiai, tunisiečiai, libiečiai ir libaniečiai), taip pat pakistaniečiai,

[59] *Al-Qaeda* arabų kalboje reiškia „bazę“.

bangladešiečiai, čečėnai, tadžikai, uzbekai, kirgizai, kazachai, filipiniečiai, malaizijiečiai, indoneziečiai, kinai ir net vienas kitas amerikietis, tarp jų ir vienas baltaodis. Be to, *al-Qaedos* infrastruktūrą, tapusią pasirengimo rugsėjo 11-ajai placdarmu, iš esmės kūrė Europos musulmonai – daugiausia gyvenantys Vokietijoje, Jungtinėje Karalystėje, Ispanijoje ir Prancūzijoje. Jau nekalbu apie daugybę mazgų, kuriuos radikalios islamistų grupuotės sukūrė savo šalyse, pavyzdžiui, Moro išlaisvinimo frontą bei *Abbu Sayyaf* Filipinuose ar *Jamaah Islamiyah* Indonezijoje. *Al-Qaeda*, griežtai kalbant, yra daugiaetninis, daugianacionalinis tinklas, vienijamas jau aptartų vertybių ir tikslų.

Nestebina ir tai, kad etninės bei nacionalinės kilmės įvairovė netrukdo siekti bendro tikslo – ginti šventąsias Arabijos pusiasalio vietas ir Jeruzalę – viso pasaulio musulmonų piligrimystės ir maldų vietas. Islamas yra globali bendruomenė, dvasiškai orientuota į konkrečią geografinę erdvę užimančias šventąsias vietas – būtent į jas yra siunčiamos kasdienės maldos. Netikintys teršia tas šventąsias vietas vien savo buvimu, todėl, tikinčiųjų požiūriu, jų maldos negalinčios pasiekti Dievo. Tiktai suvokę šį materializuoto dvasinio bendravimo procesą mes galėsime suprasti, kokią gilią žaizdą širdyje nešioja fundamentalistai.

Kaip tokios skirtingos kilmės veikėjams pavyko užmegzti ryšius ir galiausiai suformuoti *al-Qaedą*? Kaip minėjau, jos branduolys susiformavo Pakistano stovyklose, į kurias musulmonų savanoriai plūdo iš įvairių pasaulio kampelių, kad padėtų afganų modžahedams kovoti su sovietais. Šiose stovyklose ir sunkiose kovose prieš sovietus, kuriose modžahedai kovėsi drauge, užsimezgė asmeniniai ryšiai, susiformavo bendra *al-Qaedos* ideologija ir pasaulėžiūra. Kai sovietai buvo priversti pasitraukti iš Afganistano, šie savanoriai tęsė kovą dėl musulmonų žemių – visų žemių – išlaisvinimo. Daugelis iš jų ir toliau kovojo Afganistane petys į petį su talibais, kurie, remiami Pakistano ir Saudo Arabijos, sudarė opoziciją grupuotėms, užgrobusioms valdžią Kabule. Talibai (islamo tyrinėtojai, daugelis jų įgiję išsilavinimą islamo mokyklose – *madrassas* – Pakistane) dėl įvairių priežasčių varžėsi su kitomis grupuotėmis: dauguma karo vadų nebuvo etniniai puštūnai (*pashtun*), kitaip negu dauguma talibų ir šalies pakraščiuose gyvenančių pakistaniečių; kai kurios grupuotės, buvusios valdžioje Kabule, buvo Iranui lojalūs šiitai, tuo tarpu talibai, taip pat ir bin Ladenas, buvo sunitai; masei afganų grupuočių vadovavo savanaudiški karo vadai; visi jie buvo labiau suinteresuoti išnaudoti žmones, o ne ginti islamo principus; dauguma priešinosi Pakistano ir Saudo Arabijos įtakai. CŽV rėmė Pakistaną ir Saudo Arabiją, kad šios šalys galėtų teikti paramą modžahedams, o vėliau ir talibams. Kai CŽV nusišalino nuo Afganistano, nes pasibaigus Sovietų sąjungos įtakai nebeturėjo ten jokių interesų, Pakistanas ir Saudo Arabija ėmė naudotis Talibanu, kad galėtų valdyti Afganistaną.

Stovyklose apmokyti kovotojai išsibarstė po visą musulmoniškąjį pasaulį. Jie, pavyzdžiui, sudarė pagrindinę radikaliųjų islamistų partizanų dalį Alžyre ir Egipte,

papildė revoliucinių islamistų grupuočių gretas Filipinuose, Jemene, Sudane, Indonezijoje, Bosnijoje ir kitose šalyse. Bin Ladenas grįžo į Saudo Arabiją, tačiau po to, kai atsiskyrė nuo Saudo Arabijos režimo (žr. toliau), įsikūrė Sudane, vėliau – Afganistane, iš kurio ir pradėjo kovą prieš JAV Niujorke (bombos susprogdinimas Pasaulio prekybos centre 1993 metais), Saudo Arabijoje, Somalyje, Rytų Afrikoje, Jemene ir kitur. Naudodamasis savo pinigais, o svarbiausia – savo charizma ir lyderio padėtimi – bin Ladenas apsaugojo afganų stovyklų veteranų tinklą nuo iširimo ir naudojosi juo naujai kovotojų kartai verbuoti ir apmokyti bei šitaip užtikrinti, kad įgūdžiai, įgyti Pakistane ir Afganistane, bus perduoti. Šis pirminis tinklas ir jo prieaugis yra pagrindinė *al-Qaedos* ir jos išplėtoto pasaulinio tinklo atrama. Būtent todėl jis yra daugiaetninis ir daugianacionalinis tinklas. Ir būtent dėl to šis tinklas yra toks ypatingas. Tai nėra nei klasė, nei etninė, nacionalinė ar regioninė grupė, nei maišto prieš ekonominį išnaudojimą forma. Be abejo, tai yra religinio tapatumo vienijama grupė, tačiau ji neturi jokio konkretaus socialinio pagrindo, išskyrus bendrą patirtį, įgytą pirmajame religiniame kare Afganistane. Ją geriausiai nusako kitose socialinių mokslų srityse vartojama sąvoka „veiklos bendruomenė“ (*community of practice*). Veikla šiuo atveju yra džihadas, kuriam pritarė CŽV ir su ja susijusios slaptosios tarnybos.

Kas gi yra tie įvairios kilmės žmonės, dalyvaujantys šiose ypatingose „veiklos bendruomenėse“? Mes, savaime suprantama, neturime patikimų statistikos duomenų apie *al-Qaedos* sudėtį. Duomenis, kuriuos galėtume gauti, pavyzdžiui, Gvantaname bei kitose vietose įkalintų asmenų sąrašus, yra draudžiama skelbti viešai, nes daugumą tenykščių kalinių JAV valdžios institucijos sulaikė slapta. Tačiau mes turime šiek tiek žinių, todėl galime sudaryti bent vieno *al-Qaedos* segmento sociodemografinių charakteristikų ir biografijų hipotetinį modelį. Pradėkime nuo tų, kurie tiesiogiai dalyvavo rugsėjo 11-osios išpuoliuose. Visi jie buvo jauni vyrai, įžengę į trečią ar ketvirtą dešimtį, o vyriausias buvo jų lyderis Mohammedas Atta, kuriam tuo metu buvo 34 metai. Atrodo, tai pasakytina apie daugumą aktyvistų, nors kai kurie aukščiausi vadovai, pavyzdžiui, al-Zhawahiris, priklauso bin Ladeno kartai (pastarasis gimė 1957 metais Rijado mieste). Bin Ladenas dažnai kreipiasi į jaunus islamo kovotojus, kurie esą pasės baimę priešų širdyse: „Kryžiuočiai susitarė praryti mus, ir pasaulio valstybės paskelbė mums nuosprendį, taigi be Dievo, mums neliko nieko, tik jaunuoliai, dar nesusiteršę gyvenimo purvu.“[60] Nors ginkluotų kovotojų grupėms būdinga naudotis jaunais žmonėmis, tačiau tai šį tą pasako apie pasirengusių mirti, o labai dažnai ir siekiančių tapti kankiniais, jaunų idealistų mąstyseną bei ryžtą.

Jei kalbėtume būtent apie rugsėjo 11-osios *al-Qaedos* savižudžių grupę, tai jų etninė kilmė yra kur kas vienalytiškesnė: 15 iš 19 buvo gimę Saudo Arabijoje,

[60] Osama bin Laden, Al Jazeera News Network, 2001 metų rugsėjo 20 dieną.

du – Jungtiniuose Arabų Emyratuose, vienas – Libane ir vienas (jų lyderis) – Egipte. Artimiausių jų talkininkų grupė pasižymėjo didesne įvairove: iš penkių, kurių asmenybės buvo nustatytos, du buvo Alžyro prancūzai, vienas – jemenietis, vienas – marokietis ir vienas – Maroko vokietis. Visi jie buvo arabai (tai reiškia, jog iš esmės jie buvo kilę iš arabiškai kalbančių šalių). Taigi nors tinklo etninė ir nacionalinė sudėtis įvairi, tačiau jos branduolį ir patikimų aktyvistų grupę sudarė išeiviai iš Arabijos pusiasalio ir Egipto. Tiesą sakant, tai ir buvo *al-Qaedos* tinklo pirminiai komponentai, susitelkę apie bin Ladeną (jemenietį, kilusį iš Saudo Arabijos) ir al-Zhawahirį (egiptietį). Šitai byloja apie dar vieną svarbų jos bruožą: asmeninės pažintys, kartais užmezgamos per šeimos narius ar – Arabijos atveju – giminystės ryšiai yra pagrindinės sąlygos būti priimtam į šio tinklo branduolį, kuriame planuojamos svarbiausios operacijos ir iš kurio yra siuntinėjamos fatvos* (*fatwas*).

Įdomu pastebėti, kad *al-Qaedos* veikloje dalyvauja labai nedaug palestiniečių. Nors Palestinos išsivadavimas ir Izraelio sunaikinimas yra vieni iš *al-Qaedos* tikslų, tačiau palestiniečių nacionalizmo bin Ladenas niekuomet nelaikė tikru islamiškuoju judėjimu, mat jį lengvai galįs nuraminti susitarimas su Izraeliu dėl Palestinos valstybės ateities perspektyvų. Kita vertus, čečėnai, afganai, kašmyrai ir pakistaniečiai dirbo petys į petį su bin Ladenu ir jo kovotojais arabais, tačiau jiems buvo pavesta rūpintis savo pačių šalių, kaip potencialių *al-Qaedos* bazių, išlaisvinimu, o *al-Qaedos* elito grupė, daugiausia sutelkta apie arabiškąjį branduolį, kovojo su JAV likusioje pasaulio dalyje. Kritinė grandis čia yra Europos arabų ir musulmonų mažumos, kurioms didelę įtaką darė įvairių pakraipų islamistų judėjimai ir kurių atstovus verbavo *al-Qaeda*. Esama daug pavyzdžių, kuomet arabai, gyvenantys Jungtinėje Karalystėje, Vokietijoje, Prancūzijoje ar Ispanijoje, ar esantys jų piliečiais, reikšmingai prisidėjo prie globalinio terorizmo strategijos įgyvendinimo.

Trumpai tariant, nors etninės kilmės įvairovė *al-Qaedos* tinklui ir būdinga, tačiau esama užduočių specializacijos pagal kilmę ir gyvenamąją vietą: dalyvaujantieji teritorinėse išsilaisvinimo kovose, pavyzdžiui, čečėnai, yra visiškai atsidavę uždaviniui, kurį sau iškėlė, – kovai su Rusija, – o *al-Qaeda* jiems padeda specialistais, ištekliais bei lėšomis daugiau, negu jie patys prisideda prie tinklo veiklos. *Al-Qaedos* branduolio tvarumą palaiko asmeniniai pasitikėjimo saitai – daugiausia tarp arabų iš Arabijos pusiasalio ir Egipto. O arabų ir musulmonų diasporos Europoje ir Jungtinėse Valstijose traktuojamos kaip potencialūs aktyvistų, geriau pasirengusių veikti priešo teritorijos centre, šaltiniai. Taigi etniškumas ir tautiškumas yra įtrauktos į tinklo organizavimo ir valdymo strateginius tikslus: nepakanka vien būti kilusiam iš Arabijos, svarbu turėti ryšių su kokiu nors pati-

* *Fatva* pagal islamą – teologinio, teisinio klausimo sprendimas, grindžiamas šariatu, kuriuo nustatomos tam tikros teisės, buities, bendravimo ir kitos normos. – *Red. past.*

kimu asmeniniu tinklu. Dar kartą įsitikiname, kad *al-Qaedos* logika plėtojasi orientojantis į ilgalaikę strategiją, kurios tikslas – mesti iššūkį ir galiausiai sunaikinti galingą priešą – Didįjį šėtoną.

Daugelis žinomų *al-Qaedos* veikėjų yra kilę iš pasiturinčių šeimų ir labai išsilavinę. Pagrindinę grupę asmenų, įvykdžiusių rugsėjo 11-osios išpuolius, sudarė Hamburgo technikos universiteto – labai gerą vardą turinčios technikos mokslų įstaigos – inžinerijos specialybės absolventai. Grupės lyderis Mohammedas Atta šiame universitete studijavo architektūrą ir miestų planavimą. Vienas atvirų jo priekaištų Vakarams buvo tas, kad rinkos skatinama urbanizacija naikina tradicinę architektūrą ir tradicinius miestus. Jis baisėjosi šiuolaikinėmis konstrukcijomis ir dangoraižiais, todėl ideologiniu atžvilgiu buvo tobulas kandidatas jam paskirtai misijai atlikti. Muhammadas Rabi' al-Zhawahiris – neabejotinas *al-Qaedos* lyderis po bin Ladeno – yra gydytojas, kilęs iš labai gerbiamos Egipto intelektualų šeimos: jo senelis buvo Al-Azharo mečetės šeichas, tėvas – medicinos profesorius, o motina – Kairo universiteto prezidento duktė.

Al-Qaedos karo vadai taip pat pasižymi elitiniu pasirengimu. Iki arešto 1998 metų rugsėjį Ali Mohammedas keletą metų buvo pagrindinis *al-Qaedos* karo instruktorius. Jis gimė Egipte, Aleksandrijos mieste, studijavo karo akademijoje Kaire ir įgijo Egipto kariuomenės majoro laipsnį, taip pat baigė psichologijos studijas Aleksandrijos universitete. Jis emigravo į JAV, tapo Amerikos piliečiu ir Amerikos kariuomenės specialiųjų operacijų centro Fort Brage instruktoriumi, nors buvo slaptas Egipto *Jihad* narys. Pasitraukęs iš kariuomenės jis vertėsi įvairia veikla: apmokydavo islamistų kovotojus, tarp jų ir bin Ladeno asmens sargybinius, dalyvaudavo nežinomose misijose Viduriniuose Rytuose, neva Amerikos žvalgybos tarnybų pavedimu. Kitas *al-Qaedos* lyderis Anas al-Liby's, iki 1999 metų gyvenęs Mančesteryje, Jungtinėje Karalystėje, buvo labai kvalifikuotas kompiuterių ekspertas, mokęs *al-Qaedos* narius sekimo technikų. Šį sąrašą galima būtų tęsti ir tęsti.

Taigi pasirodo, kad teroristų tinklo veikėjai yra labai išsilavinę profesionalai, o Viduriniuose Rytuose tokie asmenys beveik be išimties esti kilę iš pasiturinčių šeimų – verslininkų, specialistų (medikų, teisininkų) bei intelektualų. Šie jauni vyrai užaugo moderniaisiais laikais – informacionalizacijos ir globalizacijos amžiuje. Jie išvyko į Vakarus, daugelis jų įsitvirtino Europoje ar Jungtinėse Valstijose, kai kurie vedė vakarietes moteris ir natūraliai bei ramiai jautėsi juos supančioje vakarietiškoje aplinkoje. Be to, kaip sakėme, kai kurie iš jų buvo gimę Vakarų šalyse ar tapę jų piliečiais. Jie, kaip ir daugelis Vidurinių Rytų specialistų, galėjo gyventi jaukų profesinį gyvenimą tiek Vakaruose, tiek ir vakarietiškuose musulmoniškųjų visuomenių sektoriuose. Taigi jie nemaištavo prieš savo socialinę atskirtį. Tiesą sakant, dėl savo klasinės padėties jie patys kai kuria prasme buvo atskirties vykdytojai. Nors užuojauta skurstantiems musulmonams

Žinoti apie jo giminystės ryšius yra nepaprastai svarbu – tai ne tik padės suvokti Osamos evoliuciją, bet ir prieštaringą Saudo Arabijos elito pobūdį. Osamos tėvą Mohammedą – emigrantą iš Jemeno ir savo jėgomis iškilusį verslininką – karalius Faisalas paskyrė statybos darbų ministru, atsidėkodamas už pagalbą kovoje dėl sosto. Bin Ladeno bendrovė gavo užsakymą rūpintis šventųjų Mekos ir Medinos vietų atstatymu ir priežiūra, taip pat jai buvo pavesta įgyvendinti Didžiosios mečetės Jeruzalėje rekonstrukcijos projektą. Tai, kad svarbiausiu dalyku Osama laikė šventųjų vietų vientisumo išsaugojimą, lėmė jo asmeninė patirtis, mat jis pats užaugo Medinoje ir dažnai meldėsi šiose trijose šventosiose vietose – o tai yra reta privilegija musulmonui. Be to, Osamos tėvas, žuvęs lėktuvo katastrofoje, kai sūnui tebuvo dešimt metų, buvo labai pamaldus žmogus ir Osamai liko pavyzdžiu visam gyvenimui. Osama buvo įsitikinęs, kad jo tėvas būtų pritaręs jo džihado veiklai. Giminystės ryšių dėka Osama galėjo bendrauti su karališkąja šeima ir Saudo Arabijos valdžios viršūnėmis. Nuo 1980 metų jis tiesiogiai bendravo su princu Turkiu ibn Faisalu ibn Abdelazizu – Saudo Arabijos žvalgybos tarnybos vadovu. Kitaip tariant, Osama bin Ladenas buvo Saudo Arabijos ekonominio ir politinio elito narys ir bendradarbiavo su žvalgybos tarnyba bent jau iki XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios. Grįžęs iš karo Afganistane 1989 metų vasarį jis padėjo Saudo Arabijos žvalgybos tarnybai surengti antikomunistinį džihadą Pietų Jemene.

Universitete jis patyrė svarbių ideologinių įtakų. Apie tai byloja sąsaja tarp jo domėjimosi islamizmo tekstais ir įsiliejimo į džihado veiklą. Dar būdamas studentas jis susipažino su Musulmonų brolija ir jos dviem įtakingiausiais islamo studijų mokytojais. Vienas iš jų buvo Muhammadas Qtubas – bene įtakingiausio islamisto Sayyido Qtubo, nubausto mirties bausme Egipte 1966 metais ir tapusio islamistų judėjimo simboliu (žr. 1 skyrių), brolis. Kitas buvo Abdullah Azzamas – palestiniečių teologas, islamiškosios teisės mokslų daktaras Kairo al-Azharo universitete. 1980 metais jis išvyko į Pakistaną ir viešai skelbė apie būtinybę padėti modžahedams išvyti sovietus iš Afganistano, o bedievius – iš musulmoniškųjų žemių. Jis parašė plačiai nuskambėjusį pamfletą „Musulmonų teritorijos gynimas yra svarbiausia pareiga“ ir ėmėsi įgyvendinti šį planą pats – keliavo po pasaulį, ieškojo lėšų musulmonų savanoriams, atvykstantiems kovoti į Afganistaną, pats organizavo bazę Pakistane tiems, kurie atsiliepdavo į kvietimą. 1984 metais, kontroliuojant ISI – Pakistano slaptajai žvalgybai – Azzamas įkūrė Afganų tarnybos biurą, vadinamąjį MAK, tapusį arabų ir kitų musulmonų savanorių apmokymo ir mobilizavimo kovai su sovietais organizacine baze. Osama bin Ladenas prisidėjo prie savo intelektinio ir politinio mokytojo Azzamo ir padėjo finansuoti MAK savo lėšomis bei naudodamasis ryšiais su Saudo Arabija. Kvietimą išlaisvinti Afganistaną bin Ladenas faktiškai išgirdo anksčiau negu Azzamas, nes dar 1979 metais jis nukeliavo į Pakistaną, o vėliau grįžo į Saudo Arabiją ieškoti lėšų bei pa-

ramos. Šias lėšas ir paramą Pakistane jis valdė asmeniškai, statydamas stovyklas, kelius ir bunkerius, apmokydamas kovotojus ir galiausiai pats vesdamas juos į kovą.

Pamažu bin Ladenas priartėjo prie radikaliausios, egiptietiškosios MAK atšakos ir ėmė remti jos strategiją plėtoti džihadą už Afganistano ribų, tam pasitelkiant terorizmą, kaip vienintelę veiksmingą kovos su priešu, galingesniu net už Sovietų sąjungą, taktiką. Azzamas nepritarė šiam posūkiui, siūlydamas verčiau pirma paversti Afganistaną islamiškąja šalimi (net ir po sovietų pasitraukimo šalį valdė prosovietinė vyriausybė) bei atmesdamas terorizmą moraliniais bei taktiniais sumetimais. 1989 metų lapkritį Azzamas ir du jo sūnūs buvo nužudyti. Veikiausiai tai padarė egiptietiškoji MAK atšaka. Nors nužudymo aplinkybės iki šiol nėra išaiškintos, o Osama ir toliau vadovavosi Azzamo mokymu kaip orientyru, Gunaratna – vienas autoritetingiausių *al-Qaedos* tyrinėtojų – rašo, kad Osama „pritarė ar net palaimino šią žmogžudystę“,[62] kad išlaisvintų *al-Qaedą* nuo būtinybės griežtai laikytis Azzamo principų bei patarimų. Kad ir kaip būtų, po Azzamo mirties Osama bin Ladenas tapo neginčijamu MAK bei viso paramos tinklo lyderiu ir ėmė kloti pamatus globalinio puolimo strategijai, apie kurią kalbama Qtubo raštuose. Šis epizodas (nepriklausomai nuo to, kas atsakingas už nužudymą) rodo, kad bin Ladeno asmenybėje dvasingumas ir tikėjimas ypatingai dera su nuožmiu užsispyrimu įgyvendinti Dievo valią per kovą. Regis, šis derinys tapo ir *al-Qaedos* skiriamuoju bruožu.

1991 metų vasarį bin Ladeno kovoje įvyko lūžis – jis viešai išreiškė pasipiktinimą dėl Amerikos karinių pajėgų buvimo Saudo Arabijoje, nors Persijos įlankos karas buvo pasibaigęs. 1996 metų rugpjūtį *al-Qaedos* išleistoje fatvoje bin Ladenas paaiškino, kodėl 1991 metais jis buvęs įsitikinęs, kad Saudo Arabijos monarchiją reikėję nuversti: „nepaiso dieviškojo šariato įstatymo; atima iš žmonių jiems pagal įstatymą priklausančias teises; leidžia amerikiečiams užimti dviejų Šventųjų vietų žemę; neteisingai kalina sąžiningus mokslininkus... Šiais veiksmais režimas pamynė savo teisėtumą“. Toliau jis tokiais žodžiais smerkia šventųjų vietų išniekinimą bedievių veikla ir okupacija:

> „Į pirmą vietą iškeliami žmogaus sukurti įstatymai, leidžiantys daryti dalykus, kuriuos draudžia Alachas, kaip antai lupikavimą (*riba*) ir kitus. Bankai, praktikuojantys lupikavimą, gviešiasi dviejų Šventųjų vietų žemės ir skelbia karą Alachui, nes nepaklūsta Jo įsakymams... Visa tai vyksta Šventosios mečetės apylinkėse Šventojoje žemėje... Nėra svarbesnės pareigos už amerikiečių išgujimą iš šventosios žemės.“[63]

[62] Gunaratna (2002: 23).

[63] Cituojama pagal Gunaratna (2002: 28–29).

Nutraukdamas ryšius su savo gimtine ir Saudo Arabijos elitu, kuriam jis ir jo tėvas ištikimai tarnavo visą savo gyvenimą, bin Ladenas tvirtai išreiškė nepritarimą fundamentalistiniam Saudo Arabijos vahabitų režimui, vaidinančiam prieštaringą dvigubą vaidmenį – šventųjų vietų saugotojo ir Vakarų naftos saugotojo. Už tai iš jo buvo atimta Saudo Arabijos pilietybė ir areštuotas turtas. Vis dėlto jo šeimos nariai, nors formaliai ir buvo nutraukę su juo ryšius, ir toliau su juo matėsi, lankė jį Sudane, o galbūt net ir toliau finansiškai rėmė. Ryšys su šeima – esminė savigarbos sąlyga arabų kultūroje – bin Ladenui ir daugeliui jo sekėjų buvo stiprybės šaltinis.

1991 metų balandį bin Ladenas grįžo į Pakistaną ir iš ten organizavo teroro išpuolius prieš užsieniečius Saudo Arabijoje ir visur, kur tik jo tinklai galėjo prasiskverbti. Juos sustiprino Saudo Arabijos disidentų, pripažinusių bin Ladeną savo pasipriešinimo kovos vadu, parama. Vėliau jis išvyko į Sudaną, į kurį jį pakvietė Hasanas-al-Turabis – Nacionalinio islamo fronto, 1989 metais užgrobusio valdžią šalyje, dvasinis vadovas. Remiamas Sudano, bin Ladenas suvienijo jėgas su išsibarsčiusiomis Egipto islamo teroristinėmis grupuotėmis, steigė mokomąsias stovyklas Sudane ir kvietė į islamo kovotojų tinklą, kurį buvo subūręs apie *al-Qaedą* ir MAK pirmojo karo Afganistane metu. Apytikriais skaičiavimais, į kvietimą atsiliepė daugiau kaip tūkstantis kovotojų. Jis investavo lėšas, kurias pavyko sukaupti Sudane ir neformaliose Vidurinių Rytų valiutų rinkose (apie 50 milijonų dolerių). Investicijos jam davė didžiulį pelną ir padarė nepriklausomą nuo bet kokios valstybės paramos.

Vėlesniais metais bin Ladenas ir jo bendražygiai suplanavo ir įvykdė keletą sprogdinimų bei žudynių įvairiose šalyse. Kurį laiką Vidurinių Rytų šalių valdžios institucijos bei Amerikos žvalgybos tarnybos daugelį šių veiksmų priskirdavo įvairiems vykdytojams – iš dalies todėl, kad stokojo tikslios informacijos, o iš dalies ir todėl, kad baiminosi, jog viešumas gali būti naudingas bin Ladenui. Vis dėlto tiesa išaiškėjo, ypač po JAV ambasadų Kenijoje ir Tanzanijoje sprogdinimų 1998 metais, o bin Ladenas tapo didžiausiu JAV visuomenės priešu ir tūkstančių nepatenkintų jaunų musulmonų mitiniu herojumi. Bin Ladenas nustojo būti vien tik organizatoriumi bei finansuotoju ir tapo radikaliųjų pasaulinių islamistų tinklų charizmatiniu lyderiu. Prestižą jis išsikovojo dar Afganistano kare, nes modžahedai įvertino nuoširdų jo atsidavimą šiam reikalui ir pasirengimą gyventi ir mirti drauge su jais, nors jis pats buvo kilęs iš vienos labiausiai privilegijuotų šeimų Arabijoje. Jo bekompromisis požiūris, pasirengimas stoti į kovą su visais, kurie tik pastos kelią jo religiniams principams, taip pat ir su gerbiamais Saudo rūmais bei Amerikos supergalia, kėlė pagarbą ir susižavėjimą. Žmogus bin Ladenas, tapo mitu – Osama. Šio mito galia traukė kapitalą ir darbo jėgą į jo imperiją. Jo teroro tinklams talkino tūkstančiai jaunuolių, pasiryžusių tapti kankiniais, o turtingos Vidurinių Rytų šeimos bei verslo grupės rėmė lėšomis. Tai yra vienas gudriausių ir politiškai reikšmingiausių naujosios XXI a. geopolitikos manevrų.

Nuo bin Ladeno iki bin Mahfouzo: finansų tinklai, islamistų tinklai, teroristų tinklai

Saudo Arabijos ir turtingų Vidurinių Rytų šeimų ilgalaikės finansinės paramos islamiškosioms NVO ir fundamentalistinėms islamistų grupuotėms mastą visame pasaulyje užfiksavo kai kurios iki ir po rugsėjo 11-osios pasirodžiusios apžvalgos. Jos taip pat atskleidė, kad dalis šių lėšų buvo skiriamos veikloms, susijusioms su *al-Qaeda*. Nors daugelio jose išdėstytų tvirtinimų pagrįstumas kol kas dar nėra galutinai įrodytas, tačiau esama pakankamai faktų, leidžiančių teigti, kad tarp Saudo Arabijos elito valdomų finansų institucijų ir sudėtingos *al-Qaedos* bei jos bendrininkų visame pasaulyje ryšių infrastruktūros egzistuoja nematoma sąsaja. Įtraukdami šiuos faktus į savo analizę mes sykiu turime atsižvelgti į du vienodai svarbius, nors visiškai skirtingus pavojus: viena vertus, į galimybę, kad Izraelio ir Vakarų žvalgybos tarnybos klastoja ir manipuliuoja informacija, siekdamos diskredituoti ir galiausiai kriminalizuoti pasaulio islamiškojo solidarumo organizacijas; kita vertus, į permainingoje visuomenės nuomonės aplinkoje plintančias sąmokslo teorijas, bin Ladeną ir *al-Qaedą* traktuojančias kaip nebekontroliuojamo arabų ir amerikiečių sąmokslo marionetes. Todėl pirmiausia prisiminkime šiuos faktus, tačiau nesigilinkime į detales, kurios yra plačiai paskelbtos ir nušviestos cituojamuose šaltiniuose.[64]

Gerai žinoma, kad islamiškieji bankai bei finansų institucijos ir islamiškosios labdaros įstaigos bei organizacijos visame pasaulyje yra susijusios. Tai labai paplitusi praktika ir kitų religijų bei kultūrų finansavimo tinkluose. Daugeliu atvejų finansavimo šaltiniu tampa *zakat* fondų valdymas. *Zakat* yra Saudo Arabijoje ir kitose islamo šalyse renkamas religinis mokestis. Kiekvienas (asmuo, įmonė ar įstaiga), įsigyjantis finansinį turtą, turi skirti lėšų labdarai. Tai buvo svarbus finansavimo šaltinis organizacijoms, pavyzdžiui, Tarptautinei islamiškajai šalpos organizacijai, TIŠO (*International Islamic Relief Organization*, IIRO), rėmusiai humanitarines programas visame pasaulyje, taip pat savigalbos projektus bei nevyriausybines organizacijas, orientuotas į gyventojus musulmonus. Daugelis vietinių TIŠO grupių bei kitų panašių organizacijų palaikė ryšius su islamo kovotojais fundamentalistais, o kai kada ir su asmenimis bei grupėmis, susijusiais su *al-Qaeda*. Tai nereiškia, kad TIŠO yra *al-Qaedos* dalis, kaip aiškina kai kurios žvalgybos tarnybos. Tačiau tai reiškia, kad ji yra naudingas kanalas, kuriuo netiesiogiai gali būti perduodamos lėšos, reikalingos kovotojams už islamą.

Antra, stebėjimai rodo, kad Saudo Arabijos režimas, vykdydamas vahabizmo skleidimo visame pasaulyje politiką, steigė ir rėmė tarptautines islamiškąsias organizacijas, daugiausia siekdamas, kad jos sudarytų atsvarą šiitų įtakai bei ko-

[64] Apie finansų tinklus skaitykite Brisard and Dasquie (2002).

votų už musulmonų žemes. Ryškiausias to pavyzdys – Pasaulinė musulmonų lyga, įsteigta 1962 metais. Ją remia *Aramco* (produktyviausia naftos bendrovė pasaulyje, tuo metu buvusi arabų ir amerikiečių bendrove) ir islamiškųjų bankų konsorciumas. Tais atvejais, kai tekdavo kovoti dėl strateginės politikos krypties, kaip, pavyzdžiui, buvo atsitikę Afganistane ar Pietų Jemene, Saudo Arabijos žvalgybos tarnyba įsikišdavo tiesiogiai, derindama savo veiksmus su finansinės paramos teikimo iniciatyvomis. Manoma, kad apie 4000 karališkosios šeimos princų dosniai aukoja vahabizmą remiančioms islamiškosioms organizacijoms ir apskritai islamą ginančioms organizacijoms. Paramos lėšos buvo perduodamos per finansų institucijų tinklą, kurio branduolį sudarė du bankai: DMI, kurį 1981 metais įsteigė Mohammedas al-Faisalas – Saudo Arabijos slaptosios žvalgybos tarnybos vadovo brolis; ir *Dalla-al-Baraka*, kurį 1982 metais įsteigė Salehas Abdullah Kamelis, Saudo Arabijos vyriausybės generalinis finansų kontrolierius. Atrodo, kad bin Ladenas ir jo organizacijos kai kurioms šio tinklo finansų institucijoms buvo patikėję tvarkyti ir valdyti *al-Qaedos* pinigus. Pavyzdžiui, Kamelis buvo *Albaraka Bank-Sudan* prezidentas ir didžiausias *Tadamono* banko Sudane akcininkas. Pastarasis buvo pagrindinis Sudane esančio *Al-Shamalo* islamiškojo banko partneris. *Al-Shamalą* JAV valdžia laikė svarbiausia bin Ladeno bazei Sudane finansuoti naudota finansų institucija.

Trečia, Saudo Arabijos šeimos ir įmonės įsteigė keletą finansinio tarpininkavimo institucijų – daugiausia po XX a. aštuntojo dešimtmečio naftos bumo, – kad galėtų investuoti visame pasaulyje, kartais net į abejotiną verslą. Paprastai tos investicijos buvo susijusios su Vakarų bankais, ypač Amerikos banku. Ryškiausias to pavyzdys – Tarptautinis kredito ir prekybos bankas, TKPB (*the Bank of Credit and Commerce International*, BCCI), kurį 1972 metais įsteigė Pakistano šiitų verslininkas drauge su keletu kitų žinomų verslo ir politikos lyderių iš Kuveito, Jungtinių Arabų Emyratų bei Saudo Arabijos ir Amerikos banku. TKPB, įsikūręs Liuksemburge ir Kaimanų salose, kartu su savo padaliniais Jungtinėse Valstijose, Panamoje ir Kolumbijoje užsiėmė įvairiomis pinigų plovimo ir mokesčių vengimo operacijomis (manoma, kad jo paslaugomis naudojosi narkotikų prekeiviai, ypač Pablas Escobaras). 1991 metų liepą, po tarptautinio audito Amerikos ir Europos valdžios institucijos jį likvidavo. Tarp TKPB ir įvairių pakraipų islamiškųjų organizacijų finansavimo nustatyta daugelis ryšių, tačiau atrodo, kad svarbiausias buvo ryšys su šešėliniu pinigų plovimo ir nereguliuojamų finansinių sandorių pasauliu, kuriame vadovaujamasi principu „pinigai nekvepia“, nesvarbu, kokia jų kilmė.

Vis dėlto tarp TKPB, Saudo Arabijos finansinio elito ir islamistų tinklų egzistuoja dar svarbesnė, žmogiškoji jungtis – Khalidas bin Mahfouzas, 2002 metais vienoje Taifo miesto ligoninėje, Saudo Arabijoje, atlikęs namų arešto bausmę. Tai – svarbiausia figūra šioje aistrų, interesų ir ideologijų arenoje. Jis yra įtakingiausios Saudo Arabijos finansų pasaulio šeimos narys: iš savo tėvo bin Mah-

fouzas perėmė vadovavimą Nacionaliniam komerciniam bankui, NKB (*the National Commercial Bank*, NCB), kurį šis įsteigė 1950 metais. Tai buvo pirmasis Saudo Arabijoje įsteigtas bankas, valdantis karališkosios šeimos investicijas. Apskaičiuota, kad bin Mahfouzo šeimos turto vertė yra apie 1,7 milijardo JAV dolerių. TKPB jis ėjo vadovaujančias pareigas, tačiau jam pavyko išgyventi krizę, sutikus sumokėti 245 milijonus JAV dolerių atsiskaitymo mokestį. Kaip plačią ir įvairią veiklą vykdančios verslo grupės, apimančios mažiausiai 70 bendrovių visame pasaulyje, vadovas jis priklausė stambiausių Saudo Arabijos ir tarptautinių bendrovių valdyboms, tarp jų ir *Aramco* tarybai, į kurią jį paskyrė karalius Fahdas. Jo šeima artimai bendravo su bin Ladenų šeima, nes abi jos buvo kilusios iš tos pačios Pietų Jemeno Hadramautho provincijos. Beje, Khalido bin Mahfouzo sesuo yra viena iš keturių Osamos bin Ladeno žmonų.

1998 metais po sprogdinimų JAV ambasadose Afrikoje Centrinė žvalgybos valdyba NKB pateikė kaltinimus suteikus dešimčių milijonų dolerių vertės paramą labdaros organizacijoms, turinčioms ryšių su Osama bin Ladenu. Saudo Arabijos vyriausybė atliko savo tyrimą, ir bin Mahfouzas buvo pašalintas iš pareigų bei areštuotas. Be to, Saudo Arabijos vyriausybė nusipirko 50 procentų NKB akcijų, nors bin Mahfouzų šeimai liko 36 procentai, iš jų Khalidui – 10 procentų.

Ėmus nagrinėti bin Mahfouzų ir bin Ladenų šeimų ryšius Jungtinėse Valstijose, o ypač Teksase – regione, kuriame Ameriką ir Arabiją jungia bendri naftos pramonės tinklai, – jų finansiniai ryšiai pasirodo esą dar labiau migloti ir pavojingai primenantys trilerių siužetus ar sąmokslo teoretikų mėgstamas istorijas. Abdullah Taha Bakhshas nuo 1976 iki 1982 metų ėjo bin Ladenų šeimos atstovo Jungtinėse Valstijose pareigas. Šiuo metu jis atstovauja Khalido bin Mahfouzo interesams bendrovėje *Investcorp*. Bahreine įsikūrusi *Investcorp*, Liuksemburge ir Kaimanų salose veikiančių holdingo bendrovių antrinė įmonė, atstovauja kelių pagrindinių Arabijos naftos elito atstovų, tarp jų ir buvusių Kuveito bei Saudo Arabijos naftos ministrų, investiciniams interesams. *Investcorp* bendradarbiauja su *Chase Manhattan Bank*, o tarp jos partnerių yra keletas Saudo Arabijos verslininkų, susijusių su TKPB byla, pavyzdžiui, Bakhshas, Mohammedas al-Zalilis ir Bakras Mohammedas bin Ladenas. Pagrindinis Mohammedo al-Zalilio bendrovės Saudo Arabijoje akcininkas yra Khalidas bin Mahfouzas. Al-Zalilis taip pat vadovauja 20 bankų tinklui, kuriam priklauso ir Tadamono islamiškasis bankas, kurio antrinė įmonė Sudane, kaip buvo nustatyta, tvarkė Osamos bin Ladeno finansus. Bakras Mohammedas bin Ladenas yra vyresnysis Osamos brolis ir bin Ladenų grupės vadovas. Bin Ladenų ir bin Mahfouzų grupės įkūrė antrinių įmonių tinklą, kuriam priklausė ir Saudo Arabijos investicijų bendrovė (*Saudi Investment Company*), vadovaujama kito Osamos brolio. Saudo Arabijos investicijų bendrovė yra dar vieno investicijų bendrovių, registruotų Bahamuose, Kaimanų salose ir Airijoje, tinklo pagrindinė įmonė. Visos minėtos bendrovės, veikiančios

globalinėje investicijų aplinkoje, be abejo, yra glaudžiai susijusios su JAV ekonomika ir bendradarbiauja su šios šalies bendrovėmis. 1987 metais Abdullah Taha Bakhshas, buvęs bin Ladenų grupės atstovas ir Khalido bin Mahfouzo tuometinis partneris bei atstovas, ėmėsi gelbėti nedidelę Teksaso naftos bendrovę *Harken*, kuriai buvo reikalinga rekapitalizacija. Jis perėmė 11,5 procento akcijų ir padėjo reorganizuoti bendrovę. *Harken Energy Corporation* direktoriumi tuo metu dirbo George'as W. Bushas.

Daugelis pranešimų, kuriuos 2002 metais paskelbė oficialūs JAV šaltiniai, nurodo, kad Saudo Arabijos remiami atstovai ir rugsėjo 11-osios teroro išpuolių vykdytojai buvo susiję, nors tarp tų pranešimų ir esama neatitikimų. 2002 metų lapkritį Kongreso Jungtinis komitetas rugsėjo 11-osios nusikaltimams tirti parengė preliminarų pranešimą, kuriame, be kita ko, pažymėjo, kad du lėktuvų pagrobėjai Khalidas al-Midharas ir Nawaqas Alzhamiras, tuo metu gyvenę San Diego mieste, susitikinėjo su Omaru al-Bayoumiu ir Ossama Bassnanu, kuriuos abu finansiškai rėmė Saudo Arabijos ambasadoriaus JAV žmona, Saudo Arabijos princesė, karaliaus Faisalo duktė. Ji, be abejo, negalėjo numanyti, kad jos labdaringa parama sunkiai besiverčiančiai šeimai taps netiesiogine parama teroristams. Tačiau būtent šis netiesioginių ryšių voratinklis yra svarbus. Kongreso komitetas kaltino CŽV ir FTB, kad jie nuodugniai neištyrė šių ryšių bei kitų galimų sąsajų su Saudo Arabijos asmenybėmis bei organizacijomis. CŽV dar 2001 metų sausį nustatė, kad Al-Midharas ir Alzhamis buvo *al-Qaedos* agentai, tačiau tai jiems nesutrukdė 2001 metų rugpjūtį teisėtai, savo pačių vardais atvykti į Jungtines Valstijas.[65]

Kaip susigaudyti šiame daugybės skirtingų veikėjų interesų bei strategijų voratinklyje? Tai nebus sudėtinga, jei laikysimės savo analizės principų ir nesileisime į spekuliacijas. Prisiminkime kai kurias svarbias istorines prielaidas. Saudo dinastija buvo sukurta remiantis religiniu pagrindu – vahabizmu, kurio ištakos siekia XVIII a. vidurį, kai religinis fundamentalistas Muhammadas bin Abd al-Wahhabas, persekiojamas už savitą Korano aiškinimą, atvyko į al-Saudo giminės oazę. Muhammadas bin Saudas sekė Wahhabo mokymu ir tarnavo jam savo kalaviju (ar Wahhabo mokymą privertė tarnauti savo kalavijui – paprastai būna ir viena, ir kita). Jis nukariavo Arabiją, o jo palikuonys tęsė pasaulietinę kovą su kitomis gentimis, kitomis tautomis, po to ir su Turkija, kol 1924–1925 metais užvaldė Meką ir Mediną. Muhammado bin Saudo proprovaikaitis Abd al-Azizas, padedamas britų, 1932 metais įkūrė Saudo Arabijos karalystę. Arabijos pusiasalio gentys buvo vienijamos remiantis ir religiniu vahabitų *ulemas* autoritetu, ir absoliučia Saudo rū-

[65] Paskelbta laikraštyje *The New York Times* 2002 metų lapkričio 23 dieną. Davidas Johnstonas ir Jamesas Risenas rašo: „Ataskaitoje apie rugsėjo 11-osios įvykius teigiama, kad ryšiai su Saudo Arabija nebuvo išnagrinėti. Preliminarioje Kongreso išvadų santraukoje rašoma, kad agentai nesusekė Saudo Arabijos lėšų judėjimo trajektorijų", p. A1 ir A9.

mų politine bei karine galia. Jų negalima atskirti vieno nuo kito. Kultūrinis ir religinis teisėtumas vaidina tokį pat lemiamą vaidmenį visuomenės valdyme, kaip ir grynoji jėga ar įtikinimas privilegijų pasidalijimo nauda. Saudo karalystė buvo ir tebėra religinė fundamentalistinė monarchija. Tačiau 1938 metais buvo atrasta nafta, ir tai visiems laikams pakeitė Arabijos žemę. Nuolaidos Amerikos bendrovėms sutvirtino ryšį tarp saudo arabų ir amerikiečių. Karalystė tapo režimu, sudarytu iš trijų elementų: vahabizmo, Saudo rūmų ir *Aramco* (amerikiečių valdomos Saudo Arabijos naftos monopolijos, 1988 metais perėjusios į saudo arabų rankas ir pavadintos *Saudi Aramco*). Tai buvo neišardomas galios ir turto trikampis, sumaniai valdomas Saudo Arabijos elito – prireikus pakeičiant karalių, kaip, pavyzdžiui, nutiko 1964 metais, kai talkinant ir bin Ladenų šeimos nariams nekompetentingasis Saudas buvo pakeistas prityrusiu Faisalu.

Nors Saudo rūmai, siekdami išsaugoti valdžią, kuri jiems padėjo krautis turtus, vienu ir tuo pačiu metu rodė pagarbą *ulemas* ir JAV, tačiau tokia dvilypė jų orientacija nebuvo veidmainiškas manipuliavimas. Saudo Arabijos elitą sudaro vahabitai, tad jis ir toliau laikėsi islamiškosios teisės – tam pritarė dauguma jų pavaldinių – bei derinosi prie vakarietiškų papročių bei interesų. Taigi kitaip negu Mossadeqhas Irane, jie buvo ištikimi Vakarų naftos, kuri jiems krovė turtus, valdytojai. Tačiau jie taip pat turėjo būti ištikimi šventųjų vietų valdytojai, nes tai grindė jų valdžios teisėtumą – ne tik Arabijoje, bet ir visame musulmoniškajame pasaulyje, kurį vienijo chadža (*hadj*) – kelionės į Meką, kurią bent kartą gyvenime turi atlikti kiekvienas musulmonas.

Taigi jie investuodavo savo turtus į pasaulines finansų rinkas, kurių veikimą greitai perprato, nes gabiausius sūnus buvo išsiuntę mokytis į geriausius Vakarų universitetus. Tačiau savo turtus jie naudojo ir islamiškųjų šalių bei islamą išpažįstančių įvairių pasaulio valstybių gyventojų raidai skatinti. Jų strategija, taip pat kaip ir Jungtinių Valstijų užsienio politika, buvo vykdoma keliomis tarpusavyje susijusiomis kryptimis. Ja buvo siekiama skatinti ekonominį ir socialinį islamo šalių kilimą, nukreipiant jas į Saudo Arabijos ekonominės įtakos sritį; teikti paramą skurstantiesiems; remti islamiškuosius judėjimus, siekiančius didinti islamo galią bei įtaką, ypač tuos, kurie rėmėsi vahabizmo mokymu, pavyzdžiui, talibus.

Šioje tobulai nuoseklioje strategijoje riba tarp islamizmo rėmimo ir modžahedų kovos rėmimo buvo peržengta Afganistane. Kai šios kovos eiga sukėlė konfrontaciją su Vakarų, taip pat ir Jungtinių Valstijų, interesais, tapo keblu pakeisti jau užsukto mechanizmo kryptį – pavyko tik atleisti iš pareigų legendinį slaptosios tarnybos vadovą princą Turkį ibn Faisalą ibn Abdelazizą 2001 metais. Be to, nors Saudo Arabijos vyriausybė aiškiai suvokė būtinybę visiškai nutraukti ryšius su bin Ladenu, nes šis buvo priešiškai nusiteikęs ir veikė išvien su Saudo Arabijos disidentais, tačiau ji apdairiai vengė visiškai susivienyti su JAV prieš fundamentalistų tinklus. Jie vis dar puikiai atminė 1979-ųjų, – pirmųjų naujosios He-

giros metų, – lapkritį, kai vienas Saudo Arabijos nacionalinės gvardijos karininkas ir keli šimtai jo sekėjų užėmė Didžiąją Mekos mečetę ir kelias savaites grūmėsi su Saudo Arabijos karinėmis pajėgomis, smerkdami nuo Korano mokymo nusisukusią šalies monarchiją. Pasibaigus konfliktui, visiems sukilėliams bei jų bendrininkams, išskyrus vieną, buvo nukirstos galvos. Būtent jį saudo arabai įtarė perdavus užpuolėjams Mekos planus, nes tai buvo vienas iš nedaugelio žmonių, galėjusių gauti šiuos dokumentus. Tai buvo Mahrousas bin Ladenas, Osamos brolis, šiandien vis dar vadovaujantis šeimos verslui Medinoje.

Kad sušvelnintų didžiulį atsidavusių vahabitų pasipiktinimą, Saudo Arabijos valdžia turėjo rasti pusiausvyrą tarp savo ryšių su JAV ir nuolatinės paramos islamo vardu vykdomiems žygiams visame pasaulyje, tarp jų ir Palestinos pasipriešinimo judėjimo finansavimo. Po sprogdinimų JAV ambasadose nusprendęs, kad palaikyti ryšius su bin Ladenu tapo pernelyg pavojinga, Saudo Arabijos režimas ir toliau rėmė Talibaną, nors tai tebuvo kita paramos bin Ladenui forma.

Be to, Saudo Arabijos elitas šiuo atžvilgiu nėra vieningas. Tai, ką daro valdžia, nebūtinai daro ir kiti karališkosios šeimos nariai ar verslo elito atstovai. Daugeliui jų remti islamizmą – tarp jų ir pavadinimo neturinčius karinius tinklus – yra religinė pareiga. Kelis tūkstančius Saudo Arabijos elito narių sieja šeimyninių, gentinių, politinių ir finansinių ryšių tinklas, todėl tokių iniciatyvų malšinimas mažai tikėtinas, žinoma, jei bus išpildyta pagrindinė sąlyga – jei Saudo Arabijos režimas pats netaps jų taikiniu. Bin Ladenas buvo pakankamai atsargus, kad to išvengtų, nukreipdamas savo puolimus prieš amerikiečius, įsikūrusius šventojoje arabų žemėje.

Todėl tarp vahabitiškojo Saudo Arabijos režimo gynimo ir pasaulinio masto islamiškųjų tinklų, iš kurių išsirutuliojo *al-Qaeda* ir kiti teroristų tinklai, egzistuoja tvirtas tarpusavio ryšys. Tai nėra tradicinė valstybės finansuojamo terorizmo forma, nes Saudo Arabija niekuomet neskatino terorizmo prieš Jungtines Valstijas (nors ji skatino terorizmą prieš Rusiją, pavyzdžiui, čečėnų terorizmą) bei mėgino, nors ir nesėkmingai, suvaldyti bin Ladeną, kol šis neišsprūdo iš jos kontrolės. Vis dėlto vahabitų karalystę ir islamo kankinių tinklus sieja fundamentalus ryšys: ir vieni, ir kiti didžiausią reikšmę teikia islamiškiesiems principams ir puoselėja įsitikinimą tapatumo galia.

Tinklaveika ir medijų politika: al-Qaedos *organizacija, taktika ir strategija*

Kaip palyginti maža kovotojų grupė, kad ir kokia ryžtinga ji būtų, gali mesti iššūkį galingiausiai valstybei istorijoje be aktyvios kitų valstybių paramos? Bin Ladeno ir jo sekėjų manymu, atsakymas yra vienas – Dievas su jais. Tačiau dėl visa ko jie sukūrė naują organizacijos formą ir išplėtojo taktiką bei bendrą strategiją, pritaikytas vadinamosios asimetriškos konfrontacijos sąlygoms. Vienoje konfron-

lės buvo pačios aktyviausios. Bin Ladenas subūrė kuopelę Maniloje ir jai vadovauti paskyrė du kovotojus, dalyvavusius 1993 metų sprogdinimuose Pasaulio prekybos centre – Ramzį Yousefą ir Khalidą Shaikhą Mohammedą. 1994 metais Maniloje jie planavo virš Ramiojo vandenyno susprogdinti 11 JAV lėktuvų, tačiau šis sąmokslas buvo atskleistas, atsitiktinai įvykus sprogimui Yousefo bute Maniloje. Filipinuose ir Malaizijoje su *al-Qaeda* susijusios grupės planavo išpuolius prieš JAV interesus Malaizijoje ir Singapūre, tačiau efektyvūs tų šalių policijos veiksmai jiems sutrukdė. Vis dėlto po afganų ir pakistaniečių bazių sunaikinimo *al-Qaedos* tinklai Pietryčių Azijoje, ypač Indonezijoje – didžiausioje musulmoniškojoje šalyje pasaulyje – tapo pagrindiniais tiek vietinių pasipriešinimo kovų, tiek pasaulinio džihado vykdytojais.

Panaši tendencija buvo aiškiai pastebima ir Čečėnijoje, kurioje pasaulietinė, etninė-nacionalinė čečėnų nacionalistų kova prieš Rusiją virto kova už islamą ir susilaukė didelės *al-Qaedos* paramos lėšomis, mokymais bei ginklais. Bin Ladeno požiūriu, čečėnų kova buvo viso labo kovos prieš rusus Afganistane tąsa. Kurį laiką taip manė ir saudo arabai, pakistaniečiai bei CŽV. Visuotinės kovos tarp islamistų tinklų ir dominuojančių pasaulio valstybių kontekste čečėnų kovotojai už islamą perkėlė savo kovos lauką į Maskvą, 2002 metų spalį įvykdydami masinį teroro išpuolį teatre Maskvoje. Šis išpuolis baigėsi dar didesne tragedija, kuomet teatrą šturmavusios Rusijos specialiosios pajėgos panaudojo dujas, nužudžiusias 120 žmonių, paimtų įkaitais. Taigi nors Čečėnijos konflikto ištakos siekia XIX amžių, tačiau ryšys su *al-Qaedos* tinklu jį sustiprino ir pavertė dar vienu globalinio teroro prieš musulmonų engėjus tinklo mazgu. Šis dvejopas *al-Qaedos* veikimo pobūdis – vietinės kovos ir globalinė tinklaveika – yra pagrindinis jos strategijos bruožas po Afganistano karo susiklosčiusioje situacijoje.

Ši strategija yra orientuota į visų taikinių, atstovaujančių dominuojančioms jėgoms (krikščionims, tarp jų – rusams, taip pat žydams ir visiems kitiems musulmonų engėjams, pvz., Indijai ir galiausiai Kinijai), nepaliaujamą puolimą bet kur ir bet kuriuo metu. Progų pulti gali atsirasti bet kur ir bet kada. Kampanijos yra lengvai pradedamos, nors ir nebūtinai koordinuojamos, įrašais ir pareiškimais, platinamais per medijas, ypač per nepriklausomą pasaulinį musulmoniškąjį tinklą *Al Jazeera* – alternatyvą CNN. Be to, egzistuoja ir tikrasis *al-Qaedos* tinklas, atskiras nuo organizacijų, besinaudojančių šio tinklo parama ir mokymais. Jis finansuojamas bin Ladeno lėšomis ir vadovaujamas *al-Qaedos* pagrindinių vadų. Juos bin Ladenas parinko pats asmeniškai, kai dar vadovavo operacijoms (šių eilučių rašymo metu, 2002 m., jis veikiausiai sunkiai serga: dializės problemos kelia didesnį pavojų gyvybei, negu amerikietiškos „sumanios“ bombos*).

* „Sumaniomis“ bombomis (angl. *smart bombs*) vadinamos tokios bombos, kurias lazerio spinduliais ar radijo bangomis galima nukreipti į tikslą. – *Vert. past.*

Tačiau net ir *al-Qaedos* kuopelių iniciatyvos yra daugiausia savarankiškos. Joms suteikiami ištekliai ir pateikiami bendrieji nurodymai bei veikimo laukas, tačiau jos turi kliautis savo nuojauta ir pačios planuoti strategijas. Centralizuotai planuojami tik pavieniai svarbiausi aktai, kaip antai rugsėjo 11-osios įvykiai. Tačiau net ir šiuo atveju daugelis plano operacijų buvo patikėtos vykdantiems vadams ir tik keletas iš jų (galbūt tiktai Atta) žinojo visą planą nuo pat pradžių. Tai tradicinė istoriškai žinoma revoliucinių sąjūdžių kuopelių organizavimo taktika. Tačiau *al-Qaedos* organizacija turi keletą naujų bruožų: joje savarankiškumas yra daug didesnis, nes jos tikslai yra paprasti, o mistinis organizacijos pobūdis (ji visiškai atsidavusi Dievo valiai) minimizuoja disciplinos problemas. Be to, pažangi ryšių technologijų infrastruktūra išplėtė bendravimo galimybes. Savaime suprantama, plačiai pasitelkiamas internetas, ypač šifruotas elektroninis paštas (naudojamasi PGP technologija, kurią galima nemokamai atsisiųsti iš interneto). Palydoviniais mobiliaisiais telefonais, naudojantis iš anksto suderintais šifrais, tapo paprasta susisiekti su visu pasauliu. Nors vyriausybės akcentuoja interneto svarbą (ir taip randa naują pretekstą kontroliuoti laisvą bendravimą per internetą), reikalingiausi ryšiai užmezgami asmeniškai, o svarbiausi pranešimai perduodami iš rankų į rankas. Tam ypač reikšmingas pasaulinis oro transporto tinklas, nes skrydžių dėka bet kuris asmuo gali susitikti su bet kuriuo kitu, jei tik turi galiojančią vizą. Įdomu pastebėti, kad *al-Qaeda* nusprendė nesinaudoti gausia vizų ir pasų klastočių rinka, o veikiau pasikliauti JAV priežiūros tarnybų kompetencijos stoka. Ir jie buvo teisūs: tik keletui būsimų teroristų buvo keblu gauti vizas, nekeičiant nei vardų, nei pasų. Kitas šio teroristų tinklo bruožas yra tas, kad remiamasi prielaida, jog pagrindiniai jo užduočių vykdytojai – tie, kurie tiesiogiai kontaktuoja su priešu – žus. Taigi nesibaiminama, kad jie palūš kankinami, persimes į priešo pusę ar suteiks daugiau informacijos, išskyrus savo prarasto gyvenimo pėdsakus. Žinoma, visuomet yra tikimybė, kad paskutinę akimirką kuris nors apsigalvos. Būtent todėl jie gyvena ir dirba grupėmis, o plano detalės atskleidžiamos paskutinę minutę. Be to, daugelis centralizuotai planuojamų išpuolių vykdytojų yra asmeniniais saitais susiję su kitais grupės nariais. Jie gali būti šeimos nariai, draugai, kartu studijavę ar drauge atradę islamą. Kiekviena kuopelė yra glaudus ratas, o jų visuma sudaro pasaulį apraizgiusio tinklo mazgus.

Šios tinklaveikos organizacijos poveikio laukas milžiniškas.[66] Kaip valstybės gali kovoti su tinklais? Jos gali subombarduoti vieną kitą operacijų bazę ar vieną kitą štabą (tai buvo padaryta Afganistane), bet negali subombarduoti Hamburgo, kuriame faktiškai ir buvo pasirengta rugsėjo 11-ajai. Neįmanoma subombarduoti tinklo, tik jo mazgus ir tik pasitelkus daug laiko ir lėšų reikalaujančią

[66] Arquilla and Rondfeldt (2001).

pasaulinę strategiją, paremtą tinklo gebėjimo atsistatyti ir keisti konfigūracijas prielaida. Konfliktas tarp mobiliųjų pasaulinių tinklų ir nacionalinės valstybės, be abejo, yra asimetriškas: tinklai turi akivaizdų pranašumą. Valstybės mėgina kurti pasaulinius valstybių tinklus. Nors valstybių tinklaveikos dėka jų baudžiamoji galia padidėja (jos gali subombarduoti daugiau vietovių), bet efektyvumas – ne itin. Įvairiose vietose atsiranda vis naujų mazgų, jie įsimaišo tarp gyventojų ir, tęsdami nesibaigiančią smurto spiralę, smogia tada ir ten, kur mano esant reikalinga.

Dėl savo organizacinio lankstumo pasauliniai islamiškieji tinklai naudojasi dviem pagrindinėmis veikimo taktikomis. Pirmoji yra teroras: kenkti visur ir visada, kad Jungtinių Valstijų piliečiai bei institucijos, taip pat jas remiančios valstybės, gyventų sukaustyti baimės. Jie tikisi, kad tos valstybės ir žmonės ilgainiui neatsilaikys. Tačiau kovą teks tęsti labai ilgai, todėl terorą reikia labiau plėtoti ir įvairinti, atsižvelgiant į kovotojų savybes bei gebėjimus. Cheminiai ir biologiniai ginklai, be abejo, yra pagrindinė bauginimo priemonė, be to, galima plačiai panaudoti ir nedideles branduolines bombas. Tačiau tai nėra lengva, todėl reikia supaprastinti taktiką. Komercinius lėktuvus panaudoti kaip bombas buvo daug paprasčiau ir efektyviau, negu įsigyti ir paleisti raketas. Galima manyti, kad bus rastos ir kitos ekonomiškos taktikos. *Al-Qaedos* savižudžiai užduočių vykdytojai pasižymi į problemų sprendimą orientuotu techniniu mąstymu. Juk pagaliau tarp jų yra nemažai specialistų inžinierių ir medikų. Įvardijus problemą, tinkamą jos sprendimą lemia sąlygos bei ištekliai. Tikėkitės netikėtų sprendimų, kurie yra tokie akivaizdūs, kad niekas apie juos net nepagalvoja. Bent jau ne valdžios institucijos, nors fantastinės literatūros kūrėjai jau prieš daugelį metų aprašė scenarijus, primenančius rugsėjo 11-osios įvykius.

Antroji taktika – tai medijų politika. Pagaliau juk šiais veiksmais siekiama paveikti žmonių mąstymą, pakeisti jų sąmonę. Medijos – vietos ir pasaulio – yra komunikacijos priemonė, formuojanti visuomenės mąstymą. Todėl veiksmai turi būti orientuoti į medijas, efektingi ir gerai atrodantys filmuotoje medžiagoje, kad visas pasaulis galėtų juos pamatyti: priminti Holivudo filmus, nes būtent jie formavo mūsų epochos žmonių mąstyseną. Tačiau nėra reikalo prisiimti atsakomybės už šiuos veiksmus – tai yra didžiausia JAV ir Vakarų analitikų klaida. *Al-Qaeda* prisiima atsakomybę už savo veiksmus daug vėliau – tuomet, kai dėl prisipažinimo nebegali nutekėti jokia informacija. Ir grupuotė to nedaro, nes tai nėra būtina. Ji neturi autoriaus teisių į terorą islamo vardu. Engiamos musulmonų masės visada pritars išpuoliui prieš priešą, nesvarbu kaip ir kur jis bus įvykdytas. Šie protai – t. y. tikrųjų musulmonų protai – ir yra tikrasis *al-Qaedos* taikinys. Vakariečių atžvilgiu *al-Qaeda* taikosi ne į protus, o į širdis – jie siekia ne suvokimo, o baimės. O baimė, kurios sukėlėjas nematomas, yra dar didesnė. Medijos kaip komunikacijos su pasaulio musulmonais kanalas yra pagrindinis *al-Qaedos* ginklas, nes ji vadovaujasi pasaulietine anarchistine pamokomojo veiksmo tradicija, ku-

ria sekė rusų, prancūzų, italų ir ispanų anarchistai: smok į pačią priešo širdį, kad parodytum jo silpnąsias puses, kad sugriautum jo nenugalimumo mitą, kad išguitum baimę iš jaunųjų islamo liūtų protų ir širdžių. Kiekvienas Amerikoje įvykdomas didesnis teroro išpuolis yra Dievo valios pergalė prieš didžiausią supervalstybę Žemėje. Kad ir koks liūdnas buvo vaizdas, tačiau kai įvairių pasaulio šalių musulmonų jaunuoliai, pamatę sprogimus Niujorke, šoko gatvėse, *al-Qaeda* žinojo, kad pasirinko tinkamą taktiką – tinkamą jos iškreipto pasaulėvaizdžio kontekste.

Tai dar ne viskas. Pamokomasis veiksmas pagal anarchistų bei teroristų nacionalistų tradiciją yra ir provokacinis aktas. Tikimasi, kad įniršęs priešas griebsis neapgalvotų atsakomųjų veiksmų, kurie sukels smurto bangą supuvusiame pasaulyje, o iš jo pelenų prisikels apsivaliusi civilizacija. Istorijoje yra buvę faktų, kai ši destruktyvi strategija suveikdavo: vienas žmogžudys Sarajeve sukėlė Pirmąjį pasaulinį karą. Būtent tai Izraelyje vykdo *Hamas* bei islamiškasis *džihadas*, o likusiame pasaulyje – *al-Qaeda*. JAV politika Irako – nuo šio konflikto nukentėjusio pašaliečio – atžvilgiu rodo, kad ši strategija išties veiksminga.

Apibendrinant galima teigti, kad *al-Qaeda* svyruoja tarp dviejų veiklos projektų. Pirmąjį (kurio ji laikėsi iki 2001 metų) galima pavadinti Somalio sindromu. Kitaip negu islamo kariai, kurie aistringai trokšta tapti kankiniais, Amerika ir amerikiečiai nėra pasirengę mirti. Todėl kelios įspūdingos žudynės, panašios į JAV kareivių žudynes Somalyje, privers juos atsitraukti, kaip nutiko Vietname ar tame pačiame Somalyje. Tačiau po 2001-ųjų kampanijos Afganistane *al-Qaeda*, vos išgyvenusi JAV atsakomuosius veiksmus ir pamačiusi, kaip žlunga Talibanas, o jo rėmėjai Pakistane išsislapsto, pakeitė mąstyseną ir taktiką. Teroras turi būti tikrai globalus ir nukreiptas į palankių progų atveriamus taikinius. Grupuotės tinklas gerokai išsisklaidė, tačiau netiesioginiu bendravimo kanalu kovotojams tapo medijos. Itin aktualus klausimas, tačiau ne vienintelis, buvo naujų masinio naikinimo ginklų naudojimo galimybių paieška. Svarbiausias tikslas buvo pažadinti musulmonų mases, o tam reikėjo visapusiško jų dalyvavimo. Todėl sukilimai musulmoniškosiose šalyse ir Vakarų simbolių niokojimas buvo ir lengviau įvykdomi, ir labiau pamokantys. Vis dėlto pagrindinis ginklas, *al-Qaedos* supratimu, esanti Dievo valia. Būtent todėl jie neturi abejonių dėl savo kovos rezultato ir ketina ją tęsti be atvangos. Šiuo atveju tapatumo galia yra Dievo galia.

Rugsėjo 11-oji ir vėliau: įtinklinto, globalaus, fundamentalistinio judėjimo atsiradimas ar mirtis?

Rugsėjo 11-osios siaubas ir simbolizmas giliai įsirėžė į pasaulio žmonių atmintis ir širdis. Amerika netikėtai pasijuto esanti pažeidžiama. Per keletą dienų verslo euforijos, technologinių naujovių ir asmeninės laisvės pojūtį, vyravusį turtingose

šalyse ir pasiturinčių gyventojų sluoksniuose pirmaisiais informacijos amžiaus metais, pakeitė saugumo, įtarumo ir kontrolės manija.

Rugsėjo 11-osios sąmokslo tikroji pasekmė – bręstančios konfrontacijos tarp tapatumu paremto revoliucinio avangardo ir nacionalinės valstybės institucijų bei organizacijų, vis dar besivadovaujančių industrinės epochos mentalitetu bei tvarka ir Šaltojo karo geopolitika, atskleidimas. *Al-Qaedos* savižudžių grupė, infiltruota į Jungtines Valstijas, beveik be klaidų įvykdė labai paprastą planą, kuriuo buvo siekiama, kad šalis patirtų kiek galima daugiau žmonių aukų, o svarbiausia – kad imperinės Jungtinių Valstijų valdžios pažeminimas būtų parodytas per medijas ir išvaduotų musulmonų mases nuo bejėgiškumo pojūčio. Jo simboliškumas galėjo būti dar didesnis (Baltųjų rūmų sunaikinimas?), jei ne lėktuvo UA 93 keleivių didvyriškas pasipriešinimas, neleidęs paskutinei „gyvajai raketai" pasiekti taikinio. Šaltas, metodiškas dvejus metus trukęs plano įgyvendinimas be jokio informacijos nutekėjimo ir nesėkmių ir be dvejonių ilgame kelyje susinaikinimo link įrodo *al-Qaedos* narių organizacinį pajėgumą, bebaimį ryžtą ir psichologinę motyvaciją. Jie net įrodė, kad pasaulinio terorizmo operacijoms vykdyti pakanka kuklaus biudžeto – mažiau kaip 300 000 JAV dolerių, iš kurių, prieš įsilaipindami į lėktuvus fatališkiesiems skrydžiams, atgal į štabus vykdytojai grąžino likusius 12 000 dolerių.

Jei kalbėtume apie finansus, akivaizdu, jog šis karas gali trukti ilgiau, negu aukštųjų technologijų karai, kuriems pasitelkiami tūkstančiai „sumanių" raketų, kainuojančių po milijoną dolerių kiekviena. Tačiau jų planas suveikė tik todėl, kad buvo paremtas prielaida, jog priešas „yra kvailas", kaip pareiškė vienas *al-Qaedos* lyderių Ramzis bin al-Shibhas (vėliau Pakistane jis pateko į nelaisvę priešui, kuris irgi įsisąmonino šią tiesą). Jei šį teiginį taikytume žvalgybos institucijų veiklai, tai jis būtų teisingas. Per visą procesą, kurio kulminacija tapo rugsėjo 11-oji, JAV saugumo tarnybos pridarė daugybę nepaaiškinamų klaidų – visos jos yra užfiksuotos ir atskleistos. Jų šaltiniais galima laikyti įvairius tarpusavyje susijusius veiksnius, tarp jų ir nepamatuotą absoliučios galios jausmą, visišką pasitikėjimą technologijomis, o ne žmogaus protu, renkant ir apdorojant informaciją. Tai lėmė ir ideologinės priežastys (amerikietiškasis – ir modernus – įsitikinimas, kad technologijos gali viską), ir finansinės (nusipirkti kompiuterių ar pasitelkti ginkluotųjų pajėgų naudojamus elektroninius žaisliukus yra daug pigiau, negu investuoti į gerai apmokamus ir puikiai apmokytus žvalgybos specialistus). Todėl dėl veiksmų koordinavimo tarp agentūrų stokos, biurokratinės rutinos bei nepasitikėjimo informacijos šaltiniais iš užsienio (pavyzdžiui, tikslių Prancūzijos žvalgybos tarnybų pranešimų ignoravimo) JAV nieko nežinojo apie sąmokslą, nors jis iš tiesų nebuvo visai įslaptintas.

Tačiau yra ir kur kas svarbesnių dalykų: saugumo tarnyba buvo (ir tebėra) nacionalinės valstybės, potencialiai kovojančios su kitomis nacionalinėmis vals-

tybėmis, o Šaltojo karo metu – ir su galinga sovietų imperija – kūrinys. Šių karinėje parengtyje esančių valstybių organizacinė logika ir mentalitetas buvo labai panašūs; toks pat buvo ir jų supratimas, taip pat infiltracijos, o kartais ir derybų strategijos. Pavyzdžiui, viena iš priežasčių, kodėl Šaltojo karo metais Jungtinėse Valstijose nebuvo terorizmo, o Sovietų sąjungoje – labai mažai, buvo ta, kad šios supervalstybės susitarė užkirsti kelią jų interesus atstovaujančioms organizacijoms (ar tai būtų palestiniečiai, ar *Mossad*) vykdyti terorą jų teritorijose. Susidūrusi su nauju priešu JAV saugumo sistema pasirodė esanti nepajėgi užkirsti kelio triuškinamai atakai, o kai ji pasitelkusi visas savo pajėgas į šią ataką sureagavo, tai naudojo senus metodus – ieškojo lokalizuotų taikinių, kuriuos galėtų sunaikinti karinėmis technologijomis. Atrodė, kad karas Afganistane, kurį Amerika greitai laimėjo technologijų bei specialiųjų pajėgų dėka, įrodė esant šią strategiją tinkamą. Sumanymą žūtbūt nuginkluoti Iraką, prireikus įsiveliant ir į brangiai kainuojantį karą, o po to nusitaikyti į „blogio ašį" – kintamosios geometrijos ašį, lėmė įsitikinimas, kad tikras pavojaus šaltinis gali būti tik valstybės remiamas terorizmas. Tai prieštarauja čia pristatytai *al-Qaedos* analizei, kurioje rėmiausi visais prieinamais šaltiniais. Nors paramos bazės praradimas Afganistane sudavė fundamentalistų tinklams didelį smūgį, tačiau pats savaime jis nesunaikino jų gebėjimo veikti. Ir, be abejo, Irako bendrininkavimas nebuvo įrodytas, o JAV ketinimų pulti Iraką akstinas veikiau buvo prevencinio veikimo prieš „nedoras valstybes" politika, o ne siekis kovoti su *al-Qaeda*. Tik po rugsėjo 11-osios JAV ir kitos Vakarų valstybės galutinai suvokė konflikto pobūdį ir pamažu pradėjo naudotis tinklaveikos principais, pavyzdžiui, bendromis pastangomis kontroliuoti teroristinei veiklai gyvybiškai svarbius finansų tinklus bei finansavimo šaltinius. Taip jos paspartino nacionalinės valstybės transformaciją į naują valstybės formą – tinklo valstybę, – kurios analizę pateikiu tolesniuose šio tomo puslapiuose ir šios trilogijos III tome.

Šių eilučių rašymo metu, 2003 m. pradžioje, atrodo, kad *al-Qaedos* gebėjimas veikti yra gerokai sumenkęs. O dauguma jos rėmėjų nutraukė savo paramą, pagrįstai išsigandę galimo sužeistos supervalstybės įtūžio. Vis dėlto atrodo, kad keletas panašių grupuočių, atstovaujančių panašiems veikėjams keliose šalyse, toliau vykdo įvairią teroro veiklą prieš JAV ir Vakarų interesus bei simbolius Kuveite, Balyje, Jemene, Pakistane, Filipinuose, Maskvoje, Jordanijoje. Tai rodo ir pirmąkart jų surengtas išpuolis prieš Izraelio piliečius Mombasoje. Jungtinėse Valstijose tebetvyro pavojaus ir įtampos atmosfera. Nacionalinės viešosios nuomonės apklausos rodo, kad 2002 metų pabaigoje žmonės buvo tokie pat sukrėsti, kaip ir 2001-ųjų pabaigoje. Visai galimas dalykas, kad *al-Qaedos* galia bei ištekliai yra pervertinami – taip mano daugelis Europos žvalgybos tarnybų. Didelė tikimybė, kad įspūdis, kurį padarė rugsėjo 11-osios „taiklusis smūgis", buvo naudingas *al-Qaedai*, pasinaudojusiai JAV saugumo sistemos spragomis. Vis dėlto pasauliniai teroro tinklai, įsisąmoninę būtinybę ginti tapatumą bei paklusti Dievo valiai, gali

palyginti lengvai būti reorganizuojami ir reformuojami, kol tebėra neišsekę juos sukūrę šaltiniai. Juk *al-Qaeda* įrodė, kad pasitelkus lanksčią tinklaveiką, į žiniasklaidą orientuotą politiką bei asimetrišką konfrontavimo strategiją, naudojantis žiniomis, pažangiomis technologijomis, o galbūt ir masinio naikinimo ginklais, tiek organizaciniu, tiek ir operaciniu atžvilgiais galima mesti iššūkį didžiausių nacionalinių valstybių galiai. Kaina, kurią už tai tenka sumokėti, yra žmonių gyvybės – ir pačių vykdytojų, ir jų aukų. Ši auka yra suvokiama kaip religinė pareiga išgelbėti žmoniją nuo moralinio nuosmukio, o musulmonų mases – nuo naujųjų kryžiuočių jiems primestų nesibaigiančio pažeminimo bei priespaudos.

Tačiau kas yra šis pažeminimas? Kaip juntama ta priespauda? Nesunku pastebėti, kad daugybė žmonių visame pasaulyje patiria socialinę atskirtį – ir ekonominiu, ir technologiniu atžvilgiais. Šį teiginį aš įrodysiu ir pagrįsiu III tome. Tačiau kad ir kokios priežastys kurstytų pasaulinius fundamentalistų tinklus kovoti ateityje, tai nėra tiesioginis *al-Qaedos* ar su ja susijusių teroristų grupuočių motyvas. Talibano kovotojai buvo verbuojami pabėgėlių stovyklų *madrassas** , tačiau *al-Qaedos* veikėjai, kaip aiškinau anksčiau, dažniausiai yra kilę iš pasiturinčių visuomenės sluoksnių. Abi šias grupes sieja gilūs ir paprasti religiniai įsitikinimai bei nuomonė, kad jų šalys gyvenančios nuodėmėje, o iš doros kelio jas išvedę netikintieji. Nagrinėjant šio pasipriešinimo tapatumo raidą, neužtenka atsižvelgti tik į netiesioginius socioekonominės atskirties padarinius. Reikia atsižvelgti ir į globalizacijos skatinamą kultūros bei institucijų transformaciją. Pasaulinės technoekonominės sistemos kaip pagrindinio visų visuomenių veikimo lauko susiformavimas paskatino nacionalines valstybes paskutiniais XX a. metais arba prisitaikyti prie globalizacijos proceso, arba jam vadovauti, nes jų padėtis globaliniuose kapitalo, technologijų, informacijos bei ryšių tinkluose tapo pagrindu išsaugoti, plėtoti ar realizuoti savo galią. Taikydamosi prie pasaulinių tinklų – finansų rinkų, CNN tipo medijų, pasaulio technologijų centrų bei tarptautinių valstybinių institucijų tinklų – logikos, daugelis nacionalinių valstybių, tarp jų ir musulmoniškosios, nutolo nuo tradicinių savo šalininkų bei paramos šaltinių. Kai kurios jų, pavyzdžiui, Saudo Arabijos režimas, meistriškai mėgino išsaugoti tradicinius kultūros bei religinės ortodoksijos simbolius. Tačiau tai buvo viso labo fasadas, ir *ulemas* lengvai galėjo būti demaskuoti kaip monarchijos išlaikomi biurokratai. Norėdamos būti šiuolaikiškos, o tai reiškia priimtinos, šios valstybės turėjo atsižadėti plačiajai visuomenei, ypač tradiciniam elitui, svarbių normų bei vertybių. Turėjo priimti ir globalinę, kosmopolitinę kultūrą, kuri daugiausia – net Prancūzijoje – yra tapatinama su amerikanizacija. Jei kalbėtume apie musulmoniškąją kultūrą, tradiciškai juodinamą kolonijų miestuose, tai jos tradicinių vertybių marginalizaciją lydėjo kaltinimai tamsuoliškumu, kurį pagal vakarietiškus standartus simbolizuoja moterų

* Islamo mokyklose.

subordinacija islamo sąlygomis. Šį asmeniškai juntamą pažeminimą suponuoja Vakaruose įsišaknijęs etnocentriškas, rasistinis arabų bei musulmonų vaizdavimas, kurį išreiškia „orientalizmo" ideologija. Edwardas Saidas rašo:

> „Rytiečiai, kaip ir visos neišsivysčiusiomis, degeneravusiomis, necivilizuotomis ir atsilikusiomis vadinamos tautos, buvo vertinami iš biologiniu determinizmu bei moraliniu ir politiniu auklėjimu grįstos perspektyvos. Rytietis buvo siejamas su tais Vakarų visuomenės elementais (nusikaltėliais, psichikos ligoniais, moterimis, skurdžiais), kurių bendrą tapatumą geriausiai nusako terminas „apgailėtinas pašalietis". Į rytiečius retai kada buvo žiūrima ir įsižiūrima. Jie buvo traktuojami ir analizuojami ne kaip piliečiai ar tiesiog žmonės, o kaip problemos, kurias reikia išspręsti, izoliuoti ar – kolonijinėms valstybėms atvirai gviešiantis jų teritorijos – nugalėti... Kadangi rytietis buvo priskiriamas pavaldinių rasei, jį reikėjo pažaboti: tai buvo taip paprasta." [67]

Todėl daugumai skurstančių musulmonų, gyvenančių vietos gyvenimą, fundamentalizmas buvo patrauklus, nes siejosi su socialinėmis ir ekonominėmis reformomis. Tai buvo politinio fundamentalizmo projektas, kuris žlugo, kai tik susidūrė su tiesioginėmis nacionalinių valstybių represijomis. Tačiau musulmonų elitai, palaikantys ryšį su pasauliniais, dominuojančiais tinklais, galėjo rinktis: arba priimti Vakarų kultūrą, arba prarasti socialinį bei kultūrinį statusą. Tai buvo ypač skaudu jaunajai kartai, kurios atstovai technologiniu bei intelektiniu atžvilgiais buvo labai šiuolaikiški, tačiau negalėjo rasti gyvenimo prasmės vertybėse, kurios buvo svetimos jų patirčiai. Patirčiai, kuri buvo paniekinamai vadinama „rytietiškąja". Šis susvetimėjusio jaunimo sluoksnis buvo palanki terpė fundamentalistų, teroristų tinklams megztis. Jų gebėjimas pateisinti skurstančių pasaulio musulmonų masių lūkesčius tebėra deklaracija, o ne pastebimas reiškinys. Kad ir kaip būtų, protesto prieš socioekonominę atskirtį ir savo tapatumo priešpriešinimo Vakarų kultūros dominavimui ryšys gali pakeisti istorijos kryptį, pasauliniams turto bei technologijų tinklams priešindamas pasaulinius tikėjimo bei teroro tinklus.

„Jokios globalizacijos be atstovavimo!" Antiglobalistų judėjimas[68]

Pasaulio prekybos organizacijos susitikimo Sietlo mieste nutraukimas 1999 metų lapkričio 30 dieną, išprovokuotas dešimčių tūkstančių demonstrantų veiksmų, bylojo apie tai, kad susiformavo naujas stiprus socialinis judėjimas, pasauliniu mastu

[67] Said (1979: 207).

[68] Apie antiglobalistų judėjimą randasi vis daugiau literatūros ir dar daugiau šaltinių apie ginčus ir projektus, susijusius su šiuo judėjimu. Toliau nurodytuose šaltiniuose kalbama tik apie patį judėjimą, o ne apie jo siūlymų bei kritikų turinį. Aš tiesiog nurodau kai kuriuos šaltinius, kuriais

besipriešinantis vertybėms bei interesams, formuojantiems dabartinį globalizacijos procesą. Iki to daugiau kaip dešimtmetį vyko atviros socialinės kovos prieš nežabotą kapitalistinę globalizaciją, pavyzdžiui, maištai prieš Tarptautinio valiutos fondo (TVF) skatinamą ekonominių sankcijų įvairioms besivystančioms šalims politiką,[69] arba tapatumu grindžiami sukilimai, raginantys pasaulį priešintis globaliam dominavimui – kaip antai anksčiau minėtasis zapatistų sukilimas. Tačiau Sietle vykusios demonstracijos, plačiai nušviestos pasaulio medijų, privertė susimąstyti visos planetos visuomenes, atkreipdamos dėmesį į faktą, kad globalizacija yra ne natūralus procesas, o politinis sprendimas. Be to, Sietlo protestuotojai viešam aptarimui pateikė savo požiūrį, kad globalizacijos proceso vyksmą formuoja galingi dominuojančio pasaulinio elito ekonominiai bei ideologiniai interesai. Dauguma aktyvistų priešinosi ne globalizacijai pačiai savaime, o šiai specifinei jos formai. Kai tik medijos šį judėjimą pavadino „antiglobalistiniu", dauguma jame dalyvaujančių socialinių veikėjų šiam pavadinimui nepritarė ir reiškė pageidavimą būti vadinami judėjimu už globalinį teisingumą arba judėjimu prieš kapitalistinę globalizaciją, judėjimu prieš korporacinę globalizaciją ir pan., Kiekvienas šių pavadinimų žymi tam tikrą šio judėjimo profilį. Dėl analitinių priežasčių, kurios, tikiuosi, taps aiškios baigus analizę, šio skirsnio pavadinime nusprendžiau pavartoti medijų klijuojamą etiketę.

Po Sietlo demonstracijų įvairiose pasaulio vietose nuvilnijo panašių demonstracijų banga. Vienos jų buvo mažesnės, kitos – gerokai didesnės, bet visos vyko pagal panašų modelį ir visos buvo orientuotos prieš politinių institucijų, vado-

remdamasis plėtojau savo analizę bei stebėjau šio judėjimo veiklą medijose ir internete. Pagrindinis šaltinis, ateity tapsiantis fundamentaliu veikalu apie šį judėjimą, yra antropologijos doktoranto Jeffo Juriso iš Kalifornijos universiteto Berklyje disertacija, pavadinta „Transnacionalinis aktyvizmas ir kultūrinė tinklaveikos logika" (2003 metais ji vis dar yra rašoma). Aš jam esu labai dėkingas, kad jis sutiko pasidalyti savo darbu bei idėjomis su manimi plačiau, negu vien tik kaip su mokslinio darbo vadovu. Reikia pažymėti, kad nors mes ir sutariame dėl daugelio analizės punktų, tačiau mūsų nuomonės dėl šio judėjimo apibūdinimo, taip pat vertybiniai vertinimai iš esmės skiriasi. Taigi nors čia pristatomai analizei turėjo įtakos mūsų diskusijos, tačiau tik aš vienas prisiimu už ją atsakomybę. Puikus straipsnių apie pasaulinėms institucijoms besipriešinančius socialinius judėjimus rinkinys yra O'Brien et al. (2000). Apie vadinamuosius maištus prieš Tarptautinį valiutos fondą skaitykite: Walton ir Seddon (1994). Apie globalizacijos krizę Lotynų Amerikoje bei socialinių judėjimų mobilizaciją prieš šią krizę žr.: Calderon (2003). Apie vietinių gyventojų judėjimus (daugiausia Ekvadoro) siūlau: Chiriboga (2003). Apie globalinės pilietinės visuomenės susiformavimą rekomenduoju kol kas geriausią veikalą šia tema: Anheier et al. (2001). Susipažinti su informacija apie šį judėjimą bei jo analize galite šiuose veikaluose: Cockburn (2000), Danaher and Burbach (2001), Welton and Wolf (2001), Galdon (2002), Klein and Levy (2002), Monereo and Riera (2002), Negri et al. (2002), Starhawk (2002) ir Ziegler (2002). Apie tinklaveikos praktiką bei jos padarinius skaitykite: Arquilla and Rondfeldt (2001). Apie pasaulinės žiniasklaidos vaidmenį formuojant visuomenės sąmonę žr.: Volkmer (1999).

[69] Walton and Seddon (1994).

rantis vienetas yra tinklas. Antra, tai yra pasaulinis judėjimas, o jo globalus pobūdis žymi kokybinę ankstesnių kovų prieš kapitalistinę globalizaciją transformaciją. Tokios kovos vyko visame pasaulyje ir kartais susivienydavo su kitose vietovėse vykstančiomis kovomis, tačiau niekuomet nevyko globaliu mastu esamuoju laiku. Trečia, nesvarbu, koks bus šio judėjimo turinys bei raida ateityje, tačiau pats jo egzistavimas patvirtina seniausią žmonių visuomenių dinamikos dėsnį: kur yra dominavimas, ten kyla pasipriešinimas; kur atsiranda naujos dominavimo formos, ten galiausiai kyla naujos pasipriešinimo specifiniams dominavimo modeliams formos. Taigi globalios tinklo visuomenės, kurioje struktūriškai vyrauja politinėmis priemonėmis diegiami ir valdomi specifiniai interesai bei vertybės, raida galiausiai sulaukė globalaus įtinklinto (*networked*) socialinio judėjimo pasipriešinimo. Šio judėjimo sudedamąsias dalis, strategijas bei vertybes dabar ir išnagrinėkime.

„El pueblo desunido jamas sera vencido“: *antiglobalistų judėjimo įvairovė*

Mąstydama apie naujų socialinių judėjimų būdingus bruožus, socialinė antropologė Ruth Cardoso 2002 m. perfrazavo tradicinį Lotynų Amerikos kairiųjų jėgų šūkį, teigdama, kad „nevieningi žmonės yra neįveikiami“.[70] Tuo ji norėjo pasakyti, kad naujų socialinių judėjimų stiprybės šaltinis yra būtent jų vidinė įvairovė. Nenagrinėsime šio paradokso lingvistinio efekto, tačiau manau, kad antiglobalistų judėjimo, sudaryto iš įvairių, net prieštaringų dėmenų, vidinė kakofonija ir daro jį kaip visumą pasipriešinimo kapitalistinei globalizacijai šaltiniu. Mat būtent ši įvairovė išplečia pasipriešinimo platformą, sujungdama iš pažiūros nesuderinamus interesus bei ideologijas: „vežėjas ir vėžliai“, kaip buvo pavadintas vienos konservatyviausių pasaulyje profesinės sąjungos ir nykstančių gyvūnų rūšių gynimo organizacijos, kurioms abiems kėlė grėsmę prekybos liberalizavimas, susivienijimas Sietle. Tai kokie gi tie įvairūs dėmenys? Kas tie veikėjai, susijungę į antiglobalistų judėjimą? Atsakyti empiriškai gana keblu, nes reikia atskirti masinių akcijų dalyvius, susirenkančius boikotuoti globalaus valdymo institucijų susitikimų bei renginių, ir socialinius judėjimus prieš globalizaciją, vykstančius konkrečiose vietose ar susijungusius į pasaulinį ginčų bei protestų tinklą.

Pradėkime nuo pasaulio elito susitikimų proga rengiamų simbolinių renginių dalyvių. Didžiąją, bet jokiu būdu ne karingiausią Sietle susirinkusio kontingento dalį sudarė profesinių sąjungų darbuotojai, kuriuos į mechanikų AFL-CIO sąjungų ir vežėjų aljansą subūrė Kingo administracinės apygardos darbuotojų taryba. Karingoji profesinė sąjunga *International Longshore and Warehouse Union* („Tarptautinė uosto krovikų ir sandėlių darbuotojų sąjunga“), tebesididžiuojanti savo kaip

[70] Cardoso (2002).

XX a. ketvirtojo dešimtmečio komunizmo lyderių istorija, rengė streikus Vakarų pakrantės uostuose ir reikalavo paleisti į laisvę Sietle areštuotus demonstrantus. Sietle taip pat dalyvavo daugybė aplinkosaugininkų grupių – nuo karingiausių, tokių kaip *Earth First!* ir *Rainforest Action Network* („Atogrąžų miškų išsaugojimo tinklas"), iki nuosaikiųjų *Sierra Club* ir *Greenpeace*. Pagrindines demonstrantų pajėgas subūrė *Direct Action Network* („Tiesioginio veikimo tinklo") koalicija, kurios branduolį sudarė menininkų ir teatralų grupių, laikančių save anarchistinėmis, sambūris, atsiradęs 1996 metų demonstracijų prieš Demokratų suvažiavimą Čikagoje metu. *Ruckus Society* – aktyvistų grupė, pasisakanti už nesmurtines protesto formas – mokė demonstrantus pilietinio nepaklusnumo taktikos. Mokymus organizavo *Global Exchange* – koalicija prieš laisvosios prekybos padarinius visuomenei bei gamtai – ir *International Forum on Globalization* („Tarptautinis globalizacijos forumas") – intelektualų, siūlančių alternatyvias globalizacijos strategijas, tinklas. Čia buvo atstovaujama ir vietos gyventojams bei valstiečiams iš viso pasaulio – prie to iš dalies prisidėjo *People for Global Action*, PGA („Žmonės už globalų veiksmą"), surengęs vilkstinę iš Vakarų pakrantės į Sietlą per visą Amerikos žemyną. Dalyvavo ir Prancūzijos ūkininkai, vadovaujami charizmatiškojo lyderio Jose Bove, nešini gausybe nelegaliai importuoto prancūziško sūrio. Karingus įvairios kilmės protestuotojus daugiausia būrė *Black Block* („Juodasis blokas"), dalyvavęs visose vėliau vykusiose demonstracijose. Apsitaisę kariškomis uniformomis, juodais aksesuarais – kaklaskarėmis bei gobtuvais – *Black Block* sekėjai prisistato kaip anarchistai ir apgalvotai rengia išpuolius prieš komercinę nuosavybę bei policijos pajėgas kaip priespaudos ir susvetimėjimo simbolius. Svarbu tai, kad Sietlo bei kitose demonstracijose (pavyzdžiui, Barselonoje, kurią stebėti teko ir man pačiam) į jų gretas įsilieja vietos jaunimas – neturintis politinės ideologijos, bet galintis lieti įniršį „prieš sistemą". Sietle taip pat dalyvavo daugybė moterų, o kai kurios iš jų buvo lyderės, nors tarp demonstracijų organizatorių buvo tik keletas formalių moterų organizacijų.

Ši pradinė protestų dalyvių konfigūracija ilgainiui ir keičiantis aplinkybėms kito. Jungtinėse Valstijose labai sumažėjo dalyvaujančių darbininkų skaičius, o Vakarų Europoje bei Lotynų Amerikoje – priešingai – padidėjo. Po Pasaulio moterų žygio – jį 1998 metais pradėjo organizuoti Kvebeko moterų federacija, 2000-aisiais surengusi pirmąją didelę eiseną – moterų dalyvavimas šiame judėjime tapo labiau pastebimas. Vietos gyventojų bei žemės reikalaujančių žmonių judėjimai Indijoje ir Lotynų Amerikoje, taip pat Prancūzijos bei kitų brandžių šalių ūkininkai pradėjo intensyviau koordinuoti savo veiklą PGA tinkle – tinkle, kuris bene plačiausiai atstovauja tiek planetos Pietums, tiek Šiaurei. Italijoje *Ya Basta/Tute Bianche* judėjimas, praktikuojantis tiesioginį veikimą nesmurtine, tačiau konfrontacine, teatrališka forma, padėjo atgaivinti savarankiškų XX a. aštuntojo dešimtmečio kraštutinio kairiojo sparno judėjimų tradiciją (jos teorinį pagrindą sukūrė To-

nis Negris – viena svarbiausių intelektinių šio judėjimo figūrų). Ispanijos „Globalaus pasipriešinimo judėjimas“, daugiausia sutelktas Barselonoje bei įkvėptas anarchistų tradicijos, telkė vieną didžiausių demonstrantų kontingentų visoje Europoje. Anarchistinės bei savarankiškos *Black Block* grupės, kurios nedvejodamos imasi smurtinių veiksmų, Europoje pasižymėjo karingumu bei įtakingumu.

Tuo pat metu pasauliniai ginčai dėl globalizacijos pasiekė kulminaciją Pasaulio socialiniame forume, nuo 2001 metų kasmet susirenkančiame Porto Alegrės mieste, o 2002 metais pradėjusiame rengti socialinius forumus Florencijoje, Kite, Haiderabade ir kituose pasaulio miestuose. Į šiuos susirinkimus suplūsta dešimtys tūkstančių aktyvistų ir tūkstančiai žurnalistų. Juose tribūna yra suteikiama visoms politinėms ideologijoms, NVO, socialiniams judėjimams, intelektualams, grupuotėms bei individams, atstovaujantiems tiek senam, tiek ir naujam kairiajam politikos sparnui, įvairiems žemynams bei įvairioms programoms. Mintis, kad esama vietų, kuriose galima mąstyti kitaip, nesilaikant Vašingtono diktuojamo konsenso ortodoksijos, ir kurios, kaip sako zapatistai, atstovauja „pasauliui, kuriame telpa visi pasauliai“, daugeliui planetos žmonių, tikinčių griežto pasirinkimo tarp dabarties dominavimo ir praeities kovų neišvengiamybe, reiškia neįtikėtiną išsilaisvinimą.

Simbolinių įvykių, geriausiai iliustruojančių šio judėjimo veikimo būdą, stebėjimas leidžia daryti prielaidą, kad jį sudaro šie pagrindiniai dėmenys: globalizacijos, paremtos laisvąja prekyba bei kapitalistinių bendrovių interesų dominavimu, poveikio visuomenei bei gamtai kritikai; pasaulio finansų rinkų reguliavimo šalininkai; pasaulio skurstančiuosius remiančios nevyriausybinės organizacijos, tarp jų ir užsienio skolų neturtingoms valstybėms nurašymo šalininkai; religinės grupės; humanitarinės NVO; darbuotojai ir jų profesinės sąjungos, kovojančios už darbo vietas, privilegijas bei darbo sąlygas; ūkininkai ir valstiečiai, nepripažįstantys laisvosios prekybos sutarčių reikalavimų; viso pasaulio valstiečių judėjimai bei solidarumo tinklai; vietos gyventojų judėjimai bei solidarumo tinklai; aplinkosauginininkų judėjimai; moterų judėjimai; menininkai revoliucionieriai; įvairioms ideologijoms bei tradicijoms atstovaujantys anarchistai ir savarankiškos grupuotės; jaunimas, įnirtingai maištaujantis prieš savo visuomenes; senas kairysis politikos sparnas ir jo pagrindinei srovei (komunistams bei kairiesiems socialistams) bei kraštutinei kairei (trockistams) atstovaujančios politinės partijos; kritiški, nepriklausomi intelektualai, pavyzdžiui, ATTAC judėjimo nariai bei Tarptautinis globalizacijos forumas.

Šio sąrašo pakanka, kad pamatytume, koks margas yra šis judėjimas, taip pat ir tai, kad šį judėjimą geriausiai nusako tam tikros vertybės bei tikslai, o ne konkrečios socialinės ypatybės. Jei kalbėtume apie svarbiausių renginių dalyvius, tai demonstrantai ir kovotojai paprastai būna jauni, vidurinės klasės ir iš industrinių šalių, ypač Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos. Nors kai Pasaulio socialinis fo-

rumas susirenka Porto Alegrėje, Kvite ar Haiderabade, jame gausiai dalyvauja ir socialiniai judėjimai iš pietinės planetos dalies, pavyzdžiui, Ekvadoro CONAIE, Brazilijos MST, zapatistai, Indijos *Karnataka* ūkininkų judėjimas ir visas spektras kairiosios pakraipos grupių bei intelektualų kritikų. Be to, reikia skirti simbolinių judėjimo protestų, rengiamų globaliojo valdymo institucijų susitikimų progomis, dalyvius ir socialinių kovų prieš globalizaciją dalyvius. Šį judėjimą sudaro du sluoksniai ir, kalbant analizės kalba, juos reikia skirti ir sieti tarpusavyje vienu ir tuo pačiu metu. Šią mintį aš iliustruosiu, trumpai aptardamas galingą vietos gyventojų judėjimą Ekvadore.[71]

1986 metais Amazonės upės ir Andų gyventojai, siekdami išsaugoti savo žemes bei tapatumą, o ypač – pasipriešinti Amerikos bendrovių vykdomam naftos gavybos procesui, įsteigė *Confederacion de Nacionalidades Indigenas de Ecuador* (CONAIE) („Ekvadoro vietinių tautų konfederaciją"). Tam jie pasitelkė tarptautinių aplinkosaugos tinklų, pavyzdžiui, *Rainforest Action Network*, paramą. Jie taip pat kovojo prieš Ekvadoro vietos gyventojų etninę diskriminaciją, atskirtį bei skurdą. Pagaliau jie priešinosi TVF skatinamai neoliberaliajai Ekvadoro vyriausybės politikai, orientuotai į šalies prisitaikymą prie globalizacijos proceso. XX a. dešimtąjį dešimtmetį, o ypač 2000 ir 2001 metais, jie surengė keturis nesmurtinius sukilimus, privertusius atsistatydinti šalies prezidentą, o 2002 metų lapkritį – išrinkti į prezidentus populistą Gutierrezą, kurį rėmė politinė partija *Pachakutik*, išsirutuliojusi iš vietos gyventojų judėjimo. CONAIE organizacijos mezgė ryšius su kitais Lotynų Amerikos vietos gyventojų judėjimais, ir jų nariai dalyvavo didžiausiuose judėjimo prieš globalizaciją forumuose bei renginiuose, ypač Pasaulio socialiniame forume Kvebeke ir Porto Alegrėje. 2002 metų spalį Kito mieste CONAIE organizacijos surengė regioninį Lotynų Amerikos Pasaulio socialinį forumą. Siekdamos palaikyti savo komunikacijos kanalus bei koordinuoti veiksmus ir bendradarbiauti su kitais Lotynų Amerikos bei pasaulio socialiniais judėjimais prieš globalizaciją, jos naudojosi internetu. Taigi pradėjęs savo veiklą kaip pasipriešinimo tapatumo judėjimas, jis nuo vietos gyventojų gynimo palaipsniui perėjo prie alternatyvaus globalizacijos projekto – „globalizacijos nuo apačios", kaip sako CONAIE lyderiai, veikdamas išvien ir su vietos gyventojų judėjimais, ir su platesnei alternatyvios globalizacijos srovei atstovaujančiais kovotojais. Jis buvo pagrindinis „Žemyno socialinio aljanso" kūrimo Lotynų Amerikoje inciatorius ir įtraukė įvairių šalių socialinius judėjimus į „Alternatyvios integracijos" projektą, atvirai oponuojantį 2000 metų Amerikos žemyno viršūnių susitikime Kvebeke pristatytam JAV administracijos projektui ALCA, kuriame buvo išdėstytas siūlymas visame žemyne sukurti laisvosios prekybos zoną.

[71] Chiriboga (2003).

Taigi antiglobalistų judėjimo veikla anaiptol neapsiriboja didžiulėmis demonstracijomis, kurias rengia jauni išsivysčiusių šalių aktyvistai. Ji aprėpia daugybę socialinių kovų visame pasaulyje. Šios kovos susisieja ir keičiasi informacija, pasinaudodamos internetu, medijomis, diskusijų forumais ir protesto renginiais nuo Vašingtono iki Kito, nuo Durbano iki Ženevos. Nors vietos gyventojų judėjimai, ūkininkai, naujakuriai ir darbininkų klasės kovotojai, turintys nedaug galimybių keliauti, negausiai dalyvauja pasaulio medijų dėmesį prikaustančiuose renginiuose, tačiau šiame judėjime jie vaidina vis svarbesnį vaidmenį. Taigi antiglobalistų judėjimo socialinis pamatas plečiasi, apimdamas visus visuomenės sluoksnius, kuriems globalizacija turi neigiamą poveikį ir kurie telkia pajėgas prieš ją. Svarbu tai, kad pasaulinio pasipriešinimo nežabotai globalizacijai platformą sudaro įvairios vietinės iniciatyvos. Taip pat pažymėtina, kad šio judėjimo veikėjų socialinė bei etninė kilmė ir ideologinės bei politinės pažiūros be galo skirtingos. Todėl, užuot atskirai studijavę šio judėjimo sklaidą planetos šiaurėje ir pietuose, turime pabrėžti, kad pagrindinis jo bruožas yra globalinė tinklaveika. Norėdami suvokti šio judėjimo logiką, neturėtume nagrinėti jo veikėjų charakteristikų; šio judėjimo egzistavimo šaltinis slypi jo veikėjų išpažįstamose vertybėse bei tiksluose.

Antiglobalistų judėjimo vertybės bei tikslai

Dabar jau turėtų būti aišku, kad šio judėjimo vidinė įvairovė neleidžia suformuluoti paprasto, vieningo jo vertybių bei tikslų apibūdinimo. Be to, nors jis prasidėjo kaip skirtingų grupių (aplinkosaugos, darbuotojų teisių, socialinių teisių, solidarumo prieš skurdą, vietos gyventojų teisių, moterų teisių ir pan.) susivienijimas kovai su globalizacijos procesu, kurį jos suvokė kaip neteisingą, netrukus užvirė karšti ginčai dėl to, koks visuomenės modelis turėtų pakeisti dabartinę sistemą. Neoliberalizmas yra bendrai pripažįstamas priešas – pirmieji jį įvardijo zapatistai. Vis dėlto neoliberalizmas yra suvokiamas nevienodai: veikiausiai dauguma judėjimo narių jį tapatina su kapitalizmu, nors vadinamasis reformistinis sparnas nėra vienareikšmiškai nusiteikęs prieš kapitalizmą. Juk net ir Lugano ataskaitos, kurią parengė viena pagrindinių šio judėjimo atstovių Susan George, antraštė ragina išsaugoti kapitalizmą.

Apibendrinant galima pasakyti, kad šiame judėjime egzistuoja takoskyra tarp tų, kurie siekia institucinių reformų bei humaniškos globalizacijos, ir tų, kurie priešinasi kapitalizmui ar bent jau korporaciniam kapitalizmui – dabartinei vieninte lei jo formai. ATTAC sistemingai siekė, kad būtų įvestas Tobino mokestis kaip priemonė reguliuoti finansų rinkas bei išvengti didelių ekonomikos sukrėtimų. Šis tikslas turėjo veikiau simbolinę, o ne techninę reikšmę, tačiau net ir šis simbolis tapo lyg ir nebesvarbus, kai pats Tobinas prieš pat mirtį atsisakė šios minties. Vis dėlto net ir tų, kurie priešinasi kapitalizmui, požiūriai itin skiriasi. Pavyzdžiui,

vis daugiau įtakos įgyjančią jo srovę, daugiausia besitelkiančią ties *People's Global Action* tinklu, galima apibūdinti kaip anarchistinę ar neoanarchistinę, nes ši atvirai priešinasi visoms valdžios struktūroms bei kritiškai vertina faktą, kad šį judėjimą kooptuoja intelektualai reformistai bei tradiciniam kairiajam sparnui atstovaujančios politinės jėgos. Marksistinės kairiosios jėgos, XX a. dešimtąjį dešimtmetį jau pakrikusios, judėjime prieš globalizaciją rado savo pažiūrų patvirtinimą bei erdvę savo aktyvizmui ir politinei įtakai plėtoti. Nors jos, be abejo, nereprezentuoja nei antiglobalistų judėjimo dinamikos, nei ypatumų, tačiau išryškina vidinę šio judėjimo įvairovę bei prieštaravimus tarp jo išpažįstamų vertybių. Kadangi šiame itin įvairialypiame bei plačiai išsisklaidžiusiame judėjime nėra centrinės vadovavimo struktūros ir niekam nereikia prašyti leidimo norint aktyviai jame dalyvauti, jo prieštaringumas yra jo stiprybė, o ne silpnumas, kaip būtų buvę tradicinių sociopolitinių organizacijų atveju. Susiskaldymai bei skirtumai jį tik stiprina, nes daugelis socialinių veikėjų gali rasti saviraiškos nišą bent vienoje iš šio judėjimo srovių ir nepatirti tų jo grupių, su kuriomis nesutinka, spaudimo ar disciplinavimo. Kad ir kaip būtų, siekdami išgryninti šio judėjimo vertybinius pamatus, remdamiesi šio judėjimo veiklos bei vidinių nesutarimų apžvalga galime išskirti keturis pagrindinius jo ypatumus:

1. Kiekviena šio judėjimo atšaka turi savo vertybių sistemą ir savo programą, ar tai būtų vietos gyventojų tapatumo gynimas, ar protekcionizmo Prancūzijos žemės ūkio produktams išsaugojimas. Tačiau kiekviena šių programų yra formuojama kaip priešprieša dabartiniam globalizacijos procesui, kuriame vyrauja asimetriška liberalizacija, paranki korporacinio kapitalizmo interesams.
2. Didelė judėjimo dalis kovoja už dabartinio globalizacijos proceso institucines reformas. „Galimas ir kitoks pasaulis" – taip skamba populiariausias Pasaulio socialinio forumo šūkis. Čia pabrėžiamas žodis „galimas", o ne žodis „kitoks".
3. Plati ir vis gausėjanti šio judėjimo srovė, laisvai organizuota PGA tinklų forma, meta atvirą iššūkį kapitalizmui. Ši antikapitalistinė srovė atvirai deklaruoja anarchistinę poziciją. Ji siūlo naują sociopolitinės organizacijos formą pagal paprastų žmonių sociopolitinių sambūrių tinklaveikos principus. Neoanarchistams internetas ir kitos tinklaveikos formos yra ne tik organizavimo priemonės, bet ir besiformuojanti savivaldos visuomenės forma. Galimas ir kitoks pasaulis, tačiau jie pabrėžia žodį „kitoks", o jo galimybės sąlyga laiko kovos radikalizavimą.
4. Jei, nepaisant šių aštrių prieštaravimų, galinčių suskaldyti judėjimą į atskirus veikimo tinklus, jis vis dėlto egzistuoja, tai tik todėl, kad pagrindinis antiglobalistų judėjimo ypatumas tebėra tas pats, iš kurio jis ir kilo: tai – globaliojo valdymo institucijų naudojamų poltinio atstovavimo mechanizmų ra-

dikali kritika. Neįsigilinus atrodytų, kad ši kritika nepagrįsta. Kad ir kaip būtų, protestų taikiniuose – tarptautinėse institucijose bei jų susitikimuose – dalyvauja vyriausybių (daugiausia demokratiškai išrinktų) atstovai. Būtent naudodamosi šiuo argumentu tos institucijos ir atmeta protestus kaip nedemokratiškus. Tačiau jei judėjimas prieš globalizaciją susilaukia tokio plataus atgarsio ir visame pasaulyje daro poveikį kur kas didesnės visuomenės dalies, negu jo kovotojų gretos, mąstymui, tuomet galima pagrįstai teigti, kad jis užčiuopė gilią demokratijos spragą. Tarp balsavimo kas ketverius metus už mažesnę iš dviejų blogybių ir valdžios atstovų, atsižvelgiančių į struktūriškai vyraujančius privačių bendrovių interesus, sudėtingo sprendimų priėmimo proceso rezultatų atsiskleidžia vis didesnis atotrūkis, o jį didina skaidrumo stoka bei piliečių nepasitikėjimas politine klase. Antiglobalistų judėjimo vienybę – jei ne organizacijos, tai bent mąstysenos atžvilgiu – laiduoja bendras projektas, orientuotas į alternatyvias demokratinio atstovavimo ir valdymo formas. Tai yra ne judėjimas prieš globalizaciją, o judėjimas už demokratinę globalizaciją, už tokią valdymo sistemą, kuri naujame sprendimų priėmimo kontekste, susiformavusiame globalinėje tinklo visuomenėje, atitiktų demokratijos idealus.

Tinklaveika kaip politinio egzistavimo būdas

Tinklaveika, o ypač internetinė tinklaveika, antiglobalistų judėjime vaidina pagrindinį vaidmenį. Daugybė kovų, akcijų bei organizacijų, nukreiptų prieš neoliberalizmo politiką, XX a. dešimtąjį dešimtmetį elektroninių ryšių priemonėmis galiausiai susijungė į tinklyną. Internetas labai padėjo koordinuoti iniciatyvas bei diskusijas, išpurenusias dirvą demonstracijoms Sietle, taip pat ir vėlesnius kvietimus į kovą kiekvieno reguliariai vykstančio pasaulinio lygio renginio proga. Kadangi buvo internetas, judėjimui nereikėjo centralizuotos vadovavimo struktūros, kuriai būtų deleguojama valdžia bei sprendimų priėmimo galia. Skirtingos grupės atsiliepdavo į skirtingus pranešimus bei informuodavo apie savo pažiūras ir konfliktus per tinklą. Prieš kiekvieną renginį būdavo šaukiami koordinaciniai susirinkimai – paprastai toje pačioje vietoje, kurioje turėdavo vykti renginys bei kontrrenginys. Tačiau daugumos šių susirinkimų metu būdavo sprendžiami tik logistikos uždaviniai ir planuojama demonstrantų grupių išsidėstymo eisenoje tvarka – tam, kad pasirengusieji smurtinei konfrontacijai turėtų pakankamai erdvės veikti. Kitaip tariant, taktikų bei ideologijų įvairovę atspindėjo erdvinis bei organizacinis išsidėstymas, o įtinklinta komunikacija, paremta bendrais tikslais, užtikrino bendrą judėjimo efektyvumą.

Elektroninio pašto adresų sąrašai, pokalbių svetainės, forumai bei informacijos ir pareiškimų siuntinėjimas padarė internetą nuolatine judėjimo *agora* bei sudarė

sąlygas vykti plataus masto diskusijoms, o kartu išvengti antagonistinių susirinkimų, sukeliančių aštrias konfrontacijas. Judėjimą galima buvo koordinuoti ir įvairinti vienu metu ir kiekvienas norintis ką nors pasakyti galėjo tai padaryti tiesiog paskelbdamas žinutę ir įsiliedamas į asmeninius debatus tinkle. Reikia pažymėti, kad internetu naudojosi ne tik stiprios ekonomikos šalių kovotojai. Kaip parodė Chiribogos atvejis, vietos gyventojų organizacijoms Lotynų Amerikoje, o pirmiausia – zapatistų solidarumo judėjimui – internetas tapo pagrindine organizavimo ir mobilizavimo priemone.[72] Būtent interneto dėka sąlyginai izoliuotiems judėjimams pavyko suformuoti savus pasaulinio solidarumo ir paramos tinklus bei skelbti informaciją ir geriau apsisaugoti nuo represijų tose vietovėse, kuriose veikia.

Mobilizavimo bei organizavimo per internetą patirtis paskatino kai kuriuos kovotojus įsivaizduoti tinklą kaip galimą ateities demokratinės visuomenės formą, kurioje žmonės bus savarankiški bei priiminės kolektyvinius sprendimus ginčų ir balsavimo būdu, be profesionalių politikų tarpininkavimo. Nors kol kas tai yra tik politinė utopija, tačiau ją verta apsvarstyti politinių institucijų istorijos kontekste. Masinės politinės partijos, industrinėje epochoje sudariusios kairiųjų politikos sparną, buvo suformuotos pagal masinių socialinių judėjimų, pavyzdžiui, darbininkų judėjimo ar valstiečių judėjimo, modelį – t. y. buvo skirstomos į skyrius, vietinius komitetus ir deleguotą federacinę struktūrą. Taigi politinės praktikos organizavimo formos bei principai, vyravę naujos socialinės struktūros kūrimosi laikotarpiu, formuoja būsimų šių judėjimų atstovų visuomenės institucijose patirtį. Jei antiglobalistų judėjimo kovotojams vis dėlto pavyktų tapti nauja politinės kaitos varomąja jėga visuomenės institucijose (kaip žaliųjų partijų, tapatumu paremtų sąjungų, žmogaus teisių koalicijų bei kitų, kol kas nežinomų susivienijimų atstovams), jų tinklaveikos praktika veikiausiai būtų perkelta į besiformuojančias politines institucijas. Nors šie procesai dar yra tik socialinio eksperimentavimo stadijoje, tačiau analitiškai svarbu pabrėžti, kad tinklaveika, ypač internetinė tinklaveika, yra ne tik organizavimo bei kovos priemonė, bet ir nauja socialinės sąveikos, mobilizacijos bei sprendimų priėmimo forma. Tai yra nauja politinė kultūra: tinklaveika neturi jokio centro, taigi ir jokios centrinės valdžios. Ryšys tarp vietinių ir globalinių veikėjų tinkle yra užmezgamas per akimirksnį, todėl judėjimas gali mąstyti lokaliai, savo tapatumo bei interesų perspektyvoje, ir veikti globaliai – ten, kur telkiasi galios šaltiniai. Visi tinklo mazgai gali prisidėti prie jo tikslų įgyvendinimo, taigi stiprinti jį, skatindami nepaliaujamą jo plėtrą. Antra vertus, sutrikusius mazgus, stabdančius bendrą tinklo dinamiką, galima lengvai atskirti nuo jo ar apeiti, taip įveikiant tradicines socialinių judėjimų negalias, pavyzdžiui, vidinį skaldymąsi, vedantį į savigriovą.

[72] Chiriboga (2003).

Dėl prieštaravimų kupinos vidinės įvairovės antiglobalistų judėjimas kaip kolektyvinis veikėjas gali funkcionuoti tik tinklo pavidalu. Todėl jis ir yra tinklas, – tinklo judėjimas, – o tai yra ne tas pat, kas judėjimų tinklas. Antiglobalistų judėjimo pridėtinė vertė yra jo gebėjimas veikti kaip vienetui, nepaisant vidinių skirtumų; tai kintamosios geometrijos vienetas, galintis egzistuoti tik dėl kintamos savo tikslų bei sudedamųjų dalių integracijos į besiplėtojantį tinklą. Vis dėlto jis nėra tik elektroninis tinklas. Šis tinklas jungia vietoves bei vietas, tampančias įvykių ir kontrįvykių simbolinėmis erdvėmis. Tinklaveika vyksta ir tiesiogiai, ir elektroninėje erdvėje, ir tinklalapiuose, ir geografinėse vietose. Šios fizinės vietos yra sudarytos iš dviejų geografijų: patyrimo geografijos ir galios geografijos. Patyrimo vietose judėjimo veikėjai gyvena ir randa prasmę. Galios vietose susitinka globaliojo valdymo institucijos, kad drauge pasimėgautų savo dominavimu ir nusmaigstytų planetą savo nustatytais laiko ir erdvės ženklais. Tinklaveikos dėka patyrimo vietos tampa pasipriešinimo tranšėjomis, o galios vietos patenka į kontrgalių apsuptį erdvėje.

Informacinis judėjimas: kovotojų antiglobalistų teatrinė taktika

Jei zapatistai, kaip aiškinome anksčiau, buvo pirmieji informaciniai partizanai, tai antiglobalistų judėjimas šią strategiją ėmė taikyti visose tarpusavyje susijusiose kovose su kapitalistine pasaulio tvarka. Tikrieji kovotojų mobilizacijos taikiniai yra planetos žmonių protai. Keisdami žmonių mąstyseną, jie tikisi daryti spaudimą valdymo institucijoms, o galiausiai – įvesti jose demokratinę tvarką bei alternatyvias socialines vertybes. Tačiau mes gyvename informacijos amžiuje, kuriame žmonių nuomones formuoja medijų perduodami vaizdai ir garsai. Todėl šis judėjimas taip pat skatina šį viešosios nuomonės formavimo ir informavimo procesą bei daro tai dviem pagrindiniais būdais: viena vertus, perduodamas naujus pranešimus per pagrindinius medijų kanalus; kita vertus, kurdamas alternatyvią medijų sistemą, kad pasiektų žmones per korporacinėms medijoms nepavaldžius horizontaliuosius komunikacijos tinklus. Norint daryti įtaką medijoms, reikia kalbėti jų, ypač televizijos, kalba.[73] Taip kilo mintis transformuoti pasaulinius renginius, skirtus galiai kurti, į pasaulinius renginius, skirtus galiai naikinti: susirenkama tam tikru laiku tam tikroje vietoje, kur vyksta medijose nušviečiami globalizacijos procesą žymintys renginiai, ir tų renginių prasmė apverčiama aukštyn kojomis jai priešinguose pranešimuose, kuriuos inicijuoja pats kovingų protestų buvimo faktas. Tačiau tik buvimo negana, kad jis taptų naujiena ar būtų nušviestas žiniose. Pranešimų objektu gali tapti tik koks nors veiksmas, tarkime, kelių į susirinkimų vietas užblokavimas (Sietle) ar dalyvių įkalinimas jų susirinkimo vietose (Prahoje). Kiek-

[73] Volkmer (1999).

vienu atveju tokie veiksmai sukelia ant kojų policijos pajėgas, o kai pasirodo policija, paprastai kyla smurto protrūkis. Be to, kai kurie šio judėjimo dalyviai, ypač *Black Block*, smurtinę konfrontaciją laiko švietėjiško visuomenės sąmoningumo kėlimo proceso dalimi, todėl judėjimui teko susitaikyti su išvada, kad skirtingos grupės naudojasi skirtingomis veikimo formomis ir kad jos turinčios koegzistuoti.

Smurto poveikis šiam judėjimui yra prieštaringas. Viena vertus, jis užtikrina, kad įvykis bus nušviestas medijose. Kita vertus, jis skatina šį judėjimą įsivaizduoti kaip smurtinį ir taip gali atgrasyti nuo jo tyliąją gyventojų daugumą. Pasitaikė atvejų (pavyzdžiui, 2001 metų birželį Barselonoje, 2001 metų liepą Genujoje), kai policija, veikiausiai vykdydama politinius nurodymus, specialiai siuntė savo agentus kaip provokatorius, kad šie išprovokuotų smurtinius veiksmus. Dauguma protesto dalyvių vis dėlto nepritaria smurtui, o praktikuoja nesmurtinį, dažnai teatrališką, pilietinį nepaklusnumą. Pavyzdžiui, italų organizacijos *Tute Bianche* („Visai balti“) nariai, apsirengę visiškai baltai, prisidengę baltais plastikiniais skydais artinasi prie policininkų rikiuotės. Gatvės teatras, klounai, marionetės, muzika, šokiai bei karnavalinė atmosfera yra nuolatiniai šio judėjimo renginių palydovai, o šią veikimo formą jie perėmė iš ankstesnių judėjimų – britų *Reclaim the Streets Group* („Gatvių atkovojimo grupė“) ir amerikiečių *Art&Revolution movement* („Meno ir revoliucijos judėjimas“). Puotavimas ir gatvės šventės žymi kitokią gyvenimo bei prasmės viziją, kurioje valdančiosios biurokratijos izoliaciją ir nutolimą pakeičia kūrybingumo ir bendro naudojimosi viešąja erdve džiaugsmas. Judėjimas taip pat projektuoja plačiajai visuomenei skirtos gerovės vaizdinį ir kviečia savo dalyvius patirti daugialypio *happeningo* malonumą, naudodamas jaunimo kultūros, kuriai atstovauja daugelis iš jo dalyvių, kalbą. Viešas šventimas šiam judėjimui yra savaiminis tikslas, o malonumas – vertybė, tačiau tai yra ir bendravimo su medijomis forma, teikianti įdomios vaizdinės ir garsinės medžiagos filmuotiems siužetams, kuriuos lengva pristatyti tradicine žinių laidų kalba kaip pramogą.

Šis judėjimas ne tik daro poveikį pagrindiniams medijų kanalams, bet ir pats suformavo savą komunikacijos mediją. Pagrindinis jos elementas yra *Indymedia* tinklas – nepriklausoma multimedijos grupė, susikūrusi spontaniškai per demonstracijas Sietle ir toliau tęsianti veiklą įvairių renginių metu. Didžioji jos veiklos dalis – naujienų perdavimas ir skelbimų lentos, atviros kiekvienam, – vyksta internete. Bet jis taip pat veikia ir kaip naujienų agentūra, teikianti tikslią informaciją apie naujausius įvykius, apie kuriuos valdžia neretai nutyli, o medijos – nepraneša. Ji perduoda naujienas drąsiai ir tiesiai iš įvykio vietos ir dėl to neretai tampa intensyvių represijų objektu. Į *Indymedia* tinklą laisvai susibūrusios grupės taip pat kuria filmus bei fotonuotraukas ir nuolat rengia apie šį judėjimą garsinę bei vaizdinę medžiagą, kurią vėliau išplatina globaliniame tinkle. Būtent per šią dvejopos komunikacijos su žmonėmis visame pasaulyje sistemą judėjimas daro poveikį galingiausiam socialinės kaitos svertui: žmonių valioms bei protams.

Judėjimo kontekstas: socialinė ir institucinė kaita

Antiglobalistų judėjimo, kaip ir visų pagrindinių socialinių judėjimų, veiklos rezultatus vertinti nėra lengva. Nors kai kurie tarptautiniai susitikimai, ypač Pasaulio prekybos organizacijos (PPO) susitikimas Sietle, buvo iš esmės sužlugdyti, daugiausia dėl netikėtumo efekto, kurį išprovokavo iki tol nepakankamai įvertintas judėjimas. Dauguma globaliojo valdymo funkcijų buvo ir toliau vykdomos – užbarikaduotuose pastatuose, saugant policijos rikiuotėms ir net raketinėms gynybos sistemoms, įrengtoms karo laivuose (Genujoje). Be abejo, buvo sukurtas vaizdas, kad valdžios institucijos ir aktyvi pilietinė visuomenė tampa vis labiau socialiai nutolusios ir izoliuotos. Tačiau iš esmės 2002-ųjų pabaigoje globalizacijos valdymo politikoje sunku įžvelgti kokių nors didesnių pokyčių, lyginant su pradine liberaliąja jos forma. Vis dėlto pokyčių esama. Pakito kai kurių valdymo institucijų nuostatos bei kalba ir jos tapo pasirengusios bent jau išklausyti „respektabilių" judėjimo atšakų, ypač religinių grupių bei vyraujančių NVO, prabilusių apie reformų bei globalaus solidarumo būtinybę. Kai kurios vyriausybės, pavyzdžiui Jospino vadovaujama Prancūzijos vyriausybė ir Belgijos vyriausybė, kaip ir Jungtinių Tautų agentūros, pavyzdžiui, Tarptautinė darbo tarnyba, dalyvavo Pasaulio socialiniame forume. Pasaulio elito susitikimuose jos suteikdavo tribūną NVO ir alternatyviems socialiniams veikėjams bei kviesdavo intelektualius kritikus išdėstyti savo požiūrį. Visa tai daugiausia žymi diskurso, o ne politikos pasikeitimą, tačiau atskleidžia ir gilesnę tendenciją: globalizacijos procesas tapo politinių ginčų objektu. Jis nebelaikomas natūraliu procesu, kurį skatina technologijos ir rinkos vidinė logika. Šiandien plačiai pripažįstama būtinybė valdyti globalizaciją politinėmis priemonėmis, nors tokio valdymo vertybės ir tikslai, pasak judėjimo atstovų, vis dar iš esmės yra „korporacinės vertybės".

Judėjimo ir politinių visuomenės institucijų santykiai įvairuoja, nelygu kontekstas. Nors antiglobalistų judėjimas yra globalus, tačiau jo įsiskverbimo ir mobilizacijos lygis įvairiose pasaulio vietose labai nevienodas. Jo praktiškai nėra Kinijoje, nebent prieš užsienio vertybes nukreiptą Falun Gongo poziciją laikytume funkciniu judėjimo ekvivalentu, tačiau tokio požiūrio mes čia nenagrinėsime. Jis menkai pasireiškia ir musulmoniškosiose šalyse, kuriose, mano nuomone, opozicijos pasaulio tvarkai vaidmenį atlieka islamiškasis fundamentalizmas. PPO susitikimas Dhofare įvyko be protestų, nes autoritariškų šalių valdžia gali užtverti sienas galimiems protestuotojams iš užsienio: tikėtina, kad būsimų susitikimų organizatoriai imsis tokių pat apsaugos priemonių. Iš visų patiės skurdžiausio žemyno – Afrikos – valstybių vienintelėje Pietų Afrikoje veikia antiglobalistų judėjimas. Didžioji dalis Azijos, įskaitant ir Japoniją, dar nėra patyrusi protestų, nors Malaizijos aplinkosaugos aktyvistai buvo vieni iš šio judėjimo iniciatorių.

Be to, nors JAV 1999–2000 metais šis judėjimas reiškėsi aktyviausiai, tačiau po rugsėjo 11-osios jam kelią užtvėrė geležinė uždanga, nes gyventojų dauguma palaikė baimės politiką ir buvo pasirengę kovoti su kiekvienu, kuris išdrįstų kėsintis į istorinį namų saugumo jausmą. Demonstracijoje prieš Pasaulio ekonomikos forumą Niujorke 2002 metų sausį dalyvavo tik keli tūkstančiai demonstrantų, nes bijota susidurti su labai populiaria Niujorko policija. Antikarinės demonstracijos Amerikoje 2002 metų rudenį lyg ir atgaivino šį judėjimą, tačiau antiglobalistus akivaizdžiai prislopino karo su terorizmu dinamika. Tuo pat metu šis judėjimas plėtojosi Europoje, o Argentinos socialiniai judėjimai bei susivienijusių partijų politinės pergalės Ekvadore ir ypač Brazilijoje pagyvino jį visoje Lotynų Amerikoje, sykiu mesdami iššūkį Vašingtono diktuojamam konsensui, vyravusiam Lotynų Amerikoje XX a. dešimtąjį dešimtmetį.

Tokia kontekstinė antiglobalistų judėjimo diferenciacija aiškiai rodo, kad jis yra pasaulinis. Tai nėra nacionalinio lygmens kovų visuma. Tai yra pasipriešinimo vertybėms bei interesams, grindžiantiems globalizacijos procesą, pasaulinis tinklas. Todėl jo mazgai pakaitomis tai didėja, tai mažėja, atsižvelgiant į sąlygas, kuriomis konkreti visuomenė prisitaiko prie globalizacijos bei jos politinių formų. Tai yra tinklas, kuris lieka gyvybingas net tuomet, kai susilpnėja kai kurie jo mazgai. Vis dėlto faktas, kad didžiosiose autoritarinėse visuomenėse (Kinijoje) ar pusiau autoritarinėse sistemose (Rusijoje) šio judėjimo veikimas yra suvaržytas, rodo, jog pagrindiniai judėjimo mazgai gali aktyviai reikštis tik atviros visuomenės kontekste. Šis judėjimas, metantis iššūkį globalizacijai visos žmonijos vardu, iš kitų socialinių judėjimų galbūt išsiskiria tuo, kad apima ir galingus mazgus, įsitvirtinusius atvirose visuomenėse, ir tinklus, aprėpiančius visą pasaulį, kuriame dauguma žmonių kenčia priespaudą ir skurdą.

Štai kodėl manau, kad tiksliau būtų šį judėjimą apibūdinti pagal tai, kam jis priešinasi, o ne pagal tai, kas nusakytų jo ideologiją, nes aiškiai matyti, kad jo vertybės yra įvairios ir net prieštaringos. Šis judėjimas sako „ne“ žmonijos vardu, įtraukdamas į šį neigimą ir tuos, kurie vis dar neturi balso. Šis neigimas rodo, jog galimas ir kitoks pasaulis, kurio principai bei istorinis horizontas būtų suformuoti antiglobalistų judėjimo kovos išprovokuotų ginčų.

Sukilimų prieš naująją pasaulio tvarką reikšmė

Išnagrinėjęs penkių su globalizacija kovojančių judėjimų praktikas, diskursus bei kontekstus, aš juos palyginsiu tarpusavyje, kad galėčiau padaryti išvadas, reikalingas platesnei socialinės kaitos tinklo visuomenėje analizei. Tam aš pasitelksiu savąją Alaino Touraine'o tipologijos interpretaciją, kaip būdą nagrinėti šiuos judėjimus, taikant tas pačias analitines kategorijas. Žvelgiant iš šios perspektyvos,

visi nagrinėjami judėjimai nurodo vieną ir tą patį priešą – naująją pasaulio tvarką. Zapatistams ji atsiskleidžia kaip amerikietiškojo imperializmo ir korumpuotos, neteisėtos PRI vyriausybės sąjunga, įtvirtinta Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutartyje (NAFTA). Amerikos savanorių požiūriu, ją įkūnija tarptautinės institucijos, ypač Jungtinės Tautos, ir JAV federacinė vyriausybė. Tuo tarpu *Aum* pasaulinės grėsmės šaltiniu laiko vieningą pasaulio vyriausybę, atstovaujančią daugianacionalinių bendrovių, JAV imperializmo ir Japonijos policijos interesams. *Al-Qaedos* požiūriu, pasaulio tvarkai vadovauja kryžiuočiai – krikščionių ir žydų aljansas, primetantis savo vertybes bei interesus smurtu, – o jos kariniams veiksmams vadovauja Jungtinės Valstijos. Antiglobalistų judėjimo aktyvistų manymu, priešas yra globalus korporacinis kapitalizmas bei nedemokratinės globaliojo valdymo institucijos, remiančios korporacijų interesus. Taigi visus penkis judėjimus vienija opozicija daugmaž vienam ir tam pačiam priešui: naujosios pasaulio tvarkos kūrėjams, siekiantiems suformuoti pasaulio vyriausybę, kuri pajungtų sau visų šalių ir visų žmonių suverenumą.

Šiam priešui kiekvienas iš šių judėjimų priešina skirtingą tapatumo principą, parodantį ryškų šių judėjimų skirtumą. Zapatistai save suvokia kaip indėnus ir engiamus meksikiečius, kovojančius už savo orumą, teises, žemę ir Meksikos tautą, tačiau jie taip pat siekia globalaus solidarumo ir save laiko daug platesnės koalicijos prieš globalizaciją avangardu. Savanoriai save traktuoja kaip Amerikos piliečius, kovojančius dėl savo suvereniteto bei laisvių, išdėstytų pradinėje, Dievo palaimintoje Amerikos Konstitucijoje. Nors Amerikos nacionalistinį judėjimą gretinti su *al-Qaeda* atrodytų keista, bet po rugsėjo 11-osios keliose su Jungtinių Valstijų Patriotų judėjimu susijusiose interneto svetainėse buvo išreikštas pritarimas korporacinio kapitalizmo simbolių atakai, nors ir gailėtasi amerikiečių aukų. Amerikos „Patriotai“ iš esmės yra susiję su krikščioniškuoju fundamentalizmu, todėl su islamistų judėjimais juos sieja bendras religinio fundamentalizmo kultūrinis kodas. Turint galvoje *Aum*, jų tapatumo principas yra sudėtingesnis: iš esmės tai asmeninis tapatumas, išreikštas jų kūnais, nors tie kūnai yra suvienyti dvasinio vadovo dvasioje – tai yra fizinės individualybės ir rekonstruotos dvasinės bendruomenės derinys. *Al-Qaedos* atveju tapatumas aiškiai apibrėžtas: jie yra tikri musulmonai, vykdantys džihadą, kad išgelbėtų pasaulį, ypač musulmoniškąjį, nuo *Jahiliya*. O štai antiglobalistų judėjimas neturi vieningo tapatumo. Jo ypatybė ta, kad kovoje su korporacine, nedemokratine globalizacija dalyvauja įvairios tapatumo formos.

Keturiais iš šių atvejų tapatumo principas remiasi autentiškumu, tačiau jis skirtingai išreiškiamas: istoriškai susiformavusi plati bendruomenė (Meksikos indėnai, kurie yra tiek Meksikos, tiek kitų vietinių gyventojų, tiek galiausiai – pasaulio gyventojų dalis); vietinės laisvųjų piliečių bendruomenės; individų, išsilaisvinusių iš savo kūnų priklausomybės, dvasinė bendruomenė; tikrų tikinčiųjų Ala-

chą pasaulinė bendruomenė. Antiglobalistų judėjimo daugialypis tapatumas netiesiogiai apeliuoja į visus pasaulio gyventojus, jų žmogaus teises, socialines teises, taip pat į gamtos apsaugą bei specifinių kultūrinių tapatumų išsaugojimą. Todėl tikrai svarbus antiglobalistų judėjimo bruožas tas, kad jis yra tapatumų bei interesų tinklas. Visuose judėjimuose tapatumai remiasi kultūrine specifika bei troškimu kontroliuoti savo pačių likimus. Jie priešpriešinami globaliam priešui dėl aukštesnio socialinio tikslo, visais atvejais vedančio prie jų konkretaus tapatumo ir visos visuomenės – Meksikos, Amerikos, išliksiančios Žmonijos, tikinčiųjų *umma*, globalios demokratijos – gerovės integracijos. Tačiau šios integracijos kiekvienas judėjimas siekia, diegdamas skirtingas vertybes: socialinį teisingumą ir demokratiją visiems meksikiečiams; individualią laisvę nuo vyriausybės dominavimo visiems Amerikos piliečiams; *Aum* atveju – materijos transcendenciją per dvasinį išsilaisvinimą; Dievo įstatymą, kaip visų planetos visuomenių pamatą; dalyvavimu grįstą demokratiją bei pasaulinį teisingumą, kaip naujų demokratinių globaliojo valdymo institucijų pagrindinį principą. Vis dėlto šie visuomeniniai siekiai nėra svarbiausias dėmuo keturiais iš penkių nagrinėtų atvejų: pirmiausia šie judėjimai yra reakcijos į aiškiai suvokiamą priešą, padedančios telktis tapatumo pagrindu. Tai yra reakcingi ir gynybiniai judėjimai, o ne visuomenės pertvarkos projektai, nors ir išreiškia kitokios visuomenės vizijas. Kita vertus, nors antiglobalistų judėjimas iš esmės yra organizuojamas kaip kolektyvinė opozicija korporacinei globalizacijai, tačiau jis pabrėžia alternatyvios globalizacijos svarbą. Ši alternatyva daugiausia siejama su reikalavimu kurti globalias demokratines institucijas. Esama įvairių globalizacijos formų projektų, kuriuos teikia skirtingos šio judėjimo srovės. Iš daugialypiu tapatumu grįsto pasipriešinimo judėjimo antiglobalizacija pavirto judėjimu, paremtu politiniu globalios demokratijos projektu, kurio įvairūs modeliai turi būti diskutuojami šioje naujoje demokratinėje erdvėje. Lentelėje 2.1 išdėstyti kiekvieno šių judėjimų bendrieji bruožai.

Didžiulį kiekvieno iš šių judėjimų poveikį lėmė tai, kad jie figūravo medijų akiratyje ir efektyviai naudojosi informacinėmis technologijomis. Medijų dėmesio siekiama ir susilaukiama, veikiant pagal rusų, katalonų ar prancūzų anarchistų tradiciją, trumpai atgaivintą 1968 metų gegužės *l'action exemplaire*: atliekamas koks nors įspūdingas veiksmas, kuris tarsi galingas šauksmas, – jei reikia, ir per pasiaukojimą, – atkreipia žmonių dėmesį į judėjimo reikalavimus, o jo galutinis tikslas – pažadinti mases, kuriomis manipuliuoja propaganda ir gąsdina represijos. Provokuodami ginčus sau rūpimais klausimais bei skatindami žmones juose dalyvauti, judėjimai tikisi priremti prie sienos vyriausybes bei institucijas, kad šios pasuktų naujosios pasaulio tvarkos kursą priešinga linkme.

Štai kodėl keturiems judėjimams iš penkių taip svarbu turėti ginklų: tai nėra savitikslis dalykas, o laisvės ženklas bei incidentų provokavimo įrankis, kuriuo galima patraukti medijų dėmesį. Tokią į medijas orientuotą strategiją atvirai ir

Lentelė 2.1. Prieš globalizaciją sukilusių judėjimų vertybių bei įsitikinimų struktūra

JUDĖJIMAS	TAPATUMAS	PRIEŠAS	TIKSLAS
Zapatistai	Engiami, atskirti Indėnai ir meksikiečiai	Globalinis kapitalizmas (NAFTA), neteisėta PRI vyriausybė	Orumas, demokratija, žemė
Amerikos savanoriai	Tikrieji Amerikos piliečiai	Naujoji pasaulio tvarka, JAV federacinė vyriausybė	Piliečių ir vietos bendruomenių laisvė ir suverenitetas
Aum Shinrikyo	Išgelbėtų tikinčiųjų kūnų dvasinė bendrystė	Vieninga pasaulio vyriausybė, Japonijos policija	Apokalipsės išgyvenimas
al-Qaeda	Tikri musulmonai	Krikščionių ir žydų globali galia	Žmonija kaip *umma*, visuomenės vadovaujasi *shari'a*
Antiglobalistų judėjimas	Daugialypis tapatumas	Pasaulinis korporacinis kapitalizmas	Pasaulinė demokratija

meistriškai taikė zapatistai, apdairiai siekę minimizuoti smurtą bei veikti per medijas ir internetą, kaip priemones ryšiams su pasauliu užmegzti. Tačiau savanorių sukarintas teatrališkumas ir sąmoningas smurtinės taktikos naudojimas arba grasinimas ją naudoti, kad patrauktų medijų dėmesį, taip pat yra esminis Amerikos Patriotų judėjimo elementas. Net ir medijoms nepasitikintis *Aum* daug dėmesio skyrė televizijai bei pranešimams spaudoje, pavesdamas šias užduotis kai kuriems iš geriausiųjų savo narių. Atrodo, kad ir jų dujų atakos buvo skirtos tam, kad, viena vertus, būtų įgyvendintos pasaulio pabaigos pranašystės, o antra vertus, kad medijos po pasaulį išplatintų jų įspėjimą. Be abejo, ekstremalaus *al-Qaedos* smurto taikiniais tapo didžiausi globalinės galios simboliai: Pasaulio prekybos centras, Pentagonas, musulmonų jūromis plaukiantys Vakarų laivai, taip pat degradavusios Vakarų kultūros simboliai, pavyzdžiui, disko barai Balio saloje, turistų poilsiavietės Afrikoje. Susidaro įspūdis, kad naujieji protesto judėjimai skleidžia savo pranešimus ir skelbia savo reikalavimus simbolinės politikos forma, būdinga informacinei visuomenei (žr. 6 skyrių). Jų darbo su medijomis įgūdžiai yra pagrindinės kovos priemonės, o jų manifestai bei ginklai yra įrankiai medijas sudominančiam įvykiui sukurti.

Naujosios ryšių technologijos yra pagrindinės šių judėjimų egzistavimo sąlygos: jos sudaro jų organizacinę infrastruktūrą. Be interneto, fakso bei alternatyvių medijų „Patriotai" būtų ne įtakingas tinklas, o tarpusavy nesusijusių, beviltiškų reakcijų serija. Jei zapatistai nebūtų turėję komunikavimo priemonių, kuriomis pasiektų Meksikos miestus bei visą pasaulį realiu laiku, tai, galimas daiktas, jie ir būtų likę izoliuotas partizanų būrys, kaip ir daugelis kitų kovotojų Lo-

tynų Amerikoje bei antiglobalistų judėjimo pasaulyje pamatu. Daugeliui antiglobalistų judėjimo kovotojų bei organizacijų zapatistų solidarumo mitingai buvo tokie pat svarbūs, kaip afganų stovyklos *al-Qaedai*. Šis pavyzdys aiškiai rodo, kaip pasipriešinimo tapatumas virto kuriamuoju tapatumu. Šį procesą nagrinėsiu kituose šio tomo skyriuose.

Taigi naujieji socialiniai judėjimai – visas jų spektras – veikia prieš globalizaciją bei jos politinius vykdytojus ir naudojasi vykstančiu informacionalizacijos plėtros procesu, keisdami kultūrinius kodus, sudarančius naujų socialinių institucijų pamatą. Šiuo atžvilgiu jie išnyra iš istoriškai atgyvenusių socialinių formų gelmių, tačiau daro lemiamą įvairiapusį poveikį naujai besiformuojančiai visuomenei.

Išvada: iššūkis globalizacijai

Šiame skyriuje nagrinėti socialiniai judėjimai yra labai skirtingi. Tačiau visi jie meta iššūkį dabartiniams globalizacijos procesams, remdamiesi savo sukonstruotais tapatumais, o kai kuriais atvejais ir teigia atstovaują savos šalies ar visos žmonijos interesams, nors daro tai skirtinga forma, atskleidžiančia jų socialinių bei kultūrinių ištakų skirtumus.

Judėjimai, kuriuos nagrinėju šiame ir kituose šio tomo skyriuose, ne vienintelei priešinasi socialiniams, ekonominiams, kultūriniams bei ekologiniams globalizacijos padariniams. Kitose pasaulio vietose, pavyzdžiui, Europoje, panašius iššūkius kapitalistinei restruktūrizacijai ir naujų globalios konkurencijos taisyklių diktavimui meta darbininkų judėjimas ir valstiečių judėjimai, kaip antai Jose Bove vadovaujamas valstiečių judėjimas Prancūzijoje. Kai kurie šių judėjimų, pavyzdžiui, tas, kuriam vadovavo Jose Bove, prisišliejo prie antiglobalistų judėjimo. Kai kurie to nedarė, tačiau taip pat siekė sudaryti sąmoningą opoziciją vienašaliams globalizacijos procesams, neretai siejamiems su Europos Sąjungos politika. Kinijos Falun Gongą, besiremiantį tradicinėmis kinų vertybėmis bei praktikomis, kad apsaugotų žmonių sveikatą bei gerovę nuo skurdo, kuriam daugelį pasmerkia komunistų partijos vadovaujamas kiniškasis pasaulinis kapitalizmas, galima traktuoti kaip pasipriešinimo modernizacijos bei globalizacijos socialiniams padariniams Kinijoje jėgą. Argentinos socialiniai judėjimai, paskatinti 2001–2002 metų finansų krizės, sukilo prieš pasaulinę ekonominę tvarką bei valstybinę politinę santvarką ir tuo išprovokavo režimo pasikeitimą bei naujų socialinių veikėjų pasirodymą viešojoje erdvėje. Šis transformacijos procesas Pietų Amerikoje įgauna milžinišką mastą.[74] Europos politinę areną 2002 metais užtemdė populistiniai ju-

[74] Calderon (2003).

dėjimai, daugiausia išprovokuoti baimės bei ksenofobijos. Apie tai kalbėsime tolesniuose šio tomo puslapiuose.

Praėjus dešimčiai naujos pasaulinės ekonomikos plėtros ir nacionalinės valstybės nuosmukio dėl galių perėjimo globaliojo valdymo institucijoms metų, pasaulio visuomenės ėmė reikalauti teisės kontroliuoti besiformuojančias institucijas. Pasipriešinimo judėjimai, grįsti tapatumu bei ekonominio *status quo* išsaugojimu, išsivystė į daugybę projektų, kuriuose kultūrinis tapatumas, ekonominiai interesai bei politinės strategijos ėmė jungtis tarpusavyje į vis sudėtingesnį junginį: tinklo visuomenės socialinių judėjimų žemėlapį. Šie ir kiti pasaulyje plintantys judėjimai nutraukia neoliberalų fantaziją apie naujos, nuo visuomenės nepriklausomos globalinės ekonomikos sukūrimą naudojantis kompiuterių tinklais. Didžioji atskirties schema (akivaizdi ar numanoma) informacijai, gamybai bei rinkoms telkti į naudingo gyventojų segmento rankas bei įvairiai – daugmaž humaniškai, atsižvelgiant į visuomenės pobūdį – atsikratyti likusiųjų, provokuoja „*grand refus*“ („didįjį atmetimą“),[75] kaip sako Touraine'as. Tačiau norint transformuoti šį atmetimą į naujų socialinės kontrolės formų rekonstrukciją kaip atsvarą naujoms globalizuoto ir informacionalizuoto kapitalizmo formoms, socialinių judėjimų keliami reikalavimai turi būti pritaikyti politinei sistemai bei valstybės institucijoms. Valstybės gebėjimas arba negebėjimas derinti viena kitai prieštaraujančias pasaulinio kapitalizmo, tapatumu grindžiamų socialinių judėjimų, gynybinių darbininkų ir vartotojų judėjimų logikas ir alternatyvius globalizacijos projektus didele dalimi lems visuomenės ateitį XXI amžiuje. Taigi prieš nagrinėdami valstybės dinamiką informacijos amžiuje, mes turime išnagrinėti kitokių stiprių socialinių judėjimų – veikiau proaktyvių negu reaktyvių – plėtotę pastaraisiais metais. Turiu omenyje aplinkosaugos ir feminizmo judėjimus.

[75] Touraine et al. (1996).

3
Savimonės „žalinimas“: aplinkosaugos judėjimas

Žalieji politiką traktuoja kaip tam tikras iškilmes. Mes pripažįstame, kad kiekvienas mūsų prisidedame prie pasaulio problemų gausinimo, bet taip pat galime prisidėti ir prie jų sprendimo. Gydymo pavojai ir galimybės glūdi ne kažkur kitapus mūsų. Mes pradedame veikti būtent ten, kur esame. Nėra reikalo laukti, kol susiklostys idealios sąlygos. Mes galime supaprastinti savo gyvenimą ir gyventi laikydamiesi ekologinių bei žmogiškųjų vertybių. Sąlygos taps geresnės, nes mes būsime pradėję... Todėl galima sakyti, kad svarbiausias žaliųjų politikos tikslas yra vidinė revoliucija, savimonės „žalinimas“.

Petra Kelly, *Thinking Green*[1]

Jei mums reikėtų įvertinti socialinius judėjimus pagal jų istorinį produktyvumą – t. y. pagal jų poveikį kultūrinėms vertybėms bei visuomenės institucijoms – tai aplinkosaugos judėjimas nusipelno ypatingos vietos žmogaus avantiūrų žemėlapyje. Amžių sandūroje 80 procentų amerikiečių ir daugiau kaip du trečdaliai europiečių laiko save aplinkosaugininkais; partijos ir jų kandidatai vargu ar galėtų būti išrinkti į valdžią, jei „nenuspalvintų“ savo platformos žalia spalva; vyriausybės ir tarptautinės institucijos kuria vis naujas programas, specialiąsias agentūras bei įstatymus gamtai ginti, gyvenimo kokybei gerinti ir pagaliau Žemei išsaugoti tolimiausioje ateityje bei mus – artimiausioje ateityje. Bendrovės, tarp jų ir kai kurios žinomos aplinkos teršėjos, aplinkosaugos ideologiją įtraukė į savo viešųjų ryšių programas bei pavertė aplinkosaugą viena perspektyviausių savo naujųjų rinkų. O sena ir supaprastinta priešprieša tarp plėtros neturtingiesiems bei apsaugos turtingiesiems visame pasaulyje buvo transformuota į daugiabriaunę polemiką dėl to, ką iš tiesų reiškia tolydi plėtra kiekvienoje šalyje, mieste bei regione.

[1] Žr.: *Essays by Petra Kelly (1947–1992).* (Kelly, 1994: 39–40). Šioje citatoje ji remiasi Joannos Macy savimonės „žalinimo“ sąvoka (Macy, 1991).

Be abejo, dauguma mūsų fundamentalių problemų, susijusių su aplinkosauga, išlieka, nes norint jas spręsti, reikėtų transformuoti gamybos ir vartojimo būdus, taip pat mūsų visuomenės organizavimą bei asmeninius gyvenimus. Mirtiną grėsmę tebekelia pasaulio klimato atšilimas, atogrąžų miškuose vis dar liepsnoja gaisrai, nuodingieji chemikalai plačiai naudojami konvejerinėje maisto gamyboje, didžiulis skurdas sako gyvenimui „ne", o vyriausybės žaidžia su žmonių sveikata, kaip rodo Majoro pamišimo dėl britų karvių kempinligės pavyzdys. Pats faktas, kad visi šie bei daugelis kitų probleminių klausimų yra viešai svarstomi, kad vis daugiau žmonių suvokia šių dalykų tarpusavio priklausomybę ir globalumą, sudaro pagrindą juos svarstyti, o galbūt ir kreipti institucijas bei politikas atsakingai veikti aplinkosauga grindžiamos socioekonominės sistemos linkme. Daugiakryptis aplinkosaugos judėjimas, didžiojoje pasaulio dalyje susiformavęs XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje bei turintis stiprias pozicijas Jungtinėse Valstijose ir Šiaurės Europoje, daug prisidėjo prie mūsų mąstymo apie ekonomikos, visuomenės bei gamtos santykio esminės transformacijos bei naujos kultūros atsiradimo.[2]

Kalbėti apie aplinkosaugos judėjimą yra kiek sutartinis dalykas, nes jo sudėtis tokia įvairi, o jo išraiškos formos kinta sulig kiekviena šalimi bei kultūra. Todėl prieš vertindamas jo transformacinį potencialą, pamėginsiu tipologiškai išskaidyti įvairias jo sudedamąsias dalis bei kiekvieną tipą iliustruosiu pavyzdžiais, kad mano argumentacija skambėtų tikroviškai. Po to leisiuosi į platesnį aplinkosauginiukų gvildenamų temų ir pamatinių mūsų visuomenės struktūrinės transformacijos dimensijų ryšio nagrinėjimą. Turiu omenyje kovas dėl mokslo ir technologijų vaidmens, erdvės ir laiko kontrolės bei naujų tapatumų konstravimo. Apibūdinęs aplinkosaugos judėjimų socialinę įvairovę bei kultūrinius panašumus, imsiuosi nagrinėti, kokiomis priemonėmis ir kokiais būdais jos daro poveikį visuomenei, o tam tikslui turėsiu išsiaiškinti jų institucionalizavimo bei santykio su valstybe klausimus. Galop teks apsvarstyti ir stiprėjančią aplinkosaugos judėjimų ir socialinių kovų sąsają – tiek lokalinę, tiek ir globalinę – bei vis populiarėjančią aplinkosauginio teisingumo perspektyvą.

Išradinga aplinkosaugos judėjimo kakofonija: tipologija

Kolektyvinio veikimo formų, politikos bei diskursų, priskiriamų aplinkosaugos judėjimui, esama tokių įvairių, kad tai verčia kvestionuoti pačią judėjimo idėją. Tačiau mano teigimu, būtent ši teorijos ir praktikos kakofonija apibūdina šį judė-

[2] Aplinkosaugos judėjimo apžvalgas rasite šiuose šaltiniuose (nors esama ir kitų): Holliman (1990); Gottlieb (1993); Kaminiecki (1993); Shabecoff (1993); Dalton (1994); Alley et al. (1995); Diani (1995); Brulle (1996); Wapner (1996).

jimą kaip naują decentralizuoto, daugiaformio, orientuoto į tinklaveiką bei plačiai išsisklaidžiusio socialinio judėjimo formą. Be to, vėliau aš pasistengsiu įrodyti, kad kai kurios pagrindinės temos yra būdingos daugumai – ar net visoms – su aplinkosauga susijusioms kolektyvinio veikimo formoms. Tačiau aiškumo dėlei šį judėjimą pravarčiau nagrinėti remiantis viena takoskyra ir viena tipologija.

Kalbu apie aplinkosaugos judėjimo ir ekologijos takoskyrą. *Aplinkosaugos judėjimu* (*environmentalism*) vadinu visas kolektyvinio elgesio formas, kurių diskursas bei praktika yra nukreipti į destruktyvių žmogaus veiklos ir natūralios aplinkos ryšio formų koregavimą, priešinantis vyraujančiai struktūrinei bei institucinei logikai. *Ekologiją* aš, kaip sociologas, suprantu kaip visumą požiūrių, teorijų bei projektų, kuriuose žmonija laikoma platesnės ekosistemos dalimi ir siekiama išsaugoti šios sistemos pusiausvyrą dinaminėje, evoliucinėje perspektyvoje. Mano požiūriu, aplinkosaugos judėjimas yra ekologijos praktika, o ekologija yra aplinkosaugos judėjimo teorija. Tačiau tolesniuose knygos puslapiuose sąvoką „ekologija" aš vartosiu siauresne prasme, turėdamas omenyje aiškius, sąmoningus šios holistinės, evoliucinės perspektyvos pasireiškimus.

Jei kalbėtume apie tipologiją, siūlau vėl pasitelkti 2 skyriuje pristatytą parankų Alaino Touraine'o socialinių judėjimų apibūdinimą, kad galėtume išskirti penkias pagrindines aplinkosaugos judėjimo sroves *pagal tai, kaip jie reiškėsi per pastebėtą jų praktiką* tarptautiniu lygmeniu pastaruosius du dešimtmečius. Aš remiuosi prielaida, kad ši tipologija yra taikytina visuotinai, nors dauguma pavyzdžių yra paimti iš Šiaurės Amerikos ir Vokietijos patirties, nes tenykščiai aplinkosaugos judėjimai yra labiausiai išsiplėtoję, be to, man lengviau buvo gauti informacijos apie juos. Kaip įprasta, norėčiau atsiprašyti dėl supaprastinimo, neišvengiamo naudojant šią bei kitas tipologijas, ir tikiuosi tai kompensuoti pavyzdžiais, kurie pagyvins šį kiek abstraktų realių judėjimų apibūdinimą.

Kad galėtume leistis į savo trumpą kelionę po aplinkosaugos judėjimų spektrą, pasitelkę siūlomą tipologiją, mums reikalingas žemėlapis. Jis pateiktas lentelėje 3.1 – aš jį šiek tiek paaiškinsiu. Kiekvieną tipą analitiškai apibūdina tam tikras trijų socialiniam judėjimui būdingų bruožų derinys: *tapatumas, priešas* ir *tikslas*; nurodoma šių trijų bruožų tiksli reikšmė – ji nustatyta atliekant stebėjimus, naudojantis tam tikrais šaltiniais, kurių nuorodos pateiktos. Kiekvienas tipas turi savo pavadinimą, o po juo nurodomi kiekvieną tipą geriausiai iliustruojančių judėjimų pavyzdžiai. Be abejo, kiekvienas aptariamas judėjimas ar organizacija pasižymi mišriais bruožais, tačiau analizei aš parinkau tokius judėjimus, kurių reali praktika bei diskursas geriausiai atitinka idealųjį tipą. Papildydamas lentelę 3.1, pateiksiu trumpą aprašymą pavyzdžių, iliustruojančių kiekvieną iš penkių tipų, kad išgirstumėte kiekvieną atskirą šio judėjimo balsą jo balsų kakofonijoje.

Aplinkosaugos judėjimo ištakas Amerikoje sudarė įvairių formų *gamtos apsaugos* iniciatyvos, kurias vykdė tokios organizacijos, kaip *Sierra Club* („Sierra

rokratinės struktūros, kaip antai JAV skundų priėmimo biuras (*US Reclamation Bureau*), nesirūpinančios gamtos draustinių išsaugojimu. Save jie laiko gamtos mylėtojais bei apeliuoja į šį jausmą mumyse, nepaisant socialinių skirtumų. Jie veikia per institucijas bei jų padedami ir labai dažnai griebiasi lobizmo – jį naudoja nepaprastai sumaniai ir su politine jėga. Jie priklauso nuo plataus visuomenės palaikymo, taip pat nuo geranoriško, turtingo elito bei bendrovių aukų. Kai kurios organizacijos, kaip antai *Sierra Club*, yra labai didelės (turi apie 600 000 narių) ir yra susiskirsčiusios į vietinius skyrius, kurių veiksmai bei ideologijos labai skiriasi tarpusavyje ir ne visuomet atitinka „vyraujančios aplinkosaugos judėjimo krypties" įvaizdį.

Dauguma kitų, pavyzdžiui, *Environmental Defense Fund*, daugiausia dėmesio skiria lobizmui, analizei bei informacijos skleidimui. Jos neretai praktikuoja koalicinę politiką, tačiau apdairiai stebi, kad nebūtų atitrauktos nuo tikslų, susijusių su aplinkosauga. Todėl jos nepatikliai vertina radikalias ideologijas bei įspūdingas akcijas, prasilenkiančias su vyraujančia viešąja nuomone. Vis dėlto klystume priešpriešindami vyraujančią gamtos apsaugos judėjimo srovę tikriems, radikaliems aplinkosaugos šalininkams. Pavyzdžiui, vienas *Sierra Club* istorinių lyderių Davidas Broweris tapo daugelio radikalių aplinkosaugos šalininkų įkvėpimo šaltiniu. Tuo tarpu Dave'as Foremanas, organizacijos *Earth First!* („Pirmiausia – Žemė") atstovas, 1996 metais priklausė *Sierra Club* direktorių tarybai. Gamtos apsaugos šalininkai ir radikalieji ekologai, bendraudami tarpusavyje, daug ką vieni iš kitų perima, nes bendras susirūpinimas dėl nepaliaujamo įvairiapusiško gamtos niokojimo ideologinius nesutarimus nustumia į antrą vietą. Taip jau yra, nepaisant aštrių ginčų bei konfliktų šiame dideliame ir spalvingame judėjime.

Vietos bendruomenių telkimasis savos erdvės gynimui nuo nepageidaujamų jos naudotojų brovimosi yra sparčiausiai besiplėtojanti kovos už aplinkos apsaugą forma. Ji bene aiškiausiai susieja žmonių tiesioginius interesus su platesniais blogėjančios aplinkosaugos padėties klausimais.[5] Šio judėjimo, dažnai kiek pagiežingai vadinamo *judėjimu „Tik ne mano kieme"* (*„Not in my Back Yard" movement*), plėtotė Jungtinėse Valstijose prasidėjo nuo skandalingo Meilės kanalo incidento, kai 1978 metais Niujorko valstijoje į Niagaros krioklius buvo išmesta pramonės nuodingųjų atliekų. Tai paskatino sukurti judėjimą, kovojantį prieš gamtos teršimą nuodingosiomis medžiagomis. 1981 metais namo savininkė Lois Gibbs, kurią išgarsino kova dėl sūnaus sveikatos bei namo vertės, įsteigė Piliečių informavimo apie kenksmingas atliekas centrą (*Citizen's Clearinghouse for Hazardous Wastes*). Informavimo centro skaičiavimais, 1984 metais Jungtinėse Valstijose veikė 600 vietinių grupių, kovojusių prieš nuodingųjų medžiagų išmetimą, o 1988 me-

[5] Gottlieb (1993); Szasz (1994); Epstein (1995).

tais jų jau buvo 4687. Laikui bėgant bendruomenės ėmė telktis ir prieš greitkelių statybą, per sparčiai vykdomą plėtrą bei pavojingų įrenginių statybas jų kaimynystėje. Šie judėjimai vietiniai, tačiau nebūtinai lokalizuoti, nes jie dažnai gina gyventojų teisę į gyvenimo kokybę kaip priešpriešą verslo ar biurokratijos interesams. Be abejo, gyvenimas visuomenėje yra grindžiamas kompromisais tarp pačių žmonių kaip gyventojų, darbuotojų, vartotojų, važinėjančiųjų į darbą ir atgal bei keliautojų. Tačiau šie sąjūdžiai atkreipia dėmesį į tai, kad, viena vertus, kenksmingos medžiagos ar veikla yra lokalizuojamos arčiau tų teritorijų, kuriose gyvena mažas pajamas uždirbančios bendruomenės bei mažumos, o antra vertus, priimant sprendimus dėl erdvės naudojimo stokojama skaidrumo bei piliečių dalyvavimo. Todėl piliečiai pasisako už vietinės demokratijos plėtotę, atsakingą didmiesčių erdvės planavimą bei sąžiningą atsakomybės už didmiesčių bei pramonės raidą paskirstymą, kad kenksmingos medžiagos ar įrenginiai nedarytų žalos žmonių sveikatai. Epstein šio judėjimo analizę užbaigia šiais žodžiais:

> „Judėjimo už apsaugą nuo kenksmingų medžiagų ir aplinkosauginį teisingumą reikalavimas valstybei yra visiškai pagrįstas, nes valstybė turi daugiau galios reglamentuoti bendrovių veiklą, ji yra atsakinga visuomenei, o ne bendrovėms. Tai gali tapti pagrindu platesniam reikalavimui, kad valstybės įtaka bendrovėms būtų patvirtinta bei išplėsta ir kad valstybės galia tarnautų visuomenės, ypač labiausiai pažeidžiamų jos narių, gerovei."[6]

Kitais atvejais vidurinės klasės priemiesčių gyventojų susivienijimai daugiau būdavo kreipiami į savojo *status quo* apsaugojimą nuo nepageidaujamos plėtros. Tačiau nepaisant klasinės potekstės, visos protesto formos siekė suteikti teisę vietos bendruomenėms kontroliuoti gyvenamąją aplinką, ir šiuo atžvilgiu vietinės iniciatyvos neabejotinai yra pagrindinė platesnio masto aplinkosaugos judėjimo sudedamoji dalis.

Aplinkosaugos judėjimas subrandino ir kai kurias kontrkultūras, išsirutuliojusias iš XX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečių judėjimų. Kontrkultūrą aš suvokiu kaip sąmoningą apsisprendimą gyventi pagal kitokias ar net priešingas normas negu tos, kurių reikalauja laikytis visuomenė per savo institucijas, ir priešpriešinti toms institucijoms alternatyvius principus bei pažiūras. Kai kurios įtakingiausios kontrkultūros srovės mūsų visuomenėse reiškiasi vadovaudamosi vien tik gamtos dėsniais, gamtos tausojimą laikydamos viršesniu dalyku už bet kokias žmonių sukurtas institucijas. Būtent todėl aš manau, kad į kontrkultūrinių aplinkosaugos judėjimų sampratą derėtų įtraukti ir tokias, sakyčiau, skirtingas išraiškas, kaip radikalieji aplinkosaugos judėjimai – pvz.: *Earth First!* ir *Sea Shepherds* („Jūrų pie-

[6] Epstein (1995: 20).

menys“), Gyvūnų išlaisvinimo judėjimas (*Animal liberation movement*) ir ekofeminizmas.[7] Nepaisant jų įvairovės ir koordinavimo stokos, dauguma šių judėjimų pritaria „visuotinės ekologijos“ (*deep ecology*) mąstytojų idėjoms, kurias išreiškia, pavyzdžiui, norvegų rašytojas Arnė Naessas. Pasak Arnės Naesso ir George'o Sessionso, „visuotinės ekologijos“ pamatiniai principai yra šie:

> „(1) Žmogiškųjų ir nežmogiškųjų gyvų būtybių gerovė ir klestėjimas Žemėje yra vertingi patys savaime. Jų vertė nepriklauso nuo nežmogiškosios gyvybės naudingumo žmonių tikslams. (2) Gyvybės formų gausa bei įvairovė padeda realizuoti šias vertybes ir yra vertingos pačios savaime. (3) Žmonės neturi teisės mažinti šios gausos bei įvairovės, nebent tik gyvybiniams poreikiams tenkinti. (4) Žmogiškojo gyvenimo bei kultūrų klestėjimas teigiamai saveikauja su pastebimu gyventojų skaičiaus mažėjimu. Kad nežmogiškoji gyvybė klestėtų, šis mažėjimas yra būtinas. (5) Šiuo metu žmogus pernelyg braunasi į nežmogiškąjį pasaulį ir situacija sparčiai prastėja. (6) Reikia keisti politikas. Jos daro poveikį pamatinėms ekonominėms, technologinėms bei ideologinėms struktūroms. Galutinis visko rezultatas labai skirsis nuo dabartinės padėties. (7) Pagrindinė ideologinė permaina yra gyvenimo kokybės (*quality of life*) pripažinimas kaip vertybės, o ne vis aukštesnių gyvenimo standartų (*standards of living*) vaikymasis. Skirtumas tarp to, kas didu, ir to, kas didinga, bus giliai įsisąmonintas. (8) Tie, kurie pritaria išvardytiems punktams, yra įpareigoti – tiesiogiai ar netiesiogiai – įgyvendinti šias būtinas permainas.“[8]

Atsiliepdami į šį įpareigojimą, grupė radikalių ekologų, vadovaujamų Davido Foremano – buvusio jūrų pėstininko, tapusio kovotoju už ekologiją – XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Niu Meksike ir Arizonoje įsteigė *Earth First!* – bekompromisį judėjimą, praktikavusį pilietinį nepaklusnumą ir net „ekologinį sabotažą“ prieš dambų statybą, miško ruošą bei kitas agresijos prieš gamtą formas, dėl kurių jo nariai buvo traukiami baudžiamojon atsakomybėn ir atsidūrė kalėjimuose. Šis judėjimas ir daugelis kitų jo pavyzdžiu sekusių organizacijų buvo visiškai decentralizuoti, juos sudarė savarankiškos „gentys“, rengdavusios reguliarius susitikimus pagal Amerikos indėnų ritualus bei datas. Šuose susitikimuose jie priimdavo sprendimus dėl savo veiksmų. Visuotinė ekologija buvo šio judėjimo ideologinis pamatas – ji pastebimai figūruoja straipsnių rinktinėje *Earth First! Reader*, kuriai įžanginį žodį parašė Davidas Foremanas.[9] Tačiau toks pat ir, ko gero, dar įtakingesnis buvo Abbey'o romanas *The Monkey Wrench Gang* („Bež-

[7] Žr. šiuos šaltinius: Adler (1979); Spretnak (1982); Manes (1990); Scarce (1990); Davis (1991); Dobson (1991); Epstein (1991); Moog (1995).
[8] Naess and Sessions (1984), cituojama ir Davis (1991: 157–158).
[9] Davis (1991).

džionės trūktelėjimo gauja"), kuriame pasakojama apie kontrkultūrinę ekopartizanų grupę, tapusią pavyzdžiu daugeliui radikaliųjų ekologų. Sąvoka *„monkey wrenching"* („beždžionės trūktelėjimas") tapo ekosabotažo sinonimu. Bene karingiausias XX a. dešimtojo dešimtmečio ekologinio fundamentalizmo sparnas yra Gyvūnų išlaisvinimo judėjimas, sudarantis atvirą opoziciją eksperimentavimui su gyvūnais.

Ekofeminizmui yra akivaizdžiai svetima kai kurių šių judėjimų „patiniška taktika". Vis dėlto ekofeministės pripažįsta absoliučios pagarbos gamtai principą kaip išsilaisvinimo tiek iš patriarchalizmo, tiek ir iš industrializmo pagrindą. Moteris jos suvokia esant aukomis tos pačios patriarchalinės prievartos, kuri nukreipta ir prieš gamtą. Todėl gamtinių teisių atkūrimas yra neatsiejamas nuo moterų išlaisvinimo. Judith Plant rašo:

> „Niekada per visą istoriją moterys neturėjo nei realios galios viešojoje erdvėje, nei įtakos priimant sprendimus. Intelektinis gyvenimas, su mąstymu susijusi veikla moterims buvo tradiciškai nepasiekiami. Paprastai moterys būdavo pasyvios, kaip ir pati gamta. Tačiau šiandien ekologija stoja už Žemę, už „kitą" žmonių ir aplinkos santykiuose. Ekofeminizmas, užstodamas autentiškus kitus, siekia suvokti visų dominavimo formų šaknų sampynas bei priešinimosi permainoms būdus."[10]

Kai kurias ekofeministes taip pat įkvėpė daug ginčų sukėlusi Carolyn Merchant atlikta istorijos rekonstrukcija, pradedant nuo priešistorinių, gamtinių visuomenių, kuriose nebuvo vyrų dominavimo – matriarchalinio Aukso amžiaus, kai gamta ir kultūra harmoningai koegzistavo, o vyrai ir moterys garbino gamtą kaip deivę.[11] Susiformavo ir įdomi sąsaja tarp aplinkosaugos judėjimo, dvasinio feminizmo ir neopagonybės. Ji ypač išryškėjo XX a. aštuntajį dešimtmetį ir kartais pasireikšdavo ekofeministiniais, nesmurtiniais raganavimo amato atstovių kovos veiksmais.[12] Taigi radikalieji ekologai susieja žygį už aplinkos apsaugą ir kultūrinę revoliuciją daugybe formų – ekopartizaninės taktikos, spiritualizmo, visuotinės ekologijos ir ekofeminizmo. Šitaip konstruodami savo *ekotopiją*, jie plėtoja visuotinį aplinkosaugos judėjimą.

Greenpeace yra didžiausia pasaulyje aplinkosaugos organizacija. Į medijas orientuotomis, neprievartinėmis kampanijomis ji turbūt daugiausia prisidėjo prie globalinių aplinkosaugos problemų populiarinimo.[13] Jos įsteigimas 1971 metais Vankuveryje buvo susijęs su protestu prieš branduolinius bandymus prie Aliaskos krantų. Vėliau jos būstinė įsikūrė Amsterdame, o ji ilgainiui virto transna-

[10] Plant (1991: 101).
[11] Merchant (1980); taip pat žr.: Spretnak (1982); Moog (1995).
[12] Adler (1979); Epstein (1991).
[13] Hunter (1979); Eyerman and Jamison (1989); DeMont (1991); Horton (1991); Ostertag (1991); Melchett (1995); Wapner (1995, 1996).

cionaline įtinklinta organizacija, kuriai 1994 metais priklausė 6 milijonai narių visame pasaulyje, o jos metinės pajamos pranoko 100 milijonų JAV dolerių. Šio aplinkosaugos judėjimo savitumą nusako trys pagrindiniai elementai. Pirma, skubos jausmas dėl planetos gyvybei gresiančios mirties, įkvėptas Šiaurės Amerikos indėnų legendos: „Kai Žemė susirgs ir gyvūnai išnyks, atsiras gentis žmonių – visų tikėjimų, spalvų bei kultūrų, – kurie tikės ne žodžiais, o darbais ir kurie atkurs buvusį Žemės grožį. Ši gentis vadinsis „vaivorykštės kariais".[14] Antra, kvakerių pavyzdžio įkvėpta nuostata būti liudytojais – tiek kaip veikimo principas, tiek ir kaip komunikacijos strategija. Trečia, dalykiška, pragmatiška nuostata „atlikti darbą", daugiausia įkvėpta *Greenpeace* istorinio lyderio ir valdybos pirmininko Davido McTaggarto. Filosofinėms diskusijoms laikas nešvaistomas: svarbiausios problemos visoje planetoje turi būti nustatomos pasitelkus žinias bei įvairius tyrimo metodus; į matomus taikinius turi būti nukreipiamos specifinės kampanijos; toliau turi būti įspūdingos akcijos medijų dėmesiui patraukti, taip viešai išgarsinant tam tikrą problemą ir priverčiant bendroves, vyriausybes bei tarptautines institucijas imtis veiksmų arba susilaukti dar daugiau nepageidaujamo viešumo.

Greenpeace yra ir labai centralizuota organizacija, ir globaliai decentralizuotas tinklas vienu ir tuo pačiu metu. Jai vadovauja šalių atstovų taryba, direktorių valdyba ir patikėtiniai Šiaurės Amerikos, Lotynų Amerikos, Europos ir Ramiojo vandenyno regionams. Jos veikla yra organizuojama kampanijų forma, o kiekviena kampanija yra išskaidoma pagal problematiką. Didžiausios XX a. dešimtojo dešimtmečio vidurio kampanijos buvo skirtos nuodingųjų medžiagų, energijos bei atmosferos, branduolinės energijos naudojimo, vandenyno ir žemės ekologijos problemoms spręsti. 30-yje pasaulio šalių įsikūrusios atstovybės padeda koordinuoti globalias kampanijas ir ieškoti paramos bei lėšų vietoje – nacionaliniu ar vietiniu mastu, tačiau dauguma organizacijos veiksmų siekia globalaus poveikio, nes pagrindinės aplinkosaugos problemos yra globalios. Savo priešu *Greenpeace* laiko tokį plėtros modelį, kuris nepaiso padarinių mūsų planetos gyvybei. Todėl ji telkia pajėgas aplinkosaugos tolydumui (*environmental sustainability*) įtvirtinti. Šiam visuotiniam principui turi būti subordinuojamos visos kitos politikos bei veiklos rūšys. Dėl savo misijos svarbos „vaivorykštės kariai" nėra linkę nei leistis į ginčus su kitomis aplinkosaugos grupėmis, nei dalyvauti kontrkultūroje, kad ir kokios įvairios būtų jos didžiulio būrio narių asmeninės nuostatos. Jie yra tvirtai įsitikinę internacionalistai ir nacionalinę valstybę traktuoja kaip pagrindinę kliūtį nežabotos, destruktyvios dabartinės plėtros kontrolei vykdyti. Jie aršiai puola ekologinės savižudybės plėtros modelį bei siekia neatidėliotinų rezultatų kiekviename veiklos fronte, pavyzdžiui, priversdami Vokietijos šaldytuvų pramonę pritai-

[14] Greenpeace Environmental Fund, cituojama pagal Eyerman and Jamison (1989: 110).

kyti „palankaus aplinkai šaldymo“ (*„green-freeze“*) technologiją, kad padėtų apsaugoti ozono sluoksnį, ar prisidėdami prie banginių medžioklės apribojimo bei šių gyvūnų draustinio įsteigimo Antarktyje. Mokslo raidai priėjus kryžkelę, „vaivorykštės kariai“ stoja už globalinę tinklaveiką, komunikacijos technologiją bei solidarumą tarp kartų.

Neįsigilinus *žaliųjų politika* atrodo esanti ne tam tikras judėjimas, o veikiau specifinė strategija pakliūti į politiką su aplinkosaugos vėliava. Tačiau iš arčiau patyrinėjus pagrindinį žaliųjų politikos pavyzdį – organizaciją *Die Grünen* – aiškiai matyti, jog nuo pat pradžių tai nebuvo įprasta politika.[15] Vokietijos žaliųjų partija, įkurta 1980 metų sausio 13 dieną, sudarius liaudies judėjimų koaliciją, nėra griežtai kalbant aplinkosaugos judėjimas, nors šiuos reikalus Vokietijoje ji gynė tikriausiai veiksmingiau, negu kuris nors kitas Europos judėjimas savo šalyje. Pagrindinė jėga, paskatinusi jos susiformavimą, buvo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos Piliečių iniciatyvos (*Citizen Initiatives*), kurios daugiausia kūrėsi šalia už taiką ir prieš branduolinius bandymus kovojusių judėjimų. Jai vienintelei pavyko suburti septintojo dešimtmečio judėjimų veteranus ir feministes, kurios atrado save kaip tokias, apmąstydamos būtent septintojo dešimtmečio revoliucionierių seksizmą, taip pat jaunimą bei išsilavinusias vidurines klases, kurioms rūpėjo taika, branduolinė energija, aplinka (miškų nykimas, *waldsterben*), padėtis pasaulyje, individo laisvė bei liaudies demokratija.

Žaliųjų atsiradimą bei sėkmę (1983 metais jie pateko į valstybės parlamentą) lėmė išskirtinės aplinkybės. Pirmiausia Vokietijoje iš esmės nebuvo jokių politinių socialinio protesto formų, išskyrus tris pagrindines partijas, kurios mainydamosi vis ateidavo į valdžią, o septintąjį dešimtmetį netgi sudarė koaliciją: 1976 metų rinkimuose daugiau kaip 99 procentai balsų atiteko šioms trims partijoms (Krikščionims demokratams, socialdemokratams ir liberalams). Taigi buvo dalis potencialių rinkėjų, ypač tarp jaunimo, kurie buvo nepatenkinti ir laukė galimybių pasireikšti. Finansiniai politiniai skandalai (Flicko afera) pakirto visų politinių partijų reputaciją ir atskleidė jų priklausomybę nuo pramonės dotacijų. „Politinių galimybių struktūra“, jei kalbėtume politikos mokslo kalba, patvirtino strategiją kurti partiją ir palaikyti jos sudedamųjų dalių vienybę: šiam judėjimui tapo prieinamos didelės vyriausybinės lėšos, o ką jau kalbėti apie kitus dalykus, be to, Vokietijos rinkimų įstatymo reikalavimas surinkti bent 5 procentus rinkėjų balsų, norint patekti į parlamentą, disciplinavo šiaip jau susiskaldžiusius žaliuosius. Daugumą balsavusiųjų už žaliuosius sudarė jaunimas, studentai, dėstytojai bei atstovai kitų grupių, nesusijusių su pramonės gamyba – bedarbių (gaunančių valdžios paramą) ir dirbančių valdžios struktūrose žmonių. Jų programoje figūravo ekolo-

[15] Iš didžiulės masės šaltinių apie Vokietijos žaliųjų partiją rekomenduoju šiuos: Langguth (1984); Hulsberg (1988); Wiesenthal (1993); Scharf (1994); o ypač Poguntke (1993) ir Frankland (1995).

gijos, taikos, laisvių, mažumų bei imigrantų apsaugos, feminizmo ir dalyvaujamosios demokratijos temos. Du trečdaliai Žaliųjų partijos lyderių buvo aktyvūs įvairių XX a. devintojo dešimtmečio socialinių judėjimų dalyviai. *Die Grünen* prisistatydavo, Petros Kelly teigimu, kaip „antipartinė partija", siekianti vykdyti „politiką, grindžiamą nauju galios supratimu – „kontrgalia", kuri yra natūrali ir bendra visiems, dalijama bei naudojama visų ir visiems".[16] Dėl to jie kas kiek laiko keisdavo atstovus, užimančius postus, o daugumą sprendimų priimdavo sambūriuose, laikydamiesi senos anarchistų tradicijos, įkvėpusios žaliuosius labiau, negu jie drįstų pripažinti.

Dygus tikrosios politikos išbandymas po kelerių metų, ypač po pralaimėjimo 1990 metų rinkimuose, privertė juos nutraukti šiuos eksperimentus. Jų pralaimėjimą daugiausia lėmė tai, kad žalieji, skelbiantys opoziciją nacionalizmui, nesuvokė Vokietijos susivienijimo idėjos svarbos. Paslėptas konfliktas tarp *realos* (pragmatinių lyderių, siekiančių įgyvendinti Žaliųjų partijos programą per institucijas) ir *fundis* (ištikimųjų pamatiniams liaudies demokratijos ir ekologizmo principams) prasiveržė 1991 metais; po jo partijai vadovauti ėmėsi centristų ir pragmatikų sąjunga: Pakeitusi orientaciją bei organizaciją, Vokietijos žaliųjų partija atgavo jėgas XX a. dešimtąjį dešimtmetį – ji vėl pateko į parlamentą ir išsikovojo stiprias pozicijas regioninės ir vietinės valdžios struktūrose, ypač Berlyne, Frankfurte, Brėmene bei Hamburge, kai kur sudariusi koaliciją su socialdemokratais. Tačiau tai buvo jau kita partija. Tai reiškia, jog ji tapo tikra politine partija. Be to, ši partija nebeturėjo aplinkosaugos programos monopolio, nes socialdemokratai ir netgi liberalai tapo žymiai imlesni naujoms, socialinių judėjimų keliamoms idėjoms. Maža to, dešimtojo dešimtmečio Vokietija jau buvo visai kita šalis. Jai nebegrėsė karas, tačiau grėsė ekonomikos nuosmukis. Didelis jaunimo nedarbas bei gerovės valstybės „apkarpymas" tapo daug opesnėmis problemomis „pilkėjančiam" žaliųjų elektoratui, negu kultūrinė revoliucija. Petros Kelly nužudymas 1992 metais, veikiausiai įvykdytas jos partnerio, vėliau nusižudžiusio, užgavo skaudžią stygą, parodydamas, kad galimybės išvengti akistatos su visuomene kasdieniame gyvenime, o sykiu ignoruoti fundamentalias ekonomines, politines ir psichologines struktūras yra ribotos. Vis dėlto savo politikos dėka Žaliųjų partija konsolidavosi kaip nuosekli kairuoliška jėga *fin-de-siècle* Vokietijoje, o maištinga aštuntojo dešimtmečio karta sendama išsaugojo daugumą savo vertybių ir savo gyvenimo pavyzdžiu skiepijo jas savo vaikams. Taigi žaliųjų politikos eksperimentas sukūrė visai naują Vokietiją – tiek kultūriniu, tiek ir politiniu atžvilgiais. Tačiau istorija dar kartą patvirtino geležinį socialinės kaitos dėsnį – neįmanoma integruoti partijos ir judėjimo, nenuslystant į totalitarizmą (leninizmas) ar reformizmą judėjimo kaina (socialinė demokratija).

[16] Kelly (1994: 37).

„Žalinimo" prasmė: visuomeniniai klausimai ir ekologų iššūkis

Gamtos apsauga, aplinkosaugos kokybės siekis bei ekologinis požiūris į gyvybę yra XIX a. idėjos. Ilgą laiką šios originalios idėjos buvo žinomos tik vyraujančių šalių apsišvietusiam elitui.[17] Dažnai jos būdavo industrializacijos užvaldytos didmenės monopolija – taip, pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose atsirado „Audubono draugija". Kai kurie kiti pirmieji politiniai ekologai savo veiklą siejo su bendruomeniniu, utopiniu elementu – pavyzdžiui, Kropotkinas amžiams susiejo anarchizmą su ekologija. Mūsų laikais šiai tradicijai geriausiai atstovauja Murray'us Bookchinas. Tačiau visais atvejais ir beveik visą šimtmetį ši intelektinė srovė neturėjo didesnės įtakos ir daugiausia apeliavo į įtakingų individų sąmoningumą, siekdama, kad jie paskatintų į gamtos apsaugą orientuotų įstatymų leidimą ar paaukotų dalį savo turtų šiam kilniam tikslui. Net jei jie ir sudarydavo socialines sąjungas (tokias kaip XX a. ketvirtajį dešimtmetį Jungtinėse Valstijose sudarė Robertas Marshallas su Catherine Bauer), tačiau didžiausią dėmesį savo veiksmų planuose skirdavo ekonominės ir socialinės gerovės reikalams.[18] Būta ir įtakingų, drąsių pirmeivių, tokių kaip Alice Hamilton ir Rachel Carson Jungtinėse Valstijose, bet tik septintojo dešimtmečio pabaigoje Jungtinėse Valstijose, Vokietijoje, Vakarų Europoje kilo masinis judėjimas, tolydžio išplitęs po visą pasaulį – Šiaurę ir Pietus, Vakarus ir Rytus – tiek paprastų žmonių, tiek ir viešosios nuomonės lygmenimis.

Kodėl taip atsitiko? Kodėl ekologinės idėjos staiga įsiliepsnojo išsausėjusiose planetos beprasmiškumo prerijose? Aš keliu hipotezę, kad esama tiesioginio ryšio tarp aplinkosaugos judėjimo gvildenamų temų ir naujos socialinės struktūros – tinklo visuomenės, iškilusios aštuntajį dešimtmetį ir toliau besiplėtojančios – fundamentalių dimensijų: mokslo ir technologijų kaip pagrindinių ekonomikos ir visuomenės priemonių bei tikslų; erdvės transformacijos; laiko transformacijos; pagaliau abstrakčių, globalių turto, galios bei informacijos srautų, formuojančių realiąją virtualybę medijų tinklais, dominavimo kultūriniame tapatume. Be abejo, chaotiškame aplinkosaugos judėjimo pasaulyje galima rasti visas šias temas ir nė vienos iš jų konkrečiais atvejais. Vis dėlto aš tvirtinu, kad netiesiogiai išreikštas, bet nuoseklus ekologinis diskursas skrodžia įvairias šio judėjimo politines orientacijas bei socialines ištakas ir kad jis veikia kaip atskaitos sistema, kuria remiantis įvairiu laiku ir įvairiais tikslais yra išryškinamos įvairios temos.[19] Žinoma, tarp aplinkosaugos judėjimo atšakų kyla aštrių konfliktų bei didelių nesutarimų. Tačiau

[17] Bramwell (1989, 1994).

[18] Gottlieb (1993).

[19] Medžiagos apie šių temų figūravimą ir svarbą įvairių šalių aplinkosaugos judėjimuose rasite šiuose šaltiniuose: Dickens (1990); Dobson (1990); Scarce (1990); Epstein (1991); Zisk (1992); Coleman and Coleman (1993); Gottlieb (1993); Shabecoff (1993); Bramwell (1994); Porrit (1994); Riechmann and Fernandez Buey (1994); Moog (1995).

šie nesutarimai dažniau kyla dėl taktikos, prioritetų bei kalbos, o ne dėl esminio dalyko – konkrečios aplinkos apsaugos susiejimo su naujomis žmogiškosiomis vertybėmis. Rizikuodamas pernelyg supaprastinti šį reikalą, aš suskirstysiu pagrindines aplinkosaugos judėjimo diskurso gaires į keturias svarbiausias temines kategorijas.

Pirma, *dviprasmiškas, stiprus ryšys su mokslu ir technologijomis*. Bramwellas rašo: „Žaliųjų idėjų plėtra buvo mokslo maištas prieš mokslą, kilęs XIX a. pabaigoje Europoje ir Šiaurės Amerikoje."[20] XX a. aštuntąjį dešimtmetį šis maištas intensyvėjo ir plito lygia greta su informacinių technologijų revoliucija bei ja sekusio kompiuterinio modeliavimo įgalinta nepaprastai sparčia biologijos mokslo plėtra. Mokslas ir technologijos aplinkosaugos judėjime vaidina fundamentalų, nors ir prieštaringą vaidmenį. Viena vertus, čia iš esmės nepasitikima pažangiųjų technologijų „gerumu" ir kartais šis nepasitikėjimas įgauna kraštutinę išraišką, kaip antai neoluditų ideologijos, kurioms atstovauja Kirkpatrickas Sale'as. Kita vertus, šis judėjimas savo veiklą grindžia mokslinės informacijos apie žmogaus sukurtų artefaktų ir aplinkos sąveiką rinkimu, analize, aiškinimu bei skleidimu – ir kartais tai daro su dideliu išmanymu. Pagrindinių aplinkosaugos organizacijų personalą paprastai sudaro ir mokslininkai, o daugumoje šalių mokslininkai ir akademikai palaiko glaudžius ryšius su aplinkosaugos aktyvistais.

Aplinkosaugos judėjimas yra mokslu grindžiamas judėjimas. Kartais tai būna blogas mokslas, tačiau vis dėlto jis siekia sužinoti, kas vyksta gamtoje ir žmonėse bei atskleisti tiesą, kurią slepia suinteresuotos industrializmo, kapitalizmo, technokratijos ir biurokratijos viršūnės. Kritikuodami mokslo dominavimą gyvajai gamtai, ekologai naudojasi mokslu, kad galėtų jam oponuoti gyvosios gamtos vardu. Jie pasisako ne už žinojimo atmetimą, o už pranašesnį žinojimą: holistinio dalykų matymo išmintį, pranokstančią dalinius aiškinimus bei trumpareges strategijas, pajungtas svarbiausiems instinktams tenkinti. Šiuo atžvilgiu aplinkosaugos judėjimas siekia perimti žmogaus proto kūrinių socialinę kontrolę anksčiau, negu pasitvirtins sena žmonijos baimė, kad mokslas ir technologijos pradės gyventi savarankišką gyvenimą ir mašinos galiausiai primes mums ir gamtai savo valią.

Kovos dėl struktūrinės transformacijos yra ne kas kita, kaip kovojimas dėl dviejų fundamentalių, materialių visuomenės išraiškos formų – laiko ir erdvės – istorinio reinterpretavimo. Erdvės kontrolė ir vietos akcentavimas yra dar viena itin svarbi ir įvairių aplinkosaugos judėjimo atšakų nuolat linksniuojama tema. Pirmojo tomo 6 skyriuje buvo pasiūlyta mintis, kad tinklo visuomenėje formuojasi fundamentali priešprieša tarp dviejų erdvinės logikos tipų – srautų erdvės ir vietų erdvės. Srautų erdvė organizuoja socialinių praktikų vienalaikiškumą nepaisant atstumo, pasitelkdama telekomunikacijas bei informacines sistemas. Vietų erd-

[20] Bramwell (1994: vii).

vė teikia pirmenybę fizinio gretimumo pagrindu vykstančiai socialinei sąveikai bei institucinei organizacijai. Naujoji socialinė struktūra – tinklo visuomenė – pasižymi tuo, kad dauguma vyraujančių procesų, telkiančių galią, turtą bei informaciją, čia yra organizuojami srautų erdvėje. Tačiau didžioji žmogaus patirties dalis bei su ja susijusios prasmės tebėra vietiškos. Dviejų erdvinių logikų atskyrimas yra fundamentalus dominavimo mūsų visuomenėse įrankis, nes jis iškelia svarbiausius ekonominius, simbolinius bei politinius procesus iš tos srities, kurioje gali būti konstruojama socialinė prasmė bei vykdoma politinė kontrolė. Taigi pabrėždami vietos reikšmę ir žmonių teisę valdyti savo gyvenamąją aplinką, ekologai meta iššūkį naujosios galios sistemos pagrindiniam svertui. Net ir labiausiai gynybiškos išraiškos formos, kaip antai vadinamosios „Tik ne mano kieme“ kovos, raginančios teikti pirmenybę naudotis tam tikra erdve vietos gyventojams, o ne „pašaliečių interesams“, pavyzdžiui, bendrovėms, teršiančioms aplinką nuodingosiomis medžiagomis, arba oro uostams, plečiantiems kilimo takus, turi fundamentalią reikšmę: tuo yra atsisakoma teikti pirmenybę abstraktiems techniniams bei ekonominiams interesams tikrų žmonių tikrų reikmių atžvilgiu.

Orientuodamasis į vietiškumą, aplinkosaugos judėjimas priešinasi ryšių tarp šių skirtingų funkcijų ar interesų praradimui, kurį įgalina abstraktaus, techninio racionalumo tarpininkaujamasis atstovavimo principas, kuriuo vadovaujasi nekontroliuojami verslo interesai bei niekam neatsiskaitančios technokratijos. Todėl jo argumentavimo logikoje išryškėja vietinės valdymo formos troškimas, teikiantis pirmenybę vietos bendruomenei bei piliečių dalyvavimui: *paprastų žmonių (grassroots) demokratija yra politinio valdymo modelis, į kurį orientuojasi dauguma ekologinių judėjimų.* Labiausiai išplėtotos šio požiūrio alternatyvos erdvės kontrolę, vietos kaip prasmės šaltinio gynimą bei vietinės valdymo formos akcentavimą sieja su anarchistinės tradicijos savivaldos idealais, kurie pabrėžia smulkaus masto gamybą bei apsirūpinimą be išorinės pagalbos, o tai veda prie asketiško gyvenimo būdo ir gausaus vartojimo bei gyvybės vartojamosios vertės pakeitimo pinigų mainomąja verte kritikos. Be abejo, žmonės, protestuojantys prieš nuodingųjų medžiagų išmetimą jų apylinkėse, nėra anarchistai, ir tik nedaugelis jų ryžtųsi transformuoti visą savo gyvenimo – tokio, koks jis yra – organizavimą. Tačiau vidinė argumentavimo logika, ryšys tarp savos vietos gynimo nuo srautų erdvės imperatyvų, taip pat ekonominių bei politinių vietiškumo pagrindų stiprinimas įgalina netikėtai atpažinti kai kurias šių sąsajų visuomenės sąmonėje, kai įvyksta koks nors simbolinis įvykis (pavyzdžiui, pastatoma branduolinė elektrinė). Taip kuriamos sąlygos kasdienio gyvenimo problemų ir alternatyvios visuomenės projektų susiliejimui: taip kuriami socialiniai judėjimai.

Be erdvės, *tinklo visuomenėje pavojus kyla ir laiko kontrolei, o aplinkosaugos judėjimas yra bene svarbiausias naujo, revoliucinio laikiškumo projektavimo kūrėjas.* Šis klausimas ir svarbus, ir sudėtingas, todėl negali būti plėtojamas

paskubomis. Pirmojo tomo 7 skyriuje (remdamasis šiandien vykstančiais sociologų ir istorikų ginčais, taip pat Leibnico ir Inniso laiko ir erdvės filosofijomis) aš siūliau skirti tris laikiškumo formas: laikrodinį laiką, bematį laiką ir sustingusį laiką (*glacial time*). *Laikrodinis laikas*, būdingas industrializmui – tiek kapitalizmui, tiek ir etatizmui – pasižymėjo ir pasižymi įvykių rikiavimu pagal chronologinę seką bei žmonių elgesio reguliavimu pagal iš anksto nustatytą planą, suvedant visą žmogiškąją patirtį į institucionalizuotus matmenis. *Bematis laikas*, nusakantis mūsų visuomenėse vyraujančius procesus, atsiranda tuomet, kai tam tikro konteksto, pavyzdžiui, informacinės paradigmos ar tinklo visuomenės, charakteristikos ima sistemingai trikdyti tame kontekste vykstančių reiškinių eilės tvarką. Šis trikdymas gali įgyti reiškinių sekos suspaudimo formą, kuomet jie vyksta per akimirksnį (pavyzdžiui, žaibiški karai ar per sekundės dalį sudaromi finansiniai sandoriai), arba atsiranda atsitiktiniai pertrūkiai sekoje (pavyzdžiui, bendravimo per integruotąsias elektronines medijas hipertekstas). Panaikinus eiliškumą (*sequencing*), susikuria nediferencijuotas laiko apskaičiavimo būdas, naikinantis patį laiką. Mūsų visuomenėse dauguma vyraujančių, svarbiausių procesų yra struktūruojami pagal bematį laiką, tačiau dauguma žmonių vadovaujasi ir yra vadovaujami laikrodinio laiko.

Socialinėje praktikoje buvo sugalvota ir pasiūlyta dar viena laiko forma – *sustingęs laikas*. Kaip teigiama originalioje Lasho ir Urry'o formuluotėje, sustingusio laiko samprata reiškia, kad „ryšys tarp žmonių ir gamtos yra labai ilgas ir evoliucinis. Jis juda atgal nuo pačios naujausios žmonijos istorijos ir pirmyn į visiškai neapibrėžiamą ateitį."[21] Toliau plėtodamas jų aiškinimą, aš siūlau mintį, kad aplinkosaugos judėjimą kaip tik ir apibūdina ketinimas įvesti „sustingusio laiko" perspektyvą į mūsų laikiškumą – tiek į jo suvokimą, tiek ir į jo politiką. Ekologinis mąstymas siekia apibrėžti visų formų materijos sąveiką evoliucinėje perspektyvoje. Pagrindinė aplinkosaugininkų mintis apriboti išteklių naudojimą tik atsikuriančiais ištekliais yra grindžiama samprata, kad pamatinių pusiausvyrų pasikeitimas planetoje ir kosmose *ilgainiui* gali sugriauti trapią ekologinę pusiausvyrą, sukeldamas katastrofiškus padarinius. „Visuotinės ekologijos" teoretikų holistinis požiūris į žmonių ir gamtos integraciją yra grindžiamas ne naiviu nepalytėtų gamtos peizažų garbinimu, o fundamentalia įžvalga, kad tinkamas patirties elementas nėra nei atskiras individas, nei, tiesą sakant, istoriškai egzistuojančios žmonių bendruomenės. Kad susijungtume su savo kosmologine savimone, pirma turime pakeisti laiko sampratą, pajusti „sustingusį laiką", tekantį per mūsų gyvenimus, pajusti žvaigždžių energiją, srūvančią mūsų gyslomis, ir įsivaizduoti, kad mūsų minčių upės be paliovos liejasi į beribius įvairių gyvybės formų vandenynus. Kalbant visiškai tiesiai ir asmeniškai, sustingęs laikas reiškia, kad savo gy-

[21] Lash and Urry (1994: 243).

venimą mes matuojame savo vaikų gyvenimu, taip pat ir mūsų vaikų vaikų vaikų gyvenimu. Tvarkydami savo gyvenimą bei institucijas ne tik taip, kad būtų gera mums, bet ir kad būtų gera jiems, mes praktikuojame ne kokį nors Naujojo amžiaus kultą, o senovišką rūpinimąsi savo palikuonimis, kurie yra mūsų kūnas ir kraujas. Traktuodami tolydžią plėtrą kaip solidarumo tarp kartų išraišką, mes sujungiame sveiką savanaudiškumą ir sistemingą mąstymą į evoliucinę perspektyvą. Judėjimas prieš branduolinius bandymus – viena stipriausių aplinkosaugos judėjimo srovių – radikaliai kritikavo branduolinės energijos naudojimą, atsižvelgdamas ne tik į tiesioginio saugumo problemas, bet ir į ilgalaikius radioaktyviųjų atliekų išmetimo padarinius, taip rūpindamasis ir po tūkstančių metų gyvensiančių kartų saugumu. Siekis išsaugoti ir rūpintis čiabuvių kultūromis tam tikra prasme atkartoja rūpinimąsi visomis žmogaus egzistencijos formomis, kuris reiškėsi įvairiais laikais, o kartu patvirtina, kad mes esame jie, o jie yra mes.

Būtent į šią *rūšių, po to materijos kaip visumos bei jos evoliucijos laike ir erdvėje vienovę* netiesiogiai apeliuoja aplinkosaugos judėjimas ir tiesiogiai apeliuoja visuotinės ekologijos ir ekofeminizmo mąstytojai.[22] Įvairius aplinkosaugos judėjimo pareiškimus ir temas jungia vienas esminis saitas – tai jų alternatyvus laiko suvokimas, reikalaujantis, kad visuomenės institucijos atsižvelgtų į lėtą mūsų biologinės rūšies raidą savoje aplinkoje, nes mūsų kosmologinė egzistencija truks tol, kol visata nuo savo prasidėjimo akimirkos ir vietos toliau plėsis. Kitapus pažaboto laikrodinio laiko ribų, kuriose skleidžiasi daugumos pasaulio žmonių patirtis, vyksta istorinė kova dėl naujojo laiko suvokimo. Šis laiko suvokimas atsiranda tarp laiko sunaikinimo, pasireiškiančio nenutrūkstančiuose kompiuterių tinklų srautuose, ir sustingusio laiko, sukuriamo sąmoningai suvokiant savo kosmologinę savimonę.

Per šias fundamentalias kovas dėl mokslo, erdvės ir laiko pasisavinimo ekologai paskatino *naujo tapatumo*, biologinio tapatumo, ir *žmonijos kultūros kaip gamtos sudedamosios dalies sukūrimą*. Šis sociobiologinis tapatumas nereiškia, jog yra atmetamos istorinės kultūros. Ekologai reiškia pagarbą liaudies kultūroms ir leidžiasi į įvairių tradicijų kultūrinio autentiškumo paieškas. Tačiau jų tikslinis priešas yra valstybinis nacionalizmas. Taip yra todėl, kad pagal apibrėžimą nacionalinė valstybė privalo ginti savo valdžią tam tikroje teritorijoje. Todėl ji griauna žmonijos vienybę, o sykiu ir teritorijų tarpusavio sąsajas, užkirsdama kelią bendrai rūpintis globalia ekosistema. Davido McTaggarto, istorinio *Greenpeace International* lyderio, teigimu: „Didžiausia grėsmė, su kuria turime kovoti, yra nacionalizmas. Ateinantį šimtmetį mums kils problemų, kurių valstybės negalės išspręsti veikdamos pavieniui. Mes mėginame veikti tarptautiniu lygiu, nepaisydami šimtmečius gyvavusių nacionalistinių prietarų."[23] Ekologai vienu ir tuo pačiu metu yra loka-

[22] Diamond and Orenstein (1990); McLaughlin (1993).
[23] Interviu, paskelbtas Ostertag (1991: 33).

listai ir globalistai, nors tai atrodo nesuderinama: laiką jie valdo kaip globalistai, o erdvę gina kaip lokalistai. Tik globalinėje perspektyvoje galima plėtoti evoliucinį mąstymą bei kurti strateginius veiksmų planus. Žmonių harmonija su savąja aplinka prasideda jų vietos bendruomenėje.

Šį *naują žmonių giminės tapatumą* – sociobiologinį tapatumą – lengvai galima suderinti su istorinių tradicijų, kalbų bei kultūrinių simbolių įvairove, tačiau vargu ar ją galima suderinti su nacionaliniu valstybiniu tapatumu. Taigi tam tikru mastu aplinkosaugos judėjimas įveikia priešpriešą tarp realiosios virtualybės kultūros, sudarančios pasaulio turto bei galios srautų pamatą, ir fundamentalistinių kultūrinių bei religinių tapatumų. Tai yra vienintelis globalus tapatumas, ginamas visų žmonių vardu, nesvarbu, kokiam socialiniam, istoriniam kontekstui, lyčiai ar tikėjimui jie priklauso. Vis dėlto atsižvelgiant į tai, kad dauguma žmonių negyvena pagal kosmologinę tvarką, o mūsų bendros prigimties su moskitais prielaida vis dar kelia kai kurių taktinių problemų, ekologinė kultūra, – jei norime, kad ji būtų veiksni, – turi gebėti suausti pavienių kultūrų gijas į žmogiškojo hiperteksto audinį, jungiantį istorinę įvairovę ir biologinį bendrumą. Šią kultūrą aš vadinu *žaliųjų kultūra* (kam ieškoti naujos sąvokos, jei milijonai žmonių jau vartoja šią) ir suvokiu ją taip, kaip apibūdino Petra Kelly: „Mes turime išmokti mąstyti ir veikti iš širdies, pripažinti visų gyvų būtybių tarpusavio ryšį bei atsižvelgti į kiekvienos didžiojo gyvybės voratinklio gijos vertę. Tai yra dvasinė perspektyva, o ji ir sudaro visos žaliųjų politikos pamatą... Žaliųjų politika reikalauja, kad būtume ir švelnūs, ir griovikai."[24] Griovimo švelnumas, švelnumo griovimas: mes jau labai nutolę nuo instrumentalistinės perspektyvos, vyravusios industrinėje epochoje – tiek nuo kapitalistinės, tiek ir nuo etatistinės jos versijos. Ir mes atvirai prieštaraujame tam, kad prasmė būtų ištirpdyta beveidės galios srautuose, sudarančiuose tinklo visuomenę. Margaspalvis aplinkosaugos judėjimas žaliųjų kultūrą suvokia kaip priešnuodį realiosios virtualybės kultūrai, nusakančiai mūsų visuomenėse vyraujančius procesus.

Taigi mokslas apie gyvybę prieš gyvybės pajungimą mokslui; lokalinė vietų kontrolė prieš nekontroliuojamą srautų erdvę; sustingusio laiko suvokimas prieš laiko sunaikinimą bei nesibaigiantį vergavimą laikrodiniam laikui; žaliųjų kultūra prieš realiąją virtualybę. Tai yra fundamentalūs aplinkosaugos judėjimo iššūkiai vyraujančioms tinklo visuomenės struktūroms. Štai kodėl jis gvildena problemas, kurias žmonės miglotai suvokia kaip medžiagą, iš kurios sudaryti jų gyvenimai. Vis dėlto tarp šios „liepsningos žaliosios ugnies" ir žmonių širdžių plyti sunkiai peržengiamos visuomenės valdos. Jos pasmerkia aplinkosaugos judėjimą ilgam žygiui per institucijas, žygiui, iš kurio jis, kaip ir kiekvienas kitas socialinis judėjimas, grįžta sužalotas.

[24] Kelly (1994: 37).

Aplinkosaugos judėjimo kovos: apeliavimas į protus, kapitalo pažabojimas, koketavimas su valstybe ir čečiotka su medijomis

Aplinkosaugos judėjimo sėkmę daugiausia lėmė faktas, kad jis sugebėjo prisitaikyti prie komunikacijos ir mobilizacijos sąlygų naujojoje technologinėje paradigmoje geriau, negu bet kuri kita socialinė jėga.[25] Nors didžiąją dalį šio judėjimo veiklos vykdo paprastų žmonių (*grassroots*) organizacijos, aplinkosaugos akcijos yra organizuojamos kaip medijoms skirti renginiai. Organizuodami renginius, traukiančius medijų dėmesį, aplinkosaugininkai gali pasiekti žymiai platesnę auditoriją, negu jų tiesioginių šalininkų ratas. Be to, nuolatinis aplinkosaugos tematikos figūravimas medijose jai pelnė didesnį pripažinimą negu bet kuriai kitai. Orientacija į medijas akivaizdžiai matyti pasaulio aplinkosaugos aktyvisčių, tokių kaip *Greenpeace*, veikloje – visa šios organizacijos logika yra nukreipta į rengimą akcijų viešajai nuomonei mobilizuoti kai kuriais klausimais, siekiant daryti spaudimą valdantiesiems sluoksniams. Tačiau tai yra ir kasdienių kovų už aplinkos apsaugą vietos lygmeniu pagrindinis dėmuo. Aplinkosaugininkų tribūnos yra vietinių televizijų naujienų laidos, radijas bei laikraščiai. Žiniasklaida taip aktyviai talkina, kad bendrovės ir politikai dažnai skundžiasi, jog būtent jos, o ne ekologai vykdo mobilizaciją aplinkosaugos klausimais.

Simbiotinio medijų ir aplinkosaugos judėjimo ryšio susiformavimą lėmė keletas priežasčių. Pirma, nesmurtinė šio judėjimo tiesioginio veikimo taktika, paplitusi nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios, teikė geros medžiagos reportažams, ypač naujienų laidoms, kurioms reikia naujų vaizdų. Daugelis aplinkosaugos aktyvistų išradingai naudojo tradicinę prancūzų anarchistų *l'action exemplaire* (pavyzdinis veiksmas) taktiką – rengė įspūdingas akcijas, žadinančias mąstyti, provokuojančias diskusijas bei skatinančias mobilizaciją. Įvairios pasiaukojimo formos, kaip antai ilgalaikis areštas bei įkalinimas, rizikavimas gyvybe vandenyne, prisirakinimas grandinėmis prie medžių, naudojimasis savo kūnu kaip priemone užkirsti kelią statyboms ar pavojingiems konvojams, oficialių ceremonijų žlugdymas bei daugelis kitų tiesioginių veiksmų, lydimų susivaldymo bei neslepiamos nuostatos nenaudoti smurto, išreiškia liudijimo nuostatą, atgaivinančią pasitikėjimą bei pabrėžiančią etikos vertybes plačiai paplitusio cinizmo amžiuje. Antra, aplinkosaugininkų keliamų problemų, tiesiogiai susijusių su daugumos žmonių puoselėjamomis pamatinėmis humanistinėmis vertybėmis ir dažnai svetimų partinei politikai, pripažinimas tapo geru pretekstu medijoms prisiimti liaudies balso vaidmenį – tai padidino jo pačios autoritetą ir suteikė pasitenkinimo žurnalistams.

[25] Žr. Epstein (1991); Horton (1991); Ostertag (1991); Costain and Costain (1992); Gottlieb (1993); Kanagy et al. (1994).

Be to, pranešimai apie pavojaus sveikatai židinius ar griaunamus žmonių gyvenimus per intervenciją į jų gyvenamąją aplinką vietinių medijų naujienų laidose žymiai įtikinamiau nušviečia nuolatines problemas, negu tradiciniai ideologiniai diskursai. Neretai patys aplinkosaugininkai maitina medijas sodriais vaizdais, pasakančiais kur kas daugiau negu išsamūs reportažai. Pavyzdžiui, Amerikos aplinkosaugininkų grupės po visą pasaulį išsiuntinėjo vaizdo kameras paprastų žmonių organizacijoms – nuo Konektikuto iki Amazonijos, – kad šios nufilmuotų akivaizdžius aplinkosaugos įstatymų pažeidimus, o paskui, pasitelkusios savo technologinę bazę, sumontuotų ir paskleistų šią kaltinamąją medžiagą.

Aplinkosaugininkai taip pat naudojosi naujausiomis ryšio technologijomis, ypač internetu, kaip organizavimo ir mobilizavimo priemonėmis.[26] Pavyzdžiui, Jungtinių Valstijų, Kanados ir Čilės aplinkosaugos grupių koalicija, kurios branduolį sudarė tokios organizacijos, kaip *Friends of the Earth* („Žemės draugai"), *Sierra Club, Greenpeace, Defenders of Wildlife, Canadian Environmental Law Association* (Kanados aplinkosaugos įstatymų asociacija) bei kitos, sutelkė pajėgas prieš Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutarties (NAFTA) sudarymą, nes joje nebuvo numatyta pakankamai aplinkos apsaugos nuostatų. Jos naudojosi internetu kaip veiksmų koordinavimo bei informavimo priemone ir sukūrė nuolat veikiantį tinklą, brėžiantį transnacionalinių aplinkosaugos veiksmų planus abiejuose Amerikos žemynuose. Pasaulinio žiniatinklio svetainės tampa viso pasaulio aplinkosaugininkų susibūrimo vietomis. Tai pasakytina, pavyzdžiui, apie tokių organizacijų, kaip *Conservation International* („Tarptautinė apsauga") ir *Rainforest Action Network* („Kovos už atogrąžų miškus tinklas") tinklalapius, sukurtus 1996 metais, ginant vietinių tropinių miškų gyventojų teises. Kalifornijoje veikusi organizacija *Food First* („Pirmiausia – maistas") susijungė į tinklą su besivystančių šalių aplinkosaugos grupėmis, susiedama aplinkosaugos ir skurdo problemas. Padedama tinklo ji galėjo koordinuoti veiksmus su *Global South* („Globalūs Pietūs") – Tailande įsikūrusia organizacija, teikiančia aplinkosaugos būklės vertinimą iš naujai industrializuojamos Azijos perspektyvos. Šių tinklų dėka viso pasaulio paprastų žmonių grupėms staiga atsivėrė galimybė veikti pasauliniu lygiu – t. y. tuo lygiu, kuriame ir kyla didžiausios problemos. Galima pastebėti, kad formuojasi pasaulinis, koordinacinis paprastų žmonių aplinkosaugos veiksmo grupių branduolys – kompiuterius išmanantis elitas. Šis reiškinys turi tam tikrų sąsajų su vaidmeniu, kurį darbininkų judėjimo pradžioje suvaidino spaustuvininkai bei žurnalistai, kurie pasinaudodami jiems pasiekiama informacija vadovavo šioms neraštingoms masėms ankstyvuoju industrializacijos laikotarpiu.

Aplinkosaugos judėjimas nėra vien tik sąmoningumo kėlimo judėjimas. Nuo pat pradžių jis siekė daryti poveikį įstatymų leidybai bei valdymui. Aplinkosau-

[26] Bartz (1996).

gos organizacijų branduolys (kaip antai *Group of Ten* Jungtinėse Valstijose) sutelkė pastangas į lobizmą dėl įstatymų priėmimo bei paramą ar nepritarimą politiniams kandidatams, atsižvelgiant į jų poziciją tam tikrais klausimais. Net ir netradicinės, į veikimą orientuotos organizacijos, pavyzdžiui, *Greenpeace*, ženkliai pakeitė savo veikimo būdą ir vis labiau spaudžia vyriausybes bei tarptautines institucijas, siekdamos išsikovoti, kad būtų priimti įstatymai, nutarimai bei įgyvendinti sprendimai konkrečiais klausimais. Panašiai aplinkosaugininkai veikė ir vietos bei regiono lygmenimis: rengė kampanijas dėl naujų didmiesčių bei regionų planavimo formų, priemonių visuomenės sveikatai stiprinti bei pernelyg sparčios plėtros pažabojimo. Būtent šis pragmatizmas, ši konstruktyvi nuostata suteikė aplinkosaugos judėjimui pranašumą prieš tradicinę politiką: žmonės jaučia, kad gali kažką pakeisti čia ir dabar be tarpininkavimo bei atidėliojimo. Tarp tikslų ir priemonių nėra jokio skirtumo.

Kai kurių šalių, ypač Europos, aplinkosaugininkai įsitraukė į politines varžybas, kėlė savo kandidatus į politinius postus; kai kuriais atvejais jiems pavykdavo, kai kuriais – ne.[27] Faktai rodo, kad žaliųjų partijoms žymiai labiau sekasi vietiniuose rinkimuose, kuriuose dar juntamas tiesioginis ryšys tarp judėjimo ir jo politinių atstovų. Joms taip pat gana neblogai sekasi tarptautiniuose rinkimuose, pavyzdžiui, rinkimuose į Europos Parlamentą, nes piliečiams, nors jie ir negali daryti poveikio sprendimų priėmimui, patinka, kad jų principams yra atstovaujama šioje vien tik simbolinę galią turinčioje institucijoje. Jei kalbėtume apie nacionalinę politiką, tai politologai parodė, kad žaliųjų partijų galimybes lemia ne tiek žmonių įsitikinimai aplinkosaugos klausimais, kiek tam tikros institucinės struktūros, formuojančios galimą sėkmę politinėse varžybose.[28] Trumpai tariant, kuo labiau pagrindinėms partijoms yra prieinamos aplinkosaugos temos ir/arba galimybės balsuoti dėl kokio nors žaliųjų pateikto projekto atmetimo, tuo mažesnės žaliųjų galimybės; kuo didesnės galimybės vykdyti simbolinį balsavimą, nesusijusį su išrinkimu į politinius postus, tuo geriau pasirodo žaliųjų kandidatai. Vokietija, atrodo, yra išimtis iš taisyklės žaliųjų politikos plėtotės atžvilgiu – tai sakėme jau anksčiau.

Apskritai, susidaro įspūdis, kad aplinkosaugos judėjimas tampa vis savarankiškesnis, o pasaulyje įsivyrauja pagrindinės politikos krypties „žalėjimo" tendencija, nors tas „žalumas" dažnai įgauna labai blankų atspalvį. Jei kalbėtume apie patį judėjimą, tai jo santykiuose su politika vis labiau įsigali lobizmas, kryptingos agitacijos už ar prieš kandidatus bei poveikio darymas rinkėjams per mobilizavimą konkrečioms problemoms spręsti. Naudodamas tokią įvairią taktiką, aplinkosaugos judėjimas tapo labai svarbiu viešosios nuomonės formavimo įrankiu,

[27] Poguntke (1993); Dalton (1994); Diani (1995); Richardson and Rootes (1995).
[28] Richardson and Rootes (1995).

kurio priversti paisyti daugelio šalių partijos bei kandidatai. Kita vertus, dauguma aplinkosaugos organizacijų tapo labai institucionalizuotos – jos įsisąmonino būtinybę veikti egzistuojančių institucijų sistemoje ir laikytis produktyvizmo bei globalinės rinkos ekonomikos taisyklių. Bendradarbiavimas su didžiosiomis bendrovėmis tapo taisykle, o ne išimtimi. Bendrovės dažnai remia daugelį veiklos formų, susijusių su aplinkos apsauga, ir iš visų jėgų stengiasi pristatyti save kaip ekologinių vertybių puoselėtojas – aplinkosaugos temos tapo svarbia bendrovių reklaminio įvaizdžio dalimi. Bet tai nėra vien manipuliacijos. Viso pasaulio bendrovės patyrė aplinkosaugos judėjimo poveikį ir stengėsi priderinti savo procesus bei produktus prie naujų įstatymų, naujų skonių bei naujų vertybių; be abejo, kartu jos norėjo iš to ir pasipelnyti. Kadangi realūs gamybos subjektai mūsų ekonomikoje jau yra nebe individualiosios bendrovės, o iš įvairių dėmenų sudaryti transnacionaliniai tinklai (žr. I tomo 3 skyrių), todėl nusiženginiai aplinkosaugos reikalavimams yra decentralizuojami į smulkiojo verslo struktūras ir į industrializuojamas šalis. Artimiausiais metais tai modifikuos aplinkosaugos kampanijų topologiją ir geografiją.

Apskritai, smarkiai kylant aplinkosauginiam sąmoningumui, aplinkosaugos judėjimo įtakai bei organizacijai, šis judėjimas tolydžio įvairėjo – tiek socialiai, tiek ir temiškai. Jo poveikis buvo juntamas ir kabinetuose, kuriuose posėdžiauja korporacijų valdybos, ir nuošaliose gatvelėse, kuriose veikia kontrkultūros, ir miestų rotušėse, ir parlamentų rūmuose. Šio proceso metu jo temos būdavo iškraipomos, o kai kada tapdavo ir manipuliacijų objektu. Tačiau tai yra kiekvieno socialinio judėjimo požymis. Aplinkosaugos judėjimas iš tiesų yra labai svarbus mūsų laikų socialinis judėjimas, nes po plačia aplinkosauginio teisingumo vėliava jis aprėpia daugybę socialinių problemų.

Aplinkosauginis teisingumas: naujoji ekologų siena

Nuo pat XX a. septintojo dešimtmečio aplinkosaugos judėjimas rūpinosi ne vien tik paukščių stebėjimu, miškų gelbėjimu bei oro valymu. Su gamtos apsauga jis susiejo ir daugelį kitų problemų, o kartu su jomis išreiškė platų teisių bei reikalavimų spektrą: pavyzdžiui, rengė kampanijas prieš nuodingųjų medžiagų išmetimą, už vartotojų teises, protesto akcijas prieš branduolinius bandymus, taip pat solidarizavosi su pacifizmu bei feminizmu. Net ir kontrkultūrinės srovės, tokios kaip Naujojo amžiaus mokymas bei naujoji pagonybė, XX a. aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečiais susimaišė su kitais aplinkosaugos judėjimo elementais.

Dešimtąjį dešimtmetį kai kurios svarbios problemos, kaip antai kova už taiką bei protestai prieš branduolinius bandymus, nugrimzdo į periferiją – tai iš dalies lėmė protestų sėkmė, o iš dalies ir Šaltojo karo pabaiga. Tačiau šis vis mar-

gėjantis judėjimas ėmė kelti ir daugelį naujų socialinių problemų.[29] Neturtingos bendruomenės bei etninės mažumos stojo į kovą su aplinkosaugine diskriminacija savo atžvilgiu, nes joms dažniau negu kitiems gyventojų sluoksniams tenka patirti nuodingųjų medžiagų, taršos keliamą pavojų sveikatai bei gyvenamųjų kvartalų nuosmukį. Darbininkai protestavo prieš senus ir naujus pavojaus sveikatai šaltinius, pradedant nuodingaisiais chemikalais ir baigiant kompiuterių sukeliamu stresu. Moterų grupės atskleidė, kad moterims, kurios dažniausiai rūpinasi kasdieniu šeimos gyvenimu, daugiausia tenka patirti taršos, blogėjančios viešosios infrastruktūros bei nežabotos plėtros sukeliamus padarinius.

Gyvenamojo būsto neturėjimas yra pagrindinė smunkančios miestų gyvenimo kokybės priežastis. Be to, ne kartą buvo įrodyta, kad skurdas visame pasaulyje yra pagrindinė prastėjančios gamtosaugos būklės priežastis – jis sukelia miškų gaisrus, upių, ežerų bei vandenynų taršą, taip pat siautėjančias epidemijas. Aplinkosaugos grupės klesti daugelyje industrializuojamų šalių, ypač Lotynų Amerikos šalyse. Jungdamosi su žmogaus teisių grupėmis, moterų grupėmis bei nevyriausybinėmis organizacijomis, jos sudaro galingas koalicijas, pranokstančias institucinę politiką, tačiau jos neignoruojančias.[30] Aplinkosaugos judėjimui pradedant naują raidos etapą, į žmonių protus bei viešąją politiką vis labiau smelkiasi aplinkosauginis teisingumas kaip visuotinė sąvoka, gyvosios gamtos, visų gyvybės formų vartojamąją vertę priešpriešinanti turto, galios bei technologijų interesams.

Neįsigilinus tai galima pavadinti oportunistine taktika. Atsižvelgiant į aplinkosaugos etiketės sėkmę bei teisėtumą, ne tokios populiarios iniciatyvos velkasi naujų ideologijų drabužius, kad patrauktų dėmesį bei pelnytų pripažinimą. Kai kurios konservatyvios, į gamtą orientuotos aplinkosaugos judėjimo grupuotės ėmė įtariai vertinti nepaprastai plačią jo užmojų skalę, baimindamosi, kad šie gali atitraukti judėjimą nuo pagrindinių problemų. Kad ir kaip būtų, nuo pat industrializacijos pradžios darbininkų sąjungos kovojo, kad būtų priimti sveikatos apsaugą darbo vietoje reglamentuojantys įstatymai, o skurdas pats savaime buvo ir tebėra pagrindinė problema – ir nebūtina jos „dažyti žaliai“, norint atskleisti nelemtą jos poveikį. Tačiau aplinkosaugos judėjimo veikla nėra grįsta vien taktiniais sprendimais. Ekologiniame požiūryje į gyvenimą, ekonomiką bei visuomenės instituciją pabrėžiamas holistinis visų materijos bei informacijos apdorojimo formų pobūdis. Kuo daugiau mes žinome, tuo geriau suvokiame savo technologijų galimybes ir tuo aiškiau matome didžiulį pavojingą atotrūkį tarp išaugusių gamybinių pajėgumų ir primityvios, nesąmoningos ir pagaliau destruktyvios socialinės organizacijos. Tai yra objektyvi gija, vis glaudžiau siejanti tarpusavyje aplinkosaugos judėjime ar greta jo besireiškiančias socialinio maišto formas – vietines

[29] Gottlieb (1993: 207–320); Szasz (1994); Epstein (1995); Brulle (1996).
[30] Athanasiou (1996); Borja and Castells (1997).

ir globalias, nukreiptas į problemas ir į vertybes. Tai nereiškia, kad susiformavo naujas geros valios, kilniaširdžių žmonių internacionalas. Bet. Šiame tome kalbama apie tai, kad senos ir naujos susiskaldymo formos klasės, lyties, etninės kilmės, religijos bei teritoriškumo pagrindu prisideda prie problemų, konfliktų bei projektų gausinimo. Tačiau tai taip pat reiškia, kad embrioninės sąsajos tarp paprastų žmonių judėjimų bei mobilizacijų kovai dėl aplinkosauginio teisingumo simbolių turi alternatyvių projektų požymių. Kai kurie šių projektų požymiai leidžia manyti, kad jais norima pakeisti išsikvėpusius industrinės visuomenės socialinius judėjimus ir istoriškai priimtinomis formomis atkurti seną dominavimo ir pasipriešinimo, *tikrosios politikos* ir utopijos, cinizmo ir vilties dialektiką.

4

Patriarchalizmo pabaiga: socialiniai judėjimai, šeima ir seksualumas informacijos amžiuje

Jei visi, kas dvasinės pagalbos
Manęs prašė šiam pasauly –
Visi šventieji kvaileliai ir nebyliai,
Paliktos žmonos ir luošiai,
Katorgininkai ir savižudžiai –
Atsiųstų man po vieną kapeiką,
Aš tapčiau „turtingesnė už visą Egiptą"...
Tačiau jie nesiuntė man kapeikų,
O dalijosi su manimi savo stiprybe,
Ir aš tapau pati stipriausia pasauly –
Tokia stipri, kad net ir tai man nesunku.

Anna Achmatova[1]

Patriarchalizmas yra visų šiuolaikinių visuomenių pamatinė struktūra. Jai būdinga institucinėmis įtvirtinta vyrų valdžia moterims ir vaikams šeimoje. Kad ši valdžia būtų veiksni, patriarchalizmas turi prasiskverbti į visą visuomenės organizaciją – nuo gamybos ir vartojimo iki politikos, teisės bei kultūros. Tarpasmeniniai santykiai, taigi ir asmenybė, yra paženklinti dominavimo bei prievartos, kurių šaltinis – patriarchalizmo kultūra bei institucijos. Vis dėlto analitiniu ir politiniu atžvilgiais svarbiausia nepamiršti, kad patriarchalizmas istoriškai ir kultūriškai formavosi įsišaknydamas šeimos struktūroje ir sociobiologinėje žmonių giminės reprodukcijoje. Be patriarchalinės šeimos, patriarchalizmas atsiskleistų kaip grynas dominavimas, ir sukilus tai „dangaus pusei", kuri istoriškai buvo verčiama paklusti, galiausiai būtų įveiktas.

Iššūkiu patriarchalinei šeimai – patriarchalizmo kertiniam akmeniui – XX a. pabaigoje tapo vienas nuo kito neatskiriami procesai – moterų darbo transforma-

[1] Išversta pagal Ахматова, А. А. 1977. Стихотворения. Москва: Советская Россия.

cija ir moterų sąmoningumo transformacija. Šių procesų varomosios jėgos yra trys XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje prasidėję procesai – informacinės, globalios ekonomikos formavimasis, technologiniai žmonių reprodukcijos pokyčiai ir galinga moterų kovų bei nevienalyčio feministinio judėjimo banga. Masinis moterų įtraukimas į *mokamą* darbą padidino moterų derybinį pajėgumą vyrų atžvilgiu bei pakirto vyrų kaip šeimos maitintojų dominavimo autoritetą. Be to, ant moterų pečių jis užritino nepakeliamą darbo keturiomis pamainomis naštą (mokamas darbas, šeimininkavimas namuose, vaikų auginimas ir vyrui skirta naktinė pamaina). Pirma kontracepcija, vėliau *in vitro* apvaisinimas bei populiarėjantis genetinis manipuliavimas moterims bei visuomenei teikia vis daugiau galimybių reguliuoti vaikų gimimo laiką bei dažnumą.

Kalbant apie moterų kovas, tai jos pasireiškė anksčiau negu baigiantis antrajam tūkstantmečiui. Nors dažniausiai neminimos nei istorijos knygose, nei rašytiniuose dokumentuose, jos įvairia forma reiškėsi visose žmogiškojo patyrimo srityse.[2] Aš minėjau, jog daugelis istorinių bei šiandieninių miesto kovų iš esmės buvo moterų sąjūdžiai, siekę padėti tvarkyti kasdienį gyvenimą bei dorotis su jo reikmėmis.[3] Be to, kaip rodo Jungtinių Valstijų sufražisčių pavyzdys, feminizmas kaip toks turi ilgą istoriją. Vis dėlto manau, nesuklysiu teigdamas, jog tik paskutinį XX a. ketvirtį įvyko tai, ką galima vadinti masiniu moterų maištu prieš priespaudą visame pasaulyje, nors įvairiose kultūrose bei šalyse jis reiškėsi nevienodu intensyvumu. Šie judėjimai turėjo didelį poveikį visuomenės institucijoms, tačiau labiausiai jie paveikė moterų sąmoningumą. Industriniuose kraštuose dauguma moterų laiko save lygiomis su vyrais, turinčiomis teisę naudotis savo teisėmis ir būti savo kūnų bei gyvenimo šeimininkėmis. Šis sąmoningumas sparčiai plečiasi visoje planetoje. Tai yra pati reikšmingiausia revoliucija, nes ji smelkia visuomenės bei mūsų tapatumo pamatus.[4] Ir ji neatšaukiama. Taip sakyti – nereiškia tarti, jog diskriminacijos, priespaudos ir blogo elgesio su moterimis bei jų vaikais problemos išnyko ar bent ženkliai sumažėjo. Nors teisinė diskriminacija tam tikru mastu yra pažabota, o dėl didėjančio moterų išsilavinimo darbo rinkoje reiškiasi artėjimo prie lygybės tendencijos (*equalizing trends*), tačiau asmeniniuose santykiuose tebėra įprastas smurtas bei psichologinis teroras; jų priežastis yra individualus bei kolektyvinis vyrų pyktis dėl prarandamos galios. Tai nėra ir nebus „aksominė revoliucija“. Kaip ir kiekvienos tikros revoliucijos atveju, moterų išsilaisvinimo bei privilegijas saugančių vyrų savigynos žmogiškoji arena yra nusėta sudaužytų gyvenimų šukėmis. Nepaisant konflikto aštrumo, daugelyje visuomenių per mažiau kaip tris dešimtmečius įvyko tiesiog stulbinama moterų sąmoningu-

[2] Rowbotham (1974).
[3] Castells (1983).
[4] Mitchell (1966).

mo bei socialinių vertybių transformacija, iš esmės paveikusi visas žmogaus gyvenimo sritis nuo politinės valdžios iki asmenybės struktūros.

Mano manymu, šią transformaciją apibendrina bei jos esmę nusako patriarchalinės šeimos irimo procesas. Jei subyrės patriarchalinė šeima, tai pamažu, bet neabejotinai pasikeis ir visa patriarchato sistema bei visas mūsų gyvenimas. Tai – baugi perspektyva, ir ne tik vyrams. Todėl iššūkis patriarchalizmui šiandien yra vienas iš veiksnių, labiausiai skatinančių fundamentalistinius judėjimus, kurie siekia atkurti patriarchalinę santvarką, – tokius, kaip mūsų aptartieji ankstesniuose šio tomo skyriuose. Jų priešiška reakcija gali kita linkme pakreipti šiandien vykstančius kultūrinės kaitos procesus, nes istorija niekuomet nevyksta pagal scenarijų. Vis dėlto duomenys liudija, kad tradicinių patriarchalinės šeimos formų žymiai sumažėjo. Savo tyrimą aš pradėsiu sutelkdamas dėmesį į kai kuriuos iš šių duomenų. Nenoriu pasakyti, jog statistikos duomenys patys savaime gali atskleisti patriarchalizmo krizę. Tačiau kai permainų mastas yra toks platus, kad ima atsispindėti nacionalinėje bei lyginamojoje statistikose, galima užtikrintai tarti, jog tai gilios ir sparčiai vykstančios permainos.

Reikia paaiškinti šių permainų išsidėstymo laike tvarką. Kodėl būtent šiuo metu? Feminizmo idėjos, nors ir specifiniu istoriniu pavidalu, gyvavo mažiausiai šimtmetį, o gal dar ir ilgiau. Kodėl jos įsiplieskė mūsų laikais? Siūlau hipotezę, kad tai lėmė keturi veiksniai: pirma, ekonomikos bei darbo rinkos transformacija, kuri buvo glaudžiai susijusi su moterims atsivėrusiomis galimybėmis lavintis.[5] Pamėginsiu nurodyti kai kuriuos šią transformaciją liudijančius duomenis, susiedamas juos su informacinės, globalios ekonomikos bei tinklo įmonės, apie kurią kalbėjome I tome, ypatybėmis. Antra, biologijos, farmakologijos bei medicinos technologijų transformacija, sudaranti vis palankesnes sąlygas kontroliuoti vaikų gimimą bei žmogaus reprodukciją, kaip aiškinome I tomo 7 skyriuje. Trečia, šiame ekonominių bei technologinių permainų fone patriarchalizmui smūgį sudavė besiplėtojantis feminizmo judėjimas – XX a. septintojo dešimtmečio socialinių judėjimų išdava. Tai nereiškia, jog feminizmas buvo pagrindinis šių judėjimų dėmuo. Iš tikrųjų jis kilo vėliau – septintojo dešimtmečio pabaigoje ir/arba aštuntojo dešimtmečio pradžioje – tarp judėjimuose dalyvavusių moterų, kaip reakcija į seksizmą ar net išnaudojimą (žiūrėkite toliau), kuriuos joms teko patirti tuose judėjimuose. Tačiau socialinio judėjimo, kuriame buvo pabrėžiama, jog „tai, kas asmeniška, yra politiška“ bei nagrinėjamos daugiabriaunės temos, formavimosi kontekstas atvėrė galimybę tolti nuo instrumentinių perspektyvų, nustatytų vyrų dominuojamų judėjimų (kaip antai darbininkų judėjimo ar revoliucinės politikos), bei ieškoti labiau eksperimentinio požiūrio į tikruosius patiriamos priespaudos šaltinius, kol jų nespėjo neutralizuoti racionalumo diskursas. Ketvir-

[5] Saltzman-Chafetz (1995).

tasis iššūkio patriarchalizmui dėmuo yra spartus idėjų sklidimas globalizuotoje kultūroje bei pasaulyje, kuriame visi ir visa yra susiję tarpusavyje, kuriame žmonės ir patirtis keliauja bei liejasi, sparčiai ausdami didžiojoje planetos dalyje skambančių moterų balsų audinį. Atlikęs moterų darbo transformacijos apžvalgą, aš imsiuosi nagrinėti itin nevienalyčio feministinio judėjimo formavimąsi bei diskusijas, kurias sukėlė kolektyvinė moterų tapatumo konstravimo ir rekonstravimo patirtis.

Socialinių judėjimų, ypač feminizmo, poveikis lyčių santykiams buvo tikras elektros šokas: imta kvestionuoti heteroseksualumą kaip normą. Lesbietėms atsiskyrimas nuo vyrų, kaip jų priespaudos subjektų, buvo logiška ar net apskritai neišvengiama jų požiūrio į vyrų dominavimą kaip sunkios moterų padėties priežastį pasekmė. Tradicinės šeimos kvestionavimas bei konfliktiški vyrų ir moterų santykiai sudarė sąlygas vyrams gėjams išmėginti kitas tarpasmeninių santykių formas, įskaitant ir kitas šeiminio gyvenimo formas – gyvenimą gėjų šeimoje. Seksualinis išsivadavimas iš institucinių rėmų visoms ir visiems tapo nauju saviraiškos bastionu: ne begaliniu vienadienių partnerių „kabinimu“,* kaip sugestijuoja homofobiškas įvaizdis, o savimonės teigimu, eksperimentavimu meilės ir seksualumo srityse. Gėjų ir lesbiečių judėjimų poveikis patriarchalizmui, žinoma, yra triuškinamas. Tai nereiškia, kad jokių dominavimo formų tarpasmeniniuose santykiuose nebelieka. Dominavimas, kaip ir eksploatavimas, istorijoje visuomet atgimsta. Tačiau patriarchalizmą, kuris (kad ir ką manytų Carolyn Merchant) egzistavo, ko gero, nuo pat žmonijos atsiradimo, neabejotinai sudrebino heteroseksualumo normos diskreditavimas. Todėl, pabrėždamas gausėjančią kultūrinę bei geografinę gėjų ir lesbiečių judėjimų įvairovę, aš patyrinėsiu šių judėjimų kilmę bei horizontą, aprėpdamas teritoriją nuo San Francisko iki Taipėjaus.

Paskiausiai imsiuosi asmenybės transformacijos mūsų visuomenėje problemos, kurią sukėlė šeimos struktūros bei lytinių normų transformacija. Mano manymu, galima tvirtinti, jog šeimos yra pagrindinis socializacijos mechanizmas, o seksualumas tam tikru būdu susijęs su asmenybe. Būtent taip mus keičia struktūrinių permainų bei socialinių judėjimų – t. y. tinklaveikos visuomenės ir tapatumo galios – sąveika.

Patriarchalinės šeimos krizė

Patriarchalinės šeimos krize aš vadinu šeimos modelio, kuris remiasi suaugusio vyro kaip šeimos galvos įtvirtinta valdžia ar dominavimu visai šeimai, silpnėjimą. Šią krizę liudijančių rodiklių galima aptikti daugumoje visuomenių, ypač bran-

* Autorius vartoja sąvoką „cruising“ – slengo žodį, vartojamą kalbant apie homoseksualius asmenis. – *Vert. past.*

džių. Apytikriai statistiniai rodikliai negali pateikti aiškių duomenų apie patriarchalizmą – politinį, kultūrinį bei psichologinį reiškinį, – tačiau kadangi gyventojų elgsena bei sudėtis paprastai kinta labai lėtai, ryškių tendencijų, turinčių įtakos patriarchalinės šeimos struktūrai bei dinamikai, atsispindėjimas lyginamojoje nacionalinėje statistikoje, mano galva, yra labai rimtas pokyčių bei anksčiau buvusių stabilių patriarchalinių struktūrų krizės rodiklis. Prieš atlikdamas glaustą statistikos apžvalgą, reziumuosiu savo argumentaciją.

Susituokusių porų namų ūkių irimas dėl skyrybų ar separacijos yra pagrindinis nepasitenkinimo šeimos modeliu, pagrįstu ilgalaikiais šeimos narių įsipareigojimais, rodiklis. Tiesa, partneriams mainantis, patriarchalizmas gali išlikti (tai, tiesą sakant, yra taisyklė, o ne išimtis): nauja partnerystė gali reprodukuoti tą patį modelį. Vis dėlto dominavimo struktūras (bei pasitikėjimo mechanizmus) pakerta moterų ir vaikų, dažnai patenkančių į ištikimumo konfliktą, patirtis. Be to, vis dažniau sutuoktinių namų ūkių irimas skatina formavimąsi viengungių ir/arba vienišų tėvų namų ūkių, kuriuose patriarchalinės valdžios nebelieka, net jei naujajame namų ūkyje dominavimo struktūros jo narių galvose atsikuria.

Antra, atrodo, jog dažnėjančios santuokinio gyvenimo krizės bei tai, jog žmonėms darosi vis sunkiau derinti santuoką, darbą ir gyvenimą, yra susiję su kitomis dviem stipriomis tendencijomis – jungimosi į poras atidėliojimu bei gyvenimo drauge nesusituokus tendencija. Ir šiuo atveju teisinių sankcijų nebuvimas instituciškai ir psichologiškai silpnina patriarchalinę valdžią.

Trečia, dėl visų šių tendencijų bei demografinių veiksnių, tokių kaip gyventojų senėjimas bei mirštamumo rodiklių skirtumai pagal lytį, atsiranda vis naujų namų ūkio formų, kurios ima stelbti klasikinio branduolinės šeimos modelio (pirmą kartą susituokusių porų ir jų vaikų) vyravimą bei žlugdo jo socialinę reprodukciją. Atsiranda vis daugiau viengungių bei vienišų tėvų namų ūkių.

Ketvirta, nykstant šeimos stabilumui bei didėjant moterų reprodukcinio elgesio savarankiškumui, patriarchalinės šeimos krizė persimeta į gyventojų kaitos (*population replacement*) socialinius modelius.[6] Viena vertus, vis daugiau vaikų gimsta ne santuokoje ir paprastai gyvena kartu su motinomis (nors į statistiką įtraukiamos ir vaikus kartu auginančios nesusituokusios poros). Taigi biologinė reprodukcija yra užtikrinama, bet ne tradicinės šeimos struktūroje. Kita vertus, sąmoningesnės moterys, susidūrusios su sunkumais, riboja savo gimdymų skaičių bei atidėlioja pirmojo vaiko gimdymą. Pagaliau kai kurioms nedidelėms, tačiau gausėjančioms žmonių grupėms priklausančios moterys gimdo vaikus sau arba juos įsivaikina vienos.

[6] 1995 metais Europos Sąjungoje gimstamumo lygis buvo žemiausias XX amžiuje taikos metais: gimimų buvo tik 290 000 daugiau negu mirčių. Vokietijoje bei Italijoje mirčių buvo daugiau negu gimimų. Rytų Europoje, ypač Rusijoje, gyventojų skaičius dar labiau sumažėjo (*The Economist*, November 19, 1996).

Taigi šios viena kitą palaikančios tendencijos verčia suabejoti patriarchalinės šeimos struktūra bei vertybėmis. Tai nebūtinai reiškia, jog šeimai atėjo galas, nes bandomos ir kitokios šeiminio gyvenimo formos, galbūt galiausiai padėsiančios kitaip, geriau organizuoti mūsų gyvenimą drauge, giminės tąsą bei lavinimąsi.[7] Tačiau mano minėtosios tendencijos rodo, jog atėjo galas tokiai šeimai, kokią pažinojome ligi šiol – ne šiaip branduolinei šeimai (moderniųjų laikų kūriniui), o tūkstantmečius vyravusiai patriarchaliniu dominavimu grindžiamai šeimai.

Pažvelkime į kai kuriuos esminius statistikos duomenis. Sistemingai patriarchalinės šeimos krizę Jungtinėse Valstijose, kuriose šis procesas yra labiausiai įsibėgėjęs, apžvelgsime kitame šio skyriaus skirsnyje, o kol kas apsiribokime lyginamąja analize.[8] Nors minėtosios tendencijos aiškiausiai reiškiasi stiprios ekonomikos šalyse, bendros permainos ta pačia kryptimi vyksta ir didžiojoje pasaulio dalyje. Aš daugiausia remsiuosi 1995 metais Gyventojų tarybos (*Population Council*) parengtu pranešimu apie šeimų transformaciją pasaulyje[9] bei papildysiu jį įvairiais kitais cituojamais šaltiniais. Dėl anksčiau šiame skyriuje minėtų priežasčių didžiausią dėmesį skirsiu 1970–1995 metų laikotarpiui.

Lentelė 4.1 rodo, kad visose atrinktose šalyse, išskyrus vieną, skyrybų skaičius 1000 gyventojų žymiai padidėjo. Jungtinėje Karalystėje, Prancūzijoje, Kanadoje ir Meksikoje nuo 1971 iki 1990 metų jis padidėjo daugiau kaip du kartus. Jungtinėse Valstijose ir Sovietų sąjungoje per šį laikotarpį jis pakilo ne taip žymiai (atitinkamai +26 ir +29 procentais). Tai lėmė faktas, kad 1971 metais jų rodikliai jau buvo aukščiausi. Įdomu pažymėti, kad vienoje musulmoniškojoje šalyje, kurią pasirinkau norėdamas palyginti, skyrybų skaičius sumažėjo (galbūt tai susiję su visuomenės islamizacijos tendencija), nors 1990 metais jis vis dar buvo aukštesnis negu Italijoje, Meksikoje ar Japonijoje.

Lentelėje 4.2 nurodomi skyrybų skaičiai, tenkantys 100 santuokų pasirinktose, labai industrializuotose šalyse. Skyrybų skaičiai šalyse skiriasi, tačiau laikotarpiais nuo 1970 iki 1980 ir nuo 1980 iki 1990 metų matyti bendra jų didėjimo tendencija. Išimtis yra Jungtinės Valstijos 1990 metais – iš dalies todėl, kad beveik 55 procentai santuokų šioje šalyje 1990 metais baigėsi skyrybomis. Į statistiką nėra įtraukti nei *de facto* skyrybų, nei nutraukto bendro gyvenimo nesusituokus atvejai. Vis dėlto iš apklausų duomenų žinoma, kad sugyventinių namų ūkiai išyra dažniau negu sutuoktinių[10] ir kad separacijų skaičius koreliuoja su skyrybų

[7] Stacey (1990).

[8] Žr. United Nations (1970–1995, 1995); Saboulin and Thave (1993); Valdes and Gomariz (1993); Cho and Yada (1994); OECD (1994b); Alberdi (1995); Bruce et al. (1995); De Vos (1995); Mason and Jensen (1995).

[9] Bruce et al. (1995).

[10] Bruce et al. (1995).

Lentelė 4.1. Skyrybų skaičiaus 1000 gyventojų kitimo rodiklis pasirinktose šalyse 1971–1990 m.

			Kitimo rodiklis 1971–1990	
Šalis	1971	1990	Rodiklis	%
Egiptas	2,09	1,42	–0,67	–32
Italija	0,32	0,48	0,16	50
Japonija	0,99	1,27	0,28	28
Jungtinė Karalystė	1,41	2,88	1,47	104
Jungtinės Valstijos	3,72	4,70	0,98	26
Kanada	1,38	2,94	1,56	113
Meksika	0,21	0,54	0,33	157
Prancūzija	0,93	1,86	0,93	100
Sovietų sąjunga	2,63	3,39	0,76	29

Šaltinis: UN, *Demographic Yearbook* (1970–1995).

Lentelė 4.2. Skyrybų skaičiaus, tenkančio 100 santuokų, kitimo tendencijos išsivysčiusiose šalyse

Šalis	1970	1980	1990
Anglija ir Velsas	16,2	39,3	41,7[a]
Čekoslovakija	21,8	26,6	32,0[a]
Danija	25,1	39,3	44,0
Graikija	5,0	10,0	12,0
Italija	5,0	3,2	8,0
Jungtinės Valstijos	42,3	58,9	54,8[b]
Kanada	18,6	32,8	38,3
Nyderlandai	11,0	25,7	28,1
Prancūzija	12,0	22,2	31,5[a]
Švedija	23,4	42,2	44,1
(buvusi) Vakarų Vokietija	12,2	22,7	29,2
Vengrija	25,0	29,4	31,0

[a] 1989
[b] 1985

Pastaba: Nurodytieji skaičiai yra išvestinis rodiklis, gautas sudėjus kiekvienų metų skyrybų, suskirstytų pagal buvusios santuokos trukmę, rodiklius. (Pirminis šaltinis klaidingai nurodo šiuos skaičius kaip „tenkančius 1000 santuokų".)

Šaltinis: Monnier, Alain and de Guibert-Lantoine, Catherine (1993) „La conjoncture démographique: l'Europe et les pays développés d'outre-mer", *Population* 48(4): 1043–1067.
Surinko ir išnagrinėjo Bruce et al. (1995).

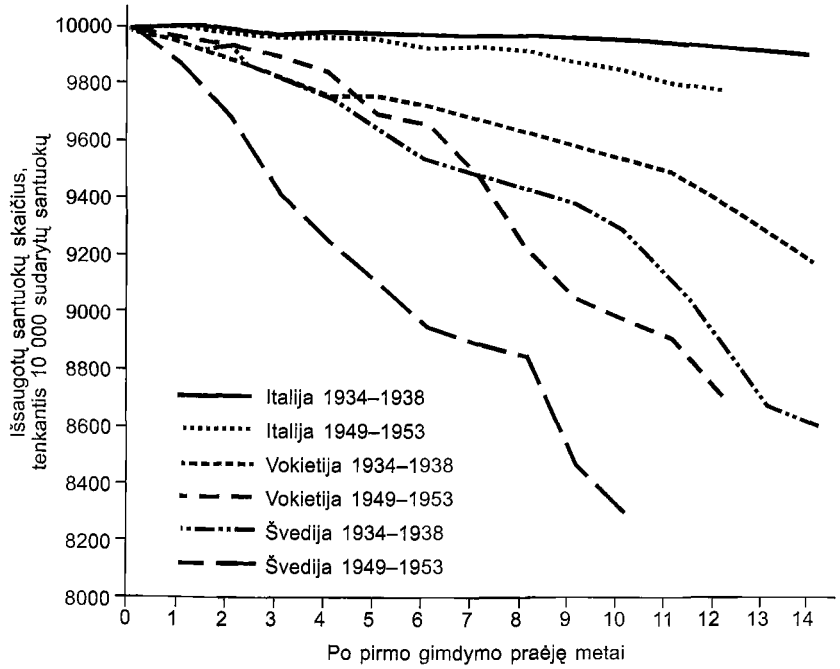

Pieš. 4.1. Santuokų gyvavimo kreivės Italijoje, Vakarų Vokietijoje ir Švedijoje: motinos, gimusios 1934–1938 ir 1949–1953 metais

Šaltinis: Blossfeld (1995).

skaičiumi, dėl ko padidėja ir bendras iširusių namų ūkių skaičius bei santykis.[11] Pasaulinis skyrybų modelių tyrimas parodė, kad skiriasi vis daugiau porų, turinčių mažamečių vaikų, o tai didina tikimybę, jog santuokų nutraukimai padidins vienišų tėvų skaičių.[12] Piešinys 4.1 vaizduoja išsaugotų santuokų skaičiaus mažėjimą, palyginus vyresnių ir jaunesnių moterų grupes Italijoje, Vakarų Vokietijoje ir Švedijoje.[13]

Ši tendencija būdinga anaiptol ne vien industrinėms šalims. Lentelėje 4.3 nurodyti 40–49 metų moterų pirmųjų santuokų iširimo dėl įvairių priežasčių rodikliai pasirinktose šalyse: visose, išskyrus Tunisą, jie svyravo nuo 22,8 procento iki 49,5 procento, o aukščiausią tašką pasiekė Ganoje – 60,8 procento.

XX a. dešimtąjį dešimtmetį Europoje skyrybų ir santuokų santykis stabilizavosi, tačiau daugiausia tai lėmė santuokų skaičiaus mažėjimas nuo 1960 metų, taigi bendras pilnų šeimų namų ūkių skaičius ir santykis žymiai sumažėjo.[14]

[11] Alberdi (1995).
[12] Goode (1993).
[13] Blossfeld (1995).
[14] Alberdi (1995).

Lentelė 4.3. Pirmųjų santuokų, iširusių dėl separacijos, skyrybų ar moterų mirties 40–49 metų amžiaus grupėje mažiau išvystytose šalyse skaičius procentais

Regionas/šalis	Metai	%
AZIJA:		
Indonezija	1987	37,3
Šri Lanka	1987	25,6
Tailandas	1987	24,8
LOTYNŲ AMERIKA, KARIBŲ JŪROS REGIONAS:		
Dominikos Respublika	1986	49,5
Ekvadoras	1987	28,9
Kolumbija	1986	32,5
Meksika	1987	25,5
Peru	1986	26,1
VIDURINIAI RYTAI, ŠIAURĖS AFRIKA:		
Egiptas	1989	22,8
Marokas	1987	31,2
Tunisas	1988	11,1
AFRIKA Į PIETUS NUO SACHAROS:		
Gana	1988	60,8
Kenija	1989	24,2
Senegalas	1986	42,3
Sudanas	1989–1990	28,2

Šaltinis: United Nations (1987), table 47 in *Fertility Behaviour in the Context of Development: Evidence from the World Fertility Survey* (New York: United Nations) ir demografinių bei sveikatos tyrimų duomenų lentelės
Surinko ir išnagrinėjo Bruce et al. (1995).

Piešinys 4.2 vaizduoja bendrą pirmųjų santuokų skaičiaus mažėjimo tendenciją Europos Sąjungos šalyse, o piešinys 4.3 – santuokų skaičiaus 1000 gyventojų rodiklių kitimą pasirinktose šalyse įvairiose pasaulio vietose. Per dvidešimties metų laikotarpį jis mažėjo visur, išskyrus Meksiką ir Vokietiją, o Japonijoje sumažėjo smarkiai.

Kita tariamai visuotinė tendencija yra santuokų atidėliojimas vyresniam amžiui – ji itin pastebima tarp jaunų moterų. Lentelėje 4.4 vaizduojami nė karto netekėjusių 20–24 metų amžiaus moterų skaičiai procentais. Vėlesnių metų duomenys labai įvairūs, todėl sunku juos palyginti, tačiau visur, išskyrus Ganą ir Senegalą, nuo vieno iki dviejų trečdalių jaunų moterų yra netekėjusios. Nuo 1970 metų visur, išskyrus Ispaniją ir Šri Lanką, netekėjusių 20–24 metų amžiaus grupės moterų procentiškai padaugėjo. Visame pasaulyje ištekėjusių moterų nuo 15 metų dalis sumažėjo nuo 61 procento 1970 metais iki 56 procentų 1985 metais.[15]

[15] United Nations (1991).

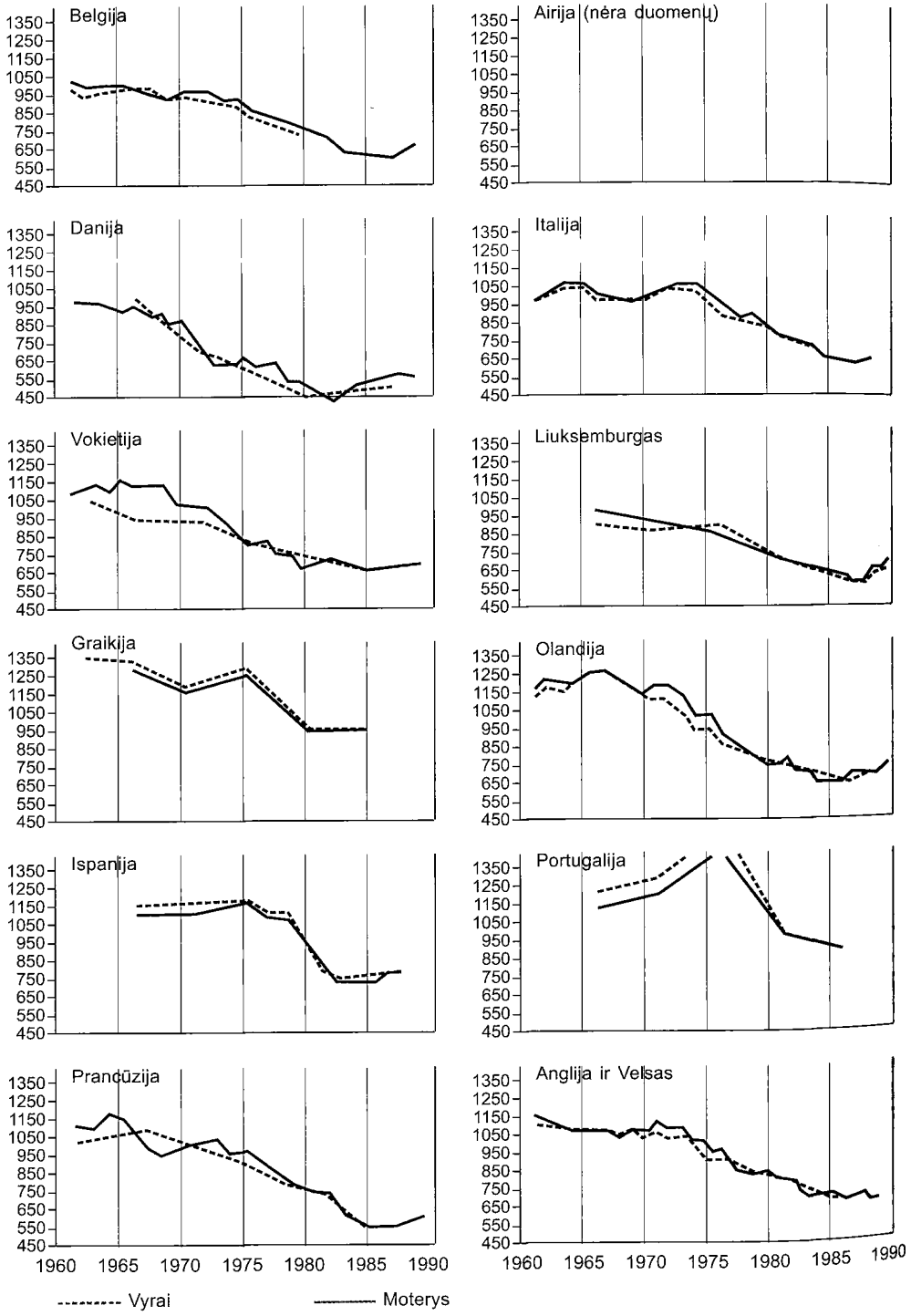

Pieš. 4.2. Pirmųjų santuokų raida Europos Sąjungos šalyse nuo 1960 metų

Šaltinis: Alberdi (1995).

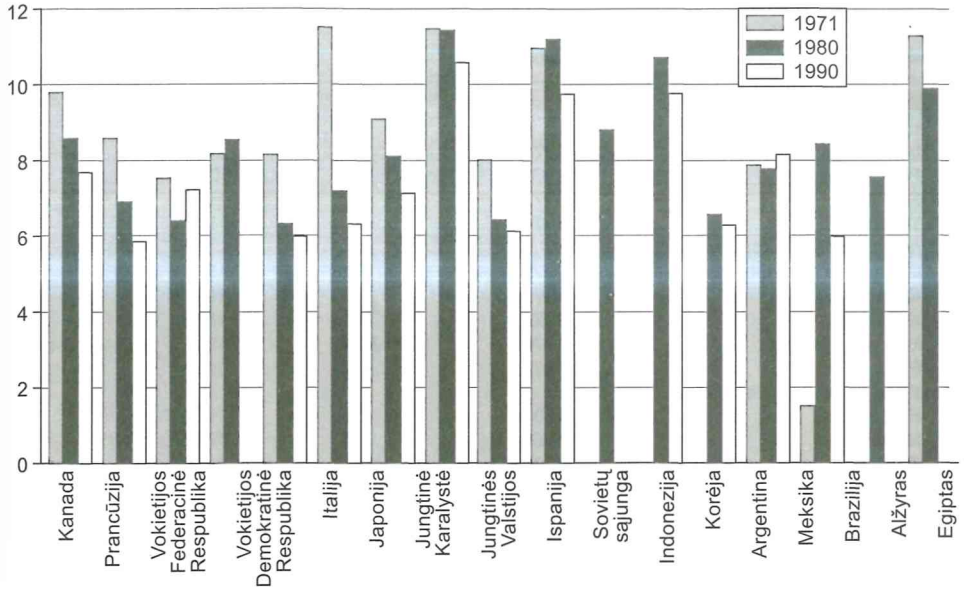

Pieš. 4.3. Santuokų skaičiai 1000 gyventojų pasirinktose šalyse
Šaltinis: United Nations, *Demographic Yearbook* (1970–1995).

Stiprios ekonomikos šalyse vis daugiau vaikų gimsta ne santuokoje (lentelė 4.5) ir tai yra svarbiausia tendencija: Jungtinėse Valstijose ne santuokoje gimusiųjų skaičius pakilo nuo 5,4 procento 1970 metais iki 28 procentų 1990 metais. Šis reiškinys yra etniškai diferencijuotas: tarp 15–34 metų amžiaus grupės afroamerikiečių moterų ne santuokoje pirmą vaiką gimdė 70,3 procento (pieš. 4.4). XX a. dešimtąjį dešimtmetį Skandinavijos šalyse ne santuokoje gimė apie 50 procentų visų vaikų.[16]

Dėl separacijų ir vienišos motinystės nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios iki devintojo dešimtmečio vidurio stiprios ekonomikos šalyse gausėjo namų ūkių, išlaikomų vieno tėvų (paprastai moters) su mažamečiais vaikais (lentelė 4.6), o JAV ši gausėjimo tendencija išliko ir dešimtąjį dešimtmetį (žiūrėkite toliau). Mažiau išvystytose šalyse panašią tendenciją galima pastebėti remiantis statistika apie namų ūkius, kuriems *de jure* vadovauja moterys. Lentelė 4.7 rodo bendrą moterų vadovaujamų namų ūkių gausėjimo tendenciją nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio iki devintojo dešimtmečio vidurio/pabaigos (nors esama ir išimčių, pavyzdžiui, Indonezija). Brazilijoje 1989 metais šiai kategorijai priklausė daugiau kaip 20 procentų namų ūkių, nors 1980 metais – tik 14 procentų.

[16] Alberdi (1995); Bruce et al. (1995).

Lentelė 4.4. 20–24 metų moterų, kurios nė karto nebuvo ištekėjusios, skaičiaus kitimas procentais

Regionas/šalis	Ankstesni metai	%	Vėlesni metai	%
MAŽIAU IŠVYSTYTOS ŠALYS				
Azija:				
Indonezija	1976	20	1987	36
Pakistanas	1975	22	1990-1991	39
Šri Lanka	1975	61	1987	58
Tailandas	1975	42	1987	48
Lotynų Amerika, Karibų jūros regionas:				
Dominikos Respublika	1975	27	1986	39
Ekvadoras	1979	43	1987	41
Kolumbija	1976	44	1986	39
Meksika	1976	34	1987	42
Peru	1978	49	1986	56
Viduriniai Rytai, Šiaurės Afrika:				
Egiptas	1980	36	1989	40
Marokas	1980	36	1987	54
Tunisas	1978	57	1988	65
Afrika į pietus nuo Sacharos:				
Gana	1980	15	1988	23
Kenija	1978	21	1989	32
Senegalas	1978	14	1986	23
STIPRIOS EKONOMIKOS ŠALYS				
Austrija	1971	45	1980	57
Čekoslovakija	1970	35	1980	33
Ispanija	1970	68	1981	59
Jungtinės Valstijos	1970	36	1980	51
Prancūzija	1970	46	1980	52

Šaltiniai: Mažiau išvystytos šalys: United Nations (1987), table 43 in *Fertility Behaviour in the Context of Development: Evidence from the World Fertility Survey* (New York: United Nations), and Westoff, Charles F., Blanc, Ann K. and Nyblade, Laura (1994) *Marriage and Entry into Parenthood* (Demographic and Health Surveys Comparative Studies no. 10. Calverton, Maryland: Macro International Inc.); stiprios ekonomikos šalys: parengė United Nations Statistical Division specialiai šiam leidiniui: United Nations (1995) *The World's Women 1970–1995: Trends and Statistics* (New York: United Nations). Surinko ir išnagrinėjo Bruce et al. (1995).

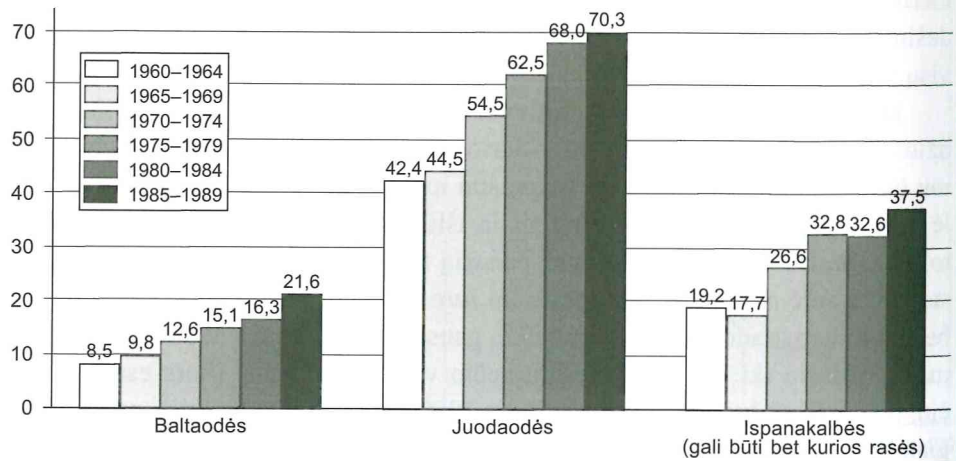

Pieš. 4.4. Jungtinių Valstijų moterų (15–34 metų), pirmąjį kartą gimdžiusių iki pirmosios santuokos, skaičius procentais pagal rasę ir etninę kilmę 1960–1989 m.

Šaltinis: US Bureau of the Census (1992a).

Lentelė 4.5. Ne santuokoje gimusių vaikų skaičius procentais nuo viso gimusių vaikų skaičiaus regionuose (šalių vidurkiai)

Regionas, šalis (šalių skaičius)	1970	1980	1990
IŠSIVYSČIUSIOS ŠALYS:			
Kanada	n. d.	13,2	21,1[a]
Rytų Europa (6)	7,1	9,0	12,9
Šiaurės Europa (6)	8,8	19,5	33,3
Pietų Europa (5)	4,1	5,4	8,7
Vakarų Europa (6)	5,6	8,3	16,3
Japonija	1,0[b]	1,0[c]	1,0[d]
Jungtinės Valstijos	5,4b	14,2c	28,0
Okeanija (2)	9,0[b]	13,4[c]	20,2[e]
(buvusi) Sovietų Sąjunga (14)	8,2	8,8	11,2
MAŽIAU IŠVYSTYTOS ŠALYS:			
Afrika (12)	n. d.	4,8[f]	n. d.
Azija (13)	n. d.	0,9[f]	n. d.
Lotynų Amerika, Karibų jūros regionas (13)	n. d.	6,5[f]	n. d.

n. d. – nėra duomenų
a 1989 d 1988
b 1965 e 1985
c 1975 f 1975–1980 (vidurkis)

Šaltiniai: Rytų, Šiaurės, Pietų ir Vakarų Europa, (buvusi) Sovietų sąjunga ir Kanada: Council of Europe (1993) *Recent Demographic Developments in Europe and North America, 1992* (Strasbourg: Council of Europe Press); JAV, Okeanija ir Japonija: United Nations (1992) *Patterns of Fertility in Low Fertility Settings* (New York: United Nations) and US Department of Health and Human Services (1993) *Monthly Vital Statistics Report* 42(3) supplement; mažiau išvystytos šalys: United Nations (1987) *Fertility Behaviour in the Context of Development* (New York: United Nations).
Surinko ir išnagrinėjo Bruce et al. (1995).

Lentelė 4.6. Vienišų tėvų išlaikomų namų ūkių dalis procentais nuo visų namų ūkių, kuriuose yra išlaikomų vaikų ir kuriuose nuolat gyvena bent vienas iš tėvų, stiprios ekonomikos šalyse

Šalis	XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje	XX a. devintojo dečimtmečio viduryje
Australija	9,2	14,9
Prancūzija	9,5	10,2
Japonija	3,6	4,1
Jungtinė Karalystė	8,0	14,3
Jungtinės Valstijos	13,0	23,9
(buvusi) Sovietų Sąjunga	10,0	20,0
Švedija	15,0	17,0
(buvusi) Vakarų Vokietija	8,0	11,4

Pastaba: Vienišų tėvų namų ūkiai yra tokie namų ūkiai, kuriuose esama išlaikomų vaikų ir nuolat gyvenantis vienas iš tėvų.
Šaltinis: Burns, Ailsa (1992) „Mother-headed families: an international perspective and the case of Australia", *Social Policy Report* 6(1).
Surinko ir išnagrinėjo Bruce et al. (1995).

Lentelė 4.7. Namų ūkių, kuriems *de jure* vadovauja moterys, skaičiaus kitimas procentais

Regionas/šalis	Ankstesni metai	%	Vėlesni metai	%
DEMOGRAFINIŲ APKLAUSŲ DUOMENYS				
Azija:				
Indonezija	1976	15,5	1987	13,6
Šri Lanka	1975	15,7	1987	17,8
Tailandas	1975	12,5	1987	20,8
Lotynų Amerika, Karibų jūros regionas:				
Dominikos Respublika	1975	20,7	1986	25,7
Ekvadoras	1979	15,0	1987	14,6
Kolumbija	1976	17,5	1986	18,4
Meksika	1976	13,5	1987	13,3
Peru[a]	1977–1978	14,7	1986	19,5
Trinidadas ir Tobagas	1977	22,6	1987	28,6
Viduriniai Rytai, Šiaurės Afrika:				
Marokas	1979–1980	11,5	1987	17,3
Afrika į pietus nuo Sacharos:				
Gana	1960	22,0	1987	29,0
Sudanas	1978–1979	16,7	1989–1990	12,6
GYVENTOJŲ SURAŠYMO DUOMENYS				
Azija:				
Filipinai	1970	10,8	1990	11,3
Honkongas	1971	23,5	1991	25,7
Indonezija	1971	16,3	1980	14,2
Japonija	1980	15,2	1990	17,0
Korėja	1980	14,7	1990	15,7
Lotynų Amerika, Karibų jūros regionas:				
Brazilija	1980	14,4	1989	20,1
Kosta Rika	1984	17,5	1992	20,0
Panama	1980	21,5	1990	22,3
Peru	1981	22,1	1991	17,3
Urugvajus	1975	21,0	1985	23,0
Venesuela	1981	21,8	1990	21,3
Afrika į pietus nuo Sacharos:				
Burkina Fasas	1975	5,1	1985	9,7
Kamerūnas	1976	13,8	1987	18,5
Malis	1976	15,1	1987	14,0

Pastaba: de jure = „tradicinis" vadovavimo namų ūkiui modelis.
[a] *de facto* = vadovavo namų ūkiui interviu dieną.

Šaltiniai: Demografinės apklausos: Gana: Lloyd, Cynthia B. and Gage-Brandon, Anastasia J. (1993) „Women's role in maintaining households: family welfare and sexual inequality in Ghana", *Population Studies* 47(1): 115–131. Ekvadoras: Ono-Osaku, Keiko and Themme, A. R. (1993) „Cooperative analysis of recent changes in households in Latin America", in IUSSP *Proceedings of Conference on the Americas, Vera Cruz;* visos kitos šalys: Ayad, Mohamed et al. (1994) *Demographic Characteristics of Households* (Demographic and Health Surveys Comparative Studies no. 14. Calverton, Maryland: Macro International Inc.); *gyventojų surašymai:* United Nations (1995) *The World's Women 1970–1995: Trend and Statistics* (New York: United Nations).
Surinko ir išnagrinėjo Bruce et al. (1995).

Lentelė 4.8. Naujausių pasikeitimų šeimos ir namų ūkio struktūroje rodikliai pasirinktose Vakarų šalyse, 1975–1990 m.

Regionas/šalis	20–24 metų moterys, gyvenančios ne santuokoje, 1985–1990 m. (%)	Gimdymai ne santuokoje, 1988 m. (%)	Ne santuokoje gimusių kūdikių skaičiaus didėjimas, 1975–1988 m. (%)	Vieno tėvų, turinčio mažamečių vaikų, išlaikomų namų ūkių skaičius 1985 m. (%)
Skandinavija:				
Danija	43	45	23	26
Islandija	–	52	19	–
Norvegija	28	34	23	23
Suomija	26	19	9	15
Švedija	44	52	19	32
Šiaurės Europa:				
Airija	4	13	8	7
Austrija	–	23	8	15
Belgija	18	10	7	15
Jungtinė Karalystė	24	25	16	14
Liuksemburgas	–	12	8	18
Nyderlandai	23	11	8	19
Prancūzija	24	26	18	10
Šveicarija	–	6	2	9
Vakarų Vokietija	18	10	4	13
Pietų Europa:				
Graikija	1	2	1	–
Ispanija	3	8	6	11
Italija	3	6	3	16
Kipras	–	1	0	–
Malta	–	2	1	–
Portugalija	7	14	7	–
Šiaurės Amerika:				
Jungtinės Valstijos	8	26	12	28
Kanada	15	21	14	26
Okeanija:				
Australija	6	19	7	15
Naujoji Zelandija	12	25	9	–

Šaltiniai: Council of Europe (įvairūs numeriai); European Values Studies, 1990 Round; Moors and van Nimwegen (1990); United Nations (įvairių metų duomenys, 1990); informacija, gauta asmeniškai iš Larry'io Bumpasso (Jungtinės Valstijos), Peterio McDonaldo, Lincolno Day'aus (Australija), Thomo Burcho (Kanada), Iano Poolo (Naujoji Zelandija).
Surinko Lesthaeghe (1995).

Apibendrinęs įvairius namų ūkių formavimosi rodiklius, Lesthaeghe'as sudarė lentelę 4.8 apie Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) šalis: jos duomenys rodo kontrastą tarp Šiaurės Europos bei Šiaurės Amerikos ir Pietų Europos, kurioje tradicinės šeimos struktūros yra patvaresnės. Kad ir kaip būtų, vieno tėvų su mažamečiais vaikais išlaikomų namų ūkių skaičius visose šalyse, išskyrus Airiją ir Šveicariją, sudarė nuo 10 iki 32 procentų visų namų ūkių.

Lentelėje 4.9 nurodyti vienišų žmonių namų ūkiai procentais pasirinktose šalyse XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje. Prie jų vertėtų stabtelti. Visur, išskyrus Pietų Europą, šis skaičius svyruoja nuo 20 iki 39,6 procento visų namų ūkių: JK jis sudaro 26,9 procento, JAV – 24,5 procento, Japonijoje – 22,3 procento,

Lentelė 4.9. Vieno asmens namų ūkių dalis procentais nuo viso namų ūkių skaičiaus pasirinktose šalyse, 1990–1993 m.

Šalis	Metai	Bendras namų ūkių skaičius (tūkstančiais)	Vieno asmens namų ūkių skaičius (tūkstančiais)	%
Airija	1991	1029	208	20,2
Belgija	1992	3969	1050	26,5
Danija[b]	1993	2324	820	35,3
Didžioji Britanija	1992	23 097	6219	26,9
Graikija	1992	3567	692	19,4
Ispanija	1992	11 708	1396	11,9
Italija	1992	19 862	4305	21,7
Liuksemburgas	1992	144	34	23,6
Nyderlandai	1992	6206	1867	30,1
Portugalija	1992	3186	399	12,5
Prancūzija	1992	22 230	6230	28,0
Vokietija[a]	1993	36 230	12 379	34,2
IŠVESTINIAI DUOMENYS				
Austrija	1993	3058	852	27,9
JAV	1993	96 391	23 642	24,5
Japonija	1993	41 826	9320	22,3
Suomija	1993	2120	716	33,8
Švedija	1990	3830	1515	39,6

[a] mikrosurašymo duomenys, 1993 metų balandis.
[b] Farerų salų ir Grenlandijos duomenys neįtraukti.

Šaltinis: Statistisches Bundesamt (1995) *Statistisches Jahrbuch 1995 fuer das Ausland* (Wiesbaden: Metzer and Poeschel).

Prancūzijoje – 28,0 procentus ir Vokietijoje – 34,2 procento. Akivaizdu, jog daugumą šių namų ūkių sudaro vieniši senyvo amžiaus žmonės, taigi šį reiškinį nemažai lemia gyventojų senėjimas. Vis dėlto faktas, kad nuo vieno penktadalio iki daugiau kaip trečdalio namų ūkių priklauso vienišiems žmonėms, verčia suabejoti patriarchalinio gyvenimo būdo paplitimu. Tarp kitko, už tradicinės patriarchalinės šeimos atsparumą Italijoje ir Ispanijoje tenka mokėti: moterys atsisako gimdyti vaikus, todėl gimstamumo lygis abiejose šalyse yra žemiausias pasaulyje, gerokai žemesnis už reikalingą gyventojų kaitai (1,2 vaiko Italijoje ir 1,3 – Ispanijoje).[17] Be to, Ispanijoje amžius, kuomet paliekami tėvų namai, yra aukščiausias Europoje: 27 metai moterims, 29 metai vyrams. Plačiai paplitęs jaunimo nedarbas bei kritinė aprūpinimo būstu padėtis prisideda prie tradicinės šeimos išsaugojimo, tačiau dėl to kuriama vis mažiau naujų šeimų ir užkertamas kelias ispanų reprodukcijai.[18]

[17] Alberdi (1995).
[18] Leal et al. (1996).

Spartus gimstamumo lygio smukimas stiprios ekonomikos šalyse (jo raida Europos šalyse pavaizduota piešinyje 4.5), nebeužtikrinantis natūralios gyventojų kaitos, yra pati akivaizdžiausia patriarchalinės šeimos krizės pasekmė. Japonijoje nuo 1975 metų bendras gimstamumo lygis irgi žemesnis negu reikia gyventojų kaitai: 1990 metais jis siekė 1,54.[19] Jungtinėse Valstijose bendras gimstamumo lygis per pastaruosius tris dešimtmečius smarkiai krito: XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje pasiekęs aukščiausią istorijoje tašką, per aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečius jis nusmuko žemiau kaitos lygio, tačiau dešimtojo dešimtmečio pradžioje stabilizavosi, pasiekęs apytiksliai 2,1 kaitos lygį. Kad ir kaip būtų, naujagimių skaičius padidėjo, mat kūdikių bumo karta sulaukė reprodukcijai tinkamo amžiaus (piešinys 4.6). Lentelė 4.10 rodo bendrą gimstamumo lygį svarbiausiuose pasaulio regionuose bei jo prognozes iki dešimtojo dešimtmečio vidurio. Apskritai, per pastaruosius du dešimtmečius jis smuko, o labiau išvystytuose regionuose nukrito žemiau kaitos lygio ir toks liko. Tačiau reikia pastebėti, kad tai nėra gyventojų skaičiaus raidos „geležinė taisyklė". Anna Cabre atskleidė sąsają tarp gimstamumo lygio atsistatymo Skandinavijoje devintąjį dešimtmetį ir palankios socialinės politikos bei visuomenės tolerancijos šioje išskirtinėje pasaulio dalyje.[20] Būtent dėl to daugiau kaip 50 procentų vaikų buvo pradėti ne santuokoje. Gaudamos psichologinę ir materialią paramą bei nepatirdamos sankcijų darbovietėse, Skandinavijos moterys vėl ėmė gimdyti vaikus ir XX a. devintąjį dešimtmetį jų šalyse gimstamumo lygis tapo didžiausias Europoje. Vis dėlto dabartinis vaizdas nėra toks teigiamas. Dėl skandinaviškosios gerovės valstybės apkarpymų sumažėjo skiriamos paramos dydis; dėl to dešimtojo dešimtmečio pradžioje gimstamumas Skandinavijoje stabilizavosi, pasiekęs minimalų kaitos lygį.[21] Daugelyje šalių, ypač Jungtinėse Valstijose, prie bendro gimstamumo lygio kilimo prisideda imigrantai, sykiu skatinantys ir daugiaetninės gyventojų sudėties bei daugiakultūralizmo formavimąsi. Vienas svarbiausių industrinių visuomenių sociokultūrinių skiriamųjų bruožų yra patriarchalizmo išsaugojimas imigravusių etninių mažumų bendruomenėse. Jam kontrastuoja tradicinės šeimos irimas industrinių šalių vietos gyventojų (juodaodžių ir baltaodžių) etninėse grupėse. Ši tendencija, žinoma, atsikartoja ir netgi lemia gimstamumo mažėjimą tarp imigravusiųjų mažumų, vos tik šios ekonomiškai prakunta bei įgyja aukštesnį išsilavinimą.

Apskritai, susidaro įspūdis, kad labiausiai išvystytose šalyse, išskyrus Japoniją ir Ispaniją, patriarchalinė šeima tampa mažumos žmonių gyvenimo forma. Jungtinėse Valstijose XX a. dešimtąjį dešimtmetį tik ketvirtadalis namų ūkių atitiko sutuoktinių poros, turinčios vaikų, idealųjį tipą (žr. toliau). Jei pridursime išlygą „su bendrais vaikais", tai šis skaičius bus dar mažesnis. Be abejo, ne viską

[19] Tsuya and Mason (1995).
[20] Cabre (1990); Cabre and Domingo (1992).
[21] Alberdi (1995).

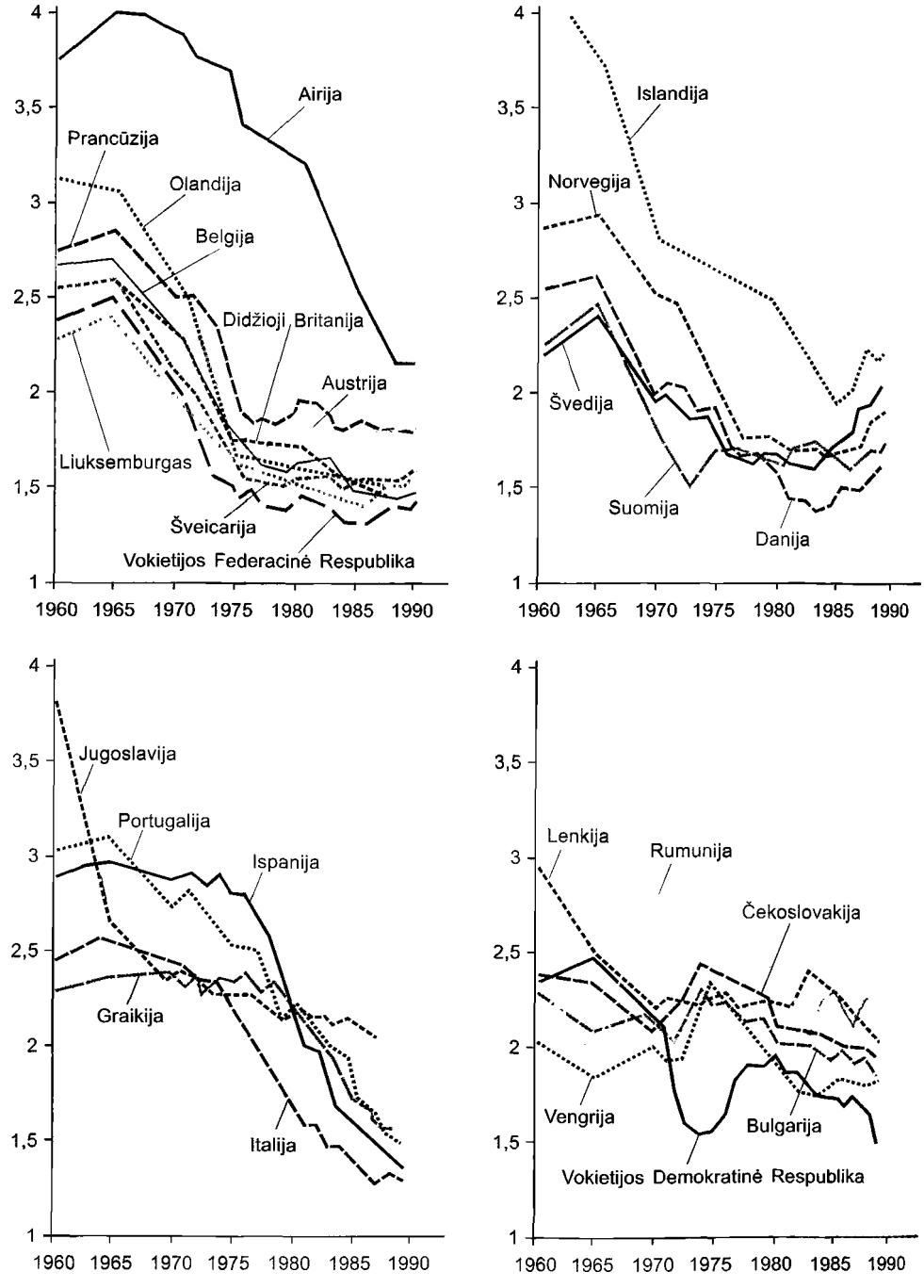

Pieš. 4.5. Gimstamumo Europos šalyse išvestinis rodiklis nuo 1960 m.
Šaltinis: Alberdi (1995).

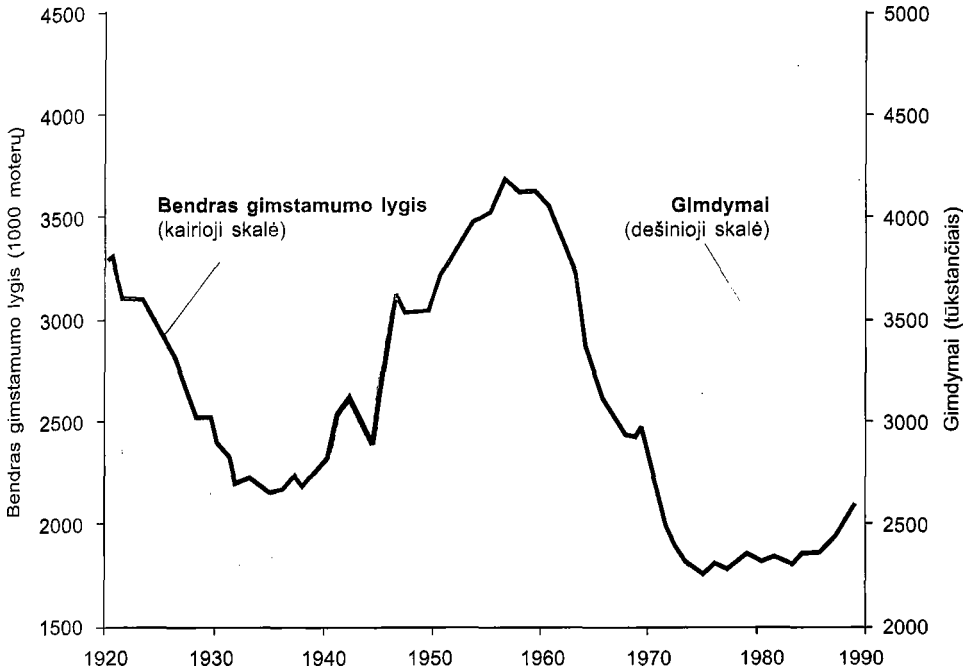

Pieš. 4.6. Bendras gimstamumo lygis ir gimdymų skaičius JAV 1920–1990 metais (bendras gimstamumo lygis = skaičius vaikų, kurių moterys galėtų susilaukti iki savo vaisingo amžiaus pabaigos, nustatytas remiantis vienerių metų gimstamumo rodikliais amžiaus grupėse)

Šaltinis: US Bureau of the Census (1992a)

Lentelė 4.10. Bendras gimstamumo lygis svarbiausiuose pasaulio regionuose

	1970–1975	1980–1985	1990–1995a
Pasaulyje	4,4	3,5	3,3
Labiau išvystyti regionai	2,2	2,0	1,9
Mažiau išvystyti regionai	5,4	4,1	3,6
Afrika	6,5	6,3	6,0
Azija	5,1	3,5	3,2
Europa	2,2	1,9	1,7
Amerikos	3,6	3,1	–
Lotynų	–	–	3,1
Šiaurės	–	–	2,0
Okeanija	3,2	2,7	2,5
SSRS	2,4	2,4	2,3

a 1990–1995 prognozės.

Šaltiniai: United Nations, *World Population Prospects,* apskaičiuota 1984 metais; United Nations, *World Population at the Turn of the Century* (1989), p. 9; United Nations Population Fund, *The State of World Population: Choices and Responsibilities* (1994).

čia lėmė moterų išsilaisvinimas. Tam turėjo įtakos ir demografinė struktūra: kitą ketvirtadalį namų ūkių sudaro vieno asmens namų ūkiai, kurių dauguma yra senyvo amžiaus žmonės, daugiausia moterys, gyvenančios ilgiau už savo vyrus. Vis dėlto Antonella Pinelli statistiniame tyrime apie naują demografinį elgesį lemiančius rodiklius prieina prie išvados, kad:

> „matyti, jog santuokos nestabilumas, gyvenimas kartu nesusituokus bei nesantuokiniai gimdymai yra paplitę ten, kur aukštai vertinami nematerialūs gyvenimo kokybės aspektai ir kur moterys disponuoja ekonomine nepriklausomybe bei santykinai didele politine galia. Reikėtų pabrėžti sąlygų moterims svarbą. Skyrybos, gyvenimas kartu nesusituokus bei nesantuokinis gimdymas plačiausiai yra paplitę ten, kur moterys disponuoja ekonomine nepriklausomybe bei yra pasirengusios galimybei tapti vienišomis motinomis, nepatirdamos dėl to socialinės rizikos.“ [22]

Jos išvadas, be abejo, reikėtų patikslinti pastaba, kad tai tik dalis istorijos. Jungtinėse Valstijose nesantuokiniai vaikai taip pat dažnai gimsta dėl skurdo bei žemo išsilavinimo, kaip ir dėl moterų įsitvirtinimo. Kad ir kaip būtų, bendra tendencija, kaip rodo saujelė pateiktų statistikos pavyzdžių, yra tradicinių šeimos formų, grindžiamų neginčijamu patriarchaliniu dominavimu, kai žmona ir vaikai spiečiasi aplink vyrą/tėvą, silpnėjimas bei galimas išnykimas.

Mažiau išvystytose šalyse panašios tendencijos reiškiasi miestų teritorijose, ir nors visos šalies situaciją atspindintys statistikos duomenys sumenkina šį reiškinį, mat jiems daugiausia įtakos turi tradicinės kaimo bendruomenės (ypač Afrikoje ir Azijoje), vis dėlto mums pavyko pastebėti kai kuriuos šių tendencijų pėdsakus. Ispanijos išimtis iš esmės yra susijusi su jaunimo nedarbu bei rimtomis būsto problemomis, užkertančiomis kelią naujų namų ūkių formavimuisi didžiausių metropolijų teritorijose.[23] Jei kalbėtume apie Japoniją, tai čia kultūriniai veiksniai, kaip antai gėda dėl nesantuokinių kūdikių, padeda konsoliduoti patriarchalizmą, tačiau naujausios tendencijos ardo patriarchalinę ideologiją bei požiūrį į moteris kaip antraeilę darbo jėgą.[24] Tačiau aš Japonijos išskirtinumą dėl patriarchalizmo išsaugojimo hipotetiškai siečiau daugiausia su reikšmingo moterų judėjimo nebuvimu. Kadangi toks judėjimas konsoliduojasi XX a. dešimtąjį dešimtmetį, drįsčiau prognozuoti, kad šiuo atžvilgiu, kaip ir dauguma kitų, Japonijos unikalumas tam tikra prasme yra laiko funkcija. Nenoriu neigti Japonijos kultūros specifikos, tačiau jos visuomenės struktūroje bei moterų mintyse jau veikia jėgos, kurios privers šalį priimti dirbančių moterų iššūkį patriarchalizmui.[25]

[22] Pinelli (1995: 88).
[23] Leal et al. (1996).
[24] Tsuya and Mason (1995).
[25] Gelb and Lief-Palley (1994).

Jei dabartinės tendencijos pasaulyje ir toliau plis, o aš tvirtinu, kad taip ir bus, daugelyje visuomenių šeima – tokia, kokią mes ją žinom, – netrukus virs istorine liekana. Pakis ir mūsų gyvenimo struktūra – mes jau juntame šio pasikeitimo virpulį, kartais gana skausmingą. Dabar išnagrinėkime šią krizę sukėlusius procesus, kurie, tikėkimės, paskatins naujų buvimo drauge formų tarp moterų, vaikų, naminių gyvūnėlių ir netgi vyrų atsiradimą.

Dirbančios moterys

Dėl masinio moterų įsitraukimo į *mokamą darbą,* daugiausia ne namuose, paskutinį XX a. ketvirtį darbas, šeima ir darbo rinkos patyrė esminę transformaciją.[26] 1990 metais visame pasaulyje buvo 854 milijonai ekonomiškai aktyvių moterų; jos sudarė 32,1 procento pasaulio darbo jėgos. 41 procentas 15 metų amžiaus ir vyresnių moterų buvo ekonomiškai aktyvios.[27] EBPO šalyse dirbančių moterų dalis vidutiniškai padidėjo nuo 48,3 procento 1973 metais iki 61,6 procento 1993 metais, o vyrų sumažėjo atitinkamai nuo 88,2 procento iki 81,3 procento (žr. lentelę 4.11). Jungtinėse Valstijose dirbančių moterų padaugėjo nuo 51,1 procento 1973 metais iki 70,5 procento 1994 metais. Užimtumo augimo rodikliai 1973–1993 metais taip pat rodo bendrą moterų įsitraukimo į darbą kilimo tendenciją (kai kuriose Europos šalyse dešimtąjį dešimtmetį ji pasisuko priešinga kryptimi) ir teigiamą diferencialą vyrų atžvilgiu (lentelė 4.12). Panašios tendencijos pastebimos visame pasaulyje. Jei pereitume prie Jungtinių Tautų „ekonominio aktyvumo rodiklių" (kurių procentinės išraiškos yra žemesnės už dalyvavimo darbo rinkoje procentines išraiškas), išskirstytų pagal statistines kategorijas, tai lentelės 4.13 ir 4.14 atskleidžia panašią moterų ekonominės veiklos augimo tendenciją. Išimtis iš dalies yra Rusija, kurioje moterų dalyvavimo lygis buvo aukštas dar 1970 metais.

Masinį moterų įsiliejimą į mokamo darbo jėgą, viena vertus, lėmė ekonomikos informacionalizacija, tinklaveika bei globalizacija; kita vertus, segmentacija pagal lytį darbo rinkoje, besinaudojančioje ypatinga moterų socialine padėtimi, kad galėtų didinti produktyvumą, valdymo kontrolę ir galiausiai pelną.[28] Panagrinėkime keletą statistikos rodiklių.[29]

Nagrinėdami užimtumo struktūros transformaciją informacinėje ekonomikoje (I tomas, 4 skyrius), atskleidėme užimtumo didėjimą paslaugų sektoriuje ir dviejų paslaugų kategorijų – verslo paslaugų ir socialinių paslaugų – strateginį vaidmenį joje. Jis atitinka ankstyvųjų poindustrializmo teoretikų prognozes. Piešinys 4.7

[26] Kahne and Giele (1992); Mason and Jensen (1995).
[27] United Nations (1995).
[28] Kahne and Giele (1992); Rubin and Riney (1994).
[29] Žr. Blumstein and Schwartz (1983); Cobble (1993); OECD (1993–1995, 1994a, b, 1995); Mason and Jensen (1995); United Nations (1995).

Lentelė 4.11. Dalyvavimas darbo rinkoje pagal lytį (procentais)

	Vyrai						Moterys					
	1973	1979	1983	1992	1993	1994a	1973	1979	1983	1992	1993	1994a
Airija[b]	92,3	88,7	87,1	81,9	..	..	34,1	35,2	37,8	39,9	..	..
Australija	91,1	87,6	85,9	85,3	85,0	84,9	47,7	50,3	52,1	62,3	62,3	63,2
Austrija	83,0	81,6	82,2	80,7	80,8	..	48,5	49,1	49,7	58,0	58,9	..
Belgija	83,2	79,3	76,8	72,6	..	..	41,3	46,3	48,7	54,1	..	..
Danija	89,6	89,6	87,6	88,0	86,0	..	61,9	69,9	74,2	79,0	78,3	..
Graikija	83,2	79,0	80,0	73,0	73,7	..	32,1	32,8	40,4	42,7	43,6	..
Ispanija	92,9	83,1	80,2	75,1	74,5	73,9	33,4	32,6	33,2	42,0	42,8	43,9
Italija	85,1	82,6	80,7	79,1	74,8	..	33,7	38,7	40,3	46,5	43,3	..
Japonija	90,1	89,2	89,1	89,7	90,2	90,1	54,0	54,7	57,2	62,0	61,8	61,8
Jungtinė Karalystė	93,0	90,5	87,5	84,5	83,3	81,8	53,2	58,0	57,2	64,8	64,7	64,5
Jungtinės Valstijos	86,2	85,7	84,6	85,3	84,9	85,4	51,1	58,9	61,8	69,0	69,0	70,5
Kanada	86,1	86,3	84,7	78,9	78,3	..	47,2	55,5	60,0	65,1	65,3	..
Liuksemburgas[b]	93,1	88,9	85,1	77,7	..	..	35,9	39,8	41,7	44,8	..	..
Naujoji Zelandija	89,2	87,3	84,7	83,0	83,3	..	39,2	45,0	45,7	63,2	63,2	..
Nyderlandai	85,6	79,0	77,3	80,8	..	..	29,2	33,4	40,3	55,5	..	..
Norvegija	86,5	89,2	87,2	82,6	82,0	82,3	50,6	61,7	65,5	70,9	70,8	71,3
Portugalija[c]	..	90,9	86,9	82,3	82,5	82,8	..	57,3	56,7	60,6	61,3	62,2
Prancūzija	85,2	82,6	78,4	74,7	74,5	..	50,1	54,2	54,3	58,8	59,0	..
Suomija	80,0	82,2	82,0	78,5	77,6	77,1	63,6	68,9	72,7	70,7	70,0	69,8
Švedija	88,1	87,9	85,9	81,9	79,3	78,1	62,6	72,8	76,6	77,7	75,7	74,6
Šveicarija	100,0	94,6	93,5	93,7	92,5	91,0	54,1	53,0	55,2	58,5	57,9	56,9
Vokietija	89,6	84,9	82,6	79,0	78,6	..	50,3	52,2	52,5	61,3	61,4	..
Šiaurės Amerika	86,2	85,8	84,6	84,6	84,2	..	50,7	58,6	61,6	68,6	68,7	..
EBPO Europos šalys[d]	88,7	84,8	82,3	79,2	80,1	..	44,7	48,6	49,8	56,9	60,6	..
Visos EBPO šalys[d]	88,2	85,9	84,3	82,9	81,3	..	48,3	53,1	55,1	61,9	61,6	..

[a] Sekretoriato apskaičiavimai.
[b] Airijos ir Liuksemburgo duomenys yra 1991, o ne 1992 metų.
[c] Darbo jėgos duomenys apima ir daug asmenų, jaunesnių negu 15 metų.
[d] Tik aukščiau nurodytos šalys.

Šaltinis: OECD *Employment Outlook* (1995).

Lentelė 4.12. Bendrasis užimtumas pagal lytį (vidutiniai metiniai augimo rodikliai, procentais)

	Vyrai						Moterys					
	1973–1975	1975–1979	1979–1983	1983–1991	1992	1993	1973–1975	1975–1979	1979–1983	1983–1991	1992	1993
Airija	–0,2	1,5	–1,4	–0,5	..	..	1,6	2,0	1,9	1,1	..	..
Australija	–0,3	0,6	–0,1	1,5[d]	–0,3	0,0	2,0	1,7	2,0	3,9[d]	0,6	0,8
Austrija	–1,1	0,8	0,9	0,7	0,8	..	–1,2	1,0	0,8	2,1	3,3	..
Belgija	–0,4	–0,4	–1,8	0,0	–1,1	..	0,8	0,9	0,2	2,0	0,5	..
Danija	–1,8	0,7[b]	–1,7	0,9	..	..	–0,5	3,6[b]	0,9	1,4	..	..
Graikija	–0,5	0,8	0,6	0,1	..	..	1,6	1,1	4,1	0,7	..	..
Ispanija	–0,2	–1,7[b]	–1,8	0,8	–3,2	–5,4	–1,5	–1,3[b]	–1,7	3,0	0,3	–2,4
Italija	0,6	–0,1	0,0	0,1	–1,1	..[h]	2,4	2,7	1,3	1,6	0,3	..[h]
Japonija	0,5	0,7	0,8	1,1	1,1	0,6	–1,7	2,0	1,7	1,7	1,0	–0,3
Jungtinė Karalystė	–1,0	–0,2	–2,3	0,4	–3,3	–2,8	1,5	1,2	–1,0	2,3	–1,0	–1,3
Jungtinės Valstijos	–0,6	2,5	–0,3	1,3	0,3	1,3	2,0	5,0	1,7	2,4	0,9	1,5
Kanada	1,9	1,8	–0,6	1,1	–1,2	1,2	4,7	4,5	2,6	2,8	–0,4	1,1
Liuksemburgas	1,0	–0,7	–0,7	2,3[f]	..	..	4,6	1,5	1,8	3,3[f]	..	..
Naujoji Zelandija	2,1	0,2	–0,3	–1,0[d]	0,4	..	5,2	2,7	0,8	1,3[d]	0,6	..
Nyderlandai	–1,5	0,3	–0,8	2,1	1,3	..	2,9	2,7	4,0	5,3	3,2	..
Norvegija	0,9	1,1	–0,2	–0,4	–0,5	–0,5	2,9	4,4	1,8	1,4	–0,1	0,5
Portugalija	–1,3[a]	0,3	0,4[c]	1,0	..[g]	–2,8	–1,5[a]	0,9	1,1[c]	3,0	..[g]	–1,2
Prancūzija	–0,4	–0,2	–0,7	–0,1	–1,2	..	0,8	1,6	0,7	1,4	0,5	..
Suomija	0,7	–0,6[b]	0,9	–0,5	–7,6	–5,9	2,0	–0,0[b]	1,9	–0,1	–6,5	–6,3
Švedija	1,0	–0,3	–0,6	0,1[c]	–5,1	–7,9	4,2	2,0	1,3	0,9[c]	–3,5	–6,2
Šveicarija	–2,8	–0,5	0,8	0,8	–2,1	–2,5	–1,9	0,6	2,0	1,6	–2,4	–2,5
Vokietija	–2,5	0,3	–0,5	0,8[e]	–0,3	..	–1,0	0,9	–0,0	2,0[e]	1,7	..
Šiaurės Amerika	–0,4	2,4	–0,4	1,2	0,2	1,3	2,2	4,9	1,8	2,4	0,8	1,5
EBPO Europos šalys[i]	–0,8	–0,2	–0,8	0,4	–2,0	..	1,2	1,4	0,5	2,0	–0,3	..
Visos EBPO šalys[i]	–0,4	0,9	–0,3	0,9	–1,4	..	1,0	2,8	1,2	2,2	–0,1	..

[a] Nenuoseklūs duomenys nuo 1973 iki 1974 metų.
[b] Nenuoseklūs duomenys nuo 1975 iki 1976 metų.
[c] Nenuoseklūs duomenys nuo 1982 iki 1983 metų.
[d] Nenuoseklūs duomenys nuo 1985 iki 1986 metų.
[e] Nenuoseklūs duomenys nuo 1986 iki 1987 metų.
[f] 1983–1990 metų duomenys.
[g] Nenuoseklūs duomenys nuo 1991 iki 1992 metų.
[h] Nenuoseklūs duomenys nuo 1992 iki 1993 metų.
[i] Tik aukščiau nurodytos šalys.

Šaltinis: OECD *Employment Outlook* (1995).

Lentelė 4.13. Ekonominio aktyvumo rodikliai, 1970–1990 m.

		1970	1975	1980	1985	1990
EBPO						
Italija	Bendrasis	36,6	35,4	40,2	41,1	42,0
(14 metų	Vyrai	54,7	52,2	55,2	54,6	54,3
ir vyresni)	Moterys	19,3	19,4	26,0	28,2	30,3
Japonija	Bendrasis	51,0	48,6	48,4	51,5	51,7
(15 metų	Vyrai	63,4	62,3	60,2	63,6	62,4
ir vyresni)	Moterys	39,1	35,2	36,8	39,8	41,3
JAV	Bendrasis	41,8	44,5	49,1		
(16 metų	Vyrai	53,9	55,6	56,8		
ir vyresni)	Moterys	30,2	33,9	41,8		44,4 (1992)
JK	Bendrasis	42,5		47,3 (1981)		50,3
(16 metų	Vyrai	51,7		59,4		58,4
ir vyresni)	Moterys	33,0		35,8		42,6
Kanada	Bendrasis	40,9 (1971)	44,6 (1976)			
(15 metų	Vyrai	53,3	55,6			
ir vyresni)	Moterys	28,4	33,8			
Prancūzija	Bendrasis	42,0 (1971)	42,6	43,3	43,4 (1986)	44,8
(15 metų	Vyrai	55,2	55,1	54,4	52,6	51,6
ir vyresni)	Moterys	29,4	30,5	32,7	34,6	38,2
Vokietija	Bendrasis	43,9	43,4	44,9		49,6
(14 metų	Vyrai	59,2	57,1	58,4		60,8
ir vyresni)	Moterys	30,0	30,9	32,6		39,2
Rusijos Federacija	Bendrasis	48,4		51,7 (1979)		50,2
(16 metų	Vyrai	52,1		55,7		55,0
ir vyresni)	Moterys	45,3		48,1		45,8
AZIJA						
Indija	Bendrasis	32,9 (1971)				37,5 (1991)
(15 metų	Vyrai	52,5				51,6
ir vyresni)	Moterys	11,9				22,3
Indonezija	Bendrasis	34,9 (1971)		35,5		
(15 metų	Vyrai	47,3		48,1		
ir vyresni)	Moterys	22,8		23,5		
Kinija	Bendrasis			52,3 (1982)		
(15 metų	Vyrai			57,3		
ir vyresni)	Moterys	44,25		47,0		
Korėja	Bendrasis	33,0	38,5	37,9		
(15 metų	Vyrai	42,8	46,9	46,3		
ir vyresni)	Moterys	23,2	30,0	29,3		
LOTYNŲ AMERIKA						
Argentina	Bendrasis	38,5		38,5	37,5	38,1
(14 metų	Vyrai	57,9		55,1	55,3	55,4
ir vyresni)	Moterys	19,4		22,0	19,9	21,0
Meksika	Bendrasis	26,9	27,6	33,0	29,6	
(12 metų	Vyrai	43,6	42,9	48,2	46,2	
ir vyresni)	Moterys	10,2	12,0	18,2	13,6	
Brazilija	Bendrasis	31,7		36,3		41,92
(10 metų	Vyrai	10,5		53,1		56,3
ir vyresni)	Moterys	13,1		19,8		27,9
AFRIKA						
Alžyras	Bendrasis	21,7 (1966)				23,6
(6 metų	Vyrai	42,2				42,4
ir vyresni)	Moterys	1,8				4,4
Nigerija	Bendrasis					30,3
(14 metų	Vyrai					40,7
ir vyresni)	Moterys					19,7
VIDURINIAI RYTAI						
Egiptas	Bendrasis	27,9 (1971)	30,2 (1976)			31,6
(6 metų	Vyrai	51,2	54,1			49,3
ir vyresni)	Moterys	4,2	5,5			13,5

Pastaba: ekonominio aktyvumo rodiklis yra lygus ekonomiškai aktyvių gyventojų skaičiui, padalytam iš visų gyventojų skaičiaus.

Šaltinis: ILO, *Yearbook of Labour Statistics* (1970–1994).

Lentelė 4.14. Moterų ekonominio aktyvumo augimo rodiklis, 1970–1990 m.

	1970	1990	Augimas %
Alžyras	1,8	4,4	144,4
Argentina	19,4	21,0	8,2
Brazilija	13,1	27,9	113,0
Egiptas	4,2	13,5	221,4
Indija	11,9	22,3	87,4
Italija	19,3	30,3	57,0
Japonija	39,1	41,3	5,6
JAV	30,2	44,4	47,0
JK	33,0	42,6	29,1
Meksika	10,2	13,6	33,3
Prancūzija	29,4	38,2	29,9
Rusija	45,3	45,8	1,1
Vokietija	30,0	39,2	30,7

Pastaba: ekonominio aktyvumo rodiklis yra lygus ekonomiškai aktyvių gyventojų skaičiui, padalytam iš visų gyventojų skaičiaus.

Šaltinis: ILO, *Yearbook of Labour Statistics* (1970–1994).

vaizduoja paslaugų sektoriaus plėtros ir moterų užimtumo 1980–1990 metais konvergenciją. Piešinys 4.8a rodo moterų koncentraciją paslaugų sektoriuje įvairiose pasaulio vietose. Be abejo, reikia pažymėti, kad didžiojoje pasaulio dalyje diduma darbo jėgos vis dar telkiasi žemės ūkyje (bet tai truks neilgai). Tai pasakytina ir apie daugumą moterų: 80 procentų ekonomiškai aktyvių moterų Afrikoje į pietus nuo Sacharos ir 60 procentų moterų Pietų Azijoje darbuojasi kaip tik šioje srityje. Apie pusę ekonomiškai aktyvių moterų visame pasaulyje dirba paslaugų sektoriuje.[30] Stipriausios ekonomikos šalyse jų dalis buvo žymiai didesnė ir ilgainiui didėjo, kol pasiekė maždaug 85 procentų visos moterų darbo jėgos lygį JAV ir JK. Vis dėlto svarbiausia, kokio tipo paslaugų sektoriuje dirba moterys. Lentelė 4.15 rodo, kad daugiausia moterų dirba socialinių ir asmeninių paslaugų sektoriuose. Tačiau apskaičiavus moterų užimtumo augimo 1973–1993 metais rodiklius kiekviename paslaugų sektoriuje atskirai (lentelė 4.16), matyti, kad jų žymiai pagausėjo verslo paslaugų sektoriuje ir ne taip pastebimai – socialinių ir asmeninių paslaugų sektoriuose. Prekyba ir restoranų verslas yra mažiausiai dinamiškas segmentas moterų užimtumo raidos atžvilgiu. Taigi brandžios ekonomikos šalyse yra visiškas atitikimas tarp paslaugų, susijusių su ekonomikos informacionalizacija, ir moterų užimtumo augimo. Panaši išvada peršasi išnagrinėjus moterų užimtumo kitimo raidą pagal profesijas nuo 1980 iki 1989 metų pasirinktose EBPO šalyse (lentelė 4.17). Apskritai profesinės/techninės ir administracinės/vadybinės kategorijos plėtojosi sparčiau negu kitos, nors didžiausia dir-

[30] United Nations (1991).

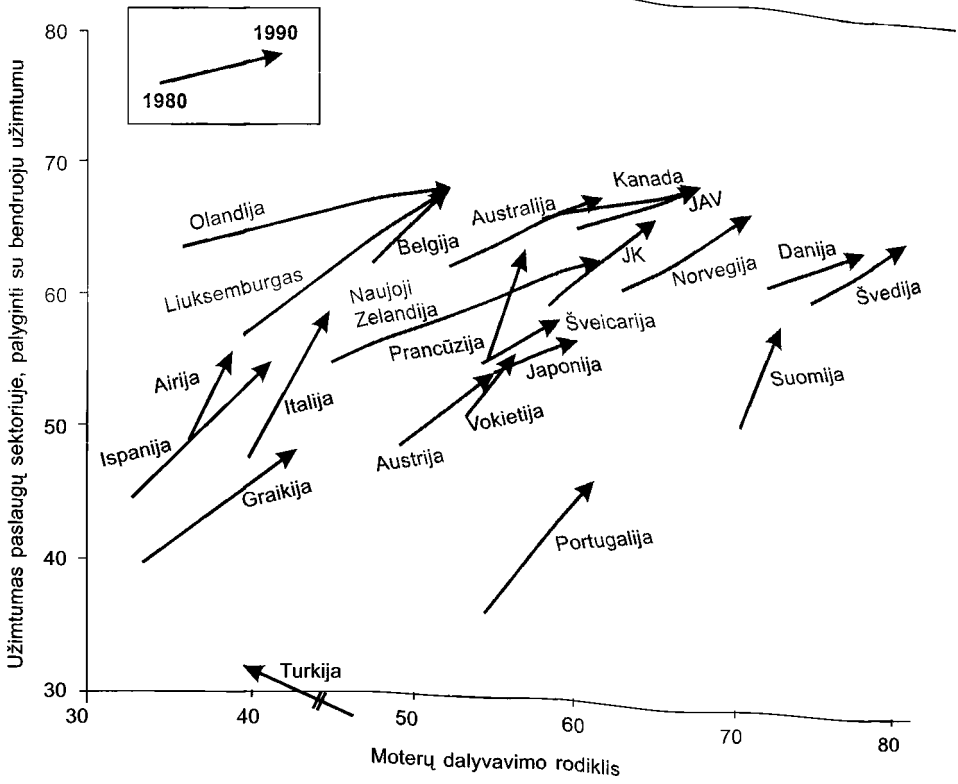

Pieš. 4.7. Užimtumo paslaugų sektoriuje augimas ir moterų dalyvavimo rodiklių kilimas, 1980–1990 m.
Šaltinis: OECD (1994b), Statistical Annex, tables A and D.

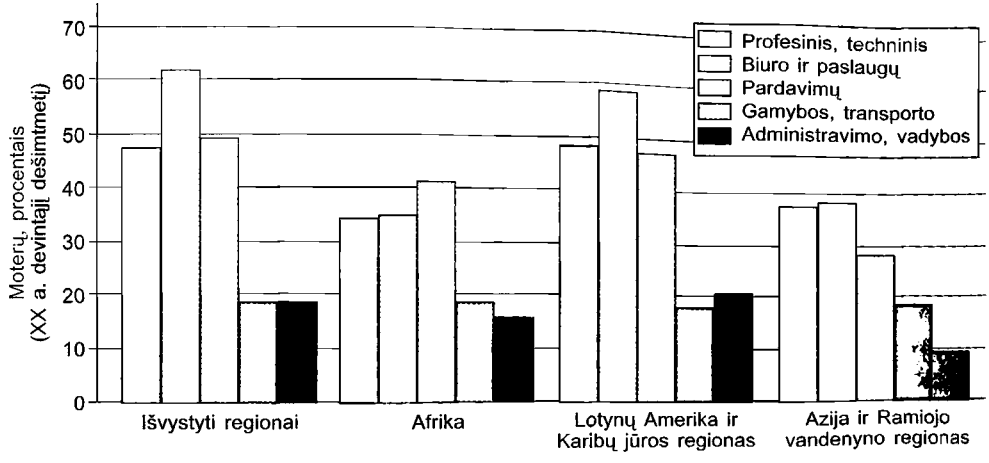

Pieš. 4.8a. Moterų darbo jėgos dalis procentais pagal užimtumo tipą
Šaltinis: parengė Jungtinių Tautų Statistikos biuro sekretoriatas (1991) pagal Tarptautinės darbo organizacijos duomenis. Žr. *Yearbook of Labour Statistics* (įvairių metų).

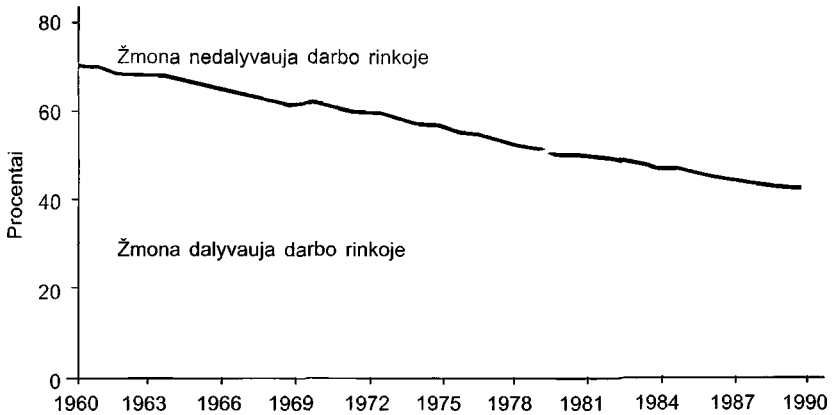

Pieš. 4.8b. Susituokusių porų šeimos, kurių žmonos dalyvauja darbo rinkoje JAV, 1960–1990 m. (1983 m. duomenų nėra)

Šaltinis: US Bureau of the Census (1992a).

Lentelė 4.15. Paslaugų sektoriuje dirbančių moterų dalis procentais nuo visų darbuotojų pagal veiklos rūšį ir informacijos apdorojimo intensyvumą, 1973–1993 m.

Informacijos apdorojimo intensyvumo lygis:		1	2	2	3		
		Finansų, draudimo, nekilnojamojo turto ir verslo paslaugos	Bendruomeninės, socialinės ir asmeninės paslaugos	Transportas, sandėliavimas ir ryšiai	Didmeninė ir mažmeninė prekyba, restoranai ir viešbučiai	Tiksliai neapibrėžtos veiklos rūšys	Iš viso
Ispanija	1977	2,1	28,2	1,5	24,4		56,3
	1983	3,0	35,8	1,7	24,4		64,9
	1993	6,3	41,8	2,2	26,9		77,2
Italija	1977	1,7	31,0	1,8	18,8		53,3
	1983	3,1	34,6	2,0	21,0		60,6
	1993	8,1	36,4	2,7	22,6		69,8
Japonija	1973	3,4	22,0	2,0	24,7	0,2	52,3
	1983	6,9	24,1	1,9	27,1	0,2	60,3
	1993	9,4	26,9	2,5	27,5	0,4	66,7
JAV	1973	9,1	41,5	3,5	23,9		78,0
	1983	11,9	41,9	3,3	24,5		81,6
	1993	12,6	46,6	3,5	22,7		85,3
JK	1973	7,4	36,0	2,8	24,7		70,7
	1983	9,8	42,2	2,8	25,0	0,1	79,9
	1993						84,9
Kanada	1975	11,2	40,2	4,0	25,8		81,2
	1983	12,1	40,9	4,2	25,4		82,6
	1993	13,6	43,9	3,7	24,8		86,0
Vokietija	1973						
	1983	8,2	34,2	3,3	22,5		68,2
	1993	10,3	38,4	3,6	22,4		74,6

Šaltinis: OECD, *Labour Force Statistics* (1995)

Lentelė 4.16. Moterų užimtumo kiekvienoje paslaugų kategorijoje nuo bendro moterų užimtumo augimo rodikliai procentais, 1973–1993 m.

Šalis	Verslo paslaugos (%)	Socialinės ir asmeninės paslaugos (%)	Transportas, sandėliavimas ir ryšiai (%)	Prekyba, viešbučiai ir restoranai (%)
JAV	38,5	12,2	0	–5,0
Japonija	176,5	22,2	25	1,3
Vokietija (1983–1993)	25,6	12,3	9	–0,4
Italija (1977–1993)	376,5	17,4	50	–3,9
JK	32,4	17,2	0	1,2
Ispanija (1977–1993)	200,0	48,2	47	10,2

a Jeigu nenurodytos kitos duomenų datos.

Šaltinis: lentelės 4.15 duomenų analizė.

bančių moterų grupė tebėra biuro darbuotojos. Moterys nėra nustumtos į žemiausios kvalifikacijos paslaugų sritį: jos darbuojasi visoje kvalifikacijų sistemoje ir jų vis daugėja aukštesniajame užimtumo sistemos ešelone. Būtent todėl jos yra ir diskriminuojamos: jos atlieka panašios kvalifikacijos darbą už mažesnį atlygį, labiau rizikuoja prarasti darbo vietą ir turi mažiau galimybių siekti karjeros iki pat vadovaujančių postų.

Globalizacija taip pat nemažai prisidėjo prie moterų įtraukimo į darbo jėgą visame pasaulyje. XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje internacionalizuota elektronikos pramonė daugiausia traukė jaunas, nekvalifikuotas Azijos moteris.[31] JAV *maquiladoras** šiaurinėje Meksikoje labai priklauso nuo moterų darbo. Industrializuotos naujos ekonomikos taip pat įtraukė moteris į mokamą darbą už mažą atlygį visuose profesijų sistemos lygmenyse.[32] Tuo pačiu metu didumą mažiau išvystytų šalių miestų moterų vis dar dirba neformaliajame sektoriuje – daugiausia tiekia maistą bei teikia paslaugas metropolijų gyventojams.[33]

Kodėl moterys? Pirmiausia todėl, kad kitaip negu teigia klaidinantys medijų pranešimai, pastaruosius tris dešimtmečius visame pasaulyje, išskyrus Europą, nenutrūkstamai vyko naujų darbo vietų kūrimas (žr. I tomo 4 skyrių). Tačiau net ir Europoje moterų dalyvavimas darbo rinkoje padidėjo, o vyrų – sumažėjo. Taigi moterų įsiliejimas į darbo jėgą nėra vien tik atsakas į darbo jėgos poreikį. Be to, moterų nedarbas ne visuomet yra didesnis negu vyrų: 1994 metais Jungtinėse Valstijose ir Kanadoje jis buvo žemesnis už vyrų – atitinkamai 6 palyginti su 6,2 pro-

[31] Salaff (1981, 1988).

* Daugiausia Meksikos ir JAV pasienio miestuose įsikūrę fabrikai, paprastai priklausantys JAV bendrovėms, kuriuose montuojami įrenginiai iš importuojamų neapmuitintų medžiagų ir detalių; visa jų produkcija skirta tik eksportui. – *Red. past.*

[32] Standing (1990).

[33] Portes et al. (1989).

Lentelė 4.17. Moterų užimtumo pasiskirstymas pagal specialybes,[a] 1980 ir 1989 m. (procentais)

Šalis[b, c]	Profesinės, techninės ir pan.	Administracinės ir vadybinės	Biuro ir pan.	Pardavimų	Paslaugų sektoriaus	Žemės ūkio ir susijusios	Gamybos ir susijusios
Belgija							
1983	25,9	1,4	24,4	13,7	18,6	2,8	13,2
1988	28,2	1,4	27,3	14,6	14,4	2,1	11,6
Indeksas (1983=100)	118,0	113,0	122,0	116,0	84,0	86,0	95,0
Graikija							
1981	10,7	0,7	12,9	9,0	9,7	41,6	15,5
1989	14,4	0,8	14,6	10,8	11,5	34,0	13,9
Indeksas (1981=100)	156,0	130,0	131,0	138,0	137,0	95,0	104,0
Ispanija							
1980	8,7	0,2	13,2	15,4	25,6	18,2	18,7
1989	15,2	0,4	18,2	15,4	25,2	11,1	14,4
Indeksas (1980=100)	202,0	280,0	160,0	116,0	114,0	70,0	89,0
Japonija							
1980	9,6	0,5	23,1	14,3	12,7	13,1	26,5
1989	11,4	0,8	26,4	14,4	11,4	8,8	26,5
Indeksas (1980=100)	173,0	132,0	116,0	104,0	77,0	116,0	250,0
Jungtinės Valstijos							
1980	16,8	6,9	35,1	6,8	19,5	1,2	13,8
1989	18,1	11,1	27,8	13,1	17,7	1,1	11,1
Indeksas (1980=100)	136,0	202,0	99,0	243,0	115,0	115,0	101,0
Kanada							
1980	19,1	5,4	34,5	10,0	18,3	2,8	9,9
1989	20,9	10,7	30,5	9,9	17,0	2,2	8,9
Indeksas (1980=100)	143,0	185,0	114,0	123,0	122,0	98,0	113,0
Norvegija							
1980	23,6	2,2	19,2	12,8	24,9	5,9	11,2
1989	28,3	3,5	19,8	12,4	22,3	3,9	9,4
Indeksas (1980=100)	141,0	188,0	121,0	114,0	106,0	78,0	99,0
Suomija							
1980	19,8	1,4	21,8	8,6	22,3	10,5	15,5
1989	31,2	1,9	22,7	11,5	16,2	6,5	10,0
Indeksas (1980=100)	172,0	147,0	113,0	145,0	79,0	66,0	70,0
Švedija							
1980	30,6	0,8	21,6	8,7	22,8	3,0	12,4
1989	42,0	n. d.	21,9	9,3	13,2	1,8	11,7
Indeksas (1980=100)	154,0	n. d.	114,0	120,0	65,0	66,0	106,0
Vokietija							
1980	14,1	1,3	30,7	12,9	16,3	6,9	15,9
1986	16,2	1,5	29,8	12,8	16,1	5,5	13,3
Indeksas (1980=100)	118,0	115,0	99,0	102,0	102,0	83,0	86,0

[a] Tarptautinio standartinio specialybių klasifikatoriaus (International Standard Classification of Occupations, ISCO) pagrindinės grupės.

[b] Ne visos šalys skelbia savo duomenis pagal ISCO reikalavimus. Šalys, kuriose specialybių klasifikatoriaus sistemos pakito per aptariamąjį laikotarpį, yra praleistos.

[c] Indeksas žymi darbuotojų pagal nurodytą specialybę pagausėjimą per dešimtmetį absoliučiaisiais skaičiais.

Šaltinis: ILO, *Yearbook of Labour Statistics* (įvairių metų)

cento ir 9,8 palyginti su 10,7 procento; Jungtinėje Karalystėje 1993 metais jis buvo gerokai žemesnis už vyrų – 7,5 palyginti su 12,4 procento. Kita vertus, Japonijoje ir Ispanijoje jis buvo šiek tiek aukštesnis, o Prancūzijoje ir Italijoje – gerokai aukštesnis. Taigi darbo rinkoje dalyvaujančių moterų gausėja nepriklausomai nei nuo jų nedarbo diferencialo vyrų atžvilgiu, nei nuo darbo jėgos paklausos.

Jei darbo jėgos paklausa, vertinant griežtai kiekybiškai, nepaaiškina moterų poreikio, tai jų patrauklumą darbdaviams reikia aiškinti kitomis ypatybėmis. Literatūroje yra įsigalėjęs aiškinimas, kad patrauklia darbo jėga moteris kaip visumą daro jų darbo „socialinis lytiškumas" (*social gendering*).[34] Tai tikrai neturi nieko bendra su biologinėmis ypatybėmis: visame pasaulyje moterys įrodė, kad gali būti ugniagesės ir doko darbininkės, o įtemptas moterų darbas fabrikuose buvo industrializacijos skiriamasis bruožas nuo pat jos pradžios. Jaunų moterų užimtumas elektronikos pramonėje taip pat neturi nieko bendra su mitu apie jų pirštų miklumą, – veikiau su socialiniu pritarimu, kad jos alintų savo akis, 10 metų surinkinėdamos detales pro mikroskopą. Antropologai dokumentais įrodė, kad tokio moterų darbo išnaudojimo Pietryčių Azijos elektronikos gamyklose priežastis buvo patriarchalinės valdžios modelio perkėlimas iš šeimos namų į gamyklą, gamyklų vadybininkams ir šeimų galvoms susitarus.[35]

Neatrodo, kad moterų samdos priežastis būtų jų nesijungimas į profesines sąjungas. Veikiau priešingai: moterys nesijungia į profesines sąjungas, nes jos dažnai yra įdarbinamos sektoriuose, kuriuose profesinių sąjungų veikla neišplėtota arba jos apskritai nėra, kaip antai privačių verslo paslaugų ar elektronikos gamybos sektoriuose. Kad ir kaip būtų, moterys sudaro vidutiniškai 37 procentus profesinių sąjungų narių Jungtinėse Valstijose, 39 procentus – Kanadoje, 51 procentą – Švedijoje ir 30 procentų – Afrikoje.[36] Mūsų laikais siuvimo pramonės darbininkės Jungtinėse Valstijose ir Ispanijoje, moterys Meksikos *maquiladoras* ir mokytojos bei slaugės visame pasaulyje, siekdamos apginti savo reikalavimus, telkia pajėgas kur kas smarkiau, negu vyrų dominuojamos plieno ir chemikalų pramonės darbininkų profesinės sąjungos. Tariamas dirbančių moterų nuolankumas yra gajus mitas, kurio klaidingumą vadybininkai suvokė, tik nuo jo nukentėję.[37] Taigi kokie pagrindiniai veiksniai lėmė staigų moterų darbo jėgos pagausėjimą?

Pirmasis ir akivaizdžiausias veiksnys yra galimybė mokėti mažiau už panašų darbą. Didėjant bendrajam išsilavinimui, taip pat ir universitetiniam, ypač brandžiausios ekonomikos šalyse, moterys tapo kvalifikuota darbo jėga, tuoj pat patraukusia darbdavių dėmesį. Visame pasaulyje moterų darbo užmokestis vis dar skiriasi nuo vyrų, nors, kaip matėme, brandžiausios ekonomikos šalyse jų darbo

[34] Spitz (1988); Kahne and Giele (1992); OECD (1994b).
[35] Salaff (1981).
[36] United Nations (1991).
[37] Cobble (1993).

profilis nedaug kuo skiriasi. XX a. septintąjį dešimtmetį JAV moterys uždirbdavo 60–65 procentus vyrų atlygio, o 1991 metais jų atlygio dalis padidėjo iki maždaug 72 procentų, tačiau tai daugiausia lėmė realaus vyrų darbo užmokesčio mažėjimas.[38] XX a. devintojo dešimtmečio viduryje JK moterų uždarbis sudarė 69,5 procento vyrų uždarbio. 1980 metais Vokietijoje jis sudarė 72 procentus, o 1991 metais pakilo iki 73,6 procento. Prancūzijoje – atitinkamai 79 ir 80,8 procento. Japonijoje vidutinis moterų darbo užmokestis sudaro 43 procentus, Korėjoje – 51 procentą, Singapūre – 56 procentus, Honkonge – 70 procentų, o Lotynų Amerikoje svyruoja nuo 44 iki 77 procentų vyrų darbo užmokesčio.[39]

Noriu pabrėžti, kad daugeliu atvejų moterų darbo įgūdžiai nėra menkinami ir jos nėra verčiamos dirbti žemos kvalifikacijos darbus, – veikiau priešingai. Joms dažnai būna pavedamos įvairiapusės kvalifikacijos reikalaujančios pareigos, kurioms reikalingas iniciatyvumas bei išsilavinimas, nes naujos technologijos reikalauja savarankiškos darbo jėgos, mokančios prisitaikyti bei planuoti darbą. Tai parodė draudimo ir bankininkystės atvejų analizės, reziumuotos I tomo 4 skyriuje. Taigi antroji pagrindinė moterų samdymo mokant joms mažiau priežastis yra jų bendravimo įgūdžiai, vis labiau reikalingi informacinėje ekonomikoje, kurioje svarbiausias vaidmuo tenka ne daiktų, o žmonių valdymui. Šia prasme čia yra perkeliama patriarchalinė lyčių darbo pasidalijimo sistema, kai vyrai tradiciškai dalyvauja gamyboje, o moterys tvarko namus bei yra atsakingos už socialinių santykių palaikymą. Taip jau nutiko, kad naujajai ekonomikai vis labiau reikalingi bendravimo įgūdžiai – t. y. įgūdžiai, kurie anksčiau buvo priskiriami privačiajai sričiai. Jiems tenka svarbiausias vaidmuo žmonių bei informacijos valdymo ir apdorojimo srityje.

Tačiau yra ir dar vienas veiksnys, kuris, mano manymu, labiausiai prisidėjo prie moterų užimtumo plėtros XX a. dešimtąjį dešimtmetį: t. y. jų, kaip darbuotojų, lankstumas.[40] Moterys sudaro didumą dirbančių ne visą darbo dieną ir dirbančių laikinai, taip pat nuosekliai didėja kol kas menka savarankiškai dirbančių (*self-employed*) moterų dalis (lentelės 4.18 ir 4.19). Susiedamas šį pastebėjimą su informacinės ekonomikos pagrindinių bruožų – ekonominės veiklos tinklaveikos bei darbo lankstėjimo – analizėmis, pristatytomis I tomo 3 ir 4 skyriuose, manau, galėčiau pagrįstai teigti, kad esamas moterų darbo lankstumas – darbo grafiko, laiko bei įsiliejimo ir pasitraukimo iš darbo rinkos atžvilgiais – atitinka naujosios ekonomikos reikmes.[41] Šis atitikimas taip pat yra susijęs su asimetriška lyčių padėtimi. Kadangi moterų darbo užmokestis tradiciškai laikomas priedu prie vyro atlygio ir jos tebėra atsakingos už namų ūkį, o svarbiausia – už vaikų augini-

[38] Kim (1993).
[39] United Nations (1995).
[40] Susser (1997).
[41] Thurman and Trah (1990); Duffy and Pupo (1992).

Lentelė 4.18. Ne visą darbo dieną dirbančių darbuotojų sudėtis 1973–1994 m. (procentais)

	Dirbančiųjų ne visą darbo dieną dalis nuo visų darbuotojų											
	Vyrai						Moterys					
	1973	1979	1983	1992	1993	1994	1973	1979	1983	1992	1993	1994
Airija	..	2,1	2,7	3,9	4,8	..	..	13,1	15,5	18,6	21,3	..
Australija	3,7	5,2	6,2	10,6	10,3	10,9	28,2	35,2	36,4	43,3	42,3	42,6
Austrija	1,4	1,5	1,5	1,6	1,7	..	15,6	18,0	20,0	20,5	22,8	..
Belgija	1,0	1,0	2,0	2,1	2,3	2,5	10,2	16,5	19,7	28,1	28,5	28,3
Danija	..	5,2	6,6	10,1	11,0	..	..	46,3	44,7	36,7	37,3	..
Graikija	..	..	3,7	2,8	2,6	3,1	..	..	12,1	8,4	7,6	8,0
Islandija	..	..	..	9,2	9,9	..	..	..	..	49,8	47,5	..
Ispanija	..	..	..	2,0	2,4	2,6	..	..	..	13,7	14,8	15,2
Italija	3,7	3,0	2,4	2,8	2,5	2,8	14,0	10,6	9,4	11,5	11,0	12,4
Japonija	6,8	7,5	7,3	10,6	11,4	11,7	25,1	27,8	29,8	34,8	35,2	35,7
Jungtinė Karalystė	2,3	1,9	3,3	6,2	6,6	7,1	39,1	39,0	42,4	43,5	43,8	44,3
Jungtinės Valstijos[f]	8,6	9,0	10,8	10,8	10,9	11,5	26,8	26,7	28,1	25,4	25,3	27,7
Kanada	4,7	5,7	7,6	9,3	9,8	9,5	19,4	23,2	26,1	25,8	26,2	26,1
Liuksemburgas	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0	..	18,4	17,1	17,0	16,5	18,3	..
Meksika[b]	..	..	..	18,7	19,6	..	..	..	..	36,1	36,6	..
Naujoji Zelandija	4,6	4,9	5,0	10,3	9,7	9,7	24,6	29,1	31,4	35,9	35,7	36,6
Nyderlandai[c]	..	5,5	7,2	13,3	13,6	14,7	..	44,0	50,1	62,1	63,0	64,8
Norvegija[d]	8,6	10,6	11,5	9,8	9,8	9,5	47,8	51,7	54,9	47,1	47,6	46,5
Portugalija	..	2,5	..	4,1	4,5	4,7	..	16,5	..	11,3	11,1	12,1
Prancūzlja	1,7	2,4	2,5	3,6	4,1	4,6	12,9	17,0	20,1	24,5	26,3	27,8
Suomija	..	3,2	4,5	5,5	6,2	6,0	..	10,6	12,5	10,4	11,1	11,2
Švedija[e]	..	5,4	6,3	8,4	9,1	9,7	..	46,0	45,9	41,3	41,4	41,0
Šveicarija	..	..	..	8,3	8,6	8,8	..	..	..	53,7	54,1	55,4
Turkija	..	..	..	11,3	17,9	..	..	..	..	37,0	40,4	..
Vokietija[a]	1,8	1,5	1,7	2,6	2,9	..	24,4	27,6	30,0	30,7	32,0	..

Lentelė 4.18. (Tęsinys)

	Dirbančiųjų ne visą darbo dieną dalis nuo visų darbuotojų						Moterų dalis nuo visų dirbančiųjų ne visą darbo dieną					
	1973	1979	1983	1992	1993	1994	1973	1979	1983	1992	1993	1994
Airija	..	5,1	6,6	9,1	10,8	..	..	71,2	71,6	72,5	71,7	..
Australija	11,9	15,9	17,5	24,5	23,9	24,4	79,4	78,7	78,0	75,0	75,3	74,2
Austrija	6,4	7,6	8,4	9,0	10,1	..	85,8	87,8	88,4	89,6	89,7	..
Belgija	3,8	6,0	8,1	12,4	12,8	12,8	82,4	88,9	84,0	89,7	89,3	88,1
Danija	..	22,7	23,8	22,5	23,3	..	..	86,9	84,7	75,8	74,9	..
Graikija	..	..	6,5	4,8	4,3	4,8	..	..	61,2	61,3	61,6	58,9
Islandija	..	..	..	27,8	27,3	..	..	..	..	82,1	80,4	..
Ispanija	..	..	..	5,8	6,6	6,9	..	..	..	77,0	75,6	74,9
Italija	6,4	5,3	4,6	5,8	5,4	6,2	58,3	61,4	64,8	68,8	70,5	71,1
Japonija	13,9	15,4	16,2	20,5	21,1	21,4	70,0	70,1	72,9	69,3	67,7	67,5
Jungtinė Karalystė	16,0	16,4	19,4	22,8	23,3	23,8	90,9	92,8	89,8	84,9	84,5	83,6
Jungtinės Valstijos[f]	15,6	16,4	18,4	17,5	17,5	18,9	66,0	68,0	66,8	66,4	66,2	67,3
Kanada	9,7	12,5	15,4	16,7	17,2	17,0	68,4	72,1	71,3	69,7	68,9	69,4
Liuksemburgas	5,8	5,8	6,3	6,9	7,3	..	87,5	87,5	88,9	88,9	91,2	..
Meksika[b]	..	..	..	24,0	24,9	..	..	..	..	46,3	46,1	..
Naujoji Zelandija	11,2	13,9	15,3	21,6	21,2	21,6	72,3	77,7	79,8	73,3	74,2	74,9
Nyderlandai[c]	..	16,6	21,4	32,5	33,4	35,0	..	76,4	77,3	75,2	75,7	75,1
Norvegija[d]	23,0	27,3	29,6	26,9	27,1	26,5	76,4	77,0	77,3	80,1	80,5	80,6
Portugalija	..	7,8	..	7,3	7,4	8,0	..	80,4	..	68,2	66,3	67,1
Prancūzija	5,9	8,1	9,6	12,5	13,7	14,9	82,3	82,1	84,3	83,7	83,3	82,7
Suomija	..	6,7	8,3	7,9	8,6	8,5	..	74,7	71,7	64,3	63,1	63,6
Švedija[e]	..	23,6	24,8	24,3	24,9	24,9	..	87,5	86,6	82,3	81,3	80,1
Šveicarija	..	..	..	27,8	28,1	28,9	..	..	..	83,1	82,5	82,7
Turkija	..	..	..	19,3	24,8	..	..	..	..	59,3	50,2	..
Vokietija[a]	10,1	11,4	12,6	14,4	15,1	..	89,0	91,6	91,9	89,3	88,6	..

[a] Iki 1990 metų pateikiami tik Vakarų Vokietijos, vėliau – visos Vokietijos duomenys.
[b] Pateikiami duomenys yra 1991, o ne 1992 metų.
[c] Nenuoseklūs duomenys nuo 1985 metų.
[d] Nenuoseklūs duomenys nuo 1987 metų.
[e] Nenuoseklūs duomenys nuo 1986 ir nuo 1992 metų.
[f] Nenuoseklūs duomenys nuo 1993 metų.

Šaltinis: OECD, *Employment Outlook* (1995).

Lentelė 4.19. Savarankiškai dirbančių (*self-employed*) dalis nuo visų darbuotojų pagal lytį ir veiklos rūšį

	Visos ne žemės ūkio veiklos rūšys				Abiejų lyčių atstovai, dirbantys paslaugų sektoriuje (1990 m.)			
	Dalis nuo visų dirbančių moterų		Dalis nuo visų dirbančių vyrų		Didmeninė ir mažmeninė prekyba, restoranai ir viešbučiai	Transportas, sandėliavimas ir ryšiai	Finansų, draudimo, nekilnojamojo turto ir verslo paslaugos	Bendruomeninės, socialinės ir asmeninės paslaugos
	1979	1990	1979	1990	(ISIC 6)	(ISIC 7)	(ISIC 8)	(ISIC 9)
Airija	..	6,1	..	16,8	24,4	13,7	13,6	6,8
Australija	10,0	9,6	13,9	14,4	15,5	14,5	14,0	6,6
Austrija	..	..	..	..	13,7	3,6	10,0	5,0
Belgija	8,8	10,3	12,6	16,7	36,0	5,5	21,7	8,2
Danija	..	2,8	..	10,4	13,3	6,9	9,6	3,2
Graikija	25,7	15,4	34,0	32,7	48,0	25,5	35,9	9,4
Ispanija	12,5	13,9	17,1	19,2	34,0	26,8	13,7	6,0
Italija	12,8	15,1	21,7	25,8	45,8	14,1	8,9	15,5
Japonija	12,9	9,3	14,6	12,1	15,0	4,8	8,1	12,0
Jungtinė Karalystė	3,2	7,0	9,0	16,6	15,9	10,5	14,2	7,8
Jungtinės Valstijos	4,9	5,9	8,7	8,7	8,5	4,6	11,4	7,3
Kanada	6,0	6,4	7,2	8,3	7,2	6,4	10,4	8,5
Liuksemburgas	..	5,8	..	7,9	17,5	3,8	7,0	3,7
Naujoji Zelandija	..	11,8	..	24,0	18,2	11,1	19,2	9,6
Nyderlandai	..	7,3	..	9,6	13,4	3,3	11,9	7,8
Norvegija	3,4	3,6	8,9	8,8	7,5	9,3	6,7	4,4
Portugalija	..	12,3	..	18,3	38,3	8,6	13,7	4,6
Prancūzija	..	5,5	..	11,9	19,2	4,8	9,2	5,3
Suomija	4,2	5,6	7,9	11,5	16,0	11,2	10,5	4,0
Švedija	6,2	3,9	2,5	10,1	13,6	8,8	11,6	3,7
Vokietija	4,8	5,4	9,4	9,7	15,7	6,6	17,1	5,5

Šaltinis: OECD, *Employment Outlook* (1991), table 2.12; (1992) tables 4.A.2 and 4.A.8.

mą, lankstusis darbo profilis atitinka jų išgyvenimo strategiją, kurios tikslas – balansuojant ties nervų krizės riba suderinti darbo ir namų sritis.[42] Europos Sąjungoje (kaip ir visur kitur) santuoka ir vaikai yra svarbiausi veiksniai, skatinantys moteris rinktis ne visą darbo dieną (paveikslas 4.9). Taigi informacinei, įtinklintai ekonomikai reikalingo darbuotojo tipas atitinka moterų išgyvenimo interesus, nes patriarchalizmo sąlygomis jos siekia derinti darbą ir šeimą, tačiau susilaukia mažai pagalbos iš savo sutuoktinių.

Visiško moterų įtraukimo į darbo rinką ir mokamą darbą procesas turi rimtų padarinių šeimai. Pirmasis yra tas, kad moterų finansinis indėlis dažniausiai turi

[42] Michelson (1985).

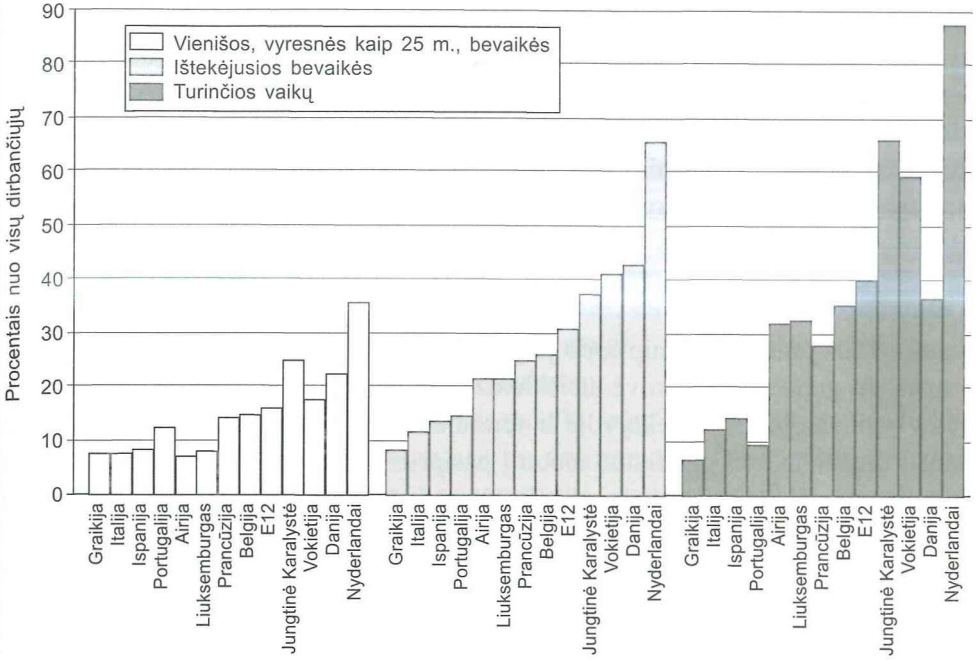

Pieš. 4.9. Ne visą darbo dieną dirbančios moterys pagal šeimos padėtį Europos Sąjungos šalyse 1991 m.

E12 – Bendrijos narių vidurkis

Šaltinis: European Commission, *Employment in Europe* (1993)

lemiamos įtakos šeimos biudžetui. Dėl to žymiai padidėja moterų derybinė galia namų ūkyje. Griežto patriarchalizmo sąlygomis vyrų dominavimas moterims pirmiausia buvo susijęs su pragyvenimu; moterų darbas buvo namų priežiūra. Todėl maištas prieš patriarchalinę valdžią galėjo būti tik kraštutinė priemonė, dažnai pasibaigdavusi atskirtimi. Kai moterys į namus parneša darbo užmokestį, o vyrai daugelyje šalių (pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose) stebi, kaip mažėja jų atsiskaitymo čekiai, nesutarimai gali būti sprendžiami, išvengiant besąlygiškos patriarchalinės priespaudos. Be to, patriarchalizmo ideologija, įteisinanti dominavimą šeimos maitintojo privilegijų pagrindu, iš esmės pakirsta. Kodėl vyrai negalėtų padėti namuose, jei abu poros nariai daugelį valandų nebūna namuose ir jei abu vienodai prisideda prie šeimos biudžeto? Šie klausimai tapo tuo opesni, kuo sunkiau moterims pasidarė derinti mokamą darbą, darbą namuose, vaikų auginimą ir rūpinimąsi vyrais, o visuomenė vis dar vadovavosi nykstančiu „visą etatą“ dirbančios namų šeimininkės įvaizdžiu. Kadangi nebuvo nei sukurta derama vaikų priežiūros sistema, nei planuojamas patogus susisiekimas tarp gyvenamosios vietos, darbovietės ir paslaugų centrų,[43] o socialinių paslaugų sistema vis prastėjo,

[43] Servon and Castells (1996).

moterys susidūrė su tikrove: jų numylėtieji sutuoktiniai ir tėvai turėjo pranašumą jų atžvilgiu. O kadangi darbas ne namuose atvėrė joms duris į pasaulį ir išplėtė asmeninių ryšių tinklus bei patirtį, daugelis ėmėsi kultivuoti seserystę kaip ginklą prieš žiaurią kasdienybę – moterys ėmė kelti klausimus sau ir perduoti atsakymus savo dukterims. Taip buvo išpurenta dirva feministinių idėjų sėkloms, kurios *tuo pačiu metu* jau brendo kultūrinių socialinių judėjimų laukuose.

Seserystė yra jėga: feministinis judėjimas

Feministinis judėjimas, kaip rodo jo praktika bei diskursai, yra nepaprastai spalvingas. Jo gelmė bei įvairovė atsiskleidžia mums tyrinėjant jo kontūrus pasaulinėje, lyginamojoje perspektyvoje ir feminizmo istorikėms bei teoretikėms iškeliant į dienos šviesą pamirštus moterų pasipriešinimo bei feministinio mąstymo dokumentus.[44] Čia pristatomoje analizėje aš apsiribosiu šiuolaikiniu feministiniu judėjimu, kilusiu XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje Jungtinėse Valstijose, o vėliau, aštuntojo dešimtmečio pradžioje, – ir Europoje, bei išplitusiu po visą pasaulį per paskesnius du dešimtmečius. Aš taip pat sutelksiu dėmesį į šio judėjimo bendruosius bruožus, apibūdinančius jį kaip transformacinį socialinį judėjimą, metantį iššūkį patriarchalizmui bei apimantį visą moterų kovų bei daugiakultūrinių jų išraiškos formų įvairovę. Feminizmo, kaip aš jį suprantu, preliminarų, funkcinį apibrėžimą perėmiau iš Jane Mansbridge, kuri jį apibūdino plačiai – kaip „siekį padaryti galą vyrų dominavimui".[45] Aš pritariu jos požiūriui į feminizmą kaip „diskursyviai sukurtą judėjimą". Tai nereiškia nei kad feminizmas tėra tik diskursas, nei kad feministinė polemika, išdėstyta įvairių moterų – teoretikių ir akademikių – raštuose yra pirmapradė feminizmo išraiška. Aš tik, pritardamas Mansbridge ir kitoms,[46] tvirtinu, kad feminizmo – praktinio ir teorinio – esmė yra naujas moters tapatumo apibrėžimas. Kartais jos teigia vyrų ir moterų lygybę ir taip ištrina biologinius bei kultūrinius lyčių skirtumus. Kitąsyk, priešingai, konstatuoja esminį moterų ypatingumą, neretai jį siedamos su moteriškosios patirties kaip žmogiškosios savirealizacijos formos pranašumu. Dar kitais kartais jos įrodinėja esant būtinybę atsiriboti nuo vyrų pasaulio ir kurti gyvenimą bei seksualumą iš naujo – seseriškai. *Kad ir ką postuluotų – lygybę, skirtumą ar atsiskyrimą – nė viena nepripažįsta vyrų apibrėžiamo ir patriarchalinėje šeimoje puoselėjamo moters tapatumo.* Mansbridge rašo:

> „Šis diskursyviai sukurtas judėjimas yra darinys, įkvepiantis jo aktyvistes; tai darinys, prieš kurį jos jaučiasi atsakingos... Ši atsakomybė yra atsakomybė per ta-

[44] Rowbotham (1974, 1992); Kolodny (1984); Spivak (1990); Massolo (1992).
[45] Mansbridge (1995: 29).
[46] Butler (1990); Chodorow (1994); Whittier (1995).

patumą... Jis reikalauja suvokti kolektyvą kaip vertingą tapatumą ir save kaip to tapatumo dalį. Feministiniai tapatumai paprastai yra sukuriami, jie nėra duotybė... Šiandien feministiniai tapatumai yra kuriami ir įtvirtinami per feminisčių susirinkimus, bendrą veiklą ir kitų feminisčių raštų studijas. Kalbėjimas ir veikla kuria gatvės teoriją ir ją įprasmina. Skaitymas padeda neatitrūkti ir verčia mąstyti. Abi patirtys – asmeninė transformacija ir nuolatinis bendravimas – daro feministes „vidujai atsakingas" feministiniam judėjimui."[47]

Taigi feminizmo įvairovės pamatas yra bendrumas: tai yra istorinis bandymas – individualus ir kolektyvinis, formalus ir neformalus – apibrėžti moteriškumą iš naujo, kaip tiesioginę priešpriešą patriarchalizmui.

Siekdamas įvertinti šias pastangas ir pateikti pagrįstą feministinių judėjimų tipologiją, trumpai priminsiu pastarųjų trijų dešimtmečių feministinių judėjimų trajektoriją. Kad argumentacija būtų paprastesnė, sutelksiu dėmesį daugiausia į jų atsiradimo vietą – Jungtines Valstijas, bet kad išvengčiau galimo etnocentrizmo, trumpai apžvelgsiu ir kitas pasaulio vietoves bei pakomentuosiu feminizmą, vertindamas jį iš lyginamosios perspektyvos.

Amerikos feminizmas: netolydi tąsa[48]

Amerikos feminizmas, nors šalis ir jauna, turi ilgą istoriją. Nuo oficialaus organizuoto feminizmo atsiradimo 1848 metais kaimo koplyčioje Seneca Fallse, Niujorko valstijoje, Amerikos feministės stojo į ilgą kovą už moterų teises į išsilavinimą, darbą bei politinę galią. Ši kova pasiekė kulminaciją 1920 metais, kai jos išsikovojo teisę balsuoti. Po to beveik pusę šimtmečio feminizmas dūlėjo Amerikos scenos užkulisiuose. Tai nereiškia, jog moterys nustojo kovojusios.[49] Vieną įsimintiniausių moterų kovų – 1955 metų autobusų boikotą Montgomeryje, Alabamos valstijoje, kuris inicijavo pilietinių teisių judėjimą Pietuose ir amžiams pakeitė Amerikos istoriją, vykdė daugiausia afroamerikietės, subūrusios savo bendruomenes.[50] Tačiau aiškiai išreikštas masinis feminizmo judėjimas išsirutuliojo tik iš XX a. septintojo dešimtmečio socialinių sąjūdžių – tiek iš judėjimo už žmogaus teises, tiek ir iš kontrkultūrinių, revoliucinių krypčių.[51] Viena vertus, kai 1963 me-

[47] Mansbridge (1995: 29).

[48] Puikią Amerikos feministinio *judėjimo* raidos ir transformacijos per pastaruosius tris dešimtmečius analizę pateikia Whittier (1995); apie Amerikos feministines *organizacijas* skaitykite: Ferree and Martin (1995); gerai sukomplektuotą, su naudingais komentarais Amerikos feminizmo *diskursų* nuo XX a. septintojo dešimtmečio rinkinį pateikia Schneir (1994). Kiti mano analizėje cituojami šaltiniai yra nurodyti tekste.

[49] Rupp and Taylor (1987).

[50] Barnett (1995).

[51] Evans (1979).

tais darbą pradėjo Johno F. Kennedžio Prezidentinė komisija dėl moterų statuso ir kai buvo patvirtintas 1964 metų Piliečių teisių įstatymo VII skyrius dėl moterų teisių, grupė įtakingų moterų, vadovaujamų rašytojos Betty Friedan, 1966 metų spalio 29 d. įkūrė Nacionalinę moterų organizaciją, NMO (*National Organization of Women*, NOW). NMO tapo viena plačiausių nacionalinių organizacijų moterų teisėms ginti ir trejetą dešimtmečių nuo įkūrimo demonstravo didžiulę politinę kompetenciją bei tvirtumą, nepaisant pasikartojančių ideologinių bei organizacinių krizių. Ji tapo vadinamojo liberaliojo feminizmo įsikūnijimu, nes visą dėmesį skyrė moterų teisėms visose socialinio, ekonominio bei institucinio gyvenimo srityse.

Maždaug tuo pačiu laiku moterys, dalyvavusios įvairiuose radikaliuose socialiniuose judėjimuose, ypač sąjūdyje „Studentai už demokratinę visuomenę", SDV (*Students for a Democratic Society*, SDS), pradėjo nuo jų atsiskirti, reaguodamos į paplitusį seksizmą bei vyrų dominavimą revoliucinėse organizacijose, dėl kurio ne tik buvo skriaudžiamos moterys asmeniškai, bet ir išjuokiamos feminizmo pozicijos kaip buržuazinės ir kontrrevoliucinės. 1965 metų gruodį SDV suvažiavime sudaryta darbo grupė „Judėjimo moterys" 1967 metų suvažiavime Ann Arboro mieste, Mičigano valstijoje, išsirutuliojo į Moterų išsilaisvinimo judėjimą; po to viena po kitos ėmė dygti savarankiškos moterų grupės, kurių dauguma nusišalino nuo vyrų dominuojamos revoliucinės politikos ir davė pradžią radikaliajam feminizmui. Galima pagrįstai konstatuoti, kad šiomis kūrimosi akimirkomis feminizmo judėjimas ideologiškai skilo į radikalųjį ir liberalųjį sparnus. NMO ketinimų pareiškimas prasidėjo žodžiais „Mes, VYRAI IR MOTERYS, (didžiosios raidės dokumento originale), steigiantys Nacionalinę moterų organizaciją, tikime, kad atėjo metas naujam judėjimui, siekiančiam visiškai lygios lyčių partnerystės; šis judėjimas – tai pasaulinės žmogaus teisių revoliucijos, šiandien vykstančios šiapus ir kitapus mūsų valstybės ribų, dalis".[52] Tuo tarpu 1969 metų *Redstockings* („Raudonkojinių") manifestas, paskatinęs atsirasti radikalaus feminizmo sąjūdį Niujorke, bylojo: „Savo engėjais mes laikome vyrus. Vyrų dominavimas yra seniausia, pamatinė dominavimo forma. Visos kitos eksploatacijos ir priespaudos formos (rasizmas, kapitalizmas, imperializmas ir taip toliau) yra vyrų viršenybės išraiškos. Vyrai valdo moteris, keletas vyrų – visus kitus".[53]

Liberalusis feminizmas savo tikslus sutelkė į lygių teisių moterims iškovojimą, įskaitant konstitucinės pataisos priėmimą – Kongresas ją patvirtino, tačiau jos neratifikavo du trečdaliai valstijų, kaip to buvo reikalaujama, o 1982 metais ji buvo galutinai anuliuota. Vis dėlto šios pataisos reikšmė buvo veikiau simbolinė, nes tikrieji mūšiai dėl lygybės buvo laimėti priimant federacinius ir valstijų įstatymus, bei teismuose, pradedant teise į vienodą atlygį už vienodą darbą ir bai-

[52] Citata iš Schneir (1994: 96).
[53] Citata iš Schneir (1994: 127).

giant reprodukcinėmis teisėmis, tarp jų – teise dirbti visose profesijose bei institucijose. Šie įspūdingi rezultatai per mažiau negu du dešimtmečius buvo pasiekti vykdant kvalifikuotą politinį lobizmą, rengiant medijų kampanijas bei teikiant paramą moterims kandidatėms ar moteris palaikantiems kandidatams į valstybės postus. Itin svarbus buvo moterų žurnalisčių – feminisčių ar palaikančių feministinius siekius – figūravimas medijose. Daugybė feministinių komercinių leidinių, pirmiausia 1972 metais įsteigtas *Ms Magazine*, taip pat padėjo pasiekti platesnę negu organizuotų feministinių grupių Amerikos moterų auditoriją.

Radikaliosios feministės, aktyviai dalyvavusios kampanijose už lygias teises, o ypač mobilizacijose kovai dėl reprodukcinių teisių įgijimo bei gynimo, sutelkė dėmesį į *sąmoningumo kėlimą* (SK) – būrė tik moterų SK grupes bei kūrė savarankiškas moterų kultūros institucijas. Gindamos moteris nuo vyrų smurto (rengdamos kampanijas prieš seksualinę prievartą, savigynos mokymus, konsultuodamos psichologinę prievartą patyrusias moteris, steigdamos prieglaudas smurtą patyrusioms moterims), jos sukūrė tiesioginę sąsają tarp svarbiausių moterų problemų ir ideologinės patriarchalizmo kritikos. Radikaliajam sparnui atstovaujančios feministės lesbietės (viena pirmųjų viešų jų demonstracijų „Lavender Menace" („Violetinė grėsmė") įvyko Antrojo moterų susivienijimo kongreso (*The Second Congress to Unite Women*) metu Niujorke, 1970 metų gegužę) veikiai tapo pasiaukojamo aktyvizmo, kultūrinio kūrybingumo bei naujų teorijų kūrimo židiniu. Lesbietiškojo feminizmo nepaliaujama plėtra bei didėjanti įtaka feminizmo judėjimui tapo didele jėga ir svariu iššūkiu moterų judėjimui, kuriam teko susidurti su savo paties prietarais dėl seksualumo formų bei spręsti dilemą, kur (ir ar) brėžti moterų išlaisvinimo ribą.

Feministės socialistės kurį laiką bandė sieti radikaliojo feminizmo iššūkį su platesniais antikapitalistinių sąjūdžių svarstomais klausimais, prireikus prisišliedamos prie kairiojo politikos sparno bei leisdamosi į praturtinančią polemiką su marksizmo teorija. Kai kurios jų dirbo profesinėse sąjungose. Pavyzdžiui, 1972 metais buvo įkurta Profesinių sąjungų moterų koalicija (*Coalition of Labor Union Women*). XX a. dešimtąjį dešimtmetį socialistinio feminizmo įtaka vis dėlto sumažėjo ir daugiausia apsiribojo akademiniais argumentais – tai lėmė socialistinių organizacijų bei socializmo kaip istorinės atskaitos sistemos, taip pat marksizmo teorijos įtakos silpimas.[54]

Pažymėtina, kad nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio liberaliojo ir radikaliojo feminizmo skirtumai nyko – tai lėmė tiek šio judėjimo praktika, tiek ir atskirų feminisčių ideologija. Feministinis judėjimas išsaugojo savo įvairovę ir

[54] Vienos dinamiškiausių bei įtakingiausių socialistinių feministinių organizacijų *Chicago Women's Liberation Union* („Čikagos moterų išlaisvinimo sąjungos") iškilimo ir nuosmukio analizę pateikia Strobel (1995).

pasižymėjo kunkuliuojančiais debatais bei vidinėmis kovomis, tačiau sykiu nutiesė tiltus bei suformavo koalicijas tarp savo sudedamųjų dalių. Įveikti jo ideologinį susiskaldymą padėjo keletas veiksnių.[55] Viena vertus, kaip pažymėjo Zillah Eisenstein,[56] liberaliojo feminizmo iškeltų problemų – lygių teisių ir socialinių kategorijų lytiškumo ištrynimo (*de-gendering*) – sprendimas reikalavo tokio lygio institucinės transformacijos, kad net jeigu lyčių lygybę būtų siekiama įgyvendinti pasitelkus pačią nuosaikiausią strategiją, patriarchalizmu galiausiai būtų suabejota. Antra, XX a. devintojo dešimtmečio antifeministinė reakcija, skatinama respublikonų administracijos, valdžiusios Ameriką 1980–1992 metais, paakino burtis į aljansą skirtingas šio judėjimo atšakas, kurios, nepaisant skirtingų gyvenimo būdų bei politinių įsitikinimų, veikė išvien gindamos moterų reprodukcines teises bei kurdamos moterų institucijas, teikiančias paslaugas ir ginančias kultūrinį savarankiškumą. Trečia, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje užgeso ir pačios radikaliausios feministinės organizacijos – išseko jų įkūrėjų entuziazmas, o jų lokalinėms utopijoms kasdien tekdavo grumtis su „realiai egzistuojančiu patriarchalizmu".

Kadangi radikaliausios feministės niekuomet neišsižadėjo savo pamatinių vertybių, jos rado prieglobstį įsitvirtinusiose liberaliojo feminizmo organizacijose bei nišose, kurias feminizmui pavyko įkurti vyraujančiose institucijose, ypač akademiniuose sluoksniuose (moterų studijų programos), ne pelno organizacijose bei profesinių asociacijų vadovių suvažiavimuose. Šioms organizacijoms bei institucijoms prireikė kovingo palaikymo įgyvendinant vis sudėtingesnį uždavinį, kai nuo akivaizdžiausių žmogaus teisių pažeidimų jos ėmė pereiti prie labiau kontraversiškų klausimų – reprodukcinės pasirinkimo laisvės, seksualinio išsilaisvinimo ir aukštesnės moterų padėties įvairiose vyrų tvirtovėse. Galima teigti, kad liberaliosios organizacijos padėjo radikaliajam feminizmui išlikti kaip judėjimui, kai dauguma svarbiausių vyrų dominuojamų kontrkultūrinių judėjimų, iškilusių XX a. septintąjį dešimtmetį, išskyrus ekologinį, užgeso arba buvo ideologiškai numalšinti devintajame dešimtmetyje. Šio daugialypio proceso išdava buvo ta, kad liberalizmas ir radikalizmas, kad ir kokie jie buvo skirtingi, susiliejo tiek praktikoje, tiek daugumos moterų, rėmusių feminizmo tikslus bei vertybes, mintyse. Net ir lesbianizmas buvo priimtas kaip šio judėjimo sudedamoji dalis, nors vyraujanti feminizmo srovė nuo jo taktiškai atsiribojo (jam priešinosi Betty Friedan); tai rodo devintojo dešimtmečio pabaigoje NMO pasireiškusios įtampos, kai šios organizacijos prezidentė Patricia Ireland „prisipažino" esanti biseksuali.

Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio iki dešimtojo dešimtmečio vidurio, feminizmo judėjimui plėtojantis, įvairėjant ir vis labiau smelkiantis į Amerikos mote-

[55] Ferree and Hess (1994); Ferree and Martin (1995); Mansbridge (1995); Spalter-Roth and Schreiber (1995); Whittier (1995).
[56] Eisenstein (1981/1993).

rų sąmonę, ėmė ryškėti ir kiti jo prieštaravimai. Viena vertus, feminizmo *organizacijos* labai skyrėsi tarpusavyje. Kita vertus, pasak Nancy Whittier, atsiskleidė esminiai skirtumai tarp feminizmo *judėjimo* „politinių kartų".[57]

Spalter-Roth ir Schreiber[58] siūlo empiriškai pagrįstą, naudingą šių organizacijų tipologiją, kuri išskiria:

1. Nacionalines organizacijas, kovojančias dėl lygių teisių, kaip antai NMO ar Profesinių sąjungų moterų koaliciją, įsteigtą 1972 metais. Kovodamos dėl moterų vietos visose visuomenės srityse, jos apgalvotai vengė feministinės retorikos ir aukojo principus tam, kad galėtų efektyviai didinti moterų dalyvavimą vyrų dominuojamose institucijose. Spalter-Roth ir Schreiber prieina prie išvados, jog, „nepaisant organizacijų lyderių, siekusių tiek liberalų, tiek ir radikalų pritarimo, lūkesčių, politiškai priimtinos kalbos vartojimas užtemdė dominavimo ir subordinacijos santykius. Galimas daiktas, jog taip veikdamos šios organizacijos neįstengė pakelti moterų, kurioms jos tikėjosi atstovauti bei suteikti galią, sąmoningumo."[59]
2. Tiesiogines paslaugas teikiančias organizacijas, kaip antai „Pakeistų namų šeimininkių tinklas" (*Displaced Homemakers Network*) ir „Nacionalinė koalicija prieš šeimyninį smurtą" (*National Coalition against Domestic Violence*). Tai – daugiausia vietinių grupių tinklai, kurie savo programoms gauna paramą iš vyriausybės ir privačių bendrovių. Pagrindinė jų problema yra prieštara tarp pagalbos moterims ir galios suteikimo joms: paprastai būtinybė neatidėliotinai spręsti problemą paima viršų ilgalaikių sąmoningumo kėlimo ir politinio vienijimosi tikslų atžvilgiu.
3. Samdomųjų darbuotojų valdomas ir ekspertus įdarbinančias moterų gynimo organizacijas, kaip antai „Moterų juridinio gynimo fondas" (*Women's Legal Defense Fund*), „Moterų politikos tyrimų institutas" (*Institute for Women Policy Research*), „Moterų politikos studijų centras" (*Centre for Women Policy Studies*), remiantis moteris politinėse institucijose „Feministinės daugumos fondas" (*Fund for Feminist Majority*), Nacionalinis spalvotųjų moterų institutas (*National Institute for Women of Color*) bei Nacionalinis vienodo atlygio komitetas (*National Committee for Pay Equity*). Šio tipo organizacijos susidūrė su sudėtingu uždaviniu: joms teko plėsti savo sprendžiamų problemų ratą, nes judėjimas ėmė aprėpti vis daugiau moterų, o feministinės temos įvairėjo etniniu, socialiniu bei kultūriniu atžvilgiais.

[57] Whittier (1995).
[58] Spalter-Roth and Schreiber (1995: 106–108).
[59] Spalter-Roth and Schreiber (1995: 119).

Be pagrindinių organizacijų, buvo ir visa aibė vietos moterų bendruomenių organizacijų, kurių dauguma iš pradžių buvo susijusios su radikaliuoju feminizmu, o toliau plėtojosi daugybe skirtingų trajektorijų. Alternatyvios moterų sveikatos klinikos, kredito unijos, mokymų centrai, knygynai, restoranai, dienos centrai, smurto prieš moteris prevencijos ir joms padarytos žalos atitaisymo centrai, teatro grupės, muzikos grupės, rašytojų klubai, menininkių studijos ir visas spektras kultūrinės saviraiškos formų patirdavo pakilimų ir nuosmukių, o jei išlikdavo, tai tik užtušavusios savo ideologinį atspalvį ir labiau integruodamosi į plačiąją visuomenę. Apskritai, tai yra įvairios ir lanksčios feministinės organizacijos, kurių paramos tinklai, patirtis bei teorinė medžiaga padėjo atsirasti moterų kultūrai ir pakirto patriarchalizmo pamatus ten, kur jie buvo patvariausi: moterų mintyse.

Norint suvokti Amerikos feminizmo raidą, pravartu pasitelkti Whittier politinių kartų ir mikrokohortų (*micro-cohorts*) sąvoką. Savo įžvalgiame sociologiniame tyrime apie Amerikos radikaliojo feminizmo raidą per trejetą dešimtmečių mokslininkė atskleidė tiek feminizmo tęstinumą, tiek ir feministinių stilių kaitą XX a. aštuntąjį, devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečiais:

> „Politinės kartos yra svarbios socialinio judėjimo tęstinumui trimis atžvilgiais. Pirma, politinės kartos, pavyzdžiui moterų, dalyvavusių aštuntojo dešimtmečio feministiniame judėjime, kolektyvinis tapatumas laikui bėgant išlieka nepakitęs. Antra, net ir tuomet, kai protestas aprimsta, socialinis judėjimas išlieka įtakingas, jei jo veteranų karta perkelia judėjimo svarbiausius elementus į visuomenės institucijas bei kitus socialinius judėjimus. Institucijos ir naujovės, aktyvistų sukurtos tose kitose terpėse, tampa ne tik kitimo varikliais, bet ir pagrindu vėl kilti mobilizacijos bangai ateityje. Trečia, socialinis judėjimas kinta, nes į jį įsilieja nauji nariai, keičiantys jo kolektyvinį tapatumą. Nenutrūkstamas mikrokohortų įsiliejimas palaipsniui kuria pokyčius. Kiekviena mikrokohorta konstruoja savo kolektyvinį tapatumą pagal savo veiklos kontekstą, todėl aktyvistai, įsiliejantys į judėjimą jo atgimimo, plėtotės, kulminacijos ir nuosmukio metu, skiriasi tarpusavyje. Nors socialiniuose judėjimuose nuolat vyksta tolydūs pokyčiai, kai kada jie tampa esminiais. Tuomet visa aibė mikrokohortų susilieja į vieną politinę kartą, nes jų tarpusavio panašumai yra didesni už skirtumus, lyginant su naujomis įsiliejančiomis mikrokohortomis, sudarančiomis antrąją politinę kartą... Socialinių judėjimų raida nuo vienos politinės kartos prie kitos tampa svarbiausia jų ilgalaikio išlikimo sąlyga.“ [60]

Whittier, remdamasi savo atlikto tyrimo Ohajo valstijos Kolumbo mieste analize bei peržiūrėjusi gausybę antrinių šaltinių duomenų, parodė, kaip feministiniam judėjimui, taip pat ir radikaliajam feminizmui, per trejetą dešimtmečių – nuo sep-

[60] Whittier (1995: 254–256).

tintojo iki dešimtojo – pavyko išlikti ir atgimti. Jos argumentus patvirtina ir visa aibė kitų šaltinių.[61] Atrodo, jog „pofeministinė epocha" buvo interesais grįsta manipuliacija kai kuriomis trumpalaikėmis tendencijomis, pernelyg plačiai nušviestomis medijose.[62] Tačiau Whittier taip pat įtikinamai pabrėžia, kad radikalusis feminizmas patyrė tokią gilią transformaciją, jog tai kartais gerokai apsunkindavo kartų tarpusavio supratimą: „Moterų judėjimo naujokės, siekdamos feministinių tikslų, mobilizuoja pajėgas kitaip, negu tai daro ilgametės aktyvistės, į savo sekėjų pastangas kartais žvelgiančios kaip į apolitiškas ar nukreiptas netinkama linkme... Naujokės susikonstravo kitokį savo kaip feminisčių modelį."[63] Dėl šių esminių skirtumų, toliau teigia mokslininkė,

> „ilgametėms feministėms skaudu matyti, kaip naujosios judėjimo narės atsisako jų puoselėtų įsitikinimų ar keičia organizacijas, kurias jos stengėsi sukurti. Dėl feminizmo bendruomenėje šiandien vykstančių ginčų daugelis moterų vis giliau jaučia, kad jos bei jų įsitikinimai yra neapsaugoti nuo kritikos. Tai ypač akivaizdu „sekso karuose": sadomazochizmą praktikuojančios lesbietės išvien su heteroseksualiomis bei kitokios orientacijos moterimis tvirtina, kad moterys privalėtų turėti teisę laisvai tenkinti bet kokius lytinius troškimus, o kitaip manančiuosius kaltina nusistatymu prieš seksą, „vaniline" ar puritoniškąja orientacija."[64]

Neatrodo, kad pagrindiniai skirtumai tarp feminisčių politinių kartų būtų susiję su senu pasidalijimu į liberaliąsias ir radikaliąsias, nes Whittier sutinka, kad šis ideologinis apibrėžimas netenka pagrindo, kai susidūręs su galingu patriarchaliniu atkirčiu šis judėjimas imasi kolektyvinių veiksmų. Radikaliojo feminizmo judėjimo veteranėms ir naujokėms trukdo susikalbėti trys skirtingi, tačiau susiję probleminiai klausimai. Pirmasis susijęs su didėjančia lesbianizmo įtaka feminizmo judėjimui. Tai nereiškia, kad jis radikaliojo feminizmo neveikė anksčiau, ar kad jam priešinasi radikaliosios feministės. Tačiau lesbiečių gyvenimo būdai bei nusistatymas griauti heteroseksualios šeimos gyvenimo formą, taip pat taktinė problema, kaip iš prolesbietiško judėjimo tranšėjų užmegzti ryšį su tradicinės orientacijos moterimis, nelesbietišką radikaliojo feminizmo sparną vertė vis labiau nerimauti dėl lesbianizmo pastebimumo. Antrasis ir žymiai aštresnis konfliktas kilo dėl lytiškumo išraiškos, pasireiškiančios įvairiomis formomis, svarbos naujosios kartos feministėms. Tai apima, tarkime, atsisakymą „klasikinio" feministinio apsirengimo stiliaus, skirto išsivaduoti iš moteriškumo spąstų, bei moterų seksualu-

[61] Buechler (1990); Staggenborg (1991); Ferree and Hess (1994); Ferree and Martin (1995).
[62] Faludi (1991); Schneir (1994).
[63] Whittier (1995: 243).
[64] Whittier (1995: 239).

mo ir saviraiškos laisvės akcentavimą. Ji taip pat apima visas moterų seksualumo formas, įskaitant biseksualumą ir eksperimentavimą. Trečiasis konfliktas iš esmės yra kitų dviejų pasekmė. Jaunesnės radikaliosios feministės, ypač lesbietės, labiau pasitikinčios savimi ir griežčiau besilaikančios separatistinių kultūrinių bei politinių vertybių, yra atviresnės, negu ankstesnių laikų radikaliosios feministės, bendradarbiavimui su vyrų socialiniais judėjimais bei ryšių su vyrų organizacijomis mezgimui. Tokie aljansai jas mažiau baugina, nes jos jau susikūrė savarankiškumą, dažnai – per separatizmą. Daugiausia vienijasi lesbietės ir vyrai gėjai (pavyzdžiui, *Queer Nation*), nes ir vieni, ir kiti kenčia nuo homofobijos priespaudos ir gina seksualinę laisvę bei kritikuoja heteroseksualią, patriarchalinę šeimą. Tačiau, kaip pabrėžia Whittier, tiek senos, tiek ir naujos radikaliosios feministės išpažįsta tas pačias fundamentalias vertybes ir kovoja tas pačias kovas.

Kitas feministinio judėjimo vidinės įtampos šaltinis yra paties judėjimo plėtotė, dėl kurios jis ėmė aprėpti visą spektrą Amerikos visuomenės klasių bei etninių grupių.[65] Jei dauguma feminizmą atgaivinusių XX a. septintojo dešimtmečio pirmeivių buvo baltaodės, vidurinės klasės atstovės ir labai išsilavinusios, tai per trejetą paskesnių dešimtmečių afroamerikietės, ispanakalbės ir kitų etninių mažumų moterys perėmė feminizmo tematiką ir susiejo ją su kovomis, kurias tradiciškai kovojo savo bendruomenėse. Moterys darbininkės, naudodamosi viešo moterų kovų pripažinimo kontekstu, taip pat telkė pajėgas savo reikalavimams ginti – tiek per profesines sąjungas, tiek ir per savarankiškas moterų darbininkių organizacijas. Kuo moterų judėjimas tapo spalvingesnis, tuo miglotesnės darėsi feminizmo sampratos ribos. Tačiau kaip byloja viešųjų apklausų duomenys, nuo devintojo dešimtmečio vidurio dauguma moterų teigiamai atsiliepia apie feminizmo tematiką bei pritaria jo tikslams – ir būtent todėl, kad feminizmas nesisieja su jokia konkrečia ideologine pozicija.[66] Feminizmas tapo bendrine sąvoka (ir vėliava) visam spektrui moterų priespaudos šaltinių, ir kiekviena moteris ar moterų kategorija su ja susieja – ir įvardija – savo asmeninius ar kolektyvinius reikalavimus.

Taip įvairios kilmės ir įvairių tikslų siekiančios moterys, patyrusios tą pačią priespaudą – moterims buvo nustatyta vieta, kurios jos pačios nesirinko – per įvairias praktikas bei savimonės tapatumo suvokimo formas susikonstravo naują kolektyvinį tapatumą. Būtent tai sudarė sąlygas moterų kovoms išsirutulioti į moterų judėjimą. Whittier rašo: „Aš siūlau moterų judėjimą apibūdinti per su juo siejamą kolektyvinį tapatumą, o ne per formalių organizacijų visumą... Šias organizacijas, tinklus bei individus priskirti socialiniam judėjimui leidžia bendri įsitikinimai, praktikos ir tapatinimosi būdai, sudarantys feministinį kolektyvinį tapatumą.“[67]

[65] Morgen (1988); Matthews (1989); Blum (1991); Barnett (1995); Pardo (1995).
[66] Stacey (1990); Whittier (1995).
[67] Whittier (1995: 23–24).

Ar klausimai ir atsakymai, kuriuos įkvėpė Amerikos patirtis, aktualūs feminizmui kitose kultūrose ir šalyse? Ar moterų problemos ir moterų kovos apskritai gali būti siejamos su feminizmu? Kiek kolektyvinis yra šis kolektyvinis tapatumas, žvelgiant į moteris iš globalios perspektyvos?

Ar feminizmas yra globalus?

Kad galėtume pateikti preliminarų, bent paviršutinišką, atsakymą į tokį fundamentalų klausimą, turime skirti įvairius pasaulio regionus. Jei kalbėtume apie Vakarų Europą, Kanadą ir Australiją, tai čia aktyviai veikia ir plėtojasi platus, margas ir daugiakryptis feministinis judėjimas, nors jo intensyvumas bei charakteristikos įvairuoja. Pavyzdžiui, Britanijoje po XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje patirto nuosmukio, kurį daugiausia sukėlė tečerizmo išprovokuotas neokonservatyviųjų jėgų puolimas, feministinės idėjos ir „moterų reikalas" sukėlė atgarsį visoje visuomenėje.[68] Čia, kaip ir Jungtinėse Valstijose, moterys, viena vertus, kovojo už lygybę bei siekė įgyti galios darbe, socialinių paslaugų sektoriuje, įstatymų leidyboje ir politikoje. Kita vertus, kultūrinis feminizmas ir lesbianizmas pabrėžė moterų specifiką bei skatino kurtis alternatyvias moterų organizacijas. Pavienių tapatumų akcentavimas daro įspūdį, kad šis judėjimas susiskaldęs. Tačiau, kaip rašo Gabrielė Griffin:

> „Faktas, kad daugelis moterų grupių susikuria pavadinimus, žyminčius tam tikrus tapatumus... Toks tapatinimasis teikia akstiną jų veiklai. Viena vertus, feministinis aktyvizmas, grindžiamas tapatumo politika, veda į susiskaldymą. Daugelis feminisčių jį laiko tipišku dabartinio politinio klimato požymiu, nes jis neva esąs Moterų (Išlaisvinimo) Sąjūdžio – visi žodžiai iš didžiosios raidės – vienalytiškumo, bendro tikslo ir masinės mobilizacijos tiesioginė priešprieša. Pastarasis, mano manymu, yra mitas, nostalgiškas retrospektyvus požiūris į feminizmo aukso amžių, kurio niekuomet turbūt nė nebuvo. Į vienos problemos sprendimą ar vieną tapatumo formą orientuotos feministinės organizacijos – tokių dešimtajį dešimtmetį yra daugiausia – galbūt ir turi trūkumų, nes vykdo pernelyg lokalizuotą politiką, tačiau jų specifiškumas taip pat gali laiduoti kompetenciją ir galimybę daryti poveikį, taip pat maksimalias, į aiškų tikslą orientuotas pastangas konkrečioje veiklos srityje."[69]

Taigi, į vienos problemos sprendimą orientuotos organizacijos gali narplioti daugybę moterų problemų, o moterys – dalyvauti skirtingose organizacijose. Tokia individų, organizacijų ir kampanijų sampyna bei tinklaveika būdinga gyvybingam, lanksčiam ir spalvingam feministiniam judėjimui.

[68] Brown (1992); Campbell (1992); Griffin (1995); Hester et al. (1995).
[69] Griffin (1995: 4).

Feminizmas yra paplitęs visoje Europoje ir kiekvienoje atskiroje šalyje – tiek visuomenės institucijose, tiek feminisčių grupių, organizacijų bei iniciatyvų, praturtinančių vienos kitas, besiginčijančių tarpusavyje (kartais aštriai) bei generuojančių nenumaldomą srautą reikalavimų, įtampų bei idėjų apie moterų padėtį, moterų problemas ir moterų kultūrą, konsteliacijoje. Apskritai feminizmas, kaip ir Jungtinėse Valstijose bei Britanijoje, yra susiskaldęs ir jokia pavienė organizacija ar institucija negali tartis kalbanti visų moterų vardu. Priešingai, visą visuomenę kerta skersinis pjūvis, išryškinantis moterų interesus ir moterų vertybes – tiek profesiniuose pasitarimuose, tiek kultūrinės saviraiškos formose, tiek ir politinėse partijose, kurių daugelis yra nustačiusios minimalią moterų vadovių procentinę kvotą (paprastai norma, nors ji retai įgyvendinama, būna 25 procentai vadovių ir atstovių, taigi moterų atstovavimas yra mažesnis „tik" 50 procentų).

Specifinė situacija susiklostė buvusiose etatistinėse visuomenėse.[70] Viena vertus, etatistinės šalys padėjo (ir vertė) visiškai įtraukti moteris į mokamą darbą, atvėrė galimybes lavintis ir sukūrė platų socialinių paslaugų bei vaikų priežiūros įstaigų tinklą, nors abortai ilgą laiką buvo uždrausti, o kontraceptinių priemonių nebuvo. Visose visuomenės gyvenimo srityse veikė moterų organizacijos, tačiau jos buvo visiškai pavaldžios komunistų partijai. Kita vertus, buvo paplitęs seksizmas, o visuomenėje, institucijose bei politikoje klestėjo patriarchalizmas. Šios aplinkybės išugdė labai stiprių moterų kartą – moterų, jautusių savo potencialą, tačiau priverstų kasdien kovoti už save, kad jį nors iš dalies realizuotų. Žlugus sovietinio tipo komunizmui, feminizmas kaip organizuotas judėjimas buvo silpnas ir iki šiol gyvuoja tik nedideliuose vakarietiškų požiūrių intelektualių ratuose, o senojo stiliaus globėjiškos organizacijos nyksta. Tačiau žymiai suintensyvėjo moterų dalyvavimas visuomenės gyvenime. Pavyzdžiui, Rusijoje 1995 metų parlamento rinkimuose Moterų partija surinko 8 procentus rinkėjų balsų. Nors jos platforma ir nariai buvo konservatyvūs, tačiau nemažai moterų formavosi kaip būsimos svarbios politinės figūros. Rusijos visuomenėje tvyro jausmas, kad moterys galėtų vaidinti lemiamą vaidmenį atnaujinant vadovavimą šalies politikai. 1996 metais, pirmą kartą Rusijos istorijoje, moteris buvo išrinkta Koriakijos teritorinės apygardos gubernatore. Be to, naujoji moterų karta, išugdyta lygybės vertybių dvasia bei turinti sąlygas reikštis politiškai ir asmeniškai, yra pasirengusi savo individualų savarankiškumą sujungti su kolektyviniu tapatumu ir kolektyviniu veikimu. Nesunku prognozuoti, kad Rytų Europoje smarkiai plėtosis moterų judėjimas *jų pačių kultūrinės ir politinės saviraiškos formomis*.

Industrinėje Azijoje patriarchalizmas vis dar karaliauja ir yra beveik nekvestionuojamas. Labiausiai gluminantis pavyzdys yra Japonija – visuomenė, kurioje procentiškai daug moterų dalyvauja darbo rinkoje, yra labai išsilavinusios, o čia

[70] Funk and Mueller (1993).

XX a. septintąjį dešimtmetį nuvilnijo keletas galingų socialinių judėjimų. Moterų grupių ir Socialistų partijos spaudimo dėka 1986 metais buvo priimti įstatymai, ribojantys moterų diskriminaciją darbe.[71] Bet apskritai feminizmas gyvuoja tik akademiniuose sluoksniuose, o moterys specialistės kenčia nuo atviros diskriminacijos. Japonijai būdingi visi struktūriniai bruožai, kurių pakanka triuškinamai feministinei kritikai sukelti. Kad ši kritika iki šiol neišsiplėtė taip, kad paveiktų visuomenę, rodo, jog šios visuomenės specifika (šiuo atveju Japonijos patriarchalinės šeimos tvirtybė ir apskritai vyrų kaip patriarchų pareigų vykdymas) lemia faktinę šio judėjimo raidą, kad ir kokios būtų struktūrinės nepasitenkinimo priežastys. Korėjos moterys dar labiau subordinuotos negu japonės, nors neseniai čia ėmė kaltis pirmieji feministinio judėjimo daigai.[72] Kinija vis dar taiko prieštaringą etatistinį modelį – remti „dangiškosios pusės" teises, tačiau laikyti ją „pragariškos pusės" valdžioje. Vis dėlto stipraus feministinio judėjimo plėtra Taivane nuo XX a. devintojo dešimtmečio paneigia nuomonę, kad patriarchalinės konfucionizmo tradicijos sąlygomis moterys turi būti besąlygiškai nuolankios (žr. toliau).[73]

Besivystančiose šalyse padėtis sudėtinga, net prieštaringa.[74] Feminizmas kaip savarankiška ideologinės ar politinės saviraiškos forma akivaizdžiai yra mažos moterų intelektualių ir specialisčių grupės monopolis, tačiau figūruodamos medijose visuomenei jos gali daryti žymiai didesnį poveikį, negu būtų galima tikėtis iš jų negausių gretų. Be to, daugelyje, ypač Azijos, šalių moterys lyderės tapo iškiliomis asmenybėmis savo šalių (Indijos, Pakistano, Bangladešo, Filipinų, Birmos ir galbūt Indonezijos netolimoje ateityje) politikoje bei telkiančiais demokratijos ir plėtros simboliais. Nors priklausomybė biologinei moteriškajai lyčiai neužtikrina moteriškumo, o dauguma moterų politikių veikia patriarchalinės politikos sistemos sąlygomis, negalima paneigti, kad jos daro įtaką, ypač jaunoms moterims, kaip sektini pavyzdžiai bei padeda laužyti visuomenės tabu.

Tačiau svarbiausias procesas, prasidėjęs XX a. devintąjį dešimtmetį ir besiplėtojantis toliau, yra neįtikėtinai gausiai dygstančios piliečių organizacijos besivystančių šalių metropolijų teritorijose – daugumą jų yra įsteigusios ir joms vadovauja moterys. Šių organizacijų atsiradimą skatino vienu ir tuo pačiu metu vykstantys procesai – žaibiška miestų plėtra, ekonomikos krizės bei asketizmo politika, kurie daugumai žmonių, ypač moterų, iškėlė paprastą dilemą – kovoti ar žūti. Drauge su didėjančiu moterų užimtumu tiek naujose pramonės šakose, tiek ir neformaliojoje miestų ekonomikoje šie procesai transformavo moterų padėtį, organizaciją bei sąmonę. To pavyzdžių pateikia tyrimai, kuriuos atliko Ruth Cardoso

[71] Gelb and Lief-Palley (1994).
[72] Po (1996).
[73] Po (1996).
[74] Kahne and Giele (1992); Massolo (1992); Caipora Women's Group (1993); Jaquette (1994); Kuppers (1994); Blumberg et al. (1995).

de Leite ir Maria da Gloria Gohn Brazilijoje, Alejandra Massolo Meksikoje ar Helena Useche Kolumbijoje.[75] Šių kolektyvinių pastangų dėka ne tik būrėsi piliečių organizacijos bei buvo daromas poveikis politikai ir institucijoms, bet ir susiformavo naujas kolektyvinis tapatumas – galią įgijusios moterys. Alejandra Massolo, baigdama nagrinėti moterų socialinius judėjimus Meksike, rašė:

> „Moterų kovos patyrimo subjektyvumas daug ką pasako apie tai, kaip per miestų vidaus konfliktus rutuliojasi naujų kolektyvinio tapatumo formų socialinio konstravimo procesas. Aštuntojo ir devintojo dešimtmečių miestų judėjimai atskleidė ir išryškino neįprastą kolektyvinį visuomenės klasių segmentų tapatumą. Moterys taip pat dalyvavo šio naujo kolektyvinio tapatumo socialinio kūrimo darbe: savo kasdienę teritorinę aplinką jos pavertė kolektyvinio veikimo bastionais. Kolektyvinio tapatumo konstravimo procesą jos praturtino moteriškosios giminės motyvacijų, prasmių bei lūkesčių įvairove, sudėtinga sistema prasmių, tarpstančių miestų judėjimuose, net jei klausimai, susiję su lytimi, juose nebuvo atvirai keliami, jų nariai buvo abiejų lyčių atstovai, o vadovai – vyriškiai.“ [76]

Būtent masinis moterų dalyvavimas viso pasaulio piliečių judėjimų kolektyvinėje veikloje bei atviras savo kaip kolektyvinių veikėjų tapatumo deklaravimas transformuoja moterų sąmonę bei socialinius vaidmenis, net jei nėra aiškiai išreikštos feministinės ideologijos.

Nors feminizmas egzistuoja daugelyje šalių, ir kasdien visame pasaulyje skleidžiasi moterų kovos bei organizacijos, tačiau *feministinis judėjimas įgauna labai skirtingas formas bei orientacijas, nelygu koks yra kultūrinis, institucinis bei politinis kontekstas, kuriame jis susiformuoja.* Pavyzdžiui, *Britanijoje* feminizmas nuo pat atsiradimo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje pasižymėjo glaudžiais ryšiais su profesinėmis sąjungomis, Leiboristų partija, kairiuoju socialistiniu politiniu sparnu ir, be kita ko, gerovės valstybe.[77] Jis buvo labiau politiškai angažuotas – susijęs su valstybe, negu Amerikos feminizmas ir atviriau susijęs su kasdienėmis dirbančių moterų problemomis. Tačiau būtent dėl giminystės su kairiųjų politika bei darbininkų judėjimu aštuntąjį dešimtmetį jį draskė sekinančios vidaus kovos tarp įvairių socialistinės bei radikaliosios pakraipos feminisčių ir su jomis. Pavyzdžiui, kai kurios feministės kritikavo populiarią 1973 metų kampaniją „Atlyginimas už namų ruošos darbą“ (*Wages for Housework*), nes ja esą buvo išreikštas netiesioginis pritarimas subordinuotai moterų padėčiai namuose, potencialiai skatinantis jas likti savo namų aptvaruose. Prieštaringa sąsaja su darbu ir socialistine politika darė poveikį šiam judėjimui. Rowbotham rašė:

[75] Cardoso de Leite (1983); Gohn (1991); Espinosa and Useche (1992); Massolo (1992).
[76] Massolo (1992: 338).
[77] Rowbotham (1989).

„Turbūt yra tiesos argumente, kad profesinių sąjungų paramos akcentavimas – Britanijoje išreikštas žymiai stipriau, negu kitų šalių moterų išlaisvinimo judėjimuose – paveikė reikalavimo įteisinti abortus iškėlimo sąlygas. Pridvisę profesinių sąjungų tarybų kambariai nėra tinkamiausios vietos mokslinėms prakalboms sakyti apie moteriškojo geismo daugialypumą. Aš manau, kad veikiau tai iš dalies lemia paties moterų išlaisvinimo judėjimo išsisukinėjimai. Šis judėjimas stengėsi neprieš-priešinti heteroseksualumo ir lesbianizmo, tačiau ilgainiui savęs apibūdinimo galimybių pagal lytinę orientaciją ratas mažėjo ir bet kokia kalba apie heteroseksualų malonumą tapdavo gynybinio nusišalinimo dingstimi.“[78]

Grėsminga XX a. devintojo dešimtmečio tečerizmo galia susilpnino britų feminizmą, tačiau iš dalies tai lėmė ir jo paties nenoras atsižvelgti į savo vidinę įvairovę bei nutolti nuo tradicinės politikos strateginio racionalumo. Tačiau vos naujoji feminisčių karta išsilaisvino iš senųjų sąsajų su partine politika bei darbo jėga, dešimtąjį dešimtmetį feminizmas vėl atgijo – ir ne tik kaip kultūrinis feminizmas ar lesbianizmas, bet visa savo išraiškos formų įvairove, pavyzdžiui, kaip socialistinis bei institucionalizuotas feminizmas, nors jis ir nėra vyraujantis.

Ispaniškasis feminizmas buvo dar akivaizdžiau veikiamas politinio konteksto, kuriame jis susiformavo. Jis iškilo kartu su demokratiniu judėjimu prieš Franco diktatūrą aštuntojo dešimtmečio viduryje.[79] Dauguma moterų organizacijų buvo susijusios su pusiau slapta prieš Franco kovojusia opozicija. Pavyzdžiui, Komunistų partija darė poveikį politinei Moterų demokračių asociacijai (*Asociacion de Mujeres Democratas*) bei veikiančioms teritoriniu pagrindu Namų šeimininkių asociacijoms (*Asociaciones de Amas de Casa*). Visos politikos kryptys, ypač priklausančios revoliuciniam kairiajam sparnui, turėjo „savas“ moterų „masines organizacijas“. Katalonijoje ir Baskų krašte veikiančiose moterų ir feminisčių organizacijose taip pat atsispindėjo Ispanijos politikos tautinis susiskaldymas. Baigiantis Franco epochai, 1974–1977 metais, kultūrinio ir politinio išsilaisvinimo atmosferoje, tvyrojusioje aštuntojo dešimtmečio Ispanijoje, ėmė burtis feminisčių bendruomenės. Viena novatoriškiausių bei įtakingiausių buvo Madride įsikūręs Moterų išlaisvinimo frontas (*Frente de Liberacion de la Mujer*). Šios organizacijos narių skaičius buvo nedidelis (mažiau kaip šimtas moterų), tačiau savo veiklą ji kreipė į poveikio darymą per medijas, pasitelkusi savo moterų žurnalisčių tinklą ir taip iškovojusi platų pritarimą moterų reikalavimams bei diskursams. Jos taikiniai buvo teisės

[78] Rowbotham (1989: 81).

[79] Mano supratimas apie ispaniškąjį feminizmą formavosi per tiesioginę, asmeninę patirtį bei stebėjimą, taip pat per bendravimą su daugeliu moterų, vaidinusių svarbų vaidmenį šiame judėjime. Aš noriu padėkoti moterims, iš kurių daugiausia sužinojau, ypač Marinai Subirats, Françoise Sabbah, Marisai Goi, Matildei Fernandez, Carlotai Bustelo, Carmen Martinez-Ten, Cristinai Alberdi ir Carmen Romero. Be abejo, aš prisiimu visą atsakomybę už čia pateikiamą analizę bei informaciją.

į abortą, skyrybas (tuo metu Ispanijoje abu šie dalykai buvo draudžiami įstatymo) bei laisvą moterų seksualumo, taip pat lesbianizmo, reiškimą. Šią organizaciją daugiausia veikė kultūrinis feminizmas bei prancūzų ir italų *feminisme de la difference* idėjos, tačiau ji taip pat dalyvavo politinėse kovose už demokratiją drauge su komunistinėmis ir socialistinėmis moterų organizacijomis. Vis dėlto 1977 metais Ispanijoje įsigalėjus demokratijai ir 1982 metais į valdžią atėjus Socialistų partijai, savarankiški feministiniai judėjimai beveik išnyko – ir būtent todėl, kad jiems pavyko įsitvirtinti instituciniame bei politiniame lygmenyse. Skyrybos buvo įteisintos 1981 metais, o abortai – su tam tikrais apribojimais – 1984 metais. Socialistų partija padėjo vyriausybėje įsteigti Moterų institutą (*Instituto de la Mujer*), kuris veikė kaip feminisčių lobizmo bastionas pačioje vyriausybėje. Daugelis feminisčių aktyvisčių, ypač iš *Frente de Liberacion de la Mujer*, įstojo į Socialistų partiją ir užėmė vadovaujančius postus parlamente, administracijoje ir kiek mažiau – ministrų kabinete. Feminisčių socialisčių lyderė Matildė Fernandez, aktyviai reiškusis profesinių sąjungų judėjime, buvo paskirta socialinių reikalų ministre. Antrąją socialistų valdymo kadenciją ji pasitelkė savo įtaką bei stiprią valią kovodama už didesnį moterų reikalavimų palaikymą. 1993 metais jos vietą užėmė Cristina Alberdi – dar viena feministinio judėjimo veteranė ir autoritetinga teisininkė. Pirmoji šalies ponia ir ilgametė socialistinių kovų dalyvė Carmen Romero drauge su savo vyru Felipe Gonzalezu buvo išrinkta į parlamentą ir labai daug prisidėjo prie tradicinio seksizmo šioje partijoje mažinimo. Pavyzdžiui, į partijos statutą buvo įrašyta nuostata skirti 25 procentus vadovaujančiųjų pareigų moterims (šis pažadas liko neištesėtas, nors tiek tarp partijos, tiek tarp vyriausybės vadovų pagausėjo moterų).

Taigi viena vertus, feminizmas daug prisidėjo prie Ispanijos moterų teisinės, socialinės bei ekonominės padėties gerinimo, taip pat padėjo šalies moterims iškovoti matomą vietą politikoje, versle ir visuomenėje apskritai. Naujos kartos iš esmės atsisakė tradicinio *mačizmo* (vyrų dominavimo) nuostatų.[80] Kita vertus, feministinis judėjimas praktiškai išnyko kaip savarankiškas judėjimas – jame nebeliko jo pagrindinių veikėjų ir visas dėmesys buvo sutelktas į institucines reformas. Lesbietiškajam feminizmui ir skirtingumo bei seksualumo akcentavimui mažai teliko vietos. Vis dėlto Ispanijos visuomenėje iškovota nauja tolerancija XX a. dešimtąjį dešimtmetį padėjo plėtotis naujam, labiau kultūriškai orientuotam feminizmui, gimininga m Britanijos ir Prancūzijos feminizmo srovėms ir svetimam tradicinei politikai. Kitaip nutiko tik Baskų krašte, kuriame feminizmas išsaugojo jį diskredituojančius ryšius su radikaliuoju Baskų separatistų judėjimu. Apskritai Ispanijos feminizmo pavyzdys rodo, kaip galima panaudoti politiką bei institucijas moterų padėčiai gerinti ir kaip sunku išlikti savarankiškam socialiniam judėjimui sėkmingos institucionalizacijos sąlygomis.

[80] Alonso Zaldivar and Castells (1992).

Mūsų tyrimo apie įvairias feministinio judėjimo atmainas pagal platesnį socialinį kontekstą, kuriame jis plėtojasi, paskutinė stotelė yra *Italija* – šalis, kurioje, galima tvirtinti, XX a. aštuntąjį dešimtmetį iškilo stipriausias ir pažangiausias masinis feministinis judėjimas visoje Europoje.[81] Bianca Beccalli rašo: „Atliekant Italijos feminizmo istorinę apžvalgą aiškiai išryškėja dvi temos: glaudi feminizmo ir kairiojo politikos sparno sąsaja bei lygybės ir skirtybės sampynos ypatinga reikšmė."[82] Šiuolaikinis Italijos feminizmas, kaip ir daugelis kitų feminizmo judėjimų Vakaruose, išsivystė iš stiprių socialinių judėjimų, krėtusių Italiją septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje. Tačiau kitaip negu analogiški judėjimai kitose šalyse, Italijos feministinis judėjimas reiškėsi ir kaip įtakinga šalies profesinių sąjungų judėjimo srovė. Be to, jį skatino bei rėmė Italijos komunistų partija – didžiausia Komunistų partija kitapus komunistinio pasaulio ir daugiausia narių turinti Italijos partija. Todėl Italijos feministėms aštuntąjį dešimtmetį pavyko išpopuliarinti sau rūpimas temas plačiuose moterų sluoksniuose, taip pat ir tarp dirbančių moterų. Ekonominiai bei lygybės reikalavimai tapo neatskiriami nuo moterų išlaisvinimo, patriarchalizmo kritikos bei autoriteto šeimoje ir visuomenėje griovimo.

Vis dėlto feminisčių ir kairiojo politikos sparno, ypač revoliucinio kairiojo sparno, santykiai nebuvo lengvi. 1975 metų gruodį *servizio d'ordinare* (savo pačių paskirti maršalai) iš didžiausios bei radikaliausios kraštutinio kairiojo sparno organizacijos *Lotta Continua* primygtinai reikalavo teisės saugoti *Lotta Continua* moterų demontraciją Romoje, o kai moterys atsisakė jų apsaugos, jie jas sumušė. Dėl to moterys pasitraukė iš organizacijos, o po kelių mėnesių iširo ir pati *Lotta Continua*. Komunistų partijos įkvėptos Italijos moterų sąjungos, IMS (*Unione delle Donne Italiane,* UDI) didėjantis savarankiškumas partijos atžvilgiu galiausiai sukėlė pačios IMS iširimą 1978 metais. Tačiau apskritai tarp moterų organizacijų, profesinių sąjungų bei politinių partijų (išskyrus socialistų) buvo daug sąsajų, o partijų bei profesinių sąjungų lyderiai labai gerai suprato moterų problemas ir net feministinius diskursus. Šį glaudų bendradarbiavimą vainikavo daugelis dirbančioms moterims skirtų įstatymų, – pačių pažangiausių visoje Europoje, – taip pat skyrybų (1974 metų referendumu) ir abortų įteisinimas. Ilgą laiką XX a. aštuntąjį dešimtmetį šis politinis bendradarbiavimas žengė koja kojon su sparčiai besiburiančiomis moterų bendruomenėmis, kurios kėlė moterų savarankiškumo, moterų kultūrinių skirtybių, seksualumo ir lesbianizmo klausimus kaip atskiras problemas, o sykiu dalyvavo politikoje ir klasių kovoje. Ir vis dėlto, kaip rašo Beccalli,

[81] Mano supratimas apie Italijos feministinį judėjimą daugiausia formavosi per draugystę ir pokalbius su Laura Balbo, taip pat per socialinių judėjimų Milane, Turine, Venecijoje, Romoje bei Neapolyje raidos aštuntąjį dešimtmetį asmeninį stebėjimą. Iš naujesnių analizių rekomenduoju Biancos Beccalli (1994) puikią šio judėjimo apžvalgą. Apie šio judėjimo formavimosi etapą bei jo raidą aštuntąjį dešimtmetį skaitykite: Ergas (1985) ir Birnbaum (1986).

[82] Beccalli (1994: 109).

„dešimtmečio [aštuntojo] pabaigoje feminizmas ėmė smukti, o devintojo pradžioje jo kaip judėjimo faktiškai nebeliko. Jis išnyko iš politinių kovų arenos ir vis labiau skaldėsi bei atitrūko, nes feminizmo aktyvistės vis daugiau energijos ėmė skirti asmeniniams sumanymams ir patyrimams – tiek individualaus, tiek ir bendruomeninio pobūdžio. Taigi atsitiko taip, kad „naujasis" feminizmo judėjimas, kaip ir kiti aštuntojo dešimtmečio „naujieji socialiniai judėjimai", išsirutuliojo į dar vieną gyvenimo būdo politikos formą."[83]

Bet kodėl? Čia nesirengiu interpretuoti Beccalli žodžių, nors nemanau, kad mano požiūris jai prieštarauja. Viena vertus, Italijos moterys išsikovojo esminių teisinių bei ekonominių reformų, masiškai įsiliejo į darbo rinką bei švietimo įstaigas ir šitaip pakirto seksizmą, o svarbiausia – tradicinę Katalikų bažnyčios galią savo gyvenimams. Taigi buvo laimėtos atviros, aiškios kovos, kuriose kairysis politikos sparnas, profesinės sąjungos ir moterys galėjo lengvai susivienyti, nors pergalė ne visuomet būdavo išnaudojama iki galo. Tai rodo Lygybės įstatymo atvejis, kuriuo, kaip tvirtina Beccalli, reforma sustojo, neįgyvendinus britiškojo modelio, kuriuo rėmėsi.

Be to, moterų judėjimo ir politinės kairės glaudus ryšys kartu sukėlė politinio feminizmo, taip pat ir kairiojo politikos sparno krizes. Revoliucinė kairė, skendėjusi marksistinėse-maoistinėse fantazijose (išplėtotose pasitelkus nepaprastą sumanumą bei vaizduotę, dėl kurių dirbtinis rojus atrodė dar dirbtinesnis), XX a. aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje iširo. Nors Italijos darbininkų judėjimui neteko patirti neokonservatyviųjų jėgų atsakomojo smūgio, kaip nutiko Britanijoje ar Jungtinėse Valstijose, tačiau devintąjį dešimtmetį jis susidūrė su nauja globalizacijos bei technologinės kaitos tikrove ir turėjo susitaikyti su Italijos kapitalizmo tarptautinės priklausomybės primestais suvaržymais. Tinklaveikos ekonomika, faktiškai kuriama pagal Emilijos-Romanijos regiono modelį, nedideles Italijos firmas padarė dinamiškas bei konkurencingas, tačiau dėl to buvo iš esmės pakirsta profesinių sąjungų derybinė galia, sutelkta didelėse gamyklose ir viešajame sektoriuje. Antikomunistinis frontas, vadovaujamas Socialistų partijos, nustūmė Komunistų partiją nuo valdžios. Socialistų partija pasinaudojo valdžios svertais, kad nelegaliais finansavimo būdais nusipirktų savo svajonę *sorpasso* (t. y. įveiktų komunistus, surinkusi daugiau liaudies balsų): teisingumo sistema ėmė žengti koja kojon su socialistais anksčiau negu šie pavijo komunistus, kurie tuo tarpu nustojo buvę komunistais ir prisijungė prie Socialistų internacionalo.

Nieko nuostabaus, kad tokios politiškai angažuotos Italijos feministės grįžo į namus. Tačiau ne į savo vyrų ar tėvų namus, o į Moterų namus, į spalvingą ir gyvybingą moterų kultūrą, kuri XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje iš naujo

[83] Beccalli (1994: 86).

atrado feminizmą, pabrėžiantį *differenzia*, tačiau nepamirštantį ir *egalita*.* Lucė Irigaray ir Adriennė Rich pakeitė Marxą, Mao ir Alexandrą Kollontai kaip intelektinius atskaitos taškus. Tačiau naujosios feminisčių bendruomenės XX a. dešimtąjį dešimtmetį ir toliau siejo feminizmo teoriją su moterų reikalavimais, ypač kairiųjų valdomose vietos valdžios institucijose. Viena novatoriškiausių bei aktyviausių kampanijų buvo skirta parduotuvių ir viešųjų paslaugų įstaigų darbo laiko – darbo pradžios ir darbo valandų – reorganizavimui, siekiant sukurti lankstųjį darbo grafiką, pritaikytą daugialypiams moterų gyvenimams. Dešimtąjį dešimtmetį, nepaisant politinės grėsmės, kurią kėlė Berlusconis ir neofašistai, kviečiantys grįžti prie tradicinių šeimos vertybių, centro ir kairiųjų politinių jėgų koalicijos, kuriai priklausė dabartinė socialistų, tačiau praeityje komunistų Demokratinė kairės partija (*Partito Democratico di Sinistra*), grįžimas į valdžią 1996 m. vėl atvėrė galimybę diegti institucines naujoves. Tik šį kartą jų placdarmu tapo decentralizuotas, savarankiškas feministinis judėjimas, jau išmokęs „šokio su vilkais" pamokas.

Taigi antrojo tūkstantmečio pabaigoje feminizmas ir moterų kovos visose žmogiškosios patirties srityse tai subruzda, tai nutyla, ir visuomet atgyja naujomis formomis bei vis dažniau susivienija su kitomis pasipriešinimo dominavimui grupėmis, o sykiu išsaugo įtampą tarp politinės institucionalizacijos ir kultūrinio savarankiškumo. Kontekstai, kuriuose plėtojasi feministinis judėjimas, formuoja šį judėjimą daugybe formų bei diskursų. Tačiau aš tvirtinu, kad feminizmo kultūrinę polifoniją persmelkia esminių (taip, aš sakau – esminių) vertybių bei tikslų, formuojančių tapatumą (-us), branduolys.

Feminizmas: žadinanti polifonija[84]

Feministinio judėjimo stiprybės ir gyvybingumo šaltinis yra jo įvairovė, gebėjimas prisitaikyti prie įvairių kultūrų bei amžiaus grupių. Taigi norėdami prisikasti prie šiems judėjimams būdingos pamatinės priešpriešos ir esminės transformacijos branduolio, turime pripažinti šią įvairovę. Kad suvoktume šią feminizmo judėjimų įvairovę, aš pateiksiu jų tipologiją, kuri yra grįsta, viena vertus, stebėjimais, nurodomais cituojamuose šaltiniuose, o kita vertus, – Touraine'o socialinių judėjimų tipologija, pristatyta 2 skyriuje. Ši tipologija yra skirta analizei, ne

* Italų kalba *differenzia* reiškia „skirtybę", o *egalita* – „lygybę". – *Vert. past.*

[84] Nagrinėdamas pagrindines feministinio judėjimo temas, aš nepretenduoju atskleisti visos feministinių debatų įvairovės ir negaliu apžvelgti viso spektro egzistuojančių teorijų bei pozicijų, – net jeigu jas ir žinočiau, – padedančių suprasti moterų priespaudos šaltinius bei išsilaisvinimo kelius. Mano analitinė sintezė tarnauja teoriniam šios knygos tikslui: aiškinti socialinių judėjimų, skelbiančių tapatumo pirmenybę, sąveiką su tinklaveikos visuomene kaip nauja dominavimo struktūra informacijos amžiuje. Jei šis pasiteisinimas skamba gynybiškai, tuomet toks jis ir yra.

aprašymui. Ji negali atskleisti XX a. dešimtojo dešimtmečio feminizmo daugialypumo – visų jo reiškimosi formų skirtingose kultūrose bei šalyse. Kaip ir visos tipologijos, ši yra redukcionistinė, ir tai itin apmaudu tyrinėjant moterų veiklas, nes moterys teisėtai maištavo prieš nuolatinį katalogavimą bei etikečių klijavimą sau kaip objektams, o ne subjektams, kuriuos joms teko patirti per savo istoriją. Be to, kai kurie moterų judėjimai bei pavienės moterys tuose judėjimuose tapatinasi su skirtingomis šiomis bei kitomis kategorijomis ir, apibūdindamos savo patirtį bei kovą, derina skirtingus tapatumus, priešininkus bei tikslus. Kai kurios šių kategorijų gali sudaryti labai mažą feministinio judėjimo segmentą, nors analitiniu atžvilgiu man jos yra svarbios. Tačiau, apskritai, manau, kad būtų pravartu apsvarstyti lentelėje 4.20 nurodytas skirtybes, nes prieš pereinant prie bendrųjų feministinių judėjimų bruožų nagrinėjimo reikia ištirti jų įvairovę.

Į šių tipų sąrašą aš taip pat įtraukiau kolektyvinio veikimo formas bei individualius diskursus, kuriuos aptarinėja feministės ir tie, kurie su jomis susiję. Taip padariau todėl, kad, kaip sakiau, feminizmas neapsiriboja karingomis kovomis. Tai taip pat – ir iš esmės – yra diskursas: diskursas, griaunantis moters vietą vyro istorijoje bei transformuojantis istoriškai įsigalėjusį erdvės ir laiko santykį. Irigaray teigimu:

> „dievai, Dievas pirma sukuria erdvę... Dievas yra pats laikas, išreiškiantis save veiksmais erdvėje, vietose... Kuris iš jų yra apverčiamas lyčių skirtybėse? Jei moteriškumas yra patiriamas kaip erdvė, tačiau neretai yra lydimas bedugnės ir nakties konotacijų... tai vyriškumas yra patiriamas kaip laikas. Kad pereitume į naująjį amžių, turi pakisti mūsų laiko–erdvės, gyvenimo vietose bei tapatumo talpyklų ar apvalkalų patyrimas ir suvokimas."[85]

Šis perėjimas ir pasikeitimas yra vykdomas per daugybę moterų pasipriešinimo formų – kai kurios iš jų yra nurodytos lentelėje 4.20, kurios turinį, kad būtų aiškiau, aš pakomentuosiu.

Moterų teisių gynimas yra feminizmo pagrindas. Visos jo formos apima pamatinį teigimą, kad moterys yra žmonės, o ne lėlės, objektai, daiktai ar gyvūnai, kalbant klasikinės feministinės kritikos kalba. Šiuo atžvilgiu feminizmas yra judėjimo už žmogaus teises tąsa. Egzistuoja dvi šio judėjimo atmainos – liberalioji ir socialistinė, nors traktuoti jas kaip vieno tipo skirtingas atmainas gali būti netikėta, turint omenyje jų aštrią ideologinę priešpriešą. Jos skiriasi, tačiau tarp jų bendra yra tai, kad šios abi atmainos įrodinėja moterų ir vyrų teisių lygybę. Jos skirtingai nagrinėja patriarchalizmo priežastis; be to, viena jų tiki, kad aukščiausių lygybės tikslų galima siekti reformavus kapitalizmą ir veikiant pagal liberaliosios demokratijos principus, o kita netiki. Ir viena, ir kita moterų teisėms pri-

[85] Irigaray (1984/1993: 7).

Lentelė 4.20. Analitinė feministinių judėjimų tipologija

Tipas	Tapatumas	Priešininkas	Tikslas
Moterų teisės (liberalieji, socialistiniai)	Moterys kaip žmonės	Patriarchalinė valstybė ir/arba patriarchalinis kapitalizmas	Lygios teisės (tarp jų – reprodukcinės teisės)
Kultūrinis feminizmas	Moterų bendruomenė	Patriarchalinės institucijos ir vertybės	Kultūrinis savarankiškumas
Esencialistinis feminizmas (spiritualizmas, ekofeminizmas)	Moteriškasis buvimo būdas	Vyriškasis buvimo būdas	Matriarchalinė laisvė
Lesbietiškasis feminizmas	Seksualinė, kultūrinė seserystė	Patriarchalinis heteroseksualumas	Socialinės lyties (*gender*) atsisakymas per separatizmą
Specifiniai moterų tapatumai (etninis, nacionalinis, apsibrėžtasis: pvz. juodaodė lesbietė feministė)	Susikonstruotasis tapatumas	Kultūrinis viešpatavimas	Daugiakultūralizmas be lytiškumo
Praktinis feminizmas (darbininkės, bendruomenių savigyna, motinystė ir t. t.)	Išnaudojamos, skriaudžiamos namų šeimininkės	Patriarchalinis kapitalizmas	Išlikimas, orumas

skiria ekonomines ir reprodukcines teises. Ir viena, ir kita šių teisių iškovojimą laiko judėjimo tikslais, nors jų taktiniai akcentai bei kalba gali smarkiai skirtis. Feministės socialistės kovą su patriarchalizmu būtinai sieja su kapitalizmo įveika, o feministės liberalės socioekonominę transformaciją vertina daug skeptiškiau ir „moterų reikalo“ gynimą atskiria nuo kitų tikslų.

Kultūrinis feminizmas yra grindžiamas pastangomis kurti alternatyvias moterų institucijas, laisvės oazes vidury patriarchalinės visuomenės, kurios institucijas bei vertybes vertina kaip priešiškas. Kartais jis siejamas su „skirtybės feminizmu“, tačiau tai nebūtinai reiškia, kad yra esencialistinis. Jis remiasi dviem prielaidomis: kad moterys yra kitokios – daugiausia dėl savo kitokios istorijos – ir kad rekonstruoti savo tapatumą bei atrasti savo kelią jos gali tik susibūrusios į bendruomenę. Daugeliu atveju tai reiškia norą atsiskirti nuo vyrų ar bent jau nuo jų dominuojamų institucijų. Tačiau tai nebūtinai veda į lesbianizmą ar atsiskyrimą nuo vyrų. Jis siekia kurti kultūrinį savarankiškumą kaip pasipriešinimo pagrindą ir skatina moteris grįsti savo reikalavimus kitokiomis vertybėmis – nekonkurencingumo, neprievartos, kooperacijos ir žmogiškosios patirties daugialypumo, – kuriomis remdamosi jos galėtų kurti naują moterų tapatumą bei moterų kultūrą ir paskatintų visuomenės kaip visumos transformaciją.

Su kultūriniu feminizmu siejamas ir „sąmoningumo kėlimo“ judėjimas, iš kurio išsirutuliojo radikalusis feminizmas. Jo dėka susikūrė visas tinklas moterų organizacijų bei institucijų, kurios sudarė moterų laisvės, saugumo, tarpusavio paramos bei nesuvaržyto bendravimo erdvę – moterų knygynus, sveikatos klinikas, moterų kooperatyvus. Nors šios organizacijos teikė paslaugas moterims ir tapo daugelio moterų teisių kampanijų organizavimo bastionais, tačiau jos taip pat kūrė ir skleidė alternatyviąją kultūrą, įtvirtinusią moteriškųjų vertybių specifiką.

Esencialistinis feminizmas žengia dar vieną žingsnį į priekį ir skelbia esminį moterų skirtingumą nuo vyrų, nulemtą biologijos ir/arba istorijos, o sykiu ir moteriškumo kaip gyvenimo būdo pranašumą. Fuss teigimu, „esencializmas gali reikštis apeliavimu į grynąjį ar pirmapradį moteriškumą, moteriškąją esmę, neįspraudžiamą į socialumo rėmus, o todėl ir nesuteptą (nors galbūt nuslopintą) patriarchalinės santvarkos“.[86] Pavyzdžiui, Lucės Irigaray, iškalbingos ir įtakingos esencialistinio feminizmo skelbėjos, požiūriu, „mes esame moterys savo lūpomis“.[87]

> „Kaip aš galiu tai sakyti? Kad mes esame moterys nuo pat pradžių. Kad mums nereikia, kad jie mus paverstų moterimis, klijuotų mums etiketes, šventintų ir niekintų. Kad taip visuomet buvo ir be jų pastangų. Ir kad jų istorija, jų istorijos yra mūsų išstūmimo erdvė... Jų nuosavybės yra mūsų tremties vietos. Jų aptvarai – mūsų meilės mirtis. Jų žodžiai – kamščiai mūsų burnose... Paskubėkime susigalvoti savų išsireiškimų. Kad ir toliau visur ir visada galėtume glėbti... Būtent silpnas priešinimasis yra mūsų stiprybės šaltinis. Jie jau seniai suvokia, ko vertas mūsų nuolaidžiavimas už jų apkabinimus ir įspūdžio mums darymus. Kodėl gi mums nesidžiaugus savimi? Užuot leidus jiems klijuoti mums etiketes. Užuot buvus nustatytoje padėtyje, stabilizuotoms, imobilizuotoms. Atskirtoms... Mes galime išsiversti be modelių, standartų ar pavyzdžių. Niekuomet neduokime sau įsakymų, komandų ar draudimų. Tegu mūsų įsakymai būna tik raginimai judėti ar pajudinti viena kitą. Niekada viena kitai nenurodinėkime, nemoralizuokime ir nekariaukime.“ [88]

Išsilaisvinti – reiškia „pasiekti, kad kiekviena moteris „įsisąmonintų“ faktą, jog tai, ką jai asmeniškai teko patirti, nusako visų moterų padėtį. Todėl galima tą patirtį politizuoti.“ [89] Pripažindamos savo kūno specifiką, moterys nepaklius į biologijos spąstus, veikiau priešingai – išsilaisvins nuo vyrų joms primesto supratimo, ignoruojančio tikrąją jų prigimtį. Vyriškoje santvarkoje moterys yra sunaikinamos visam laikui, nes yra apibūdinamos iš kitapus savo pirmykštės kūniškosios patirties: vyrai reinterpretuoja jų kūnus ir performuluoja jų patirtį.[90] Tik re-

[86] Fuss (1989: 2).
[87] Irigaray (1977/1985: 210).
[88] Irigaray (1977/1985: 215–217).
[89] Irigaray (1977/1985: 164).
[90] Fuss (1989).

konstruodamos savo tapatumą, remdamosi savo biologine ir kultūrine specifika, moterys gali tapti savimi.

Pavyzdžiui, Italijos feminizmo atgimimas XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje iš dalies vyko po moterų skirtybės patvirtinimo ir tapatumo rekonstravimo, remiantis jų biologine ir kultūrine specifika, vėliava. Tai matyti labai populiariame pamflete *Piu donne che uomini* („Moterų daugiau negu vyrų"), kurį išleido Moterų knygynas Milane. Jame buvo gvildenamas moterų nemokėjimas veikti viešumoje ir pabrėžiama, kad moterys privalo tobulinti savo asmenybę, didžia dalimi determinuojamą biologinės specifikos. Jis sulaukė didelio atgarsio tarp Italijos moterų.[91]

Kita esencializmo srovė moteriškumą sieja su istorija bei kultūra ir skelbia mitą apie matriarchalinį aukso amžių, kai moterų vertybės ir deivės garbinimas užtikrindavo socialinę harmoniją.[92] Spiritualizmas ir ekofeminizmas taip pat yra vienos įtakingiausių esencializmo apraiškų. Skelbdami apie naująjį amžių, kuris turi būti kuriamas ant moterų vertybių ir jų susiliejimo su gamta pamato, jie susieja biologiją ir istoriją, gamtą ir kultūrą.[93]

Esencializmas moterų judėjime buvo energingai puolamas – tiek dėl politinių motyvų, tiek ir iš jam priešiškų intelektinių pozicijų. Politiniu atžvilgiu[94] tvirtinama, jog suesminti vyrų ir moterų skirtybes reiškia šokti pagal tradicinių patriarchalizmo vertybių dūdelę ir pateisinti moterų uždarymą privačiojoje sferoje, neišvengiamai žemesnėje padėtyje. Intelektiniu atžvilgiu, pasak feminisčių materialisčių, pavyzdžiui, Christine Delphy ir Monique Wittig, anatominę lytį reikia traktuoti kaip socialiai sukonstruotą.[95] Jų požiūriu, biologinė lytis nekuria priespaudos; veikiau priespauda sukuria lytį. Moteriškumas yra vyro kategorija, ir vienintelis būdas išsilaisvinti – panaikinti visuomenės lytiškumą, įveikti vyro ir moters dichotomiją.

Vis dėlto tvirtinimas apie nepakartojamą moterų specifiką ir siūlymas rekonstruoti visuomenę pagal moterų vertybes akivaizdžiai imponuoja moterims bei feministėms, o sykiu nutiesia sąsają su įtakingomis spiritualizmo ir radikaliosios ekologijos srovėmis, būdingomis informacijos amžiui.

Sparčiausiai besiplėtojantis ir aršiausias feministinio judėjimo sparnas brandžiose šalyse (ne tik Jungtinėse Valstijose) XX a. paskutinį dešimtmetį buvo *lesbietiškasis feminizmas*. Jis kūrėsi daugelyje platesnio feministinio judėjimo bendruomenių, taip pat politinių grupuočių bei krypčių. Jo tikrai negalima sieti vien tik su tam tikra seksualine orientacija. Adrienne Rich pasiūlė „lesbietiškojo kon-

[91] Beccalli (1994).
[92] Merchant (1980).
[93] Spretnak (1982); Epstein (1991).
[94] Beccalli (1994).
[95] Delphy (1984); Wittig (1992).

tinuumo“ sąvoką, aprėpiančią platų spektrą moterų patyrimų, susijusių su tarpusavyje neatskiriamų patriarchalinių ir prievartinio heteroseksualumo institucijų priespauda ir pasipriešinimu joms.[96] 1970 metų Amerikos radikaliųjų lesbiečių manifestas (*Manifesto of American Radicalesbians*) prasidėjo šiais žodžiais: „Kas yra lesbianizmas? Lesbianizmas yra visų moterų įniršis, pasiekęs protrūkio ribą.“[97] Žvelgiant iš šios perspektyvos, lesbianizmas kaip kraštutinis, sąmoningas moterų atsiskyrimas nuo vyrų – jų priespaudos šaltinių – yra išsilaisvinimo diskursas arba praktika. Štai kodėl apgalvotai pasirinktas lesbianizmas yra toks populiarus būdas moterims išreikšti savo savarankiškumą vyrų pasaulio atžvilgiu be kompromisų. Monique Wittig teigė:

> „Atsisakymas tapti (ar likti) heteroseksualia visada reiškė atsisakymą tapti vyru ar moterimi, sąmoningai ar ne. Lesbietei tai reiškia daugiau negu „moters“ vaidmens atsisakymą. Tai yra ekonominės, ideologinės ir politinės vyro galios atsisakymas... Mes ištrūkome iš savo klasės lygiai taip pat, kaip Amerikos vergai pabėgėliai ištrūkdavo iš vergovės ir tapdavo laisvi. Mums tai yra absoliuti būtinybė; kad išliktume, turime visomis išgalėmis stengtis sunaikinti moterų klasę, kurioje vyrai pasisavina moteris. *Tai gali būti įgyvendinta tik sugriovus heteroseksualumą* kaip socialinę sistemą, grindžiamą vyrų priespauda moterims ir sukūrusią lyčių skirtybės doktriną, pateisinančią šią priespaudą.“[98]

Kadangi pagrindinis lesbietiškojo feminizmo taikinys yra heteroseksualumas, tai vyrų gėjų judėjimą jis traktuoja kaip galimą, tegu ir dviprasmišką, sąjungininką (žr. toliau).

Feministiniame judėjime atsiranda *vis daugiau feministinio tapatumo formų* – daugeliui feminisčių tai yra pagrindinis šio judėjimo apibrėžimas. Visuomenėje, kurios socialinių konfliktų ir kovų už valdžią dinamika skleidžiasi lanksčiuose tinkluose ir besimainančiuose aljansuose, tai yra ne silpnumo, o stiprybės rodiklis. Tai yra savarankiškai sukurtos tapatumo formos, net jei daugelio jų pamatas neretai būna etninis, o kartais ir tautinis. Juodaodžių feminizmas, Meksikos kilmės amerikiečių feminizmas, japoniškasis feminizmas, juodaodžių lesbiečių feminizmas, taip pat sadomazochistinis lesbietiškasis feminizmas bei pagal teritorinę ar etninę kilmę savo tapatumą nustatančios grupės, kaip antai Southallo juodosios seserys (*Southall Black Sisters*) Anglijoje,[99] yra tik keli pavyzdžiai iš didžiulės gausybės galimų pačių nusistatytų tapatumų, per kuriuos moterys įprasmina savo vietą šiame judėjime.[100] Tokiu būdu jos priešinasi feminizmo standar-

[96] Rich (1980/1993).
[97] Cituojama pagal Schneir (1994: 162).
[98] Wittig (1992: 13–20); kursyvas autoriaus.
[99] Griffin (1995: 79).
[100] Whittier (1995); Jarrett-Macauley (1996).

tizacijai, kurią suvokia kaip naują kultūrinio dominavimo formą, gimininga patriarchalinei logikai, primetančiai valdišką požiūrį į moterų patirties įvairovę. Kai kada konstruoti savąjį tapatumą pradedama nuo pseudonimo, kaip, tarkime, padarė juodaodė feministė rašytoja bell hooks: „bell hooks pavardę pasirinkau todėl, kad tai yra šeimos pavardė ir todėl, kad ji kietai skamba. Mano vaikystėje ši pavardė buvo vartojama pagerbti atminimui stiprios moters, moters, kuri kalbėjo tai, ką galvojo... Pareikšdama teises į šią pavardę, aš galėjau savo balsą susieti su moterų kalbėjimo – moterų galios – paveldu."[101] Taigi savarankiškas tapatumo konstravimas yra ne bandymas išreikšti savo esmę, o galios svertas, kuriuo naudodamosi moterys – tokios, kokios jos yra – telkia pajėgas kovai už moteris, – tokias, kokios jos nori būti. Pareikšti teises į tapatumą lygu kaupti galią.

Aš apgalvotai pasirinkau prieštaringą *feminisčių praktikių* (*practical feminists*) sąvoką, kad aprėpčiau plačiausią ir giliausią moterų kovų srovę šiandieniniame pasaulyje, ypač besivystančioje pasaulio dalyje, bet taip pat ir industrinių šalių darbininkų klasių moterų ir bendruomenių organizacijų sluoksniuose. Be abejo, visos feministės yra praktikės tuo atžvilgiu, kad visos jos diena po dienos įvairiausiais būdais klibina patriarchalizmo pamatus – ar kovodamos už moterų teises, ar demistifikuodamos patriarchalinius diskursus. Tačiau visai galimas daiktas, kad daugelis moterų yra feministės savo darbais, nors ir nepriima šios etiketės, arba net aiškiai nesuvokia, kad priešinasi patriarchalizmui. Tuomet kyla klausimas: *ar gali egzistuoti feminizmas be feministinio sąmoningumo?* Argi viso pasaulio moterų kovos bei susivienijimai už savo šeimas (dažniausiai už savo vaikus), savo gyvenimus, savo darbus, savo pastogę, savo sveikatą, *savo orumą* nėra praktinis feminizmas? Atvirai sakant, aš nedrįsčiau to besąlygiškai teigti, o mano atlikti Lotynų Amerikos paprastų žmonių judėjimų tyrimai bei svarstymai apie kitus pasaulio regionus tik pagilina mano abejones. Todėl būtų geriausia, jei aš jas tiesiog išreikščiau.[102]

Viena vertus, aš laikausi klasikinės normos, kad „negali būti klasės be klasinio sąmoningumo" ir fundamentalaus metodologinio principo socialiniams judėjimams apibrėžti pagal jų propaguojamas vertybes bei tikslus. Iš šios perspektyvos žvelgiant, dauguma moterų kovų bei susivienijimų besivystančiose ir kitose pasaulio dalyse neišreiškia feministinio sąmoningumo, o dar svarbiau – nei savo diskursu, nei savo judėjimų tikslais jos atvirai nesipriešina patriarchalizmui ir vyrų dominavimui. Kultūrinio feminizmo, lesbietiškojo feminizmo ar seksualinio išsilaisvinimo tematika retai figūruoja tradiciniuose moterų judėjimuose, nors negalima sakyti, kad šie klausimai nėra keliami. Tai rodo ir iškalbinga Taivano lesbiečių judėjimo patirtis (žr. toliau). Tačiau apskritai atviras feminizmas besivys-

[101] Hooks (1989: 161).

[102] Šią problemą nagrinėjo kai kurios feministės istorikės. Mano „praktinio feminizmo" kategorija yra artima jų vartojamai „socialinio feminizmo" kategorijai; žr.: Offen (1988); Cott (1989).

tančiose šalyse daugiausia yra elitaristinis. Čia mes susiduriame su pamatiniu feminizmo ir moterų kovų skirtumu, atitinkančiu ir Šiaurės–Pietų skirtumą. 1995 metais Pekine surengtas Jungtinių Tautų Moterų forumas kai kuriais atžvilgiais atskleidė šį skirtumą, o kai kurios suinteresuotos pusės, kaip antai „Pusmėnulio kryžiaus žygis" (*„Crusade of the Half Moon"*), sudarytas Vatikano ir islamistų, petys į petį kovojančių su feminizmu ir prieš moterų reprodukcines teises, jį išryškino bei išpūtė.

Kita vertus, veikdamos išvien, viso pasaulio moterys savo kovą ir savo priespaudą sieja su savo kasdieniu gyvenimu. Ir padėties šeimoje transformaciją jos sieja su savo intervencija į viešąją erdvę. Paklausykime, ką sako moteris iš Bogotos lūšnų kvartalo, kurios žodžius užrašė Helena Useche ir įtraukė į moterų istorijas, perpasakotas iš aktyvistinių socialinių tyrimų pozicijų:

> „Pastaraisiais metais moterys tapo matomos, ir vyrai ėmė mus gerbti. Tai lemia jau tai, kad *compaero* moterį mato ne tik namuose – verdančią, skalbiančią, lyginančią, – bet ir vertina ją kaip *compaera*, prisidedančią ir finansiškai. Dabar retai sutiksi vyrą, sakantį savo žmonai: aš dirbu, o tu lik namuose. Be to, mes pačios ieškome savo problemų sprendimo, pavyzdžiui, veisiame sodus, padedame kitoms moterims, nušviečiame joms kitų žmonių padėtį. Anksčiau moterys visu tuo nesidomėjo. Dabar mums rūpi ne tik būti motinomis, bet ir žinoti, kaip tinkamai atlikti motinos pareigas."[103]

Ar tai feminizmas? Galbūt čia mes susiduriame su kultūrų susikalbėjimo klausimu. Ne tarp skirtingų kalbų ar žemynų, o tarp patyrimo formų. Galbūt lygiagreti moterų kovų bei organizacijų ir feministinių diskursų bei debatų plėtotė yra tik tam tikras šio judėjimo istorinės raidos etapas, o brandžiausią, pasaulinę išraišką jam padės pasiekti abiejų jo dėmenų sąveika ir *abipusė transformacija.*

Jei feminizmas yra toks įvairus, kad net gali aprėpti judėjimuose dalyvaujančias ir savęs feministėmis nevadinančias moteris, kurios netgi nesutiktų su šia sąvoka, tai ar verta stengtis išsaugoti šį žodį (juk pagaliau jį išrado vyras – Charlesas Fourier) ar įrodinėti, kad egzistuoja feministinis judėjimas? Aš manau, kad, nepaisant nieko, verta. Tai lemia svarbi teorinė priežastis: visi schemoje 4.1 nurodyti feminizmo tipai *fundamentaliu šio judėjimo uždaviniu laiko moters tapatumo de/re/konstravimą, panaikinant visuomenės institucijų lytiškumo atspalvį, pasitelkus kovas ir diskursą.* Moterų teisės yra ginamos moterų – subjektų, nepriklausomų nuo vyrų bei vaidmenų, kuriuos jiems priskiria patriarchalizmas – vardu. Kultūrinis feminizmas kuria moterų bendruomenę, kad pažadintų jų sąmoningumą bei rekonstruotų asmenybę. Esencialistinis feminizmas tvirtina esant nepakartojamą moters specifiką ir skelbia savarankiškas, aukštesnes jos vertybes. Les-

[103] Espinosa and Useche (1995: 48).

bietiškasis feminizmas, atmesdamas heteroseksualumą, panaikina būvio pasidalijimą į lytis, sudarantį vyriškumo ir moteriškumo pagrindą. Daugialypiai moterų tapatumai iš naujo apibrėžia buvimo būdus realios jų patirties – faktinės ar įsivaizduojamos – pagrindu. Moterų kovos dėl išlikimo ir orumo suteikia joms galios, o sykiu sunaikina patriarchalizuotą moterį, kurią apibūdina būtent nuolankumas. Įvairiomis formomis ir įvairiais būdais feminizmas silpnina patriarchalinę vyro ir moters dichotomiją – tokią, kokia ji gyvuoja visuomenės institucijose bei socialinėje praktikoje. Tokiu būdu feminizmas konstruoja ne vieną, bet daugelį tapatumų, kurių kiekvienas, savarankiškai egzistuodamas, kovoja dėl mikrogalios pasauliniame gyvenimo patyrimų tinkle.

Meilės galia: lesbiečių ir gėjų išsilaisvinimo judėjimai[104]

Bet kuri teorija apie kultūros ir politikos pasaulį, lesbiečių egzistavimą traktuojanti kaip marginalų ar „nenatūralų" reiškinį, kaip vien tik „seksualinę preferenciją", heteroseksualių ar vyrų homoseksualių santykių veidrodinį atspindį, labai daug praranda... Prievarta moterims brukamos heteroseksualios orientacijos feministinė kritika smarkiai vėluoja.

Adrienne Rich, „Compulsory heterosexuality and lesbian existence", p. 229

Mūsų judėjimas galbūt prasidėjo kaip mažumos kova, tačiau dabar mes turime stengtis „išlaisvinti" tai, kas yra visų žmonių asmeninio gyvenimo dalis – seksualinę saviraišką.

John D'Emilio, „Capitalism and gay identity", p. 474

Patriarchalizmas reikalauja privalomo heteroseksualumo. Istoriškai žinoma, jog civilizacija yra grindžiama tabu bei seksualumo slopinimu. Seksualumas, kaip teigė Foucault, yra socialiai sukonstruotas.[105] Geismo kontrolė yra socialinių instituci-

[104] Čia pristatoma analizė neapima nei gėjų ir lesbiečių *problemų* ir *vertybių*, nei jų santykio su visuomenės institucijomis tyrimo. Ji yra skirta lesbiečių ir gėjų *judėjimams* bei jų poveikiui patriarchalizmui per seksualinį išsilaisvinimą. Kad būčiau konkretus, remsiuosi dviem atvejų analizėmis – po vieną kiekvienam judėjimui. Viena vertus, aš papasakosiu, kaip XX a. dešimtąjį dešimtmetį Taipėjuje kilo stiprus lesbiečių judėjimas ir kaip jis sąveikavo su feministiniu bei gėjų judėjimais. Tai yra apgalvotas bandymas išsiveržti iš Šiaurės Amerikos ir Vakarų Europos lesbiečių judėjimo konteksto bei išryškinti didėjančią lesbianizmo įtaką patriarchalinėms kultūroms, kaip antai kinų kultūrai. Kita vertus, aš trumpai aptarsiu vienos stipriausių ir daugiausia dėmesio susilaukiančios gėjų bendruomenės ir judėjimo pasaulyje – San Francisko gėjų bendruomenės – formavimąsi ir plėtrą. Nagrinėdamas Taipėjaus lesbiečių judėjimą, daugiausia remiuosi puikia studija, kurią parengė mano doktorantė Berklyje Lan-chih Po – aktyvi Taipėjaus feministinio judėjimo kovotoja (Po, 1996). Kad geriau suvokčiau Taipėjaus kontekstą, be savo asmeninių žinių pasitelkiau ir savo ryšius Taivane. Už tai esu dėkingas You-tien Hsing ir Chu-joe Hsia. San Francisko atveju aš rėmiausi vietoje surinktos faktinės medžiagos analize, kurią atlikau devintojo dešimtmečio pradžioje, bendradarbiaudamas su Karen Murphy (Castells and Murphy, 1982; Castells, 1983: 138–172). Ją papildžiau kai kuriais pastebėjimais apie dabar vykstančius procesus. Čia tikrai nėra galimybių apžvelgti gausios ir su mūsų tematika susijusios literatūros apie gėjų ir lesbiečių problemas. Mokslinę šios bibliografijos apžvalgą anglų kalba rasite puikioje straipsnių rinktinėje *Lesbian and Gay Studies Reader*, red. Abelove et al. (1993).

[105] Foucault (1976, 1984a, b).

jų pagrindinė funkcija, kurianti terpę nukrypimams bei organizuojanti dominavimą. Geismas, malšinimas, sublimavimas, nukrypimas ir bausmė sukasi nesibaigiančia spirale, kuri yra daugelio žmogiškųjų aistrų, laimėjimų ir nesėkmių priežastis – tai matyti į istorijos epopėją pažvelgus iš paslėptosios patirties pusės. Ši nuosekli dominavimo sistema, per motinystę, tėvystę ir šeimą sujungianti valstybės koridorius su libido pulsu, turi silpną grandį – heteroseksualumo prielaidą. Suabejojus šia prielaida subyrėtų visa sistema: būtų pradėta kvestionuoti sąsaja tarp sekso kontrolės ir reprodukcijos; seserystė, o su ja ir moterų maištas taptų galimi, jei būtų suardytas moteris skaldantis lyčių pasiskirstymas seksualiniais vaidmenimis; vyrų ryšiai imtų kelti grėsmę vyriškumui, pakirsdami vyrų dominuojamų institucijų darnų veikimą.

Jei istorija rodo, kad kai kuriose kultūrose, pavyzdžiui, klasikinėje graikų kultūroje, vyrų homoseksualumas buvo toleruojamas,[106] tai lesbianizmas buvo griežtai slopinamas beveik visą žmonijos istoriją – būtent dėl pasipriešinimo heteroseksualumui, o ne jo nepaisant. Adrienne Rich rašo:

> „Kiekvienoje kultūroje ir visą istoriją moterys imdavosi nepriklausomos, neheteroseksualios, į moteris orientuotos egzistencijos kūrimo uždavinio – tiek, kiek leisdavo esamos sąlygos. Neretai jos būdavo įsitikinusios, kad yra „vienintelės", kurios to imasi. Jos to imdavosi, nors tik nedaugelis moterų būdavo ekonomiškai pajėgios susilaikyti nuo santuokos, o išpuoliai prieš netekėjusias moteris svyravo nuo šmeižto ir patyčių iki sąmoningo genocido – įskaitant milijonų našlių ir senmergių deginimą ir kankinimą raganų persekiojimo laikais Europoje XV, XVI ir XVII amžiuose."[107]

Vyrų homoseksualumas buvo izoliuojamas laike ir erdvėje, „apgalvotai ignoruojant" paauglystės impulsus ar slepiamas jo apraiškas tam tikruose kontekstuose (pavyzdžiui, Katalikų bažnyčios religiniuose ordinuose). Kadangi vyrai disponavo lyties, klasės ir rasės privilegijomis, homoseksualumo slopinimas buvo (ir yra) labai socialiai selektyvus. Vis dėlto pamatinė patriarchalizmo norma buvo ir yra gyvenimas, organizuojamas heteroseksualios šeimos forma, retkarčiais leidžiantis pasireikšti slaptam vyrų geismui tai pačiai lyčiai, jei tik šis yra saugiai slepiamas visuomenės užkulisiuose.

Nors pasipriešinimas prievartiniam heteroseksualumui egzistavo visais laikais ir visose kultūrose, tačiau tik per pastaruosius tris dešimtmečius lesbiečių ir gėjų teises bei seksualinę laisvę ginantys socialiniai judėjimai išplito visame pasaulyje. 1969–1970 metais jie kilo Jungtinėse Valstijose, po to – Europoje, o galiausiai išplito po didžiąją pasaulio dalį. Kodėl būtent šį laikotarpį? Abiems šiems

[106] Halperin et al. (1990).
[107] Rich (1980/1993: 230).

judėjimams būdingi kai kurie bendri veiksniai, tačiau kiekvienas jų turi ir specifinių bruožų, paaiškinančių jų raidos ypatumus bei aplinkybes.

Lesbianizmas, kaip sakėme, iš esmės yra feministinio judėjimo sudedamoji dalis, nors kovodamos su heteroseksualių moterų kultūriniu dominavimu lesbietės siekia vienytis su gėjais vyrais. Kai tik feministinė lytiškumu grindžiamų institucijų kritika sugriovė patriarchalinę ortodoksiją, seksualinių normų kvestionavimas tapo dėsninga raidos kryptimi tų feministinio judėjimo srovių, kurių atstovės troško išreikšti visas savo tapatumo puses. Be to, nustačius, kad vyrai yra moterų priespaudos šaltiniai, moterims tapo vis sudėtingiau palaikyti emocinę ir seksualinę partnerystę su savo „klasiniais priešais", o tai sudarė palankias sąlygas pasireikšti paslėptam lesbianizmui, būdingam daugeliui moterų.

Jei kalbėtume apie gėjus vyrus, tai jų judėjimo atsiradimą paskatino trys vienalaikiai veiksniai: kaistanti XX a. septintojo dešimtmečio judėjimų atmosfera, kurioje saviraiška ir autoritetų kvestionavimas sudarė sąlygas mąstyti ir veiksmais išreikšti neįsivaizduojamus dalykus, taigi „išlįsti į dienos šviesą"; feminizmo poveikis patriarchalizmui, paskatinęs kvestionuoti moters, o sykiu ir vyro kategorijas, nes jiedvi gali egzistuoti tik dichotomijoje; bei arši homofobiškos visuomenės represija, radikalizavusi net ir tuos vyrus gėjus, kurie tenorėjo tik prie jos prisitaikyti.[108]

Mano galva, gėjų ir lesbiečių išsilaisvinimo judėjimų gaivališką plėtotę Amerikoje bei kitur skatino ir dar trys veiksniai. Pirmasis yra struktūrinis: brandžios informacinės ekonomikos susiformavimas didžiausių metropolijų teritorijose paskatino atsirasti margą, naujovėmis paremtą darbo rinką bei lanksčius verslo tinklus, taip pat kurti naujas darbo vietas, aprėpiančias visą kvalifikacijų skalę ir nepriklausomas nuo stambaus masto organizacijų, kuriose lengviau reguliuoti individualų elgesį. Antrasis veiksnys yra seksualinio išsilaisvinimo temos populiarumas septintojo dešimtmečio judėjimuose. Pavyzdžiui, kadangi aš iš arti stebėjau 1968-ųjų gegužės įvykius Paryžiuje (tuo metu dirbau sociologijos asistentu Nanterre studentų miestelyje, kuriame ir prasidėjo šis judėjimas), tai galiu pasakyti, kad seksualinis išsilaisvinimas ir saviraiška buvo *pirmaeiliai* radikalaus studentų judėjimo tikslai: iš esmės šis judėjimas prasidėjo kaip bendras vaikinų ir merginų protestas, kuriuo jie siekė išsikovoti teisę laisvai patekti į savo universiteto bendrabučius. Po seksualinio išsilaisvinimo vėliava, kuri diena po dienos palaikė šio judėjimo dvasią tiek Prancūzijoje, tiek ir Jungtinėse Valstijose, kilęs utopinis troškimas išlaisvinti geismą buvo XX a. septintojo dešimtmečio varomoji jėga, telkiantis šūkis, kuris visai kartai siejosi su kitokio gyvenimo galimybe. Tačiau seksualinis išsilaisvinimas, jei tai yra išsilaisvinimas, neturi ribų. Todėl seksualumo išlaisvinimas paskatino atmesti heteroseksualumo diktatą, o daugeliu atveju ir nusikratyti visų geismo apribojimų, atveriant galimybę tyrinėti deviacijas,

[108] D'Emilio (1983).

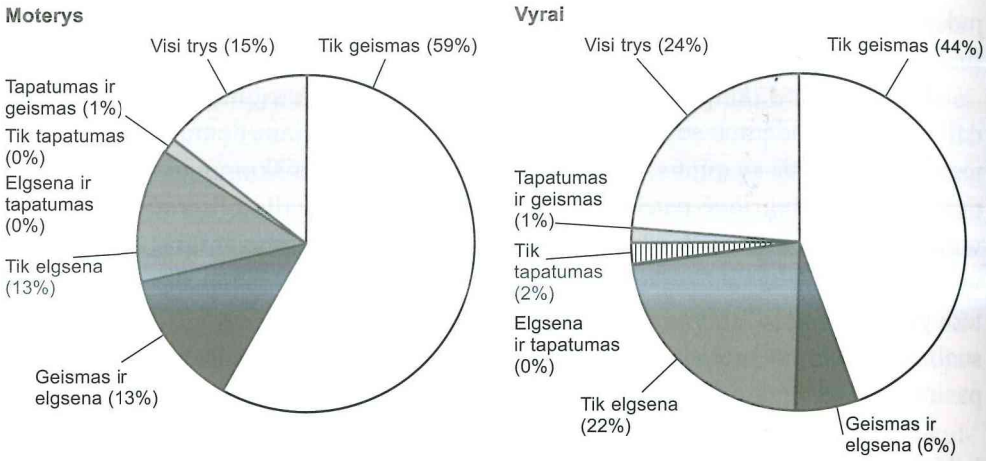

Pieš. 4.10. Seksualinių santykių su ta pačia lytimi įvairių aspektų ryšys: nagrinėjama patirtis 150 moterų (8,6% nuo 1749 apklaustųjų), turėjusių seksualinių kontaktų su kitais suaugusiais tos pačios lyties asmenimis, ir 143 vyrų (10,1% nuo 1410 apklaustųjų), turėjusių seksualinių kontaktų su kitais suaugusiais tos pačios lyties asmenimis

Šaltinis: Laumann et al. (1994)

– to, pavyzdžiui, ėmėsi sparčiai besiplėtojantis ir aiškiai savo ideologinę poziciją reiškiantis sadomazochistinis sąjūdis.

Trečiasis veiksnys, kuris, mano manymu, lygiagrečiai skatino lesbiečių ir gėjų judėjimų atsiradimą, yra labiau ginčytinas. Jis yra susijęs su fiziniu ir psichologiniu vyrų ir moterų atsiskyrimu, kurį sukėlė feminizmo iššūkis patriarchalizmui. Tai teigdamas aš nenoriu pasakyti, kad moterys tapo lesbietėmis, o vyrai gėjais, nes esą jie nesutarė su savo heteroseksualiais partneriais. Be abejo, homoseksualumas egzistuoja ir plėtojasi nepriklausomai nuo heteroseksualumo. Vis dėlto didelis skilimas – feministinio iššūkio ir daugumos vyrų nesugebėjimo susidoroti su privilegijų netektimi bendras rezultatas – skatino rastis tos pačios lyties asmenų paramos ir draugystės tinklus bei kūrė aplinką, kurioje įvairiausias aistras galima buvo demonstruoti žymiai laisviau.

Pagaliau nors seksualinis išsilaisvinimas yra gėjų ir lesbiečių judėjimų esmė, tačiau *gėjiškumo ir lesbietiškumo negalima apibūdinti kaip seksualinių preferencijų.* Lesbietiškumas ir gėjiškumas *iš esmės yra tapatumai* – ir du skirtingi tapatumai. Šie tapatumai nėra duotybės ir jų atsiradimas nėra biologiškai nulemtas. Nors biologinio polinkio esama, tačiau homoseksualus geismas daugiausia yra sumišęs su kitais impulsais bei jausmais (žr. piešinį 4.10), todėl faktinė elgsena, socialinės sąveikos ribos ir savimonė yra kultūriškai, socialiai ir politiškai sukonstruotos. Siekdamas atskleisti, kaip konkrečiai vyksta politinis tapatumo konstravimo procesas, aš pateiksiu lesbiečių judėjimo Taipėjuje ir gėjų bendruomenės San Franciske socialinę analizę.

Feminizmas, lesbianizmas ir seksualinio išsilaisvinimo judėjimas Taipėjuje[109]

Taipėjuje, kaip ir apskritai didžiojoje pasaulio dalyje, lesbiečių judėjimas kilo kaip feministinio judėjimo atšaka ir toks liko, nors XX a. dešimtąjį dešimtmetį jis veikė glaudžiai susivienijęs su tokiu pat stipriu vyrų gėjų išsilaisvinimo judėjimu. Tai, kad šis judėjimas, susilaukęs plataus atgarsio tarp jaunų Taipėjaus moterų, kilo kvaziautoritariniame politiniame kontekste, labai patriarchalinėje kultūroje, rodo, jog globalios tapatumo politikos srovės griauna tradicines formas.

Taivano feministinis judėjimas kilo 1972 metais. Jo iniciatorė buvo viena pirmųjų intelektualių Hsiu-lien Lu. Įgijusi magistro laipsnį Jungtinėse Valstijose, ji grįžo į Taipėjų ir čia subūrė moterų grupę, įsteigė „specialiąsias pagalbos telefono linijas" bei įkūrė leidyklą *Pioneer Publishing Company*, spausdinusią knygas moterų tematika. Lu „naujasis feminizmas" beveik tiksliai atkartojo klasikines liberaliojo feminizmo temas ir susiejo jas su darbo rinkos modernizavimo idėja, diskriminacijos dėl lyties bei moterų įkalinimo tam tikruose vaidmenyse kritika: „moterys pirma turi būti žmonės, o tik po to moterys"; „moterys turi išeiti iš virtuvės"; „reikia pašalinti moterų diskriminaciją dėl lyties ir puoselėti moterų potencialą". Kartu ji pabrėžtinai kalbėjo apie autentiškai kinišką savo judėjimo pobūdį ir prieštaravo kai kurioms vakarietiškojo feminizmo vertybėms, kaip antai lyčių skirtybių panaikinimui ar moteriškų drabužių atsisakymui. Lu požiūriu, „moterys turi būti tokios, kokios jos yra".

XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje feministės prisidėjo prie politinės opozicijos sąjūdžio ir po 1979 metų Kaoshiungo sukilimo buvo represuotos, o Lu – įkalinta. Organizuotas judėjimas neatlaikė represijų, tačiau jas atlaikė moterų tinklai, todėl devintojo dešimtmečio pradžioje nuvilnijo antroji feminizmo banga. 1982 metais nedidelė moterų grupė pradėjo leisti mėnraštį *Awakening Magazine* („Pabudimas"), suteikusį galimybę moterims reikšti savo nuomones bei reikalauti savo teisių. 1987 metų sausį šimtai moterų išėjo į Taipėjaus gatves, protestuodamos prieš sekso industriją mieste. 1987 metais, panaikinus karo padėtį, dešimtmečius slopinusią opoziciją Taivane, buvo formaliai įsteigtas fondas *Awakening Foundation* („Pabudimo fondas"): ilgainiui jis tapo Taivano moterų kovų koordinavimo centru, aprėpiančiu visą liberaliosios tematikos, radikalių uždavinių bei įvairių moterų iniciatyvų rėmimo spektrą. XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje kilo beveik spontaniškas judėjimas: kūrėsi daugybė moterų grupių, kaip antai

[109] Mano atlikta Taipėjaus lesbiečių judėjimo analizė glaudžiai siejasi su Lan-chih Po studija (1996). Savo tyrimą ji iš dalies papildo 1996 m. balandžio 20 d. Taivano nacionaliniame universitete Taipėjuje vykusios konferencijos „Naujas geismo žemėlapis: literatūra, kultūra ir seksualinė orientacija" medžiaga (kinų kalba) bei specialaus *Awakening* žurnalo leidimo (1995: nr. 158–161) apie feminizmo ir lesbizmo sąsajas medžiaga.

išsiskyrusių moterų, namų šeimininkių asociacijos, jaunimo vadavimo iš prostitucijos grupės ir panašiai. Medijos ėmė skelbti apie šių grupių veiklą, vis labiau atkreipdamos į jas visuomenės dėmesį bei patraukdamos vis daugiau moterų, ypač išsilavinusių ir kvalifikuotą darbą dirbančių Taipėjaus gyventojų.

Dešimtąjį dešimtmetį prasidėjus demokratiniam politiniam gyvenimui (demokratinė opozicija Taipėjuje laimėjo rinkimus į vietos valdžią), Taipėjuje kilo margas, kultūriškai orientuotas socialinis judėjimas. Moterų judėjimo gretos bei įtaka didėjo, o jo viduje vis labiau ėmė skirtis kova už moterų teises, moterų darbininkių gynimas bei naujų moterų tapatumų, tarp jų ir lesbietiškojo, reiškimasis. Feminizmas „užėmė" universitetų miestelius tikrąja šio žodžio prasme. 1995 metų gegužę Taivano valstybinio universiteto (pagrindinio šalies universiteto) moterų studijų grupės vadovė buvo išrinkta studentų bendruomenės pirmininke, nurungusi valdančiosios partijos kandidatą bei politinę opoziciją palaikančius studentus. Dėl naujosios Taivano visuomenės moterų, ypač ištekėjusių, paramos feministinis judėjimas susilaukė dėmesio už universiteto ribų, sukėlė daugybę diskusijų, ypač dėl šeimos sampratos, ir tapo dingstimi Taivano parlamentui peržiūrėti šeimos įstatymą.

Būtent šiame kultūrinio bruzdėjimo ir feministinių idėjų populiarėjimo kontekste daugelis jaunų radikalių feminisčių Taipėjuje pradėjo gvildenti lesbianizmo temas. Grupė *Axis Collective* ėmė skleisti radikaliųjų feminisčių ir lesbiečių teoretikių, kaip antai Audre Lorde, Adrienne Rich, Gayle Rubin ir Christine Delphy, idėjas bei išvertė kai kuriuos jų tekstus į kinų kalbą. Vadovaujantis Lorde „erotiškumo kaip galios" samprata buvo sukurtas naujas tapatumo politikos, nukreiptos į moters kūną ir seksualumą, laukas. Be universitetų miesteliuose besiburiančių moterų grupių, 1990 metais Taivane susiformavo pirma atvirai lesbietiška grupė „Tarp mūsų" (*„Between Us"*, *wo-men-chih-chien*)."

1994 m. gegužės 22 dieną feministės Taipėjaus gatvėse surengė „eiseną prieš seksualinį priekabiavimą", kurioje dalyvavo apie 800 moterų, daugiausia studenčių. Jos žygiavo nuo studentų meistelių iki miesto centro. Eisenos metu feministė mokslininkė Ho, plėtojusi seksualinio išsilaisvinimo diskursą, greitosiomis sukūrė šūkį: „Aš trokštu seksualinio orgazmo, o ne seksualinio priekabiavimo!". Jį žygio dalyvės ėmė entuziastingai ir garsiai skanduoti priblokšto patriarchalinio Taipėjaus gatvėse, o vėliau jis tapo daugumos laikraščių antrašte. Viešumas, kurio susilaukė šis įvykis, pakurstė esminius ginčus feminizmo judėjime. Daugelis feminisčių manė, kad tuo metu, kai feministinį judėjimą ėmė vis labiau pripažinti ir toleruoti visuomenė, kai jis ėmė gerinti moterų padėtį bei reikalauti lyčių lygybės, visuomenės sąmonėje jį tapatinti su seksualiniu išsilaisvinimu būtų pernelyg drąsu ir potencialiai destruktyvu. Be to, kai kurios feministės aiškino, kad seksualinis išsilaisvinimas Vakaruose tapo spąstais moterims ir iš esmės veikė vyrų naudai. Vietoj to jos siūlė kovoti už „teisę į kūno savarankiškumą". Ho ir kitos feministės, susijusios su lesbiečių judėjimu, kalbėjo apie būtinybę kurti feminis-

tinį požiūrį į seksualinį išsilaisvinimą, siekdamos sykiu emancipuoti moteris ir moterų seksualumą. Jų požiūriu, seksualinis išsilaisvinimas yra radikalus būdas mesti iššūkį patriarchalinei kultūrai, kuri reiškiasi per moters kūno kontrolę. Moterų seksualinio išsilaisvinimo judėjimas, apimantis stiprų lesbietiškąjį sparną – ir ne tik jį – ėmė veikti. 1995 metais Taivano universiteto moterų studijų grupės, telkdamos paramą savo kandidatei į studentų valdybą, bendrabučiuose ėmė demonstruoti pornografinius filmus. Tuo pat metu įvairiuose studentų miesteliuose buvo surengtas „pirmasis moterų erotinis festivalis". Šių moterų, kurių dauguma buvo labai jaunos, veikla buvo plačiai nušviesta medijų, ji šokiravo Taipėjaus visuomenę ir sukėlė didelį feminizmo lyderių susirūpinimą, provokuodama aštrius, kartais net piktus ginčus tarp feminisčių.

Štai šiame feministinio sąmonėjimo ir seksualinio išsilaisvinimo kontekste kūrėsi lesbiečių ir gėjų grupės, griaunančios Kinijos kultūroje įsišaknijusius draudimus. Be to, XX a. dešimtąjį dešimtmetį AIDS stigma sustiprino ir racionalizavo tradicinį homoseksualų marginalumą. Vis dėlto susikūrus lesbiečių grupei *„Between Us"*, viena po kitos ėmė dygti lesbiečių ir gėjų bendruomenės, daugiausia universitetų miesteliuose: pavyzdžiui, lesbiečių grupės *„Between Us"*, *ALN*, *„Lambda"* (Taivano universitete) ir *„I Bao"*; vyrų gėjų grupės, kaip antai *„Gay Chat"* („Gėjų šnekos" Taivano universitete), *„NCA"* ir *„Speak Out"* („Išsikalbėk"). Kitos grupės telkė lesbietes ir gėjus, tarkime *„Queer Workshop"* („Queer* darbo grupė"), *„We Can"* („Mes galime", Sinhua universitetas), *DV8* (Sheshino koledžas), *„Quist"* (Chong-yung universitetas) ir t. t. Šios grupės kūrė homoseksualų bendruomenę. Jos „kolektyviai išlindo į dienos šviesą" ir susiejo seksualumą, džiaugsmą ir politiką, dar kartą įsitikindamos, kad „tai, kas asmeniška, yra politiška". Barai tapo informacijos, tinklaveikos, švietimo, o pagaliau ir gėjų bei lesbiečių kultūros kūrimo epicentrais. Po rašo: „Gėjų barai vaidina tokį pat svarbų vaidmenį gėjų ir lesbiečių kultūros formavimesi Taipėjaus mieste, kaip alinės – britų darbininkų klasės (formavimesi)."[110]

Vis dėlto informacijos amžiuje, į kurį Taipėjus yra visiškai įžengęs, gėjų ir lesbiečių tinklaveika neapsiriboja barais. Kaip ryšio užmezgimo, palaikymo ir bendravimo formomis jie plačiai naudojasi internetu, interneto skelbimų lentomis (*message boards*). Jie taip pat kūrė „alternatyviąsias medijas", ypač per pogrindines gėjų ir lesbiečių radijo stotis. Be to, 1996 metais oficialios Taipėjaus radijo stotys transliavo dvi gėjų ir lesbiečių programas.

---

* *Queer* anglų kalboje kadaise buvo vartojamas kaip įžeidžiamo slengo žodis, žymintis homoseksualų asmenį, tačiau nuo XX a. devintojo dešimtmečio juodinamoji grupė vis plačiau ėmė vartoti šią sąvoką savo tapatumui nusakyti bei neklusniam pasididžiavimui juo išreikšti. Galiausiai šis žodis imtas vartoti kaip skėtinė sąvoka, aprėpianti visas homoseksualaus geismo išraiškos formas – gėjų, lesbiečių, biseksualų, transvestitų ir pan. – *Vert. past.*

[110] Po (1996: 20).

Be komunikacijos, tinklaveikos ir saviraiškos, lesbiečių judėjimas, glaudžiai susivienijęs su gėjų judėjimu, aktyviai dalyvavo daugelyje kampanijų, socialinio protesto ir politinių reikalavimų akcijų. Itin reikšminga buvo mobilizacija dėl AIDS politikos. Viena vertus, feministės, lesbietės ir gėjai patraukė į gatves, protestuodami prieš vyriausybės politiką, inkriminuojančią gėjams atsakomybę už šios epidemijos plitimą. Kita vertus, kadangi sparčiausiai gausėjanti ŽIV infekuotųjų grupė Azijoje yra heteroseksualios moterys, feminisčių grupė *Awakening* ėmėsi spręsti šią problemą kaip moterų išlikimo klausimą. Tiesa yra ta, kad didžiausią ŽIV infekuotų moterų grupę Taivane sudaro namų šeimininkės – savo vyrų įpročio naudotis prostitučių paslaugomis bejėgės aukos. Moterų grupės Taivane veikė atsižvelgdamos į AIDS plitimo prevencijos politikos prieštaras: kaip moterys gali neužsikrėsti nuo savo vyrų, jei jos negali kontroliuoti savo lytinio gyvenimo? Seksualinio išsilaisvinimo temas susiedamas su realiu gyvenimu bei įtikinėdamas moteris, kad jos kenčia nuo negailestingos seksualinės priespaudos, judėjimas prieš AIDS, sukurtas feminisčių, lesbiečių ir gėjų bendromis pastangomis, lėmė fundamentalius pokyčius patriarchalinėje seksualinio dominavimo struktūroje.

Kita svarbi lesbiečių ir gėjų judėjimų veiklos kryptis sustabarėjusioje patriarchalinėje visuomenėje buvo kova su tradiciniu stigmatizavimu ir nepastebimumu viešumoje. Gėjai turėjo kovoti su nenormalumo stigma. Lesbietės – su nepastebimumu. Ir vieniems, ir kitiems išėjimas į viešumą tapo svarbiausiu tikslu kovoje už socialinę egzistenciją. Ir tam nepaprastai svarbi buvo kultūrinė veikla. 1992 metų „*queer* kino" filmų festivalis tapo kolektyvinio įsitvirtinimo viešumoje pradžia. Į kelis kino teatrus prisirinko gėjų ir lesbiečių, o filmų pristatymas prasidėjo ginčais dėl „*queer* teorijos". Tarp kitko, Taivano ir Honkongo aktyvistai išradingai išvertė sąvoką *„queer"* į kinų kalbą kaip *„tong-chii"*, reiškiantį „draugas", tačiau „draugas" čia žymi ne komunistinę brolybę, o *„queer"* tapatumą. Įvairūs kultūriniai renginiai, pradedant šiuo filmų festivaliu, – visuomet bendruomeniški ir šventiški, – iš esmės pakeitė supratimą apie lesbiečių ir gėjų kultūrą Taivane, todėl 1996 metais jų judėjimas Valentino dienos proga išdrįso surengti „gėjų ir lesbiečių dievaičių" dešimtuko rinkimus iš žinomų pramogų pasaulio, visuomenės ir politikos veikėjų (be abejo, ne visi išrinktieji buvo sužavėti savo populiarumo tarp gėjų ir lesbiečių).

Trečia, lesbiečių ir gėjų judėjimai siekė užvaldyti viešąją erdvę. Ir tai nieko stebėtina. Šį siekį simbolizavo jų kova dėl Taipėjaus Naujojo parko (*New Park*), kurį jie pareiškė „atsiimsiantys". Parkas, įsikūręs šalia Prezidento rūmų, tapo *„queer* erdve" – pagrindine gėjų bendruomenės susirinkimų ir seksualinių partnerių „kabinimo" vieta. 1996 metais naujoji demokratinė savivaldybės administracija planavo renovuoti Taipėjų, taip pat ir jo parkus. Pabūgę, kad praras savo „išlaisvintąją erdvę", lesbietės ir gėjai pareiškė teisę dalyvauti planavimo projekte kaip nuolatiniai parko lankytojai ir susibūrė į tinklą *„Comrade Space Front Line"* („Draugų

erdvės frontas“), kovojusį dėl teisės laisvai naudotis parku savo veiklai dienos metu, kad išsivaduotų iš savo, kaip „patamsių bendruomenės“, statuso.

Didėjant lesbiečių įtakai bei kovingumui, tarp jų ir plataus feministinio judėjimo kilo nemažai konfliktų. Didžiausias jų buvo susijęs su šeimos įstatymo persvarstymu parlamente. Lesbietės kritikavo moterų grupių siūlymą, nes šis buvo grindžiamas heteroseksualios šeimos kaip normos prielaida bei nepaisė homoseksualų teisių. Taigi lesbietės ir gėjai ėmė *aktyviai telkti jėgas dėl santuokos tarp tos pačios lyties asmenų įteisinimo* – fundamentalios problemos, kurią kelia dauguma lesbiečių ir gėjų judėjimų visame pasaulyje. Šią problemą išsamiau aptarsime vėliau. Šis konfliktas skatino svarstymus ir ginčus feminizmo judėjime, ypač pagrindinėje jo srovėje, *Awakening fonde*. Lesbietės kritikavo feministinius solidarumo šūkius, pavyzdžiui, „moterys myli moteris“, kaip veidmainiškus, nes juose buvo ignoruojama seksualinė šios meilės pusė. 1996 metais lesbietės atvirai ėmė reikšti savo poziciją feministiniame judėjime ir įnirtingai reikalauti, kad jų specifinės teisės būtų pripažįstamos ir ginamos kaip teisėtas moterų judėjimo reikalavimas.

Šiame pasakojime apie Taipėjaus lesbiečių judėjimą reikėtų atkreipti dėmesį į kai kuriuos jo ypatumus. Jis sugriovė išankstinę nuostatą apie patriarchalizmo ir heteroseksualumo tvirtumą konfucianizmo įkvėptose kultūrose. Jis kilo iš feminizmo judėjimo, o sykiu sudarė vieningą frontą su gėjų išsilaisvinimo judėjimu kovoje už teises į seksualumą visomis jo formomis. Jis padėjo telkti jėgas kovai su AIDS, siedamas jos plitimą su namų šeimininkių seksualiniu nuolaidžiavimu. Svarbiausius pasaulyje verdančius teorinius ginčus dėl feminizmo ir lesbianizmo jis susiejo su kinų kultūra ir XX a. dešimtojo dešimtmečio Taivano visuomenės institucijomis. Šis judėjimas pasitelkė visą spektrą kultūrinės išraiškos formų, kad „kolektyviai išlįstų į dienos šviesą“ visuomenės dėmesio akiratyje. Jis plačiai naudojosi internetu bei alternatyviomis komunikacijos priemonėmis, kaip antai piratiniu transliavimu. Jis prisidėjo prie miestų socialinių judėjimų ir vietinės reikšmės politinių kovų. Jis taip pat paaštrino patriarchalinės šeimos kritiką, stodamas į teisinę bei kultūrinę kovą už tai, kad būtų pripažintos tos pačios lyties asmenų santuokos ir neheteroseksualios šeimos samprata. Šiuos klausimus aš dar plėtosiu, kai apibendrinsiu tai, ką pasakiau apie lesbiečių ir gėjų judėjimų tarpusavio ryšį bei jų iššūkį patriarchalizmui.

Laisvės erdvės: San Francisko gėjų bendruomenė[111]

Įprasta manyti, kad Amerikos gėjų išsilaisvinimo judėjimas prasidėjo Stonewallio maištu Niujorko Greenwich Village rajone 1969 metų birželio 27 dieną, kai šimtai gėjų tris dienas iš eilės grūmėsi su policija po jos eilinio brutalaus reido į

[111] Mano tyrimo apie San Francisko gėjų bendruomenę šaltiniai bei metodai nurodyti Castells (1983), ypač priede *Methodological Appendix*, p. 355–362.

The Stonewall – gėjų barą. Po šio įvykio judėjimas ėmė plėtotis neregėtu greičiu, ypač pagrindinių metropolijų teritorijose, nes gėjai ėmė kilti į dienos šviesą – individualiai ir kolektyviai. 1969 metais visoje šalyje veikė 50 organizacijų; 1973 metais jų skaičius viršijo 800. Niujorkas ir Los Andželas dėl savo dydžio tapo prieglobsčiais didžiausiam gėjų skaičiui, tačiau būtent San Franciske susiformavo matoma, organizuota bei politizuota gėjų bendruomenė, per kelis ateinančius dešimtmečius transformavusi šio miesto erdvę, kultūrą bei politiką. Mano skaičiavimais (jie, be abejo, yra hipotetiniai, nes, laimė, nėra statistikos duomenų apie seksualines preferencijas), maždaug 1980-aisiais gėjai ir lesbietės galėjo sudaryti apie 17 procentų miesto suaugusių gyventojų (du trečdalius jų sudarė gėjai), o šios orientacijos rinkėjų, pasižyminčių aktyviu dalyvavimu rinkimuose į vietos valdžią, galėjo būti apie 30 procentų. Spėju, kad XX a. dešimtąjį dešimtmetį, nepaisant nuo devintojo dešimtmečio vidurio siaučiančios AIDS epidemijos, gėjų ir lesbiečių San Franciske pagausėjo – daugiausia tai lėmė lesbiečių gretų augimas, nenutrūkstama gėjų imigracija bei stabilių partneryščių tarp tos pačios lyties asmenų konsolidacija. Dar svarbiau yra tai, kad gėjai dažniausiai įsikurdavo tam tikruose miesto rajonuose, sudarydami autentiškas komunas, kuriose gyvenamosios vietos, verslo įmonės, nekilnojamasis turtas, barai, restoranai, kino teatrai, kultūros centrai, bendruomenių asociacijos, gatvių susirinkimai bei šventiniai renginiai sudarė vientisą socialinio gyvenimo bei kultūrinio savarankiškumo audinį: laisvės erdvę.

Remdamiesi šia erdve, gėjai ir lesbietės vienijosi politiškai ir darė didelį poveikį San Francisko vietinei valdžiai, pavyzdžiui, išsikovojo, kad ši priimtų sprendimą, įpareigojantį policijos skyrių priimti į darbą gėjus ir lesbietes, kad šie sudarytų ne mažiau kaip 10 procentų policijos pajėgų. Homoseksualių gyventojų erdvinė koncentracija yra gėjų kultūros skiriamasis bruožas daugumoje miestų, nors dešimtąjį dešimtmetį, padidėjus visuomenės tolerancijai bei atsiradus žymiai daugiau savo homoseksualumo neslepiančių žmonių, jie išplito įvairiose Amerikos miestų teritorijose, keldami siaubą konservatyviems homofobams.

Geografinę koncentraciją gėjų kultūros formavimosi etape lėmė du veiksniai: matomumas ir apsauga. Harry'is Brittas, San Francisko gėjų politinis lyderis, prieš daugelį metų duodamas man interviu, sakė: „Kai gėjai yra išsibarstę erdvėje, jie yra ne gėjai, nes jie yra nematomi." Fundamentalus išsilaisvinimo aktas gėjams buvo ir yra „išėjimas į dienos šviesą", viešas pareiškimas apie savo tapatumą bei seksualumą, o po to – resocializacija. Tačiau kaip būti atvirai gėjumi vidury priešiškos ir įtūžusios visuomenės, vis labiau nepasitikinčios savo pamatinėmis vertybėmis – vyriškumu ir patriarchalizmu? Ir kaip susigyventi su nauju elgesiu, nauju kodeksu ir nauja kultūra pasaulyje, kuriame iš to, kaip asmuo save pateikia, galima spręsti apie seksualumą, ir kuriame heteroseksualumas yra savaime suprantamas dalykas? Kad galėtų išreikšti save, gėjai visuomet susitikinėdavo vieni su kitais:

moderniaisiais laikais – naktiniuose baruose ir slaptose vietose. Kai tapo sąmoningesnii ir stipresni, kad galėtų kolektyviai „išeiti į dienos šviesą", jie ėmė žymėti vietas, kuriose galėdavo jaustis saugūs ir kurti naują gyvenimą. Jų pasirinktų vietų teritorinėse ribose buvo kuriamos savarankiškos institucijos bei kultūrinė autonomija. Levine'as atskleidė sistemingą gėjų geografinės koncentracijos XX a. aštuntojo dešimtmečio Amerikos miestų erdvėje plėtrą.[112] Jis ir kiti vartojo sąvoką „getas", o gėjų kovotojai kalba apie „išlaisvintas zonas": tarp getų ir gėjų zonų iš tiesų yra didelis skirtumas, nes pastarąsias paprastai apgalvotai projektuoja homoseksualios orientacijos žmonės, siekdami platesnės miesto visuomenės kontekste sukurti savo miestą.

Kodėl San Franciskas? San Franciskas – per akimirksnį iškilęs miestas, nuotykių ieškotojų, viliojamų aukso ir laisvės, kolonija – visuomet buvo vieta, kurioje galiojo lankstūs moralės standartai. Barbary'io pakrantė buvo jūrininkų, keliautojų, laikinųjų gyventojų, svajotojų, sukčių, verslininkų, maištininkų ir deviantų susitikimų vieta – terpė, kurioje buvo užmezgami atsitiktiniai santykiai, beveik negaliojo socialinės normos, o riba tarp normalumo ir nenormalumo buvo miglota. Vis dėlto XX a. trečiąjį dešimtmetį miestas nusprendė tapti respektabiliu: jis susiformavo kaip kultūrinė Vakarų Amerikos sostinė, ir plūstančių airių bei italų darbininkų dėka dailiai augo autoritetingos Katalikų bažnyčios prieglobstyje. Ketvirtąjį dešimtmetį, nuvilnijus reformų sąjūdžiui, pasiekusiam miesto rotušę bei policiją, „deviantai" buvo represuoti ir priversti slapstytis. Taigi aiškinantis, kodėl būtent San Franciskas tapo gėjų išsilaisvinimo scena, nepakanka atsižvelgti vien į tai, kad jis pradžioje buvo laisvės miestas.

Svarbiausias posūkio taškas buvo Antrasis pasaulinis karas. San Franciskas tapo pagrindiniu Ramiojo vandenyno pakrantės uostu. Pro šį miestą keliavo apie 1,6 milijono jaunų vyrų ir moterų: vieniši, atplėšti nuo namų, balansuojantys ties mirties ir kančios slenksčiu ir besidalijantys savo išgyvenimais daugiausia su savo lyties asmenimis, daugelis jų atrado savyje homoseksualumą arba jį pasirinko. Ir daugelis jų buvo negarbingai pašalinti iš laivyno bei išlaipinti San Franciske. Karui pasibaigus, užuot grįžę namo į Ajovą su gėdos žyme, jie verčiau pasilikdavo mieste drauge su tūkstančiais kitų homoseksualų. Jie susitikinėjo baruose bei kūrė savitarpio pagalbos ir paramos tinklus. Gėjų kultūra pradėjo formuotis XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje. Kad iš barų išeitų į gatves, jiems teko palaukti dar daugiau kaip dešimtmetį, kol San Franciske suklestėjo alternatyvūs gyvenimo būdai, užaugo bitnikų karta, o apie *City Lights* knygyną ėmė telktis literatų rateliai, kuriuose dalyvavo Ginsbergas, Kerouacas, *Black Mountain* poetai bei daugelis kitų. Ši kultūra telkėsi seno italų *North Beach* rajono erdvėje, netoli turistų mėgstamo „raudonųjų žibintų" kvartalo Brodvėjuje. Šioje tolerantiškoje,

[112] Levine (1979).

eksperimentinėje terpėje gėjai buvo svetingai sutinkami. Kai žiniasklaida susidomėjo bitnikų kultūra, ji ėmė trimituoti apie labai paplitusį homoseksualumą kaip jos iškrypėliškumo įrodymą. Šitaip ji išreklamavo San Franciską kaip gėjų Meką, patraukdama tūkstančius gėjų iš visos Amerikos. Miesto taryba į tai sureagavo represijomis, kurios savo ruožtu paskatino 1964 metais įsteigti Asmens teisių draugiją (*Society of Individual Rights*). Ši, susivienijusi su *Tavern Guild*, – gėjų ir bohemos barų savininkų verslo asociacija, kovojančia su policijos užpuldinėjimais, – gynė gėjus.

Vėliau, XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje, hipių kultūra, socialiniai judėjimai, kilę San Francisko slėnio rajone, ypač Berklyje ir Oklende, bei gėjų išsilaisvinimo judėjimas, apėmęs visą Ameriką, kokybiškai pakeitė San Francisko gėjų bendruomenės plėtrą, o tam talkino istoriškai susiformavusių tinklų patvarumas. 1971 metais pirmą kartą Kalifornijos gėjų judėjimas pasijuto gana stiprus ir surengė žygį į sostinę Sakramentą gėjų teisėms paremti. Aštuntąjį dešimtmetį gėjų bendruomenė suklestėjo kai kuriuose San Francisko rajonuose, ypač Castro rajone: jie pirko ir nuomojo būstus sunykusiame tradiciniame darbininkų klasės rajone, kurį gėjų šeimynos, nekilnojamojo turto pardavimo agentai gėjai bei gėjų remonto įmonės galiausiai atgaivino. Šiame rajone kūrėsi ir gėjų vadovaujamos verslo įmonės. Aštuntąjį dešimtmetį iš įvairių gyvenamųjų vietų gėjai ėmė telktis į vieną kaimyniją, – ten, kur buvo jų barai ir kontrkultūrinės zonos, – ir kurią jie galėjo vadinti sava. Piešinys 4.11 vaizduoja gėjų gyvenamųjų zonų plėtrą San Franciske nuo šeštojo iki devintojo dešimtmečių. Jis sudarytas, remiantis vietoje surinktos faktinės medžiagos analize.

Gėjų bendruomenės kūrimas nebuvo grynai spontaniškas. Tai buvo apgalvoto politinio veikimo išdava. Tą veikimą daugiausia skatino San Francisko gėjų bendruomenės istorinis lyderis Harvey'us Milkas. Nors buvo baigęs Niujorko valstybinį universitetą Olbanio mieste, jis negalėjo dėstyti, nes dėl homoseksualumo buvo pašalintas iš karinio jūrų laivyno. Kaip ir tūkstančiai kitų gėjų, jis 1969 metais atsikraustė į San Franciską. Metęs finansų analitiko darbą, Castro gatvėje jis įkūrė fotografijos verslo įmonę *Castro Camera*. Jis sukūrė planą, kaip gėjai iš savo bendruomenės galėtų išsiveržti į verslo pasaulį, o iš jo – į valdžią. Milkas ragino „gėjus pirkti pas gėjus", kad Castro gatvė taptų kuo nors daugiau, o ne vien seksualinių partnerių „kabinimo" vieta – tai yra gėjams priklausančia, gėjų gyvenama ir gėjų mėgstama vieta. Jei gėjai galės pirkti pas gėjus ir gyventi kaip gėjai, jie galės ir balsuoti kaip gėjai. 1973 metais jis balotiravosi į San Francisko miesto tarybos nario postą kaip atvirai besiskelbiantis gėjų kandidatas. Rinkimų kampanija pasisekė, tačiau jis nebuvo išrinktas. Milkas grįžo prie savo darbų – kūrė politinę platformą, stiprino gėjų politinius klubus, prisišliejo prie Demokratų partijos bei plėtojo savo programą, įtraukdamas į ją vietinės miesto politikos klausimus, kaip antai klausimą, susijusį su spekuliavimo nekilnojamuoju turtu kontrole.

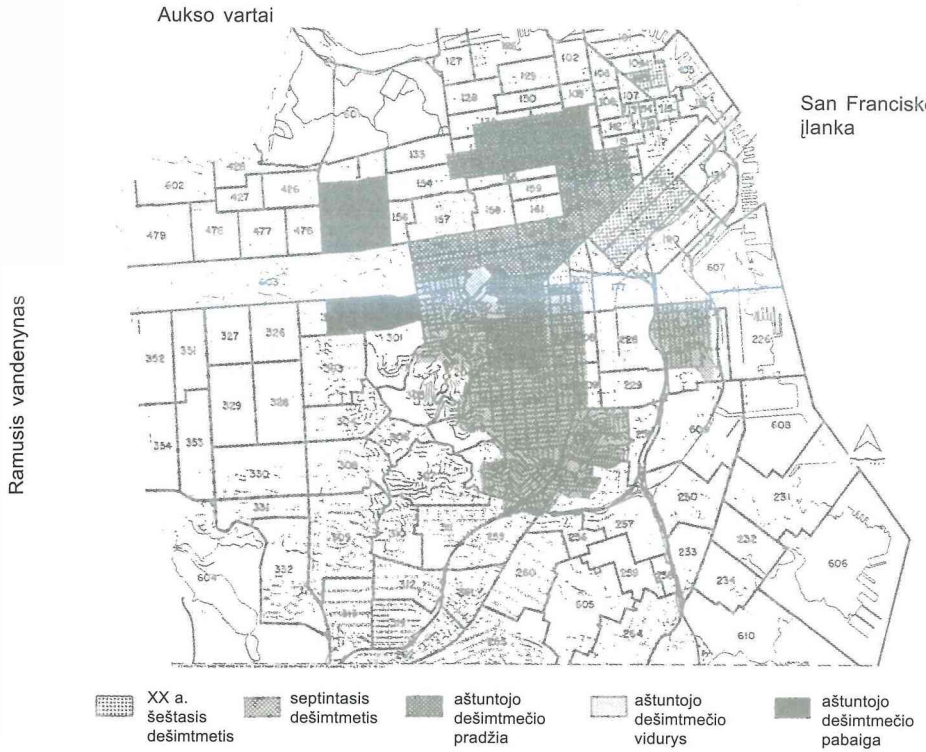

Pieš. 4.11. Gėjų gyvenamosios zonos San Franciske
Šaltinis: Castells (1983)

Milko likimą pakeitė vienas politinis įvykis. 1975 metais San Francisko meru nedidele balsų persvara buvo išrinktas Kalifornijos senatorius liberalas George'as Moscone'as. Kad užsitikrintų tuo metu jau sustiprėjusios gėjų bendruomenės paramą, Moscone'as skyrė Harvey'ui Milkui svarbų postą vietos administracijoje. Pirmą kartą istorijoje atvirai besiskelbiantis gėjų lyderis tapo miesto pareigūnu. Maždaug tuo pat metu stiprus San Francisko kaimynijos judėjimas išsikovojo, kad būtų priimta rinkimų įstatymo pataisa, nustatanti, jog balsavimas miesto tarybos (vadinamos *Board of Supervisors**) rinkimuose vyktų ne miesto mastu, o atskiruose rajonuose. Šitaip 1977 metais Harvey'us Milkas buvo išrinktas tarybos nariu nuo teritorijos, kurią gėjų bendruomenė išsikovojo Castro rajone, tapusiame rinkimų apylinke. Nuo šios naujos platformos jis telkė gėjų jėgas visame mieste ir visoje valstijoje. 1978 metais konservatoriai Kalifornijos rinkėjams pasiūlė balsuoti už tai, kad homoseksualams būtų uždrausta dėstyti valstybinėse mokyklose. Šis siūlymas buvo atmestas – prieš balsavo 58 procentai rinkėjų Kali-

* San Francisko *Board of Supervisors* (Inspektorių taryba), sudaryta iš 11 narių, yra miesto ir apygardos įstatymų leidžiamoji valdžia, kurios nariai renkami tiesiogiai. – *Red. past.*

fornijoje ir 75 procentai – San Franciske. Šios kampanijos lyderis buvo medijose puikiai pasirodantis Harvey'us Milkas. 1978 metų balandį miesto taryba patvirtino labai liberalų savivaldybės nutarimą dėl gėjų teisių. Tuo pat metu dviem lesbiečių lyderėms Del Martin ir Phyllis Lyon, ėjusioms pareigas San Francisko rotušėje, buvo įteikti miesto garbės raštai už nuopelnus piliečiams, tarp jų – už paramą lesbietėms bei už 25 kartu nugyventus metus.

Šis ir kiti gėjų laimėjimai perpildė homofobų kantrybės taurę. 1978 metų lapkričio 27 dieną miesto tarybos narys konservatorius Danas White'as – buvęs policininkas, rengęs kampanijas prieš pakantumą „seksualiniams deviantams" – nušovė merą George'ą Moscone'ą ir tarybos narį Harvey'ų Milką jų kabinetuose rotušėje. Vėliau jis pasidavė savo buvusiems kolegoms policijos nuovadoje. Moscone'ui ir Milkui pagerbti buvo surengta gedulinga demonstracija. Tai buvo vienas įspūdingiausių reginių San Francisko istorijoje: išklausę kalbėtojus, kvietusius judėjimą tęsti Harvey'aus Milko žygį, 20 000 žmonių, nešini žvakėmis, tylėdami ėjo gatvėmis. Judėjimas tęsė Milko darbą. Naujoji merė Dianne Feinstein į Harvey'aus Milko postą paskyrė kitą gėjų lyderį, socialistą Harry'į Brittą, kuris netrukus buvo išrinktas miesto tarybos nariu.

Kitą dešimtmetį miesto taryboje, kurią sudaro 11 narių, padaugėjo gėjų ir lesbiečių lyderių atstovų. Ir nors vienuose, 1992 metų rinkimuose, jie pralaimėjo konservatoriams, tačiau vėliau sudarė koalicijos branduolį, 1996 metais padėjusį išrinkti Willie'į Browną – patyrusį juodaodžių demokratų lyderį – į San Francisko mero postą. Homofobinės kultūros San Franciske dvasinę sumaištį, kai susvyravo tikėjimas ilgai brangintų vertybių verte, puikiai atskleidžia viena istorija, susijusi su 1996 metų kampanija. Tuometinis meras, buvęs policijos vadovas, padarė didelę politinę klaidą, dėl kurios veikiausiai prarado galimybę laimėti kitus rinkimus. Kadangi viešosios nuomonės apklausos parodė, jog pagal populiarumą jis atsilieka nuo kitų kandidatų, tai, mėgindamas pelnyti gėjų elektorato palankumą, jis leidosi nufotografuojamas nuogas ir davė interviu radijo žurnalistams iš dušo kabinos, taip pat „Adomo kostiumu". Įžeistų rinkėjų – tiek homoseksualios, tiek ir heteroseksualios orientacijos – atgalinė reakcija palaidojo jo galimybes. Naujasis meras tęsė du dešimtmečius mieste galiojusią tradiciją gerbti ir stiprinti gėjų teises bei gėjų kultūrą. Tam keliskart per metus yra rengiamos šventinės eitynės bei renginiai.

Vis dėlto dėl AIDS protrūkio XX a. devintąjį dešimtmetį dešimtojo dešimtmečio gėjų bendruomenė jau buvo kitokia, negu ta, kuri susiformavo aštuntąjį dešimtmetį.[113] Per 15 metų San Franciske nuo AIDS mirė apie 15 000 žmonių, o

[113] Ryšio tarp gėjų judėjimo, kovos su AIDS ir visuomenės reakcijų aptarimą žr.: Coates et al. (1988); Mass (1990); Heller (1992); Price and Hsu (1992); Herek and Greene (1995); Lloyd and Kuselewickz (1995).

dar keliems tūkstančiams buvo nustatyta ŽIV infekcija. Gėjų bendruomenės reakcija buvo verta pagyrimo. San Franciskas visam pasauliui tapo pavyzdžiu, kaip organizaciškai ir politiškai veikti, iškilus pavojui žmonijai – AIDS epidemijai. Manau, nesuklysiu sakydamas, kad pagrindinis devintojo ir dešimtojo dešimtmečių gėjų judėjimas buvo kovos su AIDS sąjūdžio gėjų sparnas, dirbęs plačiu mastu – pradedant sveikatos klinikomis ir baigiant kovotojų grupėmis, tokiomis kaip *ACT UP!*. Pirmiausia San Franciske buvo siekiama padėti sergantiesiems ir užkirsti kelią ligos plitimui. Buvo pradėta didelė bendruomenės švietimo kampanija, kurios metu buvo plačiai aiškinama apie saugų seksą. Po kelerių metų ji davė puikių rezultatų. Dešimtąjį dešimtmetį San Franciske ir Kalifornijoje naujų AIDS susirgimo atvejų tarp heteroseksualių gyventojų buvo gerokai daugiau – tai lėmė narkotikų vartojimas, prostitucija bei neatsakingas užsikrėtusių vyrų santykiavimas su moterimis. Tuo tarpu tarp homoseksualių gyventojų, kurie buvo labiau apsišvietę ir geriau organizuoti, naujų infekavimo atvejų žymiai sumažėjo. Rūpinimasis sergančiaisiais buvo organizuojamas visais lygmenimis: San Francisko pagrindinė ligoninė pirmoji įkūrė nuolat veikiantį AIDS skyrių, o visas tinklas savanorių teikė pagalbą ir paguodą žmonėms tiek ligoninėje, tiek namuose. Aktyvus spaudimas spartinti tyrimus bei greičiau patvirtinti atrandamus eksperimentinius vaistus davė pastebimų rezultatų. Kalifornijos universitetas San Francisko ligoninėje tapo vienu žymiausių AIDS tyrimų centrų. O jei žvelgtume plačiau, tai 1996 metų pasaulinėje AIDS konferencijoje Vankuveryje buvo paskelbta apie galimus laimėjimus kontroliuojant šią ligą, o galbūt ir mažinant mirtingumą ateityje.

Tačiau bene svarbiausias gėjų bendruomenės žygis San Franciske ir kitur buvo kultūrinė kova dėl AIDS demistifikavimo, siekiant panaikinti stigmą bei įtikinti pasaulį, kad jos priežastis nėra nei homoseksualumas, nei seksualumas apskritai; kad ši mirtina liga plinta per įvairiausių formų kontaktų, tarp jų ir seksualinių, tinklus.[114] Buvo pabrėžiama, jog, norint suvaldyti epidemiją, reikia šiuos tinklus išardyti: tai daryti ne juos izoliuojant, o veikiant pasitelkus švietimą, organizuotumą bei atsakomybę, talkinant visuomenės sveikatos įstaigoms ir ugdant piliečių sąmoningumą. Gėjų bendruomenė, kurios epicentras buvo San Franciske, sugebėjusi laimėti šią sunkią kovą, iš esmės pasitarnavo žmonijai. Ne tik tuo, kad padėjo užkirsti kelią naujiems nusikaltimams žmonijai, susijusiems su raginimais išaiškinti bei izoliuoti ŽIV nešiotojus. Svarbiausia, kad ji padėjo pasauliui pažvelgti tiesiai į siaubingas AIDS akis ir reaguoti į epidemiją kaip į virusą (virusus) tokį (tokius), koks jis (kokie jie) yra, daugiau nebegaubti šios ligos prietarais. Nedaug trūko, kad pasaulis imtų vertinti AIDS kaip pelnytą Dievo bausmę už naująją Sodomą ir nesiimtų būtinų priemonių, kad užkirstų kelią dar spartesniam jos plitimui, kol dar apskritai ne per vėlu ją valdyti. Kad taip neatsitiko, kad visuomenė

[114] Castells (1992c).

laiku sužinojo, jog AIDS nėra homoseksualų liga ir kad visa visuomenė turi kovoti su jos priežastimis bei plitimo būdais, daugiausia yra gėjų bendruomenėje kilusios kovos su AIDS ir jos pradininkų (kurių daugelis jau netoli mirties) išsilaisvinusiame San Francisko mieste nuopelnas.

San Francisko gėjų bendruomenėje XX a. dešimtąjį dešimtmetį išryškėjo dar viena svarbi tendencija, taip pat susijusi su AIDS epidemija. Seksualinis bendravimas stabilizavosi – iš dalies tai lėmė kai kurių bendruomenės segmentų brendimas ir senėjimas, o iš dalies ir tai, kad seksualiniams santykiams buvo suteikta saugesnė – meilės – forma. Viena stipriausių kultūrinių tendencijų tarp gėjų, o ypač tarp lesbiečių, tapo troškimas kurti šeimas su tos pačios lyties asmenimis. Vis daugiau vidutinio amžiaus gėjų ir lesbiečių ėmė rinktis ilgalaikių, monogamiškų santykių teikiamą patogumą. Dėl to gėjų bendruomenėje susiformavo naujas judėjimas, kovojantis, kad tokie stabilūs santykiai būtų pripažįstami instituciškai kaip šeimos. Vietos ir valstijos valdžių buvo prašoma išduoti partnerystės pažymėjimus, nes toks pripažinimas suteiktų teisę naudotis sutuoktinių privilegijomis. Be to, santuokų tarp tos pačios lyties asmenų įteisinimas tapo pagrindiniu judėjimo reikalavimu, atliepiančiu konservatorių raginimą puoselėti šeimos vertybes; jis ragino įtraukti į šeimos sampratą netradicines neheteroseksualios meilės, bendrystės ir vaikų auginimo formas. Judėjimas, iš pradžių kovojęs už seksualinį išsilaisvinimą, naują savo veiklos etapą pradėjo patriarchalinės šeimos puolimu, siekdamas sugriauti jos heteroseksualų pamatą bei atimti iš jos išskirtines teises į šeimos vertybes.

Kadangi kiekvienas veiksmas sukuria atoveiksmį, tai sąlyginis seksualumo pažabojimas naujosiose gėjų ir lesbiečių šeimose lygiagrečiai skatino seksualinių mažumų (tiek heteroseksualių, tiek ir homoseksualių) kultūrų, kaip antai sadomazochistinio judėjimo ir sekso vergų savanorių tinklų, plėtrą. Dešimtąjį dešimtmetį San Franciske, ypač South of Market rajone, tai buvo plačiai paplitęs reiškinys, nors į šio kultūrinio ir asmeninio maišto svarbą aš atkreipiau dėmesį dar prieš penkiolika metų, rinkdamas faktinę medžiagą tyrimams. Sadomazochistai, kurių kultūroje dalyvauja ir kai kurie labai iškalbingi intelektualai, kritikuoja gėjus už tai, kad šie esą mėgina nustatyti naujas „socialinio priimtinumo“ normas, tuo atkartodami dominavimo logiką, engusią gėjus ir lesbietes visą istoriją. Sadomazochistams kelionė neturi pabaigos. Kontroliuojamas smurtas, priimamas pažeminimas, vergų aukcionai, skausmingas malonumas, odiniai drabužiai, nacių emblemos, grandinės ir rimbai yra daugiau negu seksualiniai stimuliatoriai. Tai yra poreikio griauti visas moralines vertybes, kurias jiems paliko heteroseksuali visuomenė, kultūrinė išraiška, mat šios vertybės tradiciškai tarnavo homoseksualumo bei seksualumo apskritai stigmatizavimui bei slopinimui. Tai, kad dauguma gėjų ir lesbiečių labai gėdijasi šios kultūrinės mažumos, rodo, jog ši iškėlė svarbią, nors ir sudėtingą, problemą.

Jei gėjų bendruomenė liks viena savo kultūriniame gete, vargu ar ji galės įvykdyti seksualinę revoliuciją ir sugriauti patriarchalizmą – t. y. įgyvendinti savo judėjimo tikslus, juolab kad jų neparems gausėjantis vyrų elito sluoksnis, veikiau besinaudojantis gėjų judėjimu, negu jį kuriantis. Norint išsilaisvinti, gėjams neišvengiamai teks kurti strategines sąjungas su lesbiečių ir feminisčių judėjimais. Vis dėlto gėjai yra vyrai, todėl jų socializacija kaip vyrų bei privilegijos, kuriomis jie naudojasi, – ypač jei yra baltaodžiai ir priklauso viduriniam sluoksniui, – trukdo jiems visapusiškai įsilieti į antipatriarchalinę sąjungą. Štai kodėl XX a. dešimtąjį dešimtmetį San Franciske didėja atotrūkis tarp radikaliai nusiteikusios gėjų ir lesbiečių sąjungos ir respektabilaus gėjų elito, įsitvirtinusio kaip interesų grupė, ginanti gėjų kaip toleruojamos mažumos teises patriarchalizmo institucijose. Jei susiformuotų platesnis sąjūdis, aprėpiantis visą šią įvairovę bei suteikiantis žmonėms laisvę mylėti kitaip, negu reikalauja heteroseksuali norma, tai atsitiktų vien todėl, jog kartą Vakaruose Harvey'us Milkas ir kiti pirmeiviai sukūrė laisvą komuną.

Apibendrinimas: seksualinis tapatumas ir patriarchalinė šeima

Lesbiečių ir gėjų judėjimai nėra tik judėjimai, ginantys pamatines žmogaus teises į tai, ką ir kaip mylėti. Jie taip pat yra veiksmingos seksualinio tapatumo, o sykiu ir seksualinio išsilaisvinimo išraiškos formos. Būtent todėl jie klibina seksualumo slopinimą ir prievartinį heteroseksualumą – tūkstantmečių senumo pamatus, ant kurių istorijoje buvo kuriamos visuomenės.

Kai tokioje represinėje ir patriarchalinėje institucinėje aplinkoje, kaip Taipėjaus kinų kultūra, lesbietės išdrįso atvirai išreikšti savo seksualumą bei pareikalauti, kad santuokos tarp tos pačios lyties asmenų būtų įtrauktos į šeimos kodeksą, buvo iš esmės pralaužti instituciniai pastoliai, sukalti seksualumui kontroliuoti. Jei gėjų bendruomenė gali įveikti neišmanymu grįstą stigmatizaciją bei užkirsti kelią AIDS rykštei, vadinasi, visuomenės išmoko vaduotis iš tamsos bei žvelgti į visą žmogaus patirties įvairovę be prietarų ir baimės. Ir jei prezidento rinkimų kampanijos Amerikoje norom nenorom turi atsižvelgti į ginčus dėl gėjų teisių, tai reiškia, kad nebegalima daugiau ignoruoti ar beatodairiškai slopinti socialinių judėjimų iššūkio heteroseksualumui. Vis dėlto transformacijos jėgos, kurias išlaisvino seksualinio tapatumo judėjimai, negali išsitekti paprasčiausios tolerancijos ir pagarbos žmogaus teisėms ribose. Jos provokuoja triuškinamą seksualumo sunorminimo ir patriarchalinės šeimos kritiką. Jų iššūkis patriarchalizmui yra itin baugus, nes jis kilo tą istorijos tarpsnį, kai biologiniais tyrimais ir medicinos technologijomis tapo įmanoma atskirti heteroseksualumą, patriarchalizmą ir giminės reprodukciją. Tos pačios lyties asmenų šeimos, neketinančios atsisakyti vaikų auginimo, yra pati akivaizdžiausia šios galimybės išraiška.

Kita vertus, seksualinių takoskyrų panaikinimas, šeimos, seksualumo, meilės, socialinės lyties ir galios atskyrimas paskatino pasaulio – tokio, kokį mes jį pažįstame, – fundamentalią kultūrinę kritiką. Būtent todėl tolesnė seksualinio išsilaisvinimo judėjimų raida nebus lengva. Nuo žmogaus teisių gynimo pereidami prie seksualumo, šeimos ir asmenybės rekonstravimo, jie paliečia slopinimo ir civilizacijos nervų mazgus, todėl susilauks analogiško atkirčio. Gėjų ir lesbiečių judėjimų dar laukia didelės audros, ir AIDS nebus vienintelė antiseksualinio bumerango forma. Jei paskutinio XX a. ketvirčio patirtis yra koks nors rodiklis, meilės galios palytėta tapatumo galia tampa magiška.

Šeima, seksualumas ir asmenybė patriarchalizmo krizės metu[115]

Skyrybų ir separacijų visuomenėje branduolinė šeima įgauna vis naujas giminystės ryšių formas, pavyzdžiui, vadinamosios pakartotinai sukurtos šeimos (recombinant families). Vis dėlto šių ryšių pobūdis kinta, nes jie yra dažniau kvestionuojami negu anksčiau. Giminystės ryšiai dažnai buvo laikomi savaime suprantamu dalyku dėl tarpusavio pasitikėjimo; dabar dėl pasitikėjimo tenka derėtis ir tartis, o įsipareigojimai yra toks pat diskutuotinas klausimas kaip ir seksualiniuose santykiuose.

Anthony's Giddensas, *The Transformation of Intimacy*, p. 96.

Neįtikėtinai sumažėjusi šeima

Patriarchalizmo krizė, kurią sukėlė informacinio kapitalizmo ir feministinio bei seksualinio tapatumo socialinių judėjimų sąveika, atsiskleidžia žmonių partnerystės santykių, kuriant bendrą gyvenimą ir auginant vaikus, formų įvairėjimu. Kad supaprastinčiau savo argumentaciją, šią mintį iliustruosiu statistikos duomenimis apie Ameriką. Žinoma, aš nenoriu pasakyti, kad visos šalys ir visos kultūros plėtosis šia kryptimi. Vis dėlto jei patriarchalizmo krizę paskatinusios socialinės, ekonominės bei technologinės tendencijos reiškiasi visame pasaulyje, tikėtina, jog daugumai visuomenių, remiantis specifinėmis kultūros ir istorijos sąlygomis, teks rekonstruoti ar pakeisti savo patriarchalines institucijas. Tolesnio aptarimo, empiriškai paremto Amerikos patirtimi, tikslas yra nustatyti socialinius mechanizmus, siejančius patriarchalinės šeimos krizę ir seksualinio tapatumo transformaciją su socialiniu šeimos gyvenimo, o sykiu ir asmenybės sistemų pertvarkymu.

Problema yra ne šeimos nykimas, bet jos neįtikėtinas įvairėjimas bei galios sistemos pasikeitimas. Dauguma žmonių ir toliau tuokiasi: per gyvenimą susituo-

[115] Jei nenurodoma kitaip, tai šiame skirsnyje pateikiami duomenys yra paimti iš JAV gyventojų surašymo biuro (*US Bureau of the Census*) ir iš *The World Almanac and Book of Facts* (1996). Taip pat panaudoti JAV gyventojų surašymo biuro leidinių *US Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, Bureau of the Census* (1989, 1991, 1992a–d) duomenys.

kia 90 procentų amerikiečių. Po skyrybų 60 procentų moterų ir 75 procentai vyrų susituokia antrą kartą – vidutiniškai per trejus metus. O gėjai ir lesbietės kovoja dėl teisės į juridinę santuoką. Vis dėlto pakartotinės santuokos, gyvenimo kartu nesusituokus atvejų dažnumas, aukšti separacijų bei skyrybų rodikliai (stabilus rodiklis yra maždaug pusė visų santuokų) drauge kuria vis spalvingesnę šeiminio ir nešeiminio gyvenimo formų paletę (piešiniuose 4.12a ir 4.12b schemiškai pavaizduotos 1960–1990 ir 1970–1995 metų tendencijos). Nuo 1960 iki 1995 metų vadinamųjų „nešeiminių namų ūkių" padaugėjo dvigubai – nuo 15 iki 29 procentų visų namų ūkių, be abejo, įskaitant vienišų senyvo amžiaus žmonių namų ūkius. Tai šį bei tą sako apie demografinę padėtį bei kultūrines permainas. Moterų namų ūkiai sudaro du trečdalius vienišų žmonių namų ūkių. Dar svarbesnis pasikeitimas yra šis: archetipinei „susituokusių porų, turinčių vaikų" kategorijai priklausančių namų ūkių skaičius sumažėjo nuo 44,2 procento 1960 metais iki 25,5 procento 1995 metais. Taigi pagal patriarchalinės branduolinės šeimos „modelį" gyvena tik šiek tiek daugiau kaip ketvirtadalis Amerikos namų ūkių. Stacey cituoja šaltinius, nurodančius, jog tradiciškiausią patriarchalizmo versiją, t. y. vaikų turinčią sutuoktinių porą, kurioje vienintelis maitintojas yra vyras, o žmona yra tik namų šeimininkė, atitinka tik 7 procentai visų namų ūkių.[116]

Vaikų gyvenimas taip pat pasikeitė. Piešinys 4.13 rodo, kad daugiau kaip ketvirtadalis vaikų 1990 metais negyveno su tėvu ir motina; tuo tarpu 1960 metais tokių vaikų buvo kiek mažiau kaip 13 procentų. Be to, kaip rodo JAV gyventojų surašymo biuro tyrimas, 1991 metais vaikų, gyvenančių su abiem biologiniais tėvais, skaičius buvo tik 50,8 procento.[117] Kiti šaltiniai taip pat nurodo, jog „beveik 50 procentų visų vaikų negyvena su abiem savo genetiniais tėvais".[118] Per pastaruosius du dešimtmečius gerokai pagausėjo įvaikintų vaikų, o *in vitro* (dirbtinio) apvaisinimo būdu pasaulį išvydo 20 000 kūdikių.[119] Svarbiausia yra tai, kad visos *tendencijos* byloja apie patriarchalinės branduolinės šeimos nykimą: nuo 1970 iki 1990 metų vaikų, gyvenančių su vienu iš tėvų, skaičius padidėjo dvigubai ir sudarė 25 procentus visų vaikų. Dalis šių vaikų, gyvenusių su nė karto netekėjusia motina, padidėjo nuo 7 procentų 1970 metais iki 31 procento 1990 metais. Vienišų motinų, turinčių vaikų, namų ūkių skaičius XX a. aštuntąjį dešimtmetį padidėjo 90,5 procento, o devintąjį dešimtmetį – dar 21,2 procento. Vienišų tėvų, auginančių vaikus, namų ūkių skaičius 1990 metais tesudarė 3,1 procento, tačiau jų gausėja vis sparčiau: aštuntąjį dešimtmetį jų padaugėjo iki 80,6 procento, o devintąjį – iki 87,2 procento. Moterų, kurios neturi vyrų, išlaikomų šeimų pa-

[116] Stacey (1990: 28).
[117] US Bureau of the Census (1994).
[118] Buss (1994: 168).
[119] Reigot and Spina (1996: 238).

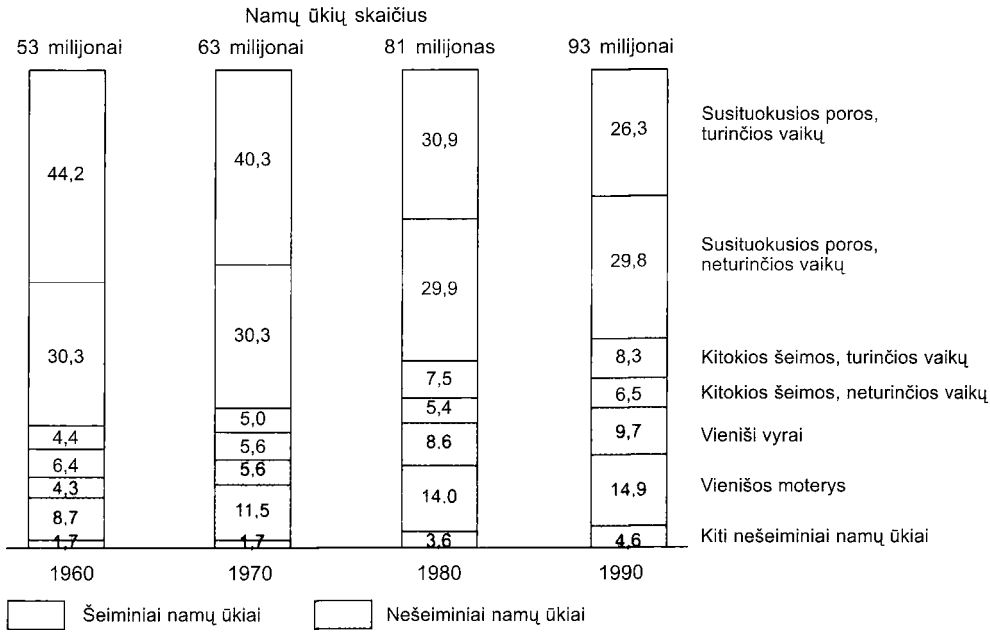

Pieš. 4.12a. Namų ūkių sudėtis JAV, 1960–1990 m., proc. (vaikai = savi vaikai iki 18 metų amžiaus)
Šaltinis: US Bureau of the Census (1992a).

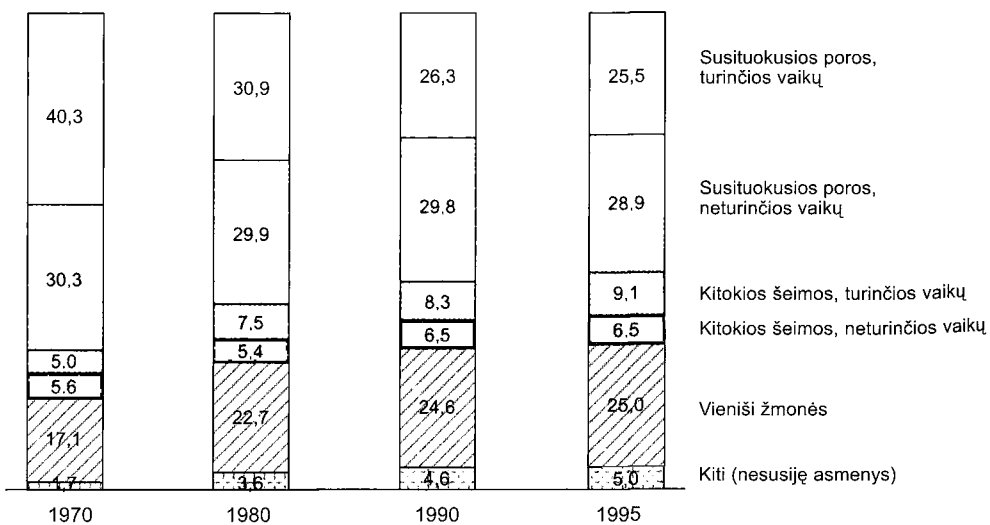

Pieš. 4.12b. Namų ūkių sudėtis JAV, 1970–1995 m., proc.
Šaltinis: US Bureau of the Census (1996).

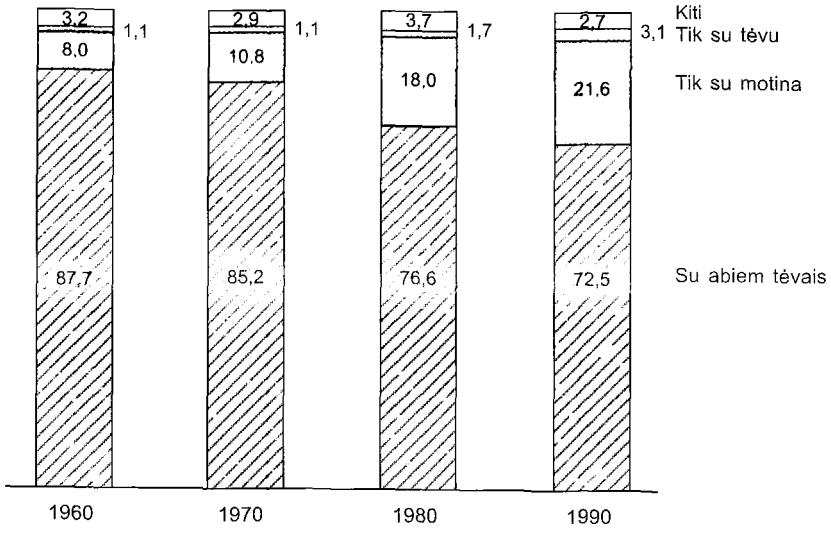

Pieš. 4.13. Vaikai iki 18 metų pagal tai, su kuriuo iš tėvų jie gyvena, JAV 1960–1990 m. (pasiskirstymas procentais)

Šaltinis: US Bureau of the Census (1992a)

daugėjo nuo 11 procentų 1970 metais iki 18 procentų 1994 metais. Vaikų, gyvenančių su motina, nuo 1970 iki 1994 metų padaugėjo dvigubai – nuo 11 iki 22 procentų, o vaikų, gyvenančių su tėvu, – trigubai, nuo 1 iki 3 procentų.

Atsiranda vis naujų gyvenimo formų.[120] 1980 metais buvo 4 milijonai pakartotinai sukurtų šeimų (su vaikais iš ankstesnių santuokų), o 1990 metais – 5 milijonai. 1992 metais ketvirtadalis vienišų, vyresnių kaip 18 metų moterų turėjo vaikų. 1993 metais 3,5 milijono porų gyveno nesusituokusios; 35 procentai jų namuose augino vaikus. Nuo 1980 iki 1992 metų dvigubai padaugėjo nevedusių tėvų, auginančių vaikus. 1990 metais 3,5 milijono vaikų gyveno viename namų ūkyje drauge su bent vienu iš senelių; 1 milijonas iš jų gyveno tik su seneliais (10 procentų daugiau negu 1960 metais). Buvusių sugyventinių santuokų pagausėjo nuo 8 procentų XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje iki 49 procentų devintojo dešimtmečio viduryje; pusė drauge gyvenančių nesusituokusių porų turi vaikų.[121] Be to, dėl masinio moterų įsiliejimo į mokamo darbo rinką bei neišvengiamo jų kaip šeimos maitintojų vaidmens tik nedaugelis vaikų gali mėgautis savo motinos ar tėvo globa visą dieną. 1990 metais 70 procentų sutuoktinių porų – vyras ir žmona – dirbo ne namuose; ne namuose dirbo ir 58 procentai motinų, turinčių mažų vaikų.

[120] Reigot and Spina (1996).
[121] Coleman and Ganong (1993: 113).

Vaikų priežiūra yra pagrindinis šeimų rūpestis: du trečdalius vaikų jų namuose prižiūrėjo giminaičiai ar kaimynai;[122] prie jų reikėtų dar pridėti ir neoficialius namų pagalbininkus. Neturtingos moterys, negalinčios susimokėti už vaikų priežiūrą, sprendžia dilemą: skirtis su vaikais ar atsisakyti darbo, o po to tapti priklausomomis nuo socialinių pašalpų, dėl kurių galiausiai iš jų gali būti atimti vaikai.[123]

Apie tos pačios lyties asmenų namų ūkius bei šeimas esama nedaug patikimų statistikos duomenų. Vieną iš nedaugelio pateikė Gonsioreckas ir Weinrichas, kurių vertinimais, 10 procentų vyriškos lyties Amerikos gyventojų yra gėjai, o nuo 6 iki 7 procentų moteriškos lyties gyventojų – lesbietės.[124] Jie apskaičiavo, kad apie 20 procentų gėjų kartą buvo vedę ir nuo 20 iki 50 procentų iš jų turėjo vaikų. Lesbietės dažnai būna motinos, daugelis jų – iš ankstesnių heteroseksualių santuokų. Labai apytikriais apskaičiavimais, vaikų, gyvenančių su motinomis lesbietėmis, skaičius svyruoja nuo 1,5 iki 3,3 milijono. Vaikų, gyvenančių su tėvais gėjais ar lesbietėmis, skaičius svyruoja nuo 4 iki 6 milijonų.[125] Tarp nešeiminių namų ūkių sparčiausiai plėtojosi „kitų nešeiminių namų ūkių" kategorija: 1970 metais sudariusi 1,7 procento visų namų ūkių, 1995 metais ji pasiekė 5 procentus. JAV gyventojų surašymo duomenimis, šiai grupei priklauso kambario kaimynai, draugai ir kiti giminyste nesusiję asmenys. Faktiškai šiai kategorijai priskiriamos tiek heteroseksualios, tiek ir homoseksualios bevaikės poros.

Remiantis Harvardo universiteto prognozėmis apie namų ūkių struktūrą 2000 metais, XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje susituokusių porų, turinčių vaikų, procentas nuo bendro namų ūkių skaičiaus procentiškai turėjo ir toliau mažėti: nuo 31,5 procento 1980 metais nukristi iki 23,4 procento 2000 metais. Tuo tarpu vienišų žmonių namų ūkių skaičius statistiškai turėjo viršyti susituokusių porų, turinčių vaikų, namų ūkių skaičių – padidėti nuo 22,6 procento iki 26,6 procento 2000 metais.[126] Šiek tiek turėjo padaugėti vienišų tėvų – nuo 7,7 iki 8,7 procento. Gausiausia, bet ne vyraujanti, namų ūkių kategorija turėjo būti susituokusios poros, turinčios vaikų – sudaryti maždaug 29,5 procento visų namų ūkių. Tai lemtų pailgėjusi abiejų sutuoktinių gyvenimo trukmė bei tai, kad ankstesnę susituoku-

[122] Farnsworth Riche (1996).

[123] Susser (1991).

[124] Gonsioreck and Weinrich (1991). Tai, kad homoseksualių gyventojų iš viso yra daugiausia 10 procentų – demografinis mitas, grįstas paviršutiniška pusės šimtmečio senumo Kinsey'aus pranešimo (*Kinsey Report*) interpretacija, paremta informacija apie Amerikos baltaodžius vyrus. Laumann et al. (1994) studijoje, remiantis patikimais empiriniais duomenimis, įrodinėjama, kad nėra aiškios homoseksualumo ribos, leidžiančios jį kildinti iš kokio nors ypatingo biologinio impulso. Homoseksualios elgsenos – visų jos formų – mastas įvairuoja priklausomai nuo kultūrinių normų bei socialinių kontekstų. Šios temos aptarimą žr.: Laumann et al. (1994: 283–320).

[125] Reigot and Spina (1996: 116).

[126] Masnick and Ardle (1994); Masnick and Kim (1995).

sių porų, turinčių vaikų, namų ūkio formą keistų įvairesnis namų ūkio formų spektras. Prognozuota, kad vadinamoji „kitų namų ūkių" kategorija, apimanti įvairias gyvenimo struktūras ir 1980 metais sudariusi 8,8 procento, 2000 metais pasieks 11,8 procento. Apskritai, Harvardo universiteto skaičiavimai ir prognozės rodo, kad jei 1960 metais tris ketvirtadalius visų JAV namų ūkių sudarė sutuoktinių poros, o nešeiminiai namų ūkiai – 15 procentų, tai 2000 metais susituokusių porų namų ūkiai turėjo sudaryti 53 procentus, o nešeiminių namų ūkių skaičius padidėti iki 38 procentų. Ši statistikos apžvalga rodo, kaip įvairėja bei kinta žmonių partnerystės formos, kai vis daugiau vaikų yra socializuojami tokiose šeimose, kokių prieš trejetą dešimtmečių – istorinio laiko atžvilgiu tik prieš akimirką – nebuvo įmanoma įsivaizduoti.[127]

Taigi, kokios šios naujos formos? Kaip šiuo metu, patriarchalizmo pabaigoje, šeimoje ir ne šeimoje gyvena žmonės? Pirmeiviški Stacey, Reigot ir Spina, Susser bei kitų tyrimai mums suteikia apie tai kai kurių žinių.[128] Stacey rašo:

> „Pastaruosius tris poindustrinių poslinkių dešimtmečius moterys ir vyrai kūrybingai perdarinėjo amerikietiškosios šeimos gyvenimą. Iš moderniosios šeimos pelenų bei likučių jie sukaupė margą, neretai tarpusavyje nederančių kultūrinių, politinių, ekonominių bei ideologinių išteklių rezervuarą, nukreipdami šiuos išteklius į naujas lytiškumo ir giminystės strategijas, padedančias susidoroti su poindustrinės epochos iššūkiais, sunkumais bei galimybėmis."[129]

Prie panašių išvadų kokybiniame tyrime apie naujas šeimos formas priėjo taip pat Reigot ir Spina.[130] Kol kas nesiformuoja joks vyraujantis šeimos tipas; įvairovė tampa norma. Tačiau kai kurie naujų struktūrų elementai yra itin svarbūs: *paramos tinklai, didėjantis moterų vaidmuo, partnerių ir partnerystės modelių kaita per gyvenimo ciklą.* Paramos tinklai, kuriuos dažnai sudaro išsiskyrusių porų šeimų nariai, yra nauja, svarbi socialumo bei dalijimosi gyvenimo rūpesčiais forma – ypač todėl, kad naujus namų ūkius sukūrusiems tėvams tenka dalytis vaikais bei jais rūpintis. Tyrimas apie San Francisko priemiesčiuose gyvenančias išsiskyrusias vidurinės klasės poras atskleidė, kad trečdalis jų palaikė šeiminius ryšius su buvusiais sutuoktiniais bei jų giminaičiais.[131] Reigot ir Spina, Susser, taip pat

[127] Ehrenreich (1983: 20) cituojami duomenys rodo, kad 1957 metais 53 procentai amerikiečių manė, kad nesusituokę žmonės yra „ligoniai", „amoralūs" ar „neurotiški" ir tik 37 procentai tokius vertino „neutraliai". 1976 metais tik 33 procentai neigiamai vertino nesusituokusius asmenis, o 15 procentų vienišus žmones vertino palankiai.

[128] Stacey (1990); Susser (1991, 1996); Reigot and Spina (1996); taip pat žr.: Bartholet (1990); Gonsioreck and Weinrich (1991); Brubaker (1993); Rubin and Riney (1994); Fitzpatrick and Vangelisti (1995).

[129] Stacey (1990: 16).

[130] Reigot and Spina (1996).

[131] Cituojama pagal Stacey (1990: 254).

Coleman ir Ganongo atliktos atvejų analizės parodė, jog moterų paramos tinklai yra itin svarbūs vienišoms, taip pat visą darbo dieną dirbančioms motinoms.[132] Stacey teigimu, „jei šeima patiria krizę, tai būtent vyriška šeima".[133] Be to, kadangi dauguma žmonių bando kurti šeimas nepaisydami nusivylimų ar neatitikimų, patėvių šeimos bei besikeičiančios partnerystės tampa norma. Dėl gyvenimo patirties bei namų ūkių sudėtingumo šeimos struktūra ir pasiskirstymas vaidmenimis bei pareigomis nebeatitinka tradicijos: šie dalykai tapo derybų objektu. Coleman ir Ganongas, stebėję plačiai paplitusią šeimos krizę, priėjo prie šios išvados: „Ar tai reiškia, kad šeimai atėjo galas? Ne. Vis dėlto tai reiškia, kad daugelis mūsų gyvensime naujose, sudėtingesnėse šeimose. Šiose naujose šeimose vaidmenys, taisyklės bei pareigos galės būti derinamos, užuot priimamos kaip neginčijamas dalykas, kaip įprasta tradicinėse šeimose."[134]

Taigi patriarchalizmas šeimoje jau yra panaikintas moterų išlaikomuose namų ūkiuose, kurių vis gausėja, bei rimtai kvestionuojamas daugelyje kitų tipų šeimų, nes moterys ir vaikai namų ūkyje reikalauja eiti į derybas bei kelia savo sąlygas. Be to, gausėja ir kita, nešeiminių namų ūkių, kategorija – netrukus ji gali pasiekti beveik 40 procentų ribą ir padaryti beprasmę patriarchalinės šeimos, kaip įsigalėjusios visuomenės institucijos, sampratą, kad ir kokiais stipriais mitais ji būtų apipinta.

Kaip tokiomis aplinkybėmis klostysis vaikų socializacija, esminė lyčių pasiskirstymo vaidmenimis reprodukcija visuomenėje bei paties patriarchalizmo reprodukcija?

Motinystės reprodukcija patriarchalizmo krizės sąlygomis

Šio skyriaus apimtis neleidžia įsigilinti į sudėtingą, įvairią bei kontroversišką empirinę medžiagą apie socializacijos šeimoje transformaciją naujoje šeimos aplinkoje, kurios daugiausia yra sukaupta vaikų psichologų klinikinėse bylose. Tačiau manau, kad remiantis feministės psichoanalitikės Nancy Chodorow darbais, galima kelti kai kurias hipotezes. Veikale *Reproduction of Mothering* („Motinystės reprodukcija") Chodorow išdėstė paprastą, elegantišką bei efektyvų lyties produkavimo ir reprodukavimo psichoanalitinį modelį; vėlesniuose savo raštuose šį modelį ji tobulino ir pildė.[135] Nors jos teorija ginčytina, o psichoanalizė tikrai nėra vienintelis raktas į asmenybės pokyčių patriarchalizmo krizės metu suvokimą, tačiau aš manau, kad būtent nuo jos pravartu pradėti teoriškai nagrinėti šiuos pokyčius. Pirmiausia norėčiau glaustai pristatyti Chodorow analitinį modelį jos pa-

[132] Coleman and Ganong (1993); Reigot and Spina (1996); Susser (1996).
[133] Stacey (1990: 269).
[134] Coleman and Ganong (1993: 127).
[135] Chodorow (1989, 1994).

čios žodžiais, o po to išplėtoti šio modelio pasekmes asmenybei bei lyčiai patriarchalizmo krizės sąlygomis. Pasak Chodorow, motinystės reprodukcija yra pagrindinė lyčių vaidmenų reprodukcijos sąlyga. Ji vyksta dėl socialinių struktūrų skatinamo psichologinio proceso, kuris nėra nei biologijos, nei institucinio vaidmenų mokymo padarinys. Ji rašo:

> „Moterys kaip motinos ugdo dukrų motiniškus sugebėjimus bei troškimą būti motinomis. Šie sugebėjimai bei reikmės yra įrašyti motinos–dukters santykiuose bei iš jų kyla. Ir priešingai, moterys kaip motinos (ir vyrai kaip ne motinos) ugdo sūnus taip, kad jų sugebėjimai bei poreikiai globoti yra sistemingai ribojami bei slopinami. Taip vyrai yra rengiami savo būsimam emociniam vaidmeniui šeimoje bei jiems svarbiausiam dalyvavimui beasmeniame darbo ir visuomenės gyvenimo pasaulyje kitapus šeimos. Toks darbo pasidalijimas tarp lyčių, kai moterys atlieka motinų vaidmenį ir yra labiau įsitraukusios į tarpasmeninius, emocinius santykius negu vyrai, suformuoja skirtingus dukterų ir sūnų psichologinius sugebėjimus, kurie padeda jiems reprodukuoti šį darbo pasidalijimą tarp lyčių ir šeimoje... Šeimoje ir kitapus jos moterims tenka didžiausia atsakomybė už vaikų priežiūrą. Dauguma moterų trokšta realizuoti savo motinystę ir tai joms teikia pasitenkinimą. Nepaisant visų konfliktų bei prieštaravimų, joms sekasi būti motinomis.“[136]

Šis reprodukcijos modelis turi didžiulę įtaką seksualumui, o sykiu ir asmenybei bei šeimos gyvenimui: „Kadangi moterys atlieka motinų vaidmenį, vyrų ir moterų heteroseksualaus objekto pasirinkimas skiriasi.“[137] Vaikystėje berniukams motina esti pagrindinis meilės objektas ir dėl fundamentalaus tabu jiems tenka patirti klasikinį atsiskyrimo bei Edipo komplekso išsprendimo procesą, nuslopinant prisirišimą prie motinos. Suaugę vyrai tampa pasirengę užmegzti santykius su kuo nors, kas jiems *primena* jų motiną (Chodorow kursyvas). Su mergaitėmis būna kitaip:

> „Kadangi pirmasis mergaitės meilės objektas yra moteris, tam, kad išsiugdytų *deramą heteroseksualią* orientaciją,[138] jai tenka pirminį objekto pasirinkimą perorientuoti į tėvą ir vyrus... Mergaičių, kaip ir berniukų, pirminis meilės objektas yra motina. Dėl to vidinis struktūrinis moteriškojo heteroseksualumo objekto nustatymas vyksta kitaip negu vyriškojo. Mergaitei tėvas tampa svarbiu pirminiu asmeniu būtent biseksualių santykių trikampio kontekste. Taigi nei mergaičių ob-

[136] Chodorow (1978: 7).

[137] Chodorow (1978: 191).

[138] Adrienne Rich (1980) kritikavo Chodorow už tai, kad ši neakcentavo, jog daugelis moterų gali turėti lesbietiškų polinkių, – tai nebūtų prieštaravę jos teorijai. Mano požiūriu, tai yra nepelnyta kritika, nes Rich „lesbietiškasis kontinumas“ skleidžiasi institucionalizuoto heteroseksualumo kontekste. Chodorow aiškina, kaip nenutrūkstamas motinos ir dukters ryšys yra kreipiamas į heteroseksualios santuokos institucijas, iš kurių jis taip pat ir kyla. Psichoanalitikui ir sociologui yra nepaprastai svarbu nepamesti iš akių skirtumo tarp analizės ir propagavimo.

> jektas absoliučiai keičiasi, nei jos pačios prisiriša vien prie tėvo... Tai turi dvejopas pasekmes. Pirma, berniukų ir mergaičių heteroseksualių santykių prigimtis skiriasi. Dauguma moterų Edipo kompleksą išsprendžia orientuodamosi į tėvą bei vyrus kaip pirminius *erotinius* objektus; tačiau akivaizdu, kad suaugę vyrai yra emociškai antrarūšiai ar geriausiu atveju lygiaverčiai, lyginant su Edipo fazėje esančių berniukų prisirišimo prie mamos ir moterų svarba ir išskirtinumu. Antra, moterys, pasak Deutscho, heteroseksualius santykius patiria trikampio kontekste, kuriame vyrai nėra vienintelis objektas. Jo teiginio išvadas patvirtino tarpkultūrinis šeimos struktūros bei lyčių santykių tyrimas, parodęs, kad sutuoktinių emocinis artumas yra veikiau išimtis negu taisyklė.“[139]

Busso tyrimas apie žmonių jungimosi į poras strategijas[140] rodo, kad vyrai yra linkę romantiškai įsimylėti, tuo tarpu moterys dėl ekonominės priklausomybės bei į moteris orientuotos jausmų sistemos santykius su vyrais grindžia sudėtingesniais išskaičiavimais, kurių svarbiausias yra galimybė naudotis ištekliais.[141] Tačiau pasekime Chodorow logiką:

> „Nors tikėtina, kad erotiniu atžvilgiu jos [moterys] taps ir liks heteroseksualios [Castells: nors atsiranda vis daugiau išimčių iš šios taisyklės], tačiau tiek vyrų sunkumai meilės srityje, tiek moterų pačių santykių su motinomis istorija skatina jas ieškoti meilės ir emocinio pasitenkinimo kitur. Vienas iš būdų tenkinti šiuos poreikius moterims yra kurti bei puoselėti svarbius asmeninius santykius su kitomis moterimis... Vis dėlto gilūs emociniai santykiai su moterimis retai užsimezga kasdieninėje, rutiniškoje, įprastoje moterų veikloje. Lesbiečių santykiuose gali būti atkartojami motinos ir dukters santykiai, tačiau dauguma moterų yra heteroseksualios... Yra ir kita alternatyva... Atsižvelgus į trikampio situaciją bei emocinę asimetriją santykiuose su tėvais, moters ryšio su vyru psichologinėje struktūroje *turi dalyvauti* ir trečias asmuo, nes jis užsimezgė trikampyje... Taigi vaikas užbaigia moters santykių trikampį.“[142]

„Moterims reikalingi pirminiai santykiai su vaikais ir jos ima jų trokšti.“[143] Jei kalbėtume apie vyrus, tai su jais yra kitaip dėl pirmapradžio prisirišimo prie motinos, o vėliau – prie motiną primenančio asmens: „Vyrams – priešingai, vien tik heteroseksualus ryšys atkuria ankstyvąjį ryšį su motina; *vaikas jį nutraukia* [au-

[139] Chodorow (1978: 192–193).
[140] Buss (1994).
[141] Be abejo, pasaulio literatūroje, kaip ir mūsų asmeninėje patirtyje, apstu pavyzdžių moterų, atsisakančių visko dėl meilės. Tačiau aš tvirtinu, kad tai yra patriarchalinio modelio ideologinio dominavimo išraiška, retai priešpriešinama faktinei santykių patirčiai. Štai kodėl tai yra tokia gera medžiaga romanams!
[142] Chodorow (1978: 201).
[143] Chodorow (1978: 203).

toriaus kursyvas]. Be to, vyrai save apibrėžia ne per santykius ir slopina gebėjimą juos puoselėti bei malšina poreikį jų turėti. Taip jie pasirengia dalyvauti jausmus atmetančiame susvetimėjusio darbo pasaulyje, o ne tenkinti moterų intymumo bei pirmaeilių santykių poreikius."[144] Taigi „vyrų emocinis neprieinamumas ir ne tokia vienareikšmė moterų heteroseksuali orientacija padeda užtikrinti, kad moterys atliks motinų vaidmenį." Pagaliau –

> „institucionalizuoti šeimos struktūros bruožai bei socialiniai reprodukcijos santykiai reprodukuojasi savaime. Psichoanalitiniai tyrimai rodo, kad moterų gebėjimas bei poreikis atlikti motinų vaidmenį ir bendri psichologiniai sugebėjimai bei poreikiai, sudarantys moterų emocinės veiklos pagrindą, moters asmenybėje susiformuoja jai bręstant. Kadangi moterys pačios yra auklėjamos moterų, tai jos užauga jau sugebėdamos bei turėdamos poreikį puoselėti santykius bei psichologiškai save suvokti per santykius, o todėl jos būna linkusios į motinystę. Moterys motiniškai rūpinasi dukterimis, kurios, tapusios moterimis, taip pat kuo nors motiniškai rūpinasi."[145]

Chodorow modelis buvo puolamas, ypač lesbiečių teoretikių bei feminisčių materialisčių, ir nepelnytai kritikuojamas dėl to, kad esą nuvertina homoseksualumą, įtvirtina patriarchalizmą bei individo elgesį traktuoja kaip iš anksto nulemtą. Iš esmės tai yra netiesa. Chodorow aiškiai išdėstė savo požiūrį: „Aš teigiu, kad būdų mylėti vyrus ir moteris yra tiek, kiek yra vyrų ir moterų, ir čia nėra jokių bendrų taisyklių."[146] Ir savo analizę ji pakoregavo teiginiu, kad „diferenciacija nėra nei atskirumas, nei atskirtis, o ypatingas būdas būti susijusiam su kitais."[147] Mokslininkė teigia, ir aš su ja sutinku, kad moterims sunku ne ginti savo moteriškąjį tapatumą, o priimti tapatumą, kuris patriarchalizmo sąlygomis buvo socialiai nuvertinamas. Chodorow nagrinėja ne amžinąjį biologinį vyrų ir moterų specifiškumo procesą, o fundamentalųjį lyčių (*gender*), o kartu ir tapatumo, seksualumo bei asmenybės reprodukcijos mechanizmą *patriarchalizmo ir heteroseksualumo sąlygomis*. Tai ji daug kartų aiškiai yra išsakiusi.

Man gi įdomu, ar šis institucinis ir psichoanalitinis modelis gali padėti mums suvokti, kas nutinka, kai patriarchalinė šeima ima byrėti. Todėl savo pastebėjimus apie naujas šeimos formas bei gyvenimo struktūras aš pamėginsiu susieti su Chodorow teorija.[148] Klasikinėje, jau nykstančioje patriarchalinėje ir heterosek-

[144] Chodorow (1978: 207).
[145] Chodorow (1978: 209).
[146] Chodorow (1994: 71).
[147] Chodorow (1989: 107).
[148] Norėčiau priminti skaitytojui, kad Chodorow pirmiausia yra psichoanalitikė, kuriai labiausiai rūpi plėtoti teoriją *remiantis klinikiniais duomenimis*. Todėl konstruodamas plačius sociologinius apibendrinimus, aš, be abejo, prisiimu visą atsakomybę už jos apdairaus psichoanalitinio požiūrio naudojimą saviems tikslams.

sualioje situacijoje heteroseksualios moterys užmezga ryšį su keturių tipų objektais: vaikais, kaip savo motiniško rūpesčio objektais; moterų tinklais, kaip svarbiausia savo emocine atrama; vyrais, kaip erotiniais objektais; ir vyrais, kaip šeimos maitintojais. Dabartinėmis sąlygomis ketvirtasis objektas nebėra vienintelis daugumos šeimų bei moterų maitintojas. Už savo ekonominę nepriklausomybę ir neišvengiamą savo kaip šeimos maitintojų vaidmenį moterys moka didelę kainą – tiek savo darbo laiku, tiek ir skurdu, – tačiau ekonominis šeiminio patriarchalizmo pagrindas jau yra daugmaž palaužtas, nes daugumai vyrų, norinčių pasiekti padorų gyvenimo lygį, reikalingas ir moterų uždarbis. Kadangi vyrai ir anksčiau buvo nekokie emocinės paramos teikėjai, tai jiems lieka tik vienas – erotikos objektų – vaidmuo. Tačiau sparčiai plėtojantis moterų savitarpio paramos tinklams (taip pat meilės išraiškoms „lesbietiškame kontinume“) bei moterims visą energiją skiriant motinystės ir mokamo darbo derinimui, šiuo atžvilgiu vyrai moterims tampa vis mažiau įdomūs

Pagal Chodorow modelį, pirmoji gyvenimo struktūra, susiformavusi po patriarchalizmo krizės, yra motinos ir vaikų šeimos, besinaudojančios moterų tinklų parama. Jei kalbėtume apie heteroseksualias moteris, tai šiose „moterų ir vaikų komunose“ kartkartėmis apsilanko vyriškiai: vieni partneriai keičia kitus, palikdami vis naujų vaikų bei vis naujų motyvų gyvenimui atskirai. Motinoms senstant, dukterys tampa motinomis, taip reprodukuodamos sistemą. Toliau motinos tampa senelėmis ir dar labiau sustiprina savitarpio paramos tinklus tiek su savo dukterimis bei vaikaičiais, tiek ir su dukterimis bei vaikais iš kitų jų tinklui priklausančių namų ūkių. Tai ne separatistinis modelis, o uždaras, į moteris orientuotas modelis, kuriame vyrai ateina ir išeina. Pagrindinis į moteris orientuoto modelio keblumas, kaip prieš daugelį metų nurodė Barbara Ehrenreich, yra silpna jo ekonominė bazė.[149] Kad šis modelis taptų ekonomiškai nepriklausoma moterų bendruomene visuomenės mastu, jam trūksta šių grandžių – vaikų priežiūros įstaigų, socialinių paslaugų sistemos ir moterų išsilavinimo bei įsidarbinimo galimybių.

Nors vyrai socialiai labiau privilegijuoti, jų asmeninė padėtis sudėtingesnė.[150] Kadangi jų ekonominė derybinė galia smunka, jiems dažniausiai nebepavyksta palaikyti disciplinos šeimoje manipuliuojant ištekliais. Nesiimdami egalitarinės tėvystės, jie negalės pakeisti pagrindinių mechanizmų, verčiančių jų dukteris motinomis, o juos pačius – norėti moterų (motinų) *dėl savęs pačių*. Taigi jie tebeieško Moters kaip meilės objekto – ne tik erotinio, bet ir emocinio, kaip saugumo skraistės ir, be abejo, kaip reikalingos namų šeimininkės. Jei ši analizė teisinga, tai gimstant mažiau vaikų, moterims dirbant, vyrams uždirbant mažiau ir dirbant nebe tokiose saugiose darbo vietose, o dar aplinkui sklandant feministinėms idė-

[149] Ehrenreich (1983).
[150] Ehrenreich (1983); Astrachan (1986); Keen (1991).

joms, jiems atsiranda daug pasirinkimo galimybių, tačiau nė viena jų nėra susijusi su patriarchalinės šeimos reprodukcija.

Pirmoji yra *atsiskyrimas*, „įsipareigojimų vengimas“[151] – šią tendenciją fiksuoja statistika. Padėti, ypač jaunesniems, gali vartotojiškas narcisizmas. Vis dėlto vyrams nekaip sekasi dalyvauti tinklaveikoje, palaikyti solidarumo ryšius bei kurti santykius – šį jų bruožą taip pat aiškina Chodorow teorija. Žinoma, tradicinėse patriarchalinėse visuomenėse vyriškasis solidarumas yra įprastas dalykas. Tačiau kiek atsimenu aš pats iš savo gyvenimo Ispanijoje, „tik vyrų“ socialiniai susibūrimai yra grindžiami prielaida apie namuose laukiančios šeimos ar moters paramą. Vyrai gali žaisti drauge – dažniausiai kalbėti apie moteris, girtis jomis bei prieš jas puikuotis – tik remdamiesi stabilia dominavimo struktūra, tenkinančia svarbiausias jų emocines reikmes. Kai moterys išnyksta, vyrų *peñas*[152] staiga virsta vyrų galios lavoninėmis ir tampa tylios bei slegiančios. Daugumoje visuomenių vienišų vyrų sveikata yra silpnesnė, jie rečiau sulaukia garbaus amžiaus bei dažniau žudosi ir puola į depresiją negu vedę vyrai. Priešingai, išsituokusios ar atsiskyrusios moterys to nepatiria, nors ir jas neretai kamuoja trumpalaikės depresijos po skyrybų.

Antroji alternatyva yra *homoseksualumas*. Atrodo, jog homoseksualumas plinta tarp vyrų, turinčių biologinį polinkį į abi seksualinės saviraiškos formas, tačiau privilegijuotojo patriarchalizmo sąlygomis galėtų apsisaugoti nuo homoseksualumo stigmos. Homoseksualumas padidina galimybes susilaukti pagalbos iš paramos tinklų, o vyrams jos kaip tik ir trūksta. Jis taip pat palengvina egalitarinių ar sutartinių partneryščių kūrimą, nes socialinės normos tokiai porai nediktuoja vyraujančių vaidmenų. Todėl gėjų šeimos gali tapti egalitarizmo kasdieniame gyvenime eksperimentine terpe.

Vis dėlto daugumai vyrų priimtiniausias, stabilus ir ilgalaikis sprendimas yra *heteroseksualios šeiminės sutarties persvarstymas*. Jis turėtų apimti namų ruošos darbų pasidalijimą, ekonominės bei seksualinės partnerystės sąlygas, o visų svarbiausia – *dalijimąsi visomis tėvų pareigomis*. Pastaroji sąlyga vyrams yra pagrindinė, nes tik tokiomis aplinkybėmis galima išvengti „Chodorow efekto“ – t. y. moterys gali formuotis ne tik kaip motinos, bet ir kaip vyrų trokštančios moterys, o vyrai gali būti ugdomi ne tik kaip moterų mylėtojai, bet ir kaip vaikų tėvai. Jei šis mechanizmas nebus pasuktas priešinga linkme, tai paprastos ekonominių bei galios santykių šeimoje reformos neduos ilgalaikių tenkinančių rezultatų vyrams,

[151] Ehrenreich (1983).

[152] *Peñas* yra viduramžiais susiformavusi, tik vyrams skirta ir iki šiol vyrų dominuojama Ispanijos institucija, burdavusi (burianti) kaimo ar apylinkės jaunuolius į pasirengimą kasmetinei kaimo religinei ar tautinei šventei. Garsiosios *peñas*, kaip antai Pamplonos San Fermines, yra tinklai bičiulių, susirenkančių drauge išgerti bei atšvęsti metų ciklo pabaigą. Pats žodis *peña* reiškia tvirtą uolą. *Peñas* yra vyrų tarpusavio saitų uolos.

nes šie vis dar trokšta Moters kaip vienintelio meilės objekto. O kadangi moterims jų reikia vis mažiau, tai jų sąlyginis kapituliavimas reformuotoje branduolinėje šeimoje struktūriniu atžvilgiu yra kupinas apmaudo. Galimybę rekonstruoti gyvybingą heteroseksualią šeimą ateityje lems ne tik individualios derybos, bet ir lyčių vaidmenų pasikeitimas auklėjant vaikus, kurį kaip svarbiausią sąlygą ir nurodė Chodorow. Nenoriu leistis į dar vieną statistikos detalių analizę, todėl tik pasakysiu, kad nors šia kryptimi yra padaryta nemaža pažanga,[153] tačiau iki egalitarinio dalijimosi tėvų pareigomis dar laukia ilgas kelias, ir žengiama juo lėčiau negu vyrų ir moterų atsiskyrimo vienų nuo kitų link.

Pagrindinės šio kultūrinio posūkio aukos yra vaikai, nes dabartinėmis šeimos krizės sąlygomis jie vis labiau ignoruojami. Jų padėtis gali dar pablogėti, – arba dėl to, kad moterys lieka su savo vaikais sunkiomis materialiomis sąlygomis, arba dėl to, kad moterys, siekdamos nepriklausomybės bei kovodamos dėl išlikimo ima nebesirūpinti vaikais, panašiai kaip ir vyrai. Kadangi gerovės valstybės parama mažėja, vyrai ir moterys paliekami patys spręsti savo vaikų problemas ir vis menkiau įstengia valdyti savo gyvenimą. Visai galimas daiktas, jog daugelyje visuomenių, ypač Jungtinėse Valstijose, ryškiai padažnėjęs smurtas prieš vaikus yra žmonių sumišimo dėl šeiminio gyvenimo išraiška. Tai sakydamas aš jokiu būdu nepalaikau neokonservatorių, kurie kaltę dėl blogos vaikų padėties verčia feminizmui ar seksualiniam išsilaisvinimui. Aš tik nurodau fundamentalią mūsų visuomenės problemą, kurią reikia spręsti be ideologinių prietarų: socialinių mokslų atstovai ir žurnalistai dokumentais įrodė, kad vaikais masiškai nesirūpinama.[154] Ir jos neįmanoma išspręsti sugrąžinant pasenusią, despotišką patriarchalinę šeimą. Judėjimą link masinio žmogaus psichikos naikinimo, į kurį yra įtraukti neramūs milijonų dabartinių vaikų gyvenimai, gali sustabdyti šeimos rekonstrukcija egalitarinių santykių kontekste bei visuomenės institucijų įsipareigojimas užtikrinti materialią bei psichologinę paramą vaikams.

Kūno tapatumas: seksualumo (re)konstravimas

Šiuo metu bręsta seksualinė revoliucija, tačiau ji skiriasi nuo tos, kurią skelbė ir kurios siekė XX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečių socialiniai judėjimai, nors jie ir reikšmingai prisidėjo prie seksualinės revoliucijos įgyvendinimo tikrovėje. *Jai būdingas santuokos, šeimos, heteroseksualumo ir seksualinės saviraiškos* (ar, kaip aš vadinu, geismo) atsiskyrimas vienų nuo kitų. Šie keturi veiksniai tampa vis labiau savarankiški, nors pastaruosius du moderniojo patriarchalizmo šimtmečius buvo tarpusavyje susiję. Tai patvirtina daugelis šiame skyriuje cituojamų šaltinių. Giddensas rašo:

[153] Shapiro et al. (1995).
[154] Susser (1996).

„Neįsigilinus atrodytų, jog heteroseksuali santuoka visuomenėje tebevaidina pagrindinį vaidmenį. Tačiau tikrovėje ją gerokai išklibino grynieji santykiai (*pure relations*) ir lankstusis seksualumas (*plastic sexuality*). Tai, kad ortodoksinė santuoka dar nėra suvokiama kaip vienas iš daugelio gyvenimo būdų, nors faktiškai yra būtent taip, iš dalies lemia sudėtingas potraukio ir pasibjaurėjimo derinys tarp lyčių, susiformuojantis psichologinės jų raidos metu... Kai kurios santuokos yra sudaromos arba palaikomos daugiausia vaikams pradėti ir auginti. Vis dėlto... dauguma heteroseksualių santuokų (ir daugelis homoseksualių ryšių), nepasiekiančių grynųjų santykių kartelės, – jei tik nenuslys į tarpusavio priklausomybę, – veikiausiai plėtosis dviem kryptimis. Pirmasis variantas yra partneriška santuoka. Sutuoktinių intymūs santykiai yra reti, tačiau jų ryšys yra grindžiamas tam tikra lygybe ir abipuse simpatija... Kita santuokos forma, kai partnerius sieja tiesiog bendri namai, nors emocinis tarpusavio ryšys menkas."[155]

Abiem atvejais seksualumas yra atskirtas nuo santuokos. Tokia buvo daugumos moterų patirtis visą istoriją,[156] tačiau moterų seksualumo, vyrų ir moterų homoseksualumo bei pasirenkamo seksualumo patvirtinimas gilina takoskyrą tarp žmonių geismo ir jų šeimų. Vis dėlto tai nevirsta seksualiniu išsilaisvinimu, nes dauguma gyventojų, baimindamiesi neištikimybės pasekmių (už ją šiuo metu tenka mokėti ir vyrams), o devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečiais – ir AIDS epidemijos, kenčia seksualinį skurdą ar net badą. Tokias išvadas skatina daryti 1992 metais Amerikoje atliktas išsamiausias empirinis seksualinės elgsenos tyrimas pagal reprezentacinę nacionalinę atranką.[157] Apie 35,5 procento vyrų prisipažino lytiškai santykiaujantys porą kartų per mėnesį, o dar 27,4 procento – porą kartų per metus ar apskritai nė karto. Jei kalbėtume apie moteris, tai jų skaičius buvo atitinkamai 37,2 ir 29,7 procento. Tik 7,7 procento vyrų ir 6,7 procento moterų prisipažino lytiškai santykiaujantys keturis ar daugiau kartų per savaitę. Net 18–24 metų amžiaus grupėje (seksualiai aktyviausioje) tokių aktyvių – tiek vyrų, tiek moterų – buvo tik 12,4 procento. Didelio aktyvumo rodikliai (daugiau kaip keturi kartai per savaitę) vedusiųjų grupėje yra kiek mažesni negu visų gyventojų (7,3 procento vyrų, 6,6 procento moterų). Šio tyrimo duomenys patvirtino ir tai, kad esama didelio atotrūkio tarp lyčių pagal patiriamo orgazmo dažnumą: orgazmu baigiasi 75 procentai vyrų seksualinių kontaktų ir tik 29 procentai moterų seksualinių kontaktų, nors pagal pranešimų apie patirtą „malonumą" skaičių skirtumas tarp jų yra mažesnis.[158] Lytinių partnerių per pastaruosius 12 mėnesių skaičius rodo, jog daugumos gyventojų lytinių partnerių diapazonas yra mažas: 66,7 procento vyrų ir

[155] Giddens (1992: 154–155).
[156] Buss (1994).
[157] Laumann et al. (1994).
[158] Laumann et al. (1994: 116).

74,7 procento moterų teigė turėję tik vieną partnerį; atitinkamai 9,9 procento ir 13,6 procento prisipažino neturėję nė vieno. Taigi XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje seksualinė revoliucija Amerikoje nebuvo plačiai įsisiūbavusi.

Tuo tarpu gausi šio Čikagos universiteto tyrimo duomenų bazė atskleidžia, kad toks seksualinis nuosaikumas slepia seksualinės saviraiškos formų savarankiškumo didėjimo tendencijas, ypač jaunesniojo amžiaus grupėse. Pavyzdžiui, pastaruosius keturis dešimtmečius lytinį gyvenimą pradėdavo vis jaunesni žmonės: nepaisant AIDS pavojaus, paaugliai šiandien yra aktyvesni negu kada nors anksčiau. Antra, gyvenimas drauge iki santuokos tapo veikiau norma negu išimtimi. Suaugusieji vis dažniau užmezga seksualinius santykius ne santuokoje. Maždaug pusė sugyventinių porų per metus išyra, iš jų 40 procentų susituokia, 50 procentų po to išsiskiria, o iš šių du trečdaliai susituokia dar kartą, tačiau tikimybė, kad šios santuokos nutrūks yra didesnė negu vidutinė visų santuokų nutrūkimo tikimybė. Geismo slopinimas sėkmingai inkorporuojant jį į bendrą gyvenimą yra būdingas XX a. dešimtojo dešimtmečio Amerikos bruožas.

Kita vertus, formuojasi „vartotojiškasis seksualumas“, nors jo atsiradimo požymiai yra veikiau netiesioginiai. Laumannas su kolegomis nagrinėja atrinktą grupę pagal norminės lytinės orientacijos tipus, vadovaudamiesi klasikine perskyra tarp tradicinio seksualumo (reprodukcinio), grįsto santykiais (partneriško) ir rekreacinio (orientuoto į lytinį pasitenkinimą). Jie taip pat skiria „libertarinį-rekreacinį“ tipą, artimesnį popseksualinio išsilaisvinimo arba, pasak Giddenso, „lanksčiojo seksualumo“ įvaizdžiams. Nagrinėdami savo atrinktą grupę pagal stambiausius Amerikos regionus, jie nustatė, kad 25,5 procento Naujosios Anglijos ir 22,2 procento Ramiojo vandenyno regiono tiriamųjų galima įtraukti į šią „libertarinę-rekreacinę“ kategoriją; tai sudaro maždaug ketvirtadalį kultūros madas diktuojančių Amerikos regionų gyventojų.

Svarbus didėjančio seksualinio savarankiškumo, kaip į malonumą orientuotos veiklos, rodiklis yra oralinio sekso praktika. Norėčiau priminti, kad jis klasifikuojamas kaip sodomija ir teisiškai uždraustas 24 Amerikos valstijose, nors šio draudimo vykdymo sąlygos yra abejotinos. Piešinys 4.14 vaizduoja procentinį oralinio sekso paplitimą tarp statistinių gyventojų grupių – moterų ir vyrų, per gyvenimą patyrusių kunilingą ar feliaciją, pagal gimimo metus. Laumannas su kolegomis, komentuodami šiuos duomenis, tvirtina:

> „Bendra tendencija rodo, kad sekso technikos srityje sparčiai vyksta permainos ar net revoliucija. Skirtumas tarp respondentų, gimusių 1933–1942 metais ir respondentų, gimusių po 1943 metų, pagal oralinio sekso patirtį yra stulbinamas. 1933–1937 metais gimę vyrai, kuriems teko patirti oralinį seksą per savo gyvenimą, sudarė 62 procentus, tuo tarpu 1948–1952 metais gimusiųjų grupėje šis skaičius padidėjo iki 90 procentų... Sekso technikos plėtotę skatino kultūrinės permainos, pra-

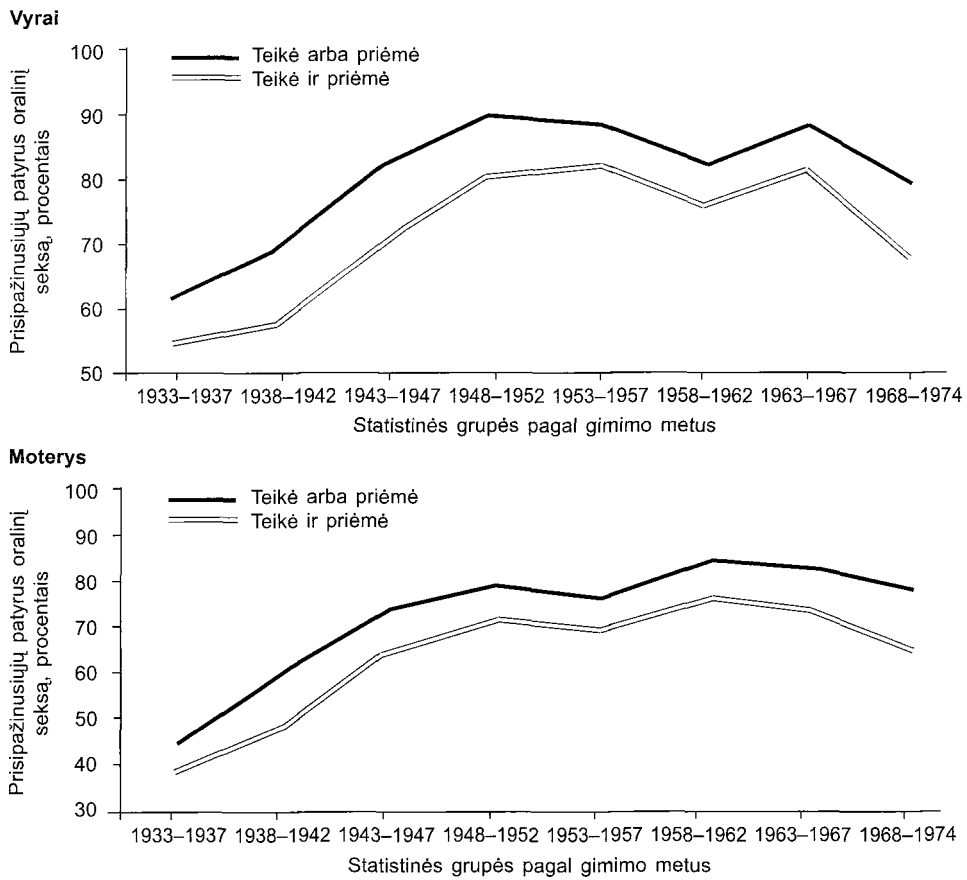

Pieš. 4.14. Vyrai ir moterys, patyrę oralinį seksą per savo gyvenimą, pagal amžiaus grupes
Šaltinis: Laumann et al. (1994)

sidėjusios XX a. šeštojo dešimtmečios pabaigoje ir pasiekusios kulminaciją nuo septintojo dešimtmečio vidurio iki pabaigos, kai *gyventojų koncentracija pasiekė aukščiausią lygį. Tai, kad jauniausiose mūsų tiriamose amžiaus grupėse šie rodikliai tapo žemesni, nebūtinai reiškia, jog oralinis seksas praktikuojamas rečiau; tiesiog šios grupės dar nepradėjo lytinių santykių, kuriuose oralinis seksas būtų tikėtinas ar įprastas dalykas.*"[159]

Pažymėtina, jog oralinį seksą yra patyrusios nuo 75 iki 80 procentų jauniausiųjų statistinių amžiaus grupių moterų, o jaunesnėse amžiaus grupėse jų yra daugiau negu vyrų. Laumannas ir kolegos taip pat teigia, kad labai paplitęs yra ir auto-

[159] Laumann et al. (1994: 103–104); autoriaus kursyvas.

erotizmas (intensyvaus seksualinio gyvenimo tarp partnerių kontekste) bei masturbacija. Tai tikrai nėra nauja technika, tačiau ją naudoja apie du trečdalius vyrų ir daugiau kaip 40 procentų moterų.

Jei, užuot interpretavę lytinę elgseną pagal heteroseksualios, besikartojančios partnerystės normą, priimtume labiau „nuo normos nukrypstantį" požiūrį į ją, tai nagrinėjami duomenys mums atskleistų kitokią istoriją – vartotojiškumo, eksperimentavimo ir erotizmo istoriją santuokinių miegamųjų tuštėjimo procese, ieškant naujų saviraiškos formų, tačiau neprarandant budrumo dėl AIDS grėsmės. Kadangi šie nauji elgsenos modeliai yra labiau pastebimi jaunesniojo amžiaus grupėse bei madas diktuojančiuose didmiesčiuose, aš galiu patikimai prognozuoti, kad jei kada nors ir kur nors AIDS epidemija bus pažabota, tai iš patriarchalizmo krizės išlaisvintų ir narcisizmo kultūros skatinamų fantazijų išnirs viena, dvi, trys, daugybė sodomų. Kaip teigia Giddensas, tokiomis sąlygomis seksualumas taps individo nuosavybe.[160] Kur Foucault įžvelgė galios aparatų poveikį seksualiai sukonstruotam (konstruojamam) subjektui, ten Giddensas mato – ir aš su juo sutinku – galios ir tapatumo kovą kūno mūšio lauke.[161] Ši kova nebūtinai turi išlaisvinti, nes geismą dažnai sukelia leistinumo ribų peržengimas, taigi „seksualiai išsilaisvinusi visuomenė" tampa tiesiog asmeninių fantazijų prekyviete, kurioje individai veikiau vartoja vienas kitą, o ne kuria patys save. Jei laikysimės prielaidos apie kūną kaip tapatumo principą, nepriklausomą nuo patriarchalizmo institucijų, tai matysime, kad seksualinės saviraiškos formų įvairovė padeda individui dirbti sunkų savo asmenybės (re)konstravimo darbą.[162]

Lanksčiosios asmenybės popatriarchaliniame pasaulyje

Naujosios kartos yra socializuojamos jau nebe pagal tradicinį patriarchalinės šeimos modelį ir nuo mažumės yra mokomos prisitaikyti prie skirtingos aplinkos bei įsigyventi į įvairius suaugusiojo vaidmenis. Kalbant sociologijos kalba, naujasis socializacijos procesas tam tikru mastu menkina institucines patriarchalinės šeimos normas bei įvairina vaidmenis šeimoje. Įžvalgiai šią temą tyrinėjantys Hage'as ir Powersas pastebėjo, kad šis procesas iškėlė naują asmenybės tipą – sudėtingesnį, ne tokį saugų, tačiau gebantį geriau prisitaikyti prie socialiniuose kontekstuose besikeičiančių vaidmenų, nes nuo mažens naujos patirtys skatino formuotis jo adaptacijos mechanizmus.[163] Didėjanti šeimos santykių individualizacija asmeninių poreikių svarbą iškelia virš institucinių normų. Todėl socialinių vertybių kontekste seksualumas tampa asmeniniu poreikiu, kuris nebūtinai turi būti

[160] Giddens (1992: 175).
[161] Giddens (1992: 31).
[162] Grosz (1995).
[163] Hage and Powers (1992).

orientuotas į šeimą ir joje institucionalizuotas. Kadangi dauguma gyventojų ir trečdalis vaikų gyvena ne tradicinėje branduolinėje šeimoje ir tiek vienų, tiek kitų skaičius didėja, geismo formavimasis vis dažniau vyksta nešeiminių tarpasmeninių santykių kontekste: jis tampa asmens individualumo išraiška. Paauglių socializacija šiame pakitusiame kultūriniame mikroklimate suteikia jiems daugiau seksualinės laisvės negu ankstesnėms kartoms, tarp jų ir išsilaisvinusiai XX a. septintojo dešimtmečio kartai, nepaisant AIDS epidemijos grėsmės.

Taigi moterų protestas prieš savo padėtį, kurį sukėlė ir kuriam sąlygas sudarė masškas jų įsiliejimas į informacinę darbo rinką, taip pat seksualinį tapatumą ginantys socialiniai judėjimai kvestionavo patriarchalinę branduolinę šeimą. Šią krizę nusako tolydus atsiskyrimas sričių, kurias anksčiau siejo viena ir ta pati institucija. Tai – dviejų poros narių tarpasmeninių santykių, kiekvieno namų ūkio nario darbo, ekonominių namų ūkio narių tarpusavio ryšių, namų ūkio darbų vykdymo, vaikų auginimo, seksualumo, emocinės tarpusavio paramos sričių atskyrimas. Sunku susidoroti su visais šiais vaidmenimis vienu metu, ypač kai jie nebėra organizuojami formalioje, institucionalizuotoje struktūroje, kaip antai patriarchalinėje šeimoje. Štai kodėl taip sunku išsaugoti stabilius socialinius santykius šeimos namų ūkyje. Kad šeimos išliktų, turi atsirasti naujos institucionalizuotos socialinių santykių formos, atitinkančios pakitusius lyčių santykius.

Technologiniai pokyčiai biologinės reprodukcijos srityje suteikė galimybę atskirti žmonių giminės reprodukciją nuo socialinių ir asmeninių šeimos funkcijų. *In vitro* apvaisinimo galimybė, spermos bankai, surogatinė motinystė, genų inžinerijos dėka pradėti kūdikiai atvėrė ištisą socialinio eksperimentavimo erdvę, tačiau visuomenė kaip įmanydama bandys ją varžyti bei kontroliuoti, nes ji gali suardyti moralinius bei teisinius jos pamatus. Vis dėlto tai, kad moterys gali susilaukti vaikų vienos, net nepažinodamos tėvo, ar kad vyrai net ir po savo mirties gali susilaukti vaikų padedami surogatinių motinų, nutraukia fundamentalią biologijos ir visuomenės sąsają žmonių giminės reprodukcijoje, o sykiu atskiria socializaciją nuo tėvystės. Šiomis istorinėmis sąlygomis šeimos ir žmonių gyvenimo struktūros modeliai keičiasi kol kas dar neaiškia kryptimi.

Kadangi šeima ir seksualumas yra fundamentalūs asmenybės sistemų determinantai, tai žinomų šeimos struktūrų kvestionavimas ir individualiai projektuojamo seksualumo atviras demonstravimas sudaro sąlygas formuotis naujiems asmenybės tipams, tačiau šias naujoves tik pradedame pastebėti. Hage'as ir Powersas mano, kad svarbiausias individo sugebėjimas reaguoti į dabartines visuomenės permainas yra sugebėjimas įsitraukti į „vaidmenų perkūrimą", kurį jie laiko „pagrindiniu poindustrinės visuomenės mikroprocesu".[164] Nors aš pritariu šiai nepaprastai skvarbiai analizei, tačiau noriu ją papildyti viena hipoteze, padėsiančia

[164] Hage and Powers (1992).

suvokti besiformuojančias asmenybės sistemas. Lieku ištikimas savo polinkiui į psichoanalizę ir siūlau mintį, kad atviras individualaus geismo pripažinimas, įrašytas į besiformuojančią mūsų visuomenės kultūrą, atves prie tokio nukrypimo nuo normos kaip geismo institucionalizavimo. Kadangi geismas dažnai yra siejamas su leistinų ribų peržengimu, tai seksualumo kitapus šeimos pripažinimas sukels didžiulę socialinę įtampą. Mat kol leistinų ribų peržengimas apsiribojo vien tik seksualumo demonstravimu už šeimos ribų, visuomenė galėjo lengvai su juo susidoroti, nukreipdama jį į įslaptintas vietas bei organizuotus kontekstus, kaip antai prostitucijos, nepripažįstamo homoseksualumo ar toleruojamo seksualinio priekabiavimo: tai buvo Foucault suformuluotas seksualumo normalizavimo pasaulis. Šiandien yra kitaip. Jei nebėra patriarchalinės šeimos, kurią galima išduoti, tai leistinų ribų peržengimas turi būti individo akibrokštas visuomenei. Šeima nebeatlieka amortizatoriaus funkcijos. Tai atveria galimybę reikšti geismą neinstrumentinio smurto forma. Nors patriarchalinės šeimos (vienintelės žinomos istorijoje) žlugimas yra sveikintinas kaip išsilaisvinimo procesas, tačiau kartu jis užleidžia kelią seksualumo normalizavimui (pornografiniai filmai per televiziją populiariausiu laiku) ir bejausmio smurto plitimui visuomenėje nelegaliais laukinio geismo išraiškos būdais arba iškrypimais.

Išsilaisvinimas nuo šeimos individui tampa ir naujos priespaudos šaltiniu. Išsiveržimas į laisvę atviroje, įtinklintoje visuomenėje kels asmeninį susirūpinimą bei socialinį smurtą, kol nebus surastos naujos gyvenimo drauge ir bendros atsakomybės formos, subursiančios moteris, vyrus ir vaikus į rekonstruotą egalitarinę šeimą, labiau tinkamą laisvoms moterims, sąmoningiems vaikams ir abejojantiems vyrams.

Patriarchalizmo pabaiga?

Nesibaigiančios kovos patriarchalizmo viduje ir dėl jo trukdo aiškiai prognozuoti ateitį. Pakartosiu, kad istorijos kryptis nėra nulemta iš anksto. Mes nežygiuojame triumfuodami savo išsilaisvinimo alėjomis, o kai mums regisi, kad yra būtent taip, turime atidžiai stebėti, kur galiausiai veda tie šviesūs keliai. Gyvenimas painus ir, kaip mes žinome, kupinas staigmenų. Visai tikėtina, kad fundamentalizmo atgaivinimas, grąžinsiantis patriarchalizmą Dievo įstatymo globon, pasuks atgalios patriarchalinės šeimos irimo procesą, kurį sukėlė informacinis kapitalizmas ir kurį noriai vykdė kultūriniai socialiniai judėjimai. Homofobiškasis bumerangas gali panaikinti homoseksualų teisių pripažinimą – apie tai byloja faktas, jog 1996 metų liepą dauguma JAV Kongreso narių balsavo už tai, kad heteroseksualumas būtų laikomas būtina teisėtos santuokos sąlyga. O ir visame pasaulyje patriarchalizmas vis dar gyvuoja, nors ir pastebimi jo krizės simptomai, apie kuriuos kalbėjome šiame skyriuje. Vis dėlto patriarchalizmą ginančių reakcijų stiprumas

– toks kaip daugelyje šalių klestinčių religinių fundamentalistinių sąjūdžių – byloja apie antipatriarchalinių iššūkių intensyvumą. Vertybės, kadaise laikytos amžinomis, natūraliomis ir net dieviškomis, dabar turi būti ginamos jėga, įsitvirtindamos paskutiniame savo gynybiniame bastione ir prarasdamos teisėtumą žmonių akyse.

Socialinių judėjimų, ginančių feministinį ir seksualinį tapatumą, gebėjimas ar nesugebėjimas institucionalizuoti savo vertybių iš esmės priklauso nuo jų santykio su valstybės aparatu – paskutine priemone, kurios patriarchalizmas griebdavosi per istoriją. Itin dideli reikalavimai, kuriuos valstybei kelia socialiniai judėjimai, griaunantys pačius dominavimo institucijų pamatus, yra keliami kaip tik tuo metu, kai pati valstybė apimta struktūrinės krizės, kurią paskatino įtampa tarp jos ateities globalizacijos ir praeities tapatumo suvokimo.

5
Globalizacija, tapatumo suvokimas ir valstybė: galios neturinti valstybė ar tinklo valstybė?

1978 metais Nicas Poulantzas rašė: „Kapitalistinei valstybei būdinga tai, kad ji perima socialinį laiką ir erdvę, nustato laiko ir erdvės šablonus bei monopolizuoja laiko ir erdvės organizavimą. Valstybės veikimo dėka jie tampa dominavimo ir galios tinklais. Šiuo atžvilgiu moderni tauta yra valstybės produktas."[1] Daugiau taip nebėra. Globaliniai kapitalo, prekių, paslaugų, technologijų, komunikacijos ir informacijos srautai vis dažniau atima iš valstybės erdvės ir laiko kontrolę. Atsvarą valstybės galiai užgrobti istorinį laiką per tradicijos pasisavinimą ir nacionalinio tapatumo (re)konstravimą sudaro gausybė tapatumų, kuriuos nustato savarankiški subjektai. Valstybės bandymai įtvirtinti savo galią pasaulinėje arenoje per viršnacionalinių institucijų formavimą dar labiau smukdo jos suverenitetą. Valstybės pastangos atkurti teisėtumą per administracinės valdžios decentralizavimą į regionų ir vietos lygmenis stiprina išcentrines tendencijas – priartina piliečius prie valdžios, bet didina jų abejingumą nacionalinei valstybei. Taigi nors visame pasaulyje klesti globalus kapitalizmas ir sklinda nacionalistinės ideologijos, nacionalinė valstybė – tokia, kokia ji susiformavo moderniaisiais laikais – praranda galią, tačiau *ne įtaką*, o tai yra esminis dalykas.[2] Šiame skyriuje aiškinsimės, kodėl taip yra, ir apsvarstysime šio fundamentalaus proceso galimas išdavas.

Visame pasaulyje valstybių suverenitetui metamas vis didesnis iššūkis – to priežastis veikiausiai yra modernios nacionalinės valstybės nesugebėjimas laviruoti nepažįstamuose audringuose vandenyse tarp globalinių tinklų galios ir uni-

[1] Poulantzas (1978: 109).

[2] Tilly (1975); Giddens (1985); Held (1991, 1993); Sklair (1991); Camilleri and Falk (1992); Guehenno (1993); Horsman and Marshall (1994); Touraine (1994); Calderon et al. (1996); Habermas (1998); Nye and Donahue (2000); Keohane (2002); Calderon (2003).

kalių tapatumų reikalavimų.[3] Vis dėlto vien tik tai, kad šie iššūkiai egzistuoja, išprovokavo aibę nacionalinės valstybės strateginių reakcijų. Šias reakcijas formuoja galios santykiai politinėse institucijose bei jų aplinkoje. Mūsų stebėjimai rodo, kad XXI a. pradžioje lygiagrečiai vyksta du procesai: moderniųjų laikų nacionalinės valstybės krizė ir valstybės grįžimas naujų organizacinių formų, naujų galios kūrimo procedūrų ir naujų teisėtumo principų pavidalu. Šį teiginį nagrinėsime šiame skyriuje.

Globalizacija ir valstybė

Instrumentinę nacionalinės valstybės galią iš esmės pakirto pagrindinių ekonominės veiklos formų globalizacija, medijų ir elektroninės komunikacijos globalizacija, nusikalstamumo globalizacija, socialinio protesto globalizacija ir tarptautinio terorizmo pavidalu besireiškianti maišto globalizacija.[4] Ankstesniuose sky-

[3] Norint nagrinėti nacionalinės valstybės krizę, reikia turėti nacionalinės valstybės apibrėžimą ir jos teoriją. Kadangi aš pats šią temą nagrinėju remdamasis jau išplėtotomis sociologinėmis teorijomis iš įvairių šaltinių, skaitytojui pateikiu Anthony'o Giddenso veikale *The Nation-state and Violence* (1985: 121) suformuluotą apibrėžimą: „Nacionalinė valstybė, egzistuojanti tarp kitų nacionalinių valstybių, yra visuma institucinių valdymo formų, turinčių administracinį monopolį teritorijai su nustatytomis ribomis (sienomis). Jos valdžią sankcionuoja įstatymas ir vidaus bei išorės prievartos priemonių tiesioginis valdymas." Tačiau, kaip rašo Giddensas, „tik moderniosiose nacionalinėse valstybėse valstybės aparatas gali sėkmingai pretenduoti į prievartos priemonių monopoliją ir tik tokiose valstybėse administracinio valstybės aparato sritis visiškai atitinka teritorines ribas, į kurias pretenduojama" (p. 18). Jis tvirtina, kad „nacionalinė valstybė yra sienų apsuptas galios rezervuaras, išskirtinis moderniųjų laikų galios rezervuaras" (p. 120). Tuomet, kas vyksta ir kaip reikėtų konceptualizuoti tą valstybę, kai jos sienos griūva ir kai rezervuarai patys yra kur nors patalpinami? Mano tyrimas, tęsiantis šią teoriją, prasideda nuo tos akimirkos, kai Giddenso konceptualizuotą nacionalinę valstybę pakeičia istorinis virsmas.

[4] Globalizacijos, kaip aš ją suprantu, apibrėžimą ir analizę rasite I tomo 2 skyriuje. Sveikintiną supaprastinto požiūrio į globalizaciją kritiką rasite: Hirst and Thompson (1996). Dažnai tvirtinama, kad globalizacija nėra naujas reiškinys ir kad ji vyko įvairiais istorijos tarpsniais, ypač kapitalizmo plėtros laikais XIX a. pabaigoje. Galbūt ir taip, tačiau aš nesu tikras, kad nauja, informacinėmis technologijomis grindžiama infrastruktūra neįveda kokybinių socialinių bei ekonominių pokyčių, dėl kurių globaliniai procesai vyksta esamuoju laiku. Tačiau iš esmės aš nesiginčiju su šiuo argumentu, nes jis nesusijęs su mano tyrimu. Aš mėginu nagrinėti ir aiškinti amžių sandūros visuomenę, aprėpdamas visą jos kultūrinių, ekonominių bei politinių kontekstų įvairovę. Taigi mano intelektinį indėlį reikėtų aptarinėti remiantis jo paties kontekstu, aprėpiančiu šiuolaikinius procesus – tokius, kokie jie yra vaizduojami ir teoriškai nagrinėjami trijuose šios knygos tomuose. Be abejo, mokslinį mąstymą nepaprastai praturtintų lyginamieji istorijos darbai, kurie sugretintų dabartinius technologijų, ekonomikos bei ryšių globalizacijos, politikos ir politikos institucijų sąveikos procesus su panašiais praeities virsmais. Tikiuosi, kad kolegos, visų pirma istorikai, imsis šio darbo ir aš būsiu daugiau negu laimingas galėdamas pataisyti savo bendruosius teorinius teiginius, remdamasis tokio tyrimo išvadomis. Vienas kitas bandymas judėti šia kryptimi, mano manymu, per mažai koncentruojasi ties radikaliai naujais procesais, vykstančiais technologijų, finansų, gamybos, ryšių bei politikos srityse. Todėl nors istorijos atžvilgiu jie gali būti teisingi, tačiau neaišku, kodėl dabartis būtinai turi būti praeities įvykių pasikartojimas, nepaisant proziško požiūrio, kad po šia saule nieko nevyksta naujo.

riuose aš nagrinėjau socialinių protestų ir smurtinio maišto prieš globalizaciją formas. Šiame dėmesį sutelksiu į kitus globalinius iššūkius nacionalinei valstybei.

Nacionalinių ekonomikų transnacionalinis branduolys

Finansų rinkų ir valiutos rinkų tarpusavio priklausomybė visame pasaulyje, veikianti kaip vienetas esamuoju laiku, susieja nacionalines valiutas. Nuolatinis dolerių, jenų ir eurų konvertavimas vienų į kitus reikalauja sistemingo šių valiutų koordinavimo kaip vienintelės priemonės, galinčios palaikyti tam tikrą stabilumą valiutų rinkoje, o sykiu ir pasaulio investicijų bei prekybos srityse. Visos kitos pasaulio valiutos praktiniais sumetimais buvo susietos su šiuo turto trikampiu. Jei valiutų kursai yra sistemingai susiję tarpusavyje, tai ir pinigų politikos strategijos yra arba bus tarpusavyje susijusios. Ir jei pinigų politikos strategijos yra kaip nors derinamos viršnacionaliniu lygmeniu, tai ir bazinės palūkanų normos, pagaliau ir biudžeto politikos yra arba bus derinamos tarpusavyje. Vadinasi, pavienės nacionalinės valstybės nebevaldo arba nebevaldys fundamentalių savo ekonominių politikų elementų.[5] Iš tikrųjų taip atsitiko XX a. devintąjį dešimtmetį mažiau išvystytose šalyse, o dešimtojo dešimtmečio pradžioje – ir Europos Sąjungos šalyse. Barbara Stallings parodė, kaip devintąjį dešimtmetį mažiau išvystytų šalių ekonomines politikas formavo tarptautinis spaudimas, kai tarptautinės finansų institucijos ir privatūs bankai ėmėsi stabilizuoti besivystančias ekonomikas, nes tai yra būtina tarptautinių investicijų ir prekybos sąlyga.[6] Europos Sąjungoje pinigų politiką ir bazines palūkanų normas nustato Europos centrinis bankas, todėl nacionalinių valstybių biudžetų savarankiškumas apsiriboja išteklių skirstymu laikantis makroekonomikos pusiausvyros reikalavimų, kuriuos nustato nepriklausomi finansų ekspertai, o kontroliuoja Europos Komisija. Nors Jungtinė Karalystė ir Švedija vis dar turi savo valiutas, tačiau iš esmės šios valstybės priklauso nuo bendros Europos Sąjungos pinigų politikos ir jų prisijungimo prie euro zonos laiką lems tik politiniai sumetimai.

Japonijos ekonominę politiką iš esmės lemia jos ir Jungtinių Valstijų prekybos balanso ir valiutų kursų santykis. Jei kalbėtume apie Jungtines Valstijas, pačią savarankiškiausią ekonomiką, tai ji tokia sugebėjo likti nepaisant devintąjį dešimtmetį atsiradusio didžiulio prekybos deficito tik todėl, kad išaugusias valstybės išlaidas ėmė dengti skolintomis – daugiausiai užsienio kapitalo – lėšomis. Nors sparti naujosios ekonomikos plėtra dešimtąjį dešimtmetį – Clintono valdymo metais – žymų biudžeto deficitą, kurį sukėlė tokio masto skolinimasis, pavertė biudžeto pertekliumi, tačiau 2002–2003 metais padėtis pasikeitė. Ekonomikos nuosmukis,

[5] Moreau Deffarges (1993); Orstrom Moller (1995); Cohen (1996); Frankel (2000); Aglietta (2002); Wyplosz (2002).
[6] Stallings (1992).

pastangos užtikrinti karinę galią ir saugumą bei konservatyviosios administracijos įvestos mokestinės lengvatos vėl sutrikdė biudžeto pusiausvyrą, ir Amerika buvo priversta vėl skolintis pinigų, kad panaikintų užsienio prekybos ir federacinio biudžeto deficitą. Galima teigti, kad XX a. dešimtąjį dešimtmetį vyriausybės ekonominės politikos laisvė buvo radikaliai suvaržyta, o biudžeto politikoje buvo blaškomasi tarp iš praeities paveldėtų automatiškų įgaliojimų ir didelio dabartinio kapitalo mobilumo, kuris ateityje veikiausiai dar padidės.[7]

Be to, globalinės finansų rinkos iš esmės yra nepavaldžios jokiai pavienei vyriausybei, taip pat ir Jungtinių Valstijų. Valiutų bei vertybinių popierių finansinės vertės nustatymą veikia įvairaus pobūdžio informacinės perturbacijos, sąveikaujančios globaliuose informacijos bei vertės nustatymo tinkluose, kaip buvo parodyta I tomo 2 skyriuje. Todėl nacionalinių ekonominių politikų įgyvendinimą ėmė labai varžyti menkai reguliuojamos, beveik nekontroliuojamos finansų rinkos, pažabojusios vyriausybių savarankiškumą ekonominės politikos srityje.[8]

Didėjanti gamybos transnacionalizacija (kai kurie ekonomistai ją entuziastingai sveikina), skatinama ne tik daugianacionalinių bendrovių, bet daugiausia gamybos ir prekybos tinklų, į kuriuos šios bendrovės yra įjungtos, aiškiai rodo, kad vyriausybei tampa vis kebliau valdyti ekonomiką.[9] Taip yra todėl, kad vyriausybės vis menkiau tesugeba aprūpinti savo teritorijose veikiančią ir pajamas teikiančią gamybos bazę. Kadangi bendrovės ir turtingi asmenys visame pasaulyje ieško mokestinio rojaus kampelių, o atsiskaitymas už pridėtąją vertę tarptautinėje gamybos sistemoje tampa vis sudėtingesnis, valstybė patiria naują iždo krizę, žyminčią didėjantį prieštaravimą tarp, viena vertus, investicijų, gamybos ir vartojimo internacionalizacijos ir, antra vertus, nacionalinių mokesčių sistemų.[10] Ar tai atsitiktinumas, kad dvi turtingiausios pasaulio šalys *per capita* atžvilgiu yra Liuksemburgas ir Šveicarija? Visai galimas daiktas, kad viena paskutinių nacionalinės valstybės pasipriešinimo kovų vyksta elektroninio atsiskaitymo erdvėje tarp pareigingų mokesčių inspektorių ir gudrių transnacionalinių teisininkų.

Valstybės naujos iždo krizės statistinis įvertinimas globalinėje ekonomikoje

Šiame analizės etape pravartu būtų pažvelgti, kaip plėtojosi valstybių finansų sistemos, paspartėjusios nacionalinių ekonomikų globalizacijos tarpsnyje nuo devintojo dešimtmečio iki dešimtojo dešimtmečio pradžios. Kad mano analizė netaptų itin sudėtinga, apsiribosiu šešiomis šalimis: trimis didžiausiomis rinkos ekono-

[7] Chesnais (1994); Nunnenkamp et al. (1994).
[8] Hutton and Giddens (2000).
[9] Buckley (1994).
[10] Guehenno (1993).

mikomis (JAV, Japonija, Vokietija); pačia atviriausia iš didžiųjų Europos ekonomikų (JK); dar viena Europos šalimi – Ispanija, kuri, nors yra aštunta pagal dydį rinkos ekonomika pasaulyje, tačiau ekonominiu bei technologiniu atžvilgiais mažiau išsivysčiusi negu „Didžiojo aštuoneto" (G–8) šalys; ir viena didžiausių ekonomikų naujai industrializuojamoje pasaulio dalyje – Indija. Remiantis Sandros Moog sukauptais ir išnagrinėtais duomenimis, buvo sudarytos lentelės 5.1 ir 5.2, kuriose pristatomi kai kurie vyriausybių finansinės bei ekonominės veiklos rodikliai, susiję su ekonomikų internacionalizacijos procesu. Šių lentelių išsamiai nekomentuosiu, o pasitelksiu jas savo argumentacijai apie globalizaciją ir valstybę, nagrinėtai ankstesniuose šios knygos puslapiuose, išplėtoti ir patikslinti.

Iš pradžių išnagrinėkime keturių šalių grupę – JAV, JK, Vokietiją ir Ispaniją. Jų bendra veikimo kryptis yra panaši, tačiau tarp jų esama skirtumų, kuriuos ir norėčiau išryškinti. Valstybių išlaidos padidėjo ir šiuo metu sudaro nuo ketvirtadalio iki daugiau kaip 40 procentų BVP. Visose šalyse sumažėjo darbo vietų valstybiniame sektoriuje skaičius. Trijų didžiųjų šalių vyriausybės ėmė naudoti mažiau lėšų, o Ispanijos, atvirkščiai – daugiau. Valstybės kapitalo dalis JAV padidėjo, o Vokietijoje – sumažėjo. JAV centrinės valdžios mokestinės pajamos sumažėjo, tačiau kitose šalyse jos padidėjo, Ispanijoje – žymiai. Padidėjo valstybės biudžeto deficitas, JAV ir Vokietijoje – smarkiai. JK valstybės skola sumažėjo, nors ji vis dar sudaro 34 procentus BVP, o Ispanijos, Vokietijos ir JAV valstybės skola padidėjo žymiai: 1992 metais JAV ji sudarė 52,2 procento BVP. Stengdamosi padengti valstybės biudžeto deficitą visos keturios šalys vis labiau klimpo į užsienio skolas ir grynąjį kreditavimą iš užsienio. Valstybių užsienio skolų ir grynojo skolinimosi santykis su BVP, centrinių bankų valiutų atsargomis, valstybės išlaidomis ir šalių eksporto lygiu rodo, kad, apskritai, *vyriausybės tampa vis labiau priklausomos nuo globalaus kapitalo rinkų*. Taigi nuo 1980 iki 1993 metų Jungtinių Valstijų valstybės skola procentais nuo BVP padidėjo du kartus, o nuo valiutų atsargų – 20 procentų ir 1993 metais dešimčia kartų viršijo tuometinį bendrąjį valiutų rezervų lygį. Palyginti su eksportu, valstybės skola padidėjo 133 procentais, o su valstybės išlaidomis – beveik dvigubai ir sudarė 41,7 procento bendrųjų išlaidų. Jei kalbėtume apie JAV valstybės bendrąjį užsienio skolinimąsi, tai per šiuos 14 metų jis padidėjo stulbinamai – net 456 procentais, o jo santykis su valstybės išlaidomis padidėjo 203 procentais ir pasiekė 6 procentus vyriausybės išlaidų. Kadangi JAV tiesioginės užsienio investicijos kaip vidaus investicijų dalis padidėjo 52,8 procento, o tiesioginių užsienio investicijų įplaukos – taip pat kaip JAV vidaus investicijų dalis – sumažėjo 35,5 procento, todėl galima tvirtinti, kad JAV federacinė valdžia tapo labai priklausoma nuo globalaus kapitalo rinkų ir paskolų iš užsienio.

Padėtis Jungtinėje Karalystėje, Vokietijoje ir Ispanijoje yra kiek kitokia, tačiau tendencijos panašios. Svarbu pastebėti, kad JK yra mažiau priklausoma nuo

Lentelė 5.1. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija: 1980–1993 metų pokyčio rodikliai (skliaustuose – 1993 metų rodiklis, jei nenurodyta kitaip)

	Jungtinės Valstijos	Jungtinė Karalystė	Vokietija	Japonija	Ispanija	Indija
Valstybės užsienio skolos santykio su BVP pokytis, %	104,2 (9,8)	31,8 (5,8/1992)	538,5 (16,6)	0,0 (0,3/1991)	1066,7 (10,5)	–25,3 (5,9)
Valstybės užsienio skolos santykio su valiutos atsargomis pokytis, %	20,1 (998,6)	44,7 (168,1/1992)	325,3 (p) (368,4) (p)	9,9 (12,2/1991)	674,5 (121,6)	–16,5 (149,4)
Valstybės užsienio skolos santykio su eksportu pokytis, %	133,0 (134,0)	50,5 (32,2/1992)	590,8 (75,3)	9,5 (2,3/1990)	795,5 (79,7)	–55,6 (70,7)
Valstybės užsienio skolos santykio su valstybės išlaidomis pokytis, %	92,2 (41,7)	17,4 (13,5/1992)	423,5 (p) (44,5) (p)	—	586,8 (36,4)	–40,7 (35,4)
Bendrojo valstybės skolinimosi užsienyje santykio su valstybės išlaidomis pokytis, %	203,0 (6,12)	787,5 (14,2/1992)	223,4 (15,2)	—	—	10,3 (4,3)
Tiesioginių užsienio investicijų užsienyje santykio su vidaus investicijomis pokytis, %	52,8 (5,5)	44,4 (17,9)	52,2 (3,5)	57,1 (1,1)	183,3 (2,8)	—
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukų santykio su vidaus investicijomis pokytis, %	–35,5 (2,0)	–8,9 (10,2)	–50,0 (0,1)	—	236,7 (8,6)	—

(p) žymi, kad duomenys yra preliminarūs.

Pastaba: Skaičius ir išsamesnę informaciją apie šaltinius bei skaičiavimo metodus rasite Metodologiniame priede.

Šaltiniai: surinko ir išplėtojo Sandra Moog, remdamasi šiais šaltiniais: *Government Finance Statistics Yearbook*, vol. 18 (Washington DC: IMF, 1994); *International Financial Statistics Yearbook*, vol. 48 (Washington DC: IMF, 1995); *The Europa World Yearbook* (London: Europa Publications, 1982, 1985, 1995); *National Accounts: Detailed Tables, 1980–1992*, vol. 2 (Paris: OECD, 1994); *OECD Economic Outlook*, vol. 58 (Paris: OECD, 1995); *World Tables, 1994* (The World Bank, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994).

užsienio kapitalo, tuo tarpu Vokietija žymiai sparčiau negu JAV tampa priklausoma nuo jo. Apie tai byloja šie rodikliai: valstybės užsienio skolos santykis su BVP (padidėjo 538,5 procento), valiutų atsargomis (padidėjo 325,3 procento) ir eksportu (padidėjo 590,8 procento). Vokietijos vyriausybės grynasis užsienio skolinimasis 1993 metais daugiau kaip 15 procentų viršijo valstybės išlaidas, o jos už-

Lentelė 5.2. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų valdymo srityje: 1980–1992 metų pokyčio rodikliai (skliaustuose – 1992 metų rodiklis, jei nenurodyta kitaip)

	Jungtinės Valstijos	Jungtinė Karalystė	Vokietija	Japonija	Ispanija	Indija
Valstybės išlaidų santykio su BVP pokytis, %	9,1 (24,0)	13,1 (43,2)	19,7 (36,4)	—	49,4 (25,1)	29,3 (p) (17,2) (p)
Centrinės valdžios mokestinių įplaukų į biudžetą santykio su BVP pokytis, %	–15,6 (10,8)	8,0 (27,0)	11,6 (p) (13,5) (p)	18,2 (13,0/1990)	64,2 (17,4/1991)	17,3 (p) (11,2) (p)
Valstybės biudžeto deficito santykio su BVP pokytis, %	42,9 (4,0)	8,7 (5,0)	44,4 (2,6)	–78,6 (1,5/1990)	16,2 (4,3)	–20,0 (p) (5,2) (p)
Valstybės skolos santykio su BVP pokytis, %	91,9 (52,2)	–26,0 (34,1)	78,1 (28,5)	30,1 (53,2/1990)	160,8 (39,9)	28,2 (p) (52,8) (p)
Užimtumo valstybės tarnyboje santykio su bendruoju užimtumu pokytis, %	–4,7 (16,2)	–3,1 (22,2)	–0,6 (16,4)	–20,9 (7,2)	—	—
Valstybės kapitalo formavimo santykio su bendrojo fiksuotojo kapitalo formavimu pokytis, %	21,2 (16,0)	—	–7,0 (27,9)	—	—	—
Valstybės vartojimo santykio su privačiu vartojimu pokytis, %	–6,9 (27,2)	–2,7 (34,5)	–8,1 (32,7)	66,3 (16,3)	33,8 (26,9)	40,2 (18,5)

(p) žymi, kad duomenys yra preliminarūs.

Pastaba: Skaičius ir išsamesnę informaciją apie šaltinius ir skaičiavimo metodus rasite Metodologiniame priede.

Šaltiniai: surinko ir parengė Sandra Moog, remdamasi šiais šaltiniais: *Government Finance Statistics Yearbook*, vol. 18 (Washington DC: IMF, 1994); *International Financial Statistics Yearbook*, vol. 48 (Washington DC: IMF, 1995); *The Europa World Yearbook* (London: Europa Publications, 1982, 1985, 1995); *National Accounts: Detailed Tables, 1980–1992*, vol. 2 (Paris: OECD, 1994); *OECD Economic Outlook*, vol. 58 (Paris: OECD, 1995); *World Tables, 1994* (The World Bank, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994).

sienio skola sudarė 44,5 procento valstybės išlaidų. Abu šie procentiniai dydžiai buvo didesni už atitinkamus JAV procentinius dydžius. Taigi nors XX a. devintąjį dešimtmetį Vokietija sėkmingai vykdė eksportą, jos nacionalinė valstybė, kitaip negu Japonijos, tapo kur kas labiau priklausoma nuo tarptautinio kapitalo.

Įdomu pastebėti, kad Indiją, kurios valstybės išlaidos, vartojimas ir įsiskolinimas padidėjo, žymiai mažiau slegia užsienio skolos: visi jos finansinės priklausomybės rodikliai per aptariamąjį laikotarpį nedidėjo, išskyrus valstybės užsienio įsiskolinimo ir valstybės išlaidų santykį, tačiau jis išliko nedidelis. Tai tik iš dalies

paaiškina gerokai išaugusi mokestinių įplaukų dalis BVP, o pagrindinė priežastis yra žymiai spartėjanti ekonomikos plėtra Indijoje per paskutinį XX a. dešimtmetį. Vis dėlto norėčiau pabrėžti, kad nors Indijos vyriausybės finansinės priklausomybės indikatorių pokyčio rodiklis visą šį laikotarpį buvo neigiamas, tačiau priklausomybės lygis tebebuvo labai aukštas (vyriausybės užsienio skola sudaro daugiau kaip 70 procentų eksporto vertės ir beveik 150 procentų valiutų atsargų vertės).

Kaip įprasta, Japonijoje padėtis kitokia. Devintąjį dešimtmetį Japonijos valstybės nepalietė skolinimosi iš užsienio tendencija. Jos biudžeto deficitas, palyginti su BVP, iki šiol yra pats žemiausias ir 1980–1993 metų laikotarpiu gerokai sumažėjo. Kita vertus, Japonijos valstybės vartojimo lygis bei valstybės skola padidėjo, o valstybės skolos ir BVP santykis yra toks pat aukštas kaip ir Amerikos (daugiau kaip 50 procentų). Šie pastebėjimai rodo, kad Japonijos valstybės finansinę padėtį lemia vidaus skolinimasis. Jie taip pat rodo, kad Japonijos ekonomikos konkurencingumas aptariamuoju laikotarpiu padidėjo ir kad ši šalis sukaupė didelį prekybos ir mokesčių balanso perviršį. Taigi Japonijos valstybė yra gerokai savarankiškesnė likusio pasaulio atžvilgiu negu kitos valstybės, tačiau šalies ekonomika yra kur kas labiau priklausoma nuo prekybos sėkmės, nes Japonijos kapitalas finansuoja valstybę pajamomis, kurias gauna dėl savo konkurencingumo. Taigi tariamoji išimtis iš taisyklės apie valstybės priklausomybę bei didėjantį valstybės deficitą nėra jokia išimtis. Japonijos bendrovės valdo pasaulio ekonomiką, o savo konkurencingumo dėka išlaiko valstybę, kurios vartojimo apimtys didėjo daug sparčiau, negu kurios nors kitos nagrinėtos šalies. Japonijos valstybė yra ir netiesiogiai finansiškai priklausoma nuo tarptautinės ekonomikos raidos, nes ji ima paskolas iš Japonijos bankų ir finansuoja savo *keiretsu*.*

Remiantis šiame skyriuje pristatyta argumentacija, galima išskirti tris pagrindines tendencijas:

1. Nepaisant tam tikro valstybės atsiribojimo nuo ekonomikos, ypač jei kalbėtume apie tiesioginį kišimąsi bei reguliavimą, ji vaidina svarbų vaidmenį ekonomikoje, kuriam atlikti reikalingas mokestines įplaukas papildantis finansavimas. Todėl visur, išskyrus JK, didėja valstybės finansiniai įsipareigojimai (žr. piešinį 5.1).
2. Valstybės tampa vis labiau priklausomos nuo užsienio paskolų – jų įsiskolinimai gerokai viršija centrinių bankų valiutų atsargas bei eksporto vertę. Išimtis čia – Japonija. Tai rodo platesnio masto reiškinį – didėjantį atotrūkį tarp globalinių finansų rinkų ir pasaulio prekybos, nes pirmosios plėtojasi sparčiau negu antroji.

* *Keiretsu* – japoniškas terminas, apibūdinantis grupę nepriklausomų, skirtingose srityse veikiančių bendrovių, susijusių glaudžiais verslo santykiais bei akcininkais (pvz. „Mitsubishi“, „Mitsui“, „Sumitomo“, „Tokai“ ir kt.). – *Red. past.*

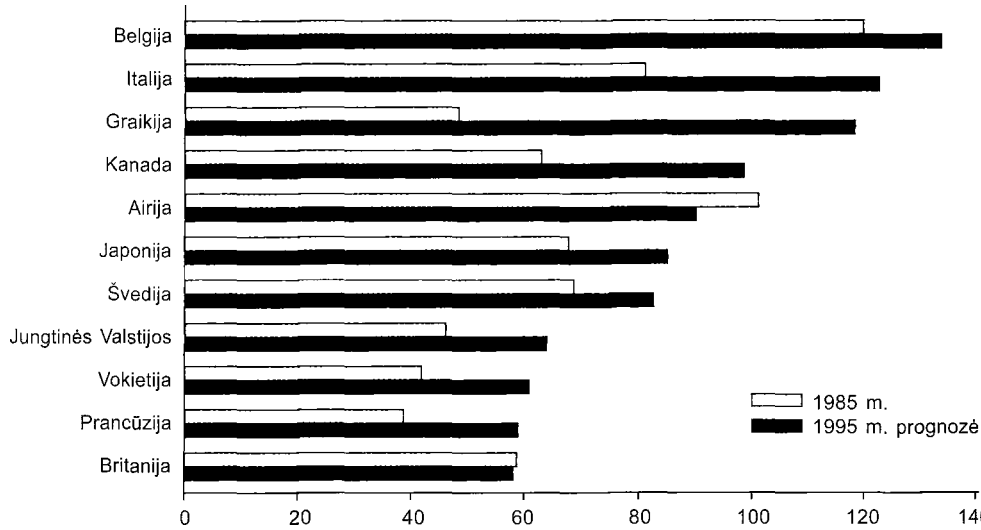

Pieš. 5.1. Bendrieji ilgalaikiai valstybių finansiniai įsipareigojimai (% nuo BVP)
Šaltinis: OECD, parengė *The Economist* (January 20, 1996).

3. Japonijos valstybei tam tikru mastu pavyko sukurti iždo savarankiškumą užsienio kapitalo atžvilgiu. Tai ji pasiekė skolindamasi šalies viduje – ją finansavo Japonijos bendrovės iš savo pajamų, gaunamų dėl protekcionizmo ir sėkmingo eksporto. Todėl Japonijos ekonomika ir Japonijos valstybė tapo priklausomos nuo prekybos pridedamosios vertės didinimo bei pelno grąžinimo į apyvartą šalies viduje. Tokia situacija XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje nuvedė šalį į „muilo burbulo ekonomiką", o kai dešimtojo dešimtmečio pradžioje šis burbulas sprogo, iš pradžių kilo nuosmukis, o vėliau – sąstingis.

Apskritai, nacionalinių ekonomikų sampyna ir valstybių finansinė priklausomybė nuo globalinių rinkų bei užsienio paskolų sudarė sąlygas tarptautinei nacionalinės valstybės iždo krizei, apėmusiai turtingiausias ir galingiausias nacionalines valstybes.

Globalizacija ir gerovės valstybė

Gamybos ir investicijų globalizacija taip pat kelia grėsmę *gerovės valstybei*, per pastaruosius 50 metų vaidinusiai svarbiausią vaidmenį nacionalinės valstybės politikoje ir bene labiausiai prisidėjusiai prie jos teisėtumo kūrimo industrinėse šalyse.[11] Taip yra todėl, kad įmonės susiduria su vis didesnėmis kliūtimis: joms tenka

[11] Wilensky (1975); Janowitz (1976); Navarro (1994, 1995); Castells (1996).

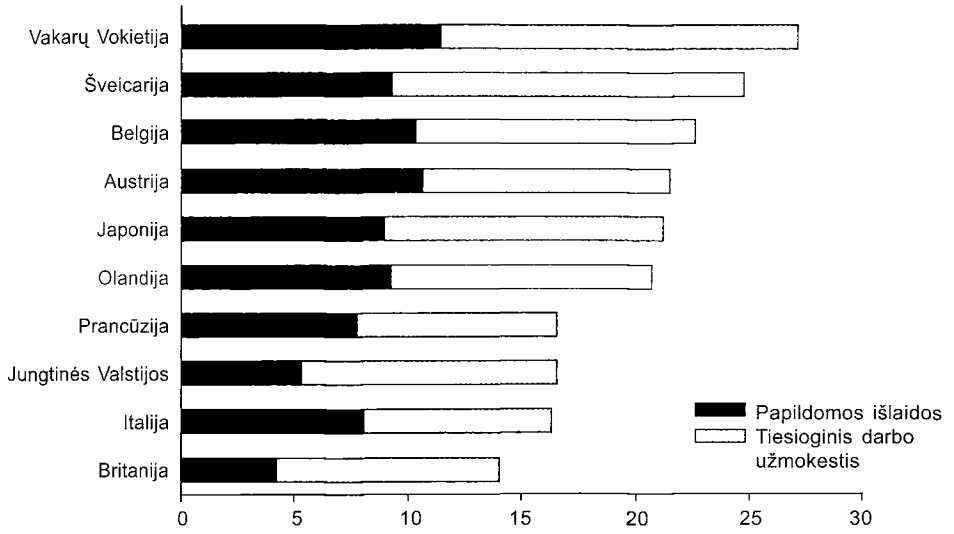

Pieš. 5.2. Išlaidos darbo jėgai gamyboje, 1994 m. (dol. per valandą)
Šaltinis: Švedijos darbdavių federacija, parengė *The Economist* (January 27, 1996).

veikti globalizuotose, integruotose rinkose, o sykiu pakelti skirtingą socialinių išmokų naštą bei valstybinio reguliavimo lygį įvairiose šalyse. Turimi galvoje ne tik skirtumai tarp Šiaurės ir Pietų, bet ir tarp EBPO šalių: pavyzdžiui, darbo jėgos išlaidos, susijusios su socialinėmis išmokomis, JAV yra gerokai mažesnės negu Vokietijoje (žr. piešinį 5.2). Tačiau kiek JAV padėtis yra santykinai pranašesnė už Vokietijos, tiek ji yra prastesnė už Meksikos. Tai ypač išryškėjo po NAFTA sutarties pasirašymo. Kadangi dėl informacinių technologijų įmonės gali būti įsikūrusios įvairiausiose vietose ir būti prisijungusios prie globalinių gamybos tinklų ir rinkų (žr. I tomo 6 skyrių), konkurencija dėl išlaidų socialinėms reikmėms vystosi mažėjančia spirale. Tokio „neigiamo konkurencingumo" apribojimų praeityje buvo du: viena vertus, šalių atotrūkis vienų nuo kitų produktyvumo ir kokybės atžvilgiais saugojo brandžių ekonomikų darbininkus nuo konkurentų iš mažiau išvystytų šalių; kita vertus, spaudimas šalių viduje skatino protekcionizmą, dėl to labai padidėjo importo tarifai, sąlyginai nenaudinga tapo perkelti dalį verslo veiklų į užsienį. Abu šie apribojimai nyksta. Pasaulio prekybos organizacija kuria kontrolės sistemą, padedančią išaiškinti ir šalinti kliūtis laisvajai prekybai. Nors realus šios kontrolės poveikis pasireiškia per tarptautinės prekybos politiką, atrodo, kad jei globalinės ekonomikos integracijos procesas nebus pakreiptas visiškai kita linkme, tai kitos šalys vis dažniau imsis atsakomųjų veiksmų prieš krintantį į akis, plataus masto protekcionizmą. Jei kalbėtume apie šalių atotrūkį vienų nuo kitų produktyvumo ir kokybės atžvilgiais, tai Harley'aus Shaikeno ty-

rimas apie Amerikos automobilių gamyklas Meksikoje parodė, jog Meksikos darbininkų produktyvumas sparčiai augo – per maždaug 18 mėnesių jis pasiekė Amerikos darbininkų produktyvumo lygį. Panašūs procesai pastebimi Azijoje.[12] O (europiečiams reikėtų priminti, kad) Amerikos darbo jėgos produktyvumas tebėra aukščiausias pasaulyje, todėl jis neutralizuoja potencialų Europos konkurencingumo diferencialą, kuris leistų išlaikyti dar ir dosnią socialinio aprūpinimo sistemą.

Ekonomikoje, kurios pagrindinės kapitalo, prekių ir paslaugų rinkos vis labiau integruojamos globaliai, sunkiai išsitenka labai skirtingos gerovės valstybės, kurių darbo jėgos produktyvumas ir produkcijos kokybė yra palyginti panašaus lygio. Tik pasaulinė visuomeninė sutartis (sumažinanti šį skirtumą, tačiau nebūtinai suvienodinanti socialines ir darbo sąlygas), kurios pagrindą sudarytų tarptautiniai susitarimai dėl tarifų, gali padėti išvengti pačių dosniausių gerovės valstybių žlugimo. Vis dėlto tokių didelių užmojų visuomeninė sutartis vargu ar gali būti sudaryta naujoje liberalizuotoje, įtinklintoje, globalinėje ekonomikoje, todėl gerovės valstybės yra mažinamos iki tolydžio spirale mažėjančio bendrojo vardiklio.[13]

Gerovės valstybės krizė reiškia, kad yra nacionalinės valstybės teisėtumo bei stabilumo pamatas. Tai pasakytina ne tik apie Europą, bet ir visą pasaulį: tiek apie Čilės ir Meksikos gerovės valstybes, orientuotas į vidurinę klasę, tiek ir apie etatistinių Rusijos, Kinijos bei Indijos gerovės valstybių liekanas, tiek ir apie Jungtinių Valstijų miesto gerovės valstybę, susiformavusią dėl XX a. septintajame dešimtmetyje vykusių socialinių kovų. Habermasas rašo: „Gerovės valstybės ekonomines problemas galima aiškinti remiantis pasaulio ekonomikos sistemos struktūriniu kitimu, kurį vadiname globalizacija. Šis kitimas taip drastiškai mažina nacionalinių valstybių veikimo sritį, kad joms likusių veikimo galimybių nepakanka nepageidaujamam transnacionalinių rinkų poveikiui atlaikyti.“[14]

Vis dėlto žinių ekonomikos sąlygomis ima ryškėti ir sudėtingesnė sąsaja tarp produktyvumo, konkurencingumo ir gerovės valstybės. Mes atlikome Suomijos informacinės visuomenės modelio analizę ir ji parodė, kad antrojoje dešimtojo dešimtmečio pusėje Suomija įstengė tapti konkurencingiausia ekonomika pasaulyje bei didinti savo produktyvumą sparčiau už Jungtines Valstijas, o sykiu išsaugoti išplėtotą gerovės valstybę.[15] Be to, gerovės valstybė Suomijoje buvo pagrindinis produktyvumo augimo veiksnys, nes pažangiai žinių ekonomikai teikė žmonių išteklių bazę, pasitelkusi švietimą, sveikatos priežiūrą, kultūrinį ugdymą, sugebėjimą kurti ir diegti naujoves bei socialinį stabilumą. Vis dėlto Suomija (taip pat ir kitos Europos šalys, kaip antai Nyderlandai) ėmėsi reformuoti gerovės valstybę ir susilpnino kai kuriuos biurokratinius jos bruožus. Be to, Suomija bei ki-

[12] Shaiken (1990); Rodgers (1994).
[13] Sengenberger and Campbell (1994); Navarro (1995, 2002); Castells (1996).
[14] Habermas (1998/2000: 730).
[15] Castells and Himanen (2002).

tos šalys susitarė su profesinėmis sąjungomis padidinti darbo rinkos lankstumą mainais už vyriausybės pasižadėjimą išsaugoti socialinės apsaugos garantijas. Šios šalys taip pat susiejo gerovės valstybę ir ekonomiką, nes skatino aukštąjį mokslą bei investicijas į tyrimus ir diegimą (*R&D*), glaudžiai bendradarbiaudamos su verslo įmonėmis. Taigi XXI a. Suomijos gerovės valstybė jau yra kiek kitokia, negu tradicinė Skandinavijos gerovės valstybė, tačiau ji ir toliau remiasi visapusės socialinės apsaugos visiems piliečiams principu.

Galime pastebėti, jog formuojasi du labai skirtingi modeliai: vienas yra Amerikos žinių ekonomikos modelis, grindžiamas labai kvalifikuotos darbo jėgos, kaip produktyvumo bei naujovių kūrimo ir diegimo šaltinio, masiniu importu (XX a. dešimtąjį dešimtmetį per metus buvo pasikviečiama daugiau kaip 200 000 inžinierių ir mokslininkų); kitas – suomiškasis ir tam tikru atžvilgiu Šiaurės Europos – modelis yra grindžiamas investavimu į savo šalyje išugdytą žmonių kapitalą bei gyvenimo standartų kėlimu, siekiant sustiprinti socialinę produktyvumo bazę naujoje, žiniomis paremtoje ekonomikoje. Abiem atvejais aišku viena, kad, siekdama išlikti globalizuotoje ekonomikoje, kurios visi subjektai priklauso vieni nuo kitų, gerovės valstybė turi būti suderinama su produktyvumo augimu, kad socialinės investicijos ir ekonomikos plėtra skatintų viena kitą. Kita vertus, žmonių kapitalo ugdymo menkėjimas daro ekonomikas nekonkurencingas (dėl mažo produktyvumo) arba priklausomas nuo kvalifikuotos imigrantų darbo jėgos.

Trumpai tariant, jei produktyvumo didėjimas kurioje nors ekonomikoje yra menkas, tai gerovės valstybė negalės atlaikyti konkurentų spaudimo globaliniame kontekste. Tik didindamos produktyvumą bei gerindamos produkcijos kokybę, taikydamos žinias bei informacijos apdorojimo priemones, brandžios ekonomikos gali padidinti savo konkurencingumą bei sukurti aukštesnius gyvenimo standartus. Kiekvienos ekonomikos raidos modelį lemia specifinės žmonių kapitalo ugdymo formos, reikalingos žinių ekonomikos valdymui.[16] Kuo labiau visuomenė naudojasi kapitalo ir imigrantų mobilumu intelektualiai darbo jėgai ugdyti, tuo menkesnis vaidmuo tenka valstybei. Kita vertus, norint kurti gerovės valstybę bei vykdyti strateginės plėtros politiką, orientuotą į produktyvumo bei konkurencingumo didinimą, reikia suteikti aktyvesnį vaidmenį valstybei. Būtent tokia yra nauja valstybės intervencijos forma. Ji paremta, viena vertus, sąsaja tarp visuomenės gerovės ir ekonominių išteklių gausinimo, o, antra vertus, valstybės gebėjimo įtvirtinti savo ekonomiką globaliniame konkurencijos bei kooperacijos tinkle. Taigi ekonominis valstybės vaidmuo tebėra svarbus, tačiau gerovės valstybė ir konkuravimo strategija yra visiškai kitokios, nes abi yra grįstos gebėjimu kurti bei taikyti žinias ir informaciją kitokiomis priemonėmis. Valstybė gali išlikti tik susiedama šalį su globaliniu kontekstu bei derindama savo vidaus politiką prie globa-

[16] Carnoy (2000).

lios konkurencijos reikalavimų. Vis dėlto derinimo strategijos skiriasi, nelygu visuomenės kultūra, institucijos bei politika.[17]

Jei nacionalinė valstybė neįstengia užtikrinti savo ekonomikos konkurencingumo globaliniame kontekste, tuomet ji vis menkiau sugeba kontroliuoti pinigų politiką, sudarinėti savo biudžetą, organizuoti gamybą bei prekybą, rinkti mokesčius iš bendrovių bei vykdyti savo įsipareigojimą teikti socialines lengvatas. Ji praranda didžiąją savo suverenios ekonominės galios dalį, nors ir atlieka kai kurias reguliavimo funkcijas bei vykdo sąlyginę savo pavaldinių kontrolę. Tačiau ji tebėra strateginė veikėja, kontroliuojanti sąlygas, nuo kurių priklauso jos ekonominės veiklos kokybė. Kad išsaugotų šias funkcijas, valstybė turi susisaistyti tarpusavio priklausomybės ryšiais platesniame ekonomikos procesų, kurių pati nekontroliuoja, tinkle.

Globaliniai komunikacijos tinklai, vietinės auditorijos, neaiškūs valdytojai

Nė kiek ne geresnės valstybės reguliavimo bei kontrolės perspektyvos ir medijų bei komunikacijos srityje – vienoje pagrindinių valstybės galios reiškimosi sričių. Informacijos ir pramogų, o per jas – nuomonių ir vaizdų – valdymas visada buvo valstybės galios įtvirtinimo įrankis, labiausiai ištobulintas medijų amžiuje.[18] Šioje srityje nacionalinė valstybė susiduria su trimis tarpusavyje susijusiais iššūkiais: globalizacijos ir jungtinės nuosavybės; technologijų lankstumo ir paplitimo; medijų savarankiškumo ir įvairovės (žr. I tomo 5 skyrių). Daugumoje šalių iš esmės ji jiems neatsispyrė.[19]

Iki XX a. devintojo dešimtmečio pradžios dauguma pasaulio televizijos stočių buvo valdomos valstybės – didžiausia išimtis buvo Jungtinės Valstijos. Radijo stotys ir laikraščiai net ir demokratinėse šalyse buvo priklausomi nuo valstybės geros valios ir jautė nuolatinę griežtų suvaržymų grėsmę. Net ir Jungtinėse Valstijose Federacinė ryšių komisija – ne be specialiųjų interesų įtakos[20] – atidžiai kontroliavo elektronines medijas, o trys pagrindiniai televizijos tinklai, darantys įtaką ar net formuojantys visuomenės nuomonę, monopolizavo 90 procentų žiūrovų. Per dešimtmetį viskas pasikeitė.[21] Tai lėmė technologijos. Komunikacijos formų įvairėjimas, visų medijų sujungimas į skaitmeninį hipertekstą, suda-

[17] Castells (2004).
[18] Mattelart (1991).
[19] Blumenfield (1994); Brenner (1994); Chong (1994); Graf (1995).
[20] Cohen (1986).
[21] Doyle (1992); Irving et al. (1994); Negroponte (1995); Scott et al. (1995); Campo Vidal (1996); Norris (2000b).

riusį sąlygas atsirasti sąveikiajai multimedijai, nesugebėjimas kontroliuoti palydovinių stočių, transliuojančių visam pasauliui, ar kompiuteriniu ryšiu grįsto bendravimo per telefono liniją, sunaikino tradicines kontrolės ir gynybos linijas. Dėl sparčios telekomunikacijų pažangos ir kabelinio ryšio plėtros buvo sukurtos neregėtos transliavimo galios priemonės. Verslas įžvelgė šias tendencijas ir pasinaudojo jų teikiamomis galimybėmis. Visame pasaulyje prasidėjo didieji susijungimai ir imta telkti kapitalą, siekiant užsitikrinti pozicijas medijų industrijoje – industrijoje, sudarančioje sąlygas disponuoti ekonomine, kultūrine bei politine galia vienu ir tuo pačiu metu.[22] XX a. devintąjį dešimtmetį nacionalinės valdžios struktūroms teko patirti įvairių formų spaudimą:[23] viešai – raštu ir žodžiu – buvo pradėta deklaruoti pozicija, reiškianti laisvės bei įvairovės medijose troškimą; strigo valstybinių medijų visiškos nuosavybės įgijimas; laikraščių vedamųjų autoriai sutartinai rašė apologijas nevaržomai komunikacijai; kiekvienam, esančiam valdžioje ar turinčiam galimybių į ją patekti artimiausiu metu, buvo žadamas politinis lojalumas ar net parama; ir ne mažiau svarbu – bendrininkaujantiems pareigūnams buvo žadama asmeninė nauda. Simbolinė politika, medijų liberalizavimą sutapatinusi su technologine modernizacija, labai daug prisidėjo prie to, kad elito nuomonė apie naująją medijų sistemą taptų palanki.[24]

Be Kinijos, Singapūro ir fundamentalistinio islamo pasaulio vargu ar yra šalis, kurios medijų institucinė ir verslo struktūra nuo XX a. devintojo dešimtmečio vidurio iki dešimtojo dešimtmečio vidurio nebūtų patyrusi radikalių permainų.[25] Dauguma televizijos ir radijo tinklų buvo privatizuoti, o likusieji valstybės nuosavybėje dažniausiai niekuo nesiskyrė nuo privačios televizijos stočių, nes buvo priklausomi nuo žiūrovų reitingų ir/arba pajamų už reklamą.[26] Laikraščiai telkėsi į stambius konsorciumus ir neretai būdavo remiami finansinių grupių. Tačiau svarbiausia – medijų verslas tapo globalus: kapitalas, talentas, technologijos ir bendroji nuosavybė ėmė keliauti po visą pasaulį, todėl nacionalinė valstybė nebegalėjo jų kontroliuoti.

Tačiau tai dar nereiškia, kad valstybės nebeturi savo dalies medijose. Valstybės vis dar valdo svarbias medijas, disponuoja akcijomis bei gali daryti įtaką įvairiausiose medijų pasaulio srityse. O verslininkai apdairiai stengiasi nerūstinti potencialių rinkų sargybinių: kai kinų valdžia išbarė Murdocho *Star Channel* už liberalų požiūrį į Kinijos politiką, *Star* prisitaikė prie šio naujo apribojimo: per Ki-

[22] MacDonald (1990); Volkmer (1999); Croteau and Hoynes (2001).
[23] Gerbner et al. (1993); Campo Vidal (1996); Croteau and Hoynes (2000).
[24] Vedel and Dutton (1990).
[25] MacDonald (1990); Doyle (1992); Perez-Tabernero et al. (1993); Dentsu Institute for Human Studies (1994); Schiller (1999).
[26] Perez-Tabernero et al. (1993).

nijai skirtą kanalo programą buvo nutrauktos BBC naujienų transliacijos bei investuota į *People's Daily* žurnalo internetinį variantą. Nors valstybės vis dar turi įtakos medijoms, tačiau yra praradusios didžiąją dalį galios – išimtį sudaro tik tos jų, kurias tiesiogiai kontroliuoja autoritarinės valstybės. Be to, medijoms reikia kurti savo nepriklausomybę kaip pagrindinę savo patikimumo sąlygą – ne tik viešosios nuomonės, bet ir gausybės įtakingų subjektų bei reklamos užsakovų atžvilgiu, – nes reklamos industrija yra medijų verslo ekonominis pagrindas. Jei kuri nors jų ims vienašališkai remti kurią nors politinę pakraipą ar sistemingai filtruoti kokią nors informacijos rūšį, tai ji sumažins savo auditoriją iki nedidelio segmento ir vargu ar galės pelningai veikti rinkoje, taip pat negalės atsiliepti į daugelio vartotojų grupių interesus. Kita vertus, kuo labiau nepriklausoma, liberali ir patikima yra medija, tuo daugiau informacijos, įvairių pirkėjų ir pardavėjų ji pritraukia. Nepriklausomybė ir profesionalumas joms yra ne tik naudinga ideologija: jie laiduoja verslo sėkmę, taip pat ir galimybę kartais parduoti savo nepriklausomybę už didesnę kainą, kai pasitaiko proga.

Kai medijų nepriklausomybė tampa pripažinta, kai nacionalinė valstybė ima vertinti šią jų ypatybę kaip esminį demokratinės jų prigimties įrodymą, ratas užsisklendžia: už bet kokį bandymą pažaboti medijų laisvę tenka mokėti didelę politinę kainą, nes piliečiai rūpestingai gina savo privilegiją gauti informaciją iš valstybei nepavaldžių šaltinių, nors gali pro pirštus žvelgti į žinių netikslumus. Štai kodėl net ir autoritarinės valstybės informacijos amžiuje pralaimi kovą dėl medijų. Galimybės skleisti informaciją ir vaizdus per palydovinę televiziją, vaizdajuostes ar internetą nepaprastai ištobulėjo, todėl pagrindiniuose autoritariškų šalių miestų centruose – t. y. vietose, kuriose gyvena išsilavinęs, alternatyvus elitas – trukdymas transliuoti naujienų laidas tampa vis mažiau efektyvus.[27] Be to, kadangi viso pasaulio valstybės taip pat trokšta „globalizuotis", o pasaulinės medijos joms yra priemonė tai įgyvendinti, valstybės neretai bando įveikti dvikryptes komunikacijos sistemas, tačiau nors veikia lėtai ir apdairiai, galiausiai praranda galią kontroliuoti bendravimą.

Lygiagrečiai su medijų globalizacija daugelyje šalių neįtikėtinai sparčiai plėtojasi vietinės medijos, ypač radijas ir kabelinė televizija.[28] Šią plėtrą skatina naujosios ryšio technologijos, kaip antai išlaidų dalijimosi principu grindžiama palydovinio transliavimo technologija. Dauguma šių vietinių medijų, kurių ir programos neretai sutampa, yra užmezgusios glaudžius ryšius su specifinėmis žiūrovų auditorijomis ir nepasiduoda standartizuotam požiūriui į masines medijas. Ši-

[27] Ho and Zaheer (2000); Price (2002); Qiu and Chan (2003).
[28] Croteau and Hoynes (2000).

taip jos išsisuka nuo tradicinių kontrolės (tiesioginės ar netiesioginės) kanalų, kuriuos nacionalinės valstybės orientuoja į televizijos tinklus ir pagrindinius laikraščius. Lanksčiąsias ryšio technologijas naudojančių vietinių ir regioninių medijų politinio savarankiškumo didėjimas yra toks pat svarbus procesas viešajai nuomonei formuoti, kaip ir medijų globalizacija. Be to, šie du procesai daugeliu atžvilgių sutampa: pasaulinės medijų bendrovės moka už tai, kad užimtų tam tikras rinkos nišas (*niche markets*) su sąlyga, kad atsižvelgs į vietinių ir nacionalinių medijų auditorijų specifiką.[29] Be to, medijų komunikacijos globalizacija nebūtinai žymi kultūrinį Vakarų medijų dominavimą, nors būtent tai pastebima XXI a. pradžioje. Didėjanti *Al Jazeera* (arabų kalba transliuojančio tarptautinio televizijos tinklo, kurį įsteigė Kataro emyratas) įtaka iliustruoja faktą, kad visos kultūros bei politiniai interesai siekia formuoti informaciją ir viešąją nuomonę bei daryti joms poveikį visame pasaulyje: taip grįžtamuoju būdu lokalumas daro įtaką globalumui. Naujam medijų ir valstybės sąveikos modeliui būdinga įtampa tarp globalizacijos ir tapatumo suvokimo. Tai parodė Anshu Chatterjee savo daktaro disertacijoje apie XX a. dešimtojo dešimtmečio Indijos medijų globalizaciją pagal vietinių vartotojų reikalavimus (*customized globalization*).[30]

Kompiuterinė komunikacija taip pat tampa nepavaldi nacionalinės valstybės kontrolei ir pranašauja naujos viršteritorinės komunikacijos epochos pradžią.[31] Daugumai valstybių ši perspektyva kelia siaubą. 1996 metų sausį Prancūzijos informacinių technologijų ministras paskelbė apie savo vyriausybės ketinimą siūlyti Europos Sąjungai keletą priemonių, skirtų užkirsti kelią laisvam naudojimuisi internetu. Įvykis, paskatinęs pasiūlyti šią technologinės cenzūros sistemą šalyje, kuri kitados išgarsino revoliucinius laisvės idealus visoje Europoje bei kurioje atsirado „Minitelis“, buvo paskutinė Mitterrando kova. Po jo mirties jo gydytojas išleido knygą, kurioje atskleidė, kad visus 14 savo prezidentavimo metų Mitterrandas sirgo prostatos vėžiu. Mitterrandų šeimos prašymu, šią knygą Prancūzijoje buvo uždrausta platinti, tačiau kiekvienas galėjo ją pasiskaityti internete. Prancūzijos vyriausybės įniršį kėlė toli gražu ne tik šis vienintelis dalykas. Paaiškėjo, kad vyriausybės ar teismo sprendimai dėl informacijos platinimo nebegalės būti įgyvendinti, o juk informacijos kontrolė dar gerokai iki informacijos amžiaus pradžios buvo valstybės galios pagrindas.[32] Panašių iniciatyvų maždaug tuo pačiu

[29] Levin (1987); Abramson et al. (1988); Scheer (1994); Spragen (1995); Fallows (1996); Chatterjee (2002); Volkmer (2003).
[30] Chatterjee (2002).
[31] Kahn (1994); *Financial Technology International Bulletin* (1995); Kuttner (1995); Ubois (1995); Mansell (2002).
[32] Couch (1990).

metu ėmėsi ir Kinijos, Vokietijos bei Amerikos vyriausybės. Jos buvo skirtos įvairioms problemoms spręsti, pradedant finansinės ir politinės informacijos problema Kinijoje ir baigiant vaikų pornografijos problema Jungtinėse Valstijose.[33]

Didžiausia bėda buvo kiaurai sienas skrodžiantys informacijos srautai, komplikuojantys informacijos skleidėjo patraukimą baudžiamojon atsakomybėn, net jei jis pats ir aptinkamas. Klausimas, kokios realios techninės galimybės užkirsti kelią naudojimuisi internetu, neatskiriant sykiu visos šalies nuo tinklo, tebėra diskutuojamas. Atrodo, jog lengviau taikyti *ex post facto* cenzūrą bei nuobaudas ir naudoti automatinius tikrinimo įrenginius, negu užtverti kelią ryšiui. Tačiau net jei išorinės tikrinimo priemonės ir pasirodytų esančios efektyvios, jos sumažintų tinklo diapazoną, vartotojai negautų gausybės naudingos informacijos, sumažėtų ir sąveikumo mastas bei intensyvumas. Be to, kad galėtų pasirinktinai sumažinti tinklo diapazoną, visos prie jo prisijungusios šalys turi susitarti dėl temų, kurias jos nori uždrausti ir tuomet įdiegti bendrą stebėsenos sistemą, o toks dalykas demokratinėse šalyse tikrai susilauktų pasipriešinimo kaip nekonstitucinis. 1996 metų birželį Jungtinių Valstijų Pensilvanijos valstijos federacinė teisėjų taryba beveik visą naują federacinį įstatymą, skirtą reguliuoti pornografinės medžiagos platinamą per internetą, paskelbė neatitinkančiu konstitucijos. Trys teisėjai, priėmę tvirtą sprendimą, rašė: „Lygiai taip, kaip interneto jėga yra chaosas, taip ir mūsų laisvės jėga priklauso nuo chaoso bei nevaržomo kalbėjimo kakofonijos, kurią gina Pirmoji pataisa“.[34] Nacionalinės valstybės dar daugelį metų kovos už tai, kad galėtų valdyti informaciją, keliaujančią globaliai susaistytais telekomunikacijų tinklais. Kertu lažybų, kad šią kovą jos pralaimės. O su šiuo galutiniu pralaimėjimu bus prarastas ir valstybės galios kertinis akmuo.[35] Apskritai, medijų ir elektroninio ryšio globalizacijos ir lokalizacijos procesas prilygsta informacijos denacionalizavimo bei deetatizavimo procesui. Kol kas jie neatsiejami vienas nuo kito.

Pasaulis be įstatymų?

Nusikalstamumo globalizacija taip pat prisideda prie nacionalinės valstybės griovimo: ji iš esmės transformuoja valdymo procesus bei realiai paralyžiuoja valstybę daugeliu atžvilgių. Tai – nepaprastai svarbus procesas: jo pasekmės lengvai įžvelgiamos, bet tučtuojau pamirštamos.[36] Šio vieno svarbiausių mūsų epochos procesų, išskiriančių ją iš kitų istorijos tarpsnių, analizei aš skiriu visą skyrių (III tomo 3 skyrių), tačiau dabar šį esminį procesą mes būtinai turime įtraukti į savo

[33] Berman and Weitzner (1995); Faison (1996); Lewis (1996a).
[34] Cituojama pagal Lewis (1996b).
[35] Castells (2001).
[36] Arrieta et al. (1991); Roth and Frey (1992); Smith (1993); Lodato (1994); Sterling (1994); Golden (1995); Handelman (1995); Johnson (1995); WuDunn (1996); Gootenberg (1999).

argumentaciją, nes jis padės mums geriau suprasti dabartinę nacionalinės valstybės krizę. Naujas dalykas yra ne nusikalstamumo paplitimas ir jo poveikis politikai. Nauji yra organizuoto nusikalstamumo globaliniai saitai, jų poveikis tarptautiniams santykiams – tiek ekonominiams, tiek ir politiniams, – nes būtent toks yra kriminalinės ekonomikos mastas bei dinamika. Naujas yra tarptautinio nusikalstamumo gilus įsiskverbimas į daugelį nacionalinių valstybių kontekstų, galiausiai jas destabilizuojantis.

Nors narkotikų prekyba yra pagrindinis naujosios kriminalinės ekonomikos pramonės sektorius, tačiau ši šešėlinė pasaulinių užmojų ir galios sistema aprėpia įvairiausią nelegalią prekybą. Prekyba ginklais, technologijomis, radioaktyviosiomis medžiagomis, meno vertybėmis, žmonėmis, žmonių organais, samdomų žudikų paslaugomis bei visų galimų duodančių pelną dalykų kontrabanda iš bet kur į bet kur yra susiję tarpusavyje per pinigų plovimą – visos nusikalstamos veiklos šaltinį. Be jo kriminalinė ekonomika nebūtų nei globali, nei itin pelninga. Per pinigų plovimą kriminalinė ekonomika yra susijusi su pasaulinėmis finansų rinkomis – ji sudaro nemažą jų dalį ir yra neišsenkantis spekuliacijų šaltinis. Jungtinių Tautų konferencijoje, vykusioje 1994 metų spalį Neapolyje[37] globalinei kriminalinei ekonomikai aptarti, buvo paskelbta, jog pagrįstai galima teigti, kad pasaulinėje finansų sistemoje per metus išplaunamo nelegalaus kapitalo vertė prilygsta 750 milijardų JAV dolerių. Šie kapitalo srautai turi atsidurti apyvartoje sparčiau ir lanksčiau, negu kitose pramonės šakose kaupiamo kapitalo srautai, nes įstatymo priežiūros įstaigos negali jų susekti tik tuomet, jei jie nuolat juda.

Šie procesai nacionalinėms valstybėms daro trejopą poveikį:

1. Daugeliu atvejų kriminaliniai ryšiai, susiję su korupcija, grasinimais ar nelegaliu politikų ar politinių partijų finansavimu, smelkia visą valstybės struktūrą, neretai ir aukščiausius valdžios ešelonus. Tai trikdo valstybės valdymą.
2. Nacionalinių valstybių tarptautinių santykių sėkmė daugelyje šalių ėmė dalinai priklausyti nuo to, kaip joms sekasi bendradarbiauti kovoje su kriminaline ekonomika. Jungtinių Valstijų ir kai kurių Lotynų Amerikos šalių (Kolumbijos, Bolivijos, Meksikos, Paragvajaus, Panamos) tarpusavio santykiai iki šiol buvo tipiškas atvejis, tačiau šis reiškinys vis labiau plinta, nes kriminalinės ekonomikos formos įvairėja (pavyzdžiui, Vokietija yra susirūpinusi Rusijos mafijos organizuojama radioaktyviųjų medžiagų prekyba, o Rusijos vyriausybė nerimauja dėl Sicilijos mafijos ir Kolumbijos kartelių glaudėjančių ryšių su Rusijos mafija).
3. Didėjanti nelegalių finansų srautų įtaka yra pagrindinis veiksnys, galintis paskatinti ar destabilizuoti nacionalinę ekonomiką kaip visumą. Todėl dauge-

[37] United Nations, Economic and Social Council (1994).

lyje šalių ir daugelyje sričių negalima deramai vykdyti ekonominės politikos, neatsižvelgiant į šį nenuspėjamą veiksnį.

Iki šiol nuolatinėmis įtariamosiomis glaudžiais ryšiais su kriminalinės ekonomikos machinacijomis buvo laikomos tik keleto valstybių vyriausybės, tarp jų – Italijos ir Kolumbijos. Šiuo metu yra kitaip. Dėl šio reiškinio svarbos, jo globalių užmojų, turto bei įtakos masto ir nusistovėjusių ryšių su tarptautinėmis finansų struktūromis nusikalstamo pasaulio sąsajos su politine korupcija daugelyje šalių yra įprastas dalykas. Pavyzdžiui, Japonijos *Yakuza* pastaruoju metu virto tarptautiniu tinklu. O atviri ir nelabai atviri *Yakuza* ryšiai su Japonijos vyriausybės lyderiais yra gerai žinomi. Tarkime, Statybos ministerija ilgą laiką buvo laikoma vieta, kurioje vyriausybė pasirašinėjo sutartis dėl viešųjų darbų atlikimo mainais už dosnią *Yakuza* finansuojamų verslo įmonių paramą Liberalų demokratų partijai. Ši sistema kiek primena Italijos krikščionių demokratų partijos ryšius su mafija vykdant *Mezzogiorno* plėtros programas. Kitas pavyzdys. Kai 1996 metais Japoniją viena po kitos krėtė bankų krizės, dėl kurių nebuvo grąžintos milijardų dolerių vertės paskolos, kilo rimtų įtarimų, kad *Yakuza* bus prisidėjusi prie to, kad bankų valdytojai buvo priversti teikti šias paskolas, o du bankininkai – nužudyti.[38]

Persikelkime į kitą kontekstą. Numanomas tarptautiniais ryšiais garsėjančių Rusijos kriminalinių struktūrų įsiskverbimas į vienos galingiausių pasaulio valstybių valdžios sritis, tarp jų – į ginkluotąsias pajėgas, – yra nerimą keliantis reiškinys. O daugelis politinių skandalų, XX a. dešimtąjį dešimtmetį krėtusių valdžios struktūras visame pasaulyje (šią temą nagrinėsime 6 skyriuje), daugeliu atveju yra susiję su pasaulio nusikalstamų struktūrų ir nacionalinių valstybių struktūrų nesibaigiančia kova dėl valdžios. Be to, nusikalstamas politinis manevravimas paveikia net ir didžiausias valdžios struktūras, įsitikinusias, kad aukščiausieji jų ešelonai yra sąlyginai apsaugoti nuo kriminalinių struktūrų įsiskverbimo. Pavyzdžiui, kai 1994–1995 metais dėl politinės krizės, kurią, kaip aiškinsime toliau, sukėlė narkotikų prekeivių įsiskverbimas į aukščiausius Meksikos valdančiosios partijos sluoksnius, Meksikos ekonomika žlugo, nors ir buvo gausiai finansuojama JAV, dolerio kursas valiutų rinkose smarkiai smuko, o Vokietijos markės – staigiai pakilo. Tai destabilizavo Europos valiutų sistemą, nes investuotojai baiminosi, kad JAV vyriausybei stengiantis gelbėti Meksiką nuo gresiančio žlugimo, padidės jos biudžeto deficitas. Šiame painiame nusikalstamos veiklos, kapitalo bei galios sūkuryje nesaugu, nesaugios yra ir nacionalinės institucijos.

Taigi visų formų globalizacija žaboja nacionalinės valstybės savarankiškumą ir sprendimų priėmimo galią. Ir tai vyksta būtent tuo metu, kai valstybės ga-

[38] WuDunn (1996).

lios reiškimuisi tarptautinėje arenoje taip pat imami taikyti daugiašališkumo apribojimai gynybos, užsienio politikos ir globalios viešosios politikos, kaip antai aplinkosaugos politikos, srityse.

Nacionalinė valstybė daugiašališkumo amžiuje

Laikotarpio po Šaltojo karo būdingas bruožas yra nacionalinių valstybių daugiašalės tarpusavio priklausomybės didėjimas, nors tai reiškiasi ne kaip palaipsnė evoliucija, o kaip prieštaringas procesas.[39] Tai visų pirma lemia šie trys veiksniai: karinių blokų, vadovaujamų dviejų supervalstybių, iširimas ar susilpnėjimas; didžiulė naujųjų technologijų įtaka karo pramonei; ir socialinis pagrindinių pavojų žmonijai globalaus pobūdžio suvokimas, kurį paskatino išsamios žinios ir informacija bei globalios pilietinės savimonės atsiradimas. Tai iliustruoja gamtos apsaugos sritis.

Nebelikus Sovietų sąjungos, kad ir kokios įtampos ateityje kiltų tarp Rusijos, Kinijos ir NATO, nebeliko ir pagrindinio įrankio, stabilizavusio daugumos nacionalinių valstybių strateginius ryšius su dviem supervalstybėmis.[40] Nors NATO branduolį vis dar sudaro JAV vadovaujamas Vakarų aljansas, XX a. dešimtojo dešimtmečio antrojoje pusėje jai buvo suteikta naujų funkcijų – vykdyti saugumo užtikrinimo uždavinius plataus Vakarų valstybių konsorciumo vardu, bendradarbiaujant, kai tik galima, su Jungtinėmis Tautomis, nors lyderio poziciją neabejotinai tebeužima viena supervalstybė – Jungtinės Valstijos. Naujoji globalaus, kolektyvinio saugumo sąvoka,[41] pirmą kartą pavartota Persijos įlankos karo metu, kai visiems iškilo grėsmė netekti priėjimo prie naftos išteklių Viduriniuose Rytuose, žymi simbiotinį ryšį tarp stipriausių karinių pajėgų (JAV ir JK profesionalių kariuomenių), operacijų finansuotojų (pirmiausia Japonijos, Vokietijos ir arabų princų) ir retorinių pareiškimų civilizuoto pasaulio vardu. Šio aljanso, kurio branduolį sudaro Jungtinės Valstijos, apgalvotos pastangos įtraukti Rusiją į bendras operacijas, kaip antai Bosnijoje, byloja apie karinių aljansų virtimą į trapios pasaulio tvarkos jungtinius saugotojus nuo neprognozuojamos grėsmės sistemai. Naujoji saugumo sistema kuriama pirmiausia siekiant apsisaugoti nuo užsienio barbarų, kurių vardai ilgainiui keičiasi, nes George'o W. Busho 2001 metais nurodytos „blogio ašies" geometrija kinta pagal JAV užsienio politikos užgaidas.[42] Šitaip nacionalinės valstybės, taip pat ir pačios galingiausios, įsipainioja į intere-

[39] Baylis and Rengger (1992); McGrew et al. (1992); Falk (1995); Orstrom Moller (1995); Alonso Zaldivar (1996); Keohane and Nye (2000).
[40] Alonso Zaldivar (1996); McGrew (1992b).
[41] McGrew (1992a); Mokhtari (1994).
[42] Rosenau (1990); Berdal (1993); Guehenno (1993); Castells and Serra (2003).

sų bei derybų tinklą, keičiantį savo formą po kiekvieno susidūrimo su nauju uždaviniu, kurį reikia išspręsti, ir nauju priešu, kurį reikia atremti.[43]

Formuodama užsienio politiką pagal kintamos geometrijos principą, valstybė neįstengia savarankiškai veikti tarptautinėje arenoje. Josephas Nye rašo: „Kad pasiektų, ko trokšta, dauguma valstybių, tarp jų – ir Jungtinės Valstijos, įsitikina, jog turi koordinuoti savo veiklą. Vienašalis veikimas tiesiog negali duoti gerų rezultatų sprendžiant iš esmės daugiašales problemas."[44] Pagrindinių žmonijos problemų, kad ir kokios jos būtų – globalus atšilimas, globalinės aplinkosaugos krizės, globalinės epidemijos, globalinis nusikalstamumas, globalinis finansinis nestabilumas, globalinis teroras – mastas skatina formuoti užsienio politiką daugiašalėje perspektyvoje.[45] Vis dėlto daugiašališkumo tendencijai atsvarą sudaro kai kurių valstybių pastangos išsaugoti suverenitetą bei naudotis savo galia, siekiant formuoti daugiašališkumą pagal savo vienašalius interesus.

Pagrindinį iššūkį daugiašališkumui metė Jungtinės Valstijos, ypač po rugsėjo 11-osios,[46] nes tai yra vienintelė karinė supervalstybė, taip pat antra pagal dydį ekonominė teritorija pasaulyje bei vis dar pagrindinis žinių ir technologinių naujovių kūrimo centras. Amerikos vienašališkumas, besireiškiantis aplinkosaugos politikoje, derybose dėl prekybos sutarčių, o visų svarbiausia – karyboje – į tarptautinę sistemą įveda esminę prieštarą. Nors problemos susijusios tarpusavyje, tačiau jas spręsti trukdo apgalvota JAV vienašališkumo politika – primesti savo „kietąją galią" net ir tuomet, jei dėl to tektų prarasti „švelniąją galią" (kultūrinę įtaką) ir galiausiai destabilizuoti daugiašales sąveikas, nuo kurių priklauso pusiausvyra pasaulyje. Kadangi tai yra pagrindinis valstybės transformavimosi globalizacijos kontekste analizės, kurią atliekame, klausimas, aš jį nagrinėsiu vėliau – po to, kai aptarsiu kai kuriuos papildomus veiksnius, lemiančius valstybių tarpusavio santykių kaitą.

Spartūs karinės technologijos pokyčiai taip pat pakerta nacionalinių valstybių – išskyrus Jungtines Valstijas – gebėjimą veikti pavieniui.[47] Šiuolaikinis karas, kaip parodė Persijos įlankos, Balkanų, Afganistano, Irako karų pavyzdžiai, iš esmės yra priklausomas nuo elektronikos ir ryšio technologijų. Per atstumą – paleidus raketas ir sudavus seriją oro smūgių – galima padaryti tokio masto žalą, kuri per kelias valandas paralyžiuotų didžiulę kariuomenę, ypač jei jos gynybinės klaidinimo sistemos nuslopinamos elektroninėmis kontrpriemonėmis, objek-

[43] Keohane (2002).
[44] Nye (2002: 105).
[45] Frankel (1988); McGrew et al. (1992); Jacquet et al. (2002).
[46] Castells and Serra (2003).
[47] McInnes (1992).

to vieta nustatoma per palydovą bei atgaminama kompiuteriniu būdu už tūkstančių kilometrų, kad šiame nematomame kare smūgį galima būtų nukreipti tiksliai į objektą. Tradicinis karas yra ir visada buvo grindžiamas technologijomis. Dabartinis istorijos tarpsnis nuo ankstesnių skiriasi, viena vertus, technologinės kaitos sparta, dėl kurios ginklai gana greitai pasensta.[48] Jei kariuomenių paskirtis yra kariauti su kitomis kariuomenėmis, užuot kontroliavus tautą, kaip vis dar yra didžiojoje pasaulio dalyje, tai jos privalo nuolat tobulinti savo ginkluotę. Šiuolaikine ginkluote neaprūpintos kariuomenės apskritai nėra kariuomenės, o užsimaskavusios policijos pajėgos.

Kita vertus, naujųjų karinių technologijų specifika reikalauja profesionalios kariuomenės, kurios personalas turėtų naujausių žinių apie pusiau automatinių ginklų bei ryšio sistemų naudojimą. Tai suteikia pranašumą aukšto technologinio išsivystymo šalims, kad ir koks būtų jų ginkluotųjų pajėgų dydis. Tai rodo Izraelio ir Singapūro pavyzdžiai. Dėl strategiškai svarbaus technologijų vaidmens nacionalinės valstybės, vis dar trokštančios puikuotis savo sugebėjimu naudoti prievartą, visiems laikams tampa priklausomos nuo technologijų tiekėjų – ne tik nuo ginkluotės, bet ir nuo žmonių išteklių. Šią priklausomybę reikėtų vertinti tradicinių karo ginklų įvairėjimo kontekste, nes šalys industrializuojasi, o technologija sklinda.[49] Todėl, tarkime, tiek Brazilija, tiek ir Izraelis gali dosniai tiekti moderniausią karinę įrangą. Prancūzija, JK, Vokietija, Italija ir Kinija sustiprino savo kaip pasaulio kariuomenių aprūpintojų vaidmenį greta Jungtinių Valstijų ir Rusijos.

Formuojasi vis sudėtingesnis bendradarbiavimo ir konkurencijos modelis: Kinija perka naujausius naikintuvus iš Rusijos bei ryšio technologijas iš Jungtinių Valstijų, o Prancūzija pardavinėja karines raketas visiems, kas tik pageidauja jas pirkti, į kainą įskaitydama apmokymą ir garantinį techninį aptarnavimą. Be to, dėl ginklų – visų įmanomų ginklų – nelegalių pasaulio rinkų plėtros galima platinti visas technologijas, kokios tik yra sukuriamos, nuo „Stingers“ iki „Patriots“, nuo nervus paralyžiuojančių dujų iki elektroninių slopinimo įrenginių. Tai reiškia, kad kitaip negu ankstesniais istorijos tarpsniais nė viena valstybė nėra pajėgi pati gamintis visą karo įrangą. Jungtinės Valstijos šiuo atžvilgiu yra vienintelė išimtis (nes Rusija šiuo metu yra technologiškai priklausoma nuo kitų mikroelektronikos ir ryšių srityse). Kadangi nacionalinės valstybės negali kontroliuoti moderniausios įrangos tiekimo šaltinių, todėl, norėdamos pademonstruoti savo karinę galią, jos turi nuolat priklausyti ne tik nuo JAV, bet ir nuo įvairių pasaulio tiekėjų tinklų. Tai, kad Jungtinės Valstijos yra technologiškai nepriklausomos, verčia tituluoti jas kaip vienintelę tikrą supervalstybę.

[48] McInnes and Sheffield (1988); Grier (1995); Arquilla and Rondfeldt (2001).
[49] McGrew (1992b).

Technologijų raida lemia dar vieną tarptautinių santykių raidos posūkį daugiašališkumo ir vienašališkumo dialektikos kelyje. Vis naujų pasaulio regionų industrializavimas, mokslinių ir technologinių žinių sklaida bei nelegali prekyba viskuo, kuo tik įmanoma, skatino ir toliau skatina branduolinio, cheminio ir biologinio karo galimybių plėtotę.[50] Taigi, nors nacionalinės valstybės, vykdydamos tradicinius karo veiksmus, tampa vis labiau priklausomos nuo moderniausių technologijų, jos taip pat gali disponuoti ir vadinamosiomis „veto technologijomis" – t. y. masinio naikinimo ginklais, kurie vien savo egzistavimu gali atbaidyti stipresnę valstybę nuo bandymo laimėti. Pasaulinė „teroro pusiausvyra" pamažu decentralizuojama į daugelį vietinių „teroro pusiausvyrų". Ši tendencija, viena vertus, verčia galingiausias valstybes imtis vieningų daugiašalių veiksmų, siekiant, kad šie ginklai nepatektų į naujų šalių, politinių jėgų ar teroristų grupuočių rankas. Kita vertus, jei kuri nors šalis vis dėlto įsigyja tokių ginklų, tai globali saugumo sistema būna priversta įsikišti ir atkurti naikinimo jėgų pusiausvyrą kiekviename pasaulio regione, ir šitaip išvengti pavojingų vietinių konfrontacijų.[51] Tai sukuria sudėtingą, painų įvairių griaunamosios galios lygmenų, kontroliuojančių vienas kitą per *ad hoc* susitarimus ir nusiginklavimo bei nusišalinimo nuo karinių veiksmų derybinius procesus, tinklą. Šiame tinkle jokia nacionalinė valstybė, net ir Jungtinės Valstijos, nebėra laisva, nes bet koks apsiskaičiavimas ar perdėtas pranašumo demonstravimas gali sukelti branduolinį ar bakteriologinį vietinį holokaustą. Žmonijai dar ilgai teks gyventi su savo pačios sukurtais griovimo monstrais, arba skirtais masiniam naikinimui, arba specialiai pritaikytiems vietinėms skerdynėms. Tokiomis sąlygomis svarbiausias nacionalinių valstybių (ir ne tik supervalstybių, kaip Šaltojo karo laikotarpį) uždavinys yra apriboti realų naudojimąsi savo karine galia, o sykiu – susilpninti savo pradinį *raison d'être*.

Nacionalinės valstybės taip pat esti priverstos susidurti su savo teisėtumo ir pagaliau savo galios ribomis, kai joms tenka spręsti planetos aplinkos apsaugos klausimus globaliu lygiu.[52] Mokslas ir technologijos, pasinaudodami išaugusia kompiuterinio informacijos apdorojimo galia, produkuoja ligi šiol negirdėtas žinias apie gamtos naikinimą bei jo padarinius žmonių giminei. Lygiagrečiai reiškiasi ir aplinkosaugos judėjimas, apie kurį kalbėjome 3 skyriuje: jis kelia viso pasaulio visuomenių ekologinį sąmoningumą ir daro vis didesnį spaudimą valstybėms, kad šios ryžtingai užkirstų kelią judėjimui katastrofos link. Vis dėlto pavienės nacionalinės valstybės yra bejėgės vienos spręsti tokias problemas, kaip globalus kli-

[50] McGrew (1992b); Kaldor (1999).
[51] Daniel and Hayes (1995); Nye (2002).
[52] Rowlands (1992); Vogler (1992); Morin and Kern (1993); Wapner (1995); Hempel (1996); Bureau et al. (2002).

mato atšilimas, ozono sluoksnio plonėjimas, planetos miškų naikinimas, vandens telkinių teršimas, gyvybės vandenynuose nykimas ir panašiai. Valstybių bandymai telkti jėgas dažniausiai baigiasi tarptautiniais šou bei iškilminga retorika, o ne realiu bendrų veiksmų planų įgyvendinimu. Lipschutzas ir Coca, apibendrindami savo pasaulinį tyrimą apie bendrus veiksmų planus aplinkosaugos srityje, rašo:

> „Tikimybė, kad aplinkosaugos srityje susiformuos vyraujanti kryptis ar centrinė koordinacinė institucija, menka. Efektyvaus daugiašalio koordinavimo galimybė taip pat nedidelė, nes esama rimtų abejonių dėl išlaidų aplinkos apsaugai bei vadybai ir naudos iš jų. Prie šių kliūčių ir sąlygų mes pridurtume grupę veiksnių, kuriuos lemia pačios valstybės pobūdis: fundamentalus valdžios struktūrų nesugebėjimas valdyti šioje srityje vykstančių destruktyvių procesų, efektyvių politinių svertų stoka bei svarbiausių išteklių-gavybos (o iš čia – gamtos alinimo) svarba pagrindiniams valstybės–visuomenės susivienijimams."[53]

Tai lemia nebūtinai valdžios institucijų neišmanymas ar nesąžiningumas, o veikiau kiekvienos nacionalinės valstybės noras veikti taip, kaip diktuoja jos pačios arba interesų grupių, kurias ji labiausiai vertina, interesai.[54] Nurios Castells drauge su Peteriu Nijkampu ir Jeroe Van de Bergu atlikti tyrimai apie tarptautinių aplinkosaugos susitarimų derinimą bei įgyvendinimą rodo, kad valstybių, ypač tų, kurios daugiausia prisideda prie aplinkosaugos politikos formavimo, interesai nustato vėliau į šį procesą įsijungusiųjų veikimo ribas.[55] Šitaip daugiašališkumas veikiau tampa diskusijų forumu ir derybų arena, o ne kolektyvinės atsakomybės įgyvendinimo priemone. Pagal Y„krizės perkėlimo" logiką, „pamatinė globali priešprieša tarp aplinkosaugos ir ekonomikos", kaip sako Y, „yra perkeliama į nacionalinės valstybės lygmenį".[56] Paradoksalu, tačiau dėl šio struktūriškai nulemto nacionalinių valstybių užsispyrimo atiduoti pirmenybę savo specifiniams interesams, o ne rūpinimuisi globaliomis viešosiomis gėrybėmis,[57] jos kaip gyvybingos politinės institucijos silpsta. Viso pasaulio piliečiai ima suvokti, kad šie gana brangiai kainuojantys ir griozdiški aparatai neįstengia susidoroti su svarbiausiais žmonijos uždaviniais. Todėl, norėdamos įveikti vis aiškėjantį savo nereikalingumą, nacionalinės valstybės vis labiau glaudžiasi vienos prie kitų, siekdamos sukurti naują viršnacionalinę valdymo formą.

---

[53] Lipschutz and Coca (1993: 332).
[54] Castells, N. (1999).
[55] Nijkamp ir Castells, N. (2001); Van de Berg and Castells, N. (2003).
[56] Hay (1994: 87).
[57] Severino and Tubiana (2002).

Globalus valdymas ir nacionalinių valstybių tinklai

„Jei reikėtų glaustai išdėstyti, kokie motyvai XX a. devintojo dešimtmečio viduryje vėl ėmė skatinti Europos integraciją", – rašo Streeckas ir Schmitteris, – tai galbūt ją reikėtų aiškinti kaip dviejų plataus masto interesų – stambių Europos įmonių, siekiančių įveikti pastebimą Japonijos ir JAV kapitalo konkurencinį pranašumą, intereso ir valstybinio elito sluoksnių, trokštančių bent iš dalies atkurti savo politinį suverenitetą, kurį valstybiniu lygmeniu palaipsniui prarado dėl didėjančios tarptautinės tarpusavio priklausomybės, – derinimo pasekmę".[58] Tiek verslo, tiek ir politiniais interesais buvo siekiama ne įveikti valstybiškumą, o rekonstruoti nacionalinės valstybės galią aukštesniu lygmeniu – lygmeniu, kuriam esant galima dalinai valdyti globalius turto, informacijos ir galios srautus. Europos Sąjungos formavimasis (aš tai aptarsiu III tome) buvo ne būsimosios federacinės Europos valstybės kūrimo procesas, o konstravimas politinio kartelio – Briuselio kartelio, kuriame Europos nacionalinės valstybės naujojoje pasaulio sumaištyje vis dėlto galėtų bendromis pastangomis išsikovoti tam tikrą suverenitetą, o po to dalintis tarpusavyje jo teikiamais privalumais pagal nepabaigiamai derinamas taisykles. Štai kodėl, užuot skelbę viršnacionalinio ir globalaus valdymo epochos pradžią, mes matome, kaip formuojasi supernacionalinė valstybė – t. y. valstybė, atstovaujanti savo narių visuminiams interesams kintančios geometrijos sąlygomis.[59]

Panašią argumentaciją galima taikyti daugybei tarptautinių institucijų, kurios bendromis jėgomis vadovauja ekonomikai, saugumui, plėtrai bei aplinkos apsaugai.[60] Pasaulio prekybos organizacija buvo įkurta siekiant suderinti laisvąją prekybą su prekybos apribojimais pasinaudojant negriaunamojo pobūdžio kontrolės ir derybų mechanizmu. Jungtinės Tautos siekia įsitvirtinti kaip teisėtas tvarkos palaikymo būrys, ginantis taiką ir žmogaus teises, ir kaip pasaulio medijų centras, kas šešis mėnesius rengiantis pasaulines konferencijas visai žmonijai aktualiais klausimais – aplinkosaugos, demografijos, socialinės atskirties, moterų, miestų ir taip toliau. „Didžiojo aštuoneto" (G–8) šalių klubas paskyrė save globalinės ekonomikos prižiūrėtoju, o Tarptautiniam valiutos fondui ir Pasaulio bankui nurodė stebėti finansų rinkas ir valiutas – tiek globaliu, tiek ir vietiniu lygmenimis. Pasibaigus Šaltajam karui, NATO prarado savo kaip patikimos svarbiausios karinės jėgos, palaikančios teisėtvarką naujosios pasaulio netvarkos sąlygomis, statusą, bet JAV ir JK atkūrė šią globalios priežiūros galimybę *ad hoc* lygiu, pasitelkusios savo karinę galią ir išplėsdamos savo priežiūros ir intervencijos tinklus

[58] Streeck and Schmitter (1991: 148).
[59] Orstrom Moller (1995).
[60] Berdal (1993); Rochester (1993); Bachr and Gordenker (1994); Dunaher (1994); Falk (1995); Kraus and Knight (1995); Oversight of IMF/World Bank (1995).

visame pasaulyje. NAFTA spartina Vakarų pusrutulio ekonominę integraciją, ir galimybė, kad į ją bus pakviesta Čilė, paneigia jos kaip Šiaurės susivienijimo pavadinimą. Kita vertus, MERCOSUR padeda įtvirtinti Pietų Amerikos nepriklausomybę, vis labiau plėtodamas prekybos ryšius su Europa, o ne su Jungtinėmis Valstijomis. Įvairios tarptautinės Ramiojo vandenyno pakrantės šalių bendradarbiavimo organizacijos bando formuoti bendrų ekonominių interesų lauką, įveikiantį istorinį pagrindinių Azijos Ramiojo vandenyno pakrantės žaidėjų (Japonijos, Kinijos, Korėjos, Rusijos) tarpusavio nepasitikėjimą. Siekdamos įvairių tikslų, pasaulio šalys naudojasi senomis institucijomis, kaip antai ASEAN ar Afrikos vienybės organizacija (*Organization of African Unity*), ar net pokolonijinėmis institucijomis, tokiomis kaip Britanijos tautų sandrauga (*British Commonwealth*) ar Prancūzijos kooperacijos sistema (*French cooperation system*), kaip bendrų sumanymų įgyvendinimo platformomis, nes kitaip nacionalinės valstybės pavieniui vargu ar galėtų tuos tikslus pasiekti.

Dauguma šio besiplėtojančio valstybių veiksmų planų internacionalizacijos proceso vertintojų abejoja dėl globalaus valdymo kaip bendro suvereniteto išraiškos įgyvendinamumo, nors ši sąvoka yra labai gerai pagrįsta. Globalus valdymas paprastai traktuojamas kaip suderintų nacionalinių vyriausybių interesų bei veiksmų planų įgyvendinimo priemonė.[61] Nacionalinės valstybės ir jų elitai pernelyg kruopščiai saugo savo privilegijas, kad atsisakytų suvereniteto, nebent tai joms duotų apčiuopiamos naudos. Be to, viešosios nuomonės apklausos rodo, kad beveik nėra pagrindo tikėtis, jog prognozuojamoje ateityje kurios nors šalies piliečių dauguma pritars integracijai į viršnacionalinę federacinę valstybę.[62] JAV federacijos kūrimo patirtis labai įtaigi, tačiau ji tokia istoriškai unikali, kad vargu ar gali būti pavyzdžiu XXI a. federalistams kitose pasaulio vietose.

Toliau. Kadangi valstybės vis menkiau įstengia susidoroti su globalinėmis problemomis, darančiomis poveikį viešajai nuomonei (pradedant banginių išlikimo ir baigiant disidentų kankinimo visame pasaulyje problemomis), todėl pilietinės visuomenės į savo rankas perima vis daugiau atsakomybės už globalią pilietybę.[63] Šitaip XX a. dešimtąjį dešimtmetį *Amnesty International, Greenpeace, Médecins sans frontières* („Gydytojai be sienų"), *Oxfam* ir daugelis kitų humanitarinių nevyriausybinių organizacijų tarptautinėje arenoje tapo svarbiausiomis žaidėjomis, dažnai pritraukiančiomis daugiau lėšų, veikiančiomis efektyviau ir pelnančiomis daugiau teisėtumo negu vyriausybių remiamos tarptautinės iniciatyvos. Globalaus humanitarizmo „privatizavimas" pamažu pakerta vieną paskutinių svarių argumentų už nacionalinės valstybės būtinumą.[64]

[61] United Nations Commission on Global Governance (1995).
[62] Orstrom Moller (1995).
[63] Anheier et al. (2001).
[64] Guehenno (1993); Rubert de Ventos (1994); Falk (1995); Anheier et al. (2001).

Trumpai tariant, mes vienu ir tuo pačiu metu matome, kad nacionalinės valstybės negrįžtamai dalijasi suverenitetu spręsdamos pagrindines ekonomikos, aplinkosaugos ir saugumo problemas, o, kita vertus, kad jos įsitvirtina kaip šio painaus politinių institucijų tinklo svarbiausios sudedamosios dalys.[65] Vis dėlto šis procesas galiausiai ne sustiprina nacionalines valstybes, o sistemingai griauna jų galią mainais už galimybę išlikti. Taip yra pirmiausia todėl, kad nepaliaujamų konfliktų, vienijimosi ir derybų procesai tarptautines institucijas daro neefektyvias, nes didžiąją savo politinės energijos dalį jos išeikvoja procesui, o ne produktui. Dėl to smarkiai sulėtėja valstybių intervencinė galia – jos nesugeba veikti savarankiškai, tačiau mėgindamos veikti drauge jaučiasi paralyžiuotos. Be to, tarptautinės institucijos yra linkusios įgyti savarankiškus gyvenimus – iš dalies siekdamos išvengti šio paralyžiaus, iš dalies paklusdamos vidinei logikai, būdingai bet kuriai didelei biurokratinei struktūrai. Šitaip jos prisiima didesnius įgaliojimus, negu disponuoja jas sudarančios valstybės, ir įsteigia *de facto* globalinę biurokratiją. Pavyzdžiui, visiškai klaidinga manyti, kaip manė kairiųjų pažiūrų kritikai, kad Tarptautinis valiutos fondas yra Amerikos imperializmo ar apskritai imperializmo kaip tokio skleidėjas. Jis atstovauja tik pačiam sau ir iš esmės vadovaujasi neoklasikinės ekonominės ortodoksijos ideologija bei įsitikinimu, kad yra saiko ir racionalumo tvirtovė pavojingame pasaulyje, sukurtame pagal tikrovės neatitinkančius lūkesčius. Šaltakraujiškas TVF technokratų elgesys, kurį man teko stebėti, kai lemtingą pereinamąjį 1992–1995 metų laikotarpį jie padėjo griauti Rusijos visuomenę, neturi nieko bendra su kapitalistiniu dominavimu. Tai buvo tvirtas, sąžiningas, ideologinis pasiryžimas mokyti pasaulio žmones finansinio racionalumo kaip vienintelės rimtos priemonės kurti naują visuomenę – toks pat, kokį jie demonstravo Afrikoje ar Lotynų Amerikoje. Paskelbę nevaržomo kapitalizmo pergalę Šaltajame kare (tai buvo istorinis iššūkis žiauriai socialdemokratijos kovai su sovietiniu komunizmu), TVF ekspertai ėmė veikti ne vadovaujami juos paskyrusių vyriausybių ar jiems atlyginimus mokančių piliečių, bet kaip savo teisumu įsitikinę chirurgai, meistriškai šalinantys laisvosios rinkos politinės kontrolės liekanas.

Josephas Stiglitzas – 2001 metų Nobelio ekonomikos premijos laureatas, anksčiau dirbęs vyriausiuoju ekonomistu Pasaulio banke – atliko dokumentuotą bei išsamiai argumentuotą TVF politikos ideologinių pagrindų analizę bei parodė, kad šis fondas pagilino XX a. dešimtojo dešimtmečio pasaulio ekonomikos krizes, be jokio reikalo apsunkinusias milijonų žmonių padėtį visame pasaulyje.[66] Kad ir kaip būtų, tiesa yra ta, kad ekonominę ideologiją paversti ekonomine politika, kurią vykdo daugelio šalių atžvilgiu, TVF sugeba todėl, kad ši politika tarnauja dau-

[65] Jacquet et al. (2002).
[66] Stiglitz (2002).

gianacionalinių bendrovių, tarptautinių bankų bei didžiųjų Vakarų valstybių, ypač Jungtinių Valstijų, interesams. Neatsitiktinai ekonominis mąstymas, grindęs daugumą praėjusio amžiaus paskutinį dešimtmetį įgyvendintų ekonomikos reformų, buvo pavadintas „Vašingtono santarve“ (*„Washington Consensus“*) – pagal pavadinimą vietos, kurioje yra įsikūrusios TVF ir Pasaulio banko būstinės bei JAV vyriausybė. Būtent prieš šią santarvę ryžtingai kovoja viso pasaulio piliečiai, savo kailiu patiriantys tiesioginį šių globalių institucijų poveikį, nors jų pasenusių nacionalinių valstybių jis nepaliečia (žr. 2 skyrių). Piliečių reakcija į vienašalį TVF ir tarptautinių ekonomikos institucijų dominavimą iš esmės pakeitė politinę padėtį pasaulyje, ypač Lotynų Amerikoje. Šio šimtmečio pradžioje nuvilniję rinkimų procesai bei socialiniai judėjimai Lotynų Amerikos šalyse – nuo Brazilijos ir Argentinos iki Ekvadoro ir Peru – žymi ideologinės neoliberalizmo hegemonijos pabaigą.[67]

Tai, kad didėja tarptautinių institucijų bei viršnacionalinių konsorciumų vaidmuo pasaulio politikoje, nereiškia, jog nacionalinė valstybė žlunga. Tačiau kaina, kurią nacionalinės valstybės turi sumokėti už išlikimą valstybių tinklų mazgais, yra dalies suvereniteto praradimas.

Tapatumai, vietos valdžia ir nacionalinės valstybės dekonstravimas

1632 metų gruodžio 25 dieną Olivareso grafas rašė savo karaliui Pilypui IV:

> „Svarbiausias Jūsų Didenybės valdymo uždavinys yra tapti Ispanijos karaliumi; turiu omeny, Pone, kad Jūsų Didenybė neturėtų pasitenkinti Portugalijos, Aragono, Valensijos karaliaus ir Barselonos grafo titulais, o siekti ir slapčia planuoti sutvarkyti šias Ispaniją sudarančias karalystes pagal Kastilijos modelį ir įstatymus, kad niekuo nesiskirtų nei jų sienos, nei muitinių postai, nei galia sušaukti Kastilijos, Aragono ir Portugalijos Nacionalinius susirinkimus, kai to prireiks, bei niekieno netrukdomam skirti ministrus iš įvairių valstybių tai į vieną, tai į kitą postą... Ir jei Jūsų Didenybė to pasieks, tai bus galingiausias princas pasaulyje.“[68]

Karalius paklausė šio patarimo ir pradėjo procesą, galiausiai sukėlusį Pjovėjų sukilimą Katalonijoje, sukilimą prieš druskos mokestį Baskijoje bei sukilimą Portugalijoje ir pagaliau jos išsivadavimą. Sykiu jis paklojo pamatus moderniai, centralizuotai Ispanijos nacionalinei valstybei, tačiau padėtis čia buvo tokia nepatikima, kad šis procesas sukėlė sukilimus, represijas, pilietinius karus, terorizmą bei institucijų nestabilumą, trukusius beveik tris šimtmečius.[69] Nors iki pat 1977

[67] Calderon (2003).
[68] Cituojama pagal Elliott ir de la Pena (1978: 95).
[69] Alonso Zaldivar and Castells (1992).

metų Ispanijos valstybė buvo ekstremalus primesto vienalytiškumo pavyzdys, tačiau dauguma modernių nacionalinių valstybių, ypač revoliucingoji Prancūzija, buvo sukurtos per jas sudarančių istorinių ir kultūrinių tapatumų atmetimą dėl vienintelio tapatumo – to, kuris geriausiai atitiko vyraujančių socialinių grupių interesus valstybės kūrimo metu. 1 skyriuje aiškinome, kad ne tauta (suprantama kaip kultūrinis ar teritorinis darinys, arba ir viena, ir kita), o valstybė *moderniaisiais laikais*[70] sukūrė nacionalinę valstybę. Kai tik tauta įsikūrė teritorinės tam tikros valstybės kontrolės prieglobstyje, jos narius siejanti istorija paskatino susiformuoti socialinius bei kultūrinius saitus tarp jų, taip pat bendrus ekonominius ir politinius interesus. Tačiau dėl nevienodo socialinių interesų, kultūrų bei teritorijų atstovavimo nacionalinėje valstybėje jos valstybinės institucijos daugiausia ėmė tarnauti besiformuojančių elito sluoksnių ir jų sąjungininkų tinklo interesams. Šitaip buvo sudarytos sąlygos kilti institucinėms krizėms, kuomet istoriškai įsišakniję arba ideologiškai atkurti nuslopintieji tapatumai tapo gana stiprūs, kad vieningai pareikalautų persvarstyti istorinę valstybinę sutartį.[71]

Nacionalinės valstybės struktūra yra teritoriškai diferencijuota ir ši teritorinė diferenciacija bei teritorinis galių pasidalijimas bei nepasidalijimas žymi valstybę sudarančių socialinių interesų, kultūrų, regionų ir tautybių vienybės ir priešiškumo taškus. Anksčiau esu jau atskleidęs,[72] kad valstybės institucijų teritorinė diferenciacija iš esmės paaiškina tariamą paslaptį, kodėl valstybės dažnai yra valdomos mažumos interesų vardu, nors nebūtinai naudoja represijas. Pavaldžios socialinės grupės bei kultūrinės, tautinės ir regioninės mažumos turi galią žemesniuose valstybės valdymo lygmenyse – teritorijose, kuriose gyvena. Čia atsiskleidžia sudėtinga pilietinę visuomenę sudarančių valstybės, socialinių klasių, socialinių grupių ir tapatumų santykio geometrija. Kiekvienos bendruomenės ir kiekvieno regiono socialiniai susivienijimai ir jų politinės išraiškos formos pasižymi sava specifika, atitinkančia egzistuojančius vietinius ar regioninius galios santykius, teritorijos istoriją bei savitą jos ekonomikos sistemą.

Galios susivienijimų diferenciacija pagal regionus ir bendruomenes yra pagrindinis įrankis įvairių elito sluoksnių interesų pusiausvyrai palaikyti. Visi jie turi naudos iš valstybės politikos, nors ir nevienodu mastu, skirtingais atžvilgiais ir skirtingose teritorijose.[73] Vietinio ir regioninio lygmens visuomenės veikėjai savo galią, kuria disponuoja savo teritorijose, maino į galimybę priklausyti valstybinio lygmens dominavimo struktūroms, kuriose reiškiasi galingesni valstybių ir pasaulio elitų interesai. Vietos visuomenės veikėjai tarpininkauja tarp vietos

[70] Norman (1940); Halperin Donghi (1969); Tilly (1975); Gellner (1983); Giddens (1985); Rubert de Ventos (1994).
[71] Hobsbawm (1990); Blas Guerrero (1994).
[72] Castells (1981).
[73] Dulong (1978); Tarrow (1978); Garcia de Cortazar (2001); Caminal (2002).

bendruomenių ir nacionalinės valstybės: kartu jie yra ir politiniai brokeriai, ir vietiniai karaliukai. Kadangi visuomenės veikėjų susitarimai, sudaromi vietos valdžios lygmeniu, dažnai neatitinka įvairių socialinių interesų grupių sudaromų politinių susitarimų valstybės lygmeniu, todėl vietos valdžios sistemai keblu plėtotis pagal griežtai partinę liniją – net ir europiniame partinės demokratijos kontekste. Vietiniai ir regioniniai socialiniai susivienijimai neretai esti *ad hoc* susitarimai, sudaromi vietos vadovybės iniciatyva. Taigi vietų ir regionų valdžios struktūros kartu yra ir decentralizuotos valstybės galios išraiškos, ir glaudžiausio valstybės bei pilietinės visuomenės sąlyčio taškai, ir kultūrinių tapatumų išraiškos formos, kurios, nors ir turi hegemoniją tam tikroje teritorijoje, retai kada įtraukiamos į nacionalinės valstybės valdančiojo elito sluoksnius.[74]

Pirmajame skyriuje aš įrodinėjau, kad įvairėdami ir skaidydamiesi socialiniai interesai tinklaveikos visuomenėje susigrupuoja (re)konstruotų tapatumų pavidalu. Šis gausus būrys tapatumų nacionalinei valstybei išreiškia pilietinės visuomenės pretenzijas, reikalavimus bei iššūkius. Nacionalinei valstybei tampa vis sunkiau *vienu ir tuo pačiu metu* atsakyti į šią gausybę reikalavimų, o tai sukelia, pasak Habermaso, „įteisinimo krizę" (*legitimation crisis*),[75] ar Richardo Sennetto nagrinėtąjį „valstybės veikėjo žlugimą "[76] – demokratinio pilietiškumo pamatinės figūros žlugimą. Kad įveiktų šią įteisinimo krizę, valstybės decentralizuoja dalį savo valdžios į vietos bei regionų politines institucijas. Šį procesą skatina dvi susikertančios tendencijos. Viena vertus, dėl valstybės institucijų teritorinės diferenciacijos regionų ir tautinių mažumų grupės lengviausiai užsitikrina atstovavimą vietos bei regionų lygmenimis. Kita vertus, valstybinės valdžios struktūros daugiausia jėgų skiria strateginių iššūkių, tokių kaip turto, komunikacijos ir galios globalizacija, valdymui, o žemesnėms valdymo grandims palieka atsakomybę už ryšių su visuomene palaikymą – t. y. kasdienio gyvenimo problemų sprendimą, kad per decentralizaciją atkurtų savo teisėtumą. Kai tik ši galios decentralizacija įvyksta, vietos ir regionų valdžios struktūros gali imtis iniciatyvos savo gyventojų vardu ir vykdyti prieš globalią sistemą nukreiptas plėtros strategijas, taip galiausiai pradėdamos konkuruoti su valstybėmis, kurioms pačios priklauso.

Ši tendencija pastebima visame pasaulyje. Pippa Norris, remdamasi 1990–1991 ir 1995–1997 metų Pasaulio vertybių tyrimo duomenimis,[77] nagrinėjo žmonių savivoką pagal teritorinį tapatumą. Ji nustatė, kad hipotezės apie kosmopolitizmo, suprantamo kaip buvimo pasaulio piliečiais jausmą, įsivyravimą globalizacijos amžiuje faktai iš esmės nepatvirtina. Tik 15 procentų apklaustų žmonių

[74] Gremion (1976); Ferraresi and Kemeny (1977); Rokkan and Urwin (1982); Borja (1988); Ziccardi (1995); Borja and Castells (1997).
[75] Habermas (1973).
[76] Sennett (1978).
[77] Norris (2000a).

savo pirminio tapatumo šaltiniu laiko savo žemyną ar pasaulį. Be to, tik 2 procentai yra grynieji kosmopolitai – tie, kurie tapatinasi vien tik su savo žemynu ir pasauliu. Apie 38 procentus apklaustųjų savo šalį laiko pagrindiniu savo teritorinio tapatumo šaltiniu, tačiau dauguma pirmine savo teritorinio tapatumo forma laiko vietos ar regiono tapatumą. Jį kaip svarbiausią nurodo 47 procentai apklaustų žmonių. Jaunesnės kartos gretose daugiau yra tokių, kurie jaučiasi pasaulio piliečiais; jauniausiųjų grupėje tokių yra apie 21 procentą. Bet net ir šioje amžiaus grupėje 44 procentai apklaustųjų nurodo regioną arba gyvenamąją vietą kaip pirminio teritorinio tapatumo šaltinį.[78] Vietos ar regiono tapatumas yra itin stiprus Pietvakarių Europoje (čia net 64 procentai – daugiausia pasaulyje – nurodė vietos ar regiono tapatumą kaip savo pirminį tapatumą) ir Šiaurės vakarų Europoje (62 procentai), o štai Šiaurės Amerikoje (41 procentas) ir Viduriniuose Rytuose (39 procentai) jis yra silpniausias. Šiuose dviejuose regionuose nacionalinis tapatumas yra pirminis teritorinio tapatumo šaltinis (43 ir 49 procentai). Grynieji lokalistai ar regionalistai – tie, kurie tapatinasi tik su savo vietove ar regionu – sudaro 20 procentų apklaustų žmonių ir jų yra dešimt kartų daugiau negu grynųjų kosmopolitų. Nors jaunesnių, labiau išsilavinusių ir pasiturinčių gyventojų sluoksniuose ryškėja kosmopolitizmo tendencija, tačiau daugumai žmonių – ypač tų, kurie negali pasinaudoti globalizacijos privalumais – pirminiai teritorinio tapatumo šaltiniai yra vietovė, regionas ir – kiek rečiau – tauta.

Pasaulio žmonių prisirišimas prie savo erdvinės bei kultūrinės aplinkos turi didelę įtaką kiekvienos šalies politikai bei institucijoms. Jungtinėse Valstijose, viena vertus, didėja nepasitikėjimas federacine valdžia, o, kita vertus, vietos bei valstijų valdžios struktūros vėl tampa visuomenės dėmesio objektais. XX a. dešimtojo dešimtmečio vidurio visuomenės nuomonės apklausų duomenys[79] rodo, kad toks valdžios perkėlimas yra tiesiausias būdas atkurti politikos teisėtumą, kad ir kraštutinio konservatyviojo populizmo forma, kaip šitai darė Apygardų teisių judėjimas ar atgaivintoji Respublikonų partija, pamatus savo hegemonijai kloję per federacinės valdžios kritiką.[80]

Nors Europos Sąjungoje svarbiausi valdžios svertai yra sutelkti Briuselyje, tačiau atsakomybė už daugumą kasdienio gyvenimo problemų – daugelyje šalių jos yra susijusios su švietimu, socialine politika, kultūra, aprūpinimu būstu, aplinkosauga bei miesto patogumais – buvo perduota regionų bei vietos valdžios institucijoms.[81] Be to, visos Europos miestai bei regionai susijungė į nacionali-

[78] Šioje apklausoje teritorinis tapatumas, kurio šaltinis yra viena iš nacionalinėje valstybėje gyvenančių tautinių grupių, kaip antai Katalonijoje ar Kvebeke, yra įtraukiamas į regiono tapatumo kategoriją.

[79] Roper Center of Public Opinion and Polling (1995).

[80] Balz and Brownstein (1996).

[81] Orstrom Moller (1995).

nėms valstybėms nepavaldžius institucinius tinklus – vienas stipriausių lobizmo organizacijų, vienu ir tuo pačiu metu darančias poveikį Europos institucijoms ir atitinkamoms nacionalinėms vyriausybėms. Dar miestai ir regionai aktyviai dalyvauja tiesioginėse derybose su tarptautinėmis bendrovėmis ir tapo pagrindiniais ekonominės plėtros politikos vykdytojais, nes nacionalinių vyriausybių veiksmus riboja ES nuostatai.[82]

Viešosios politikos restruktūrizavimas Lotynų Amerikoje XX a. devintojo dešimtmečio krizei įveikti suteikė naują akstiną vietos ir valstijų valdžioms, kurių įtaką tradiciškai stelbė priklausomybė nuo nacionalinės vyriausybės. Svarbi išimtis čia yra Brazilija. Devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečiais Meksikos, Brazilijos, Bolivijos, Ekvadoro, Argentinos ir Čilės vietos, provincijų ir valstijų vyriausybės išlošė iš galios bei išteklių decentralizacijos bei ėmėsi vykdyti daugelį socialinių bei ekonominių reformų, iš esmės keičiančių Lotynų Amerikos institucinę geografiją. Šitaip jos ne tik pasidalijo valdžia su nacionaline valstybe, bet svarbiausia – sukūrė naują politinio teisėtumo pamatą vietos struktūroms.[83]

Kinijoje vyksta panašūs esminiai pokyčiai. Šanchajus ir Guandongas čia kontroliuoja pagrindinius prieigos prie globalios ekonomikos kelius, o daugelis miestų ir provincijų visoje šalyje formuoja savus ryšius su naująja rinkos sistema. Nors Pekinas laiko politinę galią savo geležiniame kumštyje, tačiau faktiškai Kinijos komunistų partijos galia priklauso nuo valdžios pasidalijimo ir turto pasiskirstymo tarp valstybės, provincijų ir vietos elito sluoksnių trapios pusiausvyros. Galimas daiktas, kad Kinijos valstybė, sudaryta iš centrinės, provincijų ir vietos valdžios struktūrų, šiame primityvaus kaupimo procese yra pagrindinis įrankis, užtikrinantis nuoseklų perėjimą iš etatizmo į kapitalizmą.[84] Panašią padėtį galima stebėti pokomunistinėje Rusijoje. Maskvos ir vietos bei regionų elitų galios pusiausvyra buvo esminis sąlyginio Rusijos valstybės stabilumo reikalavimas chaotiškos ekonomikos sūkuryje, pavyzdžiui, tuomet, kai federacijos valdžia ir „naftos magnatai" Vakarų Sibire ar Maskvos elitai ir vietos elitai europinėje Rusijos dalyje bei Tolimuosiuose Rytuose dalijosi valdžia ir pelnu.[85] Kita vertus, kai į tautinio tapatumo reikalavimus nebuvo deramai atsižvelgiama, kaip, tarkime, Čečėnijoje, tai dėl to kilęs karas iš esmės apsunkino pereinamąjį laikotarpį Rusijoje.[86]

Taigi nuo Barselonos šlovės iki Grozno agonijos teritorinis tapatumas ir vietos bei regionų valdžios buvo pagrindiniai veiksniai, lėmę piliečių likimą, valstybės ir visuomenės santykius bei nacionalinių valstybių reformavimą. Ši lyginamoji

[82] Borja et al. (1992); Goldsmith (1993); Graham (1995).
[83] Ziccardi (1991, 1995); Laserna (1992).
[84] Cheung (1994); Li (1995); Hsing (1996).
[85] Kiselyova and Castells (1997); Castells and Kiselyova (2000).
[86] Khazanov (1995); Bonnell and Breslauer (2001).

politinės decentralizacijos faktų apžvalga patvirtina populiarų posakį, kad nacionalinė vyriausybė informacijos amžiuje yra pernelyg maža, kad susidorotų su globaliomis jėgomis, o sykiu pernelyg didelė, kad vadovautų žmonių gyvenimams.[87]

Valstybės tapatumo suvokimas

Selektyvus tapatumo institucionalizavimas valstybėje daro labai didelį, nors ir netiesioginį, poveikį bendrai valstybės ir visuomenės dinamikai. Ne visi tapatumai randa prieglobstį vietos ir regionų valdžių institucijose. Iš esmės viena valstybės teritorinės diferenciacijos funkcijų yra laikytis visuotinės lygybės principo, tačiau netolygiai organizuoti jo įgyvendinimą. Pavyzdžiui, atskirumas ir nelygybė, lyginant su norma, grindžia Amerikos vietos valdžios stiprų savarankiškumą.[88] Vargingųjų ir etninių mažumų sutelktis Amerikos miestų getuose ar Prancūzijos *banlieues* izoliuoja socialines problemas erdvėje, sumažindama jiems prieinamų viešųjų išteklių apimtis, tačiau leisdama išlaikyti vietinį savarankiškumą. Vietinis ir regioninis savarankiškumas, viena vertus, stiprina teritorijose vyraujančius elito sluoksnius ir tapatumo formas, tačiau, antra vertus, atskiria socialines grupes, kurioms arba nėra atstovaujama tose savarankiškos valdžios institucijose, arba jos yra nustumtos į antrą planą bei izoliuotos.[89]

Tokiomis sąlygomis gali vykti du skirtingi procesai. Pirma, plataus tapatumo grupės socialiniam ir demografiniam savo tapatumo pamatui toliau plėsti naudojasi savo galia regionų institucijose. Antra, užimančios gynybinę poziciją vietos bendruomenės gali imtis formuoti savo savarankiškas institucijas kaip atskirties įrankius. Pirmojo proceso pavyzdys yra demokratinė Katalonija: jai vadovauja katalonai, vartojama katalonų kalba, nors XX a. dešimtąjį dešimtmetį dauguma suaugusių jos gyventojų buvo gimę ne Katalonijoje, nes tikros katalonės moterys tradiciškai gimdo mažiau vaikų, negu reikia natūraliai gyventojų kaitai užtikrinti. 2002 metais atliktas Katalonijos gyventojų tyrimas parodė, kad tik 58,5 procento vyresnių negu 29 metų gyventojų buvo gimę Katalonijoje, o 15–29 metų amžiaus grupėje tokių buvo net 92,6 procento.[90] Imigrantų iš Pietų Ispanijos kultūrinės integracijos ir socialinės asimiliacijos procesas vyksta sąlyginai sklandžiai, taigi kultūriniu atžvilgiu jų vaikai tampa kultūriniais katalonais ir dvikalbiais (žr. 1 knygos skyrių); ateityje matysime, kaip šiame procese seksis naujiesiems imigrantams iš mažiau išvystytų valstybių. Šis pavyzdys svarbus tuo, kad parodo, kaip tam tikro – kataloniškojo – kultūrinio ir nacionalinio tapatumo grupė naudojasi

[87] Borja and Castells (1997).
[88] Blakely and Goldsmith (1993).
[89] Smith (1991).
[90] Castells et al. (2002).

savo galia vietos ir regiono valdžios struktūrose, kad užtikrintų savo išlikimą. Viena vertus, ji stiprina savo derybinę padėtį Ispanijos nacionalinės valstybės atžvilgiu, antra vertus, naudojasi savo įtaka regionų ir vietos institucijoms, kad integruotų ne katalonų kilmės gyventojus ir paverstų juos katalonais bei užtikrintų Katalonijos reprodukciją per pakaitines šeimas (*surrogate families*).

Visiškai kitokia padėtis susiklosto tuomet, kai tapatumų bei interesų grupės, vyraujančios vietos institucijose, atmeta integracijos sampratą, kaip esti etniškai susiskaldžiusiose bendruomenėse. Į oficialiosios kultūros atmetimą atskirtyje esantys žmonės dažniausiai atsako pasididžiavimu savo atskirtuoju tapatumu. Tai pasireiškia, pavyzdžiui, daugelyje ispanakalbių bendruomenių Amerikos miestuose ar tarp jaunų *beurs* Prancūzijos šiaurės afrikiečių getuose.[91] Šios atskirtyje esančios etninės mažumos nesiekia kurti vietos valstybės, o apeliuoja į nacionalinę valstybę, kad ši pripažintų jų teises bei gintų jų interesus nuo vietos ar valstijų valdžios. Vienas pavyzdžių – Amerikos mažumos, reikalaujančios taikyti rėmimo programas (*affirmative action*) kaip kompensaciją už šimtmečius trukusią institucinę ir socialinę diskriminaciją. Tačiau siekdama įveikti savo įteisinimo krizę „daugumos“ akyse, nacionalinė valstybė vis daugiau galios ir išteklių perduoda vietos ir regionų valdžių struktūroms. Todėl ji vis menkiau įstengia užtikrinti, kad įvairių tapatumų grupių ir socialinių grupių interesams nacionalinėje valstybėje būtų atstovaujama po lygiai. Didėjantis visuomenės spaudimas grasina sutrikdyti visos valstybės pusiausvyrą. Dėl galios decentralizavimo menkėjantis nacionalinės valstybės gebėjimas tinkamai reaguoti į tokį spaudimą dar labiau smukdo jos globėjiško ir atstovaujamojo vaidmens teisėtumą diskriminuojamų mažumų atžvilgiu. Todėl šios mažumos ieško užuovėjos savo vietos bendruomenėse, nevyriausybinėse savitarpio paramos struktūrose.[92] Valstybės teisėtumo atkūrimo procesas, perduodant savo galias iš valstybinio į vietos lygmenį, galiausiai gali pagilinti nacionalinės valstybės įteisinimo krizę bei paskatinti visuomenės skaldymąsi į bendruomenes (*tribalization*), formuojamas pagal pirminius tapatumus, kaip aiškinome 1 skyriuje.

Kraštutiniu atveju, jei nacionalinė valstybė neatstovauja stipriam tapatumui ar nesudaro sąlygų susiformuoti koalicijai socialinių interesų, kurie veiktų po (re)konstruoto tapatumo vėliava, ji rizikuoja būti užvaldyta kokio nors tapatumo (etninio, teritorinio, religinio) pagrindu susiformavusios socialinės ir politinės jėgos, kuri ją pavers vien savo tapatumo išraiškos priemone. Šio proceso metu formuojasi fundamentalistinės valstybės, kaip antai Irano Islamo Respublika, arba Amerikos valdymo institucijos, kokias XX a. dešimtąjį dešimtmetį siūlė steigti Krikščioniškoji koalicija, galiausiai Indijos valdžios institucijose – tiek federaciniu, tiek

[91] Sanchez Jankowski (1991); Wieviorka (1993); Hagedorn (1998).
[92] Wacquant (1994); Trend (1996).

ir pagrindinių valstijų, tarkime, Gudžarato, lygiais – iškilo hindų fundamentalizmas.[93]

Atrodytų, jog modernizuota istorinė fundamentalizmo forma nacionalinei valstybei atveria naujas didingas platybes. Tačiau iš esmės tai yra pagrindinis nacionalinės valstybės žlugimo pradžios požymis. Kaip aiškinome 1 skyriuje, nacionalinė valstybė (pasaulietinė institucija) nėra ir negali būti islamo išraiškos forma; ja gali būti tik tikinčiųjų bendruomenė – *umma*. Pagal apibrėžimą *umma* yra transnacionalinė, visą visatą aprėpianti bendruomenė. Tas pat pasakytina ir apie Katalikų bažnyčią – transnacionalinį, fundamentalistinį sąjūdį, siekiantį atversti visą planetą į tikėjimą vieninteliu tikru Dievu, pasitelkiant, jei įmanoma, bet kurios valstybės paramą. Žvelgiant iš šios perspektyvos, fundamentalistinė valstybė nėra nacionalinė valstybė nei pagal savo santykį su pasauliu, nei pagal santykį su visuomene, gyvenančia tam tikros valstybės teritorijoje. Pasaulio atžvilgiu fundamentalistinė valstybė, susivienijusi su kitomis tikinčiųjų organizacijomis, – valstybėmis arba ne, – turi apdairiai siekti populiarinti tikėjimą bei formuoti valstybines, tarptautines bei vietines institucijas pagal tikėjimo principus: fundamentalizmo projektas yra globalinė teokratija, o ne nacionalinė religinė valstybė. Teritoriškai apibrėžtos visuomenės atžvilgiu fundamentalistinė valstybė siekia ne atstovauti visų piliečių interesams bei visoms toje teritorijoje esančių tapatumų formoms, o padėti tiems piliečiams, kad ir koks būtų jų tapatumas, atrasti Dievo tiesą – vienintelę tiesą. Nors fundamentalistinė valstybė ir leidžia kilti paskutinei absoliučios valstybių valdžios bangai, sykiu ji panaikina nacionalinės valstybės teisėtumą ir tvarumą.

Taigi dabartinis tapatumų, tautų bei valstybių mirties šokis, viena vertus, nacionalines valstybes palieka istoriškai nuskurdintas, plukdomas siaučiančių globalinių galios srautų bangų; kita vertus, pamatinius tapatumus palieka izoliuotus savose bendruomenėse arba verčia sutelkti jėgas, kad bet kokia kaina užgrobtų sunkumų kamuojamą nacionalinę valstybę; tarp jų įsiterpusią vietinę bendruomenę skatina atkurti savąjį teisėtumą bei instrumentalumą, laviruojant tarp transnacionalinių tinklų bei vietos pilietinių visuomenių integravimo.

Valstybės grįžimas

Ar gali būti, kad globalumo laikais ir tinklaveikos visuomenėje valstybė yra bejėgė? Argi nematome priešingos tendencijos – kad visame pasaulyje kyla smurto ir represijų banga? Ar privatumui dėl naujų informacinių technologijų paplitimo neiškilo didžiausias pavojus žmonijos istorijoje? Argi Didysis brolis nepasirodė

[93] Jambar (2002).

maždaug 1984-aisiais, kaip pranašavo Orwellas? Kaip valstybė, valdanti didžiulius technologinius pajėgumus bei negirdėtą kiekį informacijos, gali būti bejėgė?[94] Be to, ar pasaulinis karas prieš globalų terorą ir Jungtinių Valstijų vienašalis savo suverenios supergalios demonstravimas pirmaisiais dvidešimt pirmojo amžiaus metais nėra geriausias įrodymas, kad nacionalinė valstybė vėl tapo pagrindiniu galios šaltiniu? Tai yra fundamentalūs klausimai ir juos reikia kruopščiai išnagrinėti. Aš juos apžvelgsiu eilės tvarka.

Valstybė, prievarta ir priežiūra: nuo Didžiojo brolio iki mažųjų sesučių

Šiuose esminiuose bei įprastuose klausimuose prieštaringi faktai pinasi su painia teorija. Tačiau valstybės krizei suvokti juos būtina gvildenti. Pirmiausia iš empirinės plotmės reikėtų pašalinti Didžiojo brolio vaizdinį, žyminčią sąsają tarp mūsų visuomenių ir Orwello pranašysčių. George'o Orwello pranašystės – stalinizmo, o ne liberalios kapitalistinės valstybės atžvilgiu – visiškai galėjo išsipildyti, jei XX amžiaus antrosios pusės politinės istorijos ir technologijų raida būtų vykusi kita kryptimi, kas buvo visiškai tikėtina. Tačiau, užuot įvaldęs naujas informacines technologijas, etatizmas su jomis susidūręs iširo (žr. III tomą); o naujosios informacinės technologijos išlaisvino tinklaveikos bei decentralizacijos jėgas, faktiškai pakirtusias centralizuotą vienkrypčių instrukcijų bei vertikalios biurokratinės priežiūros logiką (žr. I tomą). Mūsų visuomenės yra ne organizuoti kalėjimai, o chaotiškos džiunglės.

Vis dėlto valstybės aparatai gali pasitelkti naujas galingas informacines technologijas priežiūrai, kontrolei bei represijoms vykdyti (policijai, mokesčių rinkimui, cenzūrai, politinio nepaklusnumo malšinimui ir panašiai). Tačiau jas taip pat gali pasitelkti ir piliečiai, kad sustiprintų savo valstybės kontrolę, teisėtai naudodamiesi viešais duomenų bankais, bendraudami su savo politiniais atstovais per internetą, tiesiogiai stebėdami politines sesijas ir galiausiai jas tiesiogiai komentuodami.[95] Be to, naudodamiesi naujosiomis technologijomis piliečiai gali įrašinėti įvykius į vaizdajuostes ir taip kaupti faktinius nusikalstamos veiklos įrodymus, kaip šitai daro globalinės aplinkosaugos organizacijos, skatinančios įvairias pasaulio vietines iniciatyvines grupes įrašinėti vaizdinę medžiagą apie ekologinius nusikaltimus, kad vėliau būtų galima daryti spaudimą kaltininkams.

Technologijų galia nepaprastai sustiprina socialinėje struktūroje bei institucijose slypinčias tendencijas: engėjiškos visuomenės, disponuojančios naujais kontrolės įrankiais, gali tapti dar engėjiškesnės, o demokratinės, dalyvavimu grįstos

[94] Burnham (1983); Lyon (1994, 2001).
[95] Anthes (1993); Betts (1995); Gleason (1995).

visuomenės, pasitelkusios technologijų galią politinei įtakai platesniems visuomenės sluoksniams skirstyti, gali tapti dar atviresnės ir efektyviau atstovaujamos. Taigi tiesioginė naujųjų informacinių technologijų įtaka galiai ir valstybei yra empirinis dalykas, ir duomenys šiuo klausimu gana prieštaringi. Tačiau egzistuoja ir gilesnė, fundamentalesnė tendencija, kuri faktiškai žlugdo nacionalinės valstybės galią – tai besiplečiančios galimybės kontroliuoti bei naudoti prievartą už valstybės institucijų ribų ir valstybės sienų.

Daugumoje vis gausėjančių pranešimų apie grėsmę privatumui jos šaltiniu laikoma ne valstybė kaip tokia, o verslo organizacijos bei privatūs informacijos tinklai ar viešosios biurokratijos, veikiančios ne vyriausybių vardu, o besiremiančios savo kaip atskirų aparatų logika. Visais istorijos tarpsniais valstybės rinkdavo informaciją apie savo pavaldinius – labai dažnai primityviomis, bet efektyviomis brutaliomis priemonėmis. Be abejo, kompiuteriai kokybiškai išplėtė galimybes kryžminti informaciją, apimant socialinio draudimo, sveikatos, tapatybės dokumentų, įrašų apie gyvenamąją vietą ir darbovietę duomenis. Tačiau visame pasaulyje, išskyrus nedidelį jo segmentą – anglosaksų šalis, kuriose gyvuoja libertarizmo tradicija (šiuo metu atsidūrusi pavojuje), tiek demokratiškoje Šveicarijoje, tiek ir komunistinėje Kinijoje žmonės gyvena priklausomi nuo informacinių bylų apie jų gyvenamąją vietą, darbą bei kiekvieną kitą ryšių su valdžia sritį. Nors naujosios technologijos ir lengvina policijos darbą, jį nepaprastai sunkina tai, kad organizuoto nusikalstamumo struktūros taip pat ir dar aukštesniu lygiu jomis naudojasi (pavyzdžiui, įsibrauna į policijos ryšio tinklus, bendrauja elektroniniu būdu, įsilaužia į kompiuterines bazes ir taip toliau).

Tikroji problema kita: verslo įmonės bei įvairiausios organizacijos renka informaciją apie individus bei kuria šios informacijos rinką. Kredito kortelė labiau negu asmens tapatybės kortelė sudaro prielaidas asmens privatumo pažeidimams. Tai – įrankis, kuriuo naudojantis žmonių gyvenimai gali būti profiliuojami, analizuojami bei atakuojami rinkodaros (ar šantažo) tikslais. Kredito kortelė suprantama kaip viešųjų duomenų istorija, ir tą įrodo įvairūs verslo pasiūlymai, pradedant skrajučių programomis ir baigiant daugybės paslaugų vartotojui brukimu bei kvietimais stoti į įvairias asociacijas. *Visas mūsų gyvenimo sritis užvaldė ne engėjiškasis „Didysis brolis", bet nesuskaičiuojama daugybė „mažųjų sesučių", asmeniškai apeliuojančių į kiekvieną iš mūsų, nes žino, kas mes esame.* Kompiuteriai suteikė galimybes rinkti, apdoroti bei užsibrėžtiems tikslams naudoti gausybę individualizuotos informacijos. Jie leidžia atspausdinti mūsų vardus, pateikti suasmenintą informaciją, tradiciniais ar elektroniniais kanalais tiesiogiai siųsti pasiūlymus milijonams individų. Kitas naująją technologinę logiką gerai apibūdinantis pavyzdys – V-lustas (*V-chip*), kuriuo namų ūkių šeimininkai gali patys cenzūruoti gaunamas programas, naudodamiesi kodų sistema, įdiegta ir į televizijos stočių siunčiamus signalus. Šitaip, užuot centralizavęs kontrolę, jis decentralizuoja priežiūrą.

Davidas Lyonas, gvildendamas šią problemą savo įžvalgioje knygoje, sistemingai įrodinėjo, kad ši priežiūros sistema yra pavojingai išsikerojusi gerokai už valstybės veikimo srities ribų.[96] Jo vartojama sąvoka „elektroninė akis" apibūdina priežiūros „visuomenę", o ne „priežiūros valstybę". Pagaliau juk būtent tai yra Foucault mikrogalių teorijos esmė, nors daugelį paviršutiniškų skaitytojų jis suklaidino, „valstybe" vadindamas tai, kas, jo manymu, išties reiškė „sistemą" – įvairiose socialinio gyvenimo srityse išsidėsčiusių galios bastionų, įskaitant galią šeimoje, tinklą. Jei, sekdami Weberio tradicija, valstybę aiškintume kaip visumą institucijų, teisėtai disponuojančių prievartos priemonių monopoliu, o nacionalinę valstybę laikytume teritoriniu šios galios apribojimu,[97] tai pamatytume, kad priežiūros ir prievartos (simbolinės ar fizinės) galia yra išsisklaidžiusi po visą visuomenę.

Ši tendencija dar labiau pastebima pakitusiuose valstybės ir medijų santykiuose. Dėl didėjančios finansinės bei teisinės medijų nepriklausomybės naujos technologinės galimybės joms suteikia galią šnipinėti valstybę – visuomenės ir/arba specifinių interesų grupių vardu (žr. 6 skyrių). 1991 metais viena Ispanijos radijo stotis įrašė dviejų pareigūnų socialistų pokalbį radijo telefonu ir, paleidusi į eterį jų itin kritiškas pastabas socialisto ministro pirmininko atžvilgiu, sukėlė politinę krizę. O bulvariniame laikraštyje išspausdinti princo Čarlzo ir jo draugės pomodernistiniai samprotavimai apie tampaksus ir panašius dalykus sukrėtė britų karališkąją šeimą. Be abejo, medijose viešinamos paslaptys ar paskalos visuomet kėlė grėsmę valstybei bei teikė apsaugą piliečiams. Tačiau naujosios technologijos ir naujoji medijų sistema sistemingai didino valstybės pažeidžiamumą medijų, o sykiu ir verslo struktūrų bei visuomenės atžvilgiais. Žvelgiant iš istorijos perspektyvos, šiandieninė valstybė veikiau yra prižiūrima negu pati vykdo priežiūrą.

Be to, nors nacionalinė valstybė išsaugojo galią naudoti prievartą,[98] tačiau šiuo metu ji praranda šį savo monopolį, nes pagrindiniais jos oponentais tapo arba transnacionaliniai teroristų tinklai, arba savižudišką smurtą naudojančios bendruomenių grupės. Turint galvoje pirmąjį variantą, tai dėl terorizmo (politinio, kriminalinio ar abiejų tipų) bei jam tarnaujančių informacijos, ginklų bei finansų tinklų globalaus masto nacionalinių valstybių policijos pajėgos yra priverstos sistemingai bendradarbiauti ir persitvarkyti į transnacionalinį policijos pajėgų būrį.[99] Turint galvoje antrąjį variantą, tai, bendruomenių grupėms ar vietos gaujoms atmetus narystę nacionalinėje valstybėje, ši tampa vis neatsparesnė prievartai, įsišaknijusiai jos visuomenės socialinėje struktūroje, ir tarsi įsitraukia į nepaliauja-

[96] Lyon (1994, 2003).
[97] Giddens (1985).
[98] Tilly (1995).
[99] Fooner (1989).

mą partizaninį karą.[100] Taigi valstybė susiduria su priešprieša: jeigu ji pati nenaudoja prievartos, tai išnyksta kaip valstybė; jei ji nuolat naudoja prievartą, tai praranda didelę išteklių bei teisėtumo dalį, nes neišbrenda iš kritinės padėties. Vadinasi, ilgalaikę prievartą valstybė gali naudoti tik tuomet, kai ir jei iškyla grėsmė tautos ar nacionalinės valstybės išlikimui. Dėl didėjančio visuomenės nepritarimo ilgalaikei prievartai, išskyrus ekstremalias aplinkybes, valstybei tampa vis kebliau imtis pakankamai didelio masto prievartinių veiksmų, kad jie būtų efektyvūs. Dėl to ji vis menkiau įstengia daryti tai reguliariai ir pamažu praranda prievartos priemonių monopolininkės privilegiją. Vis dėlto kritinėje situacijoje valstybė grįžta prie savo istorinės paskirties naudoti prievartą bei rūpintis saugumu, o jos galią ją naudoti nepaprastai stiprina informacinės bei ryšio technologijos.

Taigi priežiūros įrankiai yra paplitę visuomenėje, prievartos monopoliją klibina transnacionaliniai, nevalstybiniai tinklai, o galią malšinti protestus silpnina paplitęs bendruomeniškumas bei tribalizmas. Nors nacionalinė valstybė vis dar puikuojasi tviskančia uniforma, o žmonių kūnai bei sielos, kaip įprasta, kankinami visame pasaulyje, informacijos srautai aplenkia, o kartais ir užtvindo valstybę; teroristų tinklai skersai išilgai kerta valstybių sienas; o bendruomeniškumo šalininkai uzurpuoja teisėtvarkos sargybinių teritoriją. Valstybė ir toliau vykdo prievartą bei priežiūrą, tačiau nebeturi joms monopolio ir nebegali taikyti jų iš savo nacionalinio gardo.

Kaip atsakas į šiuos iššūkius istorijos arenoje pasirodo tinklo valstybė. Ankstesniuose puslapiuose aš nagrinėjau tinklo valstybės (*network state*) logiką bei veikimą. Dar norėčiau išsakyti kai kuriuos pastebėjimus apie valstybės sugrįžimą Amerikos supervalstybės forma.

Amerikos vienašališkumas ir naujoji geopolitika

Po Sovietų sąjungos žlugimo Jungtinės Valstijos liko vienintele karine supervalstybe pasaulyje. Amerikos vyriausybė naudojosi savo palankia padėtimi formuodama pasaulį pagal savo nacionalinius interesus. Apmąstydamas istorijos faktus, aš abejoju, ar kuri nors supervalstybė būtų elgusis kitaip. Jungtinės Valstijos primetė savo požiūrį į globalinę ekonominę politiką, naudodamasi dviem pagrindiniais pasaulio ekonomikos valdymo svertais – „Didžiojo aštuoneto“ (G–8) susitikimais ir TVF. Kaip rašo Stiglitzas, „TVF yra politinė institucija... TVF politika yra glaudžiai susijusi su Clintono administracijos politinėmis pažiūromis.“[101] Vis dėlto, atsižvelgdamos į globalinį sprendimo besišaukiančių problemų mastą, XX a. dešimtąjį dešimtmetį Jungtinės Valstijos prisijungė prie likusio pasaulio, kuriančio daugiašalę tarptautinės vadybos sistemą, tegu ir asimetriško daugiašališkumo forma – t. y. išsaugodamos *de facto* galią vetuoti bendrus politinius sprendimus.

[100] Wieviorka (1988).
[101] Stiglitz (2002: 222).

Pozicija pasikeitė Busho administracijos valdymo metais, dar prieš 2001 m. rugsėjo 11-ąją. JAV įsitvirtino, pasak Javiero Solanos, kaip paskutinė suvereni nacionalinė valstybė. Tuo metu, kai įvairios pasaulio šalys viena po kitos ėmėsi kurti globalaus valdymo institucijas globalaus masto problemoms spręsti bei globalioms viešosioms gėrybėms skirstyti, JAV vyriausybė ir toliau laikėsi vienašališkumo nuostatų pačiose įvairiausiose srityse, kaip antai aplinkosaugos (ypač atsisakydama ratifikuoti Kyoto protokolą), humanitarinių reikalų (atsisakydama pasirašyti sutartį, draudžiančią naudoti priešpėstines minas) ar pasaulinio teisingumo (atsisakydama pripažinti Tarptautinio baudžiamojo teismo jurisdikciją).[102]

Vis dėlto Jungtinės Valstijos, nepaisydamos savo karinės galios, ekonomikos masto ir dinamikos bei technologinio pranašumo, yra įsivėlusios į ekonominių, politinių, kultūrinių bei aplinkosauginių sąveikų tinklyną ir dėl to su kitomis pasaulio šalimis yra priklausomos vienos nuo kitų. Šį argumentą, žvelgdamas iš Jungtinių Valstijų nacionalinių interesų perspektyvos, išplėtojo Josephas Nye.[103] Pasaulinių gamybos tinklų ir persipynusių finansų rinkų amžiuje „amerikietiškosios" ekonomikos samprata skamba klaidinamai. Amerikos daugianacionalinės bendrovės yra susijungusios į globalius gamybos ir vadybos tinklus, o didelis Amerikos ekonominės veiklos bei užimtumo segmentas yra priklausomas nuo užsienio kompanijų investicijų bei prekybos su jomis. Reikšmingas Amerikos mokslo bei technologijų raidos veiksnys yra talentų importas iš užsienio: daugiau kaip 50 procentų mokslo bei inžinerijos sričių doktorantų yra užsieniečiai, laimėję Amerikos universitetų stipendijas, ir daugelis jų pasilieka Jungtinėse Valstijose dirbti. Aukštųjų technologijų pramonės šakos XX a. dešimtąjį dešimtmetį nebūtų galėjusios plėtotis be šių specialistų – per 200 000 inžinierių bei mokslininkų, atvykstančių čia dirbti kasmet. Be to, praėjusį dešimtmetį daugiau kaip trečdaliui Silicio slėnyje įsteigtų naujų firmų vadovavo kinų ar indų kilmės inžinieriai; prie šio skaičiaus reikėtų pridėti daugybę kitų firmų, vadovaujamų kitų tautybių atstovų.[104]

Jungtinių Valstijų globalųjį saugumą nusikalstamumo, narkotikų bei terorizmo atžvilgiais ir toliau laiduoja bendradarbiavimas su kitų pasaulio šalių vyriausybėmis. Amerikos gebėjimą taikyti galią, projektuojamą per kultūrinę ir ideologinę įtaką – ją Nye ir kiti pakrikštijo „švelniąja galia" – lemia Amerikos kultūros produktų gebėjimas įsiskverbti į kitas kultūras laisvai, be prievartos. Štai kodėl, nepaisant vienašalio JAV administracijos politikos kurso, praėjusio šimtmečio dešimtojo dešimtmečio pamatinė tendencija buvo perėjimas prie bendromis jėgomis vykdomo valdymo.[105] Bendrumas nereiškia, kad čia nėra galios santykių.

[102] Jacquet et al. (2002); Serra (2003).
[103] Nye (2002).
[104] Saxenian (2003).
[105] Keohane (2002).

Tinklo valstybės vykdomame globalaus valdymo procese ir toliau reiškiasi asimetriški santykiai: ne visi mazgai čia yra lygūs ir kiekvienas veikėjas vadovaujasi asmeniniais interesais, o ne bendrojo gėrio siekiu. Tačiau globalizacijos proceso skatinamų ekonominių krizių, politinių konfliktų bei socialinių protestų akivaizdoje nuo 2001 metų palengva, nedrąsiai ir *de facto* pradėjo reikštis globalaus valdymo praktika.

Tačiau rugsėjo 11-oji viską pakeitė: ne tiek dėl terorizmo grėsmės, nors ši ir yra gana rimta, kiek dėl kokybinio Jungtinių Valstijų politikos krypties pasikeitimo. Dėl Amerikos valstybės svarumo bei įtakos tarptautinėje sistemoje naujasis jos politikos – vidaus ir užsienio – kursas pakeitė politikos vadybą visame pasaulyje. Kodėl taip atsitiko? Kokios šios naujos vienašališkumo ideologijos dogmos? Ir kokios jos pastebimos pasekmės?

Savos valstybės saugumas tapo absoliučiu Amerikos prioritetu dėl to, kad pirmą kartą savo neilgoje istorijoje ji patyrė esanti pažeidžiama. Naujasis priešas buvo kur kas klastingesnis ir sunkiau atremiamas, negu Sovietų sąjunga ar bet kuri kita nacionalinė valstybė – su kiekviena jų Amerika galėjo susiremti ir, pasitelkusi savo technologinius bei ekonominius išteklius, įveikti. Be to, Amerikos žmonės asmeniškai pajuto nematomo pavojaus grėsmę. Jo šešėlis sukėlė kolektyvinę paranoją, o būtent to ir siekė teroristai. Šis kolektyvinis nesaugumo jausmas lėmė politinę paramą saugumo politikai. Valstybės saugumas tapo svarbiausiu šalies rūpesčiu bei vyraujančiu valdymo principu – tiek vidaus, tiek ir užsienio politikoje. Tokiomis aplinkybėmis konservatyvusis politikos sparnas, dar gerokai prieš rugsėjo 11-ąją gynęs vienašališkumo užsienio politikoje bei visiško Amerikos galios naudojimo poziciją, dabar galėjo primesti savo pažiūras. Šio sparno pagrindinis intelektualas buvo Richardas Perle'as, strategas – Wolfowitzas, įgaliotasis asmuo – Rumsfeldas, o nominalus politikos vadovas – Cheney'is. Prezidentas Bushas, Jungtinių Valstijų gynimą laikęs savo moraline pareiga bei politiniu koziriu, visiškai pritarė šiai strategijai – strategijai, kuri atspindėjo Izraelį palaikančių lobistų požiūrį, grįstą Sharono pozicija besąlygiškai ginti Vakarus nuo nekontroliuojamų Vidurinių Rytų ir kitų regionų keliamų grėsmių.

Šios strategijos punktus trumpai galima išdėstyti taip. Pirma, saugoti Jungtines Valstijas nuo karinių raketų, pasitelkus technologijas, ir nuo individualaus terorizmo – pasitelkus visapusę nacionalinio saugumo sistemą bei perdavus svarbiausias priežiūros funkcijas federacinėms institucijoms, sutelktoms naujajame Nacionalinio saugumo departamente. Antra, ryžtingai reaguoti į kiekvieną teroro išpuolio grėsmę, siekiant užkirsti kelią pavojui bei įbauginti šalis, kurios ateityje sumanys teikti prieglobstį teroristams. Karas Afganistane buvo pirmoji šios politikos apraiška. Trečia, imtis prevencinių veiksmų prieš visus galimus masinio naikinimo ginklų gamybos taškus, kurių negalima pažaboti tiesiogine įtaka. Tai paskatino pradėti karą Irake, tai potencialiai liečia ir visas kitas šalis, priskiriamas

vadinamajai „blogio ašiai“ (Šiaurės Korėją, Iraną bei daugelį kitų galimai įtartinų vietų, nelygu JAV užsienio politikos sritis bei terorizmo geopolitika ateityje). Ketvirta, pradėti ryžtingą globalų karą prieš globalinius teroristų tinklus. Ir penkta – kaip įdomi papildoma išdava – ginti Amerikos bei globalinio kapitalizmo interesus svarbiausiuose strateginiuose pasaulio regionuose, taip pat stiprinti naftos ir dujų išteklių kontrolę. Tai – vienas iš veiksnių, paaiškinančių interesą užimti Iraką, o Afganistaną paversti kontroliuojamu naftos tiekimo iš Vidurinės Azijos kanalu. Šešta, besąlygiška parama Izraeliui, nepaisant jo politikos – tiek dėl vidaus politikos, tiek ir dėl geopolitinių sumetimų. Septinta, prireikus pasitelkti ekonominį protekcionizmą bei aplinkosaugos vienašališkumo ideologiją, siekiant apginti Amerikos ekonominius interesus. Aštunta, saugoti Amerikos nacionalinės valstybės suverenitetą. Pasaulyje, raižomame besisiejančių globalinių tinklų, tai reiškia ginti Amerikos interesus mainų, vykstančių šiuose tinkluose, kontekste.

Šis politinis projektas yra labai nuoseklus ir netrukus turėtų susilaukti Amerikos viešosios nuomonės pritarimo, tačiau kokiu mastu jis yra įgyvendintinas? Ir kokių padarinių jis turės pasauliui bei valstybės raidai tinklaveikos visuomenėje? Kadangi šio mano veikalo tikslai yra griežtai analitiniai ir kadangi vienas šios knygos principų yra nesileisti į prognozes, aš nespekuliuosiu jo ateities perspektyvų tema. Tačiau savo argumentaciją papildysiu pirmojo šios politikos įgyvendinimo etapo 2001–2003 metais stebėjimų rezultatais.

Busho ir Cheney'io administracijos saugumo politika yra grindžiama trimis principais. Naujosios karinės technologijos ir jų kvazimonopolizavimas, kurį vykdo JAV karinės pajėgos, įgalina per trumpą laiką sutriuškinti bet kokį priešą, patiriant minimalią žalą. Nors ir ši naujoji karinė strategija reikalauja įtraukti sausumos kariuomenę bei patirti kai kurių praradimų, ji paremta profesionalių kariuomenių gebėjimu vykdyti greitus karus. Taigi dauguma žmonių lieka namuose ir nepatiria karo padarinių, saugomi už teisingą reikalą žūstančių savo gynėjų patriotizmo. Tokio tipo karas įgalina JAV galutinai įveikti apribojimus, kuriuos per paskutinį Vietnamo karo etapą įvedė viešoji nuomonė. Šiuos apribojimus išklibino Persijos įlankos karas ir galutinai panaikino karai Afganistane bei Irake.[106]

Antra, nuolatinė kritinė padėtis šalies viduje – panaši į tą, kuri vyrauja Izraelyje – minimizuos teroro išpuolių pavojų JAV teritorijoje. Be to, tokių išpuolių tikimybė paskatins Amerikos žmones remti saugumo bei apsaugos prioritetus – tam, kad šios paramos bei Amerikos galios dėka pasaulis ilgainiui taptų saugus. Juk konservatyviosios pakraipos JAV mokslininkų požiūriu, Amerikos valia vos prieš pusę šimtmečio įveikė Vokietijos nacizmą, Japonijos imperializmą bei sovietų komunizmą ir su kiekvienu iššūkiu darėsi vis stipresnė.

[106] Kaldor (1999).

Trečiasis principas yra moralinis-etinis. Konservatyvieji Amerikos politikos lyderiai įsitikinę, kad jie gelbsti pasaulį sykiu su visa Amerika ir kad kai kurios šalys (ypač Europos) yra arba neatsakingos, arba nieko nepaisančios cinikės. Bet kuriuo atveju, kaip sako Richardas Perle'as, – atsiribojusios. Šiame kontekste Amerika turėtų nedvejodama prisiimti atsakomybę bei vadovavimą. Kitos galingos valstybės, ypač Rusija bei Kinija, yra labiau gerbiamos. Joms Jungtinės Valstijos siūlo sandorį: padėkite ginti JAV šį sunkų laikotarpį ir jums bus suteikta derama vieta pertvarkomame pasaulyje. Tai bus globalaus valdymo pasaulis, kuriame viešpataus Jungtinės Valstijos – tinklo valstybė, suformuota pagal paskutinės suverenios nacionalinės valstybės interesus.

Ši strategija yra nuosekli, tačiau ar ji įgyvendinama? Pirmąjį jos įgyvendinimo etapą 2001–2003 metais nebuvo jokių didesnių iššūkių. Talibų režimas buvo nuverstas per kelias savaites, JAV patiriant minimalius nuostolius. Afganistanas tapo Amerikos protektoratu, šimtai kalinių buvo paimti į nelaisvę be tarptautinių institucijų leidimo, nei JAV, nei kurioje nors Vakarų valstybėje nebuvo įvykdytas nė vienas teroro išpuolis. Vienintelė svarbi išimtis buvo čečėnų užgrobtas vienas Maskvos teatrų. Jungtinėms Valstijoms pavyko suformuoti pasaulinę koaliciją prieš terorizmą. Iš dalies tai lėmė daugelio šalių demonstruojamas nuoširdus solidarumas su barbariškų rugsėjo 11-osios išpuolių aukomis. Patriotų aktas ir Valstybės saugumo aktas susilaukė abiejų valdančiųjų partijų daugumos pritarimo JAV Kongrese, ir nors buvo nemažas protesto judėjimas prieš karą Irake, tačiau Amerikos viešosios nuomonės dauguma toliau palaikė prevencinį puolimą prieš Iraką, nors jo ir nerėmė Jungtinės Tautos. Be to, tiesioginė Irako – antrosios pagal naftos išteklius šalies pasaulyje – kontrolė padėjo JAV ryžtingiau spręsti miglotų arabų elito ir *al-Qaedos* santykių klausimus. Be abejo, karas su Iraku buvo posūkio taškas, pradėjęs naują geopolitikos epochą.

Irako karas ir jo padariniai

Kariniu atžvilgiu 2003 metų Irako karas buvo puiki galimybė pademonstruoti JAV ginkluotųjų pajėgų ir jų sąjungininkų britų technologinį pranašumą. Per tris savaites akivaizdžiai susilpnėjusi Irako kariuomenė ir atsargos būriai buvo sunaikinti ar išformuoti: šalies šiaurėje nebuvo nė vieno pasipriešinimo židinio, kuris būtų galėjęs sudaryti atsvarą nedideliam specialiųjų pajėgų ir kurdų partizanų būriui, tik vienas kitas Bagdade. Svarbų vaidmenį, be abejo, vaidino oro pajėgos, užkirtusios kelią bet kokiam pasipriešinimui fronto linijoje. Tačiau dar svarbesnį vaidmenį vaidino efektyvūs komunikacijos tinklai, padėję esamuoju laiku palaikyti ryšį daugybei puolančiųjų dalinių, pradedant specialiosiomis pėstininkų pajėgomis, karo lėktuvais bei bombonešiais B52 ir baigiant greitaeigiais batalionais, apsiginklavusiais pažangia elektronine amunicija.

Du dešimtmečius trukęs naujos karinės technologijos bei strategijos kūrimo darbas, orientuotas į Vietnamo karo trūkumų įveiką, galiausiai davė vaisių. Amerikos pajėgos šiuo metu gali sunaikinti bet kurią tradicinę pasaulio kariuomenę, pačios savo ruožtu patirdamos tik labai nedidelių praradimų. Be abejo, kovoti su Iraku po daugelio embargo metų yra lengviau, negu su Iranu, ir žymiai lengviau, negu su bet kuria kita didele šalimi, galinčia tapti priešininke kada nors ateityje. Tačiau mūsų pagrindinis teiginys galioja: jei Amerikos Vakarų nukariavimą gerokai palengvino Vinčesterio šautuvo pranašumas prieš lankus ir strėles, tai tradicinių karų išdavas XXI a. lemia technologijos, kuriomis beveik išimtinai disponuoja tik JAV ir Izraelis, o naujoji JAV politika yra grįsta nuolatiniu technologijų tobulinimu, kad būtų išsaugotas politinis bei karinis šalies pranašumas.

Tokiomis sąlygomis tik terorizmas ir partizaninis karas gali kariniu atžvilgiu stoti prieš Jungtines Valstijas. Abiems būdingas kovotojų pasirengimas mirti dėl tikslo, ko tikrai negalima pasakyti apie Irako karius, išskyrus nedidelį diktatoriaus galvažudžių branduolį. Tačiau net jei kalbėtume apie labiau ideologiškai motyvuotus talibų kovotojus, tai jų pasiryžimo nepakaktų Amerikos technologinei galiai atremti. Taigi šiandien gyvename „žaibiško karo" įgyvendinimo istorijos tarpsnį, kurį nagrinėjome šios trilogijos I tomo 7 skyriuje. Tai nereiškia, kad prievartos veiksmai yra vykdomi viso labo tik kelias dienas, savaites ar mėnesius. Tiesą sakant, labai tikėtina, kad šis „žaibiškas karas" išprovokuos įvairias ilgalaikio smurto formas. Tai irgi nereiškia, kad karas tradicine konvencinio karo tarp kelių kariuomenių forma gali būti apribotas greitu, triuškinamu antpuoliu, kuriame jėgų pusiausvyrą iš anksto lemia technologijos (ypač ryšio technologijos), ginkluotė (ypač oro ginklai) ir žmonių gebėjimas ja naudotis (priklausantis nuo tikslių žinių ir karinio personalo profesionalumo).

Amerikos gebėjimas manipuliuoti informacija viešajai nuomonei formuoti per Irako karą buvo gerokai patobulėjęs nuo Persijos įlankos karo laikų. Vietnamo karo metu buvo padaryta esminių klaidų, todėl jis buvo pralaimėtas – visų pirma Amerikos studentų miesteliuose ir amerikiečių namuose. Pirmajame Persijos įlankos kare atviras manipuliavimas informacija ir naujienų cenzūra maskavo karą bei ribojo jo padarytą žalą liudijančių mirties ir naikinimo vaizdų srautą, tačiau jis nepadėjo palankiai nušviesti įvykių. Per Irako karo kampaniją reiškėsi sumanus su kariuomene dirbančių žurnalistų (*embedded journalism*) pranešimų (atitinkančių cenzūros reikalavimus) ir grėsmės savarankiškai žinias perduodančių žurnalistų asmeniniam saugumui (gyvybės neteko 20 žurnalistų: dauguma jų žuvo nuo JAV ar britų ginklų, o daugelio kitų galimybės perdavinėti informaciją buvo apribotos) derinys. Ši viešosios nuomonės formavimo karui palankia linkme politika buvo ypač efektyvi JAV, kuriose esama nedaug alternatyvių vyraujančioms Amerikos medijoms (plačiai besinaudojančioms su kariuomene dirbančių žurnalistų pranešimais) garso ir vaizdo informacijos perdavimo šaltinių. Europai ir visam pa-

sauliui *Al Jazeera, Abu Dhabi* televizijos ir daugelis Europos tinklų perduodavo žymiai įvairesnę informaciją. Tačiau Jungtinėse Valstijose pirmenybė akivaizdžiai buvo teikiama viešosios nuomonės apie karą formavimui. Šiuo atveju Busho administracija laimėjo propagandinį karą ir tai buvo dar viena svarbi pergalė rengiant šalį naujos saugumo politikos sąlygoms.

Remdamasi pergale Irake Busho administracija dar kartą patvirtino savo ketinimus ginties sumetimais vykdyti geopolitinę pasaulio kontrolę prevencinių smūgių ar grasinimų jais forma. Tiesioginiai grasinimai bei įspėjimai Sirijai ir Iranui nuskambėjo praėjus vos keletui valandų po Bagdado užėmimo. Labai paaštrėjo santykiai su Šiaurės Korėja. Savo pergalės kalboje lėktuvnešio *Abraham Lincoln* denyje prezidentas Bushas priminė savo įsipareigojimą tęsti globalų karą su terorizmu ir sunaikinti bet kurį asmenį, organizaciją ar šalį, jei būtų atskleista, kad jie susiję su terorizmu prieš Jungtines Valstijas ar (pasak knygos autoriaus) įtariami tokiais ryšiais. Taigi akivaizdžiausias Irako karo padarinys buvo vienašališkumo politikos, grindžiamos technologiniu ir kariniu pranašumu, galimybių bei sėkmės patvirtinimas.

Vis dėlto Busho administracija žino, kad pasaulis yra kur kas sudėtingesnis, ypač kalbant apie Vidurinius Rytus. Todėl pasibaigus karui iš karto buvo pasiūlytas Palestinos valstybės sukūrimo ir taikos tarp Izraelio ir palestiniečių palaikymo planas. Nepaisant to, Izraelis dar nebuvo pasirengęs atsisakyti savo baudžiamųjų operacijų ar atiduoti neteisėtai užgrobtos teritorijos, o palestiniečių kovotojai, ypač *Hamas* (fundamentalistų organizacija, kurią iš pradžių rėmė Izraelio slaptosios tarnybos, siekdamos susilpninti Arafatą), ir toliau vykdė beatodairišką terorizmą. Taigi JAV ir Britanijos politinė pozicija primesti susitarimą susilpninant arabus neatitinka nei istorinės patirties, nei dabartinės politinės tikrovės.

Be to, Irako okupacija metė grėsmingą šešėlį Vidurinių Rytų ir viso pasaulio stabilumui. Istorinė JAV ir Vakarų parama Saddamui Husseinui (ją patvirtina ir Rumsfeldo vizitas 1983 metais, siekiant apginkluoti Iraką prieš Iraną) buvo grįsta siekiu panaudoti jo pasaulietinį režimą kaip skydą prieš islamizmo plitimą, ypač prieš karinguosius šiitus, nes šiitai sudaro daugiau kaip 60 procentų Irako gyventojų. Dabar mes, atrodo, vėl grįžome į pirmąjį sudėtingo kryžiažodžio langelį. Pirmosios Irako visuomenės reakcijos bangos po Saddamo nuvertimo metu vyravo dvi pagrindinės temos: nepritarimas Amerikos buvimui Irake ir islamo palaikymas – tiek šiitų, tiek ir sunitų išpažįstama forma. Nereikėtų pamiršti ir proamerikietiškos Šiaurės kurdų pozicijos, žyminčios sprogimu galinčią virsti priešpriešą, nes kurdai siekia nepriklausomybės ir yra didžiausias galvos skausmas Turkijai – šaliai, kurią šiuo metu valdo Islamiškoji partija ir kuriai reikia švelninti vyraujančią antiamerikietišką viešąją nuomonę. JAV atsisakymas perduoti valdžią pokario Irake Jungtinėms Tautoms patvirtino jų ryžtingą vienašališkumą, taip pat paliko JAV ir jų sąjungininkes vienas dorotis su didžiule suirute, galinčia kilti

Irake bei visame regione dėl ilgalaikės okupacijos be tarptautinės paramos bei vietinės institucinės bazės.

Bene tvariausias Irako karo padarinys bus Jungtinių Tautų vadovaujamos tarptautinės valdymo sistemos, sukurtos po Antrojo pasaulinio karo, kvestionavimas. JAV apėjus JT, kurių Saugumo Taryba nepritarė JAV vienašaliam sprendimui, bei sudarius „savanorių koaliciją" pagal savo užsienio politikos planus, susiklostė nauja geopolitinė padėtis. Visuose pasaulio regionuose JAV ėmė burti specifines koalicijas pagal savo interesus, kaip ir Šaltojo karo laikais, bet dabar jau nebebuvo nei kitos galingos valstybės, kuri joms sudarytų atsvarą, nei priešinimosi sovietų ekspansionizmui ideologinio pagrindimo. Pirmoji auka buvo Europos Sąjunga, kurios narės Vokietija ir Prancūzija ėmė formuoti savarankišką gynybos ir saugumo politiką po to, kai Rumsfeldas oficialiai įvardino takoskyrą tarp „senosios Europos" ir „naujosios Europos", o JAV ėmė vykdyti prieš Prancūziją nukreiptą politiką. Tačiau „naujajai Europai" priklausė ir tokios šalys kaip Ispanija, kurioje 90 procentų gyventojų viešai pasisakė prieš vyriausybės politiką, todėl Ispanijos vyriausybė remti Bushą neturėjo tvirto pamato. Jei kalbėtume apie Europos viešąją nuomonę Irako karo metu ir pokario laikotarpiu (demokratinėje santvarkoje tai yra geras būsimų rinkimų tendencijų rodiklis), tai „naujoji Europa" sumažėtų iki JK (nes Blairui oponuojantys toriai taip pat palaiko Ameriką), Danijos bei į Bendriją įsiliejusių naujų Rytų Europos šalių, kurių struktūrinė orientacija dėl istorinių baimių yra proamerikietiška. To nepakanka, kad Europos Sąjunga būtų palenkta į Amerikos pusę, tačiau užtenka, kad ES būtų suskaldyta ir iš esmės susilpninta kaip savarankiška politinė tarptautinės arenos veikėja.

Panaši situacija klostėsi ir Lotynų Amerikoje. JAV vienašališkumas, reiškiamas atsakomaisiais veiksmais Meksikos atžvilgiu dėl nepriklausomos Foxo pozicijos karo klausimu, sukėlė didelę nesantaiką su šalimi, stipriais ryšiais susijusia su JAV; atšaldė santykius su Čile ir Brazilija; destabilizavo Venesuelą ir Boliviją; stiprino karą Kolumbijoje; bei – tuo metu, kai aš apie tai rašiau, – kurstė pavojingą konfrontaciją su Kuba, naudojantis galimybe permainingąjį Castro vaizduoti kaip kraugerišką senstantį diktatorių. Azijoje Šiaurės Korėja nutarė įsijungti į konfrontaciją anksčiau, negu ateis jos eilė, ir paskelbė disponuojanti parengtais naudoti branduoliniais ginklais. Tai privertė Kiniją ir Pietų Korėją ateiti jai į pagalbą ir galiausiai prisiimti jos saugumo laiduotojų vaidmenį, bet sykiu išprovokavo nacionalistinius raginimus Japonijoje kurti branduolinės savigynos sistemą. Ir, be abejo, islamiškajame pasaulyje bin Ladeno ideologija bei taktika susilaukė paramos, nes jokia kita konfrontacijos su JAV ir Izraeliu forma negalėjo būti efektyvi. Karas Irake padidino, o ne sumažino terorizmo prieš JAV bei Vakarus – ir vis aršesnių jo formų – tikimybę. Jo tikimybė ateityje skatins JAV vadovaujamo globalaus karo prieš terorizmą politiką ir šitaip įtrauks pasaulį į smurto ir destabilizacijos spiralę. Visi šie procesai vyksta istorijos tarpsniu, kai pasaulis tampa

visiškai susaistytas tarpusavio priklausomybės, tačiau jame nyksta globalaus valdymo institucijos bei procesai, sparčiai rutuliojęsi paskutiniais XX a. metais.

Amerikos vienašališkumo padariniai

Esama daug Amerikos geopolitinio vienašališkumo padarinių. Pirmiausia daugumoje pasaulio regionų pastebima „švelniosios galios" erozija. Nors Holivudo filmai ir roko muzika tebedaro įtaką, – šiaip ar taip, tai yra pagrindinė globalios kultūros dalis, – tačiau visuomenės nuomonės apklausos rodo, kad nepasitenkinimas Amerika didėja, nes žmonės sunkiai skiria JAV valdžią nuo tų, kurie už ją balsuoja. Islamo šalyse, Lotynų Amerikoje ir Afrikoje šis nepasitenkinimas virsta atviru priešiškumu. Europos – tiek Rytų, tiek ir Vakarų – žmones vis dar vilioja Amerika, tačiau gyventojų dauguma taip pat piktinasi vienašale Amerikos politika. Kliūčių imigruoti bei studijuoti Amerikoje gausėjimas taip pat blokuoja pagrindinį Amerikos įtakos pasauliui kanalą. Naujųjų technologijų (tarkime, mobiliosios telefonijos ar belaidžio interneto) plitimas kitose šalyse silpnina JAV technologinį pranašumą kitų šalių atžvilgiu, ir šalys vis mažiau pageidauja būti priklausomos nuo amerikietiškų technologijų. Kitaip tariant, „šiurkščiosios galios" taikymas visu pajėgumu ilgą laiką, net ir globalinio terorizmo grėsmės sąlygomis, rimtai silpnina Amerikos „švelniąją galią" dėl jos naudojimosi savo karine galia ypatumų.

Antra, Jungtinių Valstijų vidaus reikalų fronte pirmą kartą atsirado Orwello pranašysčių pildymosi požymių, kai Šalies saugumo aktu buvo įsteigta nauja informavimo agentūra. „Didysis brolis" pirmąsyk gavo įgaliojimą sukurti „mažųjų sesučių" sekimo sistemą: suteikta galimybė suformuoti kiekvieno Jungtinėse Valstijose gyvenančio asmens duomenų bazes pagal socialinės apsaugos pažymėjimų numerius, suvedant visus elektroninius duomenis, tarp jų ir duomenis apie komercinius veiksmus bei privačius sandorius, taip pat elektroninio sekimo duomenis, į vieną laikmeną. Nors nepriklausoma teismų sistema bei konstitucinės garantijos saugo piliečius nuo pernelyg uolaus saugumo administracijos kišimosi, tačiau akivaizdu, kad Jungtinės Valstijos įžengė į piliečių laisvių nuosmukio tarpsnį. Psichologiniai šio laisvių mažėjimo padariniai yra dar reikšmingesni, negu individualūs žmogaus teisių pažeidimai. Įtarinėjimas, kontrolė bei būtinybė saugotis savo pačių išrinktos valdžios brovimosi suardė paskutinį piliečius ir valstybę jungusį teisėtumo saitą, o valstybei liko policininkės ir asmeninės apsaugos užtikrintojos vaidmuo – seniausias istorijoje, o sykiu ir pavojingiausias vaidmuo.

Trečia, bene ilgalaikiškiausios Amerikos vienašališkumo pasekmės pastebimos geopolitinio saugumo srityje – būtent toje srityje, kurioje jis turėjo sureguliuoti pusiausvyros sutrikimus. Šiuo atžvilgiu 2003 metų pradžioje buvo pastebimos trys tendencijos. Vienašalė prevencinių smūgių politika kaip saugumo užtik-

rinimo priemonė skatina šalis, siekiančias išsaugoti savarankiškumą (ar teisę laisva valia atsisakyti suvereniteto), apsiginkluoti anksčiau, negu pateks į šios supervalstybės „juodąjį" sąrašą. Kraštutinis pavyzdys – Šiaurės Korėja, kuri, kol JAV buvo sutelkusi dėmesį į Iraką, pasinaudojo galimybe išplėtoti savo branduolinę programą – kaip atgrasymo priemonę ar kaip kozirį derybose dėl tarptautinių saugumo garantijų įgyvendinimo. Kitas Busho „blogio ašies" narys Iranas kiek apdairiau plėtojo savo branduolinę programą padedamas Rusijos bei Kinijos. Šiaurės Korėja ir Pakistanas rėmė viena kitą karinėmis technologijomis: Korėja savo karinių raketų technologiją ir jos dalis mainė į Pakistano branduolinę technologiją ir jos sudedamąsias dalis. Kitos, mažiau pajėgumų ar ambicijų turinčios šalys, galimas daiktas, pradės plėtoti bakteriologinių ginklų technologiją: disponavimo šia technologija faktą lengviau nuslėpti iki tos akimirkos, kai prireikia ja pasinaudoti ginties sumetimais. Irakui tai daryti jau buvo per vėlu, tačiau kitas pasaulio šalis prevencinių smūgių politika vienareikšmiškai skatina imtis prevencijos prieš prevenciją.

Būtinybę vykdyti prevencijos politiką JAV grindžia tuo, kad žvalgybos tarnyboms būsią lengviau susekti naujus židinius ir pradėti veikti anksčiau, negu tie inkorporuos naujus pajėgumus. Vis dėlto, atsižvelgiant į akivaizdų JAV žvalgybos tarnybų nesugebėjimą sutrukdyti savamoksliams teroristams įvykdyti sprogdinimus Niujorke, nepanašu, kad jos įstengtų sistemingai ir laiku naikinti plintančius židinius. Be to, masinio naikinimo ginklai plačiai paplitę šalyse, kurių Jungtinės Valstijos negali griežtai kontroliuoti. Tai, be abejo, pasakytina apie Rusiją, Kiniją ir Indiją, o ką jau kalbėti apie Prancūziją ir JK, taip pat Izraelį, kuris yra kontroliuojamas tik tam tikru mastu. Tačiau tai taip pat pasakytina apie Pakistaną, kurio proamerikietiškosios kariuomenės vadovybės valdžia yra gana silpna. Kitaip sakant, vienašališkai primestas, asimetriškai vykdomas šalių, disponuojančių masinio naikinimo ginklais, nuginklavimas tik dar labiau skatina šių ginklų plitimą. Bandymai taisyti kontrolės ir priežiūros klaidas prevencinių smūgių serijomis pasaulyje sukelia sisteminio nestabilumo būklę.

Kita vertus, nors *al-Qaeda* ir kiti teroristų tinklai patyrė triuškinamų pralaimėjimų pirmąjį globalaus karo prieš terorizmą etapą, tačiau jie nebuvo sunaikinti. Be to, įvairūs konfliktai skatina naujų panašių tinklų atsiradimą, nes nėra sprendžiamos juos įžiebusios problemos – politinės, kultūrinės bei ekonominės. Bendrai vykdomo globalaus valdymo kontekste vienpusė pasaulio kontrolės politika tik aštrina šiuos konfliktus. Tai rodo tragiškas nesibaigiančio Izraelio ir Palestinos karo pavyzdys. Taigi karas su terorizmu ir teroristinis karas kursto vienas kitą, sudarydami naikinimo spiralę, toliau didinančią nestabilumą pasaulyje.

Negana to, Jungtinių Tautų bei kitų globalaus valdymo institucijų įtraukimas į Amerikos valdomą vienašališkumo sistemą pamažu griauna vienintelių pasaulio problemų sprendimo ir bendrųjų pasaulio išteklių naudojimo įrankių teisėtu-

mą ir efektyvumą.[107] Mat jei Jungtinės Tautos pritars Jungtinių Valstijų iniciatyvoms ir nelabai galės paveikti jų išdavų, tai jos taps tiesiog JAV dominavimą įteisinančia instancija. Jei, priešingai, JT mėgins pažaboti Amerikos supervalstybę, jos gali netekti galios stabilizuoti pasaulinius konfliktus – pirmiausia karinės galios, iš esmės priklausomos nuo JAV logistinės paramos. Be abejo, Kofis Annanas bandė laikytis aukso vidurio ir integruoti JAV į daugiašalio bendradarbiavimo sistemą, padedamas nuosaikiosios pozicijos šalininko JAV administracijoje Colino Powello. Tačiau šios protingos pozicijos įgyvendinimo kelias labai siauras, susidūrus su Busho administracijos vienašalininkų pažiūromis bei mesianistine valia.

Vadinasi, nacionalinė valstybė grįžo tradiciškiausia – prievartos monopolio valdytojos – forma, nepaisant istorijos logikos. Ji neatitiko naujų globalinių tinklų formavimosi pasaulyje struktūrinių tendencijų. Tokiam pasauliui reikalinga globalaus valdymo sistema, kurią palaipsniui įgyvendintų besirandančios tinklo valstybės formos bei procesai, o ne praeities imperijų atgaivinimas. Vis dėlto istorija nėra iš anksto struktūriškai nulemta. Ji kuriama ir gyvuoja žmonių pastangomis. Valstybės sugrįžimas buvo istorinio sutapimo padarinys. Aplink nepatyrusį prezidentą JAV prezidentūroje susibūrė konservatyvios užsienio politikos šalininkų komanda; jis pats buvo išrinktas elektorato, sudariusio vos daugiau kaip pusę visų Amerikos rinkėjų, mažumos; įtemptoje rinkimų kovoje jis galiausiai laimėjo už jį balsavus penkiems, prieš – keturiems Aukščiausiojo teismo teisėjams. Tačiau nepaisant tokios menkos politinio teisėtumo bazės, rugsėjo 11-oji suteikė galimybę šiai nedidelei, bet įtakingai politikų grupei pakeisti istorijos kryptį – atgaivinti paskutinę suverenią pasaulio valstybę besisiejančių nepriklausomų tinklų kontekste. Taigi vietoje tinklo valstybės, besimokančios vykdyti globalų valdymą, mes matome gilėjančią prieštarą tarp paskutinio imperiškojo pergalės šūksnio ir pirmos tikra tarpusavio priklausomybe grįstos pasaulio santvarkos.

Nacionalinės valstybės krizė, tinklo valstybė ir valstybės teorija

Davidas Heldas, apibendrindamas savo mintis, išdėstytas analitiniame straipsnyje apie demokratiją, nacionalinę valstybę ir globalinę sistemą, rašė:

> „šiandieninėje tarptautinėje santvarkoje tebegyvuoja suverenios valstybės sistema, o kartu plėtojasi daugialypės valdymo struktūros. Ši hibridinė sistema sukelia aštrias priešpriešas. Nėra visiškai aišku, ar ji kaip nors sprendžia fundamentalias modernaus politinio mąstymo problemas, be kita ko, susijusias su tvarkos ir tolerancijos, demokratijos ir atsiskaitomybės bei teisėto valdymo pagrindimu."[108]

[107] Castells and Serra (2003).
[108] Held (1991: 161).

Nors toliau jis pateikia savąjį optimistinį naujos ponacionalinės valstybės teisėtumo įtvirtinimo siūlymą, tačiau ankstesniuose puslapiuose esantys stiprūs argumentai prieš valstybės suvereniteto tęstinumą paaiškina jo nevienareikšmes išvadas: „esama svarių priežasčių vertinti rezultatus tiek optimistiškai, tiek ir pesimistiškai".[109] Šiame kontekste man nėra aišku, ką reiškia „optimistiškai" ir „pesimistiškai". Aš nejaučiu ypatingos užuojautos modernioms nacionalinėms valstybėms, kurios energingai įtraukinėjo savo žmones į masines tarpusavio žudynes kruviniausiame žmonijos istorijos amžiuje – dvidešimtajame amžiuje.[110] Tačiau tai tik mano nuomonė. *Tikrai svarbu yra tai, kad naujoji galios sistema integruoja įvairius valdžios (ir, aš ridurčiau, – galios) šaltinius, o nacionalinė valstybė yra tik vienas iš jų.* Šiuo atžvilgiu aš sutinku su Davidu Heldu. Per visą istoriją tai veikiau buvo taisyklė, o ne išimtis. Spruytas tvirtina, kad moderni nacionalinė valstybė turėjo daugybę „konkurenčių" (miestų-valstybių, prekybos sutarčių, imperijų),[111] o aš papildyčiau, kad taip pat ir karinių bei diplomatinių sąjungų, kurios neišnyko, bet koegzistavo su nacionaline valstybe visą jos raidos laikotarpį moderniaisiais laikais. Vis dėlto šiame skyriuje išdėstyti argumentai šiandieninę pasaulio politikos situaciją leidžia vertinti kaip nacionalinės valstybės decentralizavimą kolektyvinio suvereniteto kontekste. Vienintelę svarbią prieštarą, kaip sakėme, į jį įvedė Amerikos pastangos vykdyti suverenaus vienašališkumo politiką.

Hirstas ir Thompsonas, kategoriškai kritikuojantys supaprastintą požiūrį į globalizaciją ir pabrėžiantys, kad nacionalinės valstybės vis dar vaidina svarbų vaidmenį, vis dėlto pripažįsta, jog valstybei tenka naujas vaidmuo:

> „Didžiųjų valstybių vyriausybės dalyvauja besiformuojančiose naujose tarptautinių rinkų bei kitų ekonomikos procesų valdymo formose, tačiau čia joms tenka naujas vaidmuo: valstybės ima funkcionuoti veikiau kaip tarptautinės „valstybės" sudedamosios dalys, o ne kaip „suverenūs" subjektai. Pagrindinėmis nacionalinės valstybės funkcijomis tampa viršnacionalinių ir subnacionalinių valdymo įrankių teisėtumo ir jų atsiskaitomybės užtikrinimas." [112]

Be sudėtingų ryšių su politinės galios ir atstovavimo išraiškomis, nacionalinė valstybė vis dažniau susiduria su subtilesne ir daugiau nerimo keliančia miglotų, o kartais ir neišaiškinamų galios subjektų konkurencija. Tai – kapitalo, gamybos, komunikacijos, nusikalstamos veiklos, tarptautinių institucijų, viršnacionalinių karinių institucijų, nevyriausybinių organizacijų, transnacionalinių tikėjimų, viešąją nuomonę ginančių judėjimų ir įvairiausių socialinių judėjimų, tarp jų – ir tero-

[109] Held (1991: 167).
[110] Tilly (1995).
[111] Spruyt (1994).
[112] Hirst and Thompson (1996: 171).

ristinių judėjimų, tinklai. O žemiau valstybės lygio yra bendruomenės, gentys, vietovės, kultai ir gaujos.

Vadinasi, nors nacionalinės valstybės tebegyvuoja ir prognozuojamoje ateityje gyvuos toliau, jos yra *platesnio galios tinklo mazgai*. Ateityje šis jų statusas tik stiprės. Joms dažnai teks susidurti su kitais galios srautais tinkle, kurie tiesiogiai trukdys joms vadovauti. Taip šiais laikais nutinka centriniams bankams, kai tik jie pasiduoda iliuzijai, kad gali apsaugoti kurią nors valiutą nuo pasaulio rinkose vykstančių procesų, taip pat ir tuomet, kai nacionalinės valstybės – pavieniui ar drauge – nusprendžia sunaikinti narkotikų gamybą, prekybą bei vartojimą; pastaruosius du dešimtmečius visoms joms, išskyrus Singapūrą, šioje kovoje nuolat tekdavo patirti pralaimėjimą (ir prisiimti visas pasekmes). Nacionalinės valstybės prarado suverenitetą, nes pati suvereniteto sąvoka, kaip pirmasis tai konstatavo Bodinas, reiškia, jog neįmanoma prarasti „trupučio" suvereniteto: tai buvo kaip tik tradicinis *casus belli*.* Nacionalinės valstybės gali išsaugoti sprendimų priėmimo galią, tačiau tapusios galių ir kontrgalių tinklo narėmis jos tampa priklausomos nuo platesnės sistemos, aprėpiančios daugelį valdymo ir poveikio šaltinių. Šis teiginys – mano manymu, deraąs prie šiame skyriuje išdėstytų stebėjimų bei svarstymų – turi rimtų padarinių valstybės teorijai ir praktikai.

Valstybės teorijoje dešimtmečius vyravo ginčai tarp įvairių institucionalizmo, pliuralizmo bei instrumentalizmo atmainų.[113] Weberio tradicijai atstovaujantys institucionalistai pabrėžė valstybės institucijų savarankiškumą, sekdami istorinių valstybių vidinę logiką nuo jų susiformavimo momento, kai istorijos vėjai pasėjo jų sėklas teritorijose, tapusiose valstybingumo pamatu. Pliuralistai aiškino valstybės struktūrą bei raidą kaip daugybės nesibaigiančio valstybės (re)formavimo įtakų rezultatą, priklausantį nuo pliuralios pilietinės visuomenės dinamikos ir nenutrūkstamo konstitucinio proceso.

Instrumentalistai – marksistai ar istoricistai – valstybę vertina kaip veikimo lauką socialinių veikėjų, besivadovaujančių savais interesais bei pasiekiančių dominuojančią padėtį arba dėl nesusidūrimo su kliūtimis valstybės viduje („vykdomasis buržuazijos komitetas"), arba kaip laikiną kovų, sąjungų ar kompromisų rezultatą. Tačiau, kaip tvirtina Giddensas, Guehenno ir Heldas, visos mąstymo kryptys *valstybės ir visuomenės, o sykiu ir valstybės teorijos, santykį nagrinėja tautos kontekste ir nacionalinę valstybę traktuoja kaip atskaitos tašką*. Kas atsitinka, kai, vartojant Heldo terminus, „nacionalinė bendruomenė" nebėra „svarbi bendruomenė" kaip atskaitos taškas?[114] Kaip reikėtų suvokti įvairius nenacionalinius, įvairialypius socialinius interesus, kuriems atstovauja valstybė, ir kurie kovoja dėl

* Karo pretekstas; formali priežastis, dingstis karui pradėti. – *Vert. past.*

[113] Carnoy (1984); Carnoy and Castells (2001).

[114] Held (1991: 142–143).

jos? O visą pasaulį? Tačiau kalbant apie kapitalo srautus, reikšmingas vienoks atskaitos vienetas, tuo tarpu apie darbo jėgą, socialinius judėjimus ar kultūrinius tapatumus – kitoks. Kaip interesai bei vertybės, tiek globaliniu, tiek ir vietiniu mastu įgaunantys kintamos geometrijos formą, gali būti susieti su nacionalinės valstybės struktūra bei politika?

Teoriniu atžvilgiu mums svarbu rekonstruoti kategorijas, kurios padėtų suvokti galios santykius, tačiau nebūtų grindžiamos tautos ir valstybės būtinos sąsajos prielaida – tai yra atskirtų tapatumą nuo instrumentalumo. Turime įžvelgti naujus galios santykius, kurių bejėgė nacionalinė valstybė negali kontroliuoti; jie pasireiškia kaip gebėjimas valdyti globalius instrumentinius tinklus per konkrečias tapatumo formas arba, – žvelgiant iš globalių tinklų perspektyvos, – pažaboti bet kurią tapatumo formą, siekiant įgyvendinti transnacionalinius instrumentinius tikslus. Abiem atvejais nacionalinės valstybės kontrolė tampa tik viena iš daugelio galios naudojimo – t. y. gebėjimo primesti valią, interesą ar vertybę, nepaisant konsenso, – formų. Šio tomo išvadose parodysiu, kad galios teorija šiame kontekste išstumia valstybės teoriją.

Norint suvokti tinklo valstybės praktiką ponacionalinės konsteliacijos, kaip ją vadina Habermasas, kontekste, valstybės teoriją reikia perdaryti. Svarbiausia atskleisti, kaip galios santykiai, neapsiribojantys valstybe, įstengia ir toliau būti pagrindine valstybės – visų jos formų – praktikos sudedamąja dalimi. Nors gyvenimo tinkluose tema skatina kelti institucijų bei veikėjų – kiekvieno tinklo mazgų – koordinavimo ir suderinamumo klausimus, tačiau taip pat reikia išsiaiškinti, kaip šioje naujoje organizacinėje aplinkoje reiškiasi galios santykiai.

Kad suvoktume valstybės dinamiką, valstybę turime vertinti santykių su visuomene kontekste. Be to, šį santykį siūlau konceptualizuoti taip, kad jis aprėptų įvairius valstybės teritorinės diferenciacijos lygmenis, – nacionalinį, regioninį ir vietinį, – kaip aiškinome anksčiau. Kiekviename teritoriniame valstybės lygmenyje reiškiasi visuma tam tikrų socialinių interesų bei vertybių, kurie drauge sudaro tai, ką Gramscis vadino „galios bloku" (*power block*), realios valstybės institucijų galios pamatu.[115] Šis galios blokas nebūtinai aprėpia galią visuomenėje turinčius socialinius veikėjus. Šiuolaikinėse visuomenėse vyraujantiems interesams bei vertybėms iš esmės atstovauja profesionalūs politikai. Kad jie atstovauja šiems interesams, rodo tai, kaip jie veikia politinėse institucijose, atstovaudami politinių interesų grupėms, atiduodančioms jiems savo balsus bei remiančioms jų kampanijas pinigais bei organizavimu. Be abejo, visuomet esama išimčių, kaip antai Berlusconis, atėjęs į valdžią dėl asmeninių verslo interesų ir šiam tikslui pasitelkęs savo valdomas medijų priemones. Tačiau net ir šiuo atveju jam ateiti į valdžią padėjo tam tikras ekonominių interesų bei socialinių vertybių galios blokas,

[115] Gramsci (1975); Buci-Glucksman (1978); Carnoy and Castells (2001).

susiformavęs aplink jo politinę koaliciją. Politikos lyderiai yra instituciniai verslininkai, prisiimantys riziką už tam tikrą produkciją (simbolinius objektus, politinius sprendimus) ar tam tikras rinkas (interesų grupes).

Šis galios blokas nėra monolitinis: tai sudėtingos socialinių susivienijimų bei kompromisų konsteliacijos rezultatas. Ši konsteliacija kartais aprėpia ir visuomenėje nevyraujančius socialinius interesus bei vertybes (pavyzdžiui, darbininkų ar aplinkosauginininkų), tačiau susivienijime jie vaidina antraeilį vaidmenį mainais už galimybę įgyvendinti kai kuriuos savo specifinės programos punktus. Čia neišsiversime be sudėtingos, tačiau labai reikalingos galios bloko ir valstybės santykio teritorinės diferenciacijos sąvokos, vartojamos anksčiau šiame skyriuje nurodyta prasme. Nacionalinio lygmens galios blokas nėra atkuriamas kiekvienos vietovės ar regiono lygmenimis. Net jei politikos veikėjai kartais ir priklauso tai pačiai partijai, faktiškai jie gali atstovauti kitiems interesams bei vertybėms, negu atstovauja partija nacionaliniu lygmeniu.

Ši valstybės teritorinės diferenciacijos pagal santykį su galios bloku samprata leidžia mums svarstyti šį santykį aukštesniu pagal sudėtingumą lygmeniu – virš nacionalinės valstybės susiformavusių valdymo tinklų kontekste. Kaip vietos valstijoje vienu ir tuo pačiu metu reiškiasi vietiniai galios santykiai ir nacionaliniu valstybės lygmeniu institucionalizuoti galios santykiai, taip ir nacionalinei valstybei, įsiterpusiai į globalinę tinklo valstybę, atstovauja specifinis jos nacionalinės bendruomenės galios blokas, kuris savo ruožtu yra subordinuotas viršesnei globalaus galios bloko atstovaujamų interesų logikai – sudėtingesnei ir kintančiai tikrovei.

Kad ir kaip būtų, valstybė jokiu lygmeniu tiesiogiai neatstovauja vien tik galios bloko interesams bei vertybėms. Taip yra todėl, kad valstybė turi savų interesų ir pasižymi sava istorine inercija: jos administracinis elitas laikosi savų interesų bei vertybių. Be to, kiekvienos konkrečios valstybės raidos istorijoje valstybės institucijos buvo formuojamos kaip galios blokų ir socialinių kovų kristalizacijos ir yra pažymėtos konfliktinių procesų pėdsakų. Negana to, kitaip negu teigia instrumentalistinis požiūris į valstybę, norėdami suvokti sudėtingą valstybės politikos mechanizmą turime atsižvelgti į dominavimo ir įteisinimo, raidos ir perskirstymo dialektiką. Stabtelkime ties šiuo analitiniu teiginiu.

Valstybės yra organizacijos (tam tikriems tikslams skirtų priemonių sistemos), kurių veiklą orientuoja jų dominavimą istorijos procese institucionalizavę interesai bei vertybės. Tačiau valstybės taip pat siekia atstovauti savo piliečių interesams ir šitaip pateisinti savo galią valdyti jų gyvenimus. Vadinasi, valstybės institucijų politinį stabilumą lemia dominavimo ir teisėtumo pusiausvyra, o ją paprastai įgalina valstybės aparate besikeičiantys politikos veikėjai, kurių veikimo laisvę riboja reikalavimas užtikrinti valstybėje institucionalizuotų struktūrinių interesų viešpatavimą (pavyzdžiui, užtikrinti rinkos santykių dominavimą valstybėje,

veikiančioje pagal kapitalizmo principus). Net ir nedemokratinių režimų valstybinėje praktikoje turi būti taikomas įteisinimo principas – bent kurio nors visuomenės segmento ar kurių nors kolektyvinių vertybių (kaip antai valstybės kaip simbolinės bendruomenės gynimo) atžvilgiu. Kita vertus, kad valstybė turėtų prieigą prie išteklių, nuo kurių priklauso jos išlikimas, jai tenka atlikti ir kitą svarbų vaidmenį – skatinti plėtrą bei reguliuoti perskirstymą. Plėtros procesas yra susijęs su visuomenės materialių išteklių gausėjimu dėl didėjančio produktyvumo. Perskirstyti reiškia padalyti išteklius įvairioms grupėms, organizacijoms bei institucijoms, atsižvelgiant į vertybes bei interesus, įsigalėjusius tose institucijose bei ginamus valstybės.

Pagal šį paprastą analitinį modelį valstybė yra institucinė sistema, kuri, veikiama įvairių socialinių veikėjų konfliktų bei derybų, turi derinti ir valdyti dominavimo ir įteisinimo bei plėtros ir perskirstymo santykius. Ši santykių visuma teritoriškai diferencijuota, todėl kiekvienai vietovei bei kiekvienam regionui atstovaujančioje valstybės institucijoje vienu ir tuo pačiu metu reiškiasi vietos ir regiono bendruomenės dinamika (kaip ir vietovei ar regionui atstovaujamų nacionalinių bei transnacionalinių interesų dinamika), taip pat ir nacionalinėje valstybėje vyraujančių santykių visuma. Nacionalinės valstybės ir vietos valdžios hierarchija užtikrina, kad galiausiai galios bloko ir valstybės nacionalinio lygmens santykiai yra viršesni, negu vietinė galios bloko konfigūracija.

Kintanti geometrija, kuri valstybiniu lygiu reiškiasi kaip keturių procesų – dominavimo, įteisinimo, plėtros ir perskirstymo – plėtotės kontekste besiformuojanti galios blokų konfigūracija, reiškiasi ir viršnacionalinio globalaus valdymo lygmens struktūrose. Kuomet valstybė susijungia su kitomis valstybėmis, valstybių dalimis ar valstybių asociacijomis į tinklo valstybę, ji ir toliau turi derinti šiuos keturis valstybės ir visuomenės tarpusavio ryšių dėmenis, bet jau kita forma. Kiekviena individuali valstybė turi atlikti šias keturias funkcijas savo visuomenės atžvilgiu. Kaip valstybė jas atlieka, priklauso nuo to, kaip ji elgiasi kitų tinklo, kuris jai teikia išteklių bei užtikrina viešpatavimą, mazgų atžvilgiu. Todėl realų tinklo valstybės veikimą nusako trijų valstybės politikoje sąveikaujančių procesų įtampa: kaip individualios valstybės, sąveikaudamos su savo gyventojais, atstovauja jų sureikšmintiems interesams tinklo valstybėje; kaip valstybės geba užtikrinti pusiausvyrą ir galią tinklo valstybėje, kuriai priklauso ir kuri yra jų veikimo platforma, lemianti valstybės veiksmingumą globalizuotoje sistemoje; ir kaip valstybės geba ginti savo konkrečius interesus kitų tinkle esančių valstybių atžvilgiu.

Šioje trimatėje politinėje erdvėje valstybei ir toliau tenka vykdyti visas keturias mano išvardytas funkcijas. Jos sudaro globalaus valdymo kontekstą. Kaip aiškina Jacquetas ir kolegos, valdymą mes suvokiame kaip valdymo veiksmą be valdymo subjekto. Valdymo procesas vienu ir tuo pačiu metu yra formalus ir neformalus bei yra daugiau susijęs su procedūromis ir abipusiu supratimu, negu su įsta-

tymų leidimu, bet jis taip pat kuria bendrą įstatymų bei institucijų bazę. Pagaliau tai yra „viešųjų normų bei intervencijų kūrimo aparatas" arba, pagal Pascalio Lamy apibrėžimą, „visuma sąveikų, kurios formuoja, lemia, įteisina, įgyvendina bei kontroliuoja kolektyvines normas".[116]

Vis dėlto, mano akimis žiūrint, mes vis tiek turime konceptualizuoti galios santykių veikimą šiame globalaus valdymo procese. Mes turime paaiškinti galios santykių veikimą valstybėje, tarp valstybių ir jų visuomenių bei tarp atskirų tinkle esančių valstybių. Galios santykiai šiame kontekste gali būti analizuojami tik empiriškai – pagal konkrečias politikos ir tinklaveikos formas. Apie anksčiau pristatytos konceptualios sistemos naudingumą galima spręsti tik atlikus tokią analizę.

Mes galime išsyk pasakyti, kad politinių sprendimų priėmimo sistema, kuria grindžiama tinklo valstybė, pasižymi aukštesniu sudėtingumo ir neapibrėžtumo laipsniu. Todėl valstybės vykdomos politinės strategijos didina jų sąlyginį savarankiškumą interesų, kuriems jos turi atstovauti, atžvilgiu. Dominuoja veikėjas, o ne struktūra; tačiau struktūra (globalinė tinklaveikos visuomenė) nustato strateginių veikėjų veikimo lauko parametrus. Tai rodo, tarkime, bendrųjų gėrybių (*common goods*) sąvoka, kurią pasiūlė aplinkosaugą ginantys ekonomistai, siekę atkreipti dėmesį, be kita ko, į kolektyvinio intereso apsaugoti planetą nuo negrįžtamo ilgalaikio pasaulinio klimato atšilimo proceso svarbą.[117] Arba, tarkime, užkirsti kelią pasaulinių epidemijų, kaip antai AIDS, SŪRS ir kitų – plitimui.

Šį požiūrį galima taikyti ir kitose srityse, pavyzdžiui, globalinių finansų rinkų reguliavimo srityje, siekiant išsaugoti bendrąsias gėrybes – finansinį stabilumą ir investicijų prognozuojamumą. Arba apsaugoti mūsų planetą nuo tarptautinio nusikalstamumo bei terorizmo. Arba išsaugoti taiką. Pagaliau išrauti su šaknimis badą. Galiausiai užtikrinti pagarbą žmogaus teisėms visame pasaulyje. Čia aš apgalvotai išplėčiau bendrųjų viešųjų gėrybių sąvokos reikšmę, norėdamas įrodyti, kad aiškinimas, kas yra bendrosios gėrybės, gali būti iškreipiamas, nelygu kokiems interesams atstovaujama. Kitaip sakant, pats viešosios gėrybės – tinklo valstybės bendrojo tikslo – esmės apibrėžimas jau yra galios santykių išraiška. Kai sakome, kad kova su tarptautiniu terorizmu yra bendroji gėrybė, ar tai reiškia, kad palestiniečiai (ar Kolumbijos partizanai) turi susilaikyti nuo bet kokių smurtinių veiksmų, kad ir kaip būtų engiami? Kai mes tvirtiname, kad žmogaus teisės yra visuotinės, ar tai reiškia, kad tarptautinė bendruomenė turi bausti už visus jų pažeidimus? Ir kas pagaliau yra tarptautinė bendruomenė? Aš manau taip: kai nėra teisėtų globalaus valdymo institucijų, globalaus valdymo tikslus lemia tinklo valstybėje veikiantys galios santykiai.

[116] Cituojama pagal Jacquet et al. (2002: 13).
[117] Severino and Tubiana (2002).

Toks asimetriškas tinklo valstybės sudėtingumas kiekvienos valstybės praktikoje nustato maksimalų atstumą tarp dominavimo ir įteisinimo. Kad užtikrintų savo specifinių interesų bei vyraujančių interesų, kuriems atstovauja savo visuomenėje, pirmaeiliškumą, valstybė vargiai gali atstovauti visiems savo piliečiams. Ji turi prisiimti visos tinklo valstybės interesus, o kaip tinklo mazgas – skaitytis su galingiausių tinklo interesų dominavimu. Kita vertus, tinklo valstybėje esama susivienijimų, kurie buvo suformuoti tam, kad diktuotų sąlygas kitiems tinklo mazgams. Pavyzdžiui, turtingos, stiprios ekonomikos valstybės neretai dangstosi aplinkosauga kaip priemone pateisinti savo vykdomą protekcionizmą, pažeidinėdamos visoms PPO narėms tariamai bendras laisvosios prekybos normas. Kitas pavyzdys: daugianacionalinių bendrovių požiūriu, kurio laikosi ir „Didžiojo aštuoneto" (G–8) valstybės, intelektinės nuosavybės teisės yra svarbiausias žinių ekonomikos plėtotės veiksnys, tačiau pernelyg griežta jų priežiūra tampa pagrindine turto perskirstymo planetoje kliūtimi. Kitas galios santykių pavyzdys: jei Jungtinės Valstijos vienašališkai primeta savo karinę strategiją, siekdamos užtikrinti savo nacionalinių interesų dominavimą, taip pat ir jų įteisinimą savo žmonių akyse, jos praranda teisėtumą kitų tinklo valstybių akyse. Jos taip pat kelia grėsmę tų valstybių teisėtumui jų visuomenių atžvilgiu ir galiausiai gali išklibinti stabilumą trapios tinklo valstybės, sukurtos siekiant drauge dalyvauti nacionalinių valstybių tvarkomo globalaus pasaulio valdyme.

Taigi tinklo valstybės stabilumą lemia kiekvieno tinklo mazgo, – taip pat ir pačių iškiliausių mazgų, – apsisprendimas atsisakyti individualaus suverenumo. Kai kurių mazgų keliamas suvereniteto teisių reikalavimas, įvedantis *ad hoc* pataisą į neformalią tinklo valstybės konstituciją, iš esmės prieštarauja tinklo valstybės egzistavimui. Tinklo valstybės krizė tokiu atveju gali išsiplėtoti į paties globalaus valdymo krizę, nes individualios nacionalinės valstybės gali vėl imtis ginti savo specifinius interesus ir stoti į derybas dėl jų su kitomis valstybėmis bei politikos veikėjais.

Ar globalizuotą pasaulį gali valdyti skirtingų nacionalinių interesų visuma, yra atviras klausimas. Būtent todėl kai kurie gerbiami politikos teoretikai, pirmiausia Jürgenas Habermasas ir Ulrickas Beckas, mūsų visuomenės perėjimą į kosmopolitinę valdymo sistemą laiko neišvengiamu dalyku, o Europos federacinės valstybės sukūrimą – pirmuoju realiu žingsniu šia linkme. Ši kosmopolitinė valdymo sistema nėra pasaulio valdymo sistema. Kosmopolitinė valdymo sistema, Ulricko Becko teigimu, yra kitokio tipo valstybė.[118] Pasak jo, paradoksalu, tačiau siekdamos įgyvendinti savo nacionalinius interesus, nacionalinės valstybės turi denacionalizuotis bei internacionalizuotis. Taip jos sulaužo nacionalinės valsty-

[118] Beck (2003).

bės modelį, grįstą suvereniteto ir savarankiškumo asimiliacija. Jei suverenitetas yra suprantamas kaip kurios nors konkrečios šalies gebėjimas savo piliečių vardu prisidėti prie pasaulio problemų sprendimo, samprotauja jis, tai tik plėtodamos tarptautinį bendradarbiavimą ir tinklaveikaudamos valstybės gali faktiškai tapti suverenais globalioje, nesaugioje visuomenėje. Vadinasi, suverenitetą galima didinti tik prarandant savarankiškumą. Tinklo valstybė institucionalizuotųsi įgydama kosmopolitinę valdymo formą, kuri reikštųsi kaip kolektyvinio suvereniteto gynimas, prarandant savarankiškumą.

Vis dėlto tiek Habermasas, tiek ir Beckas pripažįsta, kad vienintelė tokios kosmopolitinės valdymo sistemos sukūrimo sąlyga yra kosmopolitinės kultūros susiformavimas pasaulio pilietinėse visuomenėse. Habermasas rašo: „Negalima tikėtis, kad vyriausybės pereis nuo „tarptautinių santykių" prie pasaulio vidaus politikos perspektyvos, jei patys žmonės nepalaikys tokio mąstymo pokyčio."[119] Visuomenės nuomonės apklausos rodo, kad Europoje, kaip ir kitur, vyksta atvirkštinis procesas, pradedant tuo, kad daugelis europiečių nenori atsisakyti nacionalinio suvereniteto. Šiai globalizuotos ekonomikos, aplinkos bei kosmopolitiniu mąstymu pasižyminčios visuomenės, o sykiu – su kosmopolitinės valdymo formos apsijungimo vizijai tiesiogiai prieštarauja ir Amerikos vienašališkumas. XXI a. pradžioje matome, kad problemų globalizacija, žmonių savivoka bei nacionalinių interesų gynimas nenoriai dalijamoje neformalios tinklo valstybės terpėje vis labiau atsiskiria vieni nuo kitų.

Išvada: Visatos karalius, Sun Tzu ir demokratijos krizė

Trumpai tariant, tikrasis veikiantis globalaus valdymo subjektas globalizuotame pasaulyje yra tinklo valstybė, sudaryta iš nacionalinių valstybių, tarptautinių institucijų, nacionalinių valstybių asociacijų, regionų bei vietų valdžios struktūrų ir nevyriausybinių organizacijų. Būtent tinklo valstybė svarsto, tvarko ir sprendžia globalines, nacionalines ir vietines problemas. Ši tinklo valstybė išreiškia tarp įvairių jos dėmenų bei kiekviename valstybės lygmenyje susidariusiuose galios blokuose egzistuojančius galios santykius. Ne visi tinklo mazgai yra lygūs, o jų interesai gali skirtis, sutapti ar kirstis, nelygu problema ar kontekstas. Be to, tam tikromis aplinkybėmis kuris nors tinklo dėmuo (tarkime, XXI a. pradžios Amerikos valstybė) gali nuspręsti primesti savo interesus visam tinklui, naudodamasis savo aukštesne organizacine padėtimi. Nors nepanašu, kad jis galėtų dominuoti sistemingai (jei taip būtų, tinklas virstų globalia vadovavimo grandine), tačiau jo vienašalė logika destabilizuoja trapią kooperacijos ir konkurencijos pusiausvyrą,

[119] Habermas (1998/2001: 145).

kuria grindžiama tinklo valstybė. Pagaliau vienašališkumas skaldo tinklo valstybę į atskirus tinklus ir jų tarpusavio santykiuose sukuria konfrontacinę logiką. Todėl analitiškai kalbant, kad suprastume valstybės tinklaveikos visuomenėje tikrovę, turime suprasti tinklaveikos ir dominavimo mechanizmus, bendrąją globalaus valdymo praktiką bei naujas karo formas.

Taigi, ar, žvelgiant iš istorinės praktikos perspektyvos, nacionalinė valstybė yra pasmerkta išnykti? Atsakydamas į šį klausimą, Martinas Carnoy'us garsiai taria „ne".[120] Jis tvirtina, – ir aš su juo sutinku, – kad nacionalinis konkurencingumas tebėra nacionalinės politikos funkcija, o ekonomikos patrauklumas užsienio šalių tarptautinėms bendrovėms yra vietinių ekonominių sąlygų funkcija; kad daugianacionalinės bendrovės yra labai priklausomos nuo tiesioginės ar netiesioginės savo valstybių paramos; ir kad nacionalinė žmonių kapitalo politika yra pagrindinė nacionalinėje teritorijoje veikiančių ekonomikos subjektų produktyvumo sąlyga. Pagrįsdami šį argumentą, Hirstas ir Thompsonas parodė, jog ne tik daugianacionalinių bendrovių ir valstybės santykiai, bet ir platus spektras politinio reguliavimo priemonių, kuriomis naudojasi valstybės, siekdamos palengvinti ar užblokuoti kapitalo, darbo jėgos, informacijos bei prekių judėjimą, rodo, kad šį istorijos tarpsnį nacionalinės valstybės išnykimas nerealus.[121]

Vis dėlto praėjusį dešimtmetį nacionalinės valstybės iš suverenių subjektų virto strateginiais veikėjais, atstovaujančiais savo interesams, taip pat interesams tų, kuriems yra įgaliotos atstovauti globalios sąveikos sistemoje, būdamos priverstos nuolat dalytis suverenitetu. Jos yra įtakingos, tačiau savo galią naudoja sąveikos su viršnacionalinėmis makrojėgomis ir subnacionaliniais mikroprocesais tinkle. Maža to, strategiškai veikdamos tarptautinėje arenoje, jos patiria didžiulį vidinį stresą. Viena vertus, siekdamos skatinti savo ekonomikų produktyvumą bei konkurencingumą, jos turi glaudžiai kooperuotis su pasaulio ekonominiais interesais bei paisyti kapitalo srautams palankių globalių normų, o jų visuomenėms tenka kantriai laukti, kol bendrovių sumanumas ims duoti vaisių. Be to, kad būtų geros daugiašalės globalios santvarkos pilietės, nacionalinės valstybės turi kooperuotis tarpusavyje, susitaikyti su hierarchine geopolitikos organizacija ir drauge su kitomis pareigingai stengtis pažaboti neklusnias, galinčias kelti chaosą valstybes bei veikėjus, nesvarbu, kokius jausmus puoselėja paprastai vietiškai mąstantys jų piliečiai. Tačiau, kita vertus, istorijos inercija nesunaikina nacionalinių valstybių, nes valstybės ir jų teritorijose gyvenantys piliečiai puoselėja gynybinį bendruomeniškumą kaip paskutinę išsigelbėjimo nuo globalių srautų sūkurio priemonę. Taigi kuo labiau nacionalinės valstybės pabrėžia bendruomeniškumą, tuo menkiau jos įstengia tapti veiksmingomis globalios, bendrai disponuojamos ga-

[120] Carnoy (1993: 88).

[121] Hirst and Thompson (1996).

lios sistemos sąjungininkėmis. Bet kuo geresnių rezultatų jos pasiekia glaudžiai bendradarbiaudamos su globalizacijos veikėjais, tuo menkiau joms sekasi atstovauti nacionaliniams interesams. Kai jos teikia absoliučią pirmenybę savo nacionaliniams interesams, kaip, tarkime, Amerikos supervalstybė, jos destabilizuoja tinklus, nuo kurių priklauso jų išlikimas ir gerovė. Politikoje – beveik visame pasaulyje – vyrauja *fundamentali priešprieša*.

Taigi galimas daiktas, kad nacionalinės valstybės pasiekia Saint-Exupéry Visatos karaliaus padėtį – turi galią įsakyti saulei kas rytą patekėti. Iš Rytų. Nebent branduolinis sprogimas ją priverstų patekėti iš Vakarų. Tačiau nors valstybės praranda suverenitetą, visos jos tampa svarbios ir aktyvios grynai strateginio pasaulio žaidėjos – tokios pat, kaip šis prieš 2500 metų Sun Tzu parašyto traktato apie karą veikėjas:

> „Generolo uždavinys – būti ramiam bei užtikrinti slaptumą; būti tiesiam ir teisingam ir taip palaikyti tvarką. Jis turi sugebėti klaidinti savo karininkus ir vyrus netikrais pranešimais bei regimybėmis, kad jie ničnieko nežinotų. Keisdamas susitarimus bei kaitaliodamas planus jis neleidžia priešui turėti tikslių žinių. Perkėlinėdamas stovyklą bei judėdamas aplinkkeliais jis neleidžia priešui numatyti savo tikslų. Kritiniu momentu kariuomenės vadas elgiasi taip, kaip tas, kuris užlipa į viršūnę ir nuspiria kopėčias sau po kojomis.“ [122]

Taip ir valstybės gali nugalėti ir atgauti galią, jei „nuspiria“ savo tautų kopėčias ir taip išprovokuoja demokratijos krizę.

[122] Sun Tzu (c.505–496 BC, 1988: 131–133).

6
Informacinė politika ir demokratijos krizė

Įvadas: visuomenės politika

Kadaise galia buvo sutelkta princų, oligarchų ir valdančiųjų elitų rankose: ji buvo suprantama kaip gebėjimas primesti savo valią kitiems, paveikiant jų elgesį. Šis galios supratimas nebeatitinka tikrovės. Galia egzistuoja visur ir niekur: masinėje gamyboje, finansų srautuose, gyvenimo būduose, ligoninėje, mokykloje, televizijoje, įvaizdžiuose, pranešimuose, technologijose... Kadangi objektų pasaulis nepaklūsta mūsų valiai, mūsų tapatumą nusako nebe tai, ką mes veikiame, o tai, kas esame. Todėl mūsų visuomenių patirtis ima panašėti į tradicinių visuomenių, siekusių pusiausvyros, o ne pažangos, patirtį. Politinis mąstymas ir politinė veikla turi atsakyti į svarbiausią klausimą: kaip atkurti sąsają tarp pernelyg atviros ekonomikos erdvės ir pernelyg uždaros bei susiskaldžiusios kultūrinės erdvės?... Svarbiausias uždavinys yra ne užgrobti valdžią, o iš naujo sukurti visuomenę, dar kartą išrasti politiką, išvengti aklo konflikto tarp atvirų rinkų ir uždarų bendruomenių, užkirsti kelią visuomenių susiskaldymui, kai didėja atstumas tarp įtrauktųjų ir atskirtųjų, priimtų ir paliktų už borto.

Alain Touraine, *Lettre à Lionel*, p. 36–38, 42.

Nykstant nacionalinės valstybės riboms vis kebliau darosi apibrėžti pilietiškumą. Nesant aiškios galios koncentracijos vietos silpnėja socialinė kontrolė bei sklaidosi politiniai iššūkiai. Bendruomeniškumo – įvairių jo formų – plitimas silpnina politinės vienybės principą, kuriuo grįsta demokratinė politika. Valstybė, vis menkiau įstengianti valdyti kapitalo srautus bei užtikrinti socialinį saugumą, tampa vis mažiau reikšminga vidutiniam piliečiui. Didėjant vietinių valdymo institucijų įtakai, didėja ir atstumas tarp politinės kontrolės mechanizmų ir globalių problemų sprendimo. Visuomeninei sutarčiai tarp kapitalo, darbo jėgos ir valstybės netenkant galios, žmonės ima vis labiau paisyti asmeninių interesų ir kovoti už juos vien tik savomis jėgomis. Guehenno rašo:

„Liberalioji demokratija buvo grindžiama dviem – šiuo metu kvestionuojamais – postulatais: politikos srities – visuomeninio konsensuso ir bendrojo intereso vietos – egzistavimo postulatu; ir veikėjų – disponuojančių savais energijos ištekliais, besinaudojančių savomis teisėmis ir demonstruojančių savo galią dar iki visuomenei pripažįstant juos savarankiškais subjektais, – postulatu. Šiais laikais nebėra savarankiškų subjektų, tėra vien efemeriškos situacijos, kuriose gali būti sudaromos laikinos sąjungos tarp tam kartui sutelktų pajėgumų. Vietoje politinės erdvės – kolektyvinio solidarumo reiškimosi vietos – tėra tik vyraujantys suvokimai, tokie pat efemeriški, kaip ir jais manipuliuojantys interesai. Vienu ir tuo pačiu metu vyksta atomizavimas ir homogenizavimas. Be galo susiskaldžiusiai, neturinčiai nei atminties, nei solidarumo visuomenei vienovę padeda atgauti tik seka vaizdų, kuriuos medijos kartoja kas savaitę. Tai yra visuomenė be piliečių, o tai jau apskritai ne visuomenė. Tai yra ne konkretaus Amerikos modelio krizė, kaip linkę manyti europiečiai, besitikintys jos išvengti. Jungtinės Valstijos, be abejo, iki kraštutinumo sustiprino interesų konfrontacijos logiką, silpninančią bendrojo intereso idėją; o kolektyvinio suvokimo valdymas Amerikoje yra pasiekęs tokį rafinuotumo lygį, koks neturi precedento Europoje. Vis dėlto kraštutiniai pavyzdžiai padeda mums suvokti įprastas situacijas, o Amerikos krizė rodo mums mūsų pačių ateitį."[1]

Tinklaveikos visuomenėje vykstanti politikos ir demokratinių procesų transformacija yra dar gilesnė, negu aprašyta šiose analizėse. Be jau minėtų procesų, norėčiau paminėti kitą svarbų šios transformacijos veiksnį – t. y. naujų informacinių technologijų tiesioginį poveikį politiniams ginčams bei galios kaupimo strategijoms. Šis technologinis veiksnys sąveikauja su platesnio masto tinklaveikos visuomenės tendencijomis ir bendruomenių reakcijomis į vyraujančius procesus, kuriuos generuoja ši socialinė struktūra. Tačiau ji suteikia šiai transformacijai ryškų *informacinės politikos* bruožą. Nors Bobbijas yra teisus, pabrėždamas, kad visame pasaulyje išlieka skirtumai tarp politinės dešinės ir politinės kairės (iš esmės dėl to, kad smarkiai skiriasi jų požiūris į socialinę lygybę),[2] tačiau norėdami pasiekti visuomenę bei užsitikrinti pakankamo piliečių skaičiaus paramą, kad galėtų dalyvauti valstybės valdyme, dešinieji, kairieji ir centristai savo projektus bei strategijas turi perleisti per tą pačią technologinę terpę. Aš tvirtinu, kad bendra technologinė terpė skatina formuotis naujas žaidimo taisykles, kurios šioje knygoje pristatytų socialinių, kultūrinių bei politinių transformacijų kontekste daro didžiulį poveikį politikai. Svarbiausia yra tai, kad elektroninės medijos (aprėpiančios ne tik televiziją ir radiją, bet ir visas kitas komunikacijos formas, tarp jų – laikraščius bei internetą) tapo privilegijuota politikos erdve.[3] Tai nereiškia, kad

[1] Guehenno (1993: 46).
[2] Bobbio (1994).
[3] Volkmer (1999, 2003).

visą politiką galima sutalpinti į vaizdus, garsus bei manipuliavimą simboliais. Tačiau be jų negalima laimėti ar pasinaudoti galia. Todėl kiekvienas galiausiai ima žaisti šį žaidimą, nors ir ne vienodai ir ne tuo pačiu tikslu.

Prieš pradėdamas analizę, norėčiau įspėti skaitytoją nepasiduoti dviem pernelyg supaprastintiems ir klaidingiems tezės, kad elektroninės medijos valdo politiką, aiškinimams. Viena vertus, kai kas tvirtina, kad medijos primeta savo politinę valią viešajai nuomonei. Iš tiesų taip nėra, nes, kaip bus aiškinama toliau, medijos yra nepaprastai skirtingos. Jų sąsajos su politika bei ideologija yra pernelyg sudėtingos ir netiesioginės, nors, be abejo, esama ir išimčių, kurių dažnumą lemia šalies, laikotarpio bei medijų specifika. Neretai esti, kad medijų kampanijos gina visuomenę nuo politinio elito, kaip buvo Amerikoje Votergeito krizės metu arba Italijoje XX a. dešimtąjį dešimtmetį, kuomet dauguma medijų rėmė teisminę antikorupcijos kampaniją, nepaklusdamos nei tradicinėms politinėms partijoms, nei Berlusconiui, nors Berlusconis buvo trijų privačių nacionalinės televizijos kanalų savininkas. Kita vertus, viešoji nuomonė neretai yra traktuojama kaip pasyvi pranešimų priėmėja, lengvai pasiduodanti manipuliacijoms. Tačiau to nepatvirtina empiriniai duomenys. Kaip aiškinome I tomo 5 skyriuje, realų pranešimų poveikį auditorijai, kuri juos iškraipo, pasisavina, o kartais ir sunaikina, paaiškina medijų ir jų auditorijos abipusės sąveikos procesas. Amerikos kontekste Page'o ir Shapiro tyrimas apie piliečių nuostatas politinių problemų atžvilgiu ilgalaikėje perspektyvoje parodė, kad kolektyvinė viešoji nuomonė dažniausiai būna nepriklausoma ir grįsta sveika nuovoka.[4] Apskritai, medijos yra prikaustytos prie visuomenės, o jų sąveika su politiniais procesais esti labai neapibrėžta, priklausoma nuo konteksto, politikos veikėjų strategijų bei įvairių socialinių, kultūrinių ir politinių veiksnių specifinės sąveikos.

Pabrėždamas lemiamą elektroninių medijų vaidmenį šiuolaikinėje politikoje, aš noriu pasakyti kai ką kitą. Mano teigimu, tradicinių politikos sistemų krizės ir didžiulio naujų medijų paplitimo bendri padariniai lėmė, kad politinė komunikacija bei informacija pateko į medijų erdvės nelaisvę. Už medijų erdvės ribų tėra tik politikos paraštės. Tai, kas vyksta šioje medijų dominuojamoje politikos erdvėje, lemia ne medijos: tai yra laisvas politinis procesas. Tačiau elektroninių medijų logika bei organizacija įformina bei struktūrizuoja politiką. Remdamasis faktais bei įvairiais skirtingų šalių pavyzdžiais mėginsiu įrodyti, kad toks politikos įforminimas „įkalinant" ją medijų erdvėje (informacijos amžiui būdinga tendencija) daro poveikį ne tik rinkimams, bet ir politikos organizavimui, sprendimų priėmimui bei valdymui ir pagaliau keičia valstybės ir visuomenės santykių pobūdį. O kadangi dabartinės politinės sistemos vis dar remiasi industrinės epochos organizacinėmis formomis bei politikos strategijomis, jos tapo politiškai pasenusios, o

[4] Page and Shapiro (1992); Norris (2000b).

informacijos srautai, nuo kurių jos priklauso, naikina jų savarankiškumą. Tai yra fundamentalus demokratijos krizės šaltinis informacijos amžiuje.

Kad susekčiau jos kontūrus, pasinaudosiu įvairių šalių duomenimis bei pavyzdžiais. Jungtinės Valstijos yra pirmoji demokratija, pasiekusi šį technologijų raidos etapą itin atviroje, nestruktūrizuotoje politikos sistemoje ir todėl geriau reprezentuoja bendrąją tendenciją. Vis dėlto aš visiškai nepritariu minčiai, kad ir kitos pasaulio šalys turi sekti „Amerikos modeliu". Niekas kitas nėra labiau susijęs su istorija kaip politikos institucijos bei politikos veikėjai. Tačiau kaip demokratiniai įpročiai bei procedūros, susiformavę Anglijoje, Amerikoje ar Prancūzijoje, pasklido po pasaulį per pastaruosius du šimtmečius, taip, mano teigimu, ir informacinė politika – tokia forma, kokia ji yra vykdoma Jungtinėse Valstijose (kuriose, pavyzdžiui, dominuoja televizija, kompiuterizuota politinė rinkodara, žaibiškos visuomenės nuomonės apklausos kaip politinės žvalgybos priemonės ir viešų asmenų reputacijos žlugdymas kaip politinė strategija ir taip toliau) – gerai nusako būsimas tendencijas, kurias, be abejo, modifikuoja vietos kultūrų bei institucijų ypatumai. Siekdamas išplėsti savo analizės lauką aš taip pat aptarsiu JK, Rusijoje, Ispanijoje, Italijoje, Japonijoje vykstančius politinius procesus, nepamiršiu įtraukti į jį ir naująsias mažiau išvystytų šalių demokratijas – išnagrinėsiu Bolivijos pavyzdį. Remdamasis šiais stebėjimais pasistengsiu susieti socialinės, institucinės bei technologinės transformacijos procesus, sukėlusius demokratijos krizę tinklaveikos visuomenėje. Baigdamas aptarsiu naujų „informacinės demokratijos" formų atsiradimo galimybes.

Medijos kaip informacijos amžiaus politikos erdvė

Politika ir medijos: piliečių ryšys

Pirmiausia išdėstysiu savo argumentus, o po to pagrįsiu juos empiriškai. Demokratinės politikos kontekste gebėjimą patekti į valstybės institucijas lemia gebėjimas sutelkti piliečių balsų daugumą. Šiuolaikinėse visuomenėse žmonės gauna informaciją bei susidaro politinę nuomonę daugiausia per medijas, ypač per televiziją (lentelės 6.1 ir 6.2). Be to, televizija yra laikoma patikimiausiu naujienų šaltiniu ir ilgainiui jos patikimumo reitingai tik kyla (piešinys 6.1) – bent jau Jungtinėse Valstijose. Siekdamos paveikti žmonių mąstymą bei valią, įvairios konkuruojančios politikos srovės – tiek partijos, tiek ir kandidatai – naudojasi medijomis kaip svarbiausiomis komunikacijos, poveikio bei įtikinėjimo priemonėmis. Jei medijų kanalai yra sąlygiškai savarankiški politinės galios atžvilgiu, tai politikos veikėjams tenka paisyti jų taisyklių, technologijų bei interesų. Medijos įformina politiką.[5] O kadangi galimybę valdyti lemia perrinkimas ar išrinkimas į aukštes-

[5] Edwards and Wood (1999); Croteau and Hoynes (2000: 229–236); Miller and Krosnick (2000); White et al. (2002).

Lentelė 6.1. Naujienų šaltiniai JAV, 1993–2002 m. (%)

Data	Televizija	Laikraščiai	Radijas	Žurnalai	Internetas	Kiti
1993 m. sausis	83	52	17	5	–	1
1994 m. sausis	83	51	15	10	–	5
1995 m. rugsėjis	82	63	20	10	–	1
1996 m. sausis	88	61	25	8	–	2
1999 m. sausis	82	42	18	4	6	2
1999 m. spalis	80	48	19	5	11	2
2001 m. vasaris	76	40	16	4	10	2
2001 m. rugsėjis	74	45	18	6	13	1
2002 m. sausis	82	42	21	3	14	2

Pastaba: Respondentų buvo klausiama: „Iš kur jūs sėmėtės daugiausia naujienų apie valstybės ir tarptautinius reikalus? Iš televizijos, laikraščių, radijo, žurnalų ar interneto?" (galimi daugiausia du atsakymai).

Šaltinis: Pew Research Center for the People and the Press Surveys (įvairių metų).

Lentelė 6.2. Kočabambos (Bolivija) gyventojų politinės informacijos šaltiniai, 1996 m.

Informacijos šaltinis	Pagrindiniu informacijos šaltiniu nurodžiusiųjų skaičius, %	Teikiančiųjų pirmenybę informacijos šaltiniui skaičius, %
Laikraščiai	32,0	8,7
Radijas	43,3	15,7
Televizija	51,7	46,0
Kiti	4,7	–

Šaltinis: Survey of Information of Cochabamba Residents, Centro de Estudios de la Realidad Economica y Social, Cochabamba, 1996 m.

Pieš. 6.1. Naujienų šaltinių patikimumas JAV, 1959–1991 m.

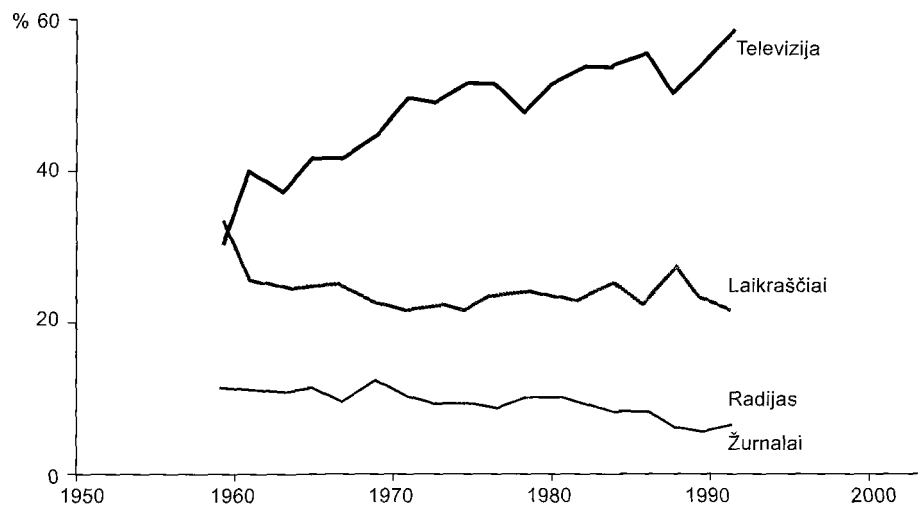

Šaltinis: Roper Organization, *America's Watching: Public Attitudes toward Television* (New York, 1991).

nes pareigas, valdžios atstovai priversti kasdien stebėti potencialius jų sprendimų poveikio viešajai nuomonei vertinimus, tam naudodamiesi viešosios nuomonės apklausomis, fokus grupėmis bei įvaizdžio analize. Be to, vis labiau informacijos tvindomame pasaulyje efektyviausi pranešimai yra patys paprasčiausi ir patys dviprasmiškiausi – tokie, kurie palieka erdvės pačių žmonių projekcijoms. Įvaizdžiai geriausiai atitinka šį apibūdinimą. Vaizdinės-garsinės medijos, susijusios su viešaisiais reikalais, yra pagrindinės žmonių protų maitintojos.

Bet kas gi yra tos medijos? Koks jų politinio savarankiškumo pagrindas? Ir kaip jos įformina politiką? Demokratinėse visuomenėse pagrindinės medijos iš esmės yra verslo grupės – vis labiau koncentruotos ir susijusios globaliais saitais, o sykiu – labai įvairios ir tarnaujančios specifinėms rinkoms (žiūrėkite 5 skyrių ir I tomo 5 skyrių). Valstybei priklausančios televizijos ir radijo stotys, kad atremtų globalinę konkurenciją, ėmė veikti panašiai kaip privačių medijų grupės ir tapo tokios pat priklausomos nuo auditorijų reitingų.[6] Auditorijų reitingai yra svarbiausias dalykas, nes pagrindinis medijų verslo pajamų šaltinis yra reklama.[7] Kad auditorijų reitingai būtų aukšti, medija turi būti patraukli, o jei kalbėtume apie žinias – ir patikima. Nepatikimos naujienos yra bevertės – tiek pinigų, tiek ir galios atžvilgiais. Kad būtų patikimos, jos turi būti sąlyginai neutralios egzistuojančių politinių jėgų atžvilgiu ir atitikti vyraujančius politinių bei moralinių vertybių standartus. Negana to, tik patikima, nepriklausoma pozicija turi galimybę retkarčiais susilaukti atviro, oportunistinio politinio palaikymo ar slapto finansinio pasiūlymo mainais už paramą skleidžiant ar nutylint kokią nors informaciją.

Verslo interesais grįstas medijų savarankiškumas taip pat yra puikiai suderinamas tiek su šios profesijos ideologija, tiek ir su žurnalistų teisėtumu bei savigarba. Jie praneša, o ne palaiko kurią nors pusę. Svarbiausia – perteikti informaciją, todėl naujienų analizė turi būti patvirtinta dokumentais, nuomonė turi būti reguliuojama ir laikomasi nešališkumo taisyklės. Šią dvigubą korporacinės ir profesinės nepriklausomybės reikalavimą stiprina tai, kad medijų pasaulyje vyksta arši konkurencija, nors ji ir tampa vis labiau oligopolinė.[8] Jei televizijos tinklas ar laikraštis kaip nors nusižengia patikimumo reikalavimui, konkurentai tučtuojau pasiglemžia dalį jo auditorijos (rinkos). Tad, viena vertus, medijos turi būti arti politikos bei valdžios – taip arti, kad gautų informaciją, džiaugtis naudingais įstatymais, o daugelyje šalių – dar ir gauti dideles subsidijas. Kita vertus, jos turi būti pakankamai neutralios ir laikytis distancijos, kad išsaugotų patikimumo statusą ir, kurdamos bei vartodamos informacijos srautus bei vaizdus, formuojančius visuomenės nuomonę, darančius įtaką balsavimo rezultatams bei politinių sprendimų priėmimui, veiktų kaip tarpininkės tarp piliečių ir partijų.

[6] Perez-Tabernero et al. (1993).
[7] MacDonald (1990).
[8] Volkmer (2003).

Kai politika yra uždaroma medijų erdvėje, politikos veikėjai patys nustato medijų politikos ribas, nes organizuoja savo politinę veiklą daugiausia per medijas, tarkime, siekdami išpopuliarinti kokią nors asmeninę ar politinę programą, nutekina kokią nors informaciją. Tai neišvengiamai provokuoja atsakomuosius nutekinimus, todėl galiausiai medijos tampa mūšio lauku, kuriame politinės jėgos ir asmenybės, taip pat spaudimo grupės siekia pakirsti vienos kitas ir surinkti daugiausia balų visuomenės nuomonės apklausose, balsavimo kabinose, parlamentarų balsavimo ir vyriausybės sprendimų priėmimo metu.

Savaime suprantama, medijų politika neužkerta kelio reikštis kitoms politinio aktyvumo formoms. Pastaraisiais metais aktyviai veikė paprastų žmonių kampanijos, skirtos palaikyti, tarkime, Jungtinių Valstijų Krikščioniškąją koaliciją, Vokietijos žaliųjų partiją ar Brazilijos darbininkų partiją. Masiniai susirinkimai ir gatvių demonstracijos vis dar yra labai svarbūs Ispanijos, Prancūzijos, Italijos ir Meksikos politinių kampanijų ritualai. O kandidatai vis dar privalo keliauti, pasirodyti, spausti rankas, vykti į susitikimus, bučiuoti vaikus (tačiau atsargiai!), kreiptis į studentiją, policijos pajėgas bei visas įmanomas etnines grupes. Vis dėlto visų asmeninės politikos formų, išskyrus lėšų rinkimą, pagrindinis tikslas yra pristatyti asmenybę ar pranešimą medijose – ar tai būtų patogiausiu laiku transliuojamos televizijos naujienos, ar radijo pokalbių šou, ar didelis straipsnis įtakingame žurnale. Ispanijos (galima manyti, taip pat ir kitų šalių) politinių kampanijų metu kandidatus, kalbančius viešuose susitikimuose, raudona šviesele mikrofone (deganti vieną ar dvi minutes) įspėja, kai prasideda tiesioginė televizijos transliacija, kad ji/jis automatiškai pereitų prie iš anksto pasirengto pasisakymo pasirinkta tema, nesvarbu, ką ji/jis prieš tai kalbėjo gyvai auditorijai. Amerikos rinkimų metu susitikimai miesteliuose, moksleivių susirinkimai, kandidato autobuso, traukinio ar lėktuvo sustojimai numatytose maršruto stotelėse yra planuojami atsižvelgiant į numatomų transliacijų laiką ir vietą. Jose jau būna išsirikiavę šalininkai ir priešininkai, kad būtų įdomios medžiagos reportažams.

Vis dėlto norėčiau pakartoti: teiginio, kad medijos yra politikos erdvė nereikia suprasti, jog televizija diktuoja žmonėms sprendimus ar kad galimybė pirkti televizijos reklamą bei manipuliuoti simboliais savaime yra triuškinantis veiksnys. Visose šalyse, ypač Jungtinėse Valstijose, daug atvejų, kai gausios televizijos reklamos nepakako, kad kandidatas būtų išrinktas, arba kai vidutiniškas medijų naudojimas nesutrukdė kandidatui laimėti (nors taip pat gausu pavyzdžių, patvirtinančių, jog figūravimas televizijoje padeda išpopuliarinti kandidatą bei užtikrinti tolesnį jo palaikymą; tai pasakytina apie Ronaldą Reaganą ir Rossą Perot Jungtinėse Valstijose, Felipę Gonzalezą Ispanijoje, Silvijų Berlusconį Italijoje, Žirinovskį Rusijoje 1993 metais, Aoshimą Tokijyje 1995 metais ir velionį Pimą Fortuyną Nyderlanduose 2002 metais). XX a. dešimtąjį dešimtmetį Brazilijoje iki tol nežinomas Colloras de Mellas buvo išrinktas prezidentu vien tik dėl meistriškai surežisuotų

pasirodymų per televiziją, tačiau žmonės išėjo į gatves reikalauti jo atsistatydinimo, kai paaiškėjo, kad jis buvo valstybės iždą grobstantis sukčius. Po trejų metų Fernandas Henrique'as Cardosas – pakankamai patyręs televizijos laidų svečias, bet nemėgstantis televizijos triukų – buvo išrinktas prezidentu, nes eidamas finansų ministro pareigas pirmą kartą per daugelį dešimtmečių įstengė pažaboti hiperinfliaciją, nors negalima neigti, kad *O Globo Televisao* padėjo jam kandidatuoti. 2002 metais Lula – Brazilijos kairiojo sparno lyderis – buvo išrinktas prezidentu triuškinama balsų persvara, nors beveik visos pagrindinės medijos rėmė jo oponentą.

Jokia televizija ar kokia nors kita medija pačios savaime nelemia politinių kovų išdavų. Taip yra todėl, kad medijų politika yra kupina prieštaravimų sritis: joje veikia įvairūs veikėjai bei strategijos, demonstruojami skirtingi sugebėjimai bei rezultatai, o pasekmės kartais būna neprognozuojamos. *Mediakratija* (*mediacracy*) neprieštarauja demokratijai, nes ji yra tiek pat daugialypė ir konkurencinga kiek ir politinė sistema (tai yra – ne per labiausiai). Negana to, jei imtume ankstesnę sistemą, – partijų dominuojamą demokratiją, kurioje partinės organizacijos, daugiausia izoliuotos nuo piliečių daugumos, pačios vienos tvirtindavo politines programas bei kandidatus, – tai dar nebūtų aišku, kuri teikė daugiau galimybių piliečių dalyvavimui, bent jau nuo mitinių miesto bendruomenių susirinkimų laikų.

Vis dėlto *labai svarbu yra tai, kad, be aktyvaus figūravimo medijose, politiniai siūlymai bei kandidatai neturėtų galimybės susilaukti platesnio palaikymo.* Medijų politika – tai ne visa politika, tačiau visa politika turi būti vykdoma per medijas, kad turėtų įtaką sprendimų priėmimui. Tokiu būdu *politikos turinį, organizavimą, procesą bei lyderius iš esmės įkūnija medijų – ypač naujųjų elektroninių medijų – sistemos logika.* O jei domina, kaip tiksliai vyksta šis įkūnijimas, praverstų pastudijuoti faktinę medijų politikos raidą, visų pirma – pastarųjų trijų dešimtmečių Amerikos patirtį.

Šou politika ir politinė rinkodara: Amerikos modelis

Amerikos politikos transformaciją paskutiniais XX a. dešimtmečiais sukėlė trys tarpusavyje susiję procesai: a) politinių partijų bei jų vaidmens renkant kandidatus silpnėjimas; b) sudėtingos medijų sistemos, kurioje dominuoja televizija, bet nuolat gausėja ir įvairios lanksčios, elektroniniu būdu susijusios medijos, atsiradimas; ir c) politinės rinkodaros, kurią sudaro reguliarios visuomenės nuomonės apklausos, grįžtamojo ryšio tarp apklausų ir politinės agitacijos sistemos, šališkas informacijos pateikimas medijose (*media spinning*), kompiuterizuoti tiesioginio laiškų siuntimo ar telefonavimo bankai bei nuolatinis kandidatų ir probleminių klausimų derinimas prie populiariausių informacijos pateikimo formatų, plėtra.[9]

[9] Abramson et al. (1988); Patterson (1993); Roberts and McCombs (1994); Balz and Brownstein (1996).

Nors Amerikos politinės sistemos transformacijos gelminių priežasčių reikėtų ieškoti socialiniuose bei kultūriniuose procesuose, tačiau akivaizdžiausia šių transformacijų apraiška buvo McGoverno–Frazerio komiteto rinkimų reformos, tapusios atsaku į 1968 metų Demokratų nacionalinį suvažiavimą, kurio metu partijos vadovybė kandidatu į prezidentus išrinko Humphrey'į vietoje populiaresnio Eugene'o McCarthy'io. Pagal naująją sistemą delegatai į suvažiavimą daugiausia buvo renkami preliminarių kandidatų į prezidento postą rinkimų būdu.[10] XX a. šeštąjį dešimtmetį šiuo metodu buvo išrinkta 40 procentų kandidatų, tai dešimtąjį dešimtmetį jų skaičius sudarė 80 procentų.[11] Be to, keletas kampanijų finansavimo reformų privertė kandidatus daugiau kliautis savo pačių gebėjimu susirasti lėšų bei palaikyti tiesioginį ryšį su visuomene, negu partijos parama. Interesų grupės bei piliečiai nustūmė partines organizacijas į Amerikos politikos užkulisius.[12] Abu šie procesai nepaprastai sustiprino medijų vaidmenį: jos tapo privilegijuotomis tarpininkėmis tarp kandidatų ir visuomenės, turinčiomis lemiamą įtaką preliminariems prezidento rinkimams, taip pat rinkimams į Kongresą bei gubernatorių postus. O kadangi reklama medijose bei į jas orientuotų kampanijų organizavimas yra labai brangūs, kandidatams tenka ieškoti privačių rėmėjų bei politinio veikimo komitetų, nepriklausančių partijų sistemai, paramos.[13]

Per pastaruosius tris dešimtmečius medijų politinis vaidmuo gerokai išsiplėtojo – tiek technologiniu, tiek ir organizaciniu atžvilgiais. Ekspertų manymu, medijų, viešosios nuomonės apklausų ir politikos ryšio posūkio tašku tapo 1960 metų Johno Kennedy'io rinkimų kampanija.[14] Kennedy'is ne tik pirmąjį kartą istorijoje grindė savo kampaniją viešosios nuomonės apklausomis bei televizijos strategija, bet ir jo pergalę labiausiai lėmė jo debatai per televiziją su Richardu Nixonu (pirmieji istorijoje), kuriuose jis dominavo, nors tų pačių debatų radijo klausytojų auditorija nugalėtoju išrinko Nixoną.[15] Nuo to laiko televizija tapo Amerikos politikos programiniu įrankiu. Įtakingi laikraščiai, kaip antai *The New York Times* ar *The Washington Post*, yra svarbiausi tiriamosios publicistikos bei informacijos apie visuomenės nuomonės tendencijas šaltiniai, tačiau tik per televiziją demonstruojami įvykiai gali pasiekti gana didelę auditoriją, kad suformuotų ar panaikintų kokią nors visuomenės nuomonės tendenciją. Televizija, laikraščiai ir radijas veikia kaip sistema: laikraščiai dažniausiai praneša apie įvykį bei jį aiškina, televizija pranešimą reziumuoja ir paskleidžia plačiai auditorijai, o radijo po-

[10] Patterson (1993: 30–33).
[11] Ansolabehere et al. (1993: 75).
[12] Magleby and Nelson (1990).
[13] Garber (1984, 1996); Gunlicks (1993).
[14] Jacobs and Shapiro (1995).
[15] Ansolabehere et al. (1993: 73).

kalbių laidos suteikia galimybę piliečiams pabendrauti ir karštai nevaržomai pasiginčyti televizijos gvildenamomis temomis.[16]

Politinio televizijos vaidmens didėjimas sukėlė du pagrindinius reiškinius. XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje maždaug 9 procentai nacionalinių politinių kampanijų biudžetų buvo skiriami televizijos reklamai, o dešimtąjį dešimtmetį – 25 procentai nuo žymiai didesnių biudžetų. Apskaičiuota, kad 1990 metais per eterį transliuojamai politinei reklamai buvo išleisti 203 milijonai dolerių,[17] o 1994 metais politinei televizijos reklamai buvo išleista 350 milijonų dolerių.[18] 1996 metų rinkimų metu reklama surijo daugiau kaip 800 milijonų, o per 2000 metų rinkimus – gerokai daugiau kaip milijardą dolerių. Kita vertus, patarėjų organizuojamas palankus politinių kandidatų pristatymas tapo pagrindiniu politinių kampanijų, taip pat paramos ar pasipriešinimo valdančiųjų institucijų sprendimams, telkimo veiksniu. Svarbus ne pats medijų nušviečiamas įvykis, o ginčai, kuriuos jis išprovokuoja, tiksliau, – kas, kaip ir kiek laiko ginčijasi. Pagrindinis dalykas čia yra pergalė, o ne aiškumas ar skaidrumas. Tarkime, visuomenės nuomonės apklausos, atliktos 1993–1994 metais, praėjus keliems mėnesiams nuo didžiulio medijų dėmesio susilaukusio Clintono sveikatos plano reformos siūlymo, parodė, kad dauguma amerikiečių neturėjo aiškaus supratimo nei apie šį siūlymą, nei apie jo kritiką. Tačiau tai nebuvo svarbu. Medijų nušviestų ginčų kruša, skatinama draudimo bendrovių, medikų asociacijų bei farmacijos pramonės įmonių, buvo tokia didelė, kad sunaikino šį siūlymą anksčiau, negu jis buvo pateiktas Kongreso nariams balsuoti ar piliečiams svarstyti.[19] Medijos tapo pagrindine politikos arena.

Technologijos transformavo medijų politinį vaidmenį: jos ne tik darė poveikį medijoms, bet ir esamuoju laiku susiejo jų sistemą su politine rinkodara.[20] XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje, pradėjus naudoti kompiuterius apklausų duomenų lentelėms sudaryti, buvo pradėtos vykdyti ir „visuomenės nuomonės strateginės apklausos“. Jos buvo naudojamos, siekiant išmėginti įvairias politines strategijas potencialių rinkėjų grupių atžvilgiu, kad kampanijos metu galima būtų modifikuoti programų pristatymo formą ar net turinį.[21] Per kitus du dešimtmečius viešosios nuomonės apklausų rengėjai, tokie kaip Patrickas Caddellas, Peteris Hartas ir Robertas Teeteris, lemiamai prisidėjo prie kampanijų stategijų formavimo ir tapo pagrindiniais tarpininkais tarp kandidatų, piliečių ir medijų. Drauge su įvaizdžio bei politinių reklamų kūrėjais jie formavo kampanijas, platformas, temų laukus

[16] Friedland (1996).
[17] Ansolabehere et al. (1993: 89).
[18] Freeman (1994).
[19] Fallows (1996).
[20] D. West (1993).
[21] Moore (1992: 128–129).

bei asmenis, užtikrindami, kad visuomenės nuomonės tendencijas atsispindėtų medijų reportažuose ir atvirkščiai.[22] Technologijoms spartinant medijų pranešimų srautą bei didinant informacijos sistemų greitį bei lankstumą, grįžtamojo ryšio garantija bei formavimas norima linkme tapo kasdiene veikla. Todėl aukščiausių politinių institucijų, pradedant Baltaisiais rūmais, komunikacijos strategai susirenka kasdien anksti iš ryto, kad įvertintų visuomenės pulsą, būdami pasirengę įsikišti esamuoju laiku ar net sukeisti ryto ir vakaro pranešimus bei planus, atsižvelgdami į tai, kokius reportažus ir kada transliuoja pagrindiniai naujienų kanalai (CNN, TV tinklai, pagrindiniai rytiniai laikraščiai).[23]

Tai, kad medijos, teikiančios nenutrūkstamą pranešimų srautą, gali bet kuriuo metu pranešti naujieną, reiškia, jog komunikacijos vilkai turi nuolat būti budrūs, šifruodami ir versdami politinius sprendimus į medijų politikos kalbą, taip pat vertinti jos poveikį, naudojant visuomenės nuomonės apklausas bei fokus grupes. Visuomenės nuomonės apklausų organizatoriai bei įvaizdžio kūrėjai tapo svarbiausi politikos veikėjai, gebantys sukurti ir sunaikinti prezidentų, senatorių, kongresmenų bei gubernatorių įvaizdį, pasitelkdami informacines technologijas, mediologiją, politinę nuovoką bei įžūlius kerus. O kai suklysta, tarkime, atlikdami visuomenės nuomonės apklausas, jie nepraranda įtakos, nes jų klaidos keičia politikos kryptį. Taip atsitiko per preliminarius 1996 metų Niuhampšyro respublikonų kandidatų rinkimus, kuomet apklausų klaidos pakenkė Forbeso populiarumui, nes už jį balsavusiųjų skaičius buvo palygintas su klaidingomis ateities prognozėmis, paremtomis kelių dienų senumo apklausomis.[24]

Medijų įvairėjimas bei decentralizavimas XX a. dešimtąjį dešimtmetį padidino ir jų gebėjimą veikti politines nuostatas bei elgesį.[25] Vietinės kabelinės televizijos stotys bei radijo pokalbių laidos segmentavo auditoriją ir šitaip padėjo politikams taikliau nukreipti savo idėjas, o interesų bei ideologijų šalininkų grupes – išvengti atsargaus pagrindinių medijų filtro dėstant savo argumentaciją. Vaizdo kameros įgalino platinti parengtą vaizdo medžiagą miestelių susitikimuose bei siuntinėti paštu į privačius būstus. Visą parą transliuojančios televizijos stotys *C-Span* ir CNN akimoju perduoda politiškai apdorotas žinias bei informaciją. Pavyzdžiui, respublikonų lyderis Newtas Gingrichas įstengė prastumti į televiziją (*C-Span* kanalą) aistringą antiliberalią kalbą iš Kongreso tribūnos, nesibaimindamas priešiškų reakcijų, nes, be kamerų, filmavimo metu aplink jį nieko daugiau nebuvo. Segmentuotos naujienų transliacijos tam tikriems regionams ar socialinėms grupėms per vietines stotis fragmentuoja nacionalinę politiką bei pakerta

[22] Mayer (1994).
[23] Fallows (1996).
[24] Mundy (1996).
[25] Garber (1996); Hacker (1996).

televizijos tinklų įtaką, o elektroninių medijų pasaulis aprėpia dar daugiau politinės saviraiškos galimybių. Reikia pridurti, kad internetas tapo kampanijų propagandos kanalu, kontroliuojamų debatų forumu bei ryšio su rėmėjais palaikymo priemone.[26] Neretai televizijos programose ar reklamose yra nurodomas interneto svetainės adresas, kuriuo galima rasti informaciją bei argumentacijos plėtotę, tuo tarpu kompiuterinė komunikacija pasirinktus medijose nušviestus įvykius ar politinę televizijos reklamą paverčia elektroniniu susirūpinusių piliečių masalu.

Medijos, inkorporuodamos politiką į savo elektroninę erdvę, turi lemiamą įtaką jos proceso, idėjinio turinio bei rezultatų formavimui, kad ir koks būtų konkrečių pranešimų realus tikslas ar paveikumas. Tai nereiškia, kad pati medija yra pranešimas, nes politinės nuomonės skiriasi ir tie skirtumai yra svarbūs. Tačiau politiniai projektai bei politikai, patekę į medijų erdvę, yra formuojami tam tikromis kryptimis.[27] Tačiau kokiomis kryptimis?

Kad suvoktume, kaip medijų logika formuoja politiką, turime atsižvelgti į *bendruosius principus, kuriais vadovaujasi naujienų medijos: lenktynės su pramogų kanalais dėl auditorijos reitingų; būtinybė laikytis politinio neutralumo, siekiant sukurti patikimumo įspūdį.* Juos atkartoja Gitlino išvardytos tradicinės naujienų transliavimo prielaidos: „naujienos praneša apie įvykį, o ne jį sukėlusias aplinkybes; apie asmenį, ne grupę; apie konfliktą, ne konsensusą; apie faktą, sukeliantį susidomėjimą pasakojimu, o ne jį paaiškinantį".[28] Įdomios yra tik „blogos naujienos", susijusios su konfliktais, dramomis, neteisėtais sandoriais ar smerktinu elgesiu. Kadangi naujienų laidos vis dažniau yra kuriamos pagal analogiją su pramogų ar sporto laidomis (ir su jomis konkuruoja), tai ir jų logika yra tokia pat. Jose turi būti dramų, įtampos, konfliktų, konkurencijos, godumo apraiškų, apgavysčių, laimėtojų ir pralaimėtojų ir, jei įmanoma, – sekso bei smurto. „Žirgų lenktynių" stiliaus politika sporto laidų tempu bei kalba yra pristatoma kaip nesibaigiantis ambicijų, manevrų, strategijų bei kontrstrategijų kūrimo žaidimas. Tam naudojama informacija iš patikimų šaltinių bei visuomenės nuomonės apklausų, kurias nuolat atlieka pačios medijos, duomenys. Medijos vis mažiau kreipia dėmesio į tai, ką sako patys politikai: jų kalbų transliacijos trukmės vidurkis sumažėjo nuo 42 sekundžių 1968 metais iki maždaug 10 sekundžių 1992 metais.[29] Kai viskas interpretuojama kaip vien tik strateginis žaidimas, medijų nešališkumas virsta cinizmu. Šių analizių pagrindas yra naujienų reportažai, tačiau jų poveikį gerokai sustiprina ekspertų šou (tokie kaip CNN *Crossfire* – „Kryžminė ugnis"), kuriuos veda oponuojantys, nemandagūs, rėksmingi komentatoriai, laidos pabaigo-

[26] Klinenberg and Perrin (1996); Dutton (1999); Docter et al. (1999); Norris (2000b); Castells (2001); Kamarck and Nye (2002).
[27] Patterson (1993); Balz and Brownstein (1996); Fallows (1996).
[28] Gitlin (1980: 28).
[29] Patterson (1993: 74).

je, be abejo, imantys šypsotis ir spausti rankas, šitaip pabrėždami, kad viskas yra tik šou. Kita vertus, kaip tvirtina Jamesas Fallowsas, greiti, aštrūs apibendrinamieji vis labiau populiarėjančių televizijos ekspertų politikos komentarai turi tiesioginį poveikį įvykių pristatymui televizijos naujienų laidose ar laikraščiuose.[30] Kitaip sakant, medijų pareiškimai apie politiką – savaitiniai politikos lenktynių nugalėtojų ir pralaimėtojų paskelbimai – patys tampa politikos įvykiais. Sandra Moog rašo:

> „Naujienų reportažai pamažu ritasi iki visuomenės reakcijų į naujausius įvykius aptarimų. Kas dėl pastarojo mėnesio, savaitės ar dienos politinių įvykių tapo nugalėtojais, o kas pralaimėjo, kieno populiarumo reitingai pakilo, o kieno smuko. Tokį hiperrefleksyvumą įgalina reguliariai naujienų agentūrų atliekamos visuomenės nuomonės apklausos, teikiančios neva objektyvų pamatą žurnalistų spekuliacijoms apie politinių veiksmų bei žurnalistų reakcijų į tuos veiksmus poveikį visuomenės nuomonei apie įvairius politikus."[31]

Kita ne mažiau veiksminga politikos naujienų pristatymo forma yra įvykių suasmeninimas.[32] Šios dramos veikėjai yra politikai, ne politika. O kadangi nardydami politikos vandenyse jie gali kaitalioti savo programinius siūlymus, daugumai žmonių susidaro įspūdis, kad politiniai sprendimai priimami dėl asmeninės motyvacijos ar asmeninio įvaizdžio. Kai pranešėjas įkūnija pranešimą, reputacija pasidaro svarbiausiu politinės darbotvarkės punktu.

Strategams veikiant per medijas ir naudojantis jomis rinkėjams paveikti, politikos naujienų formavimas virsta pačios politikos formavimu. O kadangi tik blogos naujienos yra naujienos, tai politinė reklama daugiausia pasitelkiama neigiamos informacijos perdavimui, kad sužlugdytų oponentų siūlymus, sykiu tik bendrais bruožais pristatant savo programą. Įvairūs eksperimentai rodo, kad neigiami pranešimai yra labiausiai įsimenami ir turi didžiausią poveikį politinei nuomonei.[33] Be to, kadangi įvaizdžio kūrimo ir „muilo operų" terpėje politika tampa suasmeninta, reputacijos žlugdymas čia tampa stipriausiu ginklu.[34] Politinius projektus, vyriausybės siūlymus bei politines karjeras gali sužlugdyti nederamo elgesio iškėlimas viešumon (Nixono Votergeitas šiuo atžvilgiu pradėjo naują epochą), griežtų moralės reikalavimų neatitinkančio asmeninio gyvenimo bei informacijos slėpimo faktų atskleidimas (Billas Clintonas) ar vis naujų kaltinimų, paskalų, juodinančių prasimanymų pateikimas medijose, kai tik anksčiau mesto įtarimo šešėlio poveikis ima silpti (Hillary Clinton, Felipė Gonzalezas). Kai kada nepagrįsti pa-

[30] Fallows (1996).
[31] Moog (1996: 20).
[32] Ansolabehere et al. (1993); Fallows (1996).
[33] Ansolabehere and Iyengar (1994).
[34] Garramone et al. (1990); Fallows (1996).

reiškimai politikams baigiasi dramatiškai (antai 1993 metais Prancūzijos finansų ministrą socialistą Pierre'ą Beregovoy'ų jie pastūmėjo į savižudybę). Todėl puolimų prieš asmenis kasdienė stebėsena bei kontrpuolimų organizavimas tampa svarbiausia politinio gyvenimo dalimi. Per 1992 metų prezidento rinkimų kampaniją Clintono patarėjai privertė respublikonus mažiau domėtis nesantuokiniais jo ryšiais, grasindami su smulkmenomis paviešinti tariamą Busho romaną su buvusia Baltųjų rūmų asistente, taip pat vardu Jennifer.[35] Informacinės politikos branduolį sudaro komunikacijos strategai ir atstovai.

Dėl mažėjančio medijų dėmesio politinių siūlymų turiniui (išimtis yra segmentinės, ne į masinę auditoriją orientuotos medijos, kaip antai visuomeninė televizija ar laikraščiai, skelbiantys ilgas specializuotas publikacijas) politiniai pranešimai yra itin supaprastinami. Sudėtingos politinės platformos yra kruopščiai peržiūrimos ir atrenkami tik keli pagrindiniai punktai, į kuriuos galima būtų atkreipti plačios auditorijos dėmesį, pasitelkus dichotomijas: už gyvybę ar už laisvą pasirinkimą; gėjų teisės ar gėjų pliekimas; socialinis draudimas ir biudžeto deficitas ar subalansuotas biudžetas ir valstybės remiamos sveikatos apsaugos programos panaikinimas. Referendumų politika imituoja televizijos žaidimų laidas, kuriose elektroninis garsiakalbis praneša nugalėtojus ir pralaimėtojus bei įspėjamai gaudžia rinkimų varpai (visuomenės nuomonės apklausos). Vaizdai, užkoduoti pranešimai ir politinės žirgų lenktynės tarp didvyrių ir niekšų (o jie nuolat keičiasi vaidmenimis) apsimestinių aistrų, paslėptų ambicijų bei klastingo kenkimo pasaulyje – štai kokia yra elektroninių medijų formuojama ir jose besiformuojanti Amerikos politika, virstanti politine realia virtualybe, lemiančia galimybes patekti į valstybės postą. Ar šį „Amerikos modelį" galima būtų laikyti platesnio informacijos amžiaus politinio proceso šaukliu?

Ar Europos politika yra „amerikietinama"?

Ne ir taip. Ne, kadangi Europos politinėse sistemose žymiai didesnis vaidmuo tenka politinėms partijoms, turinčioms ilgą nusistovėjusią tradiciją bei gilias šaknis savo individualioje istorijoje, kultūroje bei visuomenėje. Ne, kadangi joms daro įtaką nacionalinės kultūros, todėl tai, kas leistina Amerikoje, nebūtų leistina didžiojoje Europos dalyje ir netgi atsisuktų prieš galimą agresorių. Pavyzdžiui, Prancūzijos politiniuose sluoksniuose buvo gerai žinoma, kad prezidentas Mitterrandas turėjo ilgalaikį nesantuokinį ryšį ir susilaukė dukters. Tačiau šis faktas niekuomet nebuvo prieš jį panaudotas, nepaisant to, kad jis turėjo daug priešų, o net jeigu taip ir būtų atsitikę, dauguma piliečių brovimąsi į prezidento asmeninį gyvenimą

[35] Swan (1992).

būtų palaikę negarbingu dalyku (pagarbos politinių lyderių asmeniniam gyvenimui atžvilgiu JK medijos yra per vidurį tarp Amerikos ir daugumos Europos šalių). Be to, iki pat XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos Europos televizijas daugiausia kontroliavo valstybė, vadinasi, ir politikų patekimas į televiziją buvo kontroliuojamas, o mokama reklama – draudžiama iki šiol. Nors televizijos tinklų liberalizavimas bei privatizavimas panaikino šiuos apribojimus, vis dėlto tarp Amerikos ir Europos medijų bei jų santykių su politinėmis sistemomis tebėra esminių skirtumų.[36]

Kita vertus, nors apie kandidatus ir jų programas sprendžia bei juos atrenka partijos, tačiau tiek Europoje, tiek ir Amerikoje politinių varžybų rezultatams medijos turi didelės įtakos.[37] Medijos (ypač televizija) žmonėms yra pagrindiniai politinės informacijos bei vertinimų šaltiniai, o svarbiausi informacinės politikos instrumentai, minėti kalbant apie Ameriką, būdingi ir Europai. Pranešimų paprastinimas, profesionali reklama bei visuomenės nuomonės apklausos kaip politiniai įrankiai, alternatyvų personalizavimas, negatyvizmas kaip vyraujanti strategija, diskredituojančios informacijos nutekinimas kaip politinis ginklas, įvaizdžio kūrimas bei informacijos pateikimo formos kontrolė yra svarbiausi galios kaupimo ir išsaugojimo mechanizmai. Palyginimui trumpai apžvelkime kai kuriuos faktus.

XX a. devintąjį dešimtmetį televizija buvo pagrindinis politikos naujienų šaltinis 58 procentams JK gyventojų. Dešimtąjį dešimtmetį jų skaičius padidėjo iki 80 procentų,[38] o likusiems 20 procentų pagrindinis politikos naujienų šaltinis buvo laikraščiai. Vis dėlto Britanijoje mokamą televizijos reklamą draudžia įstatymai, o partijos gali nemokamai naudotis eteriu – tiek kampanijų, tiek ir ne jų metu. Tačiau dereguliavimas, privatizavimas bei televizinės informacijos šaltinių gausėjimas atitraukė auditorijas nuo formalios politinės reklamos ir prikaustė jas prie politinių reportažų.[39] Partijų reklamos komentavimas reguliariai pasirodančiose programose tampa svarbesnis už pačią reklamą. Pavyzdžiui, 1992 metais Leiboristų partija savo eterio laiką panaudojo tam, kad pademonstruotų medžiagą apie Jennifer – merginą, kuriai dėl sveikatos paslaugų sektoriaus krizės teko metus laukti ausies operacijos. Kai jos tapatybė buvo atskleista (nors ji turėjo likti anonimiška), svarbiausiu klausimu tapo Leiboristų partijos nesugebėjimas užtikrinti informacijos konfidencialumo, o tai pakirto pasitikėjimą ja kaip galima valdančiąja partija.[40] Neigiama, ypač torių inicijuota, reklama tapo 1992 metų rinkimų kampanijos dėmesio centru ir padėjo laimėti pergalę konservatoriams.[41]

[36] Siune and Truetzschler (1992); Kaid and Holtz-Bacha (1995).
[37] Guehenno (1993); Kaid and Holtz-Bacha (1995).
[38] Moog (1996).
[39] Berry (1992).
[40] Scammell and Semetko (1995).
[41] Berry (1992); Scammell and Semetko (1995).

Žaibiškos visuomenės nuomonės apklausos; tiesioginis pašto siuntinėjimas; profesionali reklama ir viešųjų ryšių paslaugos; renginiai ir kalbos, tarnaujantys įvaizdžio kūrimui bei skambių frazių transliavimui; apsukriai kuriama profesionali reklama, kurioje naudojami aktoriai bei fotomontažai; dėmesio sutelkimas į įvaizdį, o ne į politiką yra pagrindiniai tiek Britanijos, tiek ir Amerikos politikos bruožai.[42] Politikos suasmeninimas turi ilgą tradiciją Britanijoje, kuriai vadovavo tokie stiprūs lyderiai kaip Winstonas Churchillis, Haroldas Wilsonas ir Margaret Thatcher. Vis dėlto naujoji suasmeninimo banga yra susijusi ne su istoriniais charizmatiniais lyderiais, o su kiekvienu, kas tik balotiruojasi į ministro pirmininko postą. Šitaip 1987 metais Leiboristų partijos kampanijos „vinimi" tapo „jauna ir žavi" Neilo ir Glenys Kinnockų pora, o Hugho Hudsono – *Chariots of Fire* („Ugnies vežimai") režisieriaus – specialiai televizijai sukurtas biografinis pasakojimas, pavadintas *Kinnock,* tapo pagrindine partijos rinkimine laida.[43] 1992 metais dvi iš penkių Konservatorių partijos rinkiminių laidų buvo skirtos Johnui Majorui. *Midnight Cowboy* („Vidurnakčio kaubojus") režisieriaus Schlesingerio sukurta *Major – The Journey* („Meidžoro kelionė") vaizdavo Majoro kelią nuo darbininkų klasės miesto Brixtono.[44] Personalizavimas skatina naudotis reputacijos žlugdymu kaip politine strategija. Ji neišnyko ir šių laikų Britanijos politikoje: 1992 metų kampanijos metu Kinnocką puolė torių bulvarinė spauda (joje pasakojamos istorijos komentuojamos televizijos naujienų laidose), gvildenusi tiek jo tariamus ryšius su mafija, tiek ir asmeninį gyvenimą (vadinamasis „Boyo romanas"). Paddy'is Ashdownas – liberaldemokratų lyderis – buvo viešai puolamas dėl seksualinio gyvenimo. Nors Axfordas ir kolegos teigia, kad po 1992 metų rinkimų britų spauda pasižadėjo riboti „nešvarius triukus", neatrodo, kad ji pasigailėjo karališkosios šeimos.[45] 2002 metais Tony'io Blairo, tuomet pasiekusio galios viršūnę, reputaciją apjuodino bulvarinės spaudos kampanija, skirta atskleisti tariamai neskaidrius jo žmonos verslo sandorius.

Su demokratija į Rusiją atėjo ir amerikietiškojo stiliaus televizinės politinės kampanijos – tai prasidėjo nuo 1993 metų gruodį vykusių rinkimų.[46] O per lemiamus 1996 metų Rusijos prezidento rinkimus Borisui Jelcinui pavyko atgauti rinkėjų pasitikėjimą, nors grėsė pavojus, kad šie iš nevilties balsuos už Genadijų Ziuganovą. Jelcinui pavyko, nes per paskutines rinkimų savaites jis inicijavo intensyvią medijų kampaniją, kurioje pirmą kartą Rusijos istorijoje buvo panaudotas kompiuterizuotas tiesioginis pašto siuntinėjimas, tikslinės visuomenės nuomonės apklausos bei segmentinė propaganda. Jelcino kampanijoje netrūko ir senų, ir naujų

[42] Axford et al. (1992); Philo (1993); Franklin (1994).
[43] Philo (1993: 411).
[44] Scammell and Semetko (1995: 35).
[45] Axford et al. (1992).
[46] Hughes (1994); White et al. (2002).

medijų strategijų, tačiau abiem atvejais svarbiausias vaidmuo teko televizijai. Viena vertus, valstybiniai bei privatūs televizijos kanalai solidarizavosi su Jelcinu ir pasitelkė naujienų bei kitas laidas kaip antikomunistinės propagandos priemones, įskaitant filmų apie stalinizmo baisumus transliacijas paskutinę rinkimų savaitę. Kita vertus, Jelcino politinė reklama buvo kruopščiai surežisuota. Politinio konsultavimo kompanija „Niccolò M" (M reiškia Makiavelį) atliko pagrindinį vaidmenį režisuojant medijų strategiją, pagal kurios scenarijų Jelcinas pasirodydavo kasdieninėse televizijos naujienų laidose, o politinėje televizijos reklamoje figūravo žmonės „iš gatvės" (vieną jų aš pažįstu), kurie dėstydavo savus Jelcino palaikymo motyvus. Teatralizuotos reklaminės laidos baigdavosi žodžiais: „Aš tikiu, aš myliu, aš viliuosi", po kurių būdavo Jelcino parašas – vienintelė jo pasirodymo jose forma. „Niccolò M" direktorė Jekaterina Jegorova suprato, kad, jos pačios teigimu, „jo nesirodymas buvo motyvuotas tuo, jog Jelcinas kaip prezidentas taip dažnai šmėžuoja ekrane (eilinėse naujienų laidose), kad jei jis dar figūruotų ir reklamose, tai žmonėms nuo jo pradėtų darytis bloga."[47] Šitaip „nedalyvavimu paremta personalizacija", derinanti skirtingas medijų pranešimų formas, tapo nauja subtilia strategija garso ir vaizdo propagandos tvindomame pasaulyje.

Jelcino kampanijos metu patarimus politinės technologijos klausimais taip pat teikė ir kai kurie respublikonų konsultantai iš Kalifornijos (nors jų indėlis buvo žymiai mažesnis, negu jie tvirtino), taip pat daugybė medijų ir politikos patarėjų, pastūmėjusių Rusiją į informacinės politikos kelią anksčiau, negu ji tapo informacijos visuomene. Tai buvo veiksminga: komunistai, atsiliekantys nuo varžovų finansų, galios bei sumanumo atžvilgiais, kliovėsi plataus masto paprastų žmonių organizacijų palaikymu, tačiau ši terpė buvo pernelyg primityvi, kad būtų galėjusi sudaryti atsvarą televizijos, radijo ir pagrindinių dienraščių susivienijimui, susiformavusiam aplink Jelciną. Nors Rusijos rinkimams darė įtaką ir kiti veiksniai (komunizmo atmetimas, chaoso baimė, rinkimų demagogija, sumanūs paskutinės minutės prezidento sprendimai, ypač Čečėnijos atžvilgiu, Aleksandro Lebedžio įtraukimas į Jelcino administraciją prieš antrąjį rinkimų etapą), tačiau jų metu buvo įvertintos tiek senoji, tiek ir naujoji politinė sistema ir, nepaisant prastų visuomenės nuomonės apklausų rezultatų prieš keturis mėnesius, Jelcinas iškovojo triuškinamą pergalę. Siekdamas padengti šios itin brangiai kainavusios kampanijos išlaidas, Jelcinas neišsivertė be Rusijos oligarchų finansinės paramos. O šie mainais gavo kai kurių vertingiausių privatizuojamo Rusijos valstybės turto objektų kontrolinius akcijų paketus.

Jauna Ispanijos demokratija taip pat greit perprato naują informacinės politikos verslą.[48] Socialistų partija (PSOE), vadovaujama talentingo lyderio Felipės

[47] *Moscow Times* (1996: 1).
[48] Alonso Zaldivar and Castells (1992).

Gonzalezo, sumaniai pasitelkusi medijas ir personalizaciją, laimėjo 1982 metų visuotinius rinkimus precedento neturėjusia balsų dauguma. Vėliau Gonzalezo vadovaujami socialistai absoliučia balsų dauguma buvo išrinkti dar du kartus – 1986 ir 1989 metais, o 1985 metais itin sudėtingomis sąlygomis laimėjo nacionalinį referendumą dėl stojimo į NATO. Be politinių socialistų nuopelnų, šios partijos triuškinamą politinį dominavimą XX a. devintąjį dešimtmetį lėmė dar trys svarbūs veiksniai: charizmatiška Felipės Gonzalezo asmenybė ir jo įtaigūs pasirodymai medijose, ypač televizijoje – tiek diskusijose vienas su vienu, tiek žurnalistinių interviu, tiek ir televizinių politinių renginių metu; Socialistų partijos politinių strategų technologinė pažanga: jie pirmieji Ispanijoje pradėjo naudoti fokus grupes, reguliarias visuomenės nuomonės apklausas, įvaizdžio analizę ir formavimą bei gvildenti realias problemas, pagal ilgalaikę politinės propagandos strategiją, kurią naudojo ir po rinkimų; ir vyriausybės monopolis televizijai, suteikęs jai aiškų pranašumą tol, kol nepaliaujama opozicijos kritika televizijos laidų atžvilgiu, taip pat Gonzalezo demokratiniai įsitikinimai neprivertė XX a. dešimtąjį dešimtmetį liberalizuoti ir privatizuoti televiziją.

Kita vertus, medijose pirmą kartą dešimtajame dešimtmetyje, 1993 metais, pralaimėję kovą socialistai ir jų vyriausybė prarado autoritetą Ispanijoje, o vėliau – 1996 metais – atvėrė vartus ateiti į valdžią centro dešinės jėgoms. Kitame skirsnyje aš pateiksiu kai kurių samprotavimų apie skandalo politiką ir korupcijos politiką kaip pagrindinę informacinės politikos strategiją. Tam reikalui greta kitų pavyzdžių vėl pasitelksiu šį itin iškalbingą Ispanijos pavyzdį. Tačiau nagrinėjant Amerikos stiliaus politikos galimą ekstrapoliaciją į Europą, svarbu pažymėti, kad šiuolaikinei Ispanijai nebuvo ko pasimokyti iš Amerikos politinės agitacijos medijose, reputacijos žlugdymo bei grįžtamojo ryšio tarp apklausų, laidų ir vaidinamo spektaklio technikų srityse.

Daugumos Europos demokratijų politikoje įsisiūbavo panašūs procesai, nors ir ne tokie audringi (Ispanija yra labai audringa šalis). Prancūzijoje stebėtojai protestuoja prieš „*télécratie*“,[49] o kiti pranašauja „virtualiosios demokratijos“ atėjimą.[50] Netikėtas Berlusconio atėjimas į valdžią Italijoje buvo tiesiogiai siejamas su pakitusiu medijų vaidmeniu šalies politikoje.[51] Kituose XX a. dešimtojo dešimtmečio Europos šalių lyginamuosiuose tyrimuose[52] piešiama sudėtinga pereinamojo laikotarpio padėtis: medijos valdo informacijos platinimą, o partijos yra nepasirengusios, stokoja lėšų ir griežtai kontroliuojamos, todėl joms sunku prisitaikyti prie naujos technologinės aplinkos. Todėl, viena vertus, politinės partijos

[49] *Esprit* (1994: 3–4).
[50] Scheer (1994).
[51] Di Marco (1994); Santoni Rugiu (1994); Walter (1994).
[52] Kaid and Holtz-Bacha (1995).

daugiausia išlieka savarankiškos medijų atžvilgiu; išsaugoti savarankiškumą joms padeda valstybė. Kita vertus, dėl ribotų partijų galimybių naudotis medijomis žmonių politinę nuomonę vis dažniau formuoja politinei sistemai nepriklausantys šaltiniai, pabrėžiantys atstumą tarp partijų ir piliečių.[53] Nors institucijos, kultūra bei istorija suteikia Europos politikai labai specifinį atspalvį, tačiau technologijos, globalizacija bei tinklaveikos visuomenė skatina politikos veikėjus bei institucijas dalyvauti technologijomis grįstoje informacinėje politikoje. Aš teigiu, kad tai yra nauja istorijos srovė, banga po bangos plintanti po visą pasaulį, nors dėl nevienodų istorinių sąlygų jos poveikis politinei konkurencijai bei politikos valdymui įvairiose šalyse yra labai skirtingas. Bolivijos pavyzdys teikia išskirtinę galimybę patikrinti šią hipotezę.

Bolivijos elektroninis populizmas: compadre Palenque ir Jach'a Uru atėjimas[54]

Jei reikėtų nurodyti pasaulio šalį, kuri galėtų labiausiai priešintis kultūros globalizacijai bei ginti paprastų žmonių politiką, Bolivija būtų tinkamiausia kandidatė. Jos indėniškasis tapatumas giliai įsismelkęs į kolektyvinę gyventojų atmintį (nors 67 procentai jų laiko save *mestizos* – metisais), o aimarų ir kečujų kalbos yra plačiai vartojamos. Nacionalizmas yra pagrindinė visų politinių partijų ideologija. Nuo 1952 metų revoliucijos Bolivijos šachtininkų ir valstiečių sąjungos buvo vienos sąmoningiausių, organizuočiausių ir karingiausių socialinių veikėjų Lotynų Amerikoje. Pagrindinė nacionalistinė-populistinė partija (*Movimiento Nacionalista Revolucionario,* Nacionalinis revoliucinis judėjimas, MNR) pastaruosius keturis XX a. dešimtmečius tai ateidavo į valdžią, tai iš jos pasitraukdavo, o 2003 metais tebebuvo valdančioji. Ją remia kairieji nacionalistai iš Laisvosios Bolivijos judėjimo (*Movimiento Bolivia Libre*) bei Kataristų sąjūdis (ginantis vietos gyventojų teises). Socialinės įtampos bei politinės aistros šalyje dažnai sukeldavo karinius perversmus, kuriuos JAV ambasada ne visuomet pasmerkdavo, kol aštuntojo dešimtmečio pabaigoje aukšto rango kariuomenės vadai nepradėjo atvirai verstis narkotikų prekyba, o prezidentas Carteris nepakeitė JAV politikos nuostatų ir nepaskatino stabilios demokratijos atkūrimo 1982 metais, į valdžią stojus kairiųjų koalicijai.

Nuo to laiko demokratija suleido gilias šaknis, nors dėl struktūrinio reguliavimo politikos, kurią 1985 metais pirmoji ėmėsi vykdyti Nacionalinis revoliucinis judėjimas (o vėliau tęsė ir kitos vyriausybės), padidėjo socialinės įtampos. Įsilieps-

[53] Di Marco (1993).

[54] Esu dėkingas už paramą rašant šį skyrių apie Bolivijos medijų politiką Fernandui Calderonui iš La Pazos bei Robertui Lasernai iš Cochabambos. Analizė paremta Bolivijos tyrėjų darbais: Mesa (1986); Archondo (1991); Contreras Basnipeiro (1991); Saravia and Sandoval (1991); Laserna (1992); Albo (1993); Mayorga (1993); Perez Iribarne (1993a, b); Ardaya and Verdesoto (1994); Calderon and Laserna (1994); Bilbao La Vieja Diaz et al. (1996); Szmukler (1996).

nojo intensyvi politinė kova – siekiant valstybinės valdžios buvo kuriamos, skaldomos ir reformuojamos partijos bei sudarinėjami netikėčiausi aljansai. Taigi socialinė mobilizacija ir demokratinė politika Bolivijoje gyvuoja ir klesti, palikdamos nedaug galimybių Andų tipo informacinei politikai transformuoti politinį gyvenimą. Ir vis dėlto nuo 1989 metų La Paso-El Alto (Bolivijos sostinės ir ją supančių gyvenviečių) politikoje įsivyravo politinis judėjimas, vadovaujamas Carloso Palenque'ės – iš prastuomenės kilusio buvusio folklorinės muzikos atlikėjo, tapusio radijo ir televizijos laidų vedėju, vėliau medijų tinklo (RTP, *Radio Television Popular*) savininku ir galiausiai *Conciencia de Patria* – Condepa („Tėvynės sąžinė"), įsteigtos 1988 metų rugsėjo 21 dieną Tihuanaco mieste – aimarų regiono senojoje sostinėje – lyderiu. Nors tiems, kuriems sena Lotynų Amerikos populizmo tradicija yra žinoma, ši istorija gali pasirodyti pažįstama, tačiau iš tiesų ji yra neįprasta, sudėtinga ir daug ką bylojanti.

Palenque'ės istorija prasidėjo 1968 metais, kuomet drauge su savo folklorinės muzikos grupe *Los Caminantes* jis įsteigė radijo programą, pamažu užmezgusią tiesioginį ryšį su auditorija, nes transliavo liaudiška kalba, ispanų ir aimarų kalbų mišiniu. Žmonėms iš neturtingų miesto socialinių sluoksnių tai palengvino bendravimą, nes jų nebaugino šios medijos formalizmas. 1978 metais jis pradėjo vesti televizijos laidą, kurioje suteikdavo tribūną žmonėms, pageidavusiems išsakyti savo nusiskundimų. Pats jis prisistatinėjo kaip savo auditorijos *compadre*, o savo pašnekovus taip pat vadino *compadres* ir *comadres*, konstruodamas bendravimą egalitariniais – pamatinio bendrumo, kildinamo iš aimarų ir katalikų tradicijų – pagrindais.[55] 1980 metais jam pavyko nusipirkti *Radio Metropolitana*, o vėliau ir *Canal 4* – La Paso televizijos stotį. Netrukus jos tapo populiariausiomis La Paso apylinkės medijomis ir tokios liko: 25 procentai radijo klausytojų prisipažino klausantys vien tik *Metropolitana*.

Palenque'ės komunikacijos strategiją sudaro penki pagrindiniai dėmenys. Pirma, laidų personalizacija: čia dalyvauja įtaigūs *compadres* ir *comadres*, atstovaujantys įvairioms visuomenės grupėms, kaip antai *comadre* Remedios Loza – paprasta moteris (*mujer de pollera*) – niekuomet anksčiau televizijoje nematytas žmogaus tipas, nors labai dažnas La Paso šeimose; ar *compadre* Pacas, esantis arčiau vidurinės klasės; ar pagaliau jo paties žmona Monica Medina de Palenque – buvusi flamenko šokėja, vaidinanti praktiškos, išmintingos moters vaidmenį. Bendravimo su auditorija personalizacija buvo taikoma ne tik tiesioginėse laidose, bet ir daugelyje kitų programų. Pavyzdžiui, nors *Canal 4* transliuoja tas pačias Lotynų Amerikos „muilo operas", kurios prikausto viso ispanakalbio pasaulio dėmesį, tačiau *compadre* Palenque'ė ir jo komanda asmeniškai komentuoja įvairių epi-

[55] *Compadre* ir *comadre* sąvokos žymi narystę bendruomenėje. Jos sieja aimarų tradicijos ir katalikiškų apeigų (pavyzdžiui, krikštynų, kuriose vaikas įgyja krikšto tėvą ir krikšto motiną) elementus. *Compadres* ir *comadres* turį suprasti, prisidėti, dalytis ir bendradarbiauti.

zodų įvykius ir dramas, padėdamas auditorijai susieti „muilo operos" siužetą su kasdieniu *paceos* gyvenimu. Antra, orientacija į moteris, ypač žemesnės klasės moteris, bei gausus jų dalyvavimas laidose. Trečia, tiesioginis ryšys su žmonių rūpesčiais ir džiaugsmais. Įvairios programos, tarkime, *Liaudies šeštadieniai*, transliuoja tiesiogines laidas, kuriose dalyvauja šimtai miestelėnų; arba *Liaudies tribūna*, kurioje žmonės gyvai pasakoja apie savo patiriamas skriaudas. Ketvirta, čia noriai klausomasi žmonių nusiskundimų ir suteikiama galimybė jiems išlieti sielvartą dėl skausmingos kaimo ir indėnų bendruomenių integracijos į besiplečiančią La Paso miesto periferiją. Ir penkta, religinė orientacija, įteisinanti viltį kaip Dievo valią ir žadanti, kad ateis *Jach'a Uru* diena, kuomet, kaip byloja aimarų tradicija, visos kančios liausis.

Vis dėlto Palenque'ės kelias į šlovę nebuvo rožėmis klotas. Vyriausybė du kartus – 1988 metų birželį ir lapkritį – buvo sustabdžiusi medijų tinklo RTP veiklą dėl to, kad jis kritikavo valdžią, surengęs radijo interviu su stambiausiu narkotikų prekeiviu. Tačiau dėl masinių protestų bei Aukščiausiojo teismo sprendimo po kelių mėnesių jis atnaujino veiklą. Atsakydamas į tai, Palenque'ė įsteigė partiją (Condepa) ir balotiravosi į prezidento postą. Pirmųjų rinkimų, kuriuose dalyvavo, metu Condepa tapo ketvirta pagal dydį nacionaline partija ir pirmąja partija sostinėje. Per savivaldybių rinkimus vienas jos atstovų buvo išrinktas El Alto (ketvirtojo pagal dydį Bolivijos miesto) meru, o kiti – į La Paso savivaldybės tarybą. Kituose savivaldybių rinkimuose Monica Medina de Palenque'ė tapo La Paso mere ir išliko šiame poste iki pat 1996 metų. Condepa taip pat turi savo atstovų Nacionaliniame kongrese: iš visų deputatų *comadre* Remedios daugiausia prisidėjo prie Bolivijos moterims palankių įstatymų priėmimo. 1989 metais Condepa atstovų balsų dėka į Kongresą buvo išrinktas prezidentas Jaime Pazas Zamora, nors pagal rinkėjų balsų skaičių jis buvo trečias. O kai naujuoju Nacionalinio revoliucinio judėjimo prezidentu 1993 metais buvo išrinktas Sanchezas de Losada, Condepa bendradarbiavo su vyriausybe kai kuriose įstatymo priėmimo iniciatyvose, nors neturėjo savo atstovų vyriausybėje.[56]

Sėkmė *compadre* Palenque'ę aplankė ne socialiniame vakuume. Jis turėjo ne tik visuomenės informavimo kanalą, bet ir idėją, deramai išreiškusią realią La Paso miesto masių patirtį. Jis apeliavo į naujųjų La Paso imigrantų kultūrinį tapatumą, vartodamas jų kalbą, pabrėždamas aimarų tradicijas, remdamasis folkloru ir religija. Ekonomikos reguliavimo ir integracijos į globalinę ekonomiką politikai jis priešpriešino darbo netekusių darbininkų ir miesto varguomenės kasdienes kančias bei ekonominio racionalumo pretekstu jiems daromas skriaudas. *Compadre* Palenque'ė tapo balso teisės neturinčiųjų balsu. Naudodamas medijas kaip savo

[56] 1997 metais *compadre* Palenque'ė patyrė santuokos krizę, pasibaigusią skyrybomis su žmona – buvusia La Paso mere. Netrukus po skyrybų Carlosas Palenque'ė mirė nuo širdies smūgio. Jo įkurtas judėjimas gyvavo toliau, vadovaujamas *comadre* Remedios.

Lentelė 6.3. Bolivijos piliečių nuomonė apie jų interesams atstovaujančias institucijas

Institucija	Palankiai atsiliepiančiųjų, %
Deputatų kongresas	3,5
Politinės partijos	3,4
Prezidentas	3,3
Meras	6,9
Gyvenamojo rajono komitetas	11,3
Profesinė sąjunga	12,6
Medijos	23,4

Pastaba: Atsakymai į klausimą: „Ar jums atrodo, kad nurodytos institucijos atstovauja jūsų interesams?" (procentais nuo visų apklaustų piliečių; nacionalinė reprezentacinė apklausa).

Šaltinis: Collective Author (1996).

platformą, o sykiu palaikydamas ryšius su vietos institucijomis, kurioms atstovavo Condepa, Palenque'ė vykdė daugelį socialinių programų, kurių viena sėkmingiausių buvo skirta padėti pramonės darbininkams, netekusiems darbo dėl ekonomikos restruktūrizavimo ir privatizavimo.

Nepaklusdamas kategoriškam globalizacijos imperatyvui, *compadre* Palenque'ė pasiūlė „vidinės plėtros" modelį (nors išdėstė jį gana miglotai), kuriam įgyvendinti esą užtektų Bolivijos išteklių ir jos žmonių bendruomeninės dvasios. Taigi Condepos įtaka nėra vien medijų manipuliacijų rezultatas: jos temos atskleidžia realias La Paso žmonių kančias, o kalba tiesiogiai apeliuoja į plataus La Paso ir El Alto socialinio sluoksnio vietinį ir kultūrinį tapatumą (todėl šis judėjimas iš esmės yra vietinis ir įgalina kai kuriuos analitikus kalbėti apie „metropolinį *ayllu*").[57] Jei Condepa nebūtų apsiginklavusi medijomis bei apgalvota komunikacijos strategija, pramoginėse radijo ir televizijos programose suteikiančia eterį bendruomenės skundams bei kuriančia charizmatišką lyderių ir auditorijos tarpusavio pasitikėjimą, ji tebūtų suvaidinusi nežymų vaidmenį, kaip ir kiti populistiniai Bolivijos judėjimai, tarkime, Maxo Fernandezo *Unidad Civica Solidaridad* („Piliečių vienybės sąjunga"). Tiesa yra ta, kad 1996 metais boliviečiai medijomis pasitikėjo labiau, negu savo politikos atstovais (lentelė 6.3).

Taigi medijų politika nebūtinai turi būti įtakingų interesų grupių ar žinomų politinių partijų, naudojančių technologijų galią jai dar labiau sustiprinti, monopolija. *Compadre* Palenque'ės pavyzdys rodo, kad tapatumu paremtas bendruomeniškumas bei skurstančių žmonių sąjūdžiai, kartais įgaunantys religinę tūkstantmetininkų judėjimo formą, per medijas gali įsilieti į pagrindinę politikos srovę. Šitaip jie priverčia žaisti panašų žaidimą ir kitus politikos veikėjus (taip buvo XX a. dešimtąjį dešimtmetį Bolivijoje), palengva stumdami politiką į medijų erdvę, tačiau atsižvelgdami į specifines Bolivijos kultūros tradicijos, ekonominės padėties bei politikos dinamikos ypatybes.

[57] *Ayllu* – tradicinė teritorinė ir kultūrinė aimarų bendruomenė.

Be to, nepaisant bendruomeninės Condepos orientacijos, tarp *compadre* Palenque'ės patirties ir anksčiau nagrinėtų platesnių informacinės politikos procesų galima įžvelgti panašumų: ypatinga lyderio personalizacija; supaprastinta, gėrio ir blogio dichotomija grįsta idėjų perteikimo forma; moralinių ir religinių vertinimų vyravimas formuojant viešąjį ir privatųjį gyvenimą; elektroniniu būdu transliuojamos kalbos, vaizdų bei simbolių lemiama įtaka sąmonės mobilizavimui bei politikos krypties pasirinkimui; visuomenės, besiblaškančios nevaldomame pasaulyje, nuotaikų nepastovumas; kebłumas išreikšti naująjį politinį diskursą tradicinių politinių kategorijų kalba (tai yra taip keblu, jog kai kurie Bolivijos analitikai ima kalbėti apie „neformalios politikos", lygiagrečios „neformaliai ekonomikai", atsiradimą);[58] ir pagaliau tai, kad šių *compadres* ir *comadres* galimybės remti medijų politiką priklauso nuo finansinių pajėgumų, sukuria grįžtamojo ryšio kilpą (ar nelemtą užburtą ratą) tarp galios, medijų ir lėšų. Nors „metropolinio *ayllu* atgaivinimas"[59] žymi globalizacijos ribas, tačiau tradicinių kultūrų bei visuomenės interesų galia reiškiasi medijų srautų erdvėje. Šitaip jie užsitikrina išlikimą, tačiau patekę į naują garsų bei vaizdų, elektroniškai moduliuojamų *charangos*,* aplinkosaugos politikos dėka išsaugotų kondorų bei pagal televizijos scenarijų veikiančio *Jach'a Uru* pasaulį sykiu ir transformuojasi.

Kaip veikia informacinė politika: skandalo politika[60]

XX a. paskutinį dešimtmetį virtinė skandalų visame pasaulyje krėtė politines sistemas ir žlugdė politikos lyderius. Kai kada žlugdavo apie pusę šimtmečio prie valdžios vairo tvirtai stovėjusios politinės partijos, nusinešdamos su savimi ir politinius režimus, kuriuos buvo sukūrusios vadovaudamosi savais interesais. Iš svar-

[58] Ardaya and Verdesoto (1994).

[59] Archondo (1991).

* Pietų Amerikos styginis instrumentas, primenantis gitarą, kurio nugara tradiciškai daroma iš šarvuočio kiauto. – *Red. past.*

[60] Šis skirsnis iš dalies yra paremtas pagrindinių įvairių šalių laikraščių bei žurnalų turinio interpretacija, taip pat mano asmeninėmis žiniomis apie kai kuriuos įvykius. Mano manymu, nebūtina teikti smulkių nuorodų į visuomenei žinomus faktus. Tarptautinę politinių skandalų apžvalgą rasite Longman (1990) knygoje *Political Scandals and Causes Célèbres since 1945.* Stambų mokslinį lyginamąjį veikalą šia tema parašė Heidenheimer et al. (1989). Istorinę Amerikos politinių skandalų studiją rasite: Fackler and Lin (1995); Ross (1988). Amerikos Kongreso skandalų studiją neseniai išleido Balz and Brownstein (1996: 27ff). Bibliografiją su anotacijomis apie korupciją Amerikos politikų sluoksniuose žr.: Johansen (1990). Kiti šiame skirsnyje naudojami šaltiniai: King (1984); Markovits and Silverstein (1988a); Bellers (1989); Ebbinghausen and Neckel (1989); Bouissou (1991); Morris (1991); Sabato (1991); Barker (1992); *CQ Researcher* (1992); Meny (1992); Phillips (1992); Swan (1992); Tranfaglia (1992); Barber (1993); Buckler (1993); DeLeon (1993); Grubbe (1993); Roman (1993); *Esprit* (1994); Gumbel (1994); Walter (1994); Arlachi (1995); Fackler and Lin (1995); Garcia Cotarelo (1995); Johnson (1995); Sechi (1995); Thompson (1995).

bių šio proceso pavyzdžių paminėtini šie: Italijos krikščionių demokratų partija, XX a. dešimtąjį dešimtmetį iširusi tikrąja šio žodžio prasme; Vokietijos krikščionių demokratų partija, kurios gerbiamas lyderis Helmutas Kohlis buvo priverstas atsistatydinti po to, kai prisipažino, jog priėmė nelegalias lėšas savo partijai finansuoti, tuo paskatinęs Konservatorių partijos smukimą po ilgo neginčijamos hegemonijos laikotarpio; Japonijos liberalų demokratų partija, 1993 metais pirmą kartą skilusi ir praradusi valdžios svertus, nors kaip partija išlikusi ir toliau valdanti koalicijoje su kitomis arba kaip mažumos dalis; Indijos kongreso partija, kuri, išbuvusi didžiausios demokratinės valstybės valdžioje 44 iš 48 nepriklausomybės metų, patyrė žeminantį pralaimėjimą hindų nacionalistams 1996 metais po nuskambėjusio skandalo, susijusio su Kongreso vadovu Narasimha Rao ir padariusio galą politinei sistemai, grįstai neginčijamu Nehru įpėdinių dominavimu.

Prezidentui Clintonui teko ištverti apgalvotą bandymą paskelbti jam apkaltą dėl viešo melo apie savo skandalingus seksualinius ryšius. Nemalonumų kupina antroji jo kadencija atvėrė kelią į prezidentus George'ui W. Bushui, kuris buvo išrinktas po įtemptos rinkimų kovos JAV Aukščiausiojo teismo sprendimu penkių balsų persvara prieš keturis. Aš nežinau nė vienos šalies Šiaurės Amerikoje, Lotynų Amerikoje, Vakarų bei Rytų Europoje, Azijoje ar Afrikoje, išskyrus Skandinavijos demokratijas ir keletą kitų nedidelių šalių, kuriose pastaraisiais metais nebūtų patrūkę dideli politiniai skandalai, turėję reikšmingų, o kartais ir lemiamų padarinių.[61]

Kai kurie skandalai buvo susiję su lyderio (paprastai vyro, nederamai atsiduodančio seksualinėms aistroms ar nesaikingai vartojančio alkoholį) asmenine morale. Tačiau dažniausiai reikalo esmė būdavo politinė korupcija pagal Carlo Friedricho apibrėžimą: „Kai galios subjektas – t. y. atsakingas funkcionierius ar pareigūnas – yra prašomas atlikti tam tikras paslaugas, tačiau negauna už jas teisėto piniginio ar kitokio užmokesčio, jis būna priverstas imtis veiksmų, palankių tiems, kurie jam atsilygina, ir šitaip daro žalą visuomenei bei jos interesams."[62] Kai kada valstybės pareigūnai tiesiog priima piniginį kyšį, nebijodami būti pričiupti. Bent jau jie nemano, kad taip galėtų atsitikti. Vienas po kito kylantys politiniai skandalai, susiję su korupcija, tapo pagrindine įvairių pasaulio šalių viešojo gyvenimo tema nuo Pietų Korėjos prezidento Roho iki Brazilijos prezidento Colloro de Mello ir nuo kai kurių Rusijos karinių pajėgų ar Jungtinių Valstijų Kongreso atstovų iki kai kurių aukšto rango Ispanijos ar Prancūzijos socialistų partijų administracijų narių.

Kodėl taip yra? Ar mūsų politinės sistemos yra labiausiai korumpuotos istorijoje? Abejoju. Naudojimasis ir piktnaudžiavimas galia siekiant asmeninės naudos

[61] Heidenheimer et al. (1989); Longman (1990); Garment (1991); *CQ Researcher* (1992); Meny (1992); Grubbe (1993); Roman (1993); Gumbel (1994); Walter (1994); D. F. Thompson (1995); J. Thompson (2000); Rose-Ackerman (1999).

[62] Friedrich (1966: 74).

yra vienas iš vadinamosios „žmogiškosios prigimties“ ypatumų, jei tokia egzistuoja.[63] Būtent tai yra viena iš priežasčių, dėl kurios demokratija buvo išrasta ir tapo siekiamiausia, o gal ir idealia, valdymo forma. Užkulisiuose – tuomet, kai informaciją valdydavo valstybė – tiek senais, tiek ir šiais laikais politikos elitai įvesdavo personalizuotas mokesčių sistemas savo pavaldiniams ar interesų grupėms. Skyrėsi tik savivalės mastelis kyšininkaujant bei neigiamo slaptų įmokų poveikio laipsnis visuomenės valdymui. Todėl pirmiausia noriu pastebėti, kad korupcijos panaikinimas galėtų būti geras demokratijos visuomenėje ir spaudos laisvės rodiklis.[64]

Pavyzdžiui, Ispanija Franco diktatūros metais kentė tiesioginį diktatoriaus aplinkos žmonių plėšikavimą, pradedant neigiamai pagarsėjusiais ponios Franco vizitais į juvelyrinių dirbinių parduotuves, kurių savininkai niekuomet nedrįsdavo siųsti sąskaitų jo ekscelencijai. Nė vienas rimtas stebėtojas nedrįstų tvirtinti, kad politinė korupcija Ispanijoje buvo labiau paplitusi XX a. devintąjį dešimtmetį, valdant socialistų vyriausybei, negu Franco valdymo metais.[65] Tačiau diktatūros metais apie korupciją daugiausia buvo šnibždamasi tik patikimų draugų rateliuose, o dešimtąjį dešimtmetį Ispanijos demokratijos politinį gyvenimą nuolat krėtė valdžios korupcijos ir neteisėto elgesio skandalai ar įtarinėjamai jais. Be to, seniai nusistovėjusiose demokratijose, tokiose kaip Jungtinės Valstijos, politinės korupcijos atvejų, nušviečiamų spaudoje, tai padaugėja, tai sumažėja ir nėra jokios aiškios tendencijos. Tai matyti Facklerio ir Lino sudarytame piešinyje 6.2, kuriame pateikti pastarųjų šimto metų duomenys.[66] Be abejo, didžiausia gausybė pranešimų apie politinę korupciją buvo paskelbta Nixono Votergeito skandalo laikais. Šis įvykis pakurstė žurnalistų bei politikų vaizduotę galimybe nuversti aukščiausią pasaulyje politikos pareigūną, gavus ir paskleidus jį diskredituojančią informaciją.

Kingo istorinė politinės korupcijos XIX a. Britanijoje studija[67] rodo, koks paplitęs buvo šis reiškinys. Demokratijai įsibėgėjus, jis paskatino priimti 1867 metų Reformų aktą šioms praktikoms pažaboti. O Bouissou praneša, kad 1890 metais Japonijos spauda pasmerkė plačiai įsigalėjusią sukčiavimo per rinkimus praktiką. Pavyzdžiui, laikraštis *Asahi* rašė, kad „kiekvienas, kuris moka už tai, kad būtų išrinktas, bus paperkamas, kai bus išrinktas.“[68] Be to, Barkeris savo labai įžvalgioje analizėje parodė, kad tuomet, kai medžiagos apie neteisėtus politikų veiksmus nepakanka, norint juos diskredituoti, politinio skandalo žaliava gali tapti kitos elgesio formos (tarkime, nederami seksualiniai ryšiai).[69] Pasinaudodamas

[63] Leys (1989).
[64] Markovits and Silverstein (1988).
[65] Alonso Zaldivar and Castells (1992).
[66] Fackler and Lin (1995).
[67] King (1989).
[68] Bouissou (1991: 84).
[69] Barker (1992).

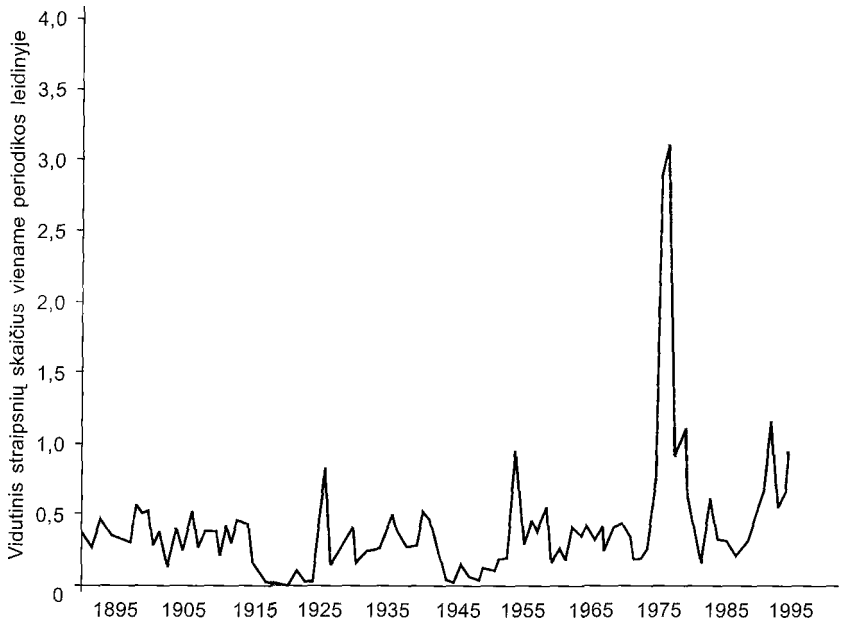

Pieš. 6.2. Periodikos leidiniuose pateiktų straipsnių apie korupciją vidurkis JAV, 1890–1992 m.
Šaltinis: Fackler and Lin (1995).

„Longman" leidyklos tarptautinių leidinių apie politinius skandalus medžiaga,[70] Barkeris apskaičiavo, kad vidutinis su neteisėtais veiksmais susijusių ir nesusijusių politinių skandalų santykis pasaulio šalyse (73:27) buvo palyginti artimas jų santykiui JAV bei Prancūzijoje, tačiau visai kitoks negu JK (41:59). Taigi skandalų srityje seksas bei šnipinėjimas Britanijoje atitinka papirkinėjimo bei kyšininkavimo vaidmenį kitose šalyse.

Nuo 1995 metų respektabili NVO *Transparency International* sudarė korupcijos įvairiose šalyse indeksą, leidžiantį lyginti šalis vieną su kita, taip pat vertinti korupcijos (politinės korupcijos) raidą kiekvienoje šalyje. Viena vertus, *Transparency International* pranešimai rodo, kad politinė korupcija yra labai paplitusi pasaulyje, taip pat ir Vakarų demokratinėse valstybėse. Kita vertus, tiriamuoju laikotarpiu – nuo 1995 iki 2002 metų – nepastebėta jokia bendra kilimo tendencija. Tarkime, JAV (kuri drauge su Izraeliu pagal korupcijos lygį užima 16 vietą tarp mažiausiai korumpuotų šalių) korupcijos lygis liko nepakitęs; Japonijoje ir JK jis kiek sumažėjo; Vokietija ir Prancūzija tapo mažiau skaidrios, o Italija bei Ispanija – mažiau korumpuotos. Kitaip tariant, nei pasaulio, nei pavienių šalių lygmenimis nematyti politinės korupcijos lygio kilimo. Korupcijos ir jos suvokimo lygis tai kyla, tai leidžiasi, atsižvelgiant į aplinkybes, susijusias iš esmės su valsty-

[70] Longman (1990).

bės institucijų stiprumu bei visuomenės gerovės lygiu. Nieko stebėtino, kad demokratinės Skandinavijos valstybės skaidraus valdymo skalėje vis dar užima aukščiausias vietas. Kita vertus, kuo skurdesnė šalis ir kuo silpnesnis valstybės institucijų teisėtumas, tuo didesnis korupcijos pavojus. Vadinasi, jei kalbėtume apie politinį procesą, tai korupcija *per se* yra ne tokia reikšminga, kaip skandalai (t. y. korupcijos ar nusikaltimų atskleidimas) bei jų politinis poveikis.[71]

Taigi, kodėl dabar? Jei nėra požymių, kad korupcija būtų pasiekusi istorinę viršūnę, tai kodėl šimtmečių sandūros laikotarpiu apie ją trimituoja visos medijos ir kodėl jos padariniai yra tokie pragaištingi politinėms sistemoms bei politikos veikėjams? Keletas struktūrinių veiksnių bei makropolitinių procesų lėmė politinių sistemų susilpnėjimą bei pažeidžiamumą nestabilios viešosios nuomonės atžvilgiu. Politinė konkurencija bei kova dėl įtakos elektorato politinio spektro centrui sumenkino ideologinius skirtumus, nes suformavusios užkietėjusių šalininkų kontingentą, partijos ir koalicijos siekia nugvelbti kiek galima daugiau priešininkų temų bei pozicijų. Todėl politinių pozicijų skirtumai savo ruožtu nyksta, piliečiai ima vis labiau atsižvelgti į partijų bei kandidatų patikimumą, o ne į jų deklaruojamą politinį požiūrį vienu ar kitu klausimu. Politikos suasmeninimas taip pat skatina didžiausią dėmesį kreipti į lyderius bei jų reputaciją, šitaip atverdamas kelią puolimui būtent prieš šias savybes kaip būdui laimėti rinkėjų balsus.

Susiformavusi galinga globali kriminalinė ekonomika įsiskverbė į daugelio šalių valstybės institucijas – neretai į aukščiausius valdžios sluoksnius, – suteikdama peno skandalams bei galimybę naudoti informaciją politikams šantažuoti, siekiant priversti juos jai tarnauti. Geopolitiniai veiksniai taip pat vaidina tam tikrą vaidmenį: tarkime, Italijos ir Japonijos politinės sistemos, kurioms vadovauja atitinkamai Krikščionių demokratų ir Liberalų demokratų partijos, buvo suformuotos po Antrojo pasaulinio karo didelės JAV įtakos bei paramos dėka, siekiant sukurti apsaugą nuo komunizmo dviejose demokratinėse valstybėse, nes jos vaidino svarbų vaidmenį Šaltojo karo kontekste, tačiau jose veikė stiprios Komunistų bei Socialistų partijos.[72] Ilgamečiai ir gerai žinomi kai kurių krikščionių demokratų ryšiai su mafija[73] ir kai kurių liberalų demokratų ryšiai su *yakuza*[74] netrukdė tarptautinėms ir vidaus jėgoms besąlygiškai remti šias partijas, nes keisti jas kitomis būtų buvę pernelyg rizikinga. Pasibaigus Šaltajam karui visos partijos buvo paliktos pačios sau ar savo šalių politinių rinkų dinamikai. Partijų vidaus draus-

[71] Lowi (1988); Hodess (2001).

[72] Johnson (1995).

[73] Tranfaglia (1992). 2002 metais Italijos teismas nuteisė Andreottį, daugiau kaip tris dešimtmečius vadovavusį Italijos krikščionių demokratų partijai, už dalyvavimą žurnalisto, rašiusio apie jo galimus ryšius su mafija, nužudyme. 2003 m. spalio 30 d. Apeliacinis teismas Andreottį išteisino, nes suėjo senaties terminas.

[74] Bouissou (1991); Johnson (1995).

mė tapo nebe tokia griežta, nes nebelikus išorinio priešo susidarė palankesnės sąlygos aršiai konkurencijai. Guehenno taip pat pastebėjo, kad nykstančių nacionalinių valstybių ir neaiškių ideologinių pozicijų pasaulyje darbas valstybės struktūrose yra atlyginamas tik tuo pačiu būdu, kaip ir darbas kitose visuomenės gyvenimo srityse – t. y. pinigais. O pinigai yra pagrindinė sąlyga asmeniniams bei organizaciniams projektams – pradedant mėgavimusi gyvenimu ir baigiant šeimos išlaikymu ar parama humanitarinėms misijoms – įgyvendinti.[75]

Visi šie veiksniai daro politines sistemas pažeidžiamas korupcijos atžvilgiu. Tačiau esama ir kitų veiksnių – veiksnių, kurie, mano manymu, keičia politinių sistemų pobūdį šiuolaikinėse visuomenėse. Thompsonas rašo: „Skandalai yra kovos dėl simbolinės galios, kuriose ant kortos pastatyti reputacija bei pasitikėjimas".[76] O informacijos amžiuje simbolinė galia – gebėjimas formuoti žmonių mąstymą – yra pagrindinis galios šaltinis. Todėl *aš tvirtinu, kad skandalų politika yra vienas iš pasirenkamųjų ginklų kovojant ir konkuruojant informacinėje politikoje.* Argumentai štai kokie. Politika daugiausia rutuliojasi medijų erdvėje. Šiandien jos tapo galingesnės negu kada nors anksčiau – technologiniu, finansiniu bei politiniu atžvilgiais. Globalus veikimo mastas bei tinklaveika padeda joms išvengti griežtos politinės kontrolės. Dėl galėjimo skelbti tiriamąją medžiagą bei sąlyginio savarankiškumo politinės galios atžvilgiu medijos yra pagrindiniai informavimo bei vertinimo šaltiniai visuomenėje. Norėdami pasiekti visuomenę, partijos bei kandidatai turi veikti medijose ir per jas. Tai nereiškia, kad medijos yra ketvirtoji valdžia: jos veikiau yra politinių kovų arena. Medijų politika tampa vis brangiau kainuojančia operacija. Jos kainą didina įvairūs informacinės politikos įrankiai: visuomenės nuomonės apklausos, reklama, rinkodara, analizė, įvaizdžio kūrimas bei informacijos apdorojimas. Dabartinės institucinės politinio finansavimo sistemos nėra pasirengusios šiam uždaviniui. Politikos veikėjai nuolatos menkai finansuojami, o atotrūkis tarp būtinųjų išlaidų ir teisėtų pajamų proporcingai didėjo ir toliau didėja.[77] Todėl išnaudoję visas teisėtas galimybes, asmeninius indėlius bei verslo sandorius partijos bei politikai neretai ima naudotis vienintelių likusiu finansavimo šaltiniu – verslo bei interesų grupių kyšiais, be abejo, mainais už šiems interesams palankius vyriausybės sprendimus.[78] *Tai yra sistemingos politinės korupcijos matrica, iš kurios išsirutulioja visas šešėlinis fasadinių verslo struktūrų bei tarpininkų tinklas.*

Kai korupcija išplinta ir kai vienas kitas asmuo įdeda savo dalį į politinio finansavimo kanalus, visi dirbantys politikos ir medijų srityse žino (ar mano ži-

[75] Guehenno (1993).
[76] Thompson (2000: 244).
[77] Weinberg (1991); Freeman (1994); Pattie et al. (1995).
[78] Meny (1992).

nantys), kad, patyrinėjus iš arčiau, kompromituojančios informacijos galima būtų rasti beveik apie kiekvieną. Tuomet prasideda medžioklė. Politikos patarėjai ruošia amuniciją puolimui ar gynybai; žurnalistai siekia atlikti tiriamosios žurnalistikos darbą, kad padidintų savo auditoriją bei pardavimus; jokiai partijai nepriklausantys politikai ir sukčiai ieško informacijos, kurią galėtų naudoti šantažui ar parduoti suinteresuotiems asmenims. Galiausiai, kai sukuriama kompromituojančios politinės informacijos rinka, neturint pakankamai aiškios medžiagos galima pasitelkti įtarimus, šmeižtą ar net prasimanymus, be abejo, nelygu politikų, žurnalistų bei medijų etika. Skandalo politikos strategijos tikslas nebūtinai turi būti staigus smūgis, kuriam pakaktų vienintelio skandalingo atvejo. Tai gali būti nepaliaujamas daugybės skirtingų ir įvairaus stiprumo skandalų srautas: nuo svarios informacijos apie nereikšmingą įvykį iki netvirtų spėjimų svarbios problemos atžvilgiu. Jie nuaudžia giją, kuria galiausiai pasmaugia politines ambicijas ir pažaboja politines svajones, nebent yra sudaromas sandoris, padedantis šiai sistemai toliau gyvuoti. Svarbu tai, kokį galutinį poveikį viešajai nuomonei padaro daugelio įvairių smūgių sankaupa.[79] Kaip byloja senas rusiškas posakis: „Aš nepamenu, ar ji pavogė paltą, ar iš jos tą paltą pavogė".

Aukštesnė skandalo politikos pakopa yra teisminis ar parlamentinis tyrimas, besibaigiantis oficialiu kaltinimu ar – vis dažniau – politinių lyderių įkalinimu.[80] Teisėjai, prokurorai ir tyrimų komitetų nariai užmezga simbolinius ryšius su medijomis. Jie saugo medijas (užtikrindami jų nepriklausomybę) ir dažnai jas maitina apgalvotai nutekinama informacija. Mainais jie gauna medijų globą ir tampa jų herojais, o kartais – padedami medijų – ir sėkmingais politikais. Kartu jie kovoja už demokratiją ir skaidrų valdymą, kontroliuoja politikų išsišokimus ir pagaliau atima galią iš politinio proceso bei paskleidžia ją visuomenėje. Taip veikdami jie sykiu gali sunaikinti partijų, politikų, politikos ir pagaliau pačios demokratijos – jos esamos formos – teisėtumą.[81]

Šią analizę įdomiai iliustruoja skandalo politika, kurios buvo imtasi prieš valdančiąją Ispanijos socialistų partiją. Po socialistų pergalės 1989 metais Ispanijos parlamento rinkimuose (trečiuosiuose iš eilės) užkulisinė interesų grupių koalicija nusprendė, kad atėjo laikas padaryti galą neginčijamam socialistų dominavimui Ispanijos politiniame gyvenime – dominavimui, kuris, kaip buvo galima spėti, tęsis ir dvidešimt pirmajame amžiuje.[82] Skandalingi politiniai dokumentai buvo nutekinami, atskleidžiami, manipuliuojami ar kurpiami bei skelbiami spaudoje. Kadangi

[79] Barker (1992); *CQ Researcher* (1992).
[80] Garment (1991); Garcia Cotarelo (1995); Thompson (1995).
[81] Bellers (1989); Arlachi (1995); Garcia Cotarelo (1995); Fallows (1996); Thompson (2000); Adsera et al. (2001).
[82] Cacho (1994); Garcia Cotarelo (1995); *Temas* (1995).

pagrindiniai Ispanijos laikraščiai (*El Pais, El Periodico, La Vanguardia*) taikė tam tikrus apribojimus skelbiamai informacijai, didžiąją potencialių antisocialistinių „skandalų" dalį spausdino *El Mundo* – profesionalumo prasme sumanus laikraštis, įsteigtas 1990 metais. Po to bulvariniai savaitraščiai ir radijo pokalbių laidų vedėjai (daugiausia iš Katalikų bažnyčiai priklausančio radijo tinklo) tol kartodavo šias naujienas savo auditorijoms, kol apie jas neprabildavo ir kitos medijos, tarp jų – ir televizija. Skandalai buvo pradėti kelti aikštėn 1990-ųjų sausį. Pirma pasirodė informacija apie tuometinio viceprezidento brolį, pardavinėjusį savo tariamą politinę įtaką įvairiausiems verslininkams. Nors šio smulkaus sukčiaus nusikaltimai nebuvo itin reikšmingi, o teismai įrodė įtarimų dėl netinkamo viceprezidento elgesio nepagrįstumą, ši „istorija" beveik dvejus metus figūravo Ispanijos medijų politinėse antraštėse ir galop privertė viceprezidentą – antrąjį pagal įtaką Socialistų partijos atstovą, atsisakiusį viešai pasmerkti savo brolį, – atsistatydinti.

Kai tik šis skandalas ėmė slopti, kilo nauja kampanija, kuria buvo užsimota atskleisti nelegalų Socialistų partijos finansavimą. Ji prasidėjo tuomet, kai šios partijos buhalteris kerštaudamas perdavė medijoms atitinkamą informaciją. Buvo pradėtas teisminis tyrimas, pasibaigęs kaltinimų paskelbimu kai kuriems socialistų lyderiams. Kuomet, nepaisant visų kaltinimų, 1993 metais Socialistų partija surinko užtektinai vietų parlamente ir galėjo sudaryti vyriausybę, skandalo politika pagreitino tempą Ispanijos medijose ir teismų arenoje: Ispanijos banko valdytojas buvo įtartas prekyba slapta informacija ir prisipažino slėpęs mokesčius; pirmasis legendinės *Guardia Civil* civilis direktorius buvo pagautas reikalaujantis kyšio, bėgo iš šalies, buvo areštuotas Bankoke ir grąžintas į Ispanijos kalėjimą – ši įvykių seka buvo kažkas tarp trilerio ir parodijos. Būta ir rimtesnių atvejų. Antai kerštaujantis Ispanijos karinės žvalgybos pareigūnas paviešino dokumentus, liudijusius apie neteisėtą Ispanijos vadovų, tarp jų – ir karaliaus, pokalbių klausymąsi. O galutinai viešoji moralė buvo sužlugdyta tuomet, kai buvę Ispanijos specialiosios policijos agentai, pakliuvę į kalėjimą už žudynių organizavimą XX a. devintojo dešimtmečio „purviname kare" prieš baskų teroristus (imituojant Thatcher taktiką prieš IRA – Airijos respublikonų armiją), ėmė liudyti prieš vyriausybę, įveldami į sąmokslą vidaus reikalų ministrą bei kelis aukšto rango pareigūnus. Daugiausia šiame politiniame procese lėmė Ispanijos teisėjų požiūris. Jie nepraleisdavo nė menkiausios galimybės priversti Socialistų partiją raudonuoti. Felipė Gonzalezas atliko, kaip buvo manoma, genialų manevrą, 1993 metų rinkimuose įtraukdamas garsiausią iš šių uolių teisėjų į Socialistų partijos kandidatų sąrašą kaip nepriklausomą atstovą ir paskirdamas į aukštą Teisingumo ministerijos postą. Tai buvo visiška nesėkmė. Nežinia, kas tai lėmė, – gal tai, kad postas nebuvo pakankamai aukštas (socialistų versija), o gal tai, kad teisėjas nusivylė tuo, ką pamatė (jo paties versija), – tačiau jis atsistatydino iš vyriausybės ir ėmėsi itin aršiai persekioti aukščiausio rango socialistų vyriausybės atstovus už bet kokius nusižengimus. Kai buvo pradėtas par-

lamentinio ir teisminio tyrimo procesai, kurių vienas baigėsi kaltinamosiomis išvadomis, o kitas dėl įrodymų stokos buvo numarintas, politiniai skandalai Ispanijos medijose ėmė mirgėti kasdien. Tai truko penkerius metus ir tikrąja šio žodžio prasme paralyžiavo vyriausybės veiklą, sužlugdė nemažai politikos bei verslo atstovų ir sukrėtė galingiausią Ispanijos politinę jėgą. Socialistai galiausiai buvo nugalėti 1996 metais ir dar kartą – 2000-aisiais.

Kodėl ir kaip Ispanijoje vyko šis teismų ir medijų vajus prieš socialistus – sudėtingas klausimas. Kol kas jis nėra iki galo nušviestas visuomenei, nors kai kurie sąmokslo dalyviai jau yra viešai pareiškę, kad toks sąmokslas iš tiesų buvo. Kad ir kaip būtų, į krūvą susidėjo daugelis veiksnių, kurie stiprino vienas kitą. Tai – nelegalus Socialistų partijos finansavimas, dėl kurio kai kurie jos vadovybės atstovai įsitraukė į šešėlinio verslo tinklo kūrimą; keleto aukšto rango socialistų administracijos narių bei daugelio vietinių Socialistų partijos vadovų reali korupcija bei neteisėti veiksmai; įvairių grupių (taip pat ir atsitiktinių verslininkų, tarp jų – finansų magnato, kurio turtą pasisavino socialistai; kai kurių kraštutinių konservatyviųjų jėgų, galbūt kai kurių Katalikų bažnyčios integralistinio sparno elementų, taip pat specialiųjų interesų atstovų ir nepatenkintų žurnalistų, kurie jautėsi socialistų valdžios marginalizuoti) įtūžis prieš vyriausybę. Prie to prisidėjo Socialistų partijos vidaus kovos, kurių metu kai kurie lyderiai nutekindavo informaciją vieni prieš kitus, siekdami sužlugdyti konkurentų patikimumą Felipės Gonzalezo – peštynėse nedalyvavusio neginčijamo lyderio – akyse; kova tarp dviejų stambių finansinių grupuočių, kurių viena – artima socialistų vyriausybės ekonomistų komandai – atstovavo tradicinei Ispanijos finansų sistemai, o kita buvo susitelkusi aplink pašalietį, įvairiais būdais mėginusį prasiskverbti į sistemą bei vienytis su vienomis socialistų grupuotėmis prieš kitas. Pagaliau konkurencija tarp medijų grupių, kurios visaip stengėsi išsikovoti valdančiąsias pozicijas naujojoje Ispanijos medijų sistemoje; asmeninis kerštavimas, kaip antai tas, kurį paskelbė karingiausiai prieš socialistus nusiteikusio laikraščio redaktorius, įsitikinęs, kad prarado darbą dėl vyriausybės spaudimo; taip pat žymiai sudėtingesnė, medijose bei kitose Ispanijos gyvenimo srityse paplitusi nuomonė, kad socialistų dominavimas esąs pernelyg didelis, o kai kurių jų lyderių arogancija esanti nepakenčiama, todėl informuoti visuomenės elitai turį į tai reaguoti ir atskleisti tikrąjį socialistų veidą suvedžiotam elektoratui, kurio dauguma balsavo už juos keturis kartus iš eilės.

Galiausiai, nepaisydamos asmeninės motyvacijos bei specifinių verslo interesų, medijos kolektyvinėmis pastangomis įrodė savo galią ir susivienijusios su teismo institucijų sistema užtikrino, kad Ispanijos politinė klasė, įskaitant konservatorius (*Partido Popular*), išmoktų šią pamoką ateičiai. Nors nėra abejonių, kad socialistų administracijoje bei Socialistų partijoje būta neteisėtos veiklos ir nemenkos korupcijos, tačiau mūsų analizės tikslų atžvilgiu svarbiausia yra tai, kad politikos veikėjai, verslo interesų atstovai bei socialinės grupės, kovodami vieni

su kitais, kaip pagrindiniu ginklu naudojasi skandalo politika medijose. Taip veikdami jie visiškai transformavo Ispanijos politiką, padarydami ją priklausomą nuo medijų. Svarbiausias dalykas, kurį įsisąmonino pergalę pasiekusi Konservatorių partija, buvo tas, kad medijų kontrolė yra pagrindinė išlikimo valdžioje sąlyga. Aznaro vyriausybė, vadovavusi 1996–2004 metais, ne tik kontroliavo vyriausybei priklausančius televizijos tinklus, bet ir pasinaudojo telefonijos bendrove, kad įsigytų vieną iš dviejų privačių televizijos tinklų bei išsikovojo lemiamą įtaką kitam. Ji taip pat sudarinėjo žinomų nepriklausomų žurnalistų „juodąjį sąrašą", siekdama užtikrinti, kad šie negalėtų prasiskverbti į televizijos tinklus, ir nepaliaujamai darė teisinį bei finansinį spaudimą medijų grupėms, oponuojančioms vyriausybei. Šalyje, kurios visuomenės nuomonės apklausos rodo ją esant centro kairės politinio spektro pusėje, medijų politika tapo svarbiausia politine konservatorių likimo valdžioje užtikrinimo priemone.

Skandalo politikai būdinga tai, kad visi ją praktikuojantys politikos veikėjai pateko į šios sistemos spąstus: šiandieninis medžiotojas rytoj gali tapti medžiojamuoju. Geras pavyzdys šiuo atžvilgiu yra Berlusconio žygis Italijoje. Faktai yra žinomi: jis sumaniai panaudojo tris sau priklausančius privačius televizijos tinklus triuškinamai kampanijai prieš korumpuotą Italijos politinę sistemą surengti.[83] Po to per tris mėnesius jis sukūrė *ad hoc* „partiją" *Forza Italia!* („Pirmyn, Italija"), pavadintą pagal Italijos nacionalinės futbolo rinktinės gerbėjų šūkį) ir susivienijęs su Neofašistų partija bei Šiaurės lyga laimėjo 1994 metų visuotinius rinkimus ir tapo ministru pirmininku. Vadovavimas vyriausybei teoriškai suteikė jam valdžią trijų kitų vyriausybės valdomų televizijos tinklų atžvilgiu. Tačiau medijos ir žurnalistai ryžtingai gynė savo savarankiškumą. Nepaisant to, kad Berlusconis turėjo didžiulę įtaką medijų verslui (laikraščiams ir žurnalams, taip pat televizijai), teismai ir medijos drauge pradėjo puolimą prieš jį visais frontais dėl finansinių machinacijų ir kyšininkavimo iš karto po to, kai jis buvo išrinktas ministru pirmininku. Dėl to nukentėjo jo verslas, kai kurie jo bendražygiai buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn, buvo pareikšti kaltinimai pačiam Berlusconiui ir pagaliau jo įvaizdžiui buvo padaryta tiek žalos, kad parlamentas paskelbė nepasitikėjimą jo vyriausybe. Vėliau, 1996 metais, elektoratas atmetė Berlusconį ir vietoj jo išrinko *Il Ulivo* („Alyvmedis") centro kairės koaliciją, kurios pagrindą sudarė buvusi Komunistų, o dabar Socialistų partija *Partito Democratico di Sinistra* („Demokratinė kairės partija"), niekuomet anksčiau nebuvusi išrinkta į nacionalinę vyriausybę ir todėl išsaugojusi reputaciją. Nepaisant to, Berlusconio medijų imperija padėjo jam pasinaudoti dar viena galimybe, kurią atvėrė Italijos kairiojo politikos sparno skilimai bei ginčai, dar kartą – 2001 metais – atvedę *„il Cavaliere"* į vyriausybę sąjungoje su Neofašistų partija ir ksenofobiškąja Šiaurės

[83] Walter (1994).

lyga. Tuomet, pasinaudamas savo valdžia parlamentui, Berlusconis pabandė pažaboti du pilietinės visuomenės nepriklausomybės bastionus – teismus ir medijas. Vis dėlto šiuo metu, 2003-aisiais, jis vėl atsidūrė teisminio persekiojimo sūkuryje, vienas pagrindinių jo bendražygių yra nubaustas už teisėjų papirkinėjimą, o pats Berlusconis įtariamas nelegalių sandorių sudarinėjimu. Taip ir tęsiasi ši *commedia dell'arte* šiuolaikinė versija.

Svarbiausias šio Italijos politinio proceso moralas yra tas, kad didžiulė verslo įtaka medijoms nėra tolygi politinei informacinės politikos kontrolei. Medijų sistema, simboliniais saitais susijusi su demokratinėmis teismų ir baudžiamojo persekiojimo institucijomis, pati duoda toną bei gaudo signalus iš viso politinės sistemos spektro, kad transformuotų juos į pardavimus bei įtaką, nepaisydama politinio poveikio kilmės ar tikslo. Vis dėlto šių sudėtingų santykių kontekste politinės jėgos taip pat turi savų kozirių: galimybę daryti poveikį medijoms teisinėmis priemonėmis bei formuoti savo gynybą prieš teismus manipuliuojant teisės sistema (balsuojant už savo neliečiamybę). Taip veikdami politikai siekia atkurti prarastą savarankiškumą simbolinės galios įrankių atžvilgiu. Tačiau jie gali tai padaryti tik sumažindami medijų savarankiškumą valstybės atžvilgiu, parodydami jos nepatikimumą ir pagaliau paskatindami visuomenę ieškoti alternatyvių raiškos ir komunikacijos formų, tarkime, internete.

Taigi politinė sistema yra panardinta į nesibaigiantį medijų reportažų, informacijos nutekinimo, atsakomojo nutekinimo bei skandalų eskalavimo verpetą. Be abejo, kai kurie drąsūs politikos strategai, prisiimdami didžiulę riziką, siekia įsitvirtinti medijų versle, kuria sąjungas, nustatinėja informacinių smūgių laiką ir kreipia juos į pasirinktus objektus. Būtent šitaip veikti mėgino Berlusconis. Pirmasis jo bandymas nenusisekė, tačiau jam pavyko vėliau, nors galbūt galop jį ištiks nesėkmė. Tarptautinės arenos stebėjimai leidžia manyti, kad daugumą šių naujųjų paukščių – pusiau politikų, pusiau medijų magnatų – gali ištikti panašus likimas kaip finansų spekuliantų, kurie tarėsi žiną, kaip laviruoti neprognozuojamose pasaulio finansų rinkose. Skandalo politikoje, kaip ir kitose tinklaveikos visuomenės srityse, srautų galia įveikia galios srautus.

Demokratijos krizė

Imkime ir sujunkime į vieną įvairias gijas, kurias susekėme nagrinėdami nacionalinės valstybės transformaciją bei šiuolaikinių visuomenių politinės raidos procesą. Sujungus jas į bendrą istorinę schemą matyti, kad demokratiją – tokią, kokią ją įsivaizdavome praėjusį šimtmetį, – ištiko krizė.[84]

[84] Minc (1993); Guehenno (1993); Patterson (1993); Ginsborg (1994); Touraine (1995b); Katznelson (1996); Weisberg (1996); Nye et al. (1997); Pharr and Putnam (2000); Calderon (2003); Inglehart (2003).

Nacionalinė valstybė, apibrėžianti pilietybės sritį, procedūras bei objektą, prarado nemažai suvereniteto; jį pakirto globalinių srautų bei transorganizacinių turto, informacijos bei galios srautų dinamika. Prie jos teisėtumo krizės itin daug prisidėjo menkėjantis valstybės gebėjimas vykdyti savo kaip gerovės valstybės įsipareigojimus dėl gamybos ir vartojimo integracijos į globalinės tarpusavio priklausomybės sistemą bei su ja susijusio kapitalizmo restruktūrizacijos proceso. Gerovės valstybė – įvairių formų, nelygu kokia buvo kiekvienos visuomenės istorija – buvo svarbiausias valdymo institucijų politinio teisėtumo atkūrimo veiksnys po XX a. ketvirtojo dešimtmečio Didžiosios krizės ir Antrojo pasaulinio karo.[85] Keinsizmo atsisakymas bei darbininkų judėjimo silpnėjimas gali dar labiau išryškinti suverenios nacionalinės valstybės baigtį dėl silpnėjančio jos teisėtumo.

(Re)konstruojant politines prasmes pagal konkrečius tapatumus iš esmės kvestionuojama pati pilietiškumo sąvoka. Valstybė gali keisti savo teisėtumo pagrindą – iš atstovavimo žmonių valiai bei tarnavimo jų gerovei į kolektyvinio tapatumo gynimą – tiktai susitapatindama su bendruomeniškumu ir pašalindama kitas vertybes bei mažumų tapatumus. Toks yra fundamentalistinių, nacionalistinių, etninių, teritorinių bei religinių valstybių, besivaduojančių iš dabartinių politinių teisėtumo krizių, pamatas. Aš tvirtinu, kad jos negali ir negalės palaikyti demokratijos (t. y. liberaliosios demokratijos), nes patys abiejų šių sistemų (nacionalinės pilietybės ar vienintelio tapatumo) atstovavimo principai yra nesuderinami.

Prie nacionalinės valstybės krizės reikia pridėti ir politinės sistemos patikimumo krizę, kurią eskaluoja atvira politinių partijų konkurencija. Partijų sistema, esanti medijų nelaisvėje, susiaurinta iki asmeninio vadovavimo, priklausoma nuo technologiškai sudėtingo manipuliavimo, priversta naudotis neteisėtais finansavimo šaltiniais, valdoma skandalų politikos ir skatinama ja naudotis, prarado patrauklumą bei patikimumą ir, nepaisant praktinės naudos, tėra biurokratinė liekana, neturinti visuomenės pasitikėjimo.[86]

Dėl šių trijų susikertančių ir sąveikaujančių procesų viešojoje nuomonėje ir individualiuose bei kolektyviniuose piliečių pareiškimuose girdėti vis didesnis ir pagrįstesnis nepasitenkinimas partijomis, politikais bei profesionalia politika. Kaip rašoma 1994 metų rugsėjo mėnesio *Times Mirror Center* apžvalgoje, Jungtinėse Valstijose „tūkstančiai šią vasarą atliktų interviu su Amerikos rinkėjais rodo, jog visuomenės politinis mąstymas neturi jokios aiškios krypties, matyti vien nepasitenkinimas dabartine sistema bei entuziastinga reakcija į alternatyvius politinius sprendimus bei pažadus."[87] 1994 metų nacionalinės visuomenės nuomonės apklausos, atliktos *Harris Poll*, duomenimis, 82 procentai respondentų nemanė, kad

[85] Navarro (1995).

[86] D. M. West (1993); Anderson and Comiller (1994); Mouffe (1995); Navarro (1995); Salvati (1995); Balz and Brownstein (1996); Wattenberg (1996); Dupin (2002).

[87] Cituojama pagal Balz and Brownstein (1996: 28).

vyriausybė atstovavo jų interesams (1980 metais tokių buvo 72 procentai); 72 procentai teigė, kad vyriausybė atstovavo interesų grupėms (68 procentai šias grupes laikė verslo interesų grupėmis). Tą patį patvirtino ir 1995 metų visuomenės nuomonės apklausa, atlikta *Roper Poll*: 68 procentai respondentų teigė, kad tarp respublikonų ir demokratų nesama didelių skirtumų; 82 procentai pageidavo, kad susikurtų nauja partija.[88] 1998 metais 39 procentai Kalifornijos ir Jungtinių Valstijų gyventojų manė, kad „nemažai vyriausybės narių yra nesąžiningi"; 70 procentų Kalifornijos ir 63 procentai Jungtinių Valstijų gyventojų pažymėjo, kad „vyriausybę valdo tam tikros stambios interesų grupės". Maždaug 54 procentai Kalifornijos ir 60 procentų JAV gyventojų sutiko su teiginiu, kad „valstybės pareigūnams nerūpi, ką mano paprasti žmonės".[89]

Atlikime kai kurių XX a. praėjusio dešimtmečio visuomenės politinės nuomonės apklausų duomenų lyginamąją analizę. Pasaulio vertybių tyrimas, kurį atliko Mičigano universiteto Socialinių tyrimų institutas, vadovaujamas Ronaldo Ingleharto, yra vienas geriausių pasaulio politinės nuomonės analizės šaltinių.[90] Naudodamiesi šiais ir kitais duomenimis, mes sudarėme piešinius 6.3–6.5. Jie vaizduoja visuomenės nuostatų apie valdžią bei politinę sistemą lygį ir raidą pasirinktose šalyse. Daugiau kaip du trečdaliai visų šių šalių piliečių menkai pasitiki politinėmis partijomis arba išvis nepasitiki. Piešinys 6.5 vaizduoja atsakymus į klasikinį politinių apklausų klausimą – t. y. nurodo piliečių, manančių, kad „jų šaliai vadovauja keletas stambių interesų grupių, siekiančių naudos sau", skaičių. 1997–2001 metais šio požiūrio laikėsi daugiau kaip 53 procentai apklaustų žmonių visose nagrinėtose šalyse. Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose tokių buvo 63,2 procento, o Suomijoje, paprastai laikomoje demokratijos pavyzdžiu, – 72,5 procento.

Kitose – pasaulio masto – apklausose buvo užfiksuotos panašios politinio nepasitenkinimo tendencijos. 1999 metų visuomenės nuomonės apklausa *Gallup International Millennium Survey*, atlikta Jungtinių Tautų Tūkstantmečio asamblėjos proga, parodė, kad 62,1 procento iš 57000 žmonių, apklaustų 60 šalių, teigė, jog jų šaliai vadovauja ne piliečių valia. Paprašyti parinkti sąvokas, kurios geriausiai nusakytų jų valdžios vertinimą, dauguma pasirinko „korumpuota" ir „biurokratiška". Pasak tyrimo autorių, jis reprezentuoja 1,25 milijardo žmonių pažiūras (žiūrėkite piešinį 6.6).[91]

2002 metais *Gallup* atliko panašią apklausą – šį kartą ją užsakė Pasaulio ekonomikos forumas. Buvo apklausti 36 000 žmonių 47 šešių žemynų šalyse, turėję reprezentuoti 1,4 milijardo piliečių. Ir vėl daugiau kaip du trečdaliai piliečių išreiškė nuomonę, kad jų šaliai vadovauja ne žmonių valia. Tokio požiūrio laikėsi

[88] Cituojama pagal Navarro (1995: 55).
[89] Baldassare (2000).
[90] Inglehart (2003); Nevitte (2003).
[91] Gallup International Millennium Survey (1999).

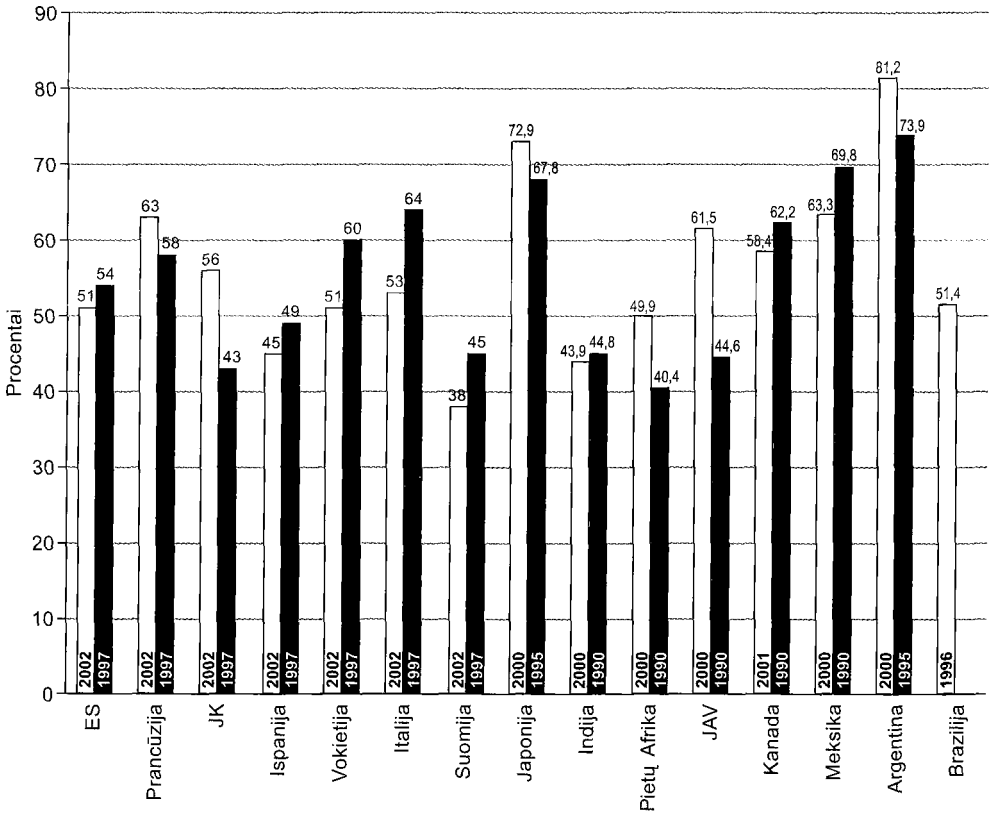

Pieš. 6.3. Piliečių, nepasitikinčių ar menkai pasitikinčių vyriausybe pasirinktose šalyse, dalis procentais (metai ir skaičius nurodyti piešinyje)

Šaltiniai: Nevitte (2003: 387–412); *Eurobarometer* 1997 ir 2002 (Prancūzija, JK, Ispanija, Vokietija, Italija ir Suomija).
Parengė Esteve Ollé.

52 procentai Šiaurės Amerikos ir 61 procentas Europos Sąjungos piliečių (žiūrėkite piešinį 6.7). Ta pati apklausa parodė, kad menkai pasitikima ar išvis nepasitikima parlamentų gebėjimu veikti geriausių visuomenės interesų labui: taip manė 51 procentas apklaustų pasaulio piliečių, arba 59 procentai Europos Sąjungos gyventojų. Vis dėlto šiuo atveju Šiaurės Amerikos rodikliai buvo geresni – čia tokio požiūrio laikėsi tik 22 procentai piliečių.

Atsakymuose į klausimą apie institucijas, gebančias veikti geriausių visuomenės interesų labui, dažniausiai buvo minimos karinės pajėgos, NVO, švietimo ir mokslo įstaigos, Jungtinės Tautos, religinės institucijos, policija bei sveikatos institucijos. Jomis pasitiki daugiausia piliečių. Kita vertus, globalinės bendrovės ir parlamentai pelnė mažiausią piliečių pasitikėjimą, o vyriausybės buvo pasitikėjimo skalės viduryje (žr. piešinį 6.8).[92]

[92] Gallup International Millennium Survey (2002).

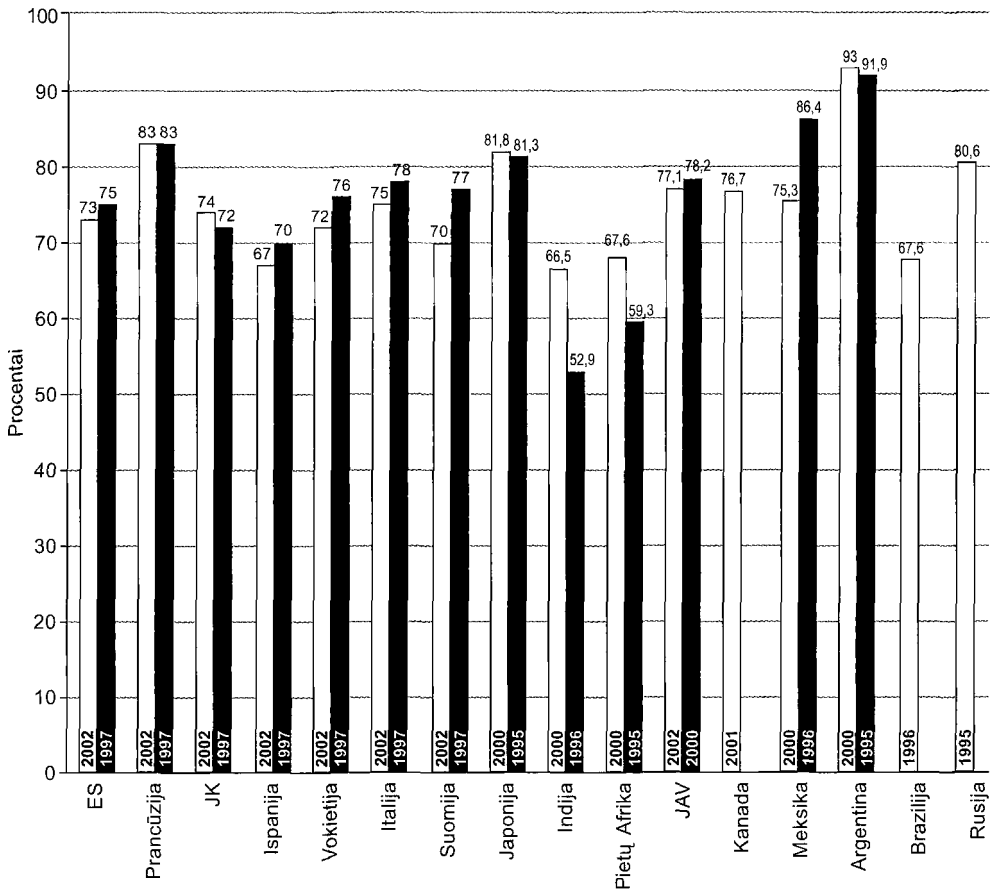

Pieš. 6.4. Piliečių, nelabai pasitikinčių ar išvis nepasitikinčių politinėmis partijomis pasirinktose šalyse, dalis procentais (metai ir skaičius nurodyti piešinyje)

Šaltiniai: Nevitte (2003: 387–412); *Eurobarometer* 1997 ir 2002 (Prancūzija, JK, Ispanija, Vokietija, Italija ir Suomija).
Parengė Esteve Ollé.

Vis dėlto toks skepticizmas pagrindinių partijų ir politikos atžvilgiu nebūtinai reiškia, kad žmonės daugiau nebalsuos ar kad jiems nerūpi demokratija. Juk kad ir kaip būtų, didžiojoje pasaulio dalyje demokratija buvo sukurta tik neseniai milžiniškomis pastangomis, iškovota krauju, prakaitu bei ašaromis, todėl žmonės negali lengvai atsisakyti vilties. Kai tik žmonėms atsiveria galimybė imtis aktyvių politinių veiksmų, jie entuziastingai sutelkia jėgas – taip, kaip Lulos rinkimuose į prezidentus Brazilijoje 2002 metais. Net ir senose demokratijose, kuriose laisvų rinkimų ritualai praktikuojami jau kelis šimtus metų (nors pusė gyventojų – tai yra moterys – juose nedalyvaudavo), politinio aktyvumo lygis tai kyla, tai smunka. Jungtinėse Valstijose žmonės balsuoja negausiai (prezidento rinkimuose 2000 metais dalyvavo 51,2 procento rinkėjų, 1996 metais – 49 procentai, 1992

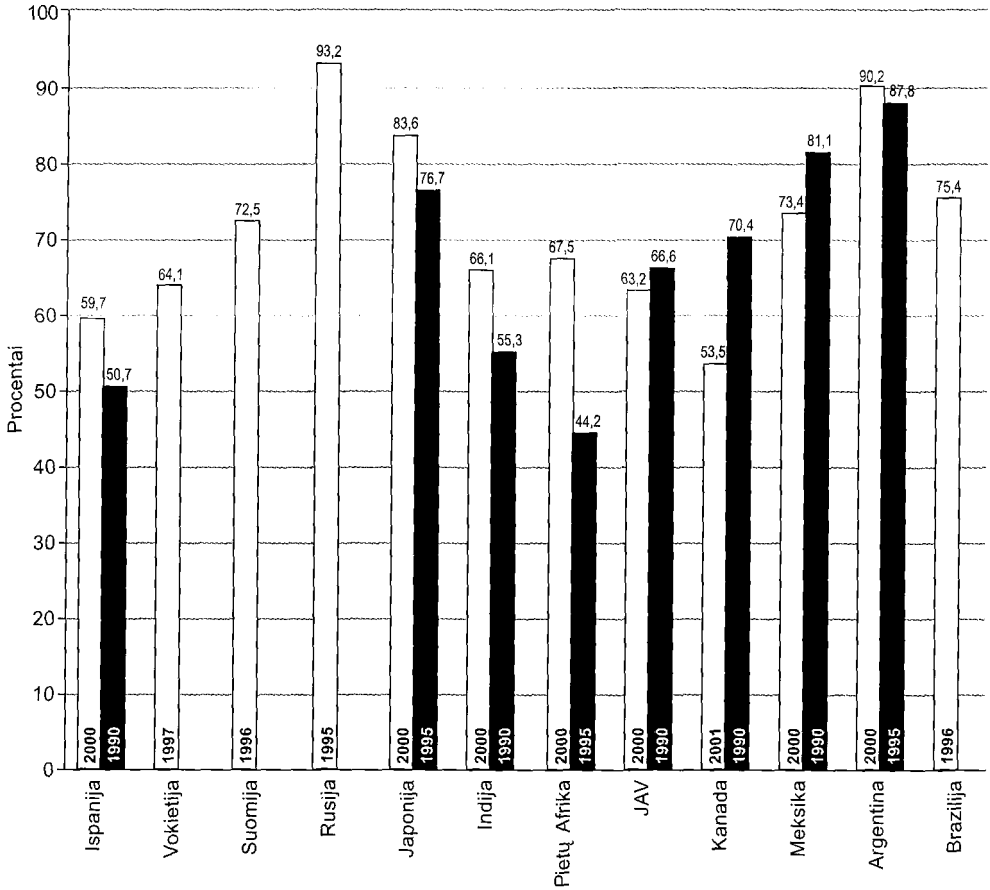

Pieš. 6.5. Pasirinktų šalių gyventojų, besilaikančių požiūrio, kad jų šaliai vadovauja keletas stambių interesų grupių, siekiančių naudos sau, dalis procentais (metai ir skaičius nurodyti piešinyje)

Šaltiniai: Nevitte (2003: 387–412). Parengė Esteve Ollé.

metais – 54 procentai, 1984 metais – 51 procentas – t. y. žymiai mažiau negu 1968 metų rinkimuose, kuriuose dalyvavo 68 procentai rinkėjų), tačiau Italijoje, Ispanijoje, Vokietijoje ir Prancūzijoje iki 2002 metų rinkėjų aktyvumo rodikliai visuomet būdavo aukšti (svyravo nuo 65 iki 80 procentų). Tokie jie yra ir daugumoje kitų Europos šalių (žr. lentelę 6.4). Tačiau europiečių pasitikėjimas savais politikais nėra didesnis negu amerikiečių.[93] Galima manyti, kad Amerikos išskirtinumo priežastis yra individualizmas, o ne nusivylimas politika.[94]

[93] *Eurobarometer* (įvairių metų); Castells et al. (2002); Dupin (2002); Gallup International Millennium Survey (2002).
[94] Lipset (1996).

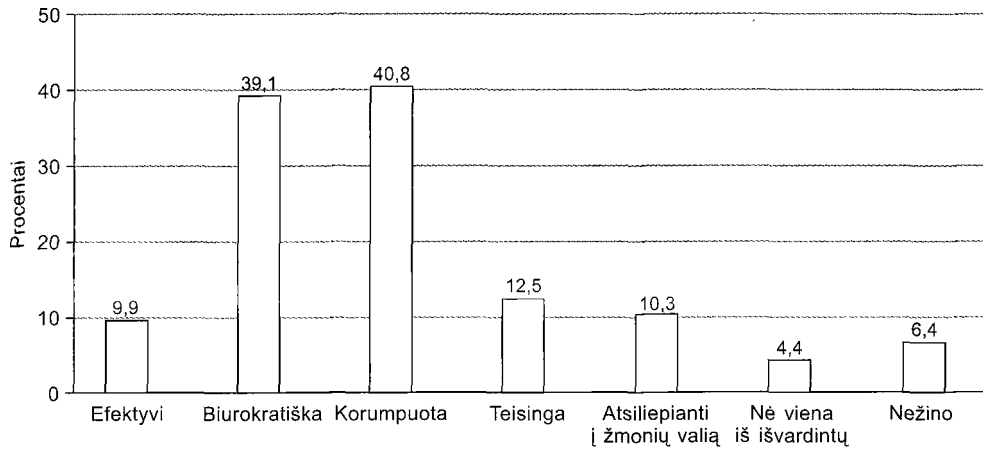

Pieš. 6.6. Piliečių požiūris į valdžią 60 šalių (1999 m.)

Šaltinis: Gallup International Millennium Survey (1999). Parengė Esteve Ollé.

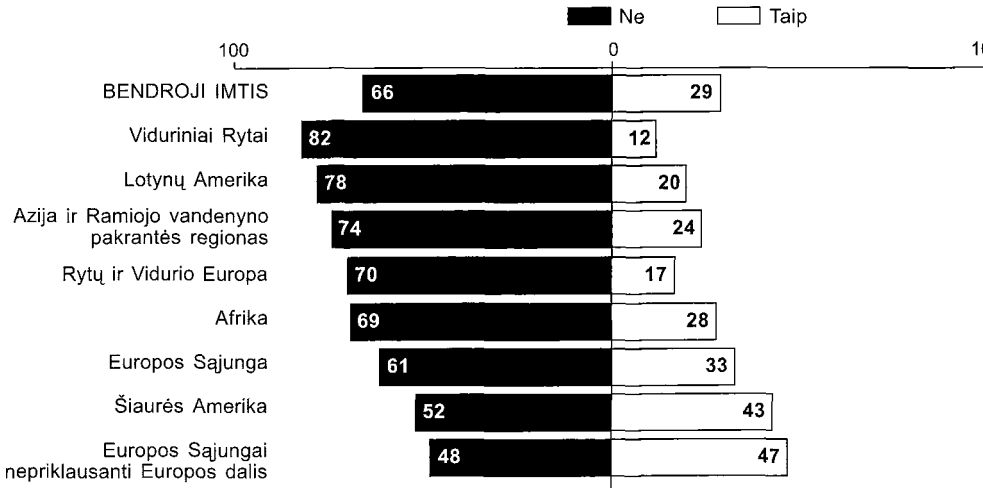

Pieš. 6.7. Piliečių, besilaikančių požiūrio, kad jų šaliai vadovauja žmonių valia, dalis procentais 47 šalyse (2002 m.)

Šaltinis: Gallup International Millennium Survey (2002). Parengė Esteve Ollé.

Nepaisant to, visame pasaulyje pastebima, kad aiškiai didėja politinis susvetimėjimas, nes žmonės mato, jog valstybė nepajėgia išspręsti jų problemų, jie susiduria su ciniška profesionalių politikų instrumentalizmu. Viena iš jo apraiškų yra paramos įvairioms „trečiąją šalį" atstovaujančioms jėgoms bei regionų partijoms didėjimas, nes daugumoje politinių sistemų galutiniame mūšyje dėl nacionalinės vykdomosios valdžios paprastai kovoja du kandidatai, atstovaujantys dviem plačioms koalicijoms. Todėl balsavimas už ką nors kitą tampa protesto prieš visą

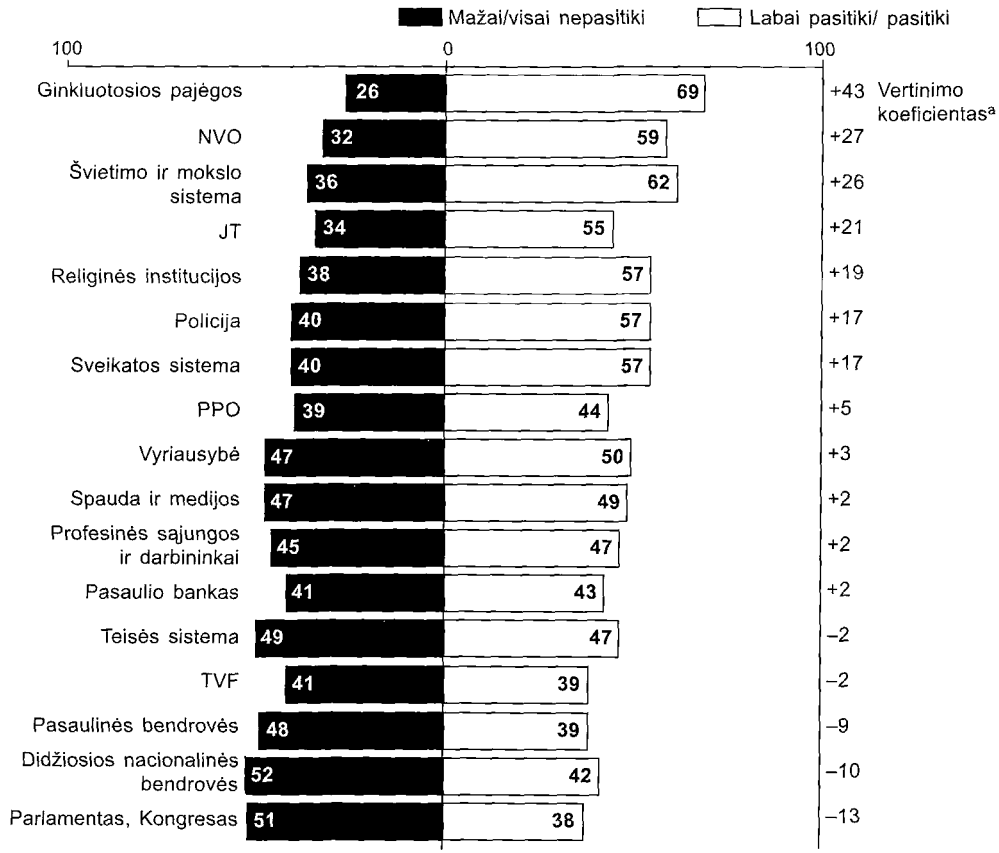

Pieš. 6.8. Pasitikėjimas, kad institucijos veikia geriausių visuomenės interesų labui (2002 m.)

[a] Vertinimo koeficientas = pasitikinčių piliečių procentas minus nepasitikinčių piliečių procentas.
Šaltinis: Gallup International Millennium Survey (2002). Parengė Esteve Ollé.

politinę sistemą išraiška, o galbūt ir bandymu prisidėti prie kitokios alternatyvos kūrimo – paprastai vietos ar regiono lygmenimis. Esteve Ollé, Sandra Moog ir aš sudarėme balsavimo už pagrindines partijas indeksą kai kuriose didžiosiose įvairių žemynų demokratinėse valstybėse: apžvelgėme jo raidą tam tikrais laiko tarpsniais – XX a. devintąjį dešimtmetį, dešimtąjį dešimtmetį ir 2002 metais.[95]

Piešinyje 6.9 matyti bendra tendencija, kuri patvirtina, kad iki XX a. dešimtojo dešimtmečio vidurio balsuotojų už pagrindines partijas mažėjo. Tačiau politinės sistemos yra gyvos sistemos: iškilus krizei jos persitvarko, kad geriau integruotų piliečių spaudimą. Būtent taip nutiko čia nagrinėtose demokratijose. 1994 metais senoji Italijos politinė sistema, kurioje dominavo krikščionys demokratai

[95] Šaltinius, apibrėžimus ir skaičiavimo metodus rasite Metodologiniame priede.

Lentelė 6.4. Rinkėjų aktyvumas nacionaliniuose rinkimuose: naujausi rodikliai, palyginti su XX a. aštuntojo ir devintojo dešimtmečių rodikliais (%)

	Aštuntasis–devintasis dešimtmečiai		Dešimtasis dešimtmetis		XXI a. pirmojo dešimtmečio pradžia
	Vidutinis aktyvumas	Aktyvumo diapazonas	Pirmieji rinkimai	Antrieji rinkimai	
Jungtinės Valstijos	55,2	52,8-57,1	55,9 (1992)	49,0 (1996)	51,2 (2000)
Japonija	71,2	67,9-74,6	67,3 (1993)	59,6 (1996)	62,5 (2000)
Vokietija	88,6	84,3-91,1	79,1 (1994)	80,2 (1998)	79,1 (2002)
Prancūzija (1-asis balsavimo ratas)	82,2	81,1-84,2	78,4 (1995)		71,6 (2002)
Jungtinė Karalystė	74,8	72,2-78,9	75,8 (1992)	71,4 (1997)	59,2 (2001)
Ispanija	73,9	70,6-77,0	77,3 (1993)	77,4 (1996)	68,7 (2000)
Italija	91,4	89,0-93,2	86,4 (1992)	86,0 (1994) 82,7 (1996)	81,2 (2001)

Pastaba: JAV ir Prancūzijos – prezidento rinkimų rodikliai; visi kiti – rinkimų į žemesniuosius parlamento rūmus rodikliai. Balsavimas Italijoje yra privalomas.
Šaltiniai: XX a. aštuntasis ir devintasis dešimtmečiai: *The International Almanac of Electoral History* (rev. 3rd edn, Thomas T. Mackie and Richard Rose, Washington, DC: Macmillan Press, 1991); naujausi rinkimai: *The Statesman's Yearbook 1994–1995, 1995–1996* ir *1997–1998* (ed. Brian Hunter, New York: St Martins's Press, 1994, 1995, 1997), *1998–1999, 2003* (ed. Barry Turner, London: Macmillan, 1998, 2002); *The Societies of Europe: Elections in Western Europe since 1815* (Daniele Caramani, London: Macmillan, 2000); www.elysee.fr (Présidence de la République official website, France).
Sudarė Sandra Moog ir Esteve Ollé.

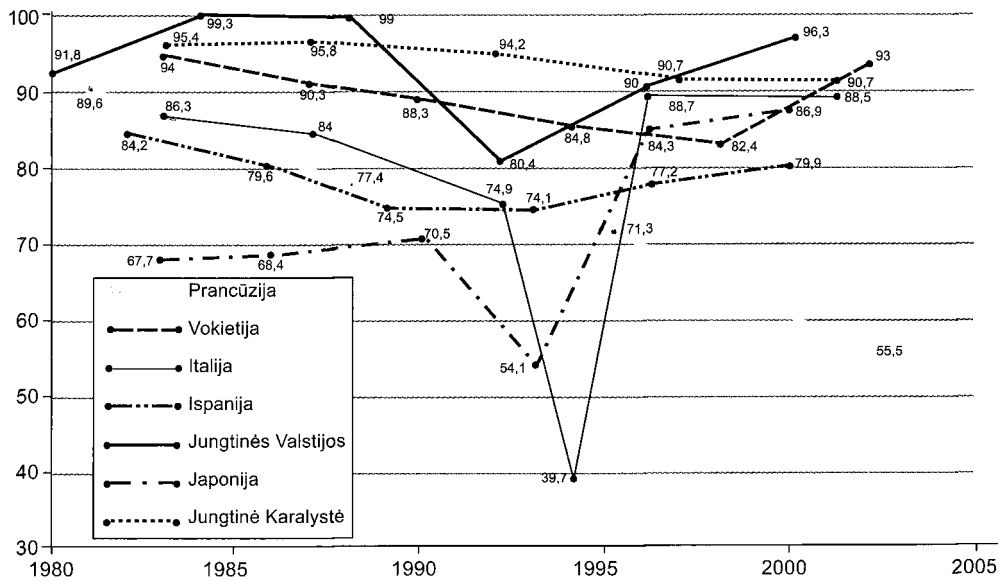

Pieš. 6.9. Paramos pagrindinėms partijoms lygis nacionaliniuose rinkimuose 1980–2002 m. (JAV ir Prancūzijos duomenys yra iš prezidento rinkimų; visų kitų šalių – iš rinkimų į žemesniuosius parlamento rūmus)

Šaltiniai: Esteve Ollé surinkti ir papildyti duomenys pateikti Metodologiniame priede.

ir jų sąjungininkai, sužlugo, nes prarado teisėtumą dėl korupcijos, protekcijų ir neveiksmingumo. Anksčiau kalbėjome, kad politikos verslininkas ir medijų magnatas Berlusconis suformavo naują politinę koaliciją, greitai laimėjo rinkimus ir per ilgesnį laiką sukūrė naują vyraujančių interesų grupių galios bastioną. Iki 1994 metų rinkimų jo koalicija buvo pašalietė, tačiau po 1994 metų tapo pagrindine politikos veikėja. Vokietijoje balsuotojų už pagrindines partijas skaičiaus mažėjimas atvėrė kelią į valdžią Žaliųjų partijai – ryškiausiai visuomenės politinio išsūkio išraiškai. Jai atėjus į valdžią po 1998 metų rinkimų, pagrindinių partijų (tarp jų ir respektabilios naujokės Žaliųjų partijos) reitingai vėl ėmė kilti. Japonijai, kurioje ilgą laiką viešpatavusi LDP 1993 metais patyrė katastrofišką pralaimėjimą, irgi pavyko iš naujo suformuoti konservatyviųjų jėgų koaliciją, subūrus įvairias senosios LDP atžalas, kurių visos buvo pakeitusios įvaizdį, vartojo naują kalbą, o kai kurios turėjo naujus lyderius. Ispanijoje Socialistų partijos populiarumo smukimą pagrindinių partijų kontekste atsvėrė Konservatorių partijos gebėjimas įtraukti į savo gretas nemažai konservatyviosios pakraipos regioninių partijų. Tai ir dar elektorato sutelkimas prieš akivaizdžią socialistų korupciją bei dalies socialistų elektorato atsimetimas padidino balsuotojų už kitas pagrindines partijas skaičių, nors jis ir nepasiekė 1982 metų lygio. JAV Rosso Perot fenomeno išnykimas grąžino sistemą į normalias vėžes, – t. y. grąžino griežtą dvipartinę nacionalinės politikos kontrolę, nors elektorato aktyvumas ir smuko. Jungtinėje Karalystėje, kurios politinę sistemą irgi instituciškai varžo dvipartinė monopolija, balsuotojų už pagrindines partijas aktyvumas kiek sumažėjo – nuo 95,4 procento 1983 metais iki 90,7 procento 2001 metais. Tuo tarpu Prancūzijai nepavyko įtraukti prieš valdantįjį elitą nusiteikusio elektorato į vyraujančią politikos srovę, nepaisant to, kad socialistų vadovaujama vyriausybė sudarė sąjungą su komunistais ir žaliaisiais. Todėl 2002 metų rinkimų pirmajame rate protestuojančių rinkėjų dėka fašistinių pažiūrų kandidatas užėmė antrąją vietą, nes kairysis politikos sparnas iširo, o nepasitenkinimas pagrindinėmis partijomis taip išaugo, kad net 45 procentai rinkėjų atidavė savo balsus už kitas, nedominuojančias partijas.

Trumpai tariant, nepasitenkinimo pagrindinėmis partijomis tendencija akivaizdi. Ji institucinės integracijos sistemoje sukelia politines krizes, nors šioje sistemoje ir veikia mechanizmai sistemos kontrolei išsaugoti pagrindinių partijų rankose. Kai ta kontrolė nebeveikia, sistema tampa atvira naujiems nariams, sykiu nukreipdama politinį spaudimą. Vis dėlto su kiekviena pertvarka didėja ir nepasitenkinimo tikimybė, jei krizę sukėlę protestai nesulaukia atgarsio. Kai ir jei piliečiai jaučiasi nepatenkinti, jie griebiasi neinstitucinių politikavimo formų. Tai rodo reikšminga Ingleharto ir Catterbergo analizė. Remdamiesi Pasaulio vertybių tyrimo (*World Values Survey*) duomenimis, jie įvertino protesto prieš elitą veiksmų, vykdomų neinstitucinėmis priemonėmis, empirinius rodiklius ir parodė, kad

per praėjusį dešimtmetį septyniolikoje nusistovėjusių demokratijų jie padidėjo.[96] Kita vertus, naujosiose – Lotynų Amerikos ar Rytų Europos – demokratijose, pasikeitus režimui ir žmonėms įkvėpus demokratijos oro, politinių akcijų skaičius pačiais pirmaisiais metais sumažėjo. Mokslininkai tai pavadino paramos demokratijai nuosmukiu po „medaus mėnesio".

Šie pastebėjimai leidžia daryti išvadą: visame pasaulyje didėja trintis tarp politinio dalyvavimo, socialinių poreikių ir demokratinių institucijų paslankumo. Įvairiose šalyse ši įtampa yra skirtingų formų, nelygu jų išsivystymo lygis, politinės institucijos bei politinis ciklas. Tačiau bendra tendencija tokia: demokratinės politinės sistemos gebėjimo tinkamai reaguoti į socialinius poreikius bei vertybių pokyčius erozija. Nors dauguma žmonių neįžvelgia jokios alternatyvos demokratijai kaip valdymo formai, tačiau vis daugiau piliečių pradeda manyti, kad demokratija nepadeda jiems susidoroti su kasdienio gyvenimo sunkumais.

Šių procesų pasekmė – ne žmonių pasitraukimas iš politinės arenos apskritai, o simbolinės politikos, vienai konkrečiai problemai spręsti skirtų mobilizacijų, lokalizmo, referendumo politikos ir – visų svarbiausia – *ad hoc* paramos suasmenintam vadovavimui įsismelkimas į politinę sistemą. Nykstant politinėms partijoms, atėjo gelbėtojų metas. Dėl to politika tapo nuolatos neprognozuojama. Tai gali paskatinti politikos atsinaujinimą, kurio buvo tikimasi Brazilijoje į valdžią atėjus Lulai 2003 metais, arba tas neprognozuojamumas gali baigtis demagogijos protrūkiu, politinių institucijų dezintegracija, sukelti grėsmę pasaulio stabilumui ar paskatinti naujus išpuolius prieš sveiką protą. Jis taip pat gali padėti sugrąžinti ir demokratinę, ir autoritarinę valstybę, šiai pasinaudojus nesaugumo pasaulyje situacijos galimybėmis, kad įsitvirtintų kaip paskutinis saugumo uostas. Tai rodo kai kurios 2003 metų tendencijos Jungtinėse Valstijose.

Kad ir kokia būtų ateitis, dabarties stebėjimai rodo, jog šiuo metu valstybė yra, politinė sistema tampa neprognozuojama, o politika orientuojama į pavienių problemų gvildenimą. Šie reiškiniai įgauna skirtingas formas bei įvairių – šiame ir ankstesniuose skyriuose nagrinėtų – procesų pavidalą. Politinė laisvė tikriausiai dar egzistuoja, juk žmonės, šiaip ar taip, už ją kovoja. Tačiau politinė demokratija – tokia, kokia ji figūravo liberalių XVIII a. revoliucijų vizijose ir kokia forma ji pasklido po pasaulį XX amžiuje – tapo tuščiu kevalu. Nenoriu sakyti, kad ji buvo „formali demokratija": demokratija išauga iš tų savo „formų", kaip antai slapto visuotinio balsavimo ar piliečių laisvių.[97] Tačiau naujomis institucinės, kultūrinės bei technologinės demokratijos veikimo sąlygomis esama partinė sistema bei dabartinis konkurencinės politikos režimas paseno ir todėl nebetinka

[96] Inglehart and Catterberg (2003).
[97] Katznelson (1996).

būti politinio atstovavimo tinklaveikos visuomenei mechanizmu. Žmonės tai žino, jaučia, tačiau jų kolektyvinėje atmintyje taip pat gajus prisiminimas, kad labai svarbu neleisti tironams užimti mažėjančios demokratinės politikos erdvės. Piliečiai (*citizens*) tebėra piliečiai, tačiau jie patys tiksliai nežino – kokio miesto (*city*) ir kieno miesto piliečiai jie yra.

Išvada: demokratijos rekonstravimas?

Tai išties nerimą keliantys žodžiai. Šioje vietoje mane galėtų apimti pagunda, pasinaudojus galimybe, išdėstyti jums savąjį informacinės demokratijos modelį. Nesijaudinkite. Dėl priežasčių, kurias nurodysiu bendrojoje šios knygos išvadoje (III tome), aš uždraudžiau sau teikti norminius nurodymus ar politinius įspėjimus. Tačiau, ištikimai puoselėdamas politinę viltį, aš užbaigsiu komentaru apie galimus demokratijos rekonstravimo būdus, – *tokius, kokie jie pastebimi visuomenių praktikoje tūkstantmečių sandūroje*, – atsiribodamas nuo savo asmeninės nuomonės apie jų privalumus. Kadangi, laimė, visame pasaulyje esama daug ir įvairių naujosios demokratinės politikos daigų, komentuosiu tik tris tendencijas, kurias laikau itin svarbiomis ateities informacinei politikai.

Pirmoji yra vietos valdžios atkūrimas. Dėl priežasčių, išdėstytų 5 skyriuje, daugelyje pasaulio visuomenių vietinė demokratija klesti, bent jau lyginant su nacionaline politine demokratija. Tai ypač aiškiai matyti tuomet, kai regionų ir vietos valdžios institucijos bendradarbiauja tarpusavyje, prisidėdamos prie rajonų decentralizavimo ir piliečių dalyvavimo skatinimo. Kuomet siekiant plėtoti piliečių dalyvavimą bei konsultavimą (tarkime, Barselonoje, Stokholme, Lione ar Bolonijoje) pasitelkiamos elektroninės priemonės (kompiuterinė komunikacija ar vietinės radijo bei televizijos stotys), naujosios technologijos padeda plėtoti ir dalyvavimą vietos valdyme. Įvairūs vietos savivaldos pavyzdžiai, tarkime, Porto Alegrės pavyzdys, rodo, kad siekiant *dalytis* ekonomikos globalizacijos bei politinio neprognozuojamumo sunkumais (jei jau negalima jų kontroliuoti) galima atkurti politinio atstovavimo saitus. Šis lokalizmas turi akivaizdžių apribojimų, nes jis pabrėžia nacionalinės valstybės susiskaldymą. Tačiau remiantis vien tik stebėjimais, matyti, jog stipriausios demokratijos įteisinimo tendencijos visame pasaulyje reiškiasi būtent vietos lygmeniu.[98]

Kita dažnai literatūroje[99] ir medijose[100] gvildenama perspektyva – elektroninės komunikacijos teikiamos galimybės piliečių dalyvavimui bei horizontaliam bendravimui plėtoti. Galimybė pasiekti informaciją internete bei kompiuterinė komunikacija padeda skleisti bei gauti informaciją, suteikia galimybę bendrauti bei

[98] Cooke (1994); Graham (1995); Ziccardi (1995); Borja and Castells (1997).
[99] Ganley (1991); Castells (2001).
[100] *The Economist* (1995a).

diskutuoti savarankiškuose elektroniniuose forumuose, išvengiančiuose medijų kontrolės. Parodomieji referendumai daugeliu klausimu gali būti naudinga priemonė, jei tik ja naudojamasi apdairiai, nepasiduodant supaprastintai referendumo politikos sistemai. Dar svarbiau yra tai, kad piliečiai gali formuoti ir jau formuoja savo politines bei ideologines konsteliacijas, apeidami nusistovėjusias politines struktūras bei formuodami lanksčią, lengvai pritaikomą politinę praktiką.

Tačiau elektroninės demokratijos planams galima pažerti – ir jau yra pažerta – rimtos kritikos.[101] Viena vertus, jei ši demokratinės politikos forma taptų svarbiu diskusijų, atstovavimo bei sprendimų priėmimo įrankiu, ji neabejotinai institucionalizuotų tam tikrą „Atėnų demokratijos" formą – tiek valstybiniu, tiek ir tarptautiniu lygmenimis. Tai reiškia, kad nors sąlyginai nedidelis, išsilavinęs ir pasiturintis kelių šalių bei miestų elito sluoksnis ir galėtų naudotis šiuo ypatingu informacijos bei politinio dalyvavimo įrankiu ir tokiu būdu plėtotų pilietiškumą, tačiau neišsilavinusios, izoliuotos nuo tinklo pasaulio bei šalių masės ir toliau liktų atskirtos nuo naujojo demokratijos branduolio – lygiai taip, kaip vergai ir barbarai klasikinės Graikijos demokratijos aušros laikotarpiu. Kita vertus, gali atsitikti taip, kad netikėtai susikertančių ir išsiskiriančių politinių nuotaikų srautams išsilaisvinus iš racionalizuojančios partijų bei institucijų galios, medijos kaitumas skatins pernelyg daug dėmesio skirti „šou politikai", kurioje pasipils mados ir mitai. Kitaip tariant, elektroninė politika gali atvesti politikos ir visuomenės individualizaciją iki tokios ribos, kurią pasiekus integracija, konsensusas bei institucijų kūrimas taps sunkiai įgyvendinami.

Gilindamiesi į šią problemą, mano studentai, 1996 metų pavasarį lankę magistrantams skirtą „Informacijos visuomenės sociologijos" seminarą Berklyje, atliko kai kuriuos tiesioginius stebėjimus internete. Jų analizės rezultatai atskleidė tam tikras įdomias tendencijas. Tarkime, Klinenbergas ir Perrinas pastebėjo, kad 1996 metais Respublikonų partijos kandidatų į Amerikos prezidentus rinkimų metu internetas vaidino svarbų vaidmenį skleidžiant informaciją apie kandidatus (Dole'as), taip pat ieškant paramos (Buchananas) bei finansavimo šaltinių (visi kandidatai).[102] Tačiau komunikacijos priemonės buvo stebimos ir griežtai kontroliuojamos, todėl iš esmės jos tapo vienkryptės komunikacijos sistemomis – galingesnėmis bei lankstesnėmis už televiziją, tačiau uždaresnėmis piliečių dalyvavimui. Ateityje ši padėtis galėtų keistis, tačiau kol kas informacinės politikos logika riboja sistemos atvirumą, nes kandidatai turi kontroliuoti pranešimus savo tinkluose, kad išvengtų atsakomybės už pozicijas ar pareiškimus, galinčius pakenkti elektoratui ar atitrūkusius nuo jo. Griežta politinė kontrolė bei elektroninis atvirumas dabartinėje sistemoje atrodo nesuderinami dalykai. Tad kol politines procedūras

[101] High Level Experts Group (1996).
[102] Klinenberg and Perrin (1996).

reguliuoja politinės partijos bei organizuotos kampanijos, elektroninis piliečių dalyvavimas informacinėje politikoje, susijusioje su formaliais rinkimais bei sprendimų priėmimu, liks periferine veikla.

Vis dėlto Steve'as Bartzas, tyrinėjęs aplinkosaugos judėjimą, ir Matthew Zookas, nagrinėjęs Amerikos savanorių judėjimą, atskleidė, kad internetas kaip informavimo, bendravimo bei organizavimo priemonė padeda paprastų žmonių grupėms kaupti galią.[103] Be to, 2 skyriuje pristatyta antiglobalistų judėjimo analizė rodo, kaip internetas gali padėti plėsti piliečių savarankiškumą, sprendžiant problemas, kurioms institucijų sistema neskiria deramo dėmesio. Atrodo, kad naujoji elektroninė komunikacija didžiausią galią turi simbolinės politikos srityje ir į problemų sprendimą orientuotose grupių bei individų santalkose, veikiančiose kitapus vyraujančios politinės sistemos. Neaišku, kokį poveikį demokratijai turi šie dalykai. Viena vertus, leidimas, kad santalkos konkrečioms problemoms spręsti apeitų formalią politiką gali dar labiau pakenkti demokratinėms institucijoms. Kita vertus, jei tarp politinio atstovavimo bei sprendimų priėmimo būtų sukurta kokia nors sąsaja su šiais naujais susirūpinusių piliečių indėlio šaltiniais, nepasiduodant technologiškai pasikausčiusiam elitui, tuomet galėtų būti sukurta nauja pilietinė visuomenė, o demokratijos pamatu taptų elektroniniu būdu besiskleidžiantis paprastų žmonių tinklas.

Simbolinės politikos bei politinių santalkų „nepolitiniams" uždaviniams spręsti plėtra elektronine ar kitokia forma galėtų tapti trečiąja demokratijos rekonstravimo proceso tinklaveikos visuomenėje kryptimi. Humanitarinės misijos, kaip antai tos, kurias remia *Amnesty International, Médicins sans frontières, Greenpeace, Oxfam, Food First* bei tūkstančių tūkstančiai kitų vietinių ir pasaulinių aktyvistų grupių bei nevyriausybinių organizacijų, yra galingiausia proaktyvi, telkianti jėga informacinės politikos kontekste.[104] Šios santalkos kuriamos siekiant spręsti problemas, kurios sulaukia plataus konsenso ir nebūtinai yra susivienijusios su viena ar kita politine partija. Jei kalbėtume apie oficialią poziciją, tai dauguma politinių partijų remia daugumą šių misijų. O dauguma humanitarinių organizacijų susilaiko nuo politinių partijų rėmimo, nebent išimties tvarka. Didumą šių santalkų yra per vidurį tarp socialinių judėjimų ir politinio veikimo grupių, nes jos apeliuoja į piliečius, ragindamos žmones daryti spaudimą valstybės institucijoms ar privačioms įmonėms, kurios turi įtakos konkrečiam santalkos iškeltam uždaviniui spręsti. Kitais atvejais jos tiesiogiai apeliuoja į žmonių solidarumą. Galop jos siekia daryti poveikį politiniam procesui – t. y. veikti visuomenės atstovų vykdomą visuomenės valdymą. Tačiau jos nebūtinai, o faktiškai ir nedažnai naudojasi politinio atstovavimo bei sprendimų priėmimo kanalais, tarkime, kelia sa-

[103] Bartz (1996); Zook (1996).
[104] Guehenno (1993).

vo kandidatus į politinį postą. Šios politinio telkimo formos – jas galima apibūdinti kaip nepartinę, į problemų sprendimą orientuotą politiką – pelno vis didesnį visų visuomenių pasitikėjimą ir lemia formalios politinės konkurencijos taisykles bei išdavas. Duodamos postūmį naujiems politiniams procesams bei keldamos naujus politinius uždavinius jos atgaivina susirūpinimą viešaisiais reikalais žmonių protuose bei gyvenimuose. Šitaip jos gilina klasikinės liberaliosios demokratijos krizę, o sykiu rengia dirvą dar neatskleistai informacinei demokratijai.

Išvada: tinklaveikos visuomenės socialinė kaita

Auštant informacijos amžiui, industrinės epochos institucijas ištiko legitimacijos krizė, atimanti iš jų prasmę bei funkcijas. Moderni nacionalinė valstybė, aplenkiama globalinių turto, galios bei informacijos tinklų, praranda daug suvereniteto. Mėgindama strategiškai įsiterpti į globalią areną, valstybė nebeįstengia atstovauti savo teritoriškai įsitvirtinusiems šalininkams. Daugiašališkai valdomame pasaulyje tautų ir valstybių, atstovavimo politikos ir intervencijos politikos atskyrimas ardo politinį pamatą, ant kurio buvo sukurta ir pastaruosius du šimtmečius veikė liberalioji demokratija. Nors valstybinių įstaigų privatizavimas bei gerovės valstybės puolimas nukėlė nuo visuomenės pečių tam tikrą biurokratinę naštą, tačiau sykiu pablogino daugumos piliečių gyvenimo sąlygas, sulaužė istorinę visuomeninę sutartį tarp kapitalo, darbo jėgos ir valstybės bei pašalino didelę dalį socialinės apsaugos sistemos – valdžios teisėtumo pamato paprastų žmonių akyse.

Darbininkų judėjimas, draskomas finansų ir gamybos internacionalizacijos, neįstengiantis prisitaikyti prie įmonių tinklaveikos bei darbo individualizacijos bei remiamas prie sienos lyčių skirtumų nykimo užimtumo srityje, prarado pagrindinio socialinės sanglaudos ir darbininkų atstovavimo bastiono statusą. Jis neišnyko, tačiau tapo iš esmės politiniu veikėju, integruotu į visuomeninių institucijų sritį. Vyraujančios bažnyčios, praktikuojančios sekuliarizuoto pobūdžio religiją, priklausomą nuo valstybės arba rinkos, tolydžio praranda galią reguliuoti elgesį mainais už paguodą ir galimybę kaupti dangiškąjį kapitalą. Iššūkis patriarchalizmui ir patriarchalinės šeimos krizė sutrikdė reguliarią kultūrinių kodų perdavimo iš kartos į kartą seką bei sudrebino asmeninio saugumo pamatus, priversdami vyrus, moteris ir vaikus ieškoti naujų gyvenimo būdų. Politinės ideologijos, kurias

skleidžia industrinės institucijos bei organizacijos, pradedant demokratiniu liberalizmu, sudarančiu nacionalinės valstybės pamatą, ir baigiant darbu grįstu socializmu, naujajame socialiniame kontekste netenka savo buvusios prasmės. Nespėdamos žengti koja kojon su nauja visuomene, jos praranda patrauklumą tarsi apdulkėjusios pamirštų karų vėliavos, nors siekia išlikti, įvairiausiais būdais nuolat bandydamos prisitaikyti.

Šie susikertantys procesai išdžiovina *įteisinamųjų tapatumų*, kaip aš juos pavadinau 1 skyriuje, *šaltinius*. Pilietinės visuomenės institucijos bei organizacijos, kurioms atsirasti sąlygas sudarė demokratinė valstybė ir visuomeninė sutartis tarp darbo jėgos ir kapitalo, tapo iš esmės tuščiais kevalais, daugumoje visuomenių vis menkiau įstengiančiais palaikyti ryšį su žmonių gyvenimu bei vertybėmis. Kai dauguma pasaulio šalių galop išsikovojo galimybę naudotis liberaliosios demokratijos institucijomis (kurios, mano manymu, yra visos politinės demokratijos pamatas), šios institucijos jau yra taip nutolusios nuo svarbiausių struktūrų bei procesų, kad daugumai žmonių jos atrodo kaip sarkastiškos naujojo istorijos veido grimasos. Tai išties tragiška ironija. Tūkstantmečių sandūroje karalius ir karalienė – valstybė ir pilietinė visuomenė – abu tapo nuogi, o jų vaikai–piliečiai klajoja iš vienų globos namų į kitus.

Galimas daiktas, kad bendrų tapatumų irimas, prilygstantis visuomenės kaip prasmingos socialinės sistemos irimui, yra būdingas mūsų epochos bruožas. Nėra pagrindo manyti, kad susiformuos nauji tapatumai, kad nauji socialiniai judėjimai sukurs visuomenę iš naujo ir kad naujos institucijos kuriamos *lendemains qui chantent.** Neįsigilinus atrodo, kad formuojasi pasaulis, sudarytas vien iš rinkų, tinklų, individų bei strateginių organizacijų, akivaizdžiai besivadovaujančių „racionalių lūkesčių" modeliais (nauja, įtakinga ekonomikos teorija) – tik kartais tie „racionalūs individai" netikėtai ima ir nušauna savo kaimyną, išprievartauja mažą mergaitę ar paleidžia nervus paralyžiuojančias dujas metro. Šiame naujajame pasaulyje tapatumai nebereikalingi: esminiai instinktai, galios siekiai, asmenine nauda paremti strateginiai skaičiavimai bei – makrosocialiniu lygmeniu – „barbariškos nomadiškos dinamikos, dioniziškojo elemento, grasinančio ištrinti visas ribas, o tarptautines politines-teisines bei civilizacijos normas paversti abejotinomis, aiškūs bruožai."[1] Tai yra pasaulis, kurio atsvara galėtų būti, kaip jau pastebima daugelyje šalių, likusių valstybės struktūrų grįžimas prie nacionalizmo, atsisakant bet kokių pretenzijų į teisėtumą, bei prie istorinio galios dėl galios principo, kartais apvelkant jį nacionalistine retorika. Pirmuosiuose dviejuose šios trilogijos tomuose

* „šviesiam rytojui"
[1] Panarin (1994: 37).

apžvelgtuose kraštovaizdžiuose pastebėjome daigus visuomenės, kurios *Weltanschauung* dalysis į senąją *Macht* logiką ir naująją *Selbstanschauung* logiką.[2]

Tačiau pastebėjome ir tai, kad atsiranda galingi pasipriešinimo tapatumai, įsitvirtinę bendruomeniniuose rojuose ir nesileidžiantys nušluojami globalių srautų bei radikalaus individualizmo. Savo bendruomenes jie kuria pagal tradicines Dievo, valstybės ir šeimos vertybes, o jų stovyklų aptvarus saugo etninės emblemos bei teritorinės gynybos sistemos. Pasipriešinimo tapatumai neapsiriboja tradicinėmis vertybėmis. Jie taip pat gali formuotis proaktyviuose socialiniuose judėjimuose ar aplink juos, jei šie nusprendžia grįsti savo savarankiškumą bendruomeniniu pasipriešinimu, kol dar nėra pakankamai stiprūs, kad pajėgtų suduoti smūgį institucijoms, su kuriomis kovoja. Tai iš esmės pasakytina apie moterų judėjimą, kovojantį dėl erdvės moterims visur, kur tik gali susiformuoti antipatriarchalinė sąmonė; tai, be abejo, pasakytina ir apie seksualinio išsilaisvinimo sąjūdžius, kuriems laisvės erdvės, pradedant barais ir baigiant kaimynijomis, yra pagrindinės savivokos priemonės. Net ir aplinkosaugos judėjimas, kurio tolimiausias horizontas yra kosmologinis, visame pasaulyje dažniausiai pradeda plėtotis galiniuose kiemuose ir bendruomenėse, saugodamas erdves prieš imdamasis užkariauti laiką.

Taigi pasipriešinimo tapatumai tinklaveikos visuomenėje yra paplitę taip pat, kaip individualistiniai projektai, kurių atsiradimą skatina ankstesnių, industrinės epochos pilietinę visuomenę sudariusių įteisinamųjų tapatumų irimas. Kad ir kaip šie tapatumai priešinasi, jie beveik nebendrauja. Jie nebendrauja su valstybe, nebent tik kovoja bei derasi dėl konkrečių savo interesų ir vertybių. Jie retai komunikuoja tarpusavyje, nes yra sukurti pagal labai skirtingus principus, nustatančius ribas tarp „vidaus“ ir „išorės“. O kadangi bendruomeninė logika yra pagrindinė jų išlikimo sąlyga, individualiai apibrėžti tapatumai čia nepageidaujami. Tad, viena vertus, dominuojančius globalinio elito sluoksnius, įsikūrusius srautų erdvėje, sudaro tapatumo neturintys individai („pasaulio piliečiai“); o kita vertus, bendruomeninis tapatumas traukia žmones, besipriešinančius ekonominiam, kultūriniam bei politiniam beteisiškumui.

Reikėtų skirti ir dar vieną tinklaveikos visuomenės socialinės dinamikos lygmenį. Be valstybės aparatų, globalinių tinklų bei į save orientuotų individų, esama taip pat ir bendruomenių, susikūrusių *pasipriešinimo tapatumo* pagrindu. Vis dėlto visi šie elementai nesudaro darnios visumos, jų logika yra prieštaringa, o koegzistavimas veikiausiai negalėtų būti taikus.

Svarbiausia problema tampa *kuriamieji tapatumai* (žiūrėkite 1 skyrių), potencialiai galintys rekonstruoti kokią nors naują pilietinę visuomenę, o galiausiai ir naują valstybę. Šiuo klausimu aš nepamokslausiu ir nepranašausiu, geriau pasisteng-

[2] *Macht* – didelė galia; *Weltanschauung* – į kultūrą orientuota pasaulėžiūra; *Selbstanschauung* (siūlomas neologizmas) – į save orientuota pasaulėžiūra.

siu išdėstyti išankstines savo socialinių judėjimų bei politinių procesų analizės išvadas. Mano analizė neatmeta galimybės, kad reikšmingai prisidėti prie ateities visuomenės kūrimo gali ir kiti, ne vien mano aptartieji socialiniai judėjimai. Tačiau stovėdamas ant XXI a. slenksčio aš nepastebėjau jų požymių.

Naujieji *kuriamieji tapatumai* rutuliojasi ne iš ankstesnių industrinės epochos pilietinės visuomenės tapatumų, o iš dabartinių *pasipriešinimo tapatumų*. Manau, kad ši naujų istorinių subjektų formavimosi trajektorija yra pagrindžiama ir teoriškai, ir empiriškai. Tačiau prieš pateikdamas kokių nors siūlymų šiuo klausimu, norėčiau paaiškinti, kaip kuriamieji tapatumai gali išsirutulioti iš mūsų aptartųjų pasipriešinimo tapatumų.

Tai, kad bendruomenė susikūrė pasipriešinimo tapatumo pagrindu, dar nereiškia, jog šis išsirutulios į kuriamąjį tapatumą. Ji visiškai gali likti gynybine bendruomene. Arba tapti interesų grupe ir perimti bendrąją derybų logiką – dominuojančią tinklaveikos visuomenės logiką. Tačiau kitais atvejais pasipriešinimo tapatumai gali sukurti kuriamuosius tapatumus, nukreiptus į visuomenės kaip visumos transformaciją, vadovaujantis bendruomeninio pasipriešinimo vyraujantiems interesams, kuriuos generuoja globaliniai kapitalo, galios ir informacijos srautai, vertybėmis.

Religinės bendruomenės gali išsiplėtoti į fundamentalistinius judėjimus, siekiančius atkurti visuomenės moralę, dieviškąsias, amžinąsias vertybes bei visame pasaulyje ar bent jau artimiausiame kvartale suburti tikinčiųjų bendruomenę, sykiu paklojant naujos visuomenės pamatus.

Pastarojo meto patirtis rodo, kad nacionalizmo trajektorija informacijos amžiuje yra miglotesnė. Viena vertus, ji gali paskatinti užsidaryti rekonstruotoje nacionalinės valstybės citadelėje, atkuriant jos teisėtumą tautos, o ne valstybės vardu. Kita vertus, ji gali pakeisti modernią nacionalinę valstybę, paskelbdama tautų pirmenybę valstybės atžvilgiu ir kurdama daugiašalius politinių institucijų tinklus, paremtus kintama bendrai disponuojamo suvereniteto geometrijos forma.

Jei kalbėtume apie etninę kilmę, tai nors ši yra pagrindinis priespaudos ir išsilaisvinimo veiksnys, tačiau paprastai ji formuojama kaip kitų kolektyvinių tapatumų (religinio, nacionalinio, teritorinio) pamatas, užuot pati skatinusi pasipriešinimą ar naujus projektus.

Teritorinis tapatumas yra vietų ir regionų valdžios institucijų tapsmo svarbiais atstovavimo bei intervencijos subjektais, geriau prisitaikančiais prie begalinės globalių srautų įvairovės visame pasaulyje, pamatas. Iš naujo atrastas miestas-valstybė tiek pat būdingas naujojo globalizacijos amžiaus, kaip ir moderniųjų laikų ištakų, kuomet buvo susijęs su prekybos ir tarptautinės ekonomikos plėtra, bruožas.

Moterų bendruomenės bei seksualinio tapatumo laisvės erdvės tampa iššūkiu plačiajai visuomenei, pakirsdamos patriarchalizmo pamatus bei rekonstruodamos šeimą naujų, egalitariniu pagrindu, o tai reiškia, kad, priešindamosi pa-

triarchaliniam kapitalizmui bei patriarchalinei valstybei, jos naikina visuomenės institucijų lytiškumo atspalvį.

Aplinkosaugos judėjimas nuo aplinkos, sveikatos bei gerovės apsaugos pereina prie ekologinio sumanymo integruoti žmoniją ir gamtą, remiantis sociobiologiniu rūšių tapatumu, įgaunančiu žmonijos kosmologinę prasmę.

Šių tapatumo projektų šaltinis yra veikiau bendruomeninis pasipriešinimas, negu pilietinės visuomenės institucijų rekonstravimas, nes šių institucijų krizę bei pasipriešinimo tapatumų atsiradimą lemia būtent nauji tinklaveikos visuomenės ypatumai, kurie žlugdo pirmąsias ir skatina antruosius. Tikrieji industrinėje epochoje susiformavusios valstybės ir pilietinės visuomenės krizės veiksniai yra pagrindiniai informacijos amžiaus visuomenės struktūros ypatumai – globalizacija, kapitalizmo pertvarka, organizacijų tinklaveika, realiosios virtualybės kultūra ir technologijų dėl technologijų prioritetas. Sykiu – tai jėgos, į kurias kreipiamas bendruomeninis pasipriešinimas, disponuojantis potencialu kurti naujus tapatumo projektus. Pasipriešinimas ir projektai prieštarauja vyraujančiai tinklaveikos visuomenės logikai, veldamiesi į gynybines ir puolamąsias kovas dėl trijų fundamentalių naujosios socialinės struktūros sričių – erdvės, laiko ir technologijų.

Pasipriešinimo bendruomenės gina savo erdvę, savo vietas nuo bevietės srautų erdvės logikos, nusakančios socialinį dominavimą informacijos amžiuje (I tomas, 6 skyrius). Jos remiasi savo istorine atmintimi ir/arba rūpinasi savo vertybių išlikimu, kovodamos su istorijos išnykimu bemačiame laike ir efemeriškumo įsigalėjimu realiosios virtualybės kultūroje (I tomas, 7 skyrius). Informacines technologijas jos naudoja horizontaliajai žmonių komunikacijai ir bendruomeninėms maldoms, tačiau smerkia technologinių stabų garbinimą ir siekia apsaugoti transcendentines vertybes nuo dekonstrukcinės savitvarkių kompiuterių tinklų logikos.

Ekologai pasisako už erdvės naudojimo valdymą, siekiant apsaugoti žmones ir gamtą nuo abstrakčios srautų erdvės logikos. Jie remia kosmologinę sustingusio laiko viziją, integruojančią žmonių giminę į jos evoliucionuojančią aplinką bei nepritaria bemačio laiko logikai – laiko anuliavimui sunaikinant laiko seką (I tomas, 7 skyrius). Jie taip pat yra už mokslo ir technologijų naudojimą gyvenimo reikmėms, o sykiu priešinasi mokslo ir technologijų dominavimui gyvenimo atžvilgiu.

Feministės ir seksualinio tapatumo judėjimai siekia įtvirtinti savo artimiausių erdvių bei kūnų kontrolę, priešindamiesi patriarchalizmo skatinamam kūniškumo sunaikinimui srautų erdvėje, kurioje rekonstruoti moters įvaizdžiai bei seksualumo fetišai ištrina jų žmogiškumą ir paneigia patį jų tapatumą. Jie taip pat kovoja dėl savo laiko kontrolės, nes bematė tinklaveikos visuomenė apkrauna moteris vaidmenimis bei funkcijomis, tačiau nepriderina jų naujų gyvenimo formų prie naujojo laikiškumo. Todėl susvetimėjęs laikas tampa pačia konkrečiausia išsilaisvinusios moters nelaisvoje socialinėje organizacijoje gniuždančios padėties

išraiška. Moterys ir seksualinio tapatumo judėjimai taip pat siekia pasitelkti technologijas savo teisėms (pavyzdžiui, reprodukcinėms teisėms ir teisei kontroliuoti savo kūnus) stiprinti kaip atsvarą patriarchaliniam mokslo ir technologijų naudojimui: moterų pajungimui savavališkiems medicininiams ritualams bei prietarams; arba kai kurių mokslo įstaigų laikinam nenorui kovoti su AIDS – tol, kol ji buvo laikoma homoseksualų liga. Akimirką, kai žmonija pasiekia tokį technologinio išsivystymo lygį, kuomet biologinė žmonių giminės reprodukcija tampa socialiai kontroliuojama, tarp kūnų kaip savarankiškų tapatumų ir kūnų kaip dirbtinių socialinių produktų kyla žūtbūtinė kova. Štai kodėl tapatumo politika prasideda nuo kūnų.

Vyraujanti tinklaveikos visuomenės logika pati kelia sau iššūkius kolektyvinių pasipriešinimo tapatumų ir kuriamųjų tapatumų, galinčių iš jų išsirutulioti, forma, o *jų sąlygas bei procesus lemia konkretus institucinis bei kultūrinis kontekstas*. Ji generuoja prieštaringą dinamiką, skatinančią istorinį procesą, kuriame formuojasi nauja socialinė struktūra ir mūsų visuomenių kūnas bei kraujas. Kurioje šios socialinės struktūros vietoje slypi galia? Ir kas yra galia šiomis istorinėmis sąlygomis?

Galia, kaip buvo teigiama ir kai kuriuo mastu parodyta šiame ir I tome, nebėra sutelkta institucijose (valstybėje), organizacijose (kapitalistinėse įmonėse) ar simbolinių kontrolierių (korporacinių medijų, bažnyčios) rankose. Ji yra išsisklaidžiusi globaliniuose tinkluose, kuriuose kintamos geometrijos ir dematerializuotos geografijos sistemoje juda ir kaitaliojasi turtas, galia, informacija bei vaizdai. Tačiau ji neišnyksta. *Galia tebevaldo visuomenę; ji vis dar formuoja mus ir dominuoja mūsų atžvilgiu.* Ir ne tik todėl, kad įvairūs mechanizmai vis dar pajėgūs drausminti kūnus ir tildyti protus. Ši galios forma vienu ir tuo pačiu metu yra ir amžina, ir nykstanti. Ji amžina, nes žmonės yra ir bus grobuonys. Tačiau jos dabartinė forma nyksta: naudotis šia galia siekiant interesų, kuriems ji turėtų tarnauti, darosi vis mažiau efektyvu. Valstybės gali smūgiuoti, tačiau kadangi jų priešų profilis ir jų varžovų buvimo vieta tampa vis miglotesni, jos ima smūgiuoti kur papuola ir kas gali paneigti, kad šitaip besmūgiuodamos jos nepataikys pačios sau.

Naujoji galia glūdi informacijos koduose ir reprezentavimo įvaizdžiuose, pagal kuriuos visuomenės organizuoja savo institucijas, o žmonės kuria savo gyvenimus bei elgesio formas. Šios galios reiškimosi vietos yra žmonių protai. Štai kodėl galia informacijos amžiuje tuo pat metu yra ir atpažįstama, ir išsisklaidžiusi. Mes žinome, kas tai yra, tačiau negalime jos sugriebti, nes galia – tai nesibaigiančios kovos dėl kultūrinių visuomenės kodų funkcija. Kam pavyks laimėti kovą dėl žmonių protų, tas viešpataus, nes galingi, nelankstūs mechanizmai nepajėgūs ilgesniam laikui prisiderinti prie protų, susitelkusių aplink lanksčių, alternatyvių tinklų galią. Tačiau pergalės gali būti efemeriškos, nes intensyvus informacijos srautų judėjimas įtrauks kodus į nesiliaujantį sūkurį. Štai kodėl šioje nuolat

besikeičiančioje galios struktūroje tapatumai yra tokie svarbūs, o sykiu ir tokie galingi: jie formuoja interesus, vertybes ir projektus pagal patyrimo modelį ir, sukurdami specifinę sąsają tarp gamtos, istorijos, geografijos bei kultūros, nesileidžia ištirpdomi. Tapatumai įtvirtina galią kai kuriose socialinės struktūros srityse ir iš ten planuoja pasipriešinimo arba puolimo veiksmus informacinėje kovoje dėl kultūrinių kodų, konstruojančių elgesį, o sykiu ir naujas institucijas.

Kas šiomis aplinkybėmis yra informacijos amžiaus subjektai? Mes jau žinome, ar bent jau aš teigiu, kad žinome, šaltinius, iš kurių jie turėtų susiformuoti. Be to, taip pat manau žinąs, iš kur jie negali išsirutulioti. Tarkime, darbininkų judėjimas yra istoriškai išsikvėpęs. Tai nereiškia, kad jis visiškai išnyks (nors didžiojoje pasaulio dalyje jis silpsta) ar kad jis tapo visai nereikalingas. Profesinės sąjungos, tiesą sakant, daugelyje šalių yra įtakingos politinės veikėjos. O daugeliu atvejų jos yra pagrindinės ir vienintelės darbininkų priemonės gintis nuo kapitalo ir valstybės išnaudojimo. Tačiau dėl struktūrinių ypatumų ir istorinių procesų, kuriuos mėginau nusakyti pirmuosiuose dviejuose šios trilogijos tomuose, darbininkų judėjimas nėra pasirengęs pats ir iš savęs generuoti kuriamuosius tapatumus, kurie informacijos amžiuje įstengtų rekonstruoti socialinę kontrolę ir atkurti socialines institucijas. Darbininkų kovotojai neabejotinai taps naujos, transformacinės socialinės dinamikos dalimi. Tačiau dėl profesinių sąjungų aš nesu toks tikras.

Politinės partijos, priverstos paklusti informacinės politikos logikai, taip pat išeikvojo savo kaip savarankiškų socialinės kaitos subjektų potencialą, o pagrindinė jų platforma – nacionalinės valstybės institucijos – prarado didelę dalį įtakos. Tačiau jos tebėra pagrindiniai visuomenės reikalavimų apdorojimo įrankiai, kuriuos socialiniai judėjimai kreipia į nacionalines, tarptautines ir viršnacionalines valdymo struktūras. Nors socialiniams judėjimams teks išradinėti naujus kodus, kurie leistų iš naujo apmąstyti ir pertvarkyti visuomenes, tačiau politinės partijos, kad ir kokią formą jos įgautų (galbūt naują, informacinę), tebėra svarbiausi socialinės transformacijos institucionalizavimo veiksniai. Jos veikiau yra įtakingos maklerės, o ne galingos novatorės.

Socialiniai judėjimai, kuriuos formuoja bendruomeninis priešinimasis globalizacijai, kapitalizmo pertvarkai, organizacijų tinklaveikai, nevaldomam informacionalizmui ir patriarchalizmui – kol kas tai ekologai, feministės, religiniai fundamentalistai, nacionalistai, lokalistai ir platus demokratinis sąjūdis, įgavęs koalicijos už pasaulinį teisingumą ir prieš kapitalistinę globalizaciją formą – yra potencialūs informacijos amžiaus subjektai. Kokiomis formomis jie reikšis? Ši mano analizė yra neišvengiamai spekuliatyvi, nors aš ir jaučiu pareigą pateikti kokių nors hipotezių, grįstų, jei įmanoma, šiame tome pristatytais stebėjimais.

Subjektai, skelbiantys tapatumo projektus kultūriniams kodams keisti, turi būti simbolių telkėjai. Jie turi daryti poveikį realiosios virtualybės kultūrai, formuojančiai komunikaciją tinklaveikos visuomenėje, priešpriešindami jai alternatyvias

vertybes ir įvesdami savarankiškų tapatumo projektų generuojamus kodus. Aš skirčiau du pagrindinius tokių galimų subjektų tipus. Pirmuosius pavadinčiau *pranašais*. Tai – simbolinės asmenybės, siekiantys tapti ne charizmatiniais lyderiais ar įžvalgiais strategais, o simbolinio maišto veidu (ar kauke), kad galėtų kalbėti maištininkų vardu. Nebylūs maištininkai turi balsą, o jų tapatumas gali įsiskverbti į simbolinių kovų areną ir užgrobti valdžią – žmonių protuose. Tai, be abejo, pasakytina apie *Subcomandante* Marcosą, Meksikos zapatistų judėjimo lyderį; taip pat ir apie *compadre* Palenque'ę iš La Paso-El Alto arba apie Asaharą – kraugeriško Japonijos kulto dvasinį vadovą (guru). Arba, norint pabrėžti tokių potencialių orakulų saviraiškos formų įvairovę, – ir apie katalonų nacionalistų lyderį Jordi Pujolą, kurio nuosaikumas, racionalumas ir strateginis mąstymas dažnai slepia jo kantrų užsispyrimą padaryti *Kataluniją* viena iš Europos tautų, kalbėti jos vardu ir rekonstruoti karolingiškąjį *Katalunijos* tapatumą. Jis gali tapti naujo, originalaus, nevalstybio nacionalizmo balsu informacinėje Europoje.

Kitas – kitoks – pavyzdys. Ekologinį sąmoningumą neretai demonstruoja populiarūs roko atlikėjai, tarkime, Stingas ir jo kampanija už Amazonės miškų išsaugojimą; arba kino žvaigždės, pavyzdžiui, Brigitte Bardot, stojusi į kovą dėl gyvūnų teisių. Kitokio tipo pranašu galėtų būti laikomas neoluditas Unabomberis Amerikoje, anarchizmo tradiciją susiejęs su įnirtingu laukinės gamtos gynimu nuo technologinių blogybių. Islamiškojo ir krikščioniškojo fundamentalizmų judėjimuose daugybė dvasinių vadovų prisiima panašų vadovų vaidmenį, interpretuodami šventuosius tekstus ir dar kartą išreikšdami Dievo tiesą, vildamiesi, kad ši pasieks ir palies būsimų tikinčiųjų protus bei širdis. Kai religinis fundamentalizmas sueina į aštrų konfliktą su vyraujančia globalinės sistemos logika, pasirodo lyderiai mesijai, tokie kaip bin Ladenas. Žmogaus teisių judėjimai taip pat dažnai būna priklausomi nuo simbolinių, į kompromisus neinančių asmenybių veikimo galios, imkime kad ir Rusijos disidentų tradiciją, kuriai istoriškai atstovavo Andrejus Sacharovas, o XX a. dešimtąjį dešimtmetį – Sergejus Kovaliovas.

Aš apgalvotai parinkau tokių skirtingų sričių pavyzdžius, kad parodyčiau, jog esama „gerų" ir „blogų" pranašų, nelygu individualios preferencijos, taip pat ir mano. Tačiau visi jie yra pranašai ta prasme, kad rodo kelią, skelbia vertybes ir veikia kaip simboliniai skleidėjai, patys tapdami simboliais, todėl pranešimas tampa neatskiriamas nuo pranešėjo. Pereinamieji istorijos tarpsniai, neretai prasidedantys byrančių institucijų ir atgyvenusių politinių formų kontekste, visuomet sudarydavo palankią terpę pranašams reikštis. Tai kaip niekada ryšku pereinamąjį laikotarpį į informacijos amžių – socialinę santvarką, organizuojamą informacijos srautų ir simbolinių manipuliacijų.

Vis dėlto antrasis ir *pagrindinis veiksnys*, kurį išskyrėme dairydamiesi po socialinių judėjimų kraštovaizdį, yra *naujiems socialiniams judėjimams būdinga tinklaveika, decentruota organizavimo ir intervencijos forma*, atspindinti ir atsve-

rianti tinklaveikos dominavimo logiką informacinėje visuomenėje. Tai aiškiai būdinga aplinkosaugos judėjimui, kurį sudaro nacionaliniai ir tarptautiniai decentralizuoto veikimo tinklai. Tačiau, kaip matėme, tai pasakytina ir apie moterų judėjimus, maištininkus prieš pasaulio tvarką, religinio fundamentalizmo judėjimus ir antiglobalistų judėjimą. Šie tinklai neapsiriboja organizacine veikla bei informacijos skleidper daugelį kitų įvairialypių mainų ir sąveikos formų. Jų poveikio visuomenei šaltinis retai kada būna suderinta strategija, sumanyta centro. Sėkmingiausios jų kampanijos, įspūdingiausios iniciatyvos neretai būna „neramumų" interaktyviame daugialygmenės komunikacijos tinkle padariniai, kaip antai „žaliųjų kultūros" sukūrimas visuotiniame forume, suvienijusiame įvairias gamtos apsaugos ir kapitalizmo išlikimo patirtis. Arba patriarchalizmo žlugimas, kurį sukėlė moterų dalijimasis patirtimi moterų grupėse, moterų žurnaluose, moterų knygynuose, moterų filmuose, moterų klinikose ir moterų tarpusavio paramos auginant vaikus tinkluose. Ar, tarkime, neoliberalizmo ideologijos kultūrinės hegemonijos žlugimas.

Kadangi *socialinės kaitos tinklai* yra decentralizuoti ir sunkiai apčiuopiami, todėl taip sunku suvokti bei identifikuoti naujus, besirandančius tapatumo projektus. Drausmingi batalionai, spalvingi transparantai bei iš anksto parengtos deklaracijos už socialinę kaitą tapo neatskiriama mūsų istorijos vizijos dalimi. Todėl susidūrę su daugiaformių tinklų apdorotų simbolių, nebepriklausančių galios panteonams, intensyvėjančios kaitos visuresamumu mes tiesiog sutrinkame. Būtent šiuose visuomenės pakraščiuose, ar tai būtų alternatyvūs elektroniniai tinklai, ar bendruomeninio pasipriešinimo piliečių tinklai, aš užčiuopiau naujos visuomenės užuomazgas, tapatumo galios subrandintas istorijos dirvoje.

Bet apie tai – III tome.

Manuelio Castellso knygos
INFORMACIJOS AMŽIUS: EKONOMIKA, VISUOMENĖ IR KULTŪRA
I ir III tomų turinio santrauka

Antrajame knygos *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra* tome nuolat buvo daromos nuorodos į temas, pristatytas I ir III šio veikalo tomuose. Žemiau pateikta jų turinio santrauka:

I tomas: Tinklaveikos visuomenės raida

Įžanga: tinklas ir savimonė

1. Informacinių technologijų revoliucija
2. Naujoji ekonomika: informacionalizmas, globalizacija, tinklaveika
3. Tinklaveikos įmonė:
   informacinės ekonomikos kultūra, institucijos bei organizacijos
4. Darbo bei užimtumo transformacija:
   tinklaveikininkai, bedarbiai ir lanksčiojo grafiko darbuotojai
5. Realiosios virtualybės kultūra: elektroninės komunikacijos strategija, masinės auditorijos nykimas bei interaktyviosios tinklaveikos iškilimas
6. Srautų erdvė
7. Amžinybės slenkstis: bematis laikas

Išvada: Tinklaveikos visuomenė

III tomas: Tūkstantmečio pabaiga

Pokyčių laikas

1. Pramoninio etatizmo krizė ir Sovietų sąjungos žlugimas
2. Ketvirtojo pasaulio susiformavimas:
   informacinis kapitalizmas, skurdas ir socialinė atskirtis
3. Atvirkščiasis ryšys: pasaulinė kriminalinė ekonomika
4. Azijos Ramiojo vandenyno regiono plėtra ir krizė: valstybė ir globalizacija
5. Europos vienijimasis: globalizacija, tapatumas ir tinklaveikos valstybė

Išvada: Įprasminant mūsų pasaulį

Metodologinis priedas

Lentelių 5.1 ir 5.2 priedai

Lentelėse 5.1 ir 5.2 nurodyti kitimo rodikliai bei santykiai buvo apskaičiuoti, naudojant įvairių statistikos šaltinių duomenis. Toliau nurodytos lentelės buvo sudarytos taip, kad būtų matyti skaičiavimuose naudoti realūs skaičiai, taip pat kitimo rodikliai ir proporcijos, kurie buvo apskaičiuoti naudojant šiuos duomenis. Pradinių duomenų šaltiniai nurodyti kraštiniame dešiniajame stulpelyje, naudojant šias santrumpas:

GFSY = *Government Finance Statistics Yearbook*, 18 tomas (Washington, DC: IMF, 1988, 1990, 1994).

IFSY = *International Financial Statistics Yearbook*, 48 tomas (Washington, DC: IMF, 1995).

EWY = *The Europa World Yearbook* (London: Europa Publications, 1982, 1985, 1995).

OECDNA = *National Accounts: Detailed Tables, 1980–1992*, 2 tomas (Paris: OECD, 1994).

WT = *World Tables, 1994* (The World Bank, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1994).

Lentelės yra išdėstytos abėcėlės tvarka pagal šalių pavadinimus. Kiekvienos šalies lentelėje 5.1A nurodyti lentelę 5.1 papildantys duomenys, skaičiavimai bei šaltiniai, o lentelėje 5.2A – informacija, papildanti lentelę 5.2.

Toliau pateikti keletas mūsų skaičiavimų apibrėžimų bei paaiškinimų. Išsamūs visų lentelėse nurodytų kategorijų apibrėžimai bei skaičiavimo duomenų ir metodų šaltinių aprašymai nurodyti šaltinių prieduose.

Valiutų kursai	=	valiutų kursų rinkose ir oficialių valiutų kursų vidurkiai atitinkamu laikotarpiu.
Valiutų rezervai	=	ne aukso rezervų nacionalinė vertė.
Eksportas	=	prekių eksportas, fobas.*
Užsienio skola	=	skiriama nuo vidaus skolos pagal skolintojo buvimo vietą, kai galima, o kitais atvejais – pagal valiutą, kuria yra išreikšti skolos instrumentai.
Vidaus investicijos	=	apskaičiuojamos dauginant kiekvienos šalies statistikos duomenis, nurodytus IFSY „Investicijos procentais nuo BVP“ (*Investment as Percent of GDP*) lentelėje su pasaulio šalių duomenimis, iš tos šalies BVP. Investicijos aprėpia bendrojo ilgalaikio kapitalo formavimą ir kapitalo didėjimą.

Ženklas (p), pažymėtas po skaičiaus, reiškia, kad skaičius yra preliminarus.
Ženklas (f) žymi galutinį skaičių.
USD – JAV doleriai.
DM – Vokietijos markės.
* žymi, kad pasikeitė skaičiavimo metodai, palyginti su ankstesnių metų duomenų skaičiavimu.

Lenteles 5.1 ir 5.2 bei šiuos priedus sudarė ir papildė Sandra Moog.

* Fobas – prekybos terminas, reiškiantis, kad pardavėjas prisiima visas išlaidas, susijusias su prekių pristatymu į laivą. – *Red. past.*

INDIJA. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija (milijardais rupijų, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1993 m., %	Šaltinis
Vidutinis valiutos kursas (rupijos santykis su USD)	8,659	22,724	25,918	30,493	31,374		IFSY 1995
BVP (rupijomis)	1360,1	6160,6	7028,3	7863,6			IFSY 1995
(1990 m., rupijomis)	(3031,6)	(5381,3)	(5629,1)	(5824,6)			
Valstybės užsienio skola	107,6	369,5	412,2(p)	464,5(f)			IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su BVP, %	7,9	6,0	5,3(p)	5,9(f)		–25,3	
Valstybės grynasis skolinimasis iš užsienio	7,0	54,2	46,8	55,8			
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijonais USD)	6944	3627	5757	10 199	19 698		IFSY 1995
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijardais rupijų)	60,13	82,42	149,21	311,00	618,01		
Valstybės užsienio skolos santykis su valiutos atsargomis, %	178,9	448,3	276,3(p)	149,4(f)		–16,5	
Eksportas	67,52	401,23	508,71	656,89	785,94		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su eksportu, %	159,4	92,1	81,0(p)	70,7(f)		–55,6	
Valstybės išlaidos	180,3	1050,5	1209,6(p)	1310,7(f)			IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su valstybės išlaidomis, %	59,7	35,2	34,1(p)	35,4(f)		–40,7	
Valstybės grynojo skolinimosi iš užsienio santykis su išlaidomis, %	3,9	5,2	3,9	4,3		10,3	
Vidaus investicijos (bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas plius vertybinių popierių vertės padidėjimas)	284,26	1410,78	1637,59	1674,95			IFSY 1995

INDIJA. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje (milijardais rupijų, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1992 m., %	Šaltinis
BVP	1360,1	6160,6	7028,3	7863,6			IFSY 1995
Valstybės išlaidos	180,3	1050,5	1209,6(p)	1310,7(f)			IFSY 1995
Valstybės išlaidų santykis su BVP, %	13,3	17,1	17,2(p)	16,7(f)		29,3(p)	
Mokestinės pajamos (konsoliduotas centrinis valdymas)	132,7	673,6	787,8(p)	848,7(f)			GFSY'90, 94
Mokestinių pajamų santykis su BVP, %	9,8	10,9	11,2(p)	10,8(f)		17,3(p)	
Valstybės biudžeto deficitas	–88,6	–358,2	–366,5(p)	–372,0			IFSY 1995
Valstybės biudžeto deficito santykis su BVP, %	6,5	5,8	5,2(p)	4,7		–20,0(p)	
Valstybės skola	561,0	3312,0	3714,0(p)	4136,6(f)			IFSY 1995
Valstybės skolos santykis su BVP, %	41,2	53,8	52,8(p)	52,6		28,2(p)	
Valstybės vartojimas	130,8	694,6	785,9	910,5			IFSY 1995
Privatusis vartojimas	992,9	3848,0	4245,6	4795,9			IFSY 1995
Valstybės vartojimo santykis su privačiuoju vartojimu, %	13,2	18,1	18,5	19,0		40,2	
Bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas	262,8	1367,8	1511,8	1643,8			EWY'85, 95

ISPANIJA. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija (milijardais pesetų, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1993 m., %	Šaltinis
Vidutinis valiutos kursas (pesetos santykis su USD)	71,70	103,91	102,38	127,26	133,96		IFSY 1995
BVP (pesetomis)	15168	54901	59002	60904	64673		IFSY 1995
(1990 m. pesetomis)	(37305)	(51269)	(51625)	(51054)	(52064)		
Valstybės užsienio skola	133,6	2968,8	3259,9	6364,6	5893,0		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su BVP, %	0,9	5,4	5,5	10,5	9,1	1066,7	
Valstybės grynasis skolinimasis iš užsienio		1775,0	124,2	2712,9	462,4		
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijonais USD)	11863	65822	45504	41045	41569		IFSY 1995
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijardais pesetų)	850,60	6839,56	4658,70	5233,39	5568,58		
Valstybės užsienio skolos santykis su valiutos atsargomis, %	15,7	43,4	70,0	121,6	105,8	674,5	
Eksportas	1493,2	6225,7	6605,7	7982,3	9795,2		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su eksportu, %	8,9	47,7	49,3	79,7	60,2	795,5	
Valstybės išlaidos	2522,7	13102,1	14835,5	17503,0	17034,4		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su valstybės išlaidomis, %	5,3	22,7	22,0	36,4	34,6	586,8	
Valstybės grynojo skolinimosi iš užsienio santykis su valstybės išlaidomis, %		13,5	0,9	15,5	2,7		
Vidaus investicijos (bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas plius vertybinių popierių vertės padidėjimas)	3518,98	13505,65	13393,45	12119,90	12740,85		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investicijos už šalies ribų (milijonais USD)	311	4442	2192	2652	4170		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investicijos už šalies ribų (milijardais pesetų)	22,30	461,57	224,42	337,49	558,61		
Tiesioginių užsienio investicijų už šalies ribų santykis su vidaus investicijomis, %	0,6	3,4	1,7	2,8	4,4	183,3	
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos (milijonais USD)	1493	12493	13276	8144	9700		IFSY 1995
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos (milijardais pesetų)	107,05	1298,15	1359,20	1306,41	1299,41		
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukų santykis su vidaus investicijomis, %	3,0	9,6	10,1	8,6	10,2	236,7	

ISPANIJA. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje (milijardais pesetų, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1992 m., %	Šaltinis
BVP	15168	54901	59002	60904	64673		IFSY 1995
Valstybės išlaidos	2552,7	13102,1	14835,5	17503,0	17034,0		IFSY 1995
Valstybės išlaidų santykis su BVP, %	16,8	23,9	25,1	28,7	26,3	49,4	
Mokestinės pajamos (biudžeto centrinis valdymas)	1602,4	9530,6					GFSY'90,94
Mokestinių pajamų santykis su BVP, %	10,6	17,4				64,2 (1991)	
Valstybės biudžeto deficitas	–555,8	–1758,0	–2523,5	–4221,4	–4943,9		IFSY 1995
Valstybės biudžeto deficito santykis su BVP, %	3,7	3,2	4,3	6,9	7,6	16,2	
Valstybės skola	2316,7	20837,3	23552,7	28708,9	34448,0		IFSY 1995
Valstybės skolos santykis su BVP, %	15,3	38,0	39,9	47,1	53,3	160,8	
Valstybės pareigūnai (tūkstančiais)		2041	2084				OECDNA'92
Visi darbuotojai		9789	9616				OECDNA'92
Valstybės pareigūnų santykis su visais darbuotojais, %		20,8	21,7				
Valstybės vartojimas	2008	8882	10027	10669	10992		IFSY 1995
Privatusis vartojimas	9992	34244	37220	38511	40854		IFSY 1995
Valstybės vartojimo santykis su privačiuoju vartojimu, %	20,1	25,9	26,9	27,7	26,9	33,8	
Bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas	3368	13041	12859	12040	12709		IFSY 1995

JAPONIJA. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija (milijardais Japonijos jenų, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1993 m., %	Šaltinis
Vidutinis valiutos kursas (jenos santykis su USD)	226,74	134,71	126,65	111,20	102,21		IFSY 1995
BVP (jenomis) (1990 m., jenomis)	240176 (271500)	451297 (422720)	463145 (428210)	465972	469240		IFSY 1995 (WT 1994)
Valstybės užsienio skola	621	1186 (1990)					IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su BVP, %	0,3	0,3				0,0 (1990)	
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijonais USD)	24636	72059	71623	98524	125860		IFSY 1995
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijardais jenų)	5586	9707,1	9071,1	10956	12864		
Valstybės užsienio skolos santykis su valiutos atsargomis, %	11,1	12,2				9,9 (1990)	
Eksportas	29382	42359	43011	40200	40470		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su eksportu, %	2,1	2,3 (1990)				9,5 (1990)	
Valstybės išlaidos	44137						IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su valstybės išlaidomis, %	1,4						
Vidaus investicijos (bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas plius vertybinių popierių vertės padidėjimas)	77337	146672	144038	139326	135610		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investicijos už šalies ribų (milijardais USD)	2,39	30,74	17,24	13,74	17,97		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investicijos už šalies ribų (milijardais jenų)	541,91	4140,99	2183,45	1527,89	1836,71		
Tiesioginių užsienio investicijų už šalies ribų santykis su vidaus investicijomis, %	0,7	2,8	1,5	1,1	1,4	57,1	
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos (milijardais USD)	0,28	1,37	2,72	0,10	0,89		IFSY 1995
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos (milijardais jenų)	63,49	184,55	344,49	11,12	90,97		
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukų santykis su vidaus investicijomis, %	0,08	0,13	0,23	0,01	0,07	(nepastovus)	

JAPONIJA. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje (milijardais jenų, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1992 m., %	Šaltinis
BVP	240176	451297	463145	465972	469240		IFSY 1995
Valstybės išlaidos	44137						IFSY 1995
Valstybės išlaidų santykis su BVP, %	0,18						
Mokestinės pajamos (biudžeto centrinis valdymas)	26392	58730 (1990)					GFSY'90,94
Mokestinių pajamų santykis su BVP, %	11,0	13,0 (1990)				18,2 (1990)	
Valstybės biudžeto deficitas	16872	6781 (1990)					IFSY 1995
Valstybės biudžeto deficito santykis su BVP, %	7,0	1,5				–78,6 (1990)	
Valstybės skola	98149	239932 (1990)					IFSY 1995
Valstybės skolos santykis su BVP, %	40,9	53,2 (1990)				30,1 (1990)	
Valstybės pareigūnai (tūkstančiais)	43070	54185	55381				OECDNA'92
Visi darbuotojai	3911	3960	3975				OECDNA'92
Valstybės pareigūnų santykis su visais darbuotojais, %	9,1	7,3	7,2			–20,9	
Valstybės vartojimas	23568	41232	43258	44666	46108		IFSY 1995
Privatusis vartojimas	240176	255084	264824	270919	277677		IFSY 1995
Valstybės vartojimo santykis su privačiuoju vartojimu, %	9,8	16,2	16,3	16,5	16,6	66,3	
Bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas	75420	143429	142999	141322			EWY'85, 95

JUNGTINĖ KARALYSTĖ. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija (milijardais svarų sterlingų, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1993 %	Šaltinis m.
Vidutinis valiutos kursas (svaro sterlingų santykis su USD)	0,4299	0,5652	0,5664	0,6658	0,6529		IFSY 1995
BVP (svarais sterlingų)	231,7	575,32	597,24	630,71	668,87		IFSY 1995
(1990m. svarais sterlingų)	(423,49)	(540,31)	(537,45)	(549,59)	(570,72)		
Valstybės užsienio skola	10,14	28,45	34,89				IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su BVP, %	4,4	4,9	5,8			31,8 (1992)	
Valstybės grynasis skolinimasis iš užsienio	1,43	5,50	4,71				
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijardais USD)	20,65	41,89	36,64	36,78	41,01		IFSY 1995
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijardais svarų sterlingų)	8,73	23,68	20,75	24,49	26,78		
Valstybės užsienio skolos santykis su valiutos atsargomis, %	116,2	120,1	168,1			44,7 (1992)	
Eksportas	47,36	104,88	108,51	120,94	133,03		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su eksportu, %	21,4	27,1	32,2			50,5 (1992)	
Valstybės išlaidos	88,48	229,15	257,89				GFSY'90,'94
Valstybės užsienio skolos santykis su valstybės išlaidomis, %	11,5	12,4	13,5			17,4 (1992)	
Valstybės grynojo skolinimosi iš užsienio santykis su išlaidomis, %	1,6	18,3	14,2			787,5 (1992)	
Vidaus investicijos (bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas plius vertybinių popierių vertės padidėjimas)	38,94	92,63	91,97	95,24	103,67		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investicijos už šalies ribų (milijonais USD)	11,23	16,40	19,35	25,64	29,95		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investiijos (milijonais svarų sterlingų)	4,83	9,27	10,96	17,07	19,55		
Tiesioginių užsienio investicijų už šalies ribų santykis su vidaus investicijomis, %	12,4	10,0	11,9	17,9	18,9	44,4	
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos (milijonais USD)	10,12	16,06	16,49	14,56	10,94		IFSY 1995
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos (milijonais svarų sterlingų)	4,35	9,08	9,34	9,69	7,14		
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukų santykis su vidaus investicijomis, %	11,2	9,8	10,2	10,2	6,9	–8,9	

JUNGTINĖ KARALYSTĖ. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje (milijardais svarų sterlingų, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis 1980–1992 m., %	Šaltinis
BVP (svarais sterlingų)	231,7	575,32	597,24	630,71	668,87		IFSY 1995
(1990 m. svarais sterlingų)	(423,49)	(540,31)	(537,45)	(549,59)	(570,72)		
Valstybės išlaidos	88,48	229,15	257,89				GSFY'90,94
Valstybės išlaidų santykis su BVP, %	38,2	39,8	43,2			13,1	
Mokestinės pajamos (biudžeto centrinis valdymas)	58,04	159,87	161,21				GSFY'90,94
Mokestinių pajamų santykis su BVP, %	25,0	27,8	27,0			8,0	
Valstybės biudžeto deficitas	–10,73	–5,69	–30,0				IFSY 1995
Valstybės biudžeto deficito santykis su BVP, %	4,6	1,0	5,0			8,7	
Valstybės skola	106,75	189,65	203,51				IFSY 1995
Valstybės skolos santykis su BVP, %	46,1	33,0	34,1			–26,0	
Valstybės pareigūnai (tūkstančiais)	5349	5129	4915				OECDNA'92
Visi darbuotojai	23314	22559	22138				OECDNA'92
Valstybės pareigūnų santykis su visais darbuotojais, %	22,9	22,7	22,2			–3,1	
Valstybės vartojimas	49,98	124,11	131,88	137,97	144,08		IFSY 1995
Privatusis vartojimas	138,56	364,97	381,72	405,46	428,08		IFSY 1995
Valstybės vartojimo santykis su privačiuoju vartojimu, %	36,1	34,0	34,5	34,0		–2,7	
Valstybės kapitalo išlaidos		20,23	20,08	19,64			EWY 1995
Bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas		41,79	45,99	49,56			EWY 1995
Valstybės kapitalo išlaidų santykis su bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimu, %	48,4	43,7	39,6				

JUNGTINĖS VALSTIJOS. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija (milijardais dolerių, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1993 m., %	Šaltinis
BVP (USD)	2708,1	5722,9	6020,2	6343,3	6738,4		IFSY 1995
(1990 m. doleriais)	(4275,6)	(5458,3)	(5673,5)	(5813,2)	(6050,4)		
Valstybės užsienio skola	129,7	491,7	549,7	622,6			IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su BVP, %	4,8	8,6	9,1	9,8		104,2	
Valstybės grynasis skolinimasis iš užsienio	0,2	68,8	57,6	91,4			IFSY 1995
Valiutų rezervai be aukso atsargų	15,60	66,66	60,27	62,35	63,28		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su valiutos atsargomis, %	831,4	737,6	912,1	998,6		20,1	
Eksportas	225,57	421,73	448,16	464,77	512,52		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su eksportu, %	57,5	116,6	122,7	134,0		133,0	
Valstybės išlaidos	596,6	1429,1	1445,1	1492,4			IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su valstybės išlaidomis, %	21,7	34,4	38,0	41,7		92,2	
Valstybės grynojo skolinimosi iš užsienio santykis su valstybės išlaidomis, %	0,03	4,8	4,0	6,12		203,0	
Vidaus investicijos (bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas plius vertybinių popierių vertės padidėjimas)	541,62	875,60	939,15	1052,99	1246,60		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investicijos už šalies ribų	19,23	31,30	41,01	57,87	58,44		IFSY 1995
Tiesioginių užsienio investicijų už šalies ribų santykis su vidaus investicijomis, %	3,6	3,6	4,4	5,5	4,7	52,8	
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos	16,93	26,09	9,89	21,37	60,07		IFSY 1995
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukų santykis su vidaus investicijomis, %	3,1	3,0	1,1	2,0	4,8	–35,5	

JUNGTINĖS VALSTIJOS. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje (milijardais dolerių, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1992 m., %	Šaltinis
BVP	2708,1	5722,9	6020,2	6343,3	6738,4		IFSY 1995
Valstybės išlaidos	596,6	1429,1	1445,1	1492,4			IFSY 1995
Valstybės išlaidų santykis su BVP, %	22,0	25,0	24,0	23,5		9,1	
Mokestinės pajamos (biudžetinis centrinis valdymas)	346,83	635,54	651,00	706,79			GFSY'88,94
Mokestinių pajamų santykis su BVP, %	12,8	11,1	10,8	11,1		–15,6	
Valstybės biudžeto deficitas	–76,2	–272,5	–289,3	–254,1			IFSY 1995
Valstybės biudžeto deficito santykis su BVP, %	2,8	4,8	4,0			42,9	
Valstybės skola	737,7	2845,0	3142,4	3391,9			IFSY 1995
Valstybės skolos santykis su BVP, %	27,2	49,7	52,2	53,5		91,9	
Valstybės pareigūnai (tūkstančiais)	14890	16893	16799				OECDNA'92
Visi darbuotojai	87401	103499	103637				OECDNA'92
Valstybės pareigūnų santykis su visais darbuotojais, %	17,0	16,3	16,2			–4,7	
Valstybės vartojimas ir investicijos	507,1	1099,3	1125,3	1148,4	1175,3		IFSY 1995
Privatusis vartojimas	1748,1	3906,4	4136,9	4378,2	4628,4		IFSY 1995
Valstybės vartojimo santykis su privačiuoju vartojimu, %	29,0	28,1	27,2	26,2	25,4	–6,9	
Valstybės kapitalo formavimas	72,7	139,6	150,6	155,1	160,8		IFSY 1995
Bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas	549,8	876,5	938,9	1037,1	1193,7		IFSY 1995
Valstybės kapitalo formavimo santykis su bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimu, %	13,2	15,9	16,0	15,0	13,5	21,2	

VOKIETIJA. Lentelė 5.1A. Ekonomikos ir valstybės lėšų internacionalizacija (milijardais Vokietijos markių, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis 1980–1993 (%)	Šaltinis
Vidutinis valiutos kursas (DM santykis su USD)	1,8177	1,6595	1,5617	1,6533	1,6228		IFSY 1995
BVP (DM)	1470,0	2647,6	2813,0	2853,7	2977,7		IFSY 1995
(1990 m. DM)	(1942,4)	(2548,6)	(2593,5)	(2549,5)	(2608,3)		IFSY 1995
Valstybės užsienio skola	38,05	243,21	311,73*	472,87(p)			IFSY 1995
Užsienio skolos santykis su BVP, %	2,6	9,2	28,5	16,6		538,5	
Valstybės grynasis skolinimasis iš užsienio	20,84	45,05	68,52*	161,14(p)			
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijonais USD)	48592	63001	90967	77640	77363		IFSY 1995
Valiutų rezervai be aukso atsargų (milijardais DM)	88,33	104,55	121,25	128,36	125,54		
Valstybės užsienio skolos santykis su valiutos atsargomis, %	43,1	232,6	257,1	368,4		325,3(p)	
Eksportas	350,33	665,81	658,47	628,39	677,81		IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su eksportu, %	10,9	36,5	47,3	75,3		590,8	
Valstybės išlaidos	447,54	860,74	1022,95*	1062,38(p)			IFSY 1995
Valstybės užsienio skolos santykis su valstybės išlaidomis, %	8,5	28,3	30,5	44,5		423,5(p)	
Valstybės grynojo skolinimosi iš užsienio santykis su išlaidomis, %	4,7	5,2	6,7	15,2		223,4	
Vidaus investicijos (bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas + vertybinių popierių vertės padidėjimas)	367,73	680,43	706,06	684,89	738,47		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investicijos už šalies ribų (milijonais USD)	4,7	23,72	19,67	14,48	14,65		IFSY 1995
Tiesioginės užsienio investicijos už šalies ribų (milijardais DM)	8,54	39,36	30,72	23,94	23,77		
Tiesioginių užsienio investicijų už šalies ribų santykis su vidaus investicijomis, %	2,3	5,8	4,4	3,5	3,2	52,2	
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos (milijardais USD)	0,33	4,07	2,44	0,32	–3,02		IFSY 1995
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukos (milijardais DM)	0,60	6,75	3,81	0,53	–4,90		
Tiesioginių užsienio investicijų įplaukų santykis su vidaus investicijomis, %	0,2	1,0	0,5	0,1	–0,7	–50,0	

VOKIETIJA. Lentelė 5.2A. Valstybės vaidmuo ekonomikoje ir finansų srityje (milijardais Vokietijos markių, jei nenurodyta kitaip)

	1980	1991	1992	1993	1994	Pokyčio rodiklis, 1980–1992 m., %	Šaltinis
BVP	1470,9	2647,6	2813,0	2853,7	2977,7		IFSY 1995
Valstybės išlaidos	447,54	860,74	1022,95*	1062,38(p)			IFSY 1995
Valstybės išlaidų santykis su BVP, %	30,4	32,5	36,4	37,2(p)		19,7	
Mokestinės pajamos (biudžeto centrinis valdymas)	177,54	351,74	378,82(p)*				GFSY'90,94
Mokestinių pajamų santykis su BVP, %	12,1	13,3	13,5(p)			11,6(p)	
Valstybės biudžeto deficitas	–26,91	–62,29	–73,10*	–75,56(p)			IFSY 1995
Valstybės biudžeto deficito santykis su BVP, %	1,8	2,3	2,6	2,6		44,4	
Valstybės skola	235,77	680,81	801,57	902,52(p)			IFSY 1995
Valstybės skolos santykis su BVP, %	16,0	25,7	28,5	31,6		78,1	
Valstybės pareigūnai (tūkstančiais)	3929	4307	4340				OECDNA'92
Visi darbuotojai	23818	26183	26432				OECDNA'92
Valstybės pareigūnų santykis su visais darbuotojais, %	16,5	16,5	16,4			–0,6	
Valstybės vartojimas	298,0	466,5	502,9	508,5	520,2		IFSY 1995
Privatusis vartojimas	837,0	1448,8	1536,3	1588,9	1644,5		IFSY 1995
Valstybės vartojimo santykis su privačiuoju vartojimu, %	35,6	32,2	32,7	32,0	31,6	–8,1	
Valstybės kapitalo išlaidos	101,52	175,92	197,72	199,51			EWY'85,95
Bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimas	337,98	652,07	709,22	705,71			EWY'85,95
Valstybės kapitalo išlaidų santykis su bendrojo šalies ilgalaikio kapitalo formavimu, %	30,0	27,0	27,9	28,3		–7,0	

Piešinio 6.9 priedas: paramos pagrindinėms partijoms lygis nacionaliniuose rinkimuose 1980–2002 metais

Piešinyje 6.9 nurodyti procentai buvo apskaičiuoti remiantis rinkimų į žemesniuosius parlamento rūmus rezultatais. Išimtys yra Jungtinės Valstijos ir Prancūzija. Šiais atvejais buvo remtasi rinkimų į prezidentus rezultatais. Pagrindinėmis buvo laikomos partijos, kurios turėjo savo atstovų vyriausybėje ar buvo pagrindinės opozicinės partijos iki pat rinkimų pradžios. Jei partija tenkina šias sąlygas, mes ją traktuojame kaip vieną pagrindinių visais ateinančiais metais. Partijų frakcijų bei koalicijų ištakos yra tokios pačios, kaip ir partijų, iš kurių jos buvo sudarytos.

Informacijos apie šalis šaltiniai nurodyti kiekvienos lentelės paskutinėje eilutėje. Visi duomenys yra paimti iš šių šaltinių:

EWY = *Europa World Yearbook* (London: Europa Publications, 1982–2002).

SY = *Statesman's Yearbook* (ed. Brian Hunter, New York: St Martin's Press, 1994–1995, 1995–1996).

Elysee = www.elysee.fr (statistikos duomenys prancūzų kalba iš *Présidence de la République* oficialaus tinklalapio).

FRO = www.bundeswahlleiter.de (statistikos duomenys vokiečių kalba iš *Federal Returning Officer* tinklalapio).

Soumu = www.soumu.go.jp (statistikos duomenys japonų kalba, paimti iš Japonijos viešojo valdymo, vidaus reikalų, pašto ir telekomunikacijų ministerijos oficialaus tinklalapio).

Congreso = www.congreso.es (statistikos duomenys ispanų kalba iš *Congreso de los Diputados* oficialaus tinklalapio).

Visi skaičiai lentelėse išreikšti procentais.

ISPANIJA. Rinkimai į Atstovų kongresą

	1982	1986	1989	1993	1996	2000
PAGRINDINĖS ŠALIES MASTO ISPANIJOS PARTIJOS:						
ADP+PDP (+PL 1988-aisiais =CP)	26,5	26,1				
Liaudies partija (AP→PP 1989-aisiais)			26,5	35,0	39,2	45,2
Union de Centro Dem. (UCD)	6,5					
Socialinis ir demokratinis centras (CSD)	2,9	9,2	8,0			
Ispanijos socialistų darbininkų partija (PSOE)	48,3	44,3	40,0	39,1	38,0	34,7
PAGRINDINĖS REGIONINĖS IR NACIONALISTINĖS PARTIJOS:						
Baskų nacionalistų partija (PNV)	1,9	1,5	1,2	1,3	1,3	1,6
Susiliejimas ir vienybė (CiU)	3,7	5,0	5,0	5,0	4,6	4,3
KITOS PARTIJOS						
Ispanijos komunistų partija (PCE)	3,3					
Kairiųjų sąjunga (IU)		3,8	8,0	8,1	9,5	5,5
Kitos regioninės ir nacionalistinės partijos	2,9	3,6	5,4	5,3	5,3	5,5
Kitos	4,1	6,3	6,1	6,0	2,2	3,2
BENDRAS BALSAVUSIŲJŲ UŽ PAGRINDINES PARTIJAS SKAIČIUS	**84,2**	**79,6**	**74,5**	**74,1**	**77,2**	**79,9**
Šaltinis	Congreso	Congreso	Congreso	Congreso	Congreso	Congreso

ITALIJA. Parlamento rinkimai

	1983	1987	1992	1994	1996[a]	2001[a]
PAGRINDINĖS PARTIJOS:						
Respublikonai (PRI)	5,1	3,7	4,4			
Liberalai (PLI)	2,9	2,1	2,8			
Krikščionys demokratai (DC)	32,9	34,3	29,7			
Italijos liaudies partija (PPI)				11,1	6,8	
Krikščionių demokratų centras, Krikščionių demokratų sąjunga					5,8	3,2
Socialdemokratai (PSDI)	4,1	3,0	2,7			
Socialistai (PSI)	11,4	14,3	13,6	2,2		
Komunistų partija (PCI)	29,9	26,6				1,7
Demokratinė kairės partija (PDS, buvę komunistai)			16,1	20,4	21,1	16,6
Atsikūrę komunistai (buvę komunistai)			5,6	6,0	8,6	5,0
„Pirmyn, Italija!"					20,6	29,4
Šiaurės lyga					10,1	3,9
Nacionalinis aljansas					15,7	12,0
Girasole (Verdi + Italijos demokratai socialistai)						2,2
Margherita (PPI + RI + Demokratų sąjunga už Europą)						14,5
KITOS PARTIJOS:						
„Pirmyn, Italija!"				21,0		
Nacionalinis aljansas				13,5		
Rinnovamento Italiano (RI)					4,3	
Italijos socialinis judėjimas (MSI)	6,8	5,9	5,4			
Proletarai demokratai	1,5	1,7				
Radikalai (PR)	2,2	2,6				
Regioninės partijos						
Šiaurės lyga			8,7	8,4		
Sudtiroler Volkspartei	0,5					
La Rete			1,9	1,9		
Patto Segni				4,6		
Alleanza Democratica				1,2		
Naujoji Italijos socialistų partija						0,9
Lista di Pietro						3,9
Europos demokratija						2,4
Lista Bonino						2,3
Socialinis trispalvės judėjimas „Liepsna"						0,4
Žalieji		2,5	2,8	2,7	2,5	
Kiti	2,7	3,3	6,3	7,0	4,5	1,6
BENDRAS BALSAVUSIŲJŲ UŽ PAGRINDINES PARTIJAS SKAIČIUS	**86,3**	**84,0**	**74,9**	**39,7**	**88,7**	**88,5**
Šaltinis	EWY-84	EWY-88	SY-94-5	EWY-95	EWY-97	EWY-02

[a]vietų, paskirstytų laikantis proporcingo atstovavimo principo, skaičius.

JAPONIJA. Rinkimai į Atstovų rūmus

	1983	1986	1990	1993	1996[a]	2000[a]
PAGRINDINĖS PARTIJOS:						
Liberalai demokratai (LDP)	45,8	49,4	46,1	36,6	32,8	28,3
Naujasis liberalų klubas (NLC)	2,4	1,8				
(vėl susijungęs su LDP 1986-aisiais)						
Sakigake				2,1	1,1	
Socialistai (JSP)	19,5	17,2	24,4	15,4	6,4	9,4
(1991 metais pasivadinę Japonijos socialdemokratų partija)						
Naujojo fronto partija					28,0	
(Komeitas + JNP + JRP + DSP + SDL, po 1998 metų įsilieję į DPJ)						
Japonijos demokratų partija (DPJ)					16,0	25,2
Naujasis Komeitas						13,0
Liberalų partija						11,0
KITOS PARTIJOS:						
Demokratinė socialistų partija (DSP)	7,3	6,5	4,8	3,5		
Pažangos partija			0,4			
Komeito partija	10,1	9,4	8,0	8,1		
(Naujoji Komeito partija po 1998 metų)						
Japonijos naujoji partija (JNP)				8,1		
Socialdemokratų federacija (SDF)	0,7	0,8	0,9	0,7		
(+ Jungtinė socialdemokratų partija 1993-aisiais)						
Komunistai (JCP)	9,3	8,8	8,0	7,7	13,1	11,2
Japonijos atsinaujinimo partija				10,1		
Nepriklausoma	4,9	5,8	7,3	6,9		
Kitos	0,1	0,2	0,1	0,2	2,6	1,9
BENDRAS BALSAVUSIŲJŲ UŽ PAGRINDINES PARTIJAS SKAIČIUS	**67,7**	**68,4**	**70,5**	**54,1**	**84,3**	**86,9**
Šaltinis	EWY-86	EWY-88	EWY-90	EWY-95	Soumu	Soumu

[a]vietų, paskirstytų laikantis proporcingo atstovavimo principo, skaičius.

JUNGTINĖ KARALYSTĖ. Rinkimai į Bendruomenių rūmus

	1983	1987	1992	1997	2001
PAGRINDINĖS ŠALIES MASTO JK PARTIJOS:					
Konservatoriai	42,4	42,3	41,9	30,7	31,7
Liberalai (+ Socdemai)	25,4	22,6	17,9	16,8	18,3
Leiboristų partija	27,6	30,9	34,4	43,2	40,7
PAGRINDINĖS REGIONINĖS IR NACIONALISTINĖS PARTIJOS:					
Škotų nacionalinė partija	1,1	1,3	1,9	2,0	1,8
Olsterio liaudies junionistų partija	0,1				
Olsterio junionistų partija	0,8			0,8	0,8
Demokratinė junionistų partija	0,5			0,3	0,7
(visos 3)		1,2	1,2		
Plaid Cymru (Velso nacionalistinė partija)	0,4	0,4	0,5	0,5	0,7
KITOS PARTIJOS:					
Socialinė ir demokratinė darbininkų partija	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6
Sinn Féin	0,3	0,3		0,4	0,7
Kitos	1,0	0,5	1,8	4,7	4,0
BENDRAS BALSAVUSIŲJŲ UŽ PAGRINDINES PARTIJAS SKAIČIUS	**95,4**	**95,8**	**94,2**	**90,7**	**90,7**
Šaltinis	EWY-86	EWY-90	EWY-95	EWY-98	EWY-02

JUNGTINĖS VALSTIJOS. Prezidento rinkimai

	1980	1984	1988	1992	1996	2000
PAGRINDINĖS PARTIJOS:						
Demokratai	41,0	40,5	45,6	42,9	49,2	48,4
Respublikonai	50,8	58,8	53,4	37,5	40,7	47,9
KITI						
Johnas Andersonas	6,6					
Rossas Perot				18,9	8,4	
Ralphas Naderis						2,7
Kiti	1,6	0,7	1,0	0,8	1,7	1,0
BENDRAS BALSAVUSIŲJŲ UŽ PAGRINDINES PARTIJAS SKAIČIUS	**91,8**	**99,3**	**99,0**	**80,4**	**89,9**	**96,3**
Šaltinis	EWY-81	EWY-88	EWY-90	EWY-94	EWY-97	EWY-02

PRANCŪZIJA. Balsų pasiskirstymas po pirmojo prezidento rinkimų rato

	1981 m. (pirmasis balsavimas)	1988 m. (pirmasis balsavimas)	1995 m. (pirmasis balsavimas)	2002 m. (pirmasis balsavimas)
PAGRINDINĖS PARTIJOS:				
Jacques Chirac (RPR)	18,0	20,0	20,8	19,9
Kiti RPR atstovai			18,6	
Liberaldemokratai (DL)				3,9
UDF	28,3	16,5		6,8
François Mitterand (PS)	25,8	34,1		
Lionel Jospin (PS)			23,3	16,2
MRG	2,2			
Komunistai (PCF)	15,3	6,8	8,6	3,4
Žalieji				5,3
KITOS PARTIJOS:				
„Darbininkų kova" (LO)	2,3	2,0	5,3	5,7
LCR				4,3
Kitos kraštutinės kairiosios pakraipos partijos	1,1	2,5		8,1
Jean-Marie Le Pen (FN)		14,4	15,0	16,9
Kitos kraštutinės dešiniosios pakraipos partijos	3,0		5,0	3,5
Žaliųjų		3,8	3,3	
Kitos su ekologija susijusios partijos	3,9			1,9
Kitos				4,2
BENDRAS BALSAVUSIŲJŲ UŽ PAGRINDINES PARTIJAS SKAIČIUS	**89,6**	**77,4**	**71,3**	**55,5**
Šaltinis	Elysee	Elysee	Elysee	Elysee

VOKIETIJA. Rinkimai į Bundestagą

	1983	1987	1990	1994	1998	2002
PAGRINDINĖS PARTIJOS:						
KDS/SKS (CDU/CSU)	48,8	44,2	43,8	41,5	35,2	38,5
Socialdemokratų partija (SPD)	38,2	37,0	33,5	36,4	40,9	38,5
Laisvieji demokratai (FDP)	7,0	9,1	11,0	6,9	6,3	7,4
Žalieji						8,6
(+ Aljansas '90 1990, 1994, 1998 ir 2002 metais)						
KITOS PARTIJOS:						
Komunistai (DKP)	0,2					
Demokratinio socializmo partija (PDS) (buvusi VDR komunistų partija)			2,4	4,4	5,1	4,0
Respublikonų partija			1,2	1,9	1,8	0,6
Nacionalinė demokratų partija (NDP)	0,2	0,6				
Žalieji	5,6	8,3	5,0	7,3	6,7	
(+ Aljansas '90 1990, 1994, 1998 ir 2002 metais)						
Ekologinė demokratinė partija (ODP)		0,3				
Moterų partija		0,2				
Kitos		0,3	2,1	1,7	4,0	2,4
BENDRAS BALSAVUSIŲJŲ UŽ PAGRINDINES PARTIJAS SKAIČIUS	**94,0**	**90,3**	**88,3**	**84,8**	**82,4**	**93,0**
Šaltinis	EWY-84	EWY-88	EWY-92	EWY-95	EWY-99	FRO

Bibliografija

Abdel Majed, Nash'at Hamid (2001) „Al-Afgan Al-Arab, Muhawalah lil-Ta'rif" (www.islamonline.net/arabic/famous/2001/1o/article-2.shtml).

Abelove, Henry, Barale, Michele Aina and **Halperin, David M.** (eds) (1993) *The Lesbian and Gay Studies Reader.* New York: Routledge.

Abramson, Jeffrey B., Artertone, F. Christopher and **Orren, Cary R.** (1988) *The Electronic Commonwealth: The Impact of New Media Technologies in Democratic Politics.* New York: Basic Books.

Adler, Margot (1979) *DrawingDown the Moon: Witches, Druids, Goddess-worshippers, and Other Pagans in America Today.* Boston: Beacon.

Adsera, Alicia, Boix, Carles, and **Payne, Mark** (2001) „Are you being served? Political accountability and quality of government", revised, unpublished version of a paper presented at the Performance of Democracies Workshop, Harvard University, Department of Government, Cambridge, MA, October 25, 2000.

Aglietta, Michel (2002) *La monnaie entre violence et confiance.* Paris: O. Jacob.

Aguirre, Pedro et al. (1995) *Una reforma electoral para la democracia. Argumentos para el consenso.* Mexico: Institute de Estudios para la transicion democratica.

Akhmatova, Anna (1985) *Selected Poems,* trans. D. M. Thomas. London: Penguin.

Al-Azmeh, Aziz (1993) *Islams and Modernities.* London: Verso.

Alberdi, Ines (ed.) (1995) *Informe sobre la situacion de la familia en Espana.* Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales.

Albo, Xavier (1993) *Yde Kataristas a MNRistas? La soprendente y audaz alianza entre Aymaras y neoliberales en Bolivia.* La Paz: CEDOIN-UNITAS.

Alexander, Herbert E. (1992) *Financing Politics. Money, Elections, and Political Reform.* Washington, DC: CQ Press.

Al-Hayat (2001) Sunday October 21, issue no. 14098.

Allen, Thomas B. (1987) *Guardian of the Wild. The Story of the National Wildlife Federation, 1936–1986.* Bloomington, IN: Indiana.

Alley, Kelly D. et al. (1995) „The historical transformation of a grassroots environmental group", *Human Organization,* 54 (4): 410–416.

Alonso Zaldivar, Carlos (1996) *Variaciones sobre un mundo en cambio.* Madrid: Alianza Editorial.

Alonso Zaldivar, Carlos and **Castells, Manuel** (1992) *Espana fin de siglo.* Madrid: Alianza Editorial.

Al-Sayyad, Nezar and **Castells, Manuel** (eds) (2002) *Muslim Europe or Euro-Islam? Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization.* New York: Lexington Books.

Al-Zhawahiri, Muhammad Rabi (1999) *Al-Hasad al-Murr: al-Ikhwan al-Muslimun fi sittin aman.* Amman, Jordan: Dar al-Bayarig.

Ammerman, Nancy (1987) *Bible Believers: Fundamentalists in the Modern World.* New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London: Verso (read in the 2nd edn, 1991).

Anderson, P. and **Comiller, P.** (eds) (1994) *Mapping the West European Left.* London: Verso.

Anderson, P., and **Comiller, P.** (eds) (1994) *Mapping the West European Left.* London: Verso.

Anheier, Helmut, Glasius, Marlies, and **Kaldor, Mary** (eds) (2001) *Global Civil Society 2001.* Oxford: Oxford University Press.

Ansolabehere, Stephen and **Iyengar, Shanto** (1994) „Riding the wave and claiming ownership over issues: the joint effects of advertising and news coverage in campaigns", *Public Opinion Quarterly,* 58: 335–357.

Ansolabehere, Stephen et al. (1993) *The Media Game: American Politics in the Television Age.* New York: Macmillan.

Anthes, Gary H. (1993) "Government ties to Internet expand citizens' access to data", *Computerworld,* 27, (34): 77.

Anti-Defamation League (1994) *Armed and Dangerous.* New York: Anti-Defamation League of B'nai B'rith.

Anti-Defamation League (1995) *Special Report: Paranoia as Patriotism: Far-Right Influence on the Militia Movement.* New York: Anti-Defamation League of B'nai B'rith.

Aoyama, Yoshinobu (1991) *Riso Shakai: kyosanto sengen kara shinri'e* [*The Ideal Society: from Communist Manifesto to Truth*]. Tokyo: AUM Press.

Appiah, Kwame Anthony and **Gates, Henry Louis, Jr** (eds) (1995) *Identities.* Chicago: The University of Chicago Press.

Archondo, Rafael (1991) *Compadres al microfono: la resurrection metropolitana del ayllu.* La Paz: Hisbol.

Ardaya, Gloria and **Verdesoto, Luis** (1994) *Racionalidades democraticas en construction.* La Paz: ILDIS.

Arlachi, Pino (1995) „The Mafia, Cosa Nostra, and Italian institutions", in **Sechi** (ed.): 153–163.

Armond, Paul (1995) „Militia of Montana meeting at the Maltby Community Center", *World Wide Web,* MOM site, February 11.

Armstrong, David (1995) „Cyberhoax!", *Columbia Journalism Review,* September/October.

Arquilla, John and **Rondfeldt, David** (1993) „Cyberwar is coming!", *Comparative Strategy,* 12 (2): 141–165.

Arquilla, John and **Rondfeldt, David** (2001) *Networks and Netwars.* Santa Monica, CA: Rand Corporation.

Arrieta, Carlos G. et al. (1991) *Narcotrafico en Colombia. Dimensiones politicas, economics, juridicas e internacionales.* Bogota: Tercer Mundo Editores.

Asahara, Shoko (1994) *Metsubo no Hi* [*The Doomsday*]. Tokyo: AUM Press.

Asahara, Shoko (1995) *Hi Izuru Kuni Wazawai Chikashi* [*Disasters Come Close to the Nation as the Rising Sun*]. Tokyo: AUM Press.

Astrachan, Anthony (1986) *How Men Feel: Their Response to Women's Demands for Equality and Power.* Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday.

Athanasiou, Tom (1996) *Divided Planet: The Ecology of Rich and Poor.* Boston: Little, Brown.

Aust, Stefan and **Schnibben, Cordt** (eds) (2002) *11 de Septembiere: Historia de un ataque terrorista* (Spanish trans. of original 2002 German edn).

Awakening (1995) Special issue, no. 158–161, Taipei (Chinese language).

Axford, Barrie et al. (1992) „Image management, stunts, and dirty tricks: the marketing of political brands in television campaigns", *Media, Culture, and Satiety,* 14 (4): 637–651.

Azevedo, Milton (ed.) (1991) *Contemporary Catalonia in Spain and Europe,* Berkeley, CA: University of California, Gaspar de Portola Catalonian Studies Program.

Bachr, Peter R. and **Gordenker, Leon** (1994) *The UN in the 1990s.* New York: St Martin's Press.

Badie, Bertrand (1992) *L'état importe: essai sur l'ocadentalisation de l'ordre politique.* Paris: Fayard.

Bakhash, Shaul (1990) „The Islamic Republic of Iran, 1979–1989", *Middle East Focus,* 12 (3): 8–12, 27.

Baldassare, Mark (2000) *California in the New Millenium: The Changing Social and Political Landscape.* Berkeley, CA: University of California Press.

Balta, Paul (ed.) (1991) *Islam: Civilisations et sociétés.* Paris: Editions du Rocher.

Balz, Dan and **Brownstein, Ronald** (1996) *Storming the Gates: Protest Politics and the Republican Revival.* Boston: Little, Brown.

Barber, Benjamin R. (1993) "Letter from America, September 1993: the rise of Clinton, the fall of democrats, the scandal of the media", *Government and Opposition,* 28 (4): 433–443.

Barber, Benjamin R. (1995) *Jihad vs. McWorld.* New York: Basic Books.

Barker, Anthony (1992) *The Upturned Stone: Political Scandals in Twenty Democracies and their Investigation Process".* Colchester: University of Essex, Essex Papers in Politics and Government.

Barnett, Bernice McNair (1995) „Black women's collectivist movement organizations: their struggles during the 'doldrums'", in **Ferree** and **Martin** (eds), p. 199–222.

Barone, Michael and **Ujifusa, Grant** (1995) *The Almanac of American Politics 1996.* Washington, DC: National Journal.

Barron, Bruce and **Shupe, Anson** (1992) „Reasons for growing popularity of Christian reconstructionism: the determination to attain dominion", in **Misztal** and **Shupe** (eds), p. 83–96.

Bartholet, E. (1990) *Family Bonds, Adoption and the Politics of Parenting.* New York: Houghton Mifflin.

Bartz, Steve (1996) „Environmental organizations and evolving information technologies", Berkeley, CA: University of California, Department of Sociology, unpublished seminar paper for SOC 290.2, May.

Baylis, John and **Rengger, N. J.** (eds) (1992) *Dilemmas of World Politics. International Issues in a Changing World.* Oxford: Clarendon Press.

Beccalli, Bianca (1994) „The modern women's movement in Italy", *New Left Review,* 204, March/April: 86–112.

Beck, Ulrich (2003) „Las instituciones de gobernanca mundial en la sociedad global de riesgo", in **Castells** and **Serra** (eds.), p. 53–66.

Bellah, Robert N., Sullivan, William M., Swidler, Ann and **Tipton, Steven M.** (1985) *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life.* Berkeley: University of California Press (cited in the Perennial Library edition from Harper and Row, New York, 1986).

Bellers, Jurgen (ed.) (1989) *Politische Korruption.* Munster: Lit.

Bennett, David H. (1995) *The Party of Fear: the American Far Right from Nativism to the Militia Movement.* New York: Vintage Books.

Bennett, William J. (1994) *The Index of Leading Cultural Indicators: Facts and Figures on the State of American Society.* New York: Touchstone.

Berdal, Mats R. (1993) *Whither UN Peacekeeping?: An Analysis of the Changing Military Requirements of UN Peacekeeping with Proposals for its Enhancement.* London: Brassey's for International Institute of Strategic Studies.

Bergen, Peter L. (2001) *Holy War, Inc.: Inside the Secret World of Osama bin Laden.* New York: The Free Press.

Berins Collier, Ruth (1992) *The Contradictory Alliance. State-Labor Relationships and Regime Changes in Mexico.* Berkeley, CA: University of California, International and Area Studies.

Berlet, Chips and **Lyons, Matthew N.** (1995) „Militia nation", *The Progressive.* June.

Berman, Jerry and **Weitzner, Daniel J.** (1995) „Abundance and user control: renewing the democratic heart of the First Amendment in the age of interactive media", *Yale Law Journal,* 104, (7) 1619–1637.

Bernard, Jessie (1987) *The Female World from a Global Perspective.* Bloomington, IN: Indiana University Press.

Berry, Sebastian (1992) „Party strategy and the media: the failure of Labour's 1991 election campaign", *Parliamentary Affairs,* 45, (4): 565–581.

Betts, Mitch (1995) „The politicizing of cyberspace", *Computerworld,* 29 (3): 20.

Bilbao La Vieja Diaz, Antonio, Perez de Rada, Ernesto and **Asturizaga, Ramiro** (1996) „CONDEPA movimiento patriotico", La Paz: Naciones Unidas/CIDES, unpublished research monograph.

Birnbaum, Lucia Chiavola (1986) *Liberazione della donna: Feminism in Italy.* Middletown, CT: Wesleyan University Press.

Black, Gordon S. and **Black, Benjamin D.** (1994) *The Politics of American Discontent: How a New Party Can Make Democracy Work Again.* New York: John Wiley and Sons.

Blakely, Edward and **Goldsmith, William** (1993) *Separate Societies: Poverty and Inequality in American Cities.* Philadelphia: Temple University Press.

Blas Guerrero, Andres (1994) *Nacionalismos y naciones en Europa.* Madrid: Alianza Editorial.

Blossfeld, Hans-Peter (ed.) (1995) *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies.* Boulder, CO: Westview Press.

Blum, Linda (1991) *Between Feminism and Labor: The Politics of the Comparable Worth Movement.* Berkeley, CA: University of California Press.

Blumberg, Rae Lesser, Rakowski, Cathy A. Tinker, Irene and **Monteon, Michael** (eds) (1995) *EnGENDERing Wealth and Well-being.* Boulder, CO: Westview Press.

Blumenfield, Seth D. (1994) „Developing the global information infrastructure", *Federal Communications Law Journal,* 47(2): 193–196.

Blumstein, Philip and **Schwartz, Pepper** (1983) *American Couples: Money, Work, Sex.* New York: William Morrow.

Boardmann, Robert (1994) *Post-socialist World Orders: Russia, China, and the UN system.* New York: St Martin's Press.

Bobbio, Norberto (1994) *Destra e sinistra: ragioni e significati di una distinzione politico.* Roma: Donzelli editore.

Bonnell, Victoria and **Breslauer, George** (eds) (2001) *Russia at the End of the Twentieth Century.* Boulder, CO: Westview Press.

Borja, Jordi (1988) *Estado y ciudad.* Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.

Borja, Jordi and **Castells, Manuel** (1996) *Local and Global: The Management of Cities in the Information Age.* London: Earthscan.

Borja, Jordi, et al. (1992) *Estrategias de desarrollo e internacionalizacion de las ciudades europeas: las redes de ciudades.* Barcelona: Consultores Europeos Asociados, Research Report.

Bouissou, Jean-Marie (1991) „Corruption à la Japonaise", *L'Histoire,* 142, March: 84–87.

Bramwell, Anna (1989) *Ecology in the 20th Century: A History.* New Haven, CT: Yale University Press.

Bramwell, Anna (1994) *The Fading of the Greens: The Decline of Environmental Politics in the West.* New Haven, CT: Yale University Press.

Brenner, Daniel (1994) „In search of the multimedia grail", *Federal Communications Law Journal,* 47 (2), p. 197–203.

Brisard, Jean-Charles and **Dasquie, Guillaume** (2002) *Forbidden Truth: US–Taliban Secret Oil Diplomacy and the Failed Hunt for Bin Laden.* New York: Thunderer's Mouth Press / Nation Books.

Broadcasting & Cable (1995) „Top of the week", May.

Brown, Helen (1992) *Women Organising.* London: Routledge.

Brown, Michael (1993) „Earth worship or black magic?", *The Arnicas Journal,* 14 (4): 32–34.

Brubaker, Timothy H. (ed.) (1993) *Family Relations: Challenges for the Future.* Newbury Park, CA: Sage.

Bruce, Judith, Lloyd, Cynthia B. and **Leonard, Ann** (1995) *Families in Focus: New Perspectives of Mothers, Fathers, and Children.* New York: Population Council

Brulle, Robert J. (1996) „Environmental discourse and social movement organizations: a historical and rhetorical perspective on the development of US environmental organizations", *Sociological Inquiry,* 66 (1): 58–83.

Buci-Glucksman, Christine (1978) *Gramsci et l'état.* Paris: Grasset.
Buckler, Steve (1993) *Dirty Hands: the Problem of Political Morality.* Brookfield: Averbury.
Buckley, Peter (ed.) (1994) *Cooperative Forms of Transnational Corporation Activity.* London and New York: Routledge.
Buechler, Steven M. (1990) *Women's Movement in the United States.* Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
Bull, Hedley (1977) *The Anarchical Society.* London: Macmillan.
Bureau, Dominique, et al. (2002) „Gouvernance mondiale et environnement", in **Jacquet** et al. (eds), p. 449–462.
Burgat, Francois and **Dowell, William** (1993) *The Islamic Movement in North Africa.* Austin, Tex.: University of Texas Center for Middle Eastern Studies.
Burnham, David (1983) *The Rise of the Computer State.* New York: Vintage.
Business Week (1995a) „The future of money", June 12.
Business Week (1995b) „Hot money", March 20.
Business Week (1995c), „Mexico: Salinas is fast becoming a dirty word", December 25: 54–55.
Business Week (1995d) „The new populism", March.
Business Week (1995e) „Power to the states", August: 49–56.
Buss, David M. (1994) *The Evolution of Desire: Strategies of Human Mating.* New York: Basic Books.
Butler, Judith (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity.* New York: Routledge.
Cabre, Anna (1990) „Es compatible la proteccion de la familia con la liberacion de la mujer?", in Institute de la Mujer (ed.), *Mujery Demografia.* Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales.
Cabre, Anna and **Domingo, Antonio** (1992) „La Europa despues de Maastrich: reflexiones desde la demografia", *Revista deEconomia,* 13: 63–69.
Cacho, Jesus (1994) *MC: un intruso en el laberinto de los elegidos.* Madrid: Temas de hoy.
Caipora Women's Group (1993) *Women in Brazil.* London: Latin American Bureau.
Calabrese, Andrew and **Borchert, Mark** (1996) „Prospects for electronic democracy in the United States: rethinking communication and social policy", *Media, Culture, and Society,* 18: 249–268.
Calderon, Fernando (1995) *Movimientos sociales y politica.* Mexico: Siglo XXI.
Calderon, Fernando (ed.) (2003) *Es sostenible la globalización en America Latina?* Mexico: Fondo de Cultura Economica.
Calderon, Fernando and **Laserna, Roberto** (1994) *Paradojas de la modernidad.* La Paz: Fundacion Milenio.
Calderon, Fernando, et al. (1996) *Esa esquiva modernidad: desarrollo, ciudadaniay cultura en America Latina y el Caribe.* Caracas: Nueva Sociedad/UNESCO.
Calhoun, Craig (ed.) (1994) *Social Theory and the Politics of Identity.* Oxford: Blackwell.
Camilleri, J. A. and **Falk, K.** (1992) *The End of Sovereignty.* Aldershot: Edward Elgar.
Caminal, Miquel (2002) *El federalisimo pluralista: del federalismo nacional al federalismo plurinacional.* Barcelona: Paidos.
Campbell, B. (1992) „Feminist politics after Thatcher." In **H. Hinds,** et al. (eds) *Working Out: New Directions for Women's Studies.* London: Taylor and Francis: 13–17.
Campbell, Colin and **Rockman, Bert A.** (eds) (1995) *The Clinton Presidency: First Appraisals.* Chatham, NJ: Chatham House.
Campo Vidal, Manuel (1996) *La transicion audiovisual.* Barcelona: B Ediciones.
Cardoso de Leite, Ruth (1983) „Movimientos sociais urbanos: balance critico." In *Sociedade epolitica no Brasilpos-64.* São Paulo: Brasiliense.
Cardoso de Leite, Ruth (2002) Intervention in the seminar on „America Latina en la Era de la Informacion", organized in Santa Cruz, Bolivia, March (notes taken in seminar by author).
Carnoy, Martin (1984) *The State and Political Theory.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
Carnoy, Martin (1993) „Multinationals in a changing world economy: whither the nation-state?", in **Carnoy** et al. (eds), p. 45–96.

Carnoy, Martin (1994) *Faded Dreams: The Politics and Economics of Race in America.* New York: Cambridge University Press.

Carnoy, Martin (2000) *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Carnoy, Martin and **Castells, Manuel** (2001) „Globalization, the knowledge society, and the network state: Poulantzas at the millenium", *Global Networks*, 1 (1): 1–8.

Carnoy, Martin, Castells, Manuel, Cohen, Stephen S. and **Cardoso, Fernando H.** (1993) *The New Global Economy in the Information Age.* University Park, PA: Penn State University Press.

Carre, Olivier (1984) *Mystique et politique: Lecture révolutionnaire du Coran par Sayyed Qtub.* Paris: Editions du Cerf-Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

Carrere d'Encausse, Helene (1987) *Le grand défi: Bolcheviks et nations, 1917–1930.* Paris: Flammarion.

Carrere d'Encausse, Helene (1993) *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations.* New York: Basic Books (original French edn 1991).

Castells, Manuel (1981) „Local government, urban crisis, and political change", in *Political Power and Social Theory: A Research Annual,* vol. 2, p. 1–20. Greenwich, CT: JAI Press.

Castells, Manuel (1983) *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements.* Berkeley, CA: University of California Press, and London: Edward Arnold.

Castells, Manuel (1992a) „Four Asian tigers with a dragon head: a comparative analysis of the state, economy, and society in the Asian Pacific rim", in **Appelbaum, Richard,** and **Henderson, Jeffrey** (eds) *States and Development in the Asian Pacific Rim.* Newbury Park, CA: Sage, p. 33–70.

Castells, Manuel (1992b) *La nueva revolution rusa.* Madrid: Sistema.

Castells, Manuel (1992c) „Las redes sociales del SIDA", keynote address delivered at the Social Sciences Symposium, World Congress on AIDS research, Madrid, May 1992.

Castells, Manuel (1996) „El futuro del estado del bienestar en la sociedad informacional", *Sistema,* 131, March: 35–53.

Castells, Manuel (2001) *The Internet Galaxy.* Oxford: Oxford University Press.

Castells, Manuel (2004) *Comparative Studies on the Network Society.* London: Edward Elgar.

Castells, Manuel and **Himanen, Pekka** (2002) *The Information Society and the Welfare State: the Finnish Model.* Oxford: Oxford University Press.

Castells, Manuel and **Kiselyova, Emma** (2000) „Russian federalism and Siberian regionalism, 1990–2000", *City*, 4 (2): 175–198.

Castells, Manuel and **Murphy, Karen** (1982) „Cultural identity and urban structure: the spatial organization of San Francisco's gay community", in **Fainstein, Norman I.,** and **Fainstein, Susan S.** (eds) *Urban Policy Under Capitalism,* Urban Affairs Annual Reviews, vol. 22. Beverly Hills, CA: Sage: 237–260.

Castells, Manuel and **Serra, Narcis** (eds) (2003) *Guerra y paz en el siglo XXI: una perspectiva europea.* Barcelona: Tusquets.

Castells, Manuel, Yazawa, Shujiro and Kiselyova, Emma (1996) „Insurgents against the global order: a comparative analysis of the Zapatistas in Mexico, the American Militia and Japan's Aum Shinrikyo", *Berkeley Journal of Sociology*, 40: 21–60.

Castells, Manuel, et al. (2002) „La societat xarxa a Catalunya", researc monograph of the Internet Interdisciplinary Unit, Universitat Oberta de Catalunya, published on line (www.uos.edu).

Castells, Nuria (1999) „Internetional environmental agreements: institutional innovation in European transboundary air pollution policies", unpublished doctoral dissertation, Economics Department, Free University of Amsterdam, Amsterdam.

Chatterjee, Anshu (2002) „Global media and cultural identity: the globalization and identification of Indian television, 1985–2002", unpublished PhD thesis in Asian Studies, University of California, Berkeley, CA.

Chatterjee, Partha (1993) *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Chesnais, François (1994) *La mondialisation du capital.* Paris: Syros.

Cheung, Peter T. Y. (1994) „Relations between the central government and Guandong", in **Y. M. Yeung** and **David K. Y. Chu** (eds), *Guandong: Survey of a Province Undergoing Rapid Change,* p. 19–51. Hong Kong: The Chinese University Press.

Chiriboga, Manuel (2003) „Sociedad civil global: movimientos indigenas y el Internet" in **Calderon** (ed.).

Cho, Lee-Jay and **Yada, Moto** (eds) (1994) *Tradition and Change in the Asian Family.* Honolulu: University of Hawaii Press.

Chodorow, Nancy (1978) *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender.* Berkeley, CA: University of California Press.

Chodorow, Nancy (1989) *Feminism and Psychoanalytical Theory.* New Haven, CT: Yale University Press.

Chodorow, Nancy (1994) *Feminities, Masculinities, Sexualities: Freud and Beyond.* Lexington, KY: University Press of Kentucky.

Chong, Rachelle (1994) „Trends in communication and other musings on our future", *Federal Communications Law Journal,* 47 (2): 213–219.

Choueri, Youssef M. (1993) *Il fondamentalismo islamico: Origine storiche e basi sociali.* Bologna: Il Mulino.

Coalition for Human Dignity (1995) *Against the New World Order: the American Militia Movement.* Portland, Oregon: Coalition for Human Dignity Publications.

Coates, Thomas J., et al. (1988) *Changes in Sex Behavior of Gay and Bisexual Men since the Beginning of the AIDS Epidemics.* San Francisco: University of California, Center for AIDS Prevention Studies.

Cobble, Dorothy S. (ed.) (1993) *Women and Unions: Forging a Partnership.* New York: International Labour Review Press.

Cockburn, Alexander (2000) *5 Days that Shook the World: Seatle and Beyond.* London: Verso.

Cohen, Roger (1996) „Global forces batter politics", *The New York Times,* Sunday November 17, s. 4: 1–4.

Cohen, Stephen (1993) „Geo-economics: lessons from America's mistakes", in **Carnoy** et al. (eds), p. 97–148.

Cohen, Jeffrey E. (1986) „The dynamics of the'revolving door'on the FCC", *American Journal of Political Science,* 30 (4).

Coleman, Marilyn and **Ganong, Lawrence H.** (1993) „Families and marital disruption", in **Brubaker** (ed.), p. 112–128.

Coleman, William E. Jr and **Coleman, William E., Sr** (1993) *A Rhetoric of the People: the German Greens and the New Politics.* Westport, CT: Praeger.

Collective Author (1996) *La seguridad humana en Bolivia: percepciones politicas, sociales y economical de los bolivianos de hoy.* La Paz: PRON-AGOB-PNUD-ULDIS.

Collier, George A. (1995) *Restructuring Ethnicity in Chiapas and the World.* Stanford University, Department of Anthropology, Research Paper (published in Spanish in **Nash** et al. (eds), p. 7–20).

Collier, George A. and **Lowery Quaratiello, Elizabeth** (1994) *Basta! Land and the Zapatista Rebellion in Chiapas.* Oakland, CA: Food First Books.

Conquest, Robert (ed.) (1967) *Soviet Nationalities Policy in Practice.* New York: Praeger.

Contreras Basnipeiro, Adalid (1991) „Medios multiples, pocas voces: inventario de los medios de comunicacion de masas en Bolivia", *Revista UNITAS,* p. 61–105.

Cook, Maria Elena et al. (eds) (1994) *The Politics of Economic Restructuring: State-society Relations and Regime Change in Mexico.* La Jolla: University of California at San Diego, Center of US-Mexican Studies.

Cooke, Philip (1994) *The Cooperative Advantage of Regions.* Cardiff: University of Wales, Centre for Advanced Studies.

Cooper, Jerry (1995) *The Militia and the National Guard in America since Colonial Times: a Research Guide.* Westport, CT: Greenwood Press.

Cooper, Marc (1995) „Montana's mother of all militias", *The Nation,* May 22.

Corn, David (1995) „Playing with fire", *The Nation,* May 15.
Costain, W. Douglas and **Costain, Anne N.** (1992) „The political strategies of social movements: a comparison of the women's and environmental movements", in *Congress and the Presidency,* 19 (1): 1–27.
Cott, Nancy (1989) „What's in a name? The limits of 'social feminism'; or, expanding the vocabulary of women's history", *Journal of American History,* 76: 809–829.
Couch, Carl J. (1990) „Mass communications and state structures", *The Social Science Journal,* 27, (2): 111–128.
CQ Researcher (1992) Special Issue: „Politicians and privacy", 2 (15), April 17.
Croteau, David and **Hoynes, William** (2000) *Media/Society: Industries, Images, and Audiences,* 2nd edn. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
Croteau, David and **Hoynes, William** (2000) *The Business of Media and the Public Interest.* Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
Dalton, Russell J. (1994) *The Green Rainbow: Environmental Groups in Western Europe.* New Haven, CT: Yale University Press.
Dalton, Russell J. and **Kuechler, Manfred** (1990) *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies.* Cambridge: Polity Press.
Danaher, Kevin and **Burbach, Roger** (2001) *Globalize this! The Battle against the World Trade Organization and Corporate Rule.* Philadelphia: Common Courage Press.
Daniel, Donald and **Hayes, Bradd** (eds) (1995) *Beyond Traditional Peacekeeping.* New York: St Martin's Press.
Davidson, Osha Grey (1993) *Under Fire: the NRA and the Battle for Gun Control.* New York: Henry Holt.
Davis, John (ed.) (1991) *The Earth First! Reader.* Salt Lake City: Peregrine Smith Books.
Dees, Morris and **Corcoran, James** (1996) *Gathering Storm: America's Militia Network.* New York: Harper-Collins.
Dekmejian, R. Hrair (1995) *Islam in Revolution: Fundamentalism in the Arab World.* Syracuse, NY: Syracuse University Press.
Delcroix, Catherine (1995) „Algériennes et Égyptiennes: enjeux et sujets de sociétés en crise", in **Dubet** and **Wieviorka** (eds), p. 257–272.
DeLeon, Peter (1993) *Thinking about Political Corruption.* Armonk, NY: M. E. Sharpe.
Delphy, Christine (ed.) (1984) *Particularisme et universalisme.* Paris: Nouvelles Questions Feministes, n. 17/17/18.
D'Emilio, John (1980/1993) „Capitalism and gay identity", in **Abelove** et al. (eds), p. 467–476.
D'Emilio, John (1983) *Sexual Politics, Sexual Communities: the Making of a Homosexual Minority in the United States, 1940–1970.* Chicago: University of Chicago Press.
DeMont, John (1991) „Frontline fighters", *Mclean's,* 104 (50): 46–47.
Dentsu Institute for Human Studies (1994) *Media in Japan.* Tokyo: DataFlow International.
Deutsch, Karl (1953) *Nationalism and Social Communication: an Inquiry into the Foundations of Nationality* (consulted in the 1966 edition, Cambridge, MA.: MIT Press).
De Vos, Susan (1995) *Household Composition in Latin America.* New York: Plenum Press.
Diamond, Irene and **Orenstein, Gloria** (1990) *Reweavingthe World: the Emergence of Ecofeminism.* San Francisco: Sierra Club Books.
Diani, Mario (1995) *Green Networks: a Structural Analysis of the Italian Environmental Movement.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
Dickens, Peter (1990) „Science, social science and environmental issues: Ecological movements as the recovery of human nature", paper prepared for the meeting of the British Association for the Advancement of Science, University of Swansea, August.
Dietz, Thomas and **Kalof, Linda** (1992) „Environmentalism among nation-states", *Social Indicators Research,* 26: 353–366.
Di Marco, Sabina (1993) „Se la televisione guarda a sinistra", *Ponte,* 49 (7): 869–878.
Di Marco, Sabina (1994) „La televisione, la politica e il cavaliere", *Ponte,* 50 (2): 9–11.

Dionne, E. J. (1996) *They Only Look Dead: Why Progressives Will Dominate the Next Political Era.* New York: Simon and Schuster.

Dobson, Andrew (1990) *Green Political Thought: an Introduction.* London: Unwin Hyman.

Dobson, Andrew (ed.) (1991) *The Green Reader: Essays toward a Sustainable Society.* San Francisco: Mercury House.

Docter, Sharon, Dutton, William H., and **Elberse, Anita** (1999) „An American democracy network: factors shaping the future of on-line political campaigns", in **Stephen Coleman** et al. (eds), *Parliament in the Age of the Internet,* p. 173–190. Oxford: Oxford University Press.

Doyle, Marc (1992) *The Future of Television: a Global Overview of Programming, Advertising, Technology and Growth.* Lincolnwood, IL: NTC Business Books.

Drew, Christopher (1995) „Japanese sect tried to buy US arms, technology, Senator says", *New York Times,* October 31: A5.

Dubet, François, and **Wieviorka, Michel** (eds) (1995) *Penser le sujet.* Paris: Fayard.

Duffy, Ann and **Pupo, Norene** (eds) (1992) *Part-time Paradox: Connecting Gender, Work and Family.* Toronto: The Canadian Publishers.

Dulong, Rene (1978) *Les regions, l'état et la sotiété locale.* Paris: Presses Universitaires de France.

Dunaher, Kevin (ed.) (1994) *50 Years is Enough: the Case against the World Bank and the IMF.* Boston, MA: South End Press.

Dupin, Eric (2002) *Sortir la gauche de coma.* Paris: Flammarion.

Dutton, William H. (1999) *Society on the Line: Information Politics in the Digital Age.* New York: Oxford University Press.

Ebbinghausen, Rolf and **Neckel, Sighard** (eds) (1989) *Anatomie des politischen Skandals.* Frankfurt: Suhrkamp.

Edwards, George C. and **Wood, B. Dan** (1999) „Who influences whom? The President, Congress, and the media", *The American Political Science Rewiew,* 93 (2): 327–344.

Ehrenreich, Barbara (1983) *The Hearts of Men: American Dreams and the Flight from Commitment.* Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday.

Eisenstein, Zillah R. (1981/1993) *The Radical Future of Liberal Feminism.* Boston, MA: Northeastern University Press.

Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional (1994) Documentos y comunicados. Mexico: Ediciones Era (with preface by Antonio Garcia de Leon, and chronicles by Elena Poniatowska and Carlos Monsivais).

Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional/Subcomandante Marcos (1995) *Chiapas: del dolor a la esperanza.* Madrid: Los libros de la catarata.

Eley, Geoff, and **Suny, Ronald Grigor** (eds) (1996) *Becoming National: A Reader.* New York: Oxford University Press.

Elliott, J. H. and **de la Pena, J. F.** (1978) *Memoriales y cartas del Conde-Duque de Olivares.* Madrid: Alfaguara.

Epstein, Barbara (1991) *Political Protest and Cultural Revolution: Nonviolent Direct Action in the 1970s and 1980s.* Berkeley, CA: University of California Press.

Epstein, Barbara (1995) „Grassroots environmentalism and strategies for social change", *New Political Science,* 32: 1–24.

Ergas, Yasmine (1985) *Nelle maglie della politica: femminismo, instituzione epolitiche sociale nell'Italia degli anni settanta.* Milan: Feltrinelli.

Espinosa, Maria and **Useche, Helena** (1992) *Abriendo camino: historias de mujeres.* Bogota: FUNDAC.

Esposito, John L. (1990) *The Iranian Revolution: its Global Impact.* Miami: Florida International University Press.

Esprit (1994) „Editorial: face à la télécratie", 5: 3–4.

Etzioni, Amitai (1993) *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda.* New York: Crown.

Evans, Sara (1979) *Personal Politics: the Roots of Women's Liberation in Civil Rights Movement and the New Left.* New York: Knopf.

Eyerman, Ron and **Jamison, Andrew** (1989) „Environmental knowledge as an organizational weapon: the case of Greenpeace", *Social Science Information,* 28 (1): 99–119.
Fackler, Tim and **Lin, Tse-Min** (1995) „Political corruption and presidential elections, 1929–1992", *The Journal of Politics,* 57 (4): 971–993.
Faison, Seth (1996) „Chinese cruise Internet, wary of watchdogs", *New York Times,* February 5, p. Al.
Falk, Richard (1995) *On Humane Governance: Towards a New Global Politics.* University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
Fallows, James (1996) *Breaking the News: How the Media Undermine American Democracy.* New York: Pantheon.
Faludi, Susan (1991) *Backlash: the Undeclared War on American Women.* New York: Crown.
Farnsworth Riche, Martha (1996) „How America is changing – the view from the Census Bureau, 1995", in *The World Almanac and Book of Facts,* 1996: 382–383.
Fassin, Didier (1996) „Exclusions, underclass, marginalidad: figures contemporaines de la pauvreté urbaine en France, aux États-Unis et en Amérique Latine", *Revue Française de Sociologie,* 37: 37–75.
Ferraresi, Franco and **Kemeny, Pietro** (1977) *Classi sociali e politica urbana.* Rome: Officina Edizioni.
Ferrater Mora, Josep (1960) *Les formes de la vida catalana.* Barcelona: Editorial Selecta.
Ferree, Myra Marx and **Hess, Beth B.** (1994) *Controversy and Coalition: the New Feminist Movement across Three Decades of Change.* New York: Maxwell Macmillan.
Ferree, Myra Marx and **Martin, Patricia Yancey** (eds) (1995) *Feminist Organizations: Harvest of the Women's Movement.* Philadelphia: Temple University Press.
Ferrer i Girones, F. (1985) *La persecucio politica de la llengua catalana.* Barcelona: Edicions 62.
Financial Technology International Bulletin (1995) „A lawless frontier", 12 (12): 10.
Fischer, Claude S. (1982) *To Dwell among Friends: Personal Networks in Town and City.* Chicago: University of Chicago Press.
Fischer, Claude S. et al. (1995) *Inequality by Design.* Princeton, NJ, Princeton University Press.
Fisher, Robert and **Kling, Joseph** (eds) (1993) *Mobilizing the Community: Local Politics in the Era of the Global City.* Thousand Oaks, CA: Sage.
Fitzpatrick, Mary Anne and **Vangelisti, Anita L.** (eds) (1995) *Explaining Family Interactions.* Thousand Oaks, CA: Sage.
Fooner, Michael (1989) *Interpol: Issues in World Crime and International Criminal Justice.* New York: Plenum Press.
Foucault, Michel (1976) *La volonté de savoir: histoire de la sexualité,* vol. I. Paris: Gallimard.
Foucault, Michel (1984a) *L'usage desplaisirs: histoire de la sexualité,* vol. II. Paris: NRF.
Foucault, Michel (1984b) *Le souci de soi: histoire de la sexualité,* vol. III. Paris: NRF.
Frankel, J. (1988) *International Relations in a Changing World.* Oxford: Oxford University Press.
Frankel, J. (2000) „Globalization of the economy", in **Nye** and **Donahue** (eds), p. 45–71.
Frankland, E. Gene (1995) „The rise, fall, and recovery of Die Grunen", in **Richardson** and **Rootes** (eds), p. 23–44.
Franklin, Bob (1994) *Packaging Politics: Political Communications in Britain's Media Democracy.* London: Edward Arnold.
Franquet, Rosa and **Larregola, Gemma** (eds) (1999) *Comunicar a l'era digital.* Barcelona: Societat Catalana de Comunicacio.
Freeman, Michael (1994) „Polls set spending record", *Mediaweek,* 4(44): 6.
Friedland, Lewis A. (1996) „Electronic democracy and the new citizenship", *Media, Culture, and Society,* 18: 185–211.
Friedrich, Carl J. (1966) „Political pathology", *Political Quarterly,* 37: 74.
Fujita, Shoichi (1995) *AUM Shinrikyo Jiken* [*The Incidents of AUM Shinrikyo*]. Tokyo: Asahi-Shinbunsha.
Funk, Nanette and **Mueller, Magda** (eds) (1993) *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union.* New York: Routledge.
Fuss, Diana (1989) *Essentially Speaking: Feminism, Nature, and Difference.* London: Routledge.

Galdon, Gemma (2002) *Mundo S. A. Voces contra la globalizacion.* Barcelona: La Tempestad.
Gallup International Millenium Survey (1999) Downloaded from the website (http://www.gallup-international.com/survey5.htm).
Gallup International Millenium Survey (2002) Voice of the People Survey conducted by Gallup International and Environics International for the World Economic Forum. Downloaded from the website (http://www.voice-of-the-people.net/ContentFiles/docs/VOP_Trust_ Survey.pdf).
Ganley, Gladys G. (1991) „Power to the people via personal electronic media", *The Washington Quarterly,* Spring: 5–22.
Gans, Herbert J. (1995) *The War against thePoor: the Underclass and Anti-poverty Policy.* New York: Basic Books.
Garaudy, Roger (1990) *Integrismes.* Paris: Belfont.
Garber, Doris A. (1984) *Mass Media in American Politics,* 2nd, edn. Washington, DC: CQ Press.
Garber, Doris A. (1996) „The new media and politics – what does the future hold?", *Political Science and Politics,* 29 (1): 33–36.
Garcia de Cortazar, Fernando (ed.) (2001) *El estado de las autonomias en el siglo XXI: cierre o apertura indefinida.* Madrid: Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales.
Garcia Cotarelo, Ramon (1995) *La conspiracion,* Barcelona: Ediciones **B. Garcia de Leon, Antonio** (1985) *Resistencia y Utopia: memorial de agravios y cronica de revueltas y profecias acaetidas en la provincia de Chiapas durante los ultimas quinientos anos de su historia,* vol 2. Mexico: Ediciones Era.
Garcia-Ramon, Maria Dolors and **Nogue-Font, Joan** (1994) „Nationalism and geography in Catalonia", in **Hooson** (ed.), p. 197–211.
Garment, Suzanne (1991) *Scandal: the Culture of Mistrust in American Politics.* New York: New York Times Books.
Garramone, Gina M. et al. (1990) „Effects of negative political advertising on the political process", *Journal of Broadcasting and Electronic Media,* 34 (3): 299–311.
Gates, Henry Louis, Jr (1996) „Parable of the talents", in **Gates** and **West** (eds), p. 1–52.
Gates, Henry Louis, Jr and **West, Cornel** (eds) (1996) *The Future of the Race.* New York: Alfred Knopf.
Gelb, Joyce and **Lief-Palley, Marian** (eds) (1994) *Women of Japan and Korea: Continuity and Change.* Philadelphia: Temple University Press.
Gellner, Ernest (1983) *Nations and Nationalism.* Ithaca, NY: Cornell University Press (originally published by Blackwell, Oxford).
Gerami, Shahin (1996) *Women and Fundamentalism: Islam and Christianity.* New York: Garland.
Gerbner, George, Mowlana, Hamid and **Nordenstreng, Kaarle** (eds) (1993) *The Global Media Debate: its Rise, Fall, and Renewal.* Norwood, NJ: Ablex.
Giddens, Anthony (1985) *A Contemporary Critique of Historical Materialism,* vol. II: *The Nation-state and Violence.* Berkeley, CA: University of California Press.
Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity Press.
Giddens, Anthony (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies.* Stanford, CA: Stanford University Press.
Gil, Jorge et al. (1993) „La red de poder mexicana: el caso de Miguel Aleman", *Revista Mexicana de Sociologia,* 3/95: 103–120.
Ginsborg, Paul (ed.) (1994) *Stato dell'Italia.* Milano: Il Saggiatore.
Giroux, Henry A. (1996) *Fugitive Cultures: Race, Violence and Youth.* New York: Routledge.
Gitlin, Todd (1980) *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left.* Berkeley, CA: University of California Press.
Gleason, Nancy (1995) „Freenets: cities open the electronic door", *Government Finance Review,* 11 (4): 54–55.
Godard, Francis (ed.) (1996) *Villes,* Special issue of *Le Courrier du CNRS.* Paris: Centre National de la Recherche Scientique.
Gohn, Maria da Gloria (1991) *Movimientos sociais e luta pela moradia.* São Paulo: Edicoes Loyola.

Golden, Tim (1995) „A cocaine trail in Mexico points to official corruption". *New York Times,* April 19, p. 1, 8.

Goldsmith, M. (1993) „The Europeanisation of local government", *Urban Studies,* 30: 683–699.

Gole, Nilufer (1995) „L'émergence du sujet islamique", in **Dubet** and **Wieviorka** (eds), p. 221–234.

Gonsioreck, J. C. and **Weinrich, J. D.** (1991) *Homosexuality: Research Implications for Public Policy.* Newbury Park, CA: Sage.

Goode, William J. (1993) *World Changes in Divorce Patterns.* New Haven, CT: Yale University Press.

Gootenberg, Paul (1999) *Cocaine: Global Histories.* London: Routledge.

Gottlieb, Robert (1993) *Forcing the Spring: the Transformation of the American Environmental Movement.* Washington, DC: Island Press.

Graf, James E. (1995) „Global information infrastructure first principles", *Telecommunications,* 29 (1): 72–73.

Graham, Stephen (1995) „From urban competition to urban collaboration? The development of interurban telematic networks", *Environment and Planning C: Government and Policy,* 13: 503–524.

Gramsci, Antonio (1975) *Quaderni del carcere.* Turin: Einaudi.

Granberg, A. (1993) „The national and regional commodity markets in the USSR: trends and contradictions in the transition period", *Papers in Regional Science,* 72: 1.

Granberg, A. and **Spehl, H.** (1989) *Regionale Wirstchaftspolitik in der UdSSR und der BED,* Report to the Fourth Soviet-West German Seminar on Regional Development, Kiev, 1–10 October 1989.

Greenberg, Stanley B. (1995) *Middle Class Dreams: The Politics of Power of the New American Majority.* New York: Times Books.

Gremion, Pierre (1976) *Le pouvoir périphérique.* Paris: Seuil.

Grier, Peter (1995) „Preparing for the 21st century information war", *Government Executive,* 28 (8): 130–132.

Griffin, Gabriele (ed.) (1995) *Feminist Activism in the 1990s.* London: Francis and Taylor.

Griffin, Gabriele, et al. (eds) (1994) *Stirring It: Challenges for Feminism.* London: Francis and Taylor.

Grosz, Elizabeth (1995) *Space, Time, and Perversion.* London: Routledge.

Grubbe, Peter (1993) *Selbstbedienungsladen: vom Verfall der Demokratischen Moral.* Wuppertal: Hammer.

Guehenno, Jean Marie (1993) *La fin de la démocratie.* Paris: Flammarion. (Read in the Spanish translation, Barcelona: Paidos, 1995; quotations are my own translation into English).

Gumbel, Andrew (1994) „French deception", *New Statesman and Society,* 7, 328: 24.

Gunaratna, Rohan (2002) *Inside al-Quaeda: Global Network of Terror.* New York: Columbia University Press.

Gunlicks, Arthur B. (ed.) (1993) *Campaign and Party Finance in North America and Western Europe.* Boulder, CO: Westview Press.

Habermas, Jurgen (1973) *Legitimation Crisis.* Boston: Beacon Press.

Habermas, Jurgen (1998) *Die postnationale Konstellation.* Frankfurt: Suhrkamp (quoted from the Spanish translation, Barcelona, Paidos, 2000).

Hacker, Kenneth L. (1996) „Missing links and the evolution of electronic democratization", *Media, Culture, and Society,* 18: 213–323.

Hadden, Jeffrey and **Shupe, Hanson** (1989) *Fundamentalism and Secularization Reconsidered.* New York: Paragon House.

Hage, Jerald, and **Powers, Charles** (1992) *Postindustrial Lives: Roles and Relationships in the 21st Century.* London: Sage.

Hagedorn, John M. (1998) *People and Folks: Gangs, Crime, and the Underclass in a Rustbelt City,* 2nd edn. Chicago: Lakeview Press.

Halperin, David M., Winkler, John J. and **Zeitlin, Froma I.** (eds) (1990) *Before Sexuality: the Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Halperin Donghi, Tulio (1969) *Historia contemporanea de America Latina.* Madrid: Alianza Editorial.

Handelman, Stephen (1995) *Comrade Criminal: Russia's New Mafiya.* New Haven, CT: Yale University Press.

Hay, Colin (1994) „Environmental security and state legitimacy", *Capitalism, Nature, Socialism,* 1: 83–98.

Heard, Alex (1995) „The road to Oklahoma City", *The New Republic,* May 15.

Heidenheimer, Arnold J., Johnston, Michael and **LeVine, Victor T.** (eds) (1989) *Political Corruption: a Handbook.* New Brunswick, NJ: Transaction.

Held, David (1991) „Democracy, the nation-state and the global system", *Economy and Society,* 20 (2): 138–172.

Held, David (ed.) (1993) *Prospects for Democracy.* Cambridge: Polity Press.

Heller, Karen S. (1992) „Silence equals death: discourses on AIDS and identity in the gay press, 1981–1986", unpublished PhD dissertation, San Francisco: University of California.

Helvarg, David (1995) „The anti-enviro connection", *The Nation,* May 22.

Hempel, Lamont C. (1996) *Environmental Governance: the Global Challenge.* Washington, DC: Island Press.

Herek, Gregory M. and **Greene, Beverly** (eds) (1995) *HIV, Identity and Community: the HIV Epidemics.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Hernandez Navarro, Luis (1995) *Chiapas: la guerra y la paz.* Mexico: ADN Editores.

Hester, Marianne, Kelly, Liz and **Radford, Jill** (1995) *Women, Violence, and Male Power: Feminist Activism, Research and Practice.* Philadelphia: Open University Press.

Hicks, L. Edward (1994) *Sometimes in the Wrong, but Never in Doubt: George S. Benson and theEducation of the New Religious Right.* Knoxville: University of Tennessee Press.

High Level Experts Group (1996) *The Information Society in Europe,* Report to the European Commission, Brussels: Commission of the European Union.

Himmelfarb, Gertrude (1995) *The De-moralization of Society: from Victorian Virtues to Modern Values.* New York: Alfred Knopf.

Hiro, Dilip (1989) *Holy Wars: The Rise of Islamic Fundamentalism.* New York: Routledge.

Hirst, Paul and **Thompson, Grahame** (1996) *Globalization in Question: the International Economy and the Possibilities of Governance.* Cambridge: Polity Press.

Hiskett, Mervyn (1992) *Some to Mecca Turn to Pray. Islamic Values in the Modern World.* St Albans: Claridge Press.

Ho, K. C. and Zaheer, Barber (2000) *Sites of Resistance: Charting the Alternative and Marginal Websites in Singapore.* Singapore: National University of Singapore.

Hobsbawm, Eric J. (1990) *Nations and Nationalism since 1780.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hobsbawm, Eric J. (1992) *Naciones y nacionalismo desde 1780.* Barcelona: Critica (expanded and updated version of original 1990 English publication).

Hobsbawm, Eric J. (1994) *The Age of Extremes: a History of the World, 1914–1991.* New York: Pantheon Books.

Hochschild, Jennifer L. (1995) *Facing up to the American Dream: Race, Class, and the Soul of the Nation.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hodess, Robin (ed.), with **Banfield, Jessie** and **Wolfe, Toby** (2001) „Global corruption report", Transparency International (downloaded from the Internet).

Holliman, Jonathan (1990) „Environmentalism with a global scope", *Japan Quarterly,* July–September: 284–290.

Hooks, Bell (1989) *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black.* Boston, MA: South End Press.

Hooks, Bell (1990) *Yearning: Race, Gender, and Cultural Politics.* Boston, MA: South End Press.

Hooks, Bell (1993) *Sisters of the Yaw: Black Women and Self-Recovery.* Boston, MA: South End Press.

Hooson, David (1994a) „Ex-Soviet identities and the return of geography", in **Hooson** (ed.), p. 134–140.

Hooson, David (ed.) (1994b) *Geography and National Identity.* Oxford: Blackwell.
Horsman, M. and **Marshall, A.** (1994) *After the Nation State.* New York: Harper-Collins.
Horton, Tom (1991) „The green giant", *Rolling Stone,* September 5: 43–112.
Hsia, Chu-joe (1996) Personal communication.
Hsing, You-tien (1996) *Making Capitalism in China: the Taiwan Connection.* New York: Oxford University Press.
Hughes, James (1994) „The 'Americanization' of Russian politics: Russia's first television election, December 1993", *The Journal of Communist Studies and Transition Politics,* 10 (2): 125–50.
Hulsberg, Werner (1988) *The German Greens: a Social and Political Profile.* London: Verso.
Hunter, Robert (1979) *Warriors of the Rainbow: a Chronicle of the Greenpeace Movement.* New York: Holt, Rinehart and Winston.
Hunter, Robert (1994) „Issues, candidate image and priming: the use of private polls in Kennedy's 1960 presidential campaign", *American Political Science Review, 88* (3): 527–540.
Hutton, Will and **Giddens, Anthony** (eds) (2000) *On the Edge: Living with Global Capitalism.* London: Jonathan Cape.
Inglehart, Ronald (ed.) (2003) *Mass Values and Social Change: Findings from the Values Surveys.* Leiden: Brill Academic.
Inglehart, Ronald and Catterberg, Gabriela (2003) „Trends in political action: the developmental trend and the post-honeymoon decline", *International Journal of Comparative Sociology,* Spring.
Inoguchi, Takashi (1993) „Japanese politics in transition: a theoretical review", *Government and Opposition,* 28 (4): 443–455.
Irigaray, Luce (1977/1985) *Ce sexe qui n'en est pas un.* Read in the English translation, *This Sex Which is Not One,* trans. Catherine Porter with Carolyn Burke (1985). Ithaca, NY: Cornell University Press.
Irigaray, Luce (1984/1993) *Éthique de la difference sexuelle.* Read in the English translation, An Ethic of Sexual Difference, trans. Carolyn Burke and Gillian C. Gill (1993). Ithaca, NY: Cornell University Press.
Irving, Larry et al. (1994) „Steps towards a global information infrastructure", *Federal Communications Law Journal,* 47 (2): 271–279.
Ivins, Molly (1995) „Fertilizer of hate", *The Progressive,* June.
Jacobs, Lawrence R. and **Shapiro, Robert Y.** (1995) „The rise of presidential polling: the Nixon White House in historical perspective", *Public Opinion Quarterly,* 59: 163–195.
Jacquard, Roland (2002) *In the Name of Osama bin Laden: Global Terrorism and the bin Laden Brotherhood.* Durham, NC: Duke University Press (updated translation from the 2001 French edition, Paris: Jean Picollec Editeur).
Jacquet, Pierre, Pisani-Ferry, Jean, and **Tubiana, Laurence** (eds) (2002) *Gouvernance mondiale.* Paris: Conseil d'Analyse Economique, La Documentation Française.
Jambar, Avni (2002) „Globalization, identity, and the state: religious fundamentalism and urban riots in Ahmedabad", Berkeley, CA: University of California, unpublished research seminar paper for CP 229.
Janowitz, Morris (1976) *Social Control of the Welfare State.* Chicago: University of Chicago Press.
Jaquette, Jane S. (ed.) (1994) *The Women's Movement in Latin America. Participation and Democracy.* Boulder, CO: Westview Press.
Jarrett-Macauley, Delia (ed.), (1996) *Reconstructing Womanhood, Reconstructing Feminism: Writings on Black Women.* London: Routledge.
Jelen, Ted (ed.) (1989) *Religion and Political Behavior in America. New* York: Praeger.
Jelen, Ted (1991) *The Political Mobilization of Religious Belief.* New York: Praeger.
Johansen, Elaine R. (1990) *Political Corruption: Scope and Resources: an Annotated Bibliography.* New York: Garland.
Johnson, Chalmers (1982) *MITI and the Japanese Miracle.* Stanford, Stanford University Press.
Johnson, Chalmers (1995) *Japan: Who Governs? The Rise of the Developmental State.* New York: W. W. Norton.

Johnston, R. J, Knight, David and **Kofman, Eleanore** (eds) (1988) *Nationalism, Self-determination, and Political Geography.* London: Groom Helm.

Jordan, June (1995) „In the land of white supremacy", *The Progressive,* June.

Judge, David, Stokes, Gerry and **Wolman, Hall** (1995) *Theories of Urban Politics.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Juergensmeyer, Mark (1993) *The New Cold War? Religious Fundamentalism Confronts the Secular State.* Berkeley, CA: University of California Press.

Juergensmeyer, Mark (2000) *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence.* Berkeley, CA: University of California Press.

Juris, Jeff (2003) „Transnational activism and the cultural logic of networking", unpublished PhD thesis, University of California, Berkeley, CA.

Jutglar, Antoni (1966) *Els burgesos Catalans.* Barcelona: Fontanella.

Kahn, Robert E. (1994) „The role of government in the evolution of the Internet", *Communications of the ACM,* 37 (8): 15–19.

Kahne, Hilda and **Giele, Janet Z.** (eds). (1992) *Women's Work and Women's Lives: The Continuing Struggle Worldwide.* Boulder, CO: Westview Press.

Kaid, Lynda Lee and **Holtz-Bacha, Christina** (eds). (1995) *Political Advertising in Western Democracies.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Kaldor, Mary (1999/2001) *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era.* Read in Spanish translation, Barcelona: Tusquets (2001).

Kamarck, Elaine Ciulla and **Nye, Joseph Jr** (2002) *Governance.com: Democracy in the Information Age.* Washington, DC: Brookings Institution Press.

Kaminiecki, Sheldon (ed.) (1993) *Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, Policy.* Albany: State University of New York Press.

Kanagy, Conrad L. et al. (1994) „Surging environmentalisms: changing public opinion or changing publics", *Social Science Quarterly, 75* (4): 804–819.

Katznelson, Ira (1996) *Liberalism's Crooked Circle: Letters to Adam Michnik.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kazin, Michael (1995) *The Populist Persuasion: an American History.* New York: Basic Books.

Keating, Michael (1995) *Nations against the State: the New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia, and Scotland.* New York: St Martin's Press.

Keen, Sam (1991) *Fire in the Belly: on Being a Man.* New York: Bantam Books.

Kelly, Petra (1994) *Thinking Green: Essays on Environmentalism, Feminism, and Nonviolence.* Berkeley, CA: Parallax Press.

Keohane, Robert O. (2002) *Power and Governance in a Partially Globalized World.* London: Routledge.

Keohane, Robert O. and **Nye, Jozeph** (2000) „Introduction", in **Nye** and **Donahue** (eds), p. 273–288.

Kepel, Gilles (1995) „Entre société et communauté: les musulmans au Royaume-Uni et au France aujourd'hui", in **Dubet** and **Wieviorka** (eds), p. 273–288.

Kepel, Gilles (2002) *Jihad: The Trail of Political Islam.* Cambridge, MA: Harvard University Press (updated American edition of the original 2000 edition).

Khazanov, Anatoly M. (1995) *After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States.* Madison: University of Wisconsin Press.

Khosrokhavar, Farhad (1995) „Le quasi-individu: de la néo-communauté à la nécro-communauté", in **Dubet** and **Wieviorka** (eds), p. 235–256.

Khoury, Philip and **Kostiner, Joseph** (eds) (1990) *Tribes and State Formation in the Middle East.* Berkeley, CA: University of California Press.

Kim, Marlene (1993) „Comments", in Cobble (ed.), p. 85–92.

King, Anthony (1984) „Sex, money and power: political scandals in Britain and the United States", Colchester, University of Essex, Essex Papers in Politics and Government.

King, Joseph P. (1989) „Socioeconomic development and corrupt campaign practices in England", in **Heidenheimer** et al. (eds), p. 233–250.

Kiselyova, Emma and **Castells, Manuel** (1997) *The New Russian Federalism in Siberia and the Far East.* Berkeley, CA: University of California, Center for Eastern European and Slavic Studies/Center for German and European Studies, Research Paper.

Klanwatch/Militia Task Force (KMTF) (1996) *False Patriots. TheThreat from Antigovernment Extremists.* Montgomery, Alabama: Southern Poverty Law Center.

Klein, Naomi and **Levy, Debra Ann** (2002) *Fences and Windows: Dispatches from the Front Line of the Globalization Debate.* New York: Picador.

Klinenberg, Eric and **Perrin, Andrew** (1996) „Symbolic politics in the Information Age: the 1996 presidential campaign in cyberspace", Berkeley, CA: University of California, Department of Sociology, Research Paper for Soc 290.2, unpublished.

Kolodny, Annette (1984) *The Land before Her: Fantasy and Experience of the American Frontiers, 1630–1860.* Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Kozlov, Viktor (1988) *ThePeoplesoftheSoviet Union.* Bloomington, IN: Indiana University Press.

Kraus, K. and **Knight, A.** (1995) *State, Society, and the UN System: Changing Perspectives on Multilateralism.* New York: United Nations University Press.

Kuppers, Gary (ed.) (1994) *Companeras: Voices from the Latin American Women's Movement.* London: Latin American Bureau.

Kuttner, Robert (1995) „The net as free-market Utopia? Think again", *Business Week,* September 4, p. 24.

Lamberts-Bendroth, Margaret (1993) *Fundamentalism and Gender: 1875 to Present.* New Haven, CT: Yale University Press.

Langguth, Gerd (1984) *The Green Factor in German Politics: from Protest Movement to Political Party.* Boulder, CO: Westview Press.

Lasch, Christopher (1980) *The Culture of Narcissism.* London: Abacus.

Laserna, Roberto (1992) *Productores de democracia: actores sociales y procesos politicos.* Cochabamba: Centre de Estudios de la Realidad Economica y Social.

Lash, Scott and **Urry, John** (1994) *Economies of Signs and Space.* London: Sage.

Laumann, Edward O., et al. (1994) *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States.* Chicago: University of Chicago Press.

L'Avenc: Revista d'Historia (1996) Special issue: „Catalunya-Espanya", no. 200, February.

Lavrakas, Paul J., et al. (eds) (1995) *Presidential Polls and the New Media,* Boulder, CO: Westview Press.

Lawrence, Bruce B. (1989) *Defenders of God: The Fundamentalist Revolt against the Modern Age.* Columbia, SC: University of South Carolina Press.

Lawton, Kim A. (1989) „Whatever happened to the Religious Right?", *Christianity Today,* December 15: 44.

Leal, Jesus et al. (1996) *Familia y vivienda en Espana,* Madrid: Universidad Autonoma de Madrid, Instituto de Sociologia, Research Report.

Lechner, Frank J. (1991) „Religion, law, and global order", in **Robertson** and **Garrett** (eds), p. 263–280.

Lesthaeghe, R. (1995) „The second demographic transition in Western countries: an interpretation", in **Mason** and **Jensen** (eds), p. 17–62.

Levin, Murray B. (1987) *Talk Radio and the American Dream.* Lexington, MA: Heath.

Levine, Martin (1979) „Gay ghetto", in **Martin Levine** (ed.), *Gay Men.* New York: Harper and Row.

Lewis, Bernard (1988) *The Political Language of Islam.* Chicago: University of Chicago Press.

Lewis, Peter H. (1996a) „Judge temporarily blocks law that bars indecency on Internet", *New York Times,* February 16, p. C1–C16.

Lewis, Peter H. (1996b) „Judges turn back law to regulate Internet decency", *New York Times, June* 13, p. Al.

Leys, Colin (1989) „What is the problem about corruption?", in **Heidenheimer** et al. (eds), p. 51–66.

L'Histoire (1993) Special dossier „Argent, politique et corruption: 1789–1993", May, 166: 48ff.

Li, Zhilan (1995) „Shanghai, Guandong ruheyu zhongyang zhouxuan [How did Shanghai and Guandong negotiate with the central government?]", *The Nineties Monthly*, December, 311: 36–39.

Lienesch, Michael (1993) *Redeeming America: Piety and Politics in the New Christian Right.* Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Lipschutz, Ronnie D. and **Coca, Ken** (1993) „The implications of global ecological interdependence", in **Ronnie D. Lipschutz** and **Ken Coca** (eds), *The State and Social Power in Global Environmental Politics.* New York: Columbia University Press.

Lipset, Seymour M. (1996) *American Exceptionalism: a Double-edged Sword.* New York: Norton.

Lipset, Seymour M. and **Raab, Earl** (1978) *The Politics of Unreason: Right-wing Extremism in America, 1790–1970.* New York: Harper and Row.

Lloyd, Gary A. and **Kuselewickz J.** (eds.) (1995) *HIV Disease: Lesbians, Gays, and the Social Services.* New York: Haworth Press.

Lodato, Saverio (1994) *Quindici anni di Mafia.* Milan: Biblioteca Universale Rizzoli.

Longman (1990) *Political Scandals and Causes Célèbres since 1945,* London: Longman's International Reference Compendium.

Lowi, Theodore J. (1988) „Foreword", in **Markovits** and **Silverstein** (eds), p. vii–xii.

Luecke, Hanna (1993) *Islamischer Fundamentalismus – Rueckfall ins Mittelalter oder Wegbereiterder Moderne?* Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Lyday, Corbin (ed.) (1994) *Ethnicity, Federalism and Democratic Transition in Russia: A Conference Report,* Report of a Conference sponsored by the Berkeley-Stanford Program in Soviet and Post-Soviet Studies held at Berkeley on November 11–17, 1993.

Lyon, David (1994) *The Electronic Eye: the Rise of Surveillance Society.* Cambridge: Polity Press.

Lyon, David (2001) „Surveillance after September 11", *Sociological Review Online,* 6 (3) (www.socresonline.org.uk/6/3/lyon/html).

Lyon, David (ed.) (2003) *Surveillance as Social Sorting: Privacy, Risk, and Digital Discrimination.* London: Routledge.

MacDonald, Greg (1990) *The Emergence of Multimedia Conglomerates.* Geneva: ILO, Multinational Enterprises Program, Working Paper 70.

McDonogh, Gary W. (ed.) (1986) *Conflict in Catalonia.* Gainsville: University of Florida Press.

McGrew, Anthony G. (1992a) „Global politics in a transitional era", in **McGrew** et al. (eds) p. 312–330.

McGrew, Anthony G. (1992b) „Military technology and the dynamics of global militarization", in **McGrew** et al. (eds), p. 83–117.

McGrew, Anthony G., Lewis, Paul G., et al. (1992) *Global Politics: Globalization and the Nation State.* Cambridge: Polity Press.

McInnes, Colin (1992) „Technology and modern warfare", in **Baylis** and **Rengger** (eds), p. 130–158.

McInnes, Colin and **Sheffield, G. D.** (eds) (1988) *Warfare in the 20th Century: Theory and Practice.* London: Unwin Hyman.

McLaughlin, Andrew (1993) *Regarding Nature: Industrialism and Deep Ecology.* Albany, NY: State University of New York Press.

Macy, Joanna (1991) *World as Lover, World as Self.* Berkeley, CA: Parallax Press.

Magleby, David B. and **Nelson, Candice J.** (1990) *The Money Chase: Congressional Campaign Finance Reform.* Washington, DC: Brookings Institution.

Maheu, Louis (1995) „Les mouvements sociaux: plaidoyer pour une sociologie de l'ambivalence", in **Dubet** and **Wieviorka** (eds), p. 313–334.

Mainichi Shinbun (1995), May 1.

Manes, Christopher (1990) *Green Rage: Radical Environmentalism and the Unmaking of Civilization.* Boston, MA: Little, Brown.

Mansbridge, Jane (1995) „What is the feminist movement?", in **Ferree** and **Martin** (eds), p. 27–34.

Mansell, Robin (ed.) (2002) *Inside the Communication Revolution: Evolving Patterns of Social and Technical Inteaction.* Oxford: Oxford University Press.

Markovits, Andrei S. and **Silverstein, Mark** (eds) (1988a) *The Politics of Scandal: Power and Process in Liberal Democracies.* New York: Holmes and Meier.

Markovits, Andrei S. and **Silverstein, Mark** (1988b) „Power and process in liberal democracies", in **Markovits** and **Silverstein** (eds), p. 15–37.

Marquez, Enrique (1995) *Por que perdio Camacho.* Mexico: Oceano.

Marsden, George M. (1980) *Fundamentalism and American Culture: the Shaping of the 20th Century Evangelicalism, 1870–1925.* New York: Oxford University Press.

Martinez Torres, Maria Elena (1994) „The Zapatista rebellion and identity", Berkeley, CA: University of California, Program of Latin American Studies, research paper (unpublished).

Martinez Torres, Maria Elena (1996) „Networking global civil society: the Zapatista movement. The first informational guerrilla", Berkeley, CA: University of California, seminar paper for CP 229 (unpublished).

Marty, Martin E. (1988) „Fundamentalism as a social phenomenon", *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences,* 42: 15–29.

Marty, Martin E. and **Appleby, Scott** (eds) (1991) *Fundamentalisms Observed.* Chicago: University of Chicago Press.

Masnick, George, S. and **Ardle, Nancy M.** (1994) *Revised US Households Projections: New Methods and New Assumptions.* Cambridge, MA: Harvard University, Graduate School of Design/John F. Kennedy School of Government, Joint Center for Housing Studies, Working Papers Series.

Masnick, George, S. and **Kim, Joshua M.** (1995) *The Decline of Demand: Housing's Next Generation.* Cambridge, MA: Harvard University, Joint Center for Housing Studies, Working Papers Series.

Mason, Karen O. and **Jensen, An-Magritt** (1995) *Gender and Family Change in Industrialized Countries.* New York: Oxford University Press.

Mass, Lawrence (1990) *Dialogues of the Sexual Revolution.* New York: Haworth Press.

Massolo, Alejandra (1992) *Par amor y coraje: Mujeres en movimientos urbanos de la Ciudad de Mexico.* Mexico: El Colegio de Mexico.

Mattelart, Armand (1991) *La communication-monde: histoire des ideés et des stratégies.* Paris: La Découverte.

Matthews, Nancy A. (1989) „Surmounting a legacy: the expansion of racial diversity in a local anti-rape movement", *Gender and Society,* 3: 519–533.

Maxwell, Joe and **Tapia, Andres** (1995) „Guns and Bibles", *Christianity Today,* 39 (7): 34.

Mayer, William G. (1994) „The polls – poll trends: the rise of the new media", *Public Opinion Quarterly,* 58: 124–146.

Mayorga, Fernando (1993) *Discurso y politica en Bolivia.* La Paz, ILDIS-CERES.

Mejia Barquera, Fernando et al. (1985) *Televisa: el quinto poder.* Mexico: Claves Latinoamericanas.

Melchett, Peter (1995) „The fruits of passion", *New Statesman and Society,* April 28: 37–38.

Melucci, Alberto (1995) „Individualisationet globalisation: au-delà de la modernité?", in **Dubet** and **Wieviorka** (eds), p. 433–448,

Meny, Yves (1992) *La corruption de la Republique.* Paris: Fayard.

Merchant, Carolyn (1980) *TheDeath of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution.* New York: Harper and Row.

Mesa, Carlos D. (1986) „Como se fabrica un presidente", in *Cuarto Intermedia,* p. 4–23.

Meyer, David S., Whittier, Nancy, and **Robnett, Belinda** (eds) (2002) *Social Movements: Identity, Culture and the State.* New York: Oxford University Press.

Michelson, William (1985) *From Sun to Sun: Daily Obligations and Community Structure in the Lives of Employed Women and their Families.* Totowa, NJ: Rowman and Allanheld.

Mikulsky, D. V. (1992) *Ideologicheskaya kontseptsiya Islamskoi partii vozrozhdeniya* [*Ideological Concept of Islamic Revival Party*]. Moscow: Gorbachev-Fund.

Miller, Joanne M. and **Krosnick, Jon A.** (2002) „News media impact on the ingredients of presidential evaluations: politically knowledgeable citizens are guided by a trusted source", *American Journal of Political Science,* 44 (2): 305–315.

Minc, Alain (1993) *Le nouveau Moyen Âge.* Paris: Gallimard.
Misztal, Bronislaw and **Shupe, Anson** (1992a) „Making sense of the global revival of fundamentalism", in **Bronislaw** and **Shupe** (eds), p. 3–9.
Misztal, Bronislaw and **Shupe, Anson** (eds) (1992b) *Religion and Politics in Comparative Perspective: Revival of Religious Fundamentalism in East and West.* Westport, CT: Praeger.
Mitchell, Juliet (1966) „Women: the longest revolution", *New Left Review,* 40, November/December.
Miyadai, Shinji (1995) *Owarinaki Nichijo of Ikiro* [*Live in Endless Everyday Life*]. Tokyo: Chikuma-Shobo.
Moen, Matthew C. (1992) *The Transformation of the Christian Right.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.
Moen, Matthew C. and **Gustafson, Lowell S.** (eds) (1992) *The Religious Challenge to the State.* Philadelphia: Temple University Press.
Mokhtari, Fariborz (ed.) (1994) *Peacemaking, Peacekeeping and Coalition Warfare: the Future of the UN.* Washington, DC: National Defense University.
Monereo, Manuel and **Riera, Miguel** (2002) *Porto Alegre: otro mundo es posible.* Barcelona: El Viejo Top.
Monnier, Alain and **de Guibert-Lantoine, Catherine** (1993) „La conjoncture démographique: l'Europe et les pays développés d'outremer", *Population,* 48 (4): 1043–1067.
Moog, Sandra (1995) „To the root: the mobilization of the culture concept in the development of radical environmental thought", Berkeley, CA: University of California, Department of Anthropology, Seminar Paper for Anthro. 250X.
Moog, Sandra (1996) „Electronic media and informational politics in America". Berkeley, CA: University of California, Department of Sociology, Research Paper for Soc 290.2.
Moore, David W. (1992) *The Superpollsters: How They Measure and Manipulate Public Opinion in America.* New York: Four Walls Eight Windows.
Moreau Deffarges, Philippe (1993) *La mondialisation: vers la fin des frontières?* Paris: Dunod.
Moreno Toscano, Alejandra (1996) *Turbulencia political causas y razones del 94.* Mexico: Oceano.
Morgen, Sandra (1988) „The dream of diversity, the dilemmas of difference: race and class contradictions in a feminist health clinic" in **J. Sole** (ed.), *Anthropology for the Nineties.* New York: Free Press.
Morin, Edgar and **Kern, Anne B.** (1993) *Terre-Patrie.* Paris: Seuil.
Morris, Stephen D. (1991) *Corruption and Politics in Contemporary Mexico.* Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
Moscow Times (1996), „Style beats substance in ad campaigns", May 30: 1.
Moser, Leo (1985) *The Chinese Mosaic: The Peoples and Provinces of China.* London: Westview Press.
Mouffe, Chantal (1995) „The end of politics and the rise of the radical right", *Dissent,* Fall: 488.
Mundy, Alicia (1996) „Taking a poll on polls", *Media Week,* 6 (8): 17–20.
Murray, Charles and **Herrnstein, Richard** (1994) *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life.* New York: Free Press.
Nair, Sami (1996) „La crisis argelina", in *Claves,* April: 14–17.
Nakazawa, Shinichi et al. (1995) „AUM Jiken to wa Nandatta no ka [Was AUM an incident?]", in *Kokoku Hihyo,* June.
Nash, June, et al. (eds) (1995) *La explosion de comunidades en Chiapas.* Copenhagen: International Working Group on Indian Affairs, Document IWGIA no. 16.
Navarro, Vicente (1994) *The Politics of Health Policy: The US Reforms, 1980–1994.* Oxford: Blackwell.
Navarro, Vicente (1995) „Gobernabilidad, desigualdad y estado del bienestar. La situacion en Estados Unidos y su relevancia para Europa", unpublished paper delivered at the International Symposium on Governability, Inequality, and Social Policies, organized by the Institut d'Estudis Socials Avancats, Barcelona, November 23–25.
Navarro, Vicente (ed.) (2002) *The Political Economy of Social Inequalities.* Amityville, NY: Baywood.

Negri, Toni, et al (2002) *On Fire: The Battle of Genoa and the Anticapitalist Movement.* One/Off Press.
Negroponte, Nicholas (1995) *Being Digital.* New York: Alfred Knopf.
Nevitte, Neil (2003) „Authority orientations and political support: a cross-national analysis of satisfaction with governments and democracy" in **Inglehart** (ed.), p. 387–412.
Nijkamp, Peter and **Castells, Nuria** (2001) „Transboundary environmental problems in the EU: lessons from air pollution policies", *Journal of Environmental Law and Policy*, 4: 501–517.
Norman, E. Herbert (1940) *Japan's Emergence as a Modern State: Political and Economic Problems of the Meiji Period.* New York: Institute of Pacific Relations.
Norris, Pippa (2000a) „Global governance and cosmopolitan citizens", in **Nye** and **Donahue** (eds), p. 155–177.
Norris, Pippa (2000b) *A Virtuous Circle: Political Communications in Postindustrial Societies.* Cambridge, MA: Cambridge University Press.
Nunnenkamp, Peter, et al. (1994) *Globalisation of Production and Markets.* Tubingen: Kieler Studien, J.C.B. Mohr.
Nye, Joseph S. (2002) *The Paradox of American Power.* Oxford: Oxford University Press.
Nye, Joseph S. and **Donahue, John D.** (eds) (2002) *Governance in a Globalizing World.* Washington, DC: Brookings Institution.
Nye, Joseph S., Zelikow, Philip, and **King, David** (eds) (1997) *Why People Don't Trust Government.* Cambridge, MA: Cambridge University Press.
O'Brien, Robert, Scholte, Anne Marie, Aart, Jan, and **Williams, Mary** (2000) Contesting Global Governance: Multilateral Economic Institutions and Global Social Movements. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
OECD (1993–1995) *Employment Outlook,* Paris: OECD.
OECD (1994a) *The OECD Jobs Study.* Paris: OECD.
OECD (1994b) *Women and Structural Change: New Perspectives.* Paris:OECD.
OECD (1995) *Labour Force Statistics.* Paris: OECD.
Offen, Karen (1988) „Defining feminism: a comparative historical approach", *Signs,* 14 (11): 119–157.
Ohama, Itsuro (1995) „AUM toiu Danso [AUM as an attempt to disconnect themselves from history]", in *Seiron,* July.
Orr, Robert M. (1995) „Home-grown terrorism plagues both the US and Japan", *Tokyo Business,* July.
Orstrom Moller, J. (1995) *The Future European Model: Economic Internationalization and Cultural Decentralization.* Westport, CT: Praeger.
Osawa, Masachi (1995) „AUM wa Naze Sarin ni Hashitakka [Why did AUM use sarin]?", in *Gendai,* October.
Ostertag, Bob (1991) „Greenpeace takes over the world", *Mother Jones,* March–April: 32–87.
Oumlil, Ali (1992) *Islam et état national.* Casablanca: Editions Le Fennec.
Oversight of the IMF and the World Bank (1995) *A Meeting of a Multinational Group of Parliamentarians Involved in Oversight of the IMF and the World Bank.* Washington, DC: US Government Printing Office.
Pagano, Michael A. and **Bowman, Ann O'M.** (1995) „The state of American federalism, 1994–95", *Publius: The Journal of Federalism,* 25 (3): 1–21.
Page, Benjamin I. and **Shapiro, Robert Y.** (1992) *The Rational Public: Fifty Years of Trends in American's Policy Preferences.* Chicago: University of Chicago Press.
Pagano, Michael A. and **Bowman, Ann O'M,** (1995) „The state of American federalism, 1994–1995", *Publius: The Journal of Federalism,* 25 (3): 1–21.
Panarin, Alexander S. (1994) „Rossia v evrazii: geopolitisichie vyzovy i tsivilizatsionnye otvety", *Voprosy filosofii,* 12: 19–31 (read from *Russian Social Science Review: A Journal of Translations,* May–June 1996: 35–53).
Pardo, Mary (1995) „Doing it for the kids: Mexican American community activists, border feminists?", in **Ferree** and **Martin** (eds), p. 356–371.

Partido Revolucionario Institutional (1994) *La reforma del PRI y el cambio democratico en Mexico.* Mexico: Editorial Limusa.

Patterson, T. E. (1993) *Out of Order: How the Decline of the Political Parties and the Growing Power of the News Media Undermine the American Way of Electing Presidents.* New York: Alfred Knopf.

Pattie, Charles et al. (1995) „Winning the local vote: the effectiveness of constituency campaign spending in Great Britain, 1983–1992", *American Political Science Review,* 89 (4): 969–985.

Perez-Argote, Alfonso (ed.) (1989) *Sociologia del nadonalismo.* Vitoria: Argitarapen Zerbitzua Euskal Herriko Unibertsitatea.

Perez Fernandez del Castillo, German, et al. (1995) *La voz de los votos: un analisis critico de las elecciones de 1994.* Mexico: Miguel Angel Porrua Grupo Editorial.

Perez Iribarne, Eduardo (1993a) *La opinion publica al poder.* La Paz: Empresa Encuestas y Estudios.

Perez Iribarne, Eduardo (1993b) „La television imposible", *Fe y Pueblo,* 3: 67–84.

Perez-Tabernero, Alfonso, et al. (1993) *Concentration de la comunicacion en Europa: empresa comerdal e interes publico.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, Centre d'Investigacio de la Comunicacio.

Pharr, Susan and **Putnam, Robert** (eds) (2000) *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Phillips, Andrew (1992) „Pocketbook politics: Britain's Tories face a tough fight against Labour Party rivals in an April election", *Maclean's,* 105 (12): 22–25.

Philo, Greg (1993) „Political advertising, popular belief and the 1992 British general election", *Media, Culture, and Society,* 15 (3): 407–418.

Pi, Ramon (ed.) (1996) *Jordi Pujol: Cataluna, Espana.* Madrid: Espasa Hoy.

Pinelli, Antonella (1995) „Women's condition, low fertility, and emerging union patterns in Europe", in **Mason** and **Jensen** (eds), p. 82–104.

Pipes, Richard (1954) *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923.* Cambridge; MA: Harvard University Press.

Piscatori, James (1986) *Islam in a World of Nation-states.* Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Pi-Sunyer, Oriol (1991) „Catalan politics and Spanish democracy: the matter of cultural sovereignty", in **Azevedo** (ed.), p. 1–20.

Plant, Judith (1991) „Ecofeminism", in **Dobson** (ed.), p. 100–104.

Po, Lan-chih (1996) „Feminism, identity, and women's movements: theoretical debates and a case study in Taiwan". Berkeley, CA: University of California, Department of City and Regional Planning, unpublished research paper.

Poguntke, Thomas (1993) *Alternative Politics: the German Green Party.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Pollith, Katha (1995) „Subject to debate", *The Nation,* 260 (22): 784.

Porrit, Jonathan (1994) *Seeing Green: the Politics of Ecology Explained.* Oxford: Blackwell.

Portes, Alejandro, et al. (eds.) (1989) *The Informal Economy.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Poulantzas, Nicos (1978) *L'état, le pouvoir, le socialisme.* Paris: Presses Universitaires de France – Politiques.

Prat de la Riba, Enric (1906) *La nacionalitat catalana.* Barcelona: Edicions 62, republished in 1978.

Price, Monroe E. (2002) *Media and Sovereignty: The Global Information Revolution and its Challenge to State Power.* Cambridge, MA: MIT Press.

Price, Vincent and **Hsu, Mei-Ling** (1992) „Public opinion about AIDS policies: the role of misinformation and attitudes towards homosexuals", *Public Opinion Quarterly,* 56 (1).

Puiggene i Riera, Ariadna, et al. (1991) „Official language policies in contemporary Catalonia", in **Azevedo** (ed.), p. 30–49.

Putnam, Robert (1995) „Bowling alone: America's declining social capital", *Journal of Democracy,* 6 (1): 65–78.

Qiu, Jack Linchuan and **Chan, Joseph Man** (2003) „China Internet studies: a review of the field", in **Monroe Price** and **Helen Nissenbaum** (eds), *The Academy of the Internet: New Directions in Information Scholarship.* London: Sage.

Qtub, Sayyid (n.d./1997s) *Maalim fi al-Tariq.* Cairo: Dar al-shuruq.

Rashid, Ahmed (2001) *Taliban: Islam, Oil and the New Game in Central Asia,* 2nd edn. London: I. B. Tauris.

Reigot, Betty Polisar and **Spina, Rita K.** (1996) *Beyond the Traditional Family. Voices of Diversity.* New York: Springer Verlag.

Rich, Adrienne (1980/1993) „Compulsory heterosexuality and lesbian existence", in **Abelove** et al. (eds), p. 227–254.

Richardson, Dick and **Rootes, Chris** (eds) (1995) *The Green Challenge: The Development of Green Parties in Europe.* London: Routledge.

Riechmann, Jorge and **Fernandez Buey, Francisco** (1994) *Redes que dan libertad: introduccion a los nuevos movimientos sodales.* Barcelona: Paidos.

Riesebrodt, Martin (1993) *Pious Passion: the Emergence of Modern Fundamentalism in the United States and Iran.* Berkeley, CA: University of California Press.

Roberts, Marilyn and **McCombs, Maxwell** (1994) „Agenda setting and political advertising: origins of the news agenda", *Political Communication,* 11: 249–262.

Robertson, Roland and **Garrett, William R.** (eds) (1991) *Religion and Global Order.* New York: Paragon House.

Rochester, J. Martin (1993) *Waiting for the Millennium: the UN and the Future of World Order.* Columbia, SC: University of South Carolina Press.

Rodgers, Gerry (ed.) (1994) *Workers, Institutions and Economic Growth in Asia.* Geneva: International Institute of Labour Studies.

Rojas, Rosa (1995) *Chiapas: la paz violenta.* Mexico: Ediciones La Jornada.

Rokkan, Stein and **Urwin, Derek W.** (eds) (1982) *The Politics of Territorial Identity.* London: Sage.

Roman, Joel (1993) „La gauche, le pouvoir, les médias: à-propos du suicide de Pierre Beregovoy", *Esprit,* 6: 143–146.

Rondfeldt, David (1995) „The battle for the mind of Mexico", electronically published in June 1995 at RAND Corporation home page. (http://www.eco.utexas.edu/homepages/ faculty/cleaver/ chiapas95/netawars).

Roper Center of Public Opinion and Polling (1995) „How much government, at what level? Change and persistence in American ideas", *The Public Perspective,* 6 (3).

Rose-Ackermann, Susan (1999) *Corruption and Government: Causes, Consequences and Reform.* New York: Cambridge University Press.

Rosenau, J. (1990) *Turbulence in World Politics.* London: Harvester Wheatsheaf.

Ross, Loretta J. (1995) „Saying it with a gun", *The Progressive,* June.

Ross, Shelley (1988) *Fall from Grace: Sex, Scandal, and Corruption in American Politics from 1702 to present.* New York: Ballantine.

Roth, Jurgen and **Frey, Marc** (1992) *Die Verbrecher Holding: das vereinte Europa im Griff der Mafia,* Piper and Co. (read in the Spanish translation, Madrid: Anaya/Mario Muchnik, 1995).

Rovira i Virgili, A. (1988) *Catalunya: Espanya.* Barcelona: Edicions de la Magrana (originally published in 1912).

Rowbotham, Sheila (1974) *Hidden from History: Rediscovering Women in History from the 17th Century to the Present.* New York: Pantheon Books.

Rowbotham, Sheila (1989) *The Past is Before Us: Feminism and Action since the 1960s.* London: Pandora.

Rowbotham, Sheila (1992) *Women in Movement: Feminism and Social Action.* New York: Routledge.

Rowlands, Ian H. (1992) „Environmental issues and world politics", in **Baylis** and **Rengger** (eds), p. 287–309.

Rubert de Ventos, Xavier (1994) *Nacionalismos: el laberinto de la identidad.* Madrid: Espasa-Calpe.

Rubin, Rose M. and **Riney, Rose** (1994) *Working Wives and Dual- earner Families.* Westport, CT: Praeger.

Ruiz-Cabanas, Miguel (1993) „La campana permanente de Mexico: costos, beneficios y consecuencia", in **Smith** (ed.), p. 207–220.

Rupp, Leila J. and **Taylor, Verta** (1987) *Survival in the Doldrums: the American Women's Rights Movement, 1945 to the 1960s.* New York: Oxford University Press.

Sabato, Larry J. (1991) *Feeding Frenzy: How Attack Journalism has Transformed American Politics.* New York: Free Press.

Saboulin, Michel and **Thave, Suzanne** (1993) „La vie en couple marié: un modèle qui s'affaiblit", in INSEE, *La société française: données sociales.* Paris: INSEE.

Said, Edward W. (1979) *Orientalism.* New York: Vintage Books.

Salaff, Janet (1981) *Working Daughters of Hong Kong.* Cambridge: Cambridge University Press.

Salaff, Janet (1988) *State andFamily in Singapore: Restructuring a Developing Society.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Salaff, Janet (1992) „Women, family and the state in Hong Kong, Taiwan and Singapore", in **Richard Appelbaum** and **Jeffrey Henderson** (eds), *States and Development in the Asian Padfic Rim.* Newbury Park, CA: Sage.

Salmin, A. M. (1992) *SNG: Sostoyanie i perspektivy razvitiya.* Moscow: Gorbachev Fund.

Salrach, Josep M. (1996) „Catalunya, Castella i Espanya vistes per si mateixes a l'edad mitjana", *L'Avenc,* 200: 30–37.

Saltzman-Chafetz, Janet (1995) „Chicken or egg? A theory of relation ship between feminist movements and family change", in **Mason** and **Jensen** (eds), p. 63–81.

Salvati, Michele (1995) „Italy's fateful choices", *New Left Review,* 213: 79–96.

Sanchez, Magaly and **Pedrazzini, Yves** (1996) *Los malandros: la culture de l'urgence chez les jeunes des quartiers populaires de Caracas.* Paris: Fondation Humanisme et Développement.

Sanchez Jankowski, Martin (1991) *Islands in the Street: Gangs and American Urban Society.* Berkeley, CA: University of California Press.

Santoni Rugiu, Antonio (1994) „La bisciopedagogia", *Ponte,* 50 (2): 20–25.

Saravia, Joaquin and **Sandoval, Godofredo** (1991) *Jach'a Uru: la esperanza de un pueblo?* La Paz: CEP-ILDIS.

Savigear, Peter (1992) „The United States: superpower in decline?", in **Baylis** and **Rengger** (eds), p. 334–353.

Saxenian, Anna Lee (2003) *Global Networks of Immigrant Entrepreneurs in High Technology Industries.* Cambridge: Cambridge University Press.

Scammell, Margaret and **Semetko, Holli A.** (1995) „Political advertising on television: the British experience", in **Kaid** and **Holtz-Bacha** (eds), p. 19–43.

Scanlan, J. (ed.) (1990) *Surviving the Blues: Growing up in the Thatcher Decade.* London: Virago.

Scarce, Rik (1990) *Eco-warriors: Understanding the Radical Environmental Movement.* Chicago: Noble Press.

Schaeffer, Francis (1982) *Time for Anger: the Myth of Neutrality.* Westchester, IL: Crossway Books.

Scharf, Thomas (1994) *The German Greens: Challenging the Consensus.* Oxford: Berg.

Scheer, Leo (1994) *La democratic virtuelle.* Paris: Flammarion.

Scheff, Thomas (1994) „Emotions and identity: a theory of ethnic nationalism", in **Calhoun** (ed.), p. 277–303.

Schiller, Dan (1999) *Digital Capitalism: Networking the Global Market System.* Cambridge, MA: MIT Press.

Schlesinger, Philip (1991) „Media, the political order and national identity". *Media, Culture, and Society,* 13: 297–308.

Schneir, Miriam (ed.), (1994) *Feminism in our Time: The Essential Writings, World War II to the Present.* New York: Vintage Books.

Scott, Allen (1995) *From Silicon Valley to Hollywood: Growth and Development of the Multimedia Industry in California.* Los Angeles, UCLA's Lewis Center for Regional Policy Studies, Working Paper no. 13, November.

Scott, Beardsley et al. (1995) „The great European multimedia gamble", *McKinsey Quarterly,* 3: 142–161.

Sechi, Salvatore (ed.) (1995) *Deconstructing Italy: Italy in the Nineties.* Berkeley, CA: University of California, International and Area Studies, Research Series.

Sengenberger, Werner and **Campbell, Duncan** (eds) (1994) *Creating Economic Opportunities: The Role of Labour Standards in Industrial Restructuring.* Geneva: ILO, International Institute of Labour Studies.

Sennett, Richard (1978) *The Fall of Public Man.* New York: Vintage Books.

Sennett, Richard (1980) *Authority.* New York: Alfred Knopf.

Serra, Narcis (2003) „Europa y el nuevo sistema internacional", in **Castells** and **Serra** (eds), p. 179–200.

Servon, Lisa and **Castells, Manuel** (1996) *The Feminist City: A Plural Blueprint.* Berkeley, CA: University of California, Institute of Urban and Regional Development, Working Paper.

Severino, Jean-Michael and **Tubiana, Laurence** (2002) „La question des biens publics globaux", in Jacquet et al. (eds), p. 349–374.

Shabecoff, Philip (1993) *AFierce GreenFire: The American Environmental Movement.* New York: Hill and Wang.

Shaiken, Harley (1990) *Mexico in the Global Economy: High Technolog and Work Organization in Export Industries.* La Jolla, CA: University of California at San Diego, Center for US-Mexican Studies.

Shapiro, Jerrold L., et al. (eds) (1995) *Becoming a Father: Contemporary Social, Developmental, and Clinical Perspectives.* New York: Springer Verlag.

Sheps, Sheldon (1995) „Militia – History and Law FAQ", World Wide Web, September.

Shimazono, Susumu (1995) *AUMShinrikyo no Kiseki* [*Trajectory of AUM Shinrikyo*]. Tokyo: Iwanami-Shoten.

Simpson, John H. (1992) „Fundamentalism in America revisited: the fading of modernity as a source of symbolic capital", in **Misztal** and **Shupe** (eds), p. 10–27.

Singh, Tejpal (1982) *The Soviet Federal State: Theory, Formation, and Development.* New Delhi: Sterling.

Sisk, Timothy D. (1992) *Islam and Democracy: Religion, Politics, and Power in the Middle East.* Washington, DC: United States Institute of Peace Press.

Siune, Karen and **Truetzschler, Wolfgang** (eds) (1992) *Dynamics of Media Politics. Broadcast and Electronic Media in Western Europe.* London: Sage.

Sklair, Leslie (1991) *The Sociology of the Global System.* London: Harvester/Wheatsheaf.

Slezkine, Yuri (1994) „The USSR as a communal apartment, or how a Socialist state promoted ethnic particularism", *Slavic Review,* 53 (2): 414–452.

Smith, Anthony D. (1986) *The Ethnic Origins of Nations.* Oxford: Blackwell.

Smith, Anthony D. (1989) „The origins of nations", *Ethnic and Racial Studies,* 12 (3): 340–367 (quoted from **Eley** and **Suny** (eds) (1996), p. 125).

Smith, Michael P. (1991) *City, State and Market: The Political Economy of Urban Society.* Oxford: Blackwell.

Smith, Peter H. (ed.) (1993) *El combate a las drogas en America.* Mexico: Fondo de Cultura Economica.

Sole-Tura, Jordi (1967) *Catalanisme i revolutio burgesa: la sintesi dePrat de la Riba.* Barcelona: Edicions 62.

Spalter-Roth, Roberta and **Schreiber, Ronnee** (1995) „Outsider issues and insider tactics: strategic-tensions in the women's policy network during the 1980s", in **Ferree** and **Martin** (eds), p. 105–127.

Spence, Jonathan D. (1996) *God's Chinese Son: the Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan.* New York: Norton.

Spitz, Glenna (1988) „Women's employment and family relations: a review", *Journal of Marriage and the Family,* 50: 595–618.

Spivak, Gayatri Chakravorty (1990) *The Postcolonial Critique: Interviews, Strategies, Dialogues* (ed. Sarah Harasym). New York: Routledge.

Spragen, William C. (1995) *Electronic Magazines: Soft News Programs on Network Television.* Westport, CT: Praeger.

Spretnak, Charlene (ed.) (1982) *The Politics of Women's Spirituality: Essays on the Rise of Spiritual Power within the Women's Movement.* New York: Anchor.

Spruyt, Hendrik (1994) *The Sovereign State and its Competitors.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Stacey, Judith (1990) *Brave New Families: Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America.* New York: Basic Books.

Staggenborg, Susan (1991) *The Pro-choice Movement.* New York: Oxford University Press.

Stallings, Barbara (1992) „International influence on economic policy: debt, stabilization, and structural reform", in **Stephan Haggard** and **Robert Kaufman** (eds), *The Politics of Economic Adjustment.* Princeton, NJ: Princeton University Press, p. 41–88.

Standing, Guy (1990) „Global feminization through flexible labor", *World Development,* 17 (7): 1077–1096.

Stanley, Harold W. and **Niemi, Richard G.** (1992) *Vital Statistics on American Politics,* 3rd edn. Washington, DC: CQ Press.

Starhawk (2002) *Webs of Powre: Notes from the Global Uprising.* Gabriola Island, BC: New Society Publishers.

Starovoytova, Galina (1994) „Lecture at the Center for Slavic and East European Studies", University of California at Berkeley, February 23.

Stebelsky, Igor (1994) „National identity of Ukraine", in **Hooson** (ed.), p. 233–248.

Sterling, Claire (1994) *Thieves' World: the Threat of the New Global Network of Organized Crime.* New York: Simon and Schuster.

Stern, Kenneth S. (1996) *A Force upon the Plain: the American Militia Movement and the Politics of Hate.* New York: Simon and Schuster.

Stevens, Mark (1995) „Big boys will be cow boys", *The New York Times Sunday Magazine,* November 19: 72–79.

Stiglitz, Joseph (2002) *Globalization and its Discontents.* New York: W. W. Norton (quoted in the Catalan Translation, Barcelona: Editorial Empuries).

Streeck, Wolfgang and **Schmitter, Philippe C.** (1991) „From national corporatism to transnational pluralism: organized interests in the single European market", *Politics and Society,* 19 (2), p. 133–163.

Strobel, Margaret (1995) „Organizational learning in the Chicago Women's Liberation Union", in **Ferree and Martin** (eds), p. 145–164.

Summers, Lawrence (1995) „Ten lessons to learn", *The Economist.* December 23, p. 46–48.

Sun Tzu (c.505–496 BC) *On the Art of War,* trans, with critical notes by Lionel Giles. Singapore: Graham Brash, 1988 (first published in English in 1910).

Suny, Ronald Grigor (1993) *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Susser, Ida (1982) *Norman Street: Poverty and Politics in an Urban Neighborhood.* New York: Oxford University Press.

Susser, Ida (1991) „The separation of mothers and children", in **John Mollenkopf** and **Manuel Castells** (eds), *Dual City: Restructuring New York,* p. 207–224. New York: Russell Sage.

Susser, Ida (1996) „The construction of poverty and homelessness in US cities", *Annual Reviews of Anthropology,* 25: 411–435.

Susser, Ida (1997) „The flexible woman: re-gendering labor in the informational society", *Critique of Anthropology.*

Swan, Jon (1992) „Jennifer", *Columbia Journalism Review,* 31 (4): 36.

Szasz, Andrew (1994) *EcoPopulism: Toxic Waste and the Movement for Environmental Justice.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Szmukler, Monica (1996) *Politicas urbanasy democracia: la ciudad de La Paz entre 1985 y 1995.* Santiago de Chile: ILADES.

Tanaka, Martin (1995) „La participacion politica de los sectores populares en America Latina", *Revista Mexicana de Sociologia,* 3: 41–65.
Tarrow, Sydney (1978) *Between Center and Periphery.* New Haven, CT: Yale University Press.
Tello Diaz, Carlos (1995) *La rebelion de las canadas.* Mexico: Cal y Arena.
Temas (1995) Special issue „Prensa y poder", 5: 18–50.
The Economist (1994), „Feeling for the future: special survey of television", February 12.
The Economist (1995a) „The future of democracy", June 17: 13–14.
The Economist (1995b), „The Mexican connection", December 26: p. 39–40.
The Economist (1995c) „Mexico: the long haul", August 26: p. 17–19.
The Economist (1996) „Satellite TV in Asia: a little local interference", February 3.
The Gallup Poll Monthly (1995) April, 355: 2.
The Nation (1995) „Editorial", May 15.
The New Republic (1995a) „An American darkness", May 15.
The New Republic (1995b) „TRB from Washington", May 15.
The New York Times (1995) „Where cotton's king, trouble reigns", October 9: A6.
The New York Times Sunday (1995a) „The rich: a special issue", November 19.
The New York Times Sunday (1995b) „The unending search for demons in the American imagination", July 23: 7.
The Progressive (1995) „The far right is upon us", June.
The World Almanac of Books and Facts, 1996 (1996) New York: Funk and Wagnalls Corporation, World Almanac Books.
Thompson, Dennis F. (1995) *Ethics in Congress: from Individual to Institutional Corruption.* Washington, DC: The Brookings Institution.
Thompson, John B. (2000) *Political Scandal: power and Visibility in the Media Age.* Cambridge: Polity Press.
Thurman, Joseph E. and **Trah, Gabriele** (1990) „Part-time work in international perspective", *International Labour Review,* 129 (1): 23–40.
Thurow, Lester (1992) *Head to Head: the Coming Economic Battle between Japan, Europe, and the United States.* New York: Morrow.
Tibi, Bassam (1988) *The Crisis of Modern Islam: a Pre-industrial Culture in the Scientific-technological Age.* Salt Lake City: Utah University Press.
Tibi, Bassam (1992a) *Die fundamentalische Herausforderung: der Islam und die Weltpolitik.* Munich: Beck Press.
Tibi, Bassam (1992b) *Religious Fundamentalism and Ethnicity in the Crisis of the Nation-state in the Middle-East: Superordinate Islamic and Pan-Arabic Identities and Subordinate Ethnic and Sectarian Identities.* Berkeley, CA: University of California, Center for German and European Studies, Working Paper.
Tilly, Charles (ed.) (1975) *The Formation of Nation States in Western Europe.* Ann Arbor: University of Michigan Press.
Tilly, Charles (1995) „State-incited violence, 1900–1999", *Political Power and Social Theory,* 9: 161–179.
Time (1995) „Hell raiser: a Huey Long for the 90s: Pat Buchanan wields the most lethal weapon in Campaign 96: scapegoat politics", November 6.
Tirado, Ricardo and **Luna, Matilde** (1995) „El Consejo Coordinador Empresarial de Mexico: de la unidad contra el reformismo a la unidad para el Tratado de Libre Comercio (1975–1993)", *Revista Mexicana de Sociologia,* 4: 27–60.
Toner, Robin (1996) „Coming home from the revolution", *The New York Times,* Sunday November 10, s. 4: 1.
Tonry, Michael (1995) *Malign Neglect: Race, Crime, and Punishment in America.* New York: Oxford University Press.
Touraine, Alain (1965) *Sociologie de l'action.* Paris: Seuil.
Touraine, Alain (1966) *La conscience ouvrière.* Paris: Seuil.

Touraine, Alain (1988) *La parole et le sang: politique et société en Amérique Latine.* Paris: Odile Jacob.

Touraine, Alain (1992) *Critique de la modernité.* Paris: Fayard.

Touraine, Alain (1994) *Qu'est-ce que la démocratie?* Paris: Fayard.

Touraine, Alain (1995a) „La formation du sujet", in **Dubet** and **Wieviorka** (eds), p. 21–46.

Touraine, Alain (1995b) *Lettre à Lionel, Michel, Jacques, Marline, Bernard, Dominique . . . et vous.* Paris: Fayard.

Touraine, Alain et al. (1996) *Le grand refus: reflexions sur la grève de décembre 1995.* Paris: Fayard.

Tranfaglia, Nicola (1992) *Mafia, Politica e Affari, 1943–91.* Rome: Laterza.

Trejo Delarbre, Raul (1994a) *Chiapas: la comunicacion enmascarada. Los mediosy el pasamontanas.* Mexico: Diana.

Trejo Delarbre, Raul (ed.) (1994b) *Chiapas: La guerra de las ideas.* Mexico: Diana.

Trend, David (ed.) (1996) *Radical Democracy: Identity, Citizenship, and the State.* London: Routledge.

Trias, Eugenio (1996) „Entrevista: el modelo Catalan puede ser muy util para Europa", *El Mundo,* June 30: 32.

Tsuya, Noriko O. and **Mason, Karen O.** (1995) „Changing gender roles and below-replacement fertility in Japan", in **Mason** and **Jensen** (eds), p. 139–167.

Twinning, David T. (1993) *The New Eurasia: a Guide to the Republics of the Former Soviet Union.* Westport, CT: Praeger.

Ubois, Jeff (1995) „Legitimate government has its limits", *Midrange Systems, 8* (22): 28.

United Nations (1970–1995) *Demographic Yearbook,* various years. New York: United Nations.

United Nations (1995) *Women in a Changing Global Economy: 1994 World Survey on the Role of Women in Development.* New York: United Nations.

United Nations Commission on Global Governance (1995) *Report of the Commission.* New York: United Nations.

United Nations Economic and Social Council (1994) „Problems and Dangers Posed by Organized Transnational Crime in the Various Regions of the World", unpublished background document for World Ministerial Conference on Organized Transnational Crime, Naples, November 21–23.

US Bureau of the Census (1994) *Diverse Living Arrangements of Children.* Washington, DC: US Bureau of the Census.

US Bureau of the Census (1996) *Composition of American Households.* Washington, DC: Department of Commerce, Bureau of the Census.

US Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, Bureau of the Census, Current Population Reports. Washington, DC: Bureau of the Census:

— (1989) *Singleness in America: Single Parents and their Children. Married-couple Families with their Children.*

— (1991) *Population Profile of the United States, 1991,* Series P23, no. 173.

— (1992a) *Households, Families, and Children: a 30-year Perspective,* P23–181.

— (1992b) *When Households Continue, Discontinue, and Form* by **Donald J. Hernandez**, P23, no. 179.

— (1992c) *Marriage, Divorce, and Remarriage in the 1990s,* by **Arthur J. Norton** and **Louisa F. Miller**, P23–180.

— (1992d) *Population Trends in the 1980s,* P–23, no. 175.

Vajrayana Sacca (1994), August, no. 1. Tokyo: Aum Press.

Valdes, Teresa and **Gomariz, Enrique** (1993) *Mujeres latinoamericanas en cifras.* Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Institute de la Mujer.

Van de Berg, Jeroe and **Castells, Nuria** (2003) „International coordination of environmental policies and multilateral environmental agreements", in **K. J. Button** and **D. A. Henschen** (eds), *Handbook of Transportation and Environment.* Amsterdam: Elsevier.

Vedel, Thierry and **Button, William H.** (1990) „New media politics: shaping cable television policy in France", *Media, Culture, and Society,* 12 (4): 491–524.

Vicens Vives, Jaume (1959) *Historia social y economica de Espana y America.* Barcelona: Ariel.
Vicens Vives, Jaume and **Llorens, Montserrat** (1958) *Industrials i Politics del Segle XIX.* Barcelona: Editorial Teide.
Vilar, Pierre (1964) *Catalunya dins l'Espanya Moderna.* Barcelona: Edicions 62.
Vilar, Pierre ed. (1987–1990) *Historia de Catalunya*, 8 vols. Barcelona: Edicions 62.
Vogler, John (1992) „Regimes and the global commons: space, atmosphere and oceans", in **McGrew** et al. (eds), p. 118–137.
Volkmer, Ingrid (1999) *News in the Global Sphere: A Study of CNN and its Impact on Global Communication.* Luton: Luton University Press.
Volkmer, Ingrid (2003) „The global network society and the global public sphere", *Journal of Development*, 46: 9–16.
Wacquant, Loïc J. D. (1994) „The new urban color line: the state and fate of the ghetto in postfordist America", in **Calhoun** (ed.), p. 231–276.
Walter, David (1994) „Winner takes all: the incredible rise – and could it be fall – of Silvio Berlusconi", *Contents,* 23, (4/5): 18–24.
Walton, John and **Seddon, David** (1994) *Free Markets and Food Riots: The Politics of Global Adjustment.* Oxford: Blackwell.
Wapner, Paul (1995) „Politics beyond the state: environmental activism and world civic politics", *World Politics,* April: 311–340.
Wapner, Paul (1996) *Environmental Activism and World Civic Politics.* Albany, NY: State University of New York Press.
Wattenberg, Martin (1996) *The Decline of American Political Parties: 1952–1994.* Cambridge, MA: Cambridge University Press.
Weinberg, Steve (1991) „Following the money", *Columbia Journalism Review*, 30 (2): 49–51.
Weisberg, Jacob (1996) *In Defense of Government: the Fall and Rise of Public Trust.* New York: Scribner.
Wellman, Barry (1979) „The community question", *American Journal of Sociology,* 84: 1201–1231.
Welton, Neva and **Wolf, Linda** (2001) *Global Uprising: Confronting the Tyrannies of the 21th Century. Stories from a Generation of Activists.* Gabriola Island, BC: New Society Publishers.
WEPIN Store (1995), „Michigan Militia T-shirt", *World Wide Web*, West El Paso Information Network.
West, Cornel (1993) *Race Matters.* Boston: Beacon Press.
West, Cornel (1996) „Black strivings in a twilight civilization", in **Gates** and **West** (eds), p. 53–112.
West, Darrell M. (1993) *Air Wars: Television Advertising in Election Campaigns, 1952–1992.* Washington, DC: CQ Press.
Whisker, James B. (1992) *The Militia.* Lewiston, NY: E. Mellen Press.
White, Stephen, McAllister, Ian, and **Oates, Sarah** (2002) „Was it Russian public television that won it?", *Press/Politics*, 7 (2): 17–33.
Whittier, Nancy (1995) *Feminist Generations: the Persistence of the Radical Women's Movement.* Philadelphia: Temple University Press.
Wideman, Daniel J. and **Preston, Rohan B.** (eds) (1995) *Soulfires: Young Black Men on Love and Violence.* New York: Penguin.
Wiesenthal, Helmut (1993) *Realism in Green Politics: Social Movements and Ecological Reform in Germany,* ed. **John Ferris**. Manchester: Manchester University Press.
Wieviorka, Michel (1988) *Sociétés et terrorisme.* Paris: Fayard.
Wieviorka, Michel (1993) *La démocratie à l'épreuve: nationalisme, populisme, ethnicité.* Paris: La Decouverte.
Wilcox, Clyde (1992) *God's Warriors: the Christian Right in 20th century America.* Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
Wilensky, Harold (1975) *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures.* Berkeley, CA: University of California Press.

Williams, Lance and **Winokour, Scott** (1995) „Militia extremists defend their views", *San Francisco Examiner*, April 23.

Wilson, William Julius (1987) *The Truly Disadvantaged: the Inner City, the Underclass, and Public Policy.* Chicago: University of Chicago Press.

Winerip, Michael (1996) „An American place: the paramilitary movement. Ohio case typifies the tensions between Militia groups and law", *The New York Times,* June 23: Al.

Wittig, Monique (1992) *The Straight Mind.* Boston: Beacon Press.

Woldenberg, Jose (1995) *Violenda y politica.* Mexico: Cal y Arena.

Woodward, Bob (1994) *The Agenda: Inside the Clinton White House.* New York: Simon and Schuster.

World Almanac Books (1996) *The World Almanac of Books and Facts, 1996.* New York: Funk and Wagnalls.

WuDunn, Sheryl (1996) „Uproar over a debt crisis: does Japan's mob bear part of the blame?", *The New York Times,* February 14: C1.

Wyplosz, Charles (2002) „L'économie en avance sur les institutions", in **Jacquet** et al. (eds), p. 301–312.

Yazawa, Shujiro (forthcoming) *Japanese Social Movements since World War II.* Boston, MA: Beacon Press.

Yoshino, Kosaku (1992) *Cultural Nationalism in Contemporary Japan.* London: Routledge.

Zaller, John and **Hunt, Mark** (1994) „The rise and fall of candidate Perot: unmediated versus mediated politics, part I", *Political Communication,* 11: 357–390.

Zaretsky, Eli (1994) „Identity theory, identity politics: psychoanalysis, marxism, post-structuralism", in **Calhoun** (ed.), p. 198–215.

Zeskind, Leonard (1986) *The Christian Identity Movement: Analyzing its Theological Rationalization for Racist and Anti-semitic Violence.* Atlanta, GA: National Council of the Churches of the Christ in the USA, Center for Democratic Renewal.

Ziccardi, Alicia (ed.) (1991) *Ciudades y gobiernos locales en la America Latina de los noventa.* Mexico: Miguel Angel Porrua Grupo Editorial.

Ziccardi, Alicia (ed.) (1995) *La tarea de gobernar: gobiernos locales y demandas ciudadanas.* Mexico: Miguel Angel Porrua Grupo Editorial.

Ziegler, Jean (2002) *Les noveaux maîtres du monde et ceux qui leur résistent.* Paris: Fayard.

Zisk, Betty H. (1992) *The Politics of Transformation: Local Activism in the Peace and Environmental Movements.* Westport, CT: Praeger.

Zook, Matthew (1996) „The unorganized militia network: conspiracies, computers, and community", Berkeley, CA: University of California, Department of Sociology, unpublished seminar paper for SOC 290.2.

Pavardžių rodyklė

A

Abbey, Edward 176
Abelove, Henry 253
Abramson, Jeffrey B. 305, 356
Achmatova, Anna 193
Adler, Margot 176, 177
Adsera, Alicia 377
Aglietta, Michel 292
al-Afghani, Jamal ad-Din 32
al-Azmeh, Aziz 30, 32
al-Aziz, Abd 138
al-Bayoumi, Omar 138
al-Banna, Hassan 30, 31
al-Faisal, Mohammed 136
al-Liby, Anas 130
al-Mawdudi, Sayyid Abul 30
al-Midhar, Khalid 138
al-Nadawi, Ali 30
al-Turabi, Hasan 134
al-Zalil, Mohammed 137
al-Zhawahiri, Muhammad Rabi' 38, 119, 120, 125, 128–130, 141
Alberdi, Cristina 241, 242
Alberdi, Ines 198, 200, 202, 203, 208–210
Albo, Xavier 367
Aleksandras Neviškis 53
Ali, Abdullah Yusuf 31
Alley, Kelly D. 171
Allen, Thomas B. 173
Almirall, Valenti 61
Alzhamir, Nawaq 138
Ammerman, Nancy 39
Anderson, Benedict 24, 45, 48
Anderson, P. 382
Andreotti, Giulio 375
Anheier, Helmut 150
Annan, Kofi 338
Ansolabehere, Stephen 357, 358, 361
Anthes, Gary H. 325
Aoyama, Yoshinobu 110
Aoshima, Yukio 355
Appiah, Kwame Anthony 69
Appleby, Scott 28
Arafat, Yasser 35
Archondo, Rafael 367, 371
Ardaya, Gloria 367, 371
Ardle, Nancy M. 274
Arlachi, Pino 371, 377
Armond, Paul 97
Armstrong, David 97
Arquilla, John 87, 95, 143, 150, 311
Arrieta, Carlos G. 306
Asahara, Shoko 110–112, 115, 403
Ashdown, Paddy 364
Astrachan, Anthony 280
Atatürk, Kemal 36
Athanasiou, Tom 191
Atta, Mohammed 128, 130, 143
Aust, Stefan 117
Axford, Barrie 364
Azevedo, Milton 59
Azzam, Abdullah 132, 133

B

Bachr, Peter R. 314
Badie, Bertrand 47
Bakhash, Shaul 33
Bakhsh, Abdullah Taha 137, 138
Balbo, Laura 243

Baldassare, Mark 383
Balta, Paul 29, 35
Balz, Dan 320, 356, 360, 371, 382
Barber, Benjamin R. 371
Bardot, Brigitte 403
Barker, Anthony 371, 373, 374, 377
Barnett, Bernice McNair 229, 236
Barron, Bruce 40
Bartholet, E. 275
Bartz, Steve 188, 394
Bashir, Abu Bakar 35, 141
Bassnan, Ossama 138
Bauer, Catherine 181
Baylis, John 309
Beccalli, Bianca 243, 244, 249
Beck, Ulrick 345, 346
Bellah, Robert N. 80
Bellers, Jurgen 371, 377
Bennett, David H. 97
Berdal, Mats R. 309, 314
Beregovoy, Pierre 362
Bergen, Peter L. 117, 120, 121
Berlet, Chips 97, 99–101
Berlusconi, Silvio 245, 341, 351, 355, 366, 380, 381
Berman, Jerry 306
Berry, Sebastian 363
Betts, Mitch 325
bin Abd al-Wahhab, Muhammad 138
bin al-Shibh, Ramzi 146
bin Laden, Bakr Mohammed 137
bin Laden, Mahrous 140
bin Laden, Osama 36, 117, 119–142, 335, 403
bin Mahfouz, Khalid 136–138
bin Saud, Muhammad 138
Birnbaum, Lucia Chiavola 243
Blair, Tony 364
Blakely, Edward 69, 70, 322
Blanc, Ann K. 204
Blas Guerrero, Andres 46, 318
Blossfeld, Hans-Peter 200
Blum, Linda 236
Blumberg, Rae Lesser 239
Blumenfield, Seth D. 302
Blumstein, Philip 213
Bobbio, Norberto 350
Bodin, Jean 340
Bonnell, Victoria 321
Bookchin, Murray 181
Borja, Jordi 77, 191, 319, 321, 322, 392
Bouissou, Jean-Marie 371, 373, 375
Bove, Jose 153, 168
Bramwell, Anna 181, 182
Brenner, Daniel 302
Breslauer, George 321
Brisard, Jean-Charles 117, 125, 135
Britt, Harry 262, 266
Brower, David 174
Brown, Helen 237
Brown, Willie 266
Brownstein, Ronald 320, 356, 360, 371, 382
Brubaker, Timothy H. 275
Bruce, Judith 198, 201, 203–206
Brulle, Robert J. 171, 191
Buci-Glucksman, Christine 24, 341
Buckler, Steve 371
Buckley, Peter 293
Buechler, Steven M. 235
Bumpass, Larry 207
Burbach, Roger 150
Burch, Thomas 207
Bureau, Dominique 312
Burgat, François 32, 34
Burnham, David 325
Burns, Ailsa 205
Bush, George W. 106, 138, 309, 330, 331, 334, 335, 362, 372
Buss, David M. 271, 278, 283
Bustelo, Carlota 241
Butler, Judith 228
C
Cabre, Anna 209
Cacho, Jesus 377
Caddell, Patrick 358
Calderon, Fernando 77, 84, 150, 168, 290, 317, 367, 381
Calhoun, Craig 22, 24
Camacho, Manuel 87, 88
Camilleri, J. A. 290
Caminal, Miquel 318
Campbell, B. 237, 300
Campo Vidal, Manuel 302, 303
Cardoso, Fernando Henrique 152, 356
Cardoso de Leite, Ruth 78, 152, 239, 240
Carnoy, Martin 70, 72, 301, 340, 341, 347
Carre, Olivier 30
Carrere d'Encausse, Helene 49, 51, 53–55
Carson, Rachel 181
Carter, Jimmy 367
Castells, Manuel 54, 57, 75–78, 84, 86, 114, 191, 194, 227, 242, 253, 261, 265, 267, 278, 298, 300, 302, 306, 309, 310, 317–319, 321, 322, 338, 340, 341, 360, 365, 373, 386, 392
Castells, Nuria 313
Castro, San Francisco 335
Catterberg, Gabriela 390, 391
Chan, Joseph Man 304
Chatterjee, Anshu 305

Chatterjee, Partha 46, 47
Chesnais, François 293
Cheung, Peter T. Y. 321
Chiriboga, Manuel 150, 155, 159
Cho, Lee-Jay 198
Chodorow, Nancy 228, 276–282
Chong, Rachelle 302
Choueri, Youssef M. 29, 30
Chruščiov, Nikita 53
Churchill, Winston 364
Clinton, Bill 39, 99, 124, 292, 328, 358, 361, 362, 372
Clinton, Hillary 361
Coates, Thomas J. 266
Cobble, Dorothy S. 213, 222
Coca, Ken 313
Cockburn, Alexander 150
Cohen, Jeffrey E. 292, 302
Cole, Edwin L. 41
Coleman, Marilyn 273, 276
Coleman, William E., Jr and Sr 181
Collier, George A. 87, 92
Collor de Mello, Fernando 355
Comiller, P. 382
Companys, Lluis 61
Cooke, Philip 392
Cooper, Jerry 97
Cooper, Marc 100
Corcoran, James 97
Cortazar, Garcia de 318
Cotarelo, Garcia 371, 377
Cott, Nancy 251
Couch, Carl J. 305
Croteau, David 303, 304, 352
D
Day, Lincoln 207
Dalton, Russell J. 84, 171, 189
Danaher, Kevin 150
Daniel, Donald 312
Dasquie, Guillaume 117, 125, 135
Davis, John 176
De Vos, Susan 198
Dees, Morris 97
Deffarges, Moreau 292
Dekmejian, R. 29, 30, 32, 34
Delcroix, Catherine 31
DeLeon, Peter 371
Delphy, Christine 249, 258
D'Emilio, John 253, 255
DeMont, John 177
Deutsch, Karl 48, 278
Di Marco, Sabina 366, 367
Diamond, Irene 185
Diani, Mario 171, 189
Dickens, Peter 181
Dobson, Andrew 176, 181
Docter, Sharon 360
Doyle, Marc 302, 303
Domingo, Antonio 209
Donahue, John D. 290
Donghi, Halperin 318
Dowell, William 32, 34
Drew, Christopher 110, 112
Du Bois, W. E. B. 73
Dubet, François 84
Duffy, Ann 223
Dulong, Rene 318
Dunaher, Kevin 314
Dupin, Eric 382, 386
Dutton, William H. 303, 360
Dwight, Timothy 38
E
Ebbinghausen, Rolf 371
Echeverria, Luis 88
Edwards, George C. 352
Ehrenreich, Barbara 275, 280, 281
Eisenstein, Zillah 232
Eyerman, Ron 177, 178
Elliott, J. H. 317
Epstein, Barbara 83, 84, 174–177, 181, 187, 191, 249
Erikson, E. 23
Escobar, Pablo 136
Espinosa, Maria 78, 240, 252
Esposito, John L. 33
Etzioni, Amitai 25, 75
Evans, Sara 229
F
Fabra, Pompeu 61
Fackler, Tim 371, 373, 374
Faisal, karaliaus 132, 138, 139
Faison, Seth 306
Falk, K. 290
Falk, Richard 309, 314
Fallows, James 305, 358, 359, 360, 361, 377
Faludi, Susan 235
Falwell, Jerry 39
Feinstein, Dianne 266
Fernandez, Matilde 241, 242
Fernandez, Max 370
Fernandez Buey, Francisco 84, 181
Ferraresi, Franco 319
Ferree, Myra Marx 229, 232, 235
Ferrer i Girones, F. 60
Fichte, Johan Gottlieb 67
Fischer, Claude 75
Fischer, Robert 77
Fitzpatrick, Mary Anne 275

Fooner, Michael 327
Foreman, Dave 174, 176
Fortuyn, Pim 355
Foucault, Michel 25, 253, 286, 288, 327
Fox, prezidentas 96, 335
Franco, Francisco 61, 62, 241, 373
Frankel, J. 292, 310
Frankland, E. Gene 179
Franklin, Bob 364
Freeman, Michael 358, 376
Frey, Marc 306
Friedan, Betty 230, 232
Friedland, Lewis A. 358
Friedrich, Carl J. 372
Fujita, Shoichi 110
Funk, Nanette 238
Fuss, Diana 248
G
Gage-Brandon, Anastasia J. 206
Galdon, Gemma 150
Gamsachurdija, Zviad 56
Ganley, Gladys G. 392
Gannouchi, Rached 29
Ganong, Lawrence H. 273, 276
Gans, Herbert J. 69, 70
Garaudy, Roger 30
Garber, Doris A. 357, 359
Garcia de Leon, Antonio 87
Garcia-Ramon, Maria Dolores 59
Garment, Suzanne 372, 377
Garramone, Gina M. 361
Gates, Henry Louis, Jr 69, 70, 72, 73
Gelb, Joyce 212, 239
Gellner, Ernest 24, 45, 46, 48, 318
George, Susan 156
Gerami, Shahin 31
Gerbner, George 303
Giddens, Anthony 23, 26, 270, 282–284, 286, 290, 291, 293, 318, 327, 340
Giele, Janet Z. 213, 222, 239
Gingrich, Newt 359
Ginsborg, Paul 381
Giroux, Henry A. 72
Gitlin, Todd 360
Gleason, Nancy 325
Gohn, Maria da Gloria 78, 240
Goi, Marisa 241
Golden, Tim 306
Goldsmith, M. 321
Goldsmith, William 69, 70, 322
Gole, Nilufer 32, 37
Gomariz, Enrique 198
Gonsioreck, J. C. 274, 275
Gonzalez, Felipe 242, 355, 361, 365, 366, 378, 379
Goode, William J. 200
Gootenberg, Paul 306
Gorbačiov, Michail 54, 104, 106
Gordenker, Leon 314
Gorkij, Maksim 49
Gottlieb, Robert 171, 173, 174, 181, 187, 191
Graf, James E. 302
Graham, Stephen 321, 392
Gramsci, Antonio 24, 25, 341
Granberg, A. 53
Greene, Beverly 266
Gremion, Pierre 319
Grier, Peter 311
Griffin, Gabriele 237, 250
Grubbe, Peter 371, 372
Guehenno, Jean Marie 290, 293, 309, 340, 349, 350, 363, 376, 381, 394
Gumbel, Andrew 371, 372
Gunaratna, Rohan 117, 120, 121, 122, 133
Gunlicks, Arthur B. 357
Gustafson, Lowell S. 32
Gutierrez, Lucio 155
H
Habermas, Jürgen 31, 290, 300, 319, 341, 345, 346
Hacker, Kenneth L. 359
Hage, Jerald 286, 287
Hagedorn, John M. 323
Hay, Colin 313
Hayes, Bradd 312
Halperin, David M. 254
Hamilton, Alexander 106
Hamilton, Alice 181
Handelman, Stephen 306
Harris, Peter J. 68
Hart, Peter 358
Heard, Alex 97
Heidenheimer, Arnold J. 371, 372
Held, David 290, 338, 339, 340
Heller, Karen S. 266
Helvarg, David 97, 103
Hempel, Lamont C. 312
Henry, Patrick 106
Herek, Gregory M. 266
Hernandez Navarro, Luis 87
Hess, Beth B. 232, 235
Hester, Marianne 237
Hicks, L. 40, 41
Himanen, Pekka 300
Hiro, Dilip 29–31, 33, 34
Hirst, Paul 291, 339, 347
Ho, K. C. 258, 304
Hobsbawm, Eric J. 45, 48, 57, 318

Hochschild, Jennifer 70–73
Hodess, Robin 375
Hoynes, William 303, 304, 352
Holliman, Jonathan 171
Holtz-Bacha, Christina 363, 366
Hong Xiuquan 21, 22
hooks, bell 251
Hooson, David 45, 46, 54, 56, 57
Horkheimer, Max 25
Horsman, M. 290
Horton, Tom 177, 187
Hsia, Chu-joe 77, 253
Hsing, You-tien 253, 321
Hsu, Mei-Ling 266
Hudson, Hugh 364
Hughes, James 364
Hulsberg, Werner 179
Hunter, Robert 177
Hussein, Saddam 126, 334
Hutton, Will 293
I
Iyengar, Shanto 361
Inglehart, Ronald 381, 383, 390, 391
Ireland, Patricia 232
Irigaray, Luce 245, 246, 248
Irving, Larry 302
Isamuddin, Riudan (Hamabli) 141
Ivins, Molly 97
Y
Yada, Moto 198
Yazawa, Shujiro 77, 84, 86, 110, 114
Yoshino, Kosaku 48
Yousef, Ramzi 142
J
Jackson, Jesse 74
Jacobs, Lawrence R. 357
Jacquard, Roland 117
Jacquet, Pierre 310, 316, 329, 343, 344
Jambar, Avni 324
Jamison, Andrew 177, 178
Janowitz, Morris 298
Jaquette, Jane S. 239
Jarrett-Macauley, Delia 250
Jefferson, Thomas 106
Jelcin, Boris 54, 364, 365
Jelen, Ted 40, 43
Jensen, An-Magritt 198, 213
Johansen, Elaine R. 371
Johnson, Chalmers 306, 371, 375
Johnston, David 46, 138
Jordan, June 97
Judge, David 77
Juergensmeyer, Mark 29, 32, 117
Juris, Jeff 150
Jutglar, Antoni 59, 65
K
Kahn, Robert E. 305
Kahne, Hilda 213, 222, 239
Kaid, Lynda Lee 363, 366
Kaldor, Mary 312, 331
Kamarck, Elaine Ciulla 360
Kamel, Saleh Abdullah 136
Kaminiecki, Sheldon 171
Kanagy, Conrad L. 187
Katznelson, Ira 381, 391
Keating, Michael 47, 59, 63, 65
Keen, Sam 280
Kelly, Petra 170, 180, 186
Kemeny, Pietro 319
Kennedy, John F. 230, 357
Keohane, Robert O. 290, 309, 310, 329
Kepel, Gilles 34–37, 117
Kern, Anne B. 312
Khalifa, Muhammad Jamal 141
Khazanov, Anatoly M. 54, 55, 321
Khomeini, ajatola 30, 33
Khosrokhavar, Farhad 30, 33, 37
Kim, Marlene 223, 274
King, Joseph P. 371, 373
King, Martin Luther Jr 71
Kinnock, Neil ir Glenys 364
Kinsey, Alfred 274
Kiselyova, Emma 86, 321
Klein, Naomi 150
Klinenberg, Eric 360, 393
Kling, Joseph 77
Knight, A. 314
Koernke, Mark 105
Kohl, Helmut 372
Kollontai, Alexandra 245
Kolodny, Annette 228
Koresh, David 99
Kovaliov, Sergej 403
Kozlov, Viktor 52
Kraus, K. 314
Kropotkin, Pyotr 181
Krosnick, Jon A. 352
Kuechler, Manfred 84
Kuppers, Gary 239
Kuselewickz, J. 266
Kuttner, Robert 305
L
La Haye, Tim ir Beverly 40, 41
Losada, Sanchez de 369
Lamberts-Bendroth, Margaret 44
Lamy, Pascal 344

Langguth, Gerd 179
Lasch, Christopher 23, 79
Laserna, Roberto 321, 367
Lash, Scott 184
Laumann, Edward O. 256, 274, 283–285
Lawrence, Bruce B. 32, 37, 117
Lawton, Kim A. 39
Leal, Jesus 208, 212
Lebed, Aleksandr 365
Lechner, Frank J. 43
Leys, Colin 373
Lenin, V. I. 50, 51
Lesthaeghe, R. 207
Levin, Murray B. 305
Levine, Martin 263
Levy, Debra Ann 150
Lewis, Peter H. 306
Li, Zhilan 321
Liddy, Gordon 100, 105
Lief-Palley, Marian 212, 239
Lienesch, Michael 39–42
Limbaugh, Rush 104
Lin, Tse-Min 371, 373, 374
Lipschutz, Ronnie D. 313
Lipset, Seymour M. 108, 386
Lyday, Corbin 54
Lyon, David 325, 327
Lyon, Phyllis 266
Lyons, Matthew N. 97, 99–101
Llorens, Montserrat 59
Lloyd, Cynthia B. 206
Lloyd, Gary A. 266
Llull, Raimon 64
Lodato, Saviero 306
Lorde, Audre 258
Lowi, Theodore J. 375
Lu, Hsiu-lien 257
Luecke, Hanna 36
Lula de Silva, Luis Inácio 356, 391

M

MacDonald, Greg 303, 354
Macy, Joanna 170
Magleby, David B. 357
Maheu, Louis 83, 84
Mayer, William G. 359
Mayorga, Fernando 367
Majed, Abdel 117
Major, John 171, 364
Manes, Christopher 176
Mansbridge, Jane 228, 229, 232
Mansell, Robin 305
Maragall, Joan 61
Maragall, Pasqual 62
Marcos, *subcomandante* 83, 88–91, 93, 95, 403
Marcuse, H. 25
Markovits, Andrei S. 371, 373
Marx, Karl 245
Marsden, George M. 39
Marshall, A. 290
Marshall, Robert 181
Martin, Del 266
Martin, Patricia Yancey 229, 232, 235
Martinez-Ten, Carmen 241
Martinez Torres, Maria Elena 87, 92, 94, 95
Marty, Martin E. 28, 29
Masnick, George S. 274
Mason, Karen O. 198, 209, 212, 213
Mass, Lawrence 266
Massolo, Alejandra 77, 228, 239, 240
Mattelart, Armand 302
Matthews, Nancy A. 236
Maxwell, Joe 97, 107
McCarthy, Eugene 357
McCloskey, Michael 173
McCombs, Maxwell 356
McDonald, Peter 207
McDonogh, Gary W. 59
McGrew, Anthony G. 309, 310, 311, 312
McInnes, Colin 310, 311
McLaughlin, Andrew 185
McTaggart, David 178, 185
McVeigh, Timothy 98
Melchett, Peter 177
Melucci, Alberto 84
Meny, Yves 372, 376
Merchant, Carolyn 177, 196, 249
Mesa, Carlos D. 367
Michelson, William 226
Miyadai, Shinji 110, 116
Mikulsky, D. V. 36
Milk, Harvey 264–266, 269
Miller, Joanne M. 352
Minc, Alain 381
Misztal, Bronislaw 29, 39, 43
Mitchell, Julliet 194
Mitterrand, François 305
Moen, Matthew C. 32, 39
Mohammed, Ali 130
Mohammed, Khalid Shaikh, šeichas 125, 142
Mokhtari, Fariborz 309
Monereo, Manuel 150
Moody, Dwight L. 38
Moog, Sandra 176, 177, 181, 294–296, 361, 363, 388, 389
Moore, David W. 358
Mora, Josep Ferrater 66
Moreno Toscano, Alejandra 87, 88, 91–93

Morgen, Sandra 236
Morin, Edgar 312
Morris, Stephen D. 371
Morse, Jedidiah 38
Moscone, George 265, 266
Moser, Leo 46
Mouffe, Chantal 382
Mueller, Magda 238
Muir, John 173
Mundy, Alicia 359
Murdoch, Rupert 303
Murphy, Karen 253
N
Naess, Arne 176
Nair, Sami 36
Nakazawa, Shinichi 110
Nash, June 87
Navarro, Vicente 298, 300, 382, 383
Neckel, Sighard 371
Negri, Toni 150, 153
Negroponte, Nicholas 302
Nelson, Candice J. 357
Nevitte, Neil 383, 384, 385, 386
Nichols, Terry 98
Nijkamp, Peter 313
Nixon, Richard 357, 361, 373
Nyblade, Laura 204
Nye, Joseph 290, 309, 310, 312, 329, 360, 381
Nogue-Font, Joan 59
Norman, Herbert E. 318
Norris, Pippa 302, 319, 351, 360
Nunnenkamp, Peter 293
O
O'Brien, Robert 150
Offen, Karen 251
Ohama, Itsuro 110
Ollé, Esteve 384–389
Omar, Mullah Mohammed 119, 125
Ono-Osaku, Keiko 206
Orenstein, Gloria 185
Orr, Robert M. 97
Orstrom Moller, J. 292, 309, 314, 320
Orwell, George 325, 336
Osawa, Masachi 110, 113, 115
Ostertag, Bob 177, 185, 187
Oumlil, Ali 30
P
Page, Benjamin I. 351
Palenque, Carlos 367–371, 403
Palenque, Monica Medina de 368, 369
Panarin, Alexander S. 47, 55, 397
Pardo, Mary 236
Patterson, T. E. 356, 357, 360, 381
Pattie, Charles 376
Pedrazzini, Yves 79
Pena, J. F. de la 317
Perez-Argote, Alfonso 46
Perez Iribarne, Eduardo 367
Perez-Tabernero, Alfonso 303, 354
Perle, Richard 330, 332
Perot, Ross 355, 390
Perrin, Andrew 360, 393
Pharr, Susan 381
Phillips, Andrew 371
Philo, Greg 364
Pi, Ramon 59, 63, 65
Pi i Margall, Francesco 61
Pierce, William 97, 98
Pinelli, Antonella 212
Pipes, Richard 51
Piscatori, James 32
Plant, Judith 177
Po, Lan-chih 239, 253, 257, 259
Poguntke, Thomas 179, 189
Pollith, Katha 97
Pool, Ian 207
Porrit, Jonathan 181
Portes, Alejandro 220
Poulantzas, Nicos 290
Powell, Colin 338
Powers, Charles 286, 287
Prat de la Riba, Enric 58, 61, 63, 65
Preston, Rohan B. 68, 72
Price, Vincent 266, 304
Puiggene i Riera, Ariadna 64
Pujol, Jordi 59, 62, 63, 403
Pupo, Norene 223
Putnam, Robert 75, 381
Q
Qiu, Jack Lincuan 304
Qtub, Muhammad 132
Qtub, Sayyid 30, 31, 32, 132
R
Raab, Earl 108
Rahman, Fazlul 119
Rao, Narasimha 372
Rashid, Ahmed 117, 125
Reagan, Ronald 355
Reed, Ralph 39
Reigot, Betty Polisar 271, 273–276
Rengger, N. J. 309
Rich, Adrienne 245, 249, 250, 253, 254, 258, 277
Richardson, Dick 189
Riche, Farnsworth 274
Riechmann, Jorge 84, 181
Riera, Miguel 64, 150
Riesebrodt, Martin 40
Riney, Rose 213, 275

Risen, James 138
Roberts, Marilyn 356
Robertson, Pat 39, 41, 100, 106
Rochester, J. Martin 314
Rojas, Rosa 87
Rokkan, Stein 319
Roman, Joel 371, 372
Romero, Carmen 241, 242
Rondfeldt, David 87, 95, 143, 150, 311
Rootes, Chris 189
Rose-Ackerman, Susan 372
Rosenau, J. 309
Ross, Loreta J. 97
Ross, Shelley 371
Roth, Jurgen 306
Rovira i Virgili, A. 59, 61
Rowbotham, Sheila 194, 228, 240, 241
Rowlands, Ian H. 312
Rubin, Gayle 213, 258, 275
Ruiz, Samuel 88, 89
Rumsfeld, Donald 330, 334, 335
Rupp, Leila J. 229
Rushdoony, Rousas J. 38
S
Sabato, Larry J. 371
Sabbah, Françoise 241
Saboulin, Michel 198
Sacharov, Andrej 403
Said, Edward 117, 149
Saint-Exupéry, Antoine de 348
Salaff, Janet 220, 222
Sale, Kirkpatrick 182
Salinas de Gortari, Carlos 88, 89, 91, 92, 94
Salmin, A. M. 52
Salrach, Josep M. 59, 63
Saltzman-Chafetz, Janet 195
Salvati, Michele 382
Sanchez Jankowski, Martin 72, 78, 323
Sanchez, Magaly 79
Sandoval, Godofredo 367
Santoni Rugiu, Antonio 366
Saravia, Joaquin 367
Saxenian, Anna Lee 329
Scammell, Margaret 363, 364
Scarce, Rik 173, 176, 181
Schaeffer, Francis 38
Scharf, Thomas 179
Scheer, Leo 305, 366
Scheff, Thomas 25
Schiller, Dan 303
Schlafly, Phyllis 41
Schmitter, Philippe C. 314
Schneir, Miriam 229, 230, 235, 250
Schnibben, Cordt 117
Schreiber, Ronnee 232, 233
Schwartz, Pepper 213
Scott, Allen 302
Sechi, Salvatore 371
Seddon, David 150
Semetko, Holli A. 363, 364
Sengenberger, Werner 300
Sennett, Richard 24, 25, 319
Serra, Narcis 309, 310, 329, 338
Servon, Lisa 227
Sessions, George 176
Severino, Jean-Michel 313, 344
Shabecoff, Philip 171, 173, 181
Shaiken, Harley 299, 300
Shapiro, Robert Y. 282, 351, 357
Sharon, Ariel 330
Sheffield, G. D. 311
Sheps, Sheldon 97
Shimazono, Susumu 110
Shupe, Anson 29, 39, 40, 43
Silverstein, Mark 371, 373
Simpson, John H. 39
Singh, Tejpal 51
Sisk, Timothy D. 29, 35
Siune, Karen 363
Sklair, Leslie 290
Slezkine, Yuri 50, 51, 52
Smith, Anthony D. 46, 47, 306, 322
Solana, Javier 329
Sole-Tura, Jordi 59, 61, 63, 65
Spalter-Roth, Roberta 232, 233
Spehl, H. 53
Spence, Jonathan D. 22
Spina, Rita K. 271, 273, 274, 275, 276
Spitz, Glenna 222
Spivak, Gayatri Chakravorty 228
Spragen, William C. 305
Spretnak, Charlene 176, 177, 249
Spruyt, Hendrik 339
Stacey, Judith 198, 236, 271, 275, 276
Staggenborg, Susan 235
Stalin, Joseph 50, 51, 53, 56
Stallings, Barbara 292
Standing, Guy 220
Starovoytova, Galina 54
Stebelsky, Igor 54
Sterling, Claire 306
Stern, Kenneth S. 97–100, 104
Stevens, Mark 109
Stiglitz, Joseph 316, 328
Sting 403
Streeck, Wolfgang 314
Strobel, Margaret 231
Subirats, Marina 241

Sun Tzu 346, 348
Suny, Ronald Grigor 45, 46, 49–52, 56
Susser, Ida 223, 274–276, 282
Swan, Jon 362, 371
Szasz, Andrew 174, 191
Szmukler, Monica 367
Ševardnadze, Eduard 5658
T
Taylor, Verta 229
Tapia, Andres 97, 107
Tarrow, Sydney 318
Teeter, Robert 358
Tello Diaz, Carlos 87
Thatcher, Margaret 364, 378
Thave, Suzanne 198
Themme, A. R. 206
Thompson, Dennis F. 371, 372, 377
Thompson, Grahame 291, 339, 347,
Thompson, John B. 372, 376, 377
Thurman, Joseph E. 223
Tibi, Bassam 30, 31, 32, 37
Tilly, Charles 290, 318, 327, 339
Tocqueville, Alexis de 25, 75
Tomaira, Rana 117
Tonry, Michael 70
Touraine, Alain 25, 26, 46, 84, 85, 163, 169, 172, 245, 290, 349, 381
Trah, Gabriele 223
Tranfaglia, Nicola 371, 375
Trejo Delarbre, Raul 87
Trend, David 323
Trias, Eugenio 65
Truetzschler, Wolfgang 363
Tsuya, Noriko O. 209, 212
Tubiana, Laurence 313, 344
Turki ibn Faisal ibn Abdelaziz, princas 123, 132, 139
Twinning, David T. 55, 57
U
Ubois, Jeff 305
Urry, John 184
Urwin, Derek W. 319
Useche, Helena 78, 240, 252
V
Valdes, Teresa 198
Van de Berg, Jeroe 313
Vangelisti, Anita L. 275
Vedel, Thierry 303
Ventos, Rubert de 44, 46, 48, 318
Verdesoto, Luis 367, 371
Vicens Vives, Jaume 59
Vilar, Pierre 59, 63
Vogler, John 312
Volkmer, Ingrid 150, 160, 303, 305, 350, 354
W
Wacquant, Loïc J. D. 70, 323
Walter, David 366, 371, 372, 380
Walton, John 150
Wapner, Paul 171, 177, 312
Wattenberg, Martin 382
Weaver, Randy 99
Weber, Max 327, 340
Weinberg, Steve 376
Weinrich, J. D. 274, 275
Weisberg, Jacob 381
Weitzner, Daniel J. 306
Wellman, Barry 75
Welton, Neva 150
West, Cornel 68, 69, 71–74
West, Darrel M. 358, 382
Westoff, Charles F. 204
Whisker, James B. 100
White, Dan 266
White, Stephen 352, 364
White, William 79
Whittier, Nancy 228, 229, 232–236, 250
Wideman, Daniel J. 68, 72
Wiesenthal, Helmut 179
Wieviorka, Michel 69, 84, 323, 328
Wilcox, Clyde 39, 42
Wilensky, Harold 298
Wilson, Harold 364
Wilson, William Julius 69, 70
Wilsonas, Haroldas
Winerip, Michael 97, 99, 102
Wittig, Monique 249, 250
Woldenberg, Jose 87
Wolf, Linda 150
Wolfowitz, Paul 330
Wood, B. Dan 352
WuDunn, Sheryl 306, 308
Wyplosz, Charles 292
Z
Zaheer, Barber 304
Zaldivar, Alonso 242, 309, 317, 365, 373
Zamora, Jaime Paz 369
Zapata, Emiliano 91, 96
Zaretsky, Eli 26
Zeskind, Leonard 40
Ziccardi, Alicia 319, 321, 392
Ziegler, Jean 150
Zisk, Betty H. 181
Ziuganov, Genadij 364
Zook, Matthew 97, 102, 104, 394

Dalykinė rodyklė

A
Abbu Sayyaf Filipinuose 127, 141
abortai 38, 41
Afganistanas 36, 55, 117–120, 122–129, 132–134, 136, 139, 141, 142, 143, 145, 147, 310, 330–332
  afganų stovyklos 123, 128
  Afganų tarnybos biuras (MAK) 132–134
  karas 117, 125, 331
AFL-CIO 152
Afrika 162, 166, 205, 211, 212, 216, 316, 336, 372
  į pietus nuo Sacharos 68, 201, 204, 206, 217
  Pietų 386
  Rytų 128
  Šiaurės 201, 204, 206
  Šiaurės vakarų 36
Afrikos vienybės organizacija 315
afroamerikiečiai 69–74
  moterys 229, 236
  skilimas 71, 73, 74
  turtingieji 72
  vidurinė klasė 69, 71, 73
Agono kultas 111
AIDS 259–262, 266–270, 283–287, 344, 401
Airija 67, 137, 202, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 224–227, 298
  Airijos respublikonų armija (IRA) 378
a*yllu* (aimarų bendruomenė) 370
ajatola (*ayatollah*) 37
Al Jazeera 128, 142, 305, 334
al-Qaeda 35, 38, 84–86, 116–149, 164, 166–168, 332, 337
  tikslai ir vertybės 119–122
  kovos proceso plėtotė 123–126
  modžahedai ir jų paramos bazės 126–131
  Osama bin Ladenas 131–134
  finansų tinklai, islamistų tinklai, teroristų tinklai 135–140
  organizacija, taktika ir strategija 140–145
  rugsėjo 11-oji ir vėliau 145–149
Alachas 26, 29, 31, 121, 133, 164
Alžyras 29, 32, 34–36, 123, 127, 129, 203, 216, 217
  Alžyro islamo gelbėjimo frontas 30, 34, 35
Amerika
  Centrinė 91
  Lotynų 64, 77, 78, 96, 97, 109, 150, 152, 153, 155, 159, 163, 166–168, 178, 191, 201, 204–206, 216, 223, 251, 307, 315–317, 321, 335–367, 368, 372, 391
  Šiaurės 154, 172, 178, 182, 207, 320, 372, 384
Amerikos
  Patriotų judėjimas 97–109, 151, 164, 166, 167
    daugiatemis informacijos tinklas 100–105
    Patriotų vėliavos 105–107
    kas tie Patriotai? 108
  savanorių būriai (*American militia*) 84–86, 97–109, 166, 167
    Mičigano 98, 102
    Montanos 100–102, 109
    Ohajo 102
    savanoriai, Patriotai ir Amerikos visuomenė 108–109
  vienašališkumas 346
    ir naujoji geopolitika 328–332
    padariniai 336–338
  žvalgybos tarnybos 134
Amnesty International 315, 394
anarchistai 165, 181, 183
Anti-Defamation League 97

antiglobalistų judėjimas 84, 149–168, 404
įvairovė 152–156
vertybės bei tikslai 156–158
tinklaveika kaip politinio egzistavimo būdas 158–160
informacinis judėjimas: teatrinė taktika 160–162
judėjimo kontekstas 162–163
antinacionalistinė teorija 45
aplinkosauginis teisingumas 190–192
aplinkosaugos
judėjimas 77, 84, 170–192, 312, 398, 400, 404
radikalusis 174, 175
tipologija 171–180
ekologų iššūkis 181–186
organizacijos 182, 188, 190
tolydumas 178
apvaisinimas, dirbtinis 271, 287
Apygardų teisių judėjimas 102
Arabijos pusiasalis 129, 131
Aragono karalystė 60
Aramco 136, 137, 139
Argentina 203, 216, 217, 317, 321, 384–386
Armėnija 53, 54
Art&Revolution movement 161
askezė 111, 113
asmenybės 270
lanksčios 286–288
transformacija 196, 286
atmintis, kolektyvinė 23, 48, 79
atsiskyrimas, „įsipareigojimų vengimas“ 281
atskirtis 25, 37, 78, 169
kolektyvinė 72
kultūrinė 38
socialinė 25, 36, 93, 95, 130
ATTAC judėjimas 154, 156
auditorijų
segmentavimas 359
reitingai 354, 360
„Audubono draugija“ (*Audubon Society*) 173, 181
Aum Shinrikyo 84, 85, 86, 110–116, 164–167
Asahara ir *Aum Shinrikyo* raida 111–112
Aum įsitikinimai ir metodologija 113–114
Aum ir Japonijos visuomenė 114–116
Aum Shinsen 111
Australija 205, 207, 214, 215, 218, 224–226, 237
Austrija 204, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 224–226, 299
autoritarizmas 35, 304
Azerbaidžanas 52–54
Azija 77, 109, 115, 162, 188, 201, 204–206, 211, 212, 216, 220, 238, 239, 260, 300, 335, 372
Pietų 217
Pietryčių 125, 141, 142, 222
Vidurinė 50, 54, 125, 331
Aznaro vyriausybė 63, 380

B

bažnyčia 24, 60, 72, 396
juodaodžių 74
Katalikų 78, 254, 324, 378, 379
Baltarusija 54
Baltijos Respublikos 54
Balis 147
Bangladešas 29, 49, 119, 239
Barselona 62, 64
Baskų kraštas 61–67, 241, 242
BBC 304
Belgija 66, 162, 202, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 221, 224–227, 298, 299
bendrosios gėrybės (*common goods*) 344
bendrovė, daugianacionalinė 293, 316, 329, 345, 347
bendruomenė 25, 44, 57, 74– 82
gynybinė 399
įsivaizduojama 45, 46
juodaodžių 72
kultūrinė 48, 65, 66, 74, 80–82
nacionalinė 340, 342
pasipriešinimo 400
religinė 399
tarptautinė 344
teritorinė 25, 80
tikinčiųjų 399
vargingųjų 77
vietos 28, 75–79
bendruomeniškumas 78, 81, 82, 328, 347, 349, 370, 383
bendruomeninė
logika 398
organizacija 75
virtuvė 77
bendruomeninis
hiperindividualizmas 79
įvaizdis 44
kultūrinis tapatumas 75
pasipriešinimas 27, 28, 400, 404
globalizacijai 402
(*communal*) principas 27
Biblija 22, 29, 39–42
biologija 182, 195
Birma 122, 239
Black Block 153, 154, 161
Black Mountain poetai 263
„blogio ašis“ 309, 337
Bolivija 307, 321, 335, 352, 367–371
elektroninis populizmas 367–371
kultūra 370
Bosnija 67, 122, 124, 128
Bosnijos serbai 68

Brady bilis, 1994 m. 99, 107
branduolinė
bomba 144
energija 178, 179, 183, 185
patriarchalinė šeima 271, 287
branduoliniai bandymai 177, 179, 185, 190
Brazilija 163, 203, 206, 216, 217, 240, 311, 317, 321, 335, 356, 372, 384–386, 391
darbininkų partija 355
MST 155
Britanija 116, 237, 238, 241, 244, 298, 299, 334, 363, 364, 374
pakistaniečiai ir afroamerikiečiai 36
politika 364
Britanijos tautų sandrauga 315
Broadcasting and Cable 97
budizmas 27, 115
Bureau of Alcohol, Tobacco, and Firearms 100
Burkina Fasas 206
Busho administracija 329, 334, 338
Business Week 97
C
C-Span 359
Canadian Environmental Law Association 188
Canal 4 368
Catalunya 58, 59; *taip pat žr.* Katalonija
Centrinė žvalgybos valdyba (CŽV) 119, 123, 127, 128, 137, 138, 142
cenzūra 306, 325, 333
chadisai 30, 119, 121
Chiapo valstija 84, 87–92, 94, 96, 97, 167
Christian Identity 99
Citizen's Clearinghouse for Hazardous Wastes 174
CNN 104, 142, 148, 359, 360
Coalition for Human Dignity 97
Companyso egzekucija 1940 m. 61
CONAIE 155
Conciencia de Patria (*Condepa*) 368, 369, 370, 371
Conservation International 188
Contreras Basnipeiro 367
Counties' Rights Movement 99
CQ Researcher 371, 372, 377
Č
Čečėnija 36, 50, 52–54, 56, 122, 124, 126, 129, 140–142, 321, 332, 365
Čekoslovakija 67, 199, 204
Čilė 77, 188, 300, 315, 321, 335
D
džihadas 31, 119–121, 123, 125, 128, 132, 133, 142, 145, 164
Dalla-al-Baraka bankas 136
dalyvavimas darbo rinkoje pagal lytį 214
Danija 199, 202, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 224–226, 227, 335
darbininkų judėjimas 195, 396
darbo
individualizacija 396
jėga 222, 299, 301, 341, 396
savarankiška 223
lankstėjimas 223
rinka 213, 287
lankstumas 301
daugiakultūralizmas 209
decentralizacija
išteklių 321
politinė 322
galios 319, 323
Defenders of Wildlife 173, 188
demografija 42, 212, 271, 314
demokratija 25
atstovaujamoji 85
dalyvaujamoji 180
elektroninė 393
liberalioji 396, 397
vietinė 392
demokratijos
krizė 346–349, 352, 381–391, 395
rekonstravimas 392–395
Dentsu Institute for Human Studies 303
Der Spiegel 117
dichotomija 362, 371
„Didžiojo aštuoneto" (G–8) šalys 294, 314, 328, 345
susitikimas Genujoje 151
„Didysis brolis" 324–326, 336
Die Grünen 173, 179, 180
dirbantys
savarankiškai 223, 226
ne visą darbo dieną 223
Direct Action Network 153
diskriminacija 36, 69
aplinkosauginė 191
socialinė 323
Dominikos Respublika 201, 204, 206
Dovydo kultas 98
Duritas 83
dvipartinė monopolija 390
E
Earth First! 153, 173–176
EBPO 207, 213–217, 299
The Economist 392
Edipo kompleksas 277, 278
Egiptas 29, 32, 35, 119, 123, 127, 129, 130, 132, 199, 201, 203, 204, 216, 217
islamizmas 34
islamo teroristinės grupuotės 134
Takfir wal-Hijrah 30

egzistencija, kosmologinė 185
eiliškumas (*sequencing*) 184
Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional 87
ekofeminizmas 173, 176, 177, 185, 249
ekologija 172–174, 176–185, 187, 190, 191, 400, 402
  radikalioji 174, 176, 177
  visuotinė 176, 177, 184, 185
ekologinis
  sabotažas 176
  fundamentalizmas 177
  požiūris į gyvybę 181
ekonomika
  kriminalinė 307, 375
  nacionalinė 307
    transnacionalinis branduolys 292–293
  tarptautinė 399
ekonomikos bei darbo rinkos transformacija 195
Ekvadoras 150, 155, 163, 201, 204, 206, 317, 321
  CONAIE 155
El Mundo, El Pais, El Periodico 378
„elektroninė akis" 327
elektroninis sekimas 336
Eley, Geoff 45, 46
Environmental Defense Fund 173, 174
Environmental Policy Institute 173
erdvė
  gynybinė (*defensive space*) 77
  srautų 78, 182, 183, 186
  vietų 182
erdvės
  ir kultūros kovarijacija 75
  ir laiko
    kontrolė 171
    sistema 23
    struktūrinis nestabilumas 80
  kontrolė 182
  transformacija 181
erdvinė logika 182, 183
Eriksono tapatumo samprata 23
eschatologija 39, 43
esencializmas 247, 249
Esprit 366, 371
Estija 50, 58
etatizmas 76, 184, 186, 238, 325, 405
etikečių klijavimas 246
Etiopija 67
etniškumas 67–69, 74, 80, 192
etninės mažumos 191, 323
Eurobarometer 384, 386
eurocentriškumas 47
Europa
  arabai ir musulmonai 127, 129
  Pietų 205, 207
  Pietvakarių 320
  Rytų 52, 67, 197, 205, 238, 335, 372, 391
  Šiaurės 171, 205, 207, 301, 320
  Vakarų 39, 47, 153, 154, 181, 205, 237, 320
Europos
  žvalgybos tarnyba 147
  centrinis bankas 292
  Komisija 292
  Parlamentas 189
Europos Sąjunga (ES) 36, 49, 65, 67, 197, 201, 202, 226, 227, 292, 305, 320, 321, 335, 384, 385
  formavimasis 314
  viršūnių susitikimai 151
evangelikai 39, 42
evoliucinė perspektyva 185
F
False Patriots 86
fatva 129, 133
feminizmas 24, 41, 78, 169, 106, 179, 180, 190, 194–196, 228–253, 255–261, 269, 270, 276, 279, 280, 282, 289, 400, 402
  Amerikoje 229–236, 240
  Britanijoje 240, 241
  dvasinis 177
  esencialistinis 248, 252
  globalus 237–245
  Ispanijoje 241, 242
  Italijoje 243, 244, 249
  Japonijoje 250
  juodaodžių 250
  kultūrinis 237, 241, 247, 248, 251, 252
  lesbietiškasis 231, 242, 249–252
  liberalusis 230–232, 257
  naujasis 244, 257
  praktinis 251
  Prancūzijoje 242
  radikalusis 230–232, 234–236, 248, 258
  sadomazochistinis 250, 256
  socialinis 251
  socialistinis 231, 242
  Taivane 257–261
  tipologija 247
Filipinai 119, 122, 124, 127, 128, 141, 142, 147, 206, 239
  Abbu Sayyaf 127, 141
Financial Technology International Bulletin 305
finansų rinkos, globalinės 292, 293, 297, 307, 344
fokus grupė 354, 359, 366
Food First 188, 394
Fordo fondas 94
Foucault mikrogalių teorija 327
Franco diktatūra 61, 62, 241, 373
Friends of the Earth 188
FTB 99, 103, 105, 138

fundamentalizmas 27–44, 119, 124, 127, 134, 135, 145, 147, 149, 324, 399, 402–404
religinis 25, 27–44, 80, 164, 402–404
islamiškasis 29–38, 55, 67, 81, 82, 118, 119, 121, 135
krikščioniškasis 29, 38–44, 107, 164, 403
Amerikos 38–44,
radikalusis 30, 34
G
galios
blokas 341–343, 346
decentralizacija 319
koncentracija 349
santykiai 341, 342, 344, 345
srautai 340, 381, 382
susivienijimų diferenciacija 318
teorija 341
Gallup International Millennium Survey 383, 384, 386
Gallup Poll Monthly 97
gamtos apsauga 172, 309
gamybos
internacionalizacija 396
transnacionalizacija 293
Gana 73, 200, 201, 204, 206
gaujos 38, 72, 74, 78, 79
geismo
institucionalizavimas 288
kontrolė 253
slopinimas 284
gėjai 25, 44, 106, 196, 236, 250, 253–271, 274
bendruomenės San Franciske 256, 261–269
išsilaisvinimo judėjimai 253–270
teisės 362
geležinis socialinės kaitos dėsnis 180
gerovės valstybė 298, 300, 301, 382, 396
GIA (Ginkluota islamistų grupė) 123
gimstamumo lygis 209–212
Europos šalyse 210
JAV 211
ginklai
biologiniai 112, 144
bakteriologiniai 98
cheminiai 112, 144
masinio naikinimo 113, 312
gyventojų senėjimas 197
Gyvūnų išlaisvinimo judėjimas (*Animal liberation movement*) 176, 177
Global Exchange 153
Global South 188
globalizacija
apibrėžimas 291
ir gerovės valstybė 298
ir socialiniai judėjimai 83–86
ir valstybė 291–308
globalus valdymas ir nacionalinių valstybių tinklai 314
Graikija 59, 199, 202, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 221, 224–227, 298
klasikinė demokratija 393
klasikinė kultūra 254
Greenpeace 173, 177, 178, 187–189, 315, 394
Greenpeace Environmental Fund 178
Greenpeace International 185
Group of Ten 173, 189
Gruzija 53, 54, 56, 57
Gvantanamas 128
Gvatemala 88, 89
H
Hamas 35, 36, 126, 145, 334
Harken Energy Corporation 138
Harris Poll 382
heteroseksualumas 109, 196, 241, 250, 253–256, 261, 262, 269, 277, 279, 282, 288
Hezbollah 126
High Level Experts Group 393
hiperindividualizmas, bendruomeninis 79
holistinė gyvenimo filosofija 77
homoseksualumas 41, 253, 254, 256, 259, 262–264, 267–283, 288, 401; taip pat žr. gėjai, lesbietės
Honkongas 99, 206, 223, 260
humanitarinės organizacijos 394
I
Indija 49, 67, 119, 126, 142, 153, 155, 216, 217, 239, 372, 295–297, 300, 323, 337, 384–386
Indijos medijų globalizacija 305
individuacijos procesas 23
individualizmas, kolektyvinis 77
Indonezija 29, 32, 35, 49, 67, 127, 128, 141, 142, 201, 203, 204, 206, 216, 239
Jamaah Islamiyah 141
Suharto atsistatydinimas 35
Indymedia tinklas 161
informacinė
politika 371–381
ir demokratijos krizė 349
demokratija 395
informacinės technologijos 299, 324–326, 328
IT revoliucija 182
informacionalizmas 83, 85, 86, 107, 109, 114, 130, 402
Ingušija 50, 53, 56
institucionalizmas 340
instrumentalizmas 340, 341
interesas
verslo 354, 379, 383
visuomenės 388
bendrasis 350
interesų grupė 357, 370, 373, 376, 377, 383, 390

internacionalizmas 51, 52, 178
International Forum on Globalization 153
International Islamic Relief Organization 135
Investcorp 137
Irakas 33, 122, 126, 145, 147, 330–335, 337
  Irako karas 310, 332–335
Iranas 29, 33, 36, 37, 55, 81, 127, 139, 323, 331, 333, 334, 337
ISI (Pakistano žvalgybos tarnyba) 123, 132
islamas 27, 29, 30, 32, 33, 36, 74, 120–123, 127, 128, 131, 132, 135, 136, 142, 149, 303, 324, 334–336, 403
islamo
  doktrina 30
  džihadas 126
  fundamentalizmas 29–32, 34–38, 55, 67, 81, 82, 118, 119, 121, 123, 124, 135
  istorija 30
  Nacionalinis frontas 134
  Šariato kodeksas 29
  teisė 139
  teroristinis tinklas 123, 140, 144, 145
islamistų
  partizanai 127
  tinklai 135–140, 142
islamizacija, visuomenės 31, 55, 198
islamizmas 29, 30, 32, 34–36, 119, 129, 132, 139, 141, 252, 334
  politinis 36, 37, 118, 119
  radikalusis 30, 36, 37, 55
Islandija 207, 210, 224, 225
Ispanija 49, 59–66, 127, 129, 154, 201–204, 207–210, 212, 214, 215, 218–222, 224–227, 241, 242, 281, 294–296, 317, 318, 322, 323, 327, 335, 352, 355, 365, 366, 372–374, 377–380, 384–386, 388–390
  monarchija 65
  PSOE 62
istoricistai 340
Italija 60, 197–200, 202, 203, 207, 208, 210, 214–220, 222, 224–227, 243, 244, 249, 298, 299, 308, 311, 351, 352, 355, 366, 372, 374, 375, 380, 381, 384–386, 388, 389
Izaak Walton League 173
Izraelis 35, 42, 116, 122, 126, 129, 135, 145, 147, 311, 330, 331, 333–335, 337, 374
  Izraelio ir Palestinos karas 337
  Mossad 36, 147
iždo savarankiškumas 298
įteisinimo krizė 319, 323
įvaizdžio kūrimas 361, 363

Y

Ya Basta/Tute Bianche 153
Yakuza 308

J

Jahiliya 29, 31, 121, 164
Jamaah Islamiyah 35, 127, 141
Japonija
  Aum Shinrikyo 84, 85, 86, 110–116, 164–167
  kultūrinis nacionalizmas 48
Jelcino administracija 365
Jemenas 128, 132, 136, 137, 147
Jeune Afrique 29
Jėzus Kristus 22, 26, 39, 41, 42
Jihad 119
John Birch Society 99
Jordanija 147
judaizmas 29, 27
judėjimai
  už pilietines teises 69, 71
  už teisingumą pasaulyje 86
  „tik ne mano kieme" 77, 173, 174, 183
Jugoslavija 67
Jungtinė Karalystė (JK) 64, 66, 67, 127, 129, 130, 198, 199, 205, 207, 215, 216, 217, 219, 220, 222–227, 292, 294–297, 309, 311, 314, 335, 337, 352, 363, 374, 384, 385, 388–390
Jungtinės Tautos (JT)
  JT agentūros 162
  JT Moterų forumas 252
  JT Saugumo Taryba 335
  JT taikdarių pajėgos 97
  JT Tūkstantmečio asamblėja 383
Jungtinės Amerikos Valstijos (JAV)
  Konstitucija 100, 164
  Krikščioniškoji koalicija 355
  valstybės skola 294
Jungtiniai Arabų Emyratai 129, 136
juodaodžių
  klasinis susiskaldymas 72
  lesbiečių feminizmas 250
  vyrų savigarbos idėja 73
„Juodosios panteros" 73

K

Kašmyras 67, 122, 124, 126, 129, 141
Kaimanų salos 136, 137
kalba 67, 68, 80, 81
  kaip tiesioginė kultūrinio savitumo išraiška 68
  katalonų 61, 64, 66
kalmukai 50
Kalnų Karabachas 53, 54
Kamerūnas 206
Kanada 49, 188, 198, 199, 203, 205, 207, 214–216, 218–222, 224–226, 237, 298, 384–386
kankinystė 123
  dėl islamo 119
Kaoshiungo sukilimas 257

kapitalo srautai 349
karas
Afganistane 117, 125, 331
Antrasis pasaulinis 52, 53, 263, 335, 375, 382
branduolinis 116
Irake 331, 332, 335
Kolumbijoje 335
partizaninis 333
Persijos įlankos 120, 124, 133, 309, 310, 331, 333
pilietinis 36
Pirmasis pasaulinis 51, 145
su terorizmu 334–337
Šaltasis 106, 123, 146, 147, 190, 309, 312, 314, 316, 335, 375
pabaiga 109, 190
tinklo 125
Vietnamo 333
žaibiškas 184, 333
Karolingų *imperija* 59
Kastilija 60, 65
Katalikų bažnyčia 78, 89, 94
Katalonija 46, 49, 58–67, 241, 320, 322, 323
Pjovėjų sukilimas 317
katalonų 165, 403
kalba 61, 64, 66
nacionalistai 61–65
socialistų partija 62
Kazachija 53, 58
keinsizmas 382
keiretsu 297
Kenija 134, 201, 204
Kinija 22, 52, 142, 162, 163, 168, 216, 259, 300, 303, 306, 309, 311, 315, 321, 326, 332, 335, 337
Falun Gong 162, 168
Komunistų partija 321
verslo tinklai 68
Kipras 207
Kirgizija 51, 58
Kyoto protokolas 329
Klanwatch/Militia Task Force (KMTF) 97–99, 101, 102, 104
klasė 68–74, 192
vidurinė 69
klimato atšilimas 171
Kolumbija 136, 201, 204, 206, 240, 307, 308, 344
kompromisų konsteliacija 342
komunikacija
bekūnė 115
elektroninė 392, 394
jos globalizacija 291
horizontalioji 400
įtinklinta 158
kompiuterinė 94, 305, 360, 392
politinė 351
viršteritorinė 305
komunikacijos
tinklai 332, 404
globaliniai 302
horizontalieji 160
sistemos
dvikryptės 304
vienkryptės 393
Komunistų partija 50, 51, 238, 241, 243, 244
Komunistų pučas 1991 m. 54
komunizmas 43, 109, 316
konfucionizmas 239
konkurencingumas 301, 347
ekonomikos 302
nacionalinis 347
konsorciumas, viršnacionalinis 317
kontracepcija 194, 238
kontrgalia 173, 180
kontrkultūra 175, 177, 178, 190
kontrolė 325, 337
centralizuota 327
Koranas 30, 31, 32, 119, 121, 138, 140
Korėja 203, 206, 216, 223, 239, 315, 337
Pietų 66, 335, 372
Šiaurės 52, 66, 334, 335, 337
korupcija 366, 372–376, 379, 383, 390
politinė 372–374, 376
kosmopolitinė valdymo sistema 345, 346
krikščionybė 22, 27, 40, 41, 43, 166
krikščioniškoji
doktrina 39
koalicija 108
tiesa 44
vertybė 43, 107
Krymas 53, 54
Kuba 52, 335
kultūra
ekologinė 186
juodaodžių 71
nacionalinė 362
skubos (*culture of urgency*) 79
kultūrinė
bendruomenė 80
homogenizacija 68
revoliucija 177, 180
kultūrinis pasipriešinimas 82
kurdai 334
Kurdistanas 46, 67
Kuveitas 136, 137, 147
Kvebekas 46, 66, 67
L
La Neta tinklas 94

laikas 182
bematis 79, 184, 400
dabartinis (*instant time*) 77
ir erdvė 23, 27, 184
kosmologinis 77
laikrodinis 184–186
puolamasis (*offensive timing*) 77
sustingęs 184–186, 400
laiko
formos 184
kontrolė 183, 400
reguliavimas 33
samprata 184
sunaikinimas 185, 186
suvokimas 185
transformacija 181
laikraščiai 350, 353, 354, 357, 359, 361–363, 373, 378–380
laisvoji prekyba 299, 314, 345
Latvija 50, 58
L'Avenc: Revista d'Historia 59
legitimacijos krizė 396
Leiboristų partija 240, 363, 364
leninizmas 52, 180
Lenkija 51
lesbianizmas 43, 44, 196, 231, 232, 235–237, 241–243, 247, 250, 251, 253–262, 266, 268–271, 274, 278, 279
išsilaisvinimo judėjimai 253–270
Taipėjuje 257–261
Amerikos radikaliųjų lesbiečių manifestas 250
„lesbietiškasis kontinumas" 249, 277, 280
Libanas 122, 129
lietuviai 50
Liuksemburgas 136, 137, 202, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 224–227, 293
lyčių
pasiskirstymo vaidmenimis reprodukcija 276
skirtumai 74
nykimas užimtumo srityje 396
lytinė sublimacija 41
lytinių normų transformacija 196
lytis, biologinė 192, 249
produkavimas ir reprodukavimas 276
Lliga Regionalista 61, 65
lobizmas 107, 174, 189
lokalistai 402
Longman 371, 372, 374
M
Mahometas 30, 31, 120, 121
Mainichi Shinbun 110, 114
MAK (Afganų tarnybos biuras) 132–134
Malaizija 35, 141, 142
Malcolm X 73
maoizmas 245
marksizmas 51, 57, 67, 157, 340
tautinio klausimo sprendimas 55
Marokas 29, 129, 201, 204, 206
McGoverno–Frazerio komitetas 357
mediakratija (*mediacracy*) 356
Médecins sans frontières 315, 394
medicinos technologijos 195
medijos
elektroninės 350, 351, 356, 360
kaip politikos erdvė 352–371
Politika ir medijos: piliečių ryšys 352–356
šou politika ir politinė rinkodara: Amerikos modelis 356–362
ar Europos politika yra „amerikietinama"? 362–367
Bolivijos elektroninis populizmas 367–371
naujienų 360
vietinės 304
medijų
globalizacija 304, 305
įvairovė bei decentralizavimas 303, 359
nacionalinės auditorijos 305
nepriklausomybė 304, 327
politika 352–371, 376, 380
reklama 357
savarankiškumas 354, 381
šališkumas 356
verslo globalumas 303
Meksika 84, 86–96, 164–166, 198, 199, 201, 203, 204, 206, 216, 217, 220, 222, 224, 225, 240, 299, 300, 307, 308, 321, 335, 355, 384, 385, 386
indėnai 68
Meksikos kilmės amerikiečių feminizmas 250
vyriausybė 90
zapatistai 87–97, 403
MERCOSUR 315
metisai 367
miškų nykimas 179
miestas-valstybė 399
miestų judėjimai (*urban movement*) 28, 75–78
mikrokohorta 234
„Milijono vyrų žygis" 73, 74
„Minitel" 305
mirštamumo rodikliai 197
modernybė, vėlyvoji 26, 27
modžahedai 119, 123, 126–132, 134, 139
jų paramos bazės 126–131
Moldova 54, 58
Moralioji dauguma (*Moral Majority*) 39
Moro išlaisvinimo frontas (*Moro Liberation Front*) 127
Moro islamiškasis frontas (*Moro Islamic Front*) 141
Moscow Times 365

Mossad 36, 147
moterys, dirbančios 213–228
moterų
bendruomenė 399
dalyvavimas visuomenės gyvenime 238
darbo jėga 218, 222, 223
darbo transformacija 193, 196
darbo užmokestis 222, 223
heteroseksuali orientacija 279
išsilaisvinimo judėjimas 230, 398, 404
įsitraukimas į mokamą darbą 194, 213, 220, 226, 273
koncentracija paslaugų sektoriuje 217
reprodukcinis elgesys 197, 252
sąmoningumo transformacija 194
savitarpio paramos tinklai 280
tapatumai 196, 228, 253
teisės 109, 230, 246, 247
užimtumas 217, 220, 221, 223, 239
vadovaujamų namų ūkių gausėjimas 203
motinos
surogatinės 287
vienišos 203, 212
dirbančios 276, 280
motinystės reprodukcija patriarchalizmo krizės sąlygomis 276–282
Ms Magazine 231
„muilo operos" 361, 368
musulmonai 29, 166; *taip pat žr.* arabai; islamas
Europos 127
musulmoniškoji
dvasininkija 35
kultūra 148
visuomenė 35, 36, 38
musulmonų žemės 121, 122, 127, 132, 136
Musulmonų brolija (*Muslim Brotherhood*) 35, 132
N
nacijos ir nacionalizmai globalizacijos amžiuje 44–68
Catalunya 58–66
Informacijos amžiaus tautos 66–68
Sovietų sąjungos žlugimas 49–58
Nacionalinė moterų organizacija, NMO 230
nacionalinė kvazivalstybė 49, 67
nacionalinė valstybė – *žr.* valstybė
nacionalinių ekonomikų transnacionalinis branduolys 292
nacionalizmas 24, 27, 32, 33, 44–68, 80, 81, 185, 367, 399, 402, 403
arabiškasis 36, 81
etninis 25, 47
europietiškasis 58
gruziniškasis 56
juodaodžių 74
kaip tapatumo šaltinis 48
kataloniškasis 27, 65
kultūrinis 48, 80
panvokiškasis 67
valstybinis 185
nacionalizmo
įtaka Sovietų sąjungos irimui 27
krizė 35
NAFTA (*North American Free Trade Agreement*) – *žr.* Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutartis
naftos ištekliai 309
jų kontrolė 331
namų šeimininkės 227, 233, 241, 258, 260, 261, 271, 280
namų ūkiai
nešeiminiai 271, 274–276
sudėtis JAV 272
vienišų žmonių 207
narkotikai 22, 329, 340
prekyba 307, 308
National Parks and Conservation Association 173
National Rifle Association 99
National Taxpayers' Union 99
National Vanguard 97
National Wildlife Federation 173
NATO 309, 314, 366
Natural Resources Defense Council 173
natyvizacijos (korenizacijos) politika 50, 53, 55
naujienos
blogos 360, 361
nepatikimos 354
politikos 361
formavimas 361
šaltiniai 352, 353, 363
naujienų
reportažai 360, 361
segmentuotos transliacijos 359
transliavimo prielaidos 360
Naujoji Zelandija 207, 215, 218, 224, 225, 226
nedarbas 36
jaunimo 208
neofašistai 245, 380
neoliberalizmas 83, 156
neoluditai 182, 403
Nepriklausomų valstybių sandrauga (NVS) 49, 54, 67
„nerašytų įstatymų"
judėjimas 103
teismai 102, 103, 106
nevyriausybinės organizacijos (NVO) 77, 78, 94, 135, 154, 162, 315, 374, 384, 394
Nigerija 49, 67, 216
NMO 230, 232, 233
Norvegija 207, 210, 214, 215, 218, 221, 224–226
Nostradamo pranašystės 112

nusikalstamumas 329
tarptautinis 306, 307, 344
Nyderlandai 199, 207, 208, 214, 215, 224–227, 300, 355
O
OECD 198, 213, 295, 296, 298
Okeanija 205, 207, 211
Oklahomos mieste įvykdytas sprogdinimas 98, 104, 167
Olandija 299
Osetija 53, 56
Pietų 56
Šiaurės 53
Osmanų imperija 35
Oxfam 315, 394
P
pacifizmas 190
Padnestrės respublika 54
Pakistanas 36, 49, 117, 119, 123–125, 127–129, 132–134, 136, 142, 145–147, 204, 239, 337
Pakistano ISI 124
Palestina 35, 36, 46, 118, 122, 126, 129, 140, 141, 147, 334, 337
Palestinos išsivadavimo judėjimas 36, 126
Panama 136, 206, 307
paprastų žmonių (*grass-roots*) organizacijos 42, 181, 183, 187, 188, 192
aplinkosaugos veiksmo grupės 188
Paragvajus 307
Partido Revolucionario Institucional, PRI 89, 90, 92, 95, 96, 164, 166
partijos, politinės 351, 356, 362, 366, 367, 370, 371, 382, 385, 391, 394, 402
partnerystės formos, kintančios 275
Pasaulinė musulmonų lyga 136
Pasaulinis islamiškasis frontas 120
Pasaulio bankas 151, 314, 317
Pasaulio ekonomikos forumas 151, 163
Pasaulio moterų žygis 153
pasaulio pabaiga 100, 114
Pasaulio prekybos centro Niujorke sprogdinimas 1993 m. 124, 128, 142, 166
Pasaulio prekybos organizacija (PPO) 43, 93, 99, 106, 149, 162, 299, 314, 345
Pasaulio socialinis forumas 151, 154, 157, 162
Pasaulio vertybių tyrimas (*World Values Survey*) 390
Pasaulis be įstatymų? 306
paslaugos
socialinės 213
verslo 213, 217
paslaugų sektorius 217–219
patriarchalinė
santvarka 195
lyčių darbo pasidalijimo sistema 223
šeima 24, 198, 271
jos krizė 81, 196–213, 396
kultūra 259
politikos sistema 239
valdžia 222
patriarchalizmas 24, 40, 43, 44, 81, 107, 109, 173, 193–289, 396, 400, 402
krizė 195, 197, 270, 276, 277, 280, 286
pabaiga 288–289
žlugimas 193, 404
Patriotų judėjimas Amerikoje – *žr.* Amerikos Patriotų judėjimas
Pentagonas 104, 166
People for Global Action, PGA 153, 157
Peru 77, 201, 204, 206, 317
Pietų Afrikos Respublika 66, 162, 384, 385
Piliečių iniciatyvos (*Citizen Initiatives*) 179
piliečių
dalyvavimas 76, 77, 392
elektroninis 394
požiūris į valdžią 387
pilietiškumas 25, 349, 382, 393
pilietybė 67, 382
nacionalinė 382
pinigų plovimas 307
pliuralizmas 340
pokolonijinis laikotarpis 32, 33, 35
politika
Amerikos 356, 357, 362, 364
atstovavimo 396
demokratinė 393
elektroninė 393
Europos 362
informacinė 350, 352, 371, 394
intervencijos 396
ir medijos 352, 355
skandalo 376–378, 380, 381
suasmeninta 361, 364, 375
tapatumo 401
visuomenės 349–352
politinė
demokratija 391, 392
Jelcino reklama 365
kontrolė 349
rinkodara 352, 356
karta 234
kompromituojanti informacija 377
sistema
Europos 362
patikimumo krizė 382
transformacija 357
vienybė 349
politinis
atstovavimas 392, 394, 396

dalyvavimas 391
finansavimas 376
neutralumas 360
susvetimėjimas 387
pornografinės medžiagos platinimas per internetą 306
Portugalija 60, 202, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 224–227, 317
Pose Comitatus 99
Prancūzija 59, 127, 129, 146, 148, 153, 162, 168, 198, 199, 202–205, 207, 208, 210, 214–218, 222–227, 255, 298, 299, 305, 311, 315, 318, 322, 323, 335, 337, 352, 355, 362, 366, 372, 374, 384–386, 388–390
nacionalistinė hagiografija 67
Prancūzijos revoliucija 45, 47
anarchistai 165
prekyba
pasaulio 297
tarptautinė 299
prekybos apribojimai 314
priešpėstinės minos 329
prievarta ir priežiūra 325–328, 330, 337
produktyvumo didėjimas 301
profesinės sąjungos 222, 240, 241, 301, 370,
moterų koalicija 231, 233
protestantiškoji darbo etika 41
Protingo naudojimo koalicija 102, 103
R
radijo pokalbių laidos 359
Radio Metropolitana 368
Radio Television Popular (RTP) 368, 369
radioaktyviosios
atliekos 185
medžiagos, prekyba 307
Rainforest Action Network 153, 188
Rand Corporation 87, 95
rasė 68–75
rasinė
lygybė 74, 107
priespauda 72
rasizmas 68, 71–74, 102
Amerikos 72
institucionalizuotas 73
realiosios virtualybės kultūra 81, 186, 400, 402
Reclaim the Streets Group 161
Redstockings 230
reklama 303, 304
medijose 357
partijų 363
politinė 358, 363
profesionali 363, 364
religija 26–29, 69, 78, 80, 148, 192, 399
represijos 325
reprodukcija 193, 208, 209, 254, 269
asmenybės 279
biologinė 197, 287
žmonių giminės 401
giminės 269
motinystės 276, 277
patriarchalizmo 276
socialinė 197
žmogaus 194, 195
reprodukcinės teisės 231, 401
Rytų Timoras 67
Roper Poll 383
RSFSR 52
Ruckus Society 153
rugsėjo 11-oji 116, 117, 125, 127, 128, 130, 135, 138, 143–149, 163, 164, 310, 330, 332, 338
Rusija 36, 50–58, 106, 112, 116, 119, 126, 129, 140, 142, 163, 197, 213, 216, 217, 238, 300, 309, 311, 315, 316, 321, 332, 337, 352, 355, 364, 365, 372, 385, 386
disidentai 403
imperializmas 58
kriminalinės struktūros 307, 308
pokomunistinė 321
S
sąjūdis „Už gyvybę“ 42
salafizmas 120
sąmoningumo kėlimas (SK) 231
San Franciskas 196, 253, 261–269, 275
gėjų bendruomenė 261–269
santuoka 200–203, 282
heteroseksuali 283
pakartotinė 271
santuokų
atidėliojimas vyresniam amžiui 201
krizė 197
nestabilumas 200, 201, 212
raida 202
Saudo Arabija 29, 35, 36, 118, 120–129, 131–140, 148
vahabitų režimas 134
žvalgybos tarnyba 136
Saudo rūmai (*House of Saud*) 30, 35, 139
savarankiškumas, vietinis ir regioninis 322
savimonė 26
kosmologinė 184, 185
seksas, oralinis 284, 285
seksizmas 109, 179, 195, 238
seksualinis
išsilaisvinimas 255, 256, 259
savarankiškumas 284
tapatumas 269, 399–401
seksualumas 196, 228, 231, 235, 236, 242, 243, 253, 255, 258, 259, 261, 262, 267–270, 277, 279, 282–284, 286–288
lankstusis 283, 284

moterų 236, 259
tradicinis (reprodukcinis) 284
vartotojiškasis 284
Senegalas 201, 204
Sennetto valdžios ir dominavimo teorija 24
separacija 197, 198, 201, 203, 270, 271
Shaho „baltoji revoliucija" 33
Sierra Club 172–174, 188
Sietlas 152, 153
demonstracijos 150, 158, 161
Silicio slėnis 29, 329
simboliai, manipuliavimas jais 351, 355
Singapūras 66, 142, 223, 303, 311, 340
sionizmas 31, 121, 122
Sirija 32, 126, 334
skandalų politika 376–378, 380, 381
Skandinavija 207, 209, 372, 375
skurdas 188, 191
skyrybos 197, 201, 212, 270, 271
modelių tyrimas 200
skaičius 198, 199
smurtas ir represijos 324
socialiniai judėjimai 83–85, 95, 114, 118, 122, 149, 151, 152, 155, 159, 162, 163, 167–169, 341, 402, 403; *taip pat žr.* judėjimai
socialinis
konfliktas 85
kontekstas 26
maištas 191
saugumas 349
susivienijimas 319
tikslas 85, 86
socialinė
apsauga 301, 396
atskirtis 93, 95, 130, 314
lygybė 350
kaita 404
socializmas 27, 397
Somalis 122, 124, 128, 145
Southern Poverty Law Center 97, 101
sovietinė liaudis 51, 55
sovietinis
federalizmas 51–53
komunizmas 54, 238, 331
Sovietų sąjunga (SSRS) 49–59, 66, 67, 112, 122, 127, 133, 147, 198, 199, 205, 211, 309, 330, 405
žlugimas 27, 36, 43, 49–58, 328
spiritualizmas 177, 249
sprendimų priėmimas 351, 354–356, 393, 394
srautų erdvė 398, 400
stalinizmas 50, 55, 325
Star Channel 303
statistikos duomenys 195, 198
stigmatizavimas 74, 75
„Studentai už demokratinę visuomenę" 230
subjektai 25
formavimasis 27
Sudanas 29, 124, 125, 128, 134, 136, 137, 201, 206
sufražistės 194
Sumitomo 297
sunitai 30, 37, 56, 334
Suomija 67, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 221, 224, 225, 226, 300, 383–386
gerovės valstybė 301
suverenitetas 346, 347
praradimas 317
samprata 66
sąvoka 340
Š
šariato teisė (*shari'a*) 30, 32, 119, 129, 133, 166
šeima 193–288
branduolinė 197, 198, 270, 271, 282, 287
egalitarinė 288
gėjų 196, 264, 268, 281
heteroseksuali 235, 254, 261, 281, 282
lesbiečių 268
matricentrinė 72
neheteroseksuali 261
pakaitinė 323
pakartotinai sukurta 270, 273
patėvių 276
patriarchalinė 44, 193–288
krizė 81, 196–213, 270
reprodukcija 281
seksualumas ir asmenybė 270–288
sumažėjusi 270–276
tradicinė 196, 197, 207, 208, 212, 276
šeimos
biudžetas 227
formos 198
krizė 276, 282
maitintojas 194, 227, 273, 280
namų ūkis 200
naujos formos 275, 279
nykimas 209, 270, 271
santykių individualizacija 286
stabilumas 197
struktūra 193, 196–198, 207, 276, 278, 279, 287
vertybės 245, 268, 398
Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutartis (NAFTA) 87, 89–91, 96–99, 106, 164, 166, 188, 299, 315, 331
Šiaurės lyga 380
šiitai 30, 31, 126, 127, 135, 136, 334
Škotija 46, 66, 67
Šri Lanka 49, 201, 204, 206
šou politika ir politinė rinkodara 356

Švedija 67, 199, 200, 205, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 221, 222, 224–226, 292, 298, 299
Šveicarija 207, 210, 214, 215, 218, 224, 225, 293, 299, 326
T
Tadžikija 55, 58, 122
Tailandas 188, 201, 204, 206, 269
Taivanas 66, 239, 257–261
  Taipėjaus lesbiečių judėjimas 196, 253, 257–261, 269
Talibano režimas 117, 119, 124, 125, 127, 140, 145, 148, 332
tapatumas
  afroamerikietiškasis 28, 69, 71, 72, 74
  atskirtasis 323
  bendruomeninis 78
  biologinis 185
  daugialypis 165
  daugianacionalinis 66
  engiamas 26
  etninis 28, 92, 323
  feministinis 229, 236, 250
  fundamentalizmo 39
  gaujos 79
  gynybinis 25, 27, 76, 80, 81
  globalus 186
  indėniškasis 367
  ir prasmė tinklaveikos visuomenėje 21–82
    tapatumo konstravimas 22–28
  islamiškasis 31–33, 35, 36, 38
  įteisinamasis 23, 24, 81, 397
  judėjimo 85
  kalbos 66
  kataloniškasis 64, 65, 403
  kolektyvinis 23, 28, 49, 74, 234, 237, 240, 399
  krikščioniškasis 99
    fundamentalistinis 43
  kultūrinis 28, 29, 32, 48, 52, 66, 74–76, 96, 165, 169, 181, 341
  kuriamasis 24, 25, 27, 82, 121, 168, 398–401
  kūno 282–286
  lokalinis 75
  moterų 253
  nacionalinis 49, 95, 186, 290, 322
    (re)konstravimas 49
  pasipriešinimo 24, 25, 81, 121, 148, 155, 168, 398–401
  pirminis 23, 320, 323
  politinis 74
  (re)konstruotas 29, 49, 290, 319, 323
  religinis 42, 118, 120, 121, 128, 186, 323
  rūšies 400
  seksualinis 269–270, 399–401
  sociobiologinis 185, 186
  sovietinis 51, 53, 55
  tautinis 44–46, 48, 50, 51, 53–58, 66, 67
  teritorinis 28, 75–79, 319, 320, 321, 323, 399
  tinklo visuomenėje 68
tapatumo
  šaltiniai 79, 81
  dinamika 24
  formos 25, 26, 322, 324, 341
  institucionalizavimas 322
  kategorija 73
  konstravimas 22–26, 28, 80, 81, 240, 256
  politika 24, 401
  principai 118, 120, 164
  suvokimas ir valstybė 290, 322–324
Tarptautinis valiutos fondas (TVF) 43, 106, 150, 151, 155, 314, 316, 317, 328
Tarptautinė islamiškoji šalpos organizacija 135
tarptautinės institucijos 316, 317, 346
Tarptautinis valiutos fondas (TVF) 99, 150, 316
tauta 66, 81
  be valstybės 58, 59, 64, 66
  informacijos amžiuje 66–68
  sąvoka 44
  suvereniteto sąvoka 47
tautybė, privilegijuotoji 67
technokratija 182, 183
tečerizmas 237, 241
telekomunikacijų pažanga 303
televizija 302, 349–366, 368, 370, 371, 378, 380, 392, 393
  palydovinė 304
  Europos 363
  kabelinė 304, 359
televizijos
  politinis vaidmuo 358
  reklama 355, 358, 360, 363, 365
  tinklai 354, 360, 363, 380
Temas 377
teokratija 107
teritoriškumas 67
terorizmas 144, 147, 119, 327, 329, 330–337, 339, 344
  baskų 378
  globalinis 116, 129, 331, 336
  individualus 330
  religinis 117
  tarptautinis 344
  tinklai 135–140
tėvai, vieniši 197, 200
The Economist 197, 298, 299
The Nation 97, 98
The New York Times 109, 138, 357
The Washington Post 357
Tibeto budizmas 115

„tik ne mano kieme“ judėjimas (*„Not in my Back Yard“ movement*) 77, 173, 174, 183
tikėjimo atgaivinimo sąjūdis (*revivalists*) 38
Time 97
Times Mirror Center 382
tinklaveika kaip politinio egzistavimo būdas 158
tinklaveikos logika 401, 404
Tolimieji Rytai 53, 321
totalitarizmas 180
Touraine socialinių judėjimų tipologija 245
Transparency International 374
tribalizmas 328
Trišalė komisija 99
Trinidadas ir Tobagas 206
Tunisas 29, 34, 35, 200, 201, 204
  Tuniso islamo judėjimas 29
Turkija 36, 53, 56, 138, 224, 225, 334
Turkmėnija 51
Tute Bianche 161
U
užimtumas
  pagal lytį 215
  paslaugų sektoriuje 213
  struktūros transformacija 213
Ukraina 50, 51, 53, 54, 58, 67
ulemai (*ulemas*), islamo dvasininkai 33, 35, 138, 139, 148
umma, tikinčiųjų bendruomenė 29–31, 38, 116, 118, 119, 121, 165, 166, 324
Ummajado kalifatas 35
Urugvajus 206
US Bureau of the Census 270–273
US Reclamation Bureau 174
USENET 104
Uzbekija 58
V
V-lustas 326
vahabizmas 135, 136, 138–140
vaidmenų rinkiniai 23
vaikai
  gimę ne santuokoje 205
  įvaikinti 271
  pornografijos problema 306
  socializacija 276
„vaivorykštės kariai“ 178, 179
„Vaivorykštės koalicija“ (*Rainbow Coalition*) 74
valdymas, globalus 314–317
valdžios perkėlimas 320
valiutos rinka 292
valstybė 290
  autoritarinė 35, 304
  be tautų 66
  daugianacionalinė 49, 66, 67
  decentralizuota 319
  demokratinė 36, 38, 397
  fundamentalistinė 323, 324
  gerovės 298–302, 382, 396
  ir globalizacija 291–308
    nacionalinių ekonomikų transnacionalinis branduolys 292–293
    iždo krizės statistinis įvertinimas 293–298
    globaliniai komunikacijos tinklai, vietinės auditorijos, neaiškūs valdytojai 302–306
    pasaulis be įstatymų? 306–308
  islamiškoji 32
  kaip institucinė sistema 343
  kvazinacionalinė 49, 67
  modernioji 48–50
  nacionalinė 32, 33, 35–37, 44–49, 65–67, 82, 185, 290–349, 382, 396, 397, 399
    apibrėžimas 291
    daugiašališkumo amžiuje 309–313
    decentralizavimas 339
    dekonstravimas 317–321
    krizė 35, 36, 291, 338–346, 382
    moderni 45, 47, 48
    tinklai 314–317
    transformacija 381
  patriarchalinė 400
  ponacionalinė 339
  prievarta ir priežiūra 325
  supernacionalinė 314
  tinklo 328, 330, 332, 338–347
  vienatautė 66
valstybės
  dinamika 24
  grįžimas 324–338
    prievarta ir priežiūra 325–328
    Amerikos vienašališkumas ir naujoji geopolitika 328–332
      jo padariniai 336–338
    Irako karas ir jo padariniai 332–335
  finansiniai įsipareigojimai 298
  institucijos 319, 342
  intervencinė galia 316
  ir medijų santykiai 327
  išlaidos 294
  iždo krizė 293
  krizė 325, 338–346
  lėšų internacionalizacija 295
  pažeidžiamumas 327
  (re)formavimas 340
  saugumas 330
  tapatumo suvokimas 322–324
  teorija 338–346
  teritorinė diferenciacija 341, 342

vaidmuo ekonomikoje 296, 297
valstybinių įstaigų privatizavimas 396
valstybiniai galios aparatai 25
Vatikanas 252
„veiklos bendruomenė" (*community of practice*) 128
veiksniai (generatyviniai, pirminiai, reakciniai) 48
Venesuela 206, 335
Vengrija 199
Vidurinė Azija 36, 55, 117
vidurinė klasė 42, 71, 77
juodaodžiai 71, 72
Viduriniai Rytai 32, 35, 42, 126, 130, 131, 134, 135, 201, 204, 206, 216, 309, 320, 330, 334
viešoji nuomonė 304, 305, 351, 354, 354–366, 376, 377, 380, 382, 383
apklausos 315, 352, 355–366, 376, 380, 382, 383
formavimas karui palankia linkme 333
viešoji politika 309
restruktūrizavimas 321
viešųjų ryšių paslaugos 364
vietiškumas 80
Vietnamas 52, 141, 145
Vietnamo karas 125, 333
vietos ir regionų valdžia 317–323, 392
visuomenė
daugiarasė, atvira 74
demokratinė 354
etatistinė 238
materialistinė 26
musulmoniškoji 31
nemusulmoniškoji 36
pilietinė 24, 25, 27, 81, 82, 398
popatriarchalinė 26
tinklaveikos 398
jos socialinė kaita 396–404
visuomenės politika 349–352
visuomeninė sutartis tarp darbo jėgos ir kapitalo 300, 349, 396, 397
vyras kaip šeimos maitintojas 194, 196
vyrų dominavimas 196, 227, 228
Vokietija 36, 53, 104, 127, 129, 172, 178, 179, 180, 181, 189, 197, 199–203, 205, 207, 208, 210, 214–221, 223–227, 294–296, 298, 299, 306–309, 311, 331, 335, 355, 372, 374, 384–386, 388–390
rinkimų įstatymas 179
žaliųjų partija 179, 180, 355
Votergeito skandalas 351, 361, 373
W
Waco apsiaustis 1993 m. 98, 99
WEPIN *Store* 97
Wilderness Society 173
Wise Use anti-environmental coalition 99
Z
zapatistų judėjimas Meksikoje 84–97, 150, 154–156, 159, 160, 164, 166, 167, 168, 403
kas tie zapatistai? 88–91
vertybių struktūra 91–92
komunikacijos strategija 93–95
prieštaringas socialinio judėjimo ir politinės institucijos santykis 95–97
Ž
žaibiški karai 184
žalieji 170, 179, 180, 189
idėjų plėtra 182
kultūra 186
politika 179, 180, 186
„žalioji" savimonė 173
Žaliųjų partija 180, 189, 390
ŽIV 260, 267
žinių ekonomika 301, 345
žmogaus teisės 229, 344, 403
žmonių kapitalas 301, 347

Ca 281 Tapatumo galia / Manuel Castells. Informacijos amžius. Ekonomika, visuomenė ir kultūra. II tomas /.– K.: Poligrafija ir informatika, 2006.– 480 psl.
Bibliografija: 427–455.
Pavardžių r-klė: 456–464.
Dalyk. r-klė 465–479.

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-850-57-6

Antrajame Manuelio Castellso trilogijos tome nagrinėjamos šių dienų visuomenės aktualijos: tapatumo konstravimas, religinis fundamentalizmas ir terorizmo grėsmė, socialiniai bei aplinkosaugos judėjimai, patriarchalizmo ir demokratijos krizės, valstybės vaidmuo globalėjančiame pasaulyje.

UDK 316.3

Manuel Castells

INFORMACIJOS AMŽIUS. Ekonomika, visuomenė ir kultūra

II tomas. TAPATUMO GALIA

Redaktorė Milda Icikzonienė
Mokslinė redaktorė Ieva Žilionienė
Viršelio dailininkė Rita Penkauskienė
Maketavo Saulė Ališauskienė

2006 04 11. 26,5 leidyb. aps. l., 30 sp. l.
Tiražas 1000 egz.
Išleido UAB „Poligrafija ir informatika“,
Tel./faksas 8-37 365595, e. paštas: *poligraf@parabole.lt*
Spausdino AB „Aušra“, Vytauto pr. 23, Kaunas
www.ausra.lt, e. paštas *ausra@ausra.lt*
Užsakymas 628